ВІД РЕДАКТОРІВ ТОМУ

Спеціальні історичні дисципліни розглядають як цеглини у фундаменті історичної науки. У цій метафорі немає образного перебільшення. І висока майстерність, і звичайне ремесло історика починаються — чи повинні починатися — від намагання оволодіти підвалинами науки, які змуровані з окремих, часом дуже специфічних елементів-цеглин.

Не один раз намагалися підрахувати, скільки насправді є цих спеціальних (інакше — допоміжних) історичних дисциплін. Підрахунки давали різні результати. У кожному разі, погоджуються, що їх має бути понад п'ятдесят. Так чи так, ясно, що утворення та розвиток окремих дисциплін здійснюється майже виключно емпіричним шляхом. Певний специфічний напрям історичних, а також параісторичних досліджень нагромаджував таку кількість фактичного матеріалу, що неминуче доходило до своєрідного відбрунькування, утворення окремого відгалуження від попереднього цілого, до виникнення вже нової цілісної історичної дисципліни з диференційованим предметом та методикою досліджень.

Систематизація спеціальних історичних дисциплін натрапляє на значні труднощі, бо таке емпіричне відбрунькування нових дисциплін позбавляло їх єдиного критерію для класифікації. Велику складність справляє вже саме визначення границь спеціальних історичних дисциплін, відмежування їх від інших гуманітарних наук. Є тенденції до поширення і до обмеження поняття. Так само є тенденції до дальшого роздрібнювання дисциплін та до їх об'єднання, інтеґрації, зокрема шляхом виникання нових на інтердисциплінарному стику. Брак задовільної систематизації та класифікації призводить до цілком практичних ускладнень. Деякі, без сумніву, мовознавчі дисципліни (ономастика з її підрозділами, історична лексикологія і лексикографія), дисципліни з ділянки етнології (етнографія, наприклад) намагаються включати в список допоміжних історичних дисциплін. Здається, такі максималістські прагнення треба обмежувати до розумного обсягу, бо інакше всі науки, навіть дуже далекі від історії (наприклад, астрономію, метеорологію, ботаніку), які можна розглядати з точки зору використання їхніх здобутків для історичних досліджень, треба б перетворювати в допоміжні дисципліни історії. Кількість дискусійних

питань поступово збільшується, а до задовільного розв'язання їх ще далеко. Бо не підлягає сумніву, що в багатьох випадках поштовх до виникнення окремих дисциплін давали позаісторичні та взагалі позанаукові потреби. Колекціонерство було і є біля джерел багатьох дисциплін, які тепер розглядаються як наукові. Це стосується навіть нумізматики і сфрагістики, не кажучи вже про філокартію, філателію, зброєзнавство, інші збирацькі ділянки і пристрасті, які поступово здобули науковий статус, престиж та власну методику вивчення.

Розв'язання проблеми класифікації спеціальних історичних дисциплін, визначення їх місця в системі історичних наук та співвідношення з іншими гуманітарними і негуманітарними науками можна розглядати як найперший дезидерат з даної ділянки в українській національній історичній науці.

Попри всі спроби "ввібгати" історію України в схему "загальноросійської" історії — ця тенденція налічує вже принаймні два-три століття — або вкладати історію української нації та держави в прокрустове ложе "східноєвропейської" або й "загальноєвропейської" історії, не підлягає сумніву, що історія України має свою власну, до того ж дуже яскраво виражену національну специфіку, пов'язану хоча б з розташуванням України на Великому кордоні між Європою та Азією. Ця специфіка відбивається не лише в зображенні історичного процесу у цілій його повноті, а й у складових частинах історичної науки, у спеціальних історичних дисциплінах зокрема.

Вивчення, виклад, застосування на практиці досліджень окремих історичних дисциплін треба базувати на тому рівні, якого вони досягли у світовій науці, але без зміщення центру ваги наукових інтересів поза Україну. Москво- і європоцентричність вже не раз доводили та, мабуть, ще певний час доводитимуть до деформацій в українській історичній науці, яка в наш час врешті здобула шанс незалежного розвитку і повинна використати цей шанс до кінця.

Тому побудова досліджень, підготовка підручників, посібників, довідників, бібліографій з ділянки допоміжних історичних дисциплін має здійснюватися передусім на українському матеріалі, з урахуванням досвіду української історичної науки, її сильних і, треба шкодувати, ще дуже помітних слабких сторін. Це другий дезидерат стосовно спеціальних (допоміжних) дисциплін в українській національній історичній науці.

* * *

Повертаючись до метафори "цеглини — фундамент", треба сказати відверто, що хоча цеглин, повноцінних і тривких, у нас досить багато, фундамент українських історичних досліджень не такий вже й міцний та бездоганний. Відчувається велика занедбаність у ділянці викладання у наш час курсів окремих спеціальних історичних дисциплін у вищих школах України та, внаслідок цього, недостатній просто ремісничий, але добрий ремісничий рівень підготовки кадрів для наукової праці. Не намагаючись підсумовувати вивчення спеціальних історичних дисциплін в Україні (це мало б стати предметом великого

сумлінного історіографічного дослідження), коротко спинимося на деяких спробах (або відсутності спроб) узагальнення.

Як наслідок тогочасного невисокого рівня викладання допоміжних наук треба розглядати працю А. Введенського, В. Дядиченка, В. Стрельського "Допоміжні історичні дисципліни" (К., 1963). І в теоретичному, і в практичному планах вона тільки сприяла поглибленню хаосу. В. Стрельський так підсумовував питання класифікації: "Всі допоміжні історичні дисципліни можна поділити на дві групи. Перша вивчає сукупність джерел різних родів і видів специфічними засобами даної дисципліни (архівознавство, археографія, джерелознавство, палеографія, історіографія, хронологія, метрологія, історична географія, генеалогія, текстологія, філіґранологія); друга досліджує види джерел з точки зору основних особливостей їхнього змісту та форми (геральдика, сфраґістика, епіграфіка, дипломатика, нумізматика)"[1]. При всьому бажанні зрозуміти критерій поділу дисциплін на дві групи, вловити суть такої диференціації досить важко. Вже пізніше, у 70—80-х рр., періодично пожвавлювалася (на т. зв. всесоюзному рівні) дискусія про поділ того, що вважалося допоміжними дисциплінами, окремо на напрями досліджень і окремо на самі дисципліни. Дискусія глибших наслідків для історичної науки в Україні не мала, хоч історики з України взяли в ній участь.

До комплексу історичних дисциплін повернулися в Україні лише в т. зв. перебудовний та післяперебудовний періоди. Заходами академічних і університетських (переважно) істориків з'явилися дві публікації: бібліографічний довідник "Исторические дисциплины" (К., 1990; упорядники М. Дмитрієнко та І. Войцеховська)[2] і навчальний посібник "Специальные исторические дисциплины" (К., 1992; керівники авторського колективу В. Замлинський та М. Дмитрієнко)[3]. Обидві публікації являють собою, сказати б, дві сторони, власне кажучи, однієї праці. Річ у тому, що спершу був випущений у світ бібліографічний покажчик літератури про 61 дисципліну, а щойно три роки пізніше — навчальний посібник про 60 дисциплін. Посібник не має бібліографії. Якщо ж врахувати, що покажчик видано тиражем 400 примірників, а посібник — 2000, то нелогічність такого підходу відразу впадає у вічі. Та дивне враження від обох видань цим не вичерпується. У їх підготовці взяло участь відповідно 36 (бібліографічний покажчик) та 37 (посібник) авторів. Хоча кількість їх майже збігається, вони не одні й ті самі. Незважаючи на таку кількість авторів, видання виглядають дуже аморфно. Викресленням прізвищ під статтями добилися ефекту знеособлення: неможливо встановити, хто яку статтю написав. А шкода,

[1] Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни // Радянська енциклопедія історії України.— К., 1970.— Т. 2.— С. 72.

[2] Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Сост. М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская; Академия наук Украинской ССР. Институт истории. Археографическая комиссия.— К., 1990.— 158 с.

[3] Специальные исторические дисциплины. Утверждено Советом Учебно-методического кабинета высшего образования в качестве учебного пособия для студентов специальности 07.00.09 "Историография и источниковедение" / Авторы: В. А. Замлинский (руководитель), М. Ф. Дмитриенко и др.; Министерство образования Украины. Учебно-методический кабинет высшего образования.— К., 1992.— 324 с.

бо серед авторів є добрі фахівці. Автори передмов[4] *відмовилися від розгляду проблематики допоміжних історичних дисциплін в комплексі (отже, висвітлити питання принципів класифікації, співвідношення історичних та інших наук), що поглибило кризу даної ділянки досліджень в Україні не лише в практичному плані, але й, ще більше, у теоретичному. Після ознайомлення з деякими статтями — і добірками літератури — стає ясно, що автори займаються російською, а не українською історичною наукою. У ряді випадків це вже не просто патологічний москвоцентризм (який проявився також у виборі мови видань), а цілковите іґнорування специфіки історії України. Характерне також нехтування (винятків небагато) української науки в діаспорі. Слабким виявилося знання проблематики в масштабах світової історичної науки.*

До навчального посібника включено такі допоміжні історичні науки: антропоніміка, археографія, археологія, архівознавство, берестологія, бібліографія історична, бібліотекознавство історичне, боністика, вексилологія, генеалогія, географія історична, геортологія, геральдика, герменевтика, гомілетика, демографія історична, джерелознавство історичне, дипломатика, діловодство, документознавство, емблематика, епіграфіка, епістолологія, етикетознавство, етнографія, етноніміка, зброєзнавство, іконографія, історіографія, картографія історична, кінофотознавство, книгознавство, кодикологія історична, краєзнавство історичне, криптографія, літописознавство, марґіналістика, медальєрика, мемуаристика, метрологія історична, музеєзнавство, неографія, нумізматика, ономастика, палеографія, папірологія, просопографія, символіка, сфрагістика, текстологія, топоніміка, уніформознавство військове, фалеристика, філателія, філігранологія, філокартія історична, фольклористика, фонодокументалістика, хронологія, чолобитознавство. У бібліографічному довіднику виділили ще джерелознавство літературознавче та евристику, але чомусь оминули етикетознавство.

Ми не маємо наміру рецензувати згадані два видання, обмежимося лише одним побіжним зауваженням. Уже з самого переліку дисциплін виходить, що до історичних залічують неіснуючі науки, такі, як символіка, мемуаристика і діловодство (це складові частини відповідно емблематики чи геральдики, джерелознавства і дипломатики чи документознавства). Сюди потрапили етнологічні (етнографія, фольклористика, геортологія — дослідження про проведення святкувань), мовознавчі (ономастика та, окремо від неї, її складові частини антропоніміка, топоніміка, етноніміка), теологічні (гомілетика) науки. Певне, що всі вони можуть стикуватися з історичними науками, але для розгляду їх на рівні конкретних допоміжних дисциплін історії підстав мало. Не підлягає сумніву, що до українських історичних наук не мають безпосереднього стосунку ні папірологія, ні берестологія (навіть якщо є берестяна грамота, знайдена в Україні), ні, врешті, чолобитознавство.

Замість подати в енциклопедичному ключі відомості про значення спеціальних історичних (допоміжних) дисциплін для вивчення історії

---

[4] Дмитриенко М. Ф., Войцеховская И. Н. От составителей // Исторические дисциплины...— С. 1—3; Замлинский В. А. Введение // Специальные исторические дисциплины...— С. 3—26.

України, обидва видання 1990—1992 рр. запропонували недовершений і неповний сурогат (без, наприклад, історіософії, історичної статистики, соціотопографії, історичного картознавства, яке аж ніяк не ідентичне з історичною картографією). Все це виглядає маловтішно на тлі досягнень історичної науки найближчих сусідів — Польщі, Угорщини, Румунії, Росії, що можуть гордитися як справжніми підручниками і науковими розвідками для окремих дисциплін, так і теоретичним опрацюванням проблематики.

Тим часом уже самі тільки бібліографічні підсумки — правдиві, а не зведені до "краткого библиографического справочника-указателя" (як у виданні 1990 р.) — доводять, що українська історична наука має у своєму багажі значні досягнення, на підставі яких цілком можливо робити повноцінні узагальнення для більшости спеціальних дисциплін. Про це свідчить "Бібліографія старої України. 1240—1800 рр." Миколи Жарких (К., 1995), зошит перший якої присвячено допоміжним наукам історії України[5]*. Зважаючи на унікальність згаданого видання, що існує в кільканадцяти копіях комп'ютерного банку даних, подаємо його схему: І.1. Бібліографія (головно бібліографія бібліографій), І.2. Історіографія (з параграфами про діяльність історичних установ, серед них і НТШ, а також про т. зв. викриття "українського буржуазного націоналізму"), І.3. Персоналії істориків, І.4. Джерелознавство (з параграфом про окремі групи джерел), І.5. Допоміжні історичні дисципліни (тут їх 19: археографія, архівна справа, генеалогія, географія, геральдика, дипломатика, епіграфіка, іконографія, краєзнавство, метрологія, мовознавство — переважно праці про лексику, що конче потрібні для розуміння документів XIII—XVIII ст., нумізматика, ономастика та антропонімія, палеографія, паперознавство, прапорознавство, сфрагістика, топоніміка, хронологія), І.6. Археологія, І.7. Довідники. Всього описано 3412 праць. База бібліографічних даних для узагальнюючих праць є. Але коли будуть узагальнюючі праці на справді науковому, а не на сурогатному рівні?*

* * *

Розуміючи критичність стану досліджень в Україні спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, їх значення, НТШ у Львові 1989 р. створює у складі своєї Історично-філософської секції окрему Комісію спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін і джерелознавства. Метою Комісії було об'єднати спеціалістів, які працюють у цій ділянці, визначити коло дисциплін і основні параметри їх дослідження. Головну увагу звернуто на джерелознавство, архівознавство та історію українських давніх і новітніх установ, а також на такі дисципліни, як палеографія, хронологія, сфрагістика, нумізматика, медальєрство, генеалогія, історична географія та інші. Підсумком діяльности Комісії є щорічні конференції наукових секцій НТШ і праці, що їх вона готує і видає. Вперше окремий розділ, присвячений спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам (шість статей), уміщено у 222 томі "Записок НТШ", тепер виходить у світ окремий том, готується добірка

[5] Жарких М. Бібліографія старої України, 1240—1800 рр.— К., 1995.— Зош. 1.— 204 с.

праць з цих дисциплін для 233 тому, праць Історично-філософської секції НТШ.

В основу тому, який сьогодні виходить, покладено доповіді та повідомлення членів згаданої Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, а також дослідження запрошених до співпраці вчених із Києва, Донецька, Ужгорода, Кременця. Зрозуміло, не всі дисципліни, навіть з перерахованих основних, репрезентовані в "Записках НТШ". Зумовлено це незадовільним на сьогодні станом досліджень у цій ділянці та підготовки спеціалістів із цих наук в Україні. Деякі дисципліни, зокрема латинська і готична палеографія, дипломатика, хронологія взагалі не мають своїх дослідників. Правда, нині дещо робиться, щоб змінити ситуацію на краще. Розширено на користь допоміжних дисциплін програми навчання у Київському і Дніпропетровському університетах, у 1995—1996 рр. відкрито кафедру давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін у Львівському університеті.

У пропонованому томі "Записок НТШ" наукові статті (розділ "Статті") присвячено історії середньовічних українських установ і архівознавству ("Із спостережень над розвитком документа та князівською канцелярією галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV століть" — О. Купчинського; "Архів Самбірської економії" — В. Інкіна), текстології ("Київська виправа князя Ґедиміна. (Текстологічний аспект проблеми)"— О. Русиної; "Український переклад "Хроніки" Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVIII століття. (Український хронограф і Синопсис)" — О. Толочка), епіграфіці, палеографії ("Грецькі написи з церкви святої Богородиці у Києві" — В. Стависького; "Графіті XII—XV століть церкви святого Пантелеймона у Галичі" — В. Вуйцика; "До контроверзи про рік народження Петра Могили. (Деякі палеографічні проблеми)" — С. Семчинського); метрології ("Одиниці виміру землі на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII століттях" — Н. Герасименко); сфрагістиці, емблематиці ("Києворуські печатки з давнього Вишгорода XI—XII століть" — В. Зоценка; "Українські сфрагістичні пам'ятки XII—XIV століть" — Б. Барвінського; "Емблематика та символіка вірменів України XIV—XVIII століть" — Я. Дашкевича; "Прапорництво, емблематика та печатки українських спортивно-освітніх організацій і товариств на західноукраїнських землях кінця XIX — початку XX століть" — О. Круковського), нумізматиці, медальєрству ("Золотоординські монети з литовськими контрамарками" — І. Івакіна, Г. Козубовського; "Таляри Західної Європи в українських скарбах" — Н. Стрижакової; "Медалі сільськогосподарських і промислових виставок Галичини та Буковини другої половини XIX — початку XX століть" — Н. Козія); генеалогії ("Родина князів Острозьких" — Л. Войтовича), історичній географії, картографії ("Путивльські волості XV — початку XVII століть" — О. Русиної; "Кременецька волость у XVI столітті: територія і поселення" — В. Собчука; "Картографічні матеріали Півдня України XVII століття" — В. Пірка).

Отже, цей розділ репрезентовано 20 статтями з 13 спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Розпочинає його стаття І. Пас-

лавського "Наукові знання у контексті української культури другої половини XVI — першої половини XVII століть".

У другому розділі — "Матеріали" — вміщено публікації джерел до джерелознавства, епіграфіки, геральдики та археографії, а саме: М. Крикуна "Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року", Л. Сухих і Д. Шовкового "З джерел про життя і діяльність Петра Могили", І. Думанської та Я. Федорука "Латинська епітафія XVII століття", М. Корпанюка "Ніжинський літопис XVIII століття", А. Бачинського "Задунайська Січ в оповіданнях козаків-сучасників", В. Ададурова і М. Рожика "Хроніка Французької революції" Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи", О. Данька "Російські археографічні експедиції 1970-х років в Україну і наслідки їхньої праці".

Розділ "Критика і бібліографія" подає дев'ять оглядів, рецензій і відгуків на праці, присвячені різним реґіонам і проблемам.

Ми усвідомлюємо, що не всі вміщені тут статті, повідомлення, публікації відповідають вповні завданням та ідеї, що їх бачать перед собою редактори цього тому, не всі праці науково рівноцінні. Причина криється у наразі обмежених можливостях, якими українська наука диспонує в цій ділянці. Зрештою, про це вже йшлося раніше. Куди важливіше те, що пропонована книга — а таке видання підготовлено в НТШ уперше — стає доконаним фактом наукового життя, який, маємо надію, спонукатиме до дальших пошуків і праці.

* * *

Без перебільшення можна сказати, що наукова і науково-організаційна діяльність Івана Бутича, особливо в час його праці в Архівному управлінні УРСР, це світлий промінь в українській історичній науці 1960-х рр. Фахівець-історик високого ранґу, археограф-практик і теоретик та водночас дуже скромний архівний працівник, він, очоливши Науково-видавничий відділ Архівного управління (пізніше Головного архівного управління) у Києві, зумів скерувати працю центральних і багатьох обласних архівів України в наукове русло, розгорнути широку видавничу діяльність у сфері публікації т. зв. тематичних збірок документів та путівників по архівах. І. Бутич спокійно, але наполегливо проводив лінію на розвиток української національної історичної науки. Завдяки йому та свідомому сприянню тогочасного начальника Архівного управління Семена Пилькевича вдалося перетворити вузьковідомчий "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР" у повноцінний науковий журнал (ця трансформація особливо помітна з 1962 р.), згодом змінити його назву (у 1965 р.) на "Архіви України". Ці журнали періоду редаґування Івана Бутича посіли почесне місце в науковій пресі та явили потенційно великі можливості підневільної української історичної науки також у ділянці спеціальних історичних дисциплін. З іменем І. Бутича пов'язана ініціатива — і реалізація — наукового наміру вищого рівня — видання неперіодичного збірника "Історичні джерела та їх використання" (з 1964 р.). Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (Київ, 1968), яку організував І. Бутич, здавалося, мала

б стати поворотним пунктом на шляху розвитку допоміжних історичних досліджень. І. Бутич започаткував серію археографічних видань — збірників документів і матеріалів — про Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку. Сам став співупорядником фундаментального тому "Документи Богдана Хмельницького". Опрацював дуже амбітний проект багатотомного видання джерел з історії України від найдавніших часів до нового періоду — опрацював і, не зважаючи на темні хмари, які завжди висіли над історичною наукою в Україні, вірив у поступове здійснення цього проекту.

Реакція 1972—1973 рр., скажений натиск на українські гуманітарні науки, звинувачення найкращих її представників в українському буржуазному націоналізмі не могли не зачепити Івана Бутича. Особисто відважний і принциповий вчений опинився за бортом архівної системи. "Архіви України" втратили наукове обличчя і наукове значення. "Історичні джерела та їх використання" припинили видавати. Реальну й ефективну наукову працю в архівах швидко було зведено нанівець. Певне, що модерних русифікаторів, які здійснили погром української науки на початку 1970-х рр., незвичайно дратували національні позиції, на сторожі яких непоступливо стояв І. Бутич, але не меншу лють викликала в них енциклопедичність знань, ясний розум, наукова принциповість і висока компетентність дуже скромного "кандидата історичних наук".

Лише кілька років тому — в атмосфері Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України — дійсний член НТШ Іван Бутич дістав можливість повернутися до повноцінної наукової праці, до підготовки нового видання "Документів Богдана Хмельницького", до проекту дипломатарію гетьманів України, став для всіх прихильним і щирим дорадником з питань історії України, розкриваючи глибину своїх знань.

Великому науковому і патріотичному подвигові вченого присвячується цей том.

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

НАУКОВІ ЗНАННЯ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

У структурі загальнолюдської культури наука посідає одне з провідних місць. Так само і кожна національна культура для повноти своєї структури вимагає нагромадження певної суми наукових знань. Як показує історичний досвід, взаємозалежність рівнів розвитку науки і культури має прямо пропорційний характер: чим вища загальна культура в суспільстві, тим вищий у ньому рівень наукових знань. І навпаки, чим вищий рівень розвитку наукових знань у суспільстві, тим багатша його духовна і матеріальна культура. Зниження загального рівня культури майже завжди послаблює суспільний інтерес до науки, а слабкий розвиток різних галузей знань не дає культурі розкритися у всій повноті.

Як складний компонент культури, наука у своєму історичному розвитку переживала ті ж суперечливі процеси, що і культура загалом: вона знала періоди розквіту і занепаду, але ніколи не зникала цілком із культурного арсеналу цивілізації. Тому вивчення різних періодів історії науки — і не тільки тих, коли її розвиток супроводжувався епохальними відкриттями, а й тих, коли її поступ виражався лише в нагромадженні певної суми знань,— є необхідним елементом дослідження історії культури в цілому і має важливе допоміжне значення для пізнання характеру культурних процесів тієї чи іншої епохи.

У пропонованій статті зроблено спробу з'ясувати в загальних рисах характер науки, а точніше, рівень розвитку наукових знань, що їх нагромадило українське суспільство наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., тобто в період раннього українського культурно-національного відродження. Головним предметом нашої уваги є дослідження характеру та рівня викладання різних наукових дисциплін, а також їх роль у розвитку української культури того часу. Оперуючи поняттями "наука", "наукові знання" чи "наукові дисципліни", ми пам'ятаємо про їх історичну умовність, адже йдеться про XVI — початок XVII ст., епоху, коли секуляризація окремих наук щойно почалася, а нагромадження різних галузей знань відбувалося в тісному зв'язку з розвитком усього культурного потенціалу суспільства.

Розвиток науки наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. був тісно пов'язаний з тими загальнокультурними процесами, які відбувалися тоді в Україні. Радикальне повернення обличчям до Заходу, яке наміти-

лося після Люблінської унії 1569 р., позначилося новими якісними зрушеннями в усіх сферах культурного життя українського народу, в тому числі в науці.

Передусім слід відзначити таке нове для того часу явище, як активне впровадження в навчально-освітню практику українських шкіл так званих семи вільних мистецтв (artes liberales), які тоді широко культивувалися в західноєвропейській системі освіти. Сім вільних мистецтв, або "сім наук визволених", як їх тоді називали, це науки тривіуму — граматика, риторика, діалектика (вступ до логіки) та квадривіуму — арифметика, геометрія, музика, астрономія.

Першим науково-освітнім закладом в Україні, у якому почалися систематичні заняття з предметів тривіуму й квадривіуму, була відома школа (гімназіум, "тримовний ліцей"), створена при Острозькому науково-культурному центрі близько 1577 р.[1] Її засновник князь Костянтин Острозький вивченню семи вільних наук приділяв велику увагу, бо вбачав у них джерело піднесення освіти й культури в суспільстві. "Закладанє школ и наук вольных" посідало центральне місце в його планах обнови української церкви[2]. Заснована в 1585—1586 рр. Львівська братська школа також будувалася за системою західноєвропейських гімназій, у яких вивчення семи вільних мистецтв було стрижнем усього науково-освітнього процесу[3]. В програмному документі цієї школи перед учнями ставилося завдання вивчати граматику, "до болших наук приступуючи, ко диалектице и риторице"[4]. У королівському привілеї 1590 р. Львівську братську школу офіційно названо "школою для зайняття вільними мистецтвами"[5]. Та головним навчальним закладом, у якому artes liberales розквітли пишним цвітом, була, звичайно, Києво-Могилянська колеґія, заснована 1632 р.,— в короткому часі вона стала зразком для десятків навчальних закладів по всій Україні[6].

Перехід до вивчення вільних наук мав далекосяглі наслідки культурологічного та світоглядного характеру. Він знаменував собою істотне зрушення у всій культурній та філософській орієнтації: на зміну традиційним візантійським "сімом мудростям" приходили "сім вільних наук" західноєвропейської культурної традиції. Суть справи полягала в тому, що існувала принципова різниця між візантійськими "семи мудростями" і західними "вільними науками". У візантійському вченні про "сім мудростей" основою всіх окремих наук, їх, так би мовити, спільною онтологією проголошувалося одкровення, тому вивчення й тлумачення кожної

---

[1] Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI — первая половина XVII в.).— К., 1987.— С. 56—67; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636).— К., 1990.— С. 25—26.

[2] Див.: Лист К. Острозького до І. Потія від 21 червня 1593 р. // РИБ.— Пб., 1903.— Т. 19.— С. 587.

[3] Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966.— С. 132—136.

[4] Diplomata statuaria a patriarchis orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopolensis (1586—1592). Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского Братства.— Львов, 1895.— Т. 2.— С. 29.

[5] Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Братства...— С. 132.

[6] Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— 2-ге вид., перероб. і доп.— К., 1981.— С. 56—67.

науки були строго реґламентовані: вони повинні були цілком відповідати не лише духові, а й букві вищої Божественної мудрости — богослов'я. Тим часом уже за своїм термінологічним визначенням західні "сім вільних мистецтв" позбавлені прямої залежности від одкровення й теології. Саме тому їх вільний розвиток на Заході в епоху середніх віків і Нового часу сприяв небувалому розквіту європейського емпіризму й раціоналістичної філософії та справив вирішальний вплив на емансипацію науки.

Впровадження у навчальну практику українських шкіл так званих вільних наук не тільки позитивно впливало на піднесення рівня освіти й наближення її до загальних європейських стандартів, а й об'єктивно сприяло розвиткові цих наук на українському ґрунті. І справді, наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. розвиток окремих галузей знань в Україні досяг високого рівня. Особливо інтенсивно стали розвиватися словесні дисципліни, зокрема граматика, риторика й поетика, котрі, як відомо, були серцевиною так званих гуманістичних студій. Меншою мірою розроблялися науки квадривіуму — математика, астрономія, музика, а також право, медицина, логіка. Це, очевидно, можна пояснити тим фактом, що Україна аж до 30-х рр. XVII ст., тобто до створення Києво-Могилянської колеґії, не знала університетської (схоластичної) освіти, у рамках якої традиційно розвивалися ці науки. Посилений інтерес до словесних дисциплін, який спостерігається в Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., засвідчує, що українська духовність того часу переживає глибоку гуманізацію на нових, ренесансних засадах.

Розглянемо, якого рівня розвитку досягла українська наука наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Галузі знань подаємо в тому порядку, в якому вони традиційно представлені в системі "семи вільних мистецтв".

Граматика. Найбільшого успіху досягли українські вчені того часу в розробці граматичної теорії та творчому застосуванні її до церковнослов'янської мови. На їхнє переконання, граматика посідає центральне місце в системі освіти і духовної культури взагалі, бо вона є засобом, за допомогою якого можна оволодіти всіма іншими знаннями. В одному з видань Львівської братської школи з 1591 р., приміром, наголошувалося, що граматика — це "ключ, отвєрзаяй ум разумѣти писанїя, от нєя жє (....) трудолюбивіи достизают дїялєктики, риторики, мусики, арїтмєтики, гєомєтрїи й астрономїи, и сєми жє сєдми, яко жє нѣкїим сосудом разсуждєнїя, почєрпаєм источник философїи, разумѣвающє жє и врачєства, ко благоискуству прєвосходим всєсовєршєнного богословїя"[7]. Як бачимо, тут виразно окреслено шлях засвоєння наукових знань: від граматики, через сім вільних наук до предметів вищого порядку — філософії й теології. Подібно висловлювався і відомий український вчений того часу Лаврентій Зизаній. У "Посланїи спудеом", яким Л. Зизаній супроводив видання своєї граматичної праці (1596), він твердив, що граматика "єст ключєм вырозумѣню, отворяючи и оказуючи всякіи вунтпливости, а приоздоблюючи и свѣтлый чинячи розум чоловѣчій; чєрєз ню риторіка и словєсница [діалектика] вкупѣ чєснои філософїи [етики], и чрєз єстєствєнної богословіи оказуєтся союз"[8].

---

[7] Студинський К. "Адельфотес" — граматика, видана у Львові в р. 1591 // Записки НТШ.— Львів, 1895.— Т. 7, кн. 3.— С. 5.

[8] Зизаній Лаврентій. Граматіка словенска.— Вільно, 1596.— Факс. вид.— К., 1980.

Усвідомлення особливої ролі граматики в системі гуманітарних наук з початком XVII ст. стало панівним серед освіченого загалу. Так, 1632 р. викладачі та спудеї гімназіуму при Києво-Печерській лаврі видають збірку од під назвою "Євхарістиріон", у яких прославляють сім вільних наук. І першим "коренем уміетности", тобто знання, вони називають граматику[9]. Граматична наука як "корінь" знання і освіти, як "ключ" до зрозуміння й осягнення всіх інших наук стає, отже, головним об'єктом наукових зацікавлень українських учених кінця XVI — першої половини XVII ст. При цьому наші філологи пішли власним шляхом: використовуючи досягнення тогочасної європейської граматичної науки, головно в царині латинської та старогрецької мов, вони спрямували свої зусилля на науково-теоретичне опрацювання церковнослов'янської мови як символу старокиївської культурно-національної традиції. Такі видатні вченіфілологи того часу, як Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький і Памво Беринда прагнули науково-теоретичним опрацюванням церковнослов'янської мови поставити її в один ряд зі світовими мовами — латинською та грецькою і засвідчити таким чином загальнолюдське значення східнослов'янської культурної традиції, її рівноправність з іншими визнаними культурними традиціями християнського світу — грековізантійською та латиноримською.

Головним завданням науково-теоретичної розробки церковнослов'янської мови Л. Зизаній, М. Смотрицький та інші вважали кодифікацію цієї мови, тобто повернення їй первісних, так би мовити, класичних норм. Цей принцип зближував їх з теорією і практикою вчених-філологів Відродження, котрі, як відомо, віддаючи перевагу класичній латинській мові над середньовічною, наполегливо виправляли "вульгарну" латину. Поступ у філологічних науках був пов'язаний з палеографічними студіями кириличних, грецьких і латиномовних пам'яток. Такі студії становили передумову будь-яких досліджень.

Першими в Україні спробували укласти граматику церковнослов'янської мови вчені "славного града Острога" на прохання "жителей столицы великаго князства литовского града Вильни". Їхня "Кграматыка Словенска языка", яка ще значною мірою ґрунтувалася на середньовічних південнослов'янських граматичних традиціях, була видрукувана в цьому ж "граді Вільні" 1586 р.[10].

Важливою подією науково-культурного життя України кінця XVI ст. став вихід у світ підручника під назвою "Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка" (Львів, 1591), який створили "спудеї" Львівської братської школи. Цей теоретичний підручник грецької мови написано паралельно двома мовами: грецькою і "словенською". "Грамматіка..." 1591 р. тривалий час була єдиним підручником грецької мови у східнослов'янських школах. Вона на практиці показала те, що теоретично доводили українські вчені того часу,— рівноцінність грецької і церковнослов'янської мов. Водночас її поява заохочувала до написання спеціальних граматик церковнослов'янської мови[11].

---

[9] Тітов Хв. Матеріали до історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— № 41.— С. 294.

[10] Див.: Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови "Грамматіка словенска" Л. Зизанія.— К., 1980.— С. 8—9.

[11] Там само.— С. 11.

Іван ПАСЛАВСЬКИЙ

НАУКОВІ ЗНАННЯ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

У структурі загальнолюдської культури наука посідає одне з провідних місць. Так само і кожна національна культура для повноти своєї структури вимагає нагромадження певної суми наукових знань. Як показує історичний досвід, взаємозалежність рівнів розвитку науки і культури має прямо пропорційний характер: чим вища загальна культура в суспільстві, тим вищий у ньому рівень наукових знань. І навпаки, чим вищий рівень розвитку наукових знань у суспільстві, тим багатша його духовна і матеріальна культура. Зниження загального рівня культури майже завжди послаблює суспільний інтерес до науки, а слабкий розвиток різних галузей знань не дає культурі розкритися у всій повноті.

Як складний компонент культури, наука у своєму історичному розвитку переживала ті ж суперечливі процеси, що і культура загалом: вона знала періоди розквіту і занепаду, але ніколи не зникала цілком із культурного арсеналу цивілізації. Тому вивчення різних періодів історії науки — і не тільки тих, коли її розвиток супроводжувався епохальними відкриттями, а й тих, коли її поступ виражався лише в нагромадженні певної суми знань,— є необхідним елементом дослідження історії культури в цілому і має важливе допоміжне значення для пізнання характеру культурних процесів тієї чи іншої епохи.

У пропонованій статті зроблено спробу з'ясувати в загальних рисах характер науки, а точніше, рівень розвитку наукових знань, що їх нагромадило українське суспільство наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., тобто в період раннього українського культурно-національного відродження. Головним предметом нашої уваги є дослідження характеру та рівня викладання різних наукових дисциплін, а також їх роль у розвитку української культури того часу. Оперуючи поняттями "наука", "наукові знання" чи "наукові дисципліни", ми пам'ятаємо про їх історичну умовність, адже йдеться про XVI — початок XVII ст., епоху, коли секуляризація окремих наук щойно почалася, а нагромадження різних галузей знань відбувалося в тісному зв'язку з розвитком усього культурного потенціалу суспільства.

Розвиток науки наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. був тісно пов'язаний з тими загальнокультурними процесами, які відбувалися тоді в Україні. Радикальне повернення обличчям до Заходу, яке наміти-

лося після Люблінської унії 1569 р., позначилося новими якісними зрушеннями в усіх сферах культурного життя українського народу, в тому числі в науці.

Передусім слід відзначити таке нове для того часу явище, як активне впровадження в навчально-освітню практику українських шкіл так званих семи вільних мистецтв (artes liberales), які тоді широко культивувалися в західноєвропейській системі освіти. Сім вільних мистецтв, або "сім наук визволених", як їх тоді називали, це науки тривіуму — граматика, риторика, діалектика (вступ до логіки) та квадривіуму — арифметика, геометрія, музика, астрономія.

Першим науково-освітнім закладом в Україні, у якому почалися систематичні заняття з предметів тривіуму й квадривіуму, була відома школа (гімназіум, "тримовний ліцей"), створена при Острозькому науково-культурному центрі близько 1577 р.[1] Її засновник князь Костянтин Острозький вивченню семи вільних наук приділяв велику увагу, бо вбачав у них джерело піднесення освіти й культури в суспільстві. "Закладанє школ и наук вольных" посідало центральне місце в його планах обнови української церкви[2]. Заснована в 1585—1586 рр. Львівська братська школа також будувалася за системою західноєвропейських гімназій, у яких вивчення семи вільних мистецтв було стрижнем усього науково-освітнього процесу[3]. В програмному документі цієї школи перед учнями ставилося завдання вивчати граматику, "до болших наук приступуючи, ко диалектице и риторице"[4]. У королівському привілеї 1590 р. Львівську братську школу офіційно названо "школою для зайняття вільними мистецтвами"[5]. Та головним навчальним закладом, у якому artes liberales розквітли пишним цвітом, була, звичайно, Києво-Могилянська колеґія, заснована 1632 р.,— в короткому часі вона стала зразком для десятків навчальних закладів по всій Україні[6].

Перехід до вивчення вільних наук мав далекосяглі наслідки культурологічного та світоглядного характеру. Він знаменував собою істотне зрушення у всій культурній та філософській орієнтації: на зміну традиційним візантійським "сімом мудростям" приходили "сім вільних наук" західноєвропейської культурної традиції. Суть справи полягала в тому, що існувала принципова різниця між візантійськими "семи мудростями" і західними "вільними науками". У візантійському вченні про "сім мудростей" основою всіх окремих наук, їх, так би мовити, спільною онтологією проголошувалося одкровення, тому вивчення й тлумачення кожної

---

[1] Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI — первая половина XVII в.).— К., 1987.— С. 56—67; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636).— К., 1990.— С. 25—26.

[2] Див.: Лист К. Острозького до І. Потія від 21 червня 1593 р. // РИБ.— Пб., 1903.— Т. 19.— С. 587.

[3] Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966.— С. 132—136.

[4] Diplomata statuaria a patriarchis orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopolensis (1586—1592). Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского Братства.— Львов, 1895.— Т. 2.— С. 29.

[5] Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Братства...— С. 132.

[6] Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— 2-ге вид., перероб. і доп.— К., 1981.— С. 56—67.

науки були строго реґламентовані: вони повинні були цілком відповідати не лише духові, а й букві вищої Божественної мудрости — богослов'я. Тим часом уже за своїм термінологічним визначенням західні "сім вільних мистецтв" позбавлені прямої залежности від одкровення й теології. Саме тому їх вільний розвиток на Заході в епоху середніх віків і Нового часу сприяв небувалому розквіту європейського емпіризму й раціоналістичної філософії та справив вирішальний вплив на емансипацію науки.

Впровадження у навчальну практику українських шкіл так званих вільних наук не тільки позитивно впливало на піднесення рівня освіти й наближення її до загальних європейських стандартів, а й об'єктивно сприяло розвиткові цих наук на українському ґрунті. І справді, наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. розвиток окремих галузей знань в Україні досяг високого рівня. Особливо інтенсивно стали розвиватися словесні дисципліни, зокрема граматика, риторика й поетика, котрі, як відомо, були серцевиною так званих гуманістичних студій. Меншою мірою розроблялися науки квадривіуму — математика, астрономія, музика, а також право, медицина, логіка. Це, очевидно, можна пояснити тим фактом, що Україна аж до 30-х рр. XVII ст., тобто до створення Києво-Могилянської колеґії, не знала університетської (схоластичної) освіти, у рамках якої традиційно розвивалися ці науки. Посилений інтерес до словесних дисциплін, який спостерігається в Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., засвідчує, що українська духовність того часу переживає глибоку гуманізацію на нових, ренесансних засадах.

Розглянемо, якого рівня розвитку досягла українська наука наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Галузі знань подаємо в тому порядку, в якому вони традиційно представлені в системі "семи вільних мистецтв".

Граматика. Найбільшого успіху досягли українські вчені того часу в розробці граматичної теорії та творчому застосуванні її до церковнослов'янської мови. На їхнє переконання, граматика посідає центральне місце в системі освіти і духовної культури взагалі, бо вона є засобом, за допомогою якого можна оволодіти всіма іншими знаннями. В одному з видань Львівської братської школи з 1591 р., приміром, наголошувалося, що граматика — це "ключ, отвєрзаяй ум разумѣти писанїя, от нєя жє (....) трудолюбивіи достизают дїялєктики, риторики, мусики, арїтмєтики, гєомєтрїи й астрономїи, и сєми жє сєдми, яко жє нѣкїим сосудом разсуждєнїя, почєрпаєм источник философїи, разумѣвающє жє и врачєства, ко благоискуству прєвосходим всєсовєршєнного богословїя"[7]. Як бачимо, тут виразно окреслено шлях засвоєння наукових знань: від граматики, через сім вільних наук до предметів вищого порядку — філософії й теології. Подібно висловлювався і відомий український вчений того часу Лаврентій Зизаній. У "Посланїи спудеом", яким Л. Зизаній супроводив видання своєї граматичної праці (1596), він твердив, що граматика "єст ключєм вырозумѣню, отворяючи и оказуючи всякіи вунтпливости, а приоздоблюючи и свѣтлый чинячи розум чоловѣчій; чєрєз ню риторіка и словєсница [діалектика] вкупѣ чєсної філософїи [етики], и чрєз єстествєнної богословіи оказуєтся союз"[8].

[7] Студинський К. "Адельфотес" — граматика, видана у Львові в р. 1591 // Записки НТШ.— Львів, 1895.— Т. 7, кн. 3.— С. 5.

[8] Зизаній Лаврентій. Граматіка словенска.— Вільно, 1596.— Факс. вид.— К., 1980.

Усвідомлення особливої ролі граматики в системі гуманітарних наук з початком XVII ст. стало панівним серед освіченого загалу. Так, 1632 р. викладачі та спудеї гімназіуму при Києво-Печерській лаврі видають збірку од під назвою "Євхаристиріон", у яких прославляють сім вільних наук. І першим "коренем умієтности", тобто знання, вони називають граматику[9]. Граматична наука як "корінь" знання і освіти, як "ключ" до зрозуміння й осягнення всіх інших наук стає, отже, головним об'єктом наукових зацікавлень українських учених кінця XVI — першої половини XVII ст. При цьому наші філологи пішли власним шляхом: використовуючи досягнення тогочасної європейської граматичної науки, головно в царині латинської та старогрецької мов, вони спрямували свої зусилля на науково-теоретичне опрацювання церковнослов'янської мови як символу старокиївської культурно-національної традиції. Такі видатні вчені-філологи того часу, як Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький і Памво Беринда прагнули науково-теоретичним опрацюванням церковнослов'янської мови поставити її в один ряд зі світовими мовами — латинською та грецькою і засвідчити таким чином загальнолюдське значення східнослов'янської культурної традиції, її рівноправність з іншими визнаними культурними традиціями християнського світу — грековізантійською та латиноримською.

Головним завданням науково-теоретичної розробки церковнослов'янської мови Л. Зизаній, М. Смотрицький та інші вважали кодифікацію цієї мови, тобто повернення їй первісних, так би мовити, класичних норм. Цей принцип зближував їх з теорією і практикою вчених-філологів Відродження, котрі, як відомо, віддаючи перевагу класичній латинській мові над середньовічною, наполегливо виправляли "вульгарну" латину. Поступ у філологічних науках був пов'язаний з палеографічними студіями кириличних, грецьких і латиномовних пам'яток. Такі студії становили передумову будь-яких досліджень.

Першими в Україні спробували укласти граматику церковнослов'янської мови вчені "славного града Острога" на прохання "жителей столицы великаго князства литовского града Вильни". Їхня "Кграматыка Словенска языка", яка ще значною мірою ґрунтувалася на середньовічних південнослов'янських граматичних традиціях, була видрукувана в цьому ж "граді Вільні" 1586 р.[10].

Важливою подією науково-культурного життя України кінця XVI ст. став вихід у світ підручника під назвою "Грамматіка доброглаголиваго еллино-словенскаго языка" (Львів, 1591), який створили "спудеї" Львівської братської школи. Цей теоретичний підручник грецької мови написано паралельно двома мовами: грецькою і "словенською". "Грамматіка..." 1591 р. тривалий час була єдиним підручником грецької мови у східнослов'янських школах. Вона на практиці показала те, що теоретично доводили українські вчені того часу,— рівноцінність грецької і церковнослов'янської мов. Водночас її поява заохочувала до написання спеціальних граматик церковнослов'янської мови[11].

---

[9] Тітов Хв. Матеріали до історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— № 41.— С. 294.

[10] Див.: Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови "Грамматіка словенска" Л. Зизанія.— К., 1980.— С. 8—9.

[11] Там само.— С. 11.

І така граматика незабаром з'явилася. Це була "Грамматіка словенска" Л. Зизанія, що вийшла друком 1596 р. у Вільні. Вона належить до найраніших оригінальних граматичних праць східних слов'ян. Її автор першим спробував осмислити будову церковнослов'янської мови на основі граматичної теорії свого часу, а також нормалізував правопис східнослов'янського письменства.

"Грамматіка словенска" Л. Зизанія довго була навчальним посібником церковнослов'янської мови в братських школах і помітно вплинула на дальший розвиток мовознавства в Україні. Її ідеї і положення згодом поглибив у своєму підручнику церковнослов'янської мови М. Смотрицький.

М. Смотрицький був глибоко обізнаний не тільки з українською граматичною теорією, а й з тогочасною європейською філологічною наукою, зокрема, грунтовно опанував праці К. Ласкаріса, Ф. Меланхтона, Е. Альвара, М. Крузія[12]. Досконало знаючи церковнослов'янські тексти, М. Смотрицький тривалий час викладав мову в школах Острога, Вільна, Києва. Свій підручник під назвою "Грамматіки славенския правилноє синтагма..." (вийшов друком 1619 р. у м. Ев'є, що біля Вільна) він створив під час викладання в Київській братській школі (1616 — перша половина 1618 р.). Своєю граматикою М. Смотрицький заклав міцні основи не тільки української, а й усієї східнослов'янської лінгвістики. До середини XVIII ст. вона була єдиним підручником з граматики у школах України, Росії та Білорусії. Велику популярність мала праця М. Смотрицького в XVII—XVIII ст. у Болгарії, Хорватії, Македонії, Молдавії. Вона була відома й за межами ареалу функціонування церковнослов'янської мови: збереглося кілька перекладів її латинською мовою[13]. У новітні часи граматична праця видатного українського філолога була важливим джерелом слов'янського національно-культурного відродження. На початку XIX ст. її творчо використав основоположник наукових славістичних студій Йозеф Добровський[14].

Треба зазначити, що розвиток граматичної теорії наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. відбувався в тісному зв'язку з розробкою лінгвістичних проблем прикладного характеру, насамперед у галузі церковнослов'янської й тогочасної української лексикографії. Вже на початку 80-х рр. XVI ст. з'являється "Лексис з толкованієм словенских слов просто" — перший із відомих українських лексиконів. Реєстр цього лексичного словника складають малозрозумілі чи невідомі для широкого загалу церковнослов'янські слова різного походження (слов'янського й неслов'янського), що виступали в найуживаніших тоді конфесійних текстах. До реєстру ввійшли й українські слова. Хоча "Лексис с толкованієм словенских слов просто" незавершена, багато в чому ще недосконала праця, він став знаменним явищем у староукраїнській лексикографії як перша спроба укладення церковнослов'янського словника. Маємо досить

---

[12] Німчук В. В. М. Смотрицький — теоретик і дослідник церковнослов'янської мови // Мовознавство.— 1979.— № 6.— С. 21—22.

[13] Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства.— К., 1979.— С. 90—110.

[14] Weingart M. Dobrovského Institutiones.— Bratislava, 1926.— Č. 1: Cirkevněslovanske mlüvnice před Dobrovským.— S. 60—61.

підстав уважати, що ним користувалися при укладанні своїх словників лексикографи наступного покоління — Л. Зизаній і П. Беринда. В цьому сенсі він відіграв свою позитивну роль у розвитку лексикографічної науки в Україні[15].

Л. Зизаній 1596 р. одночасно зі своєю "Грамматікою словенскою" видав у Вільні окремою брошурою "Лексис" — церковнослов'янсько-український словник, аби полегшити грамотній публіці в Україні читання і розуміння духовної літератури, писаної церковнослов'янською мовою. Лексичний матеріал Л. Зизанія показує, що автор словника добре знав церковнослов'янську й українську мови, виявив обізнаність з класичними мовами. Перекладна частина "Лексика" наочно демонструвала великі літературні можливості староукраїнської мови, її словникове багатство. Л. Зизаній перший в українському мовознавстві розробив і застосував основні лексикографічні методи укладання словника[16].

Справу Л. Зизанія успішно продовжив П. Беринда, який 1627 р. видав у Києві свій славнозвісний "Лексикон славеноросскій" — великий церковнослов'янсько-український словник. Вихід у світ цього словника став подією не тільки в українській, а й в усій східнослов'янській лексикографії, оскільки в ньому підсумовувалися всі попередні надбання й окреслювався якісно новий, вищий етап розвитку. Книга П. Беринди була помітним явищем і в європейській лексикографії взагалі, адже протягом усього XVII ст. вона являла собою найбільше зібрання словникового багатства однієї з найпоширеніших і найрозвиненіших мов своєї доби — церковнослов'янської, яка в певних галузях була знаряддям освіти й культури східнослов'янських, південнослов'янських і східнороманських народів[17].

Поява "Лексикону славеноросського" П. Беринди була не тільки новим кроком у розвитку філологічних досліджень в Україні, вона засвідчувала істотне зрушення в суспільній свідомості у ставленні до національної, народнорозмовної мови.

Українські вчені того часу поступово переходять від нагромадження народнорозмовного лексичного матеріалу до створення на його основі систематизованого підручника "простої" мови. Їхні зусилля увінчалися появою 1643 р. "Грамматыки словенской" Івана Ужевича — першої науково опрацьованої граматики української мови[18]. Про її автора — Івана Ужевича — знаємо, що походив він з української етнічної території (найвірогідніше, з галицько-волинського пограниччя) і був студентом Краківського (1637—1641), а згодом Паризького (1643—1645 рр.) університетів. Конфесійно І. Ужевич був уніатом, на що виразно вказують такі факти. В українському матеріалі граматики трапляються висловлювання, які

---

[15] Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.— К., 1980.— С. 55—69.

[16] Там само.— С. 86—87.

[17] Там само.— С. 100.

[18] Див.: Горбач О. Рукописна "Граматыка словенская" Івана Ужевича з 1643 й 1645 років // Наукові Записки Українського Технічно-Господарського Інституту.— Мюнхен, 1967.— Т. 16(17).— С. 3—22; Кудрицький Є. М. Іван Ужевич — український граматист XVII ст. і його праця // Мовознавство.— 1970.— № 1.— С. 35—48; Жовтобрюх М. А. "Граматыка словенская" Івана Ужевича — пам'ятка староукраїнської літературної мови // Слово і труд. До сімдесятиріччя академіка І. К. Білодіда.— К., 1976.— С. 167—179.

виключають його можливу належність як до православ'я, так і до римо-католицизму. Фрази на зразок: *пошел до костела, поехал до Риму по благословенство,* як і сам факт його теологічних (католицьких!) студій у Сорбонні, виразно промовляють за тим, що І. Ужевич не був православним[19]. Не був він і римо-католиком, бо інакше не вмістив би у своїй праці символу віри ■ східновізантійській редакції без обов'язкового для латинника filioque ("і від Сина")[20]. Як відомо, згідно з 1-м артикулом договірних статей, на основі яких була укладена унія з Римом, уніати в XVII ст. (аж до Замойського синоду 1720 р.) дотримувалися східновізантійської (нікейської) формули Символу віри[21]. Тому-то І. Ужевич, будучи уніатом, цілком логічно подав у своїй граматиці той текст "Вірую...", який відповідав його власній вірі. Ідентифікація віровизнання І. Ужевича як уніата має принципове значення, бо воно спростовує твердження деяких зарубіжних учених, що автор "Грамматыки словенской" був поляк.

Написана по-латині 1643 р. (з 1645 р. відомий удосконалений варіант) "Грамматыка словенская" І. Ужевича подає нарис граматичної системи української книжної мови XVII ст. Ця граматична праця повністю відповідала теоретичному рівневі мовознавчої науки того часу. Автор був добре обізнаний з тогочасними вітчизняними (зокрема, М. Смотрицького) й зарубіжними (зокрема, П. Статоріюса-Стоєнського) граматиками і граматичними теоріями, успадкованих від давньої Греції та Риму; він володів сучасною йому методикою опису звукового складу та граматичної будови мови і добре розумів специфіку тієї мови, якій присвячена його праця. Призначаючи свою книгу насамперед для західного читача, автор, природно, відштовхувався від латинської граматики, але водночас дбав про забезпечення в ній адекватного опису української книжної мови, котру, як можна зробити висновок з його теоретичних міркувань і практичних порад, знав досконало.

У той же час у творі І. Ужевича помітний порівняльний аспект: іноді вчений показує морфологічні особливості польської, чеської, хорватської мов. Він часто підкреслено виділяє подібність слов'янської граматичної системи до латинської або її відмінності від неї. Принагідно І. Ужевич для зіставлення залучає факти грецької й гебрайської мов. Усе це може свідчити про те, що свою книгу вчений пропонував перш за все увазі освічених філологів. Імовірно, він прагнув на основі української мови створити науковий вступ до вивчення граматичних систем інших слов'янських мов[22]. "Граматыка словенская" І. Ужевича — не тільки показник рівня розвитку граматичної науки ■ Україні першої половини XVII ст., а й надзвичайно цінне і надійне джерело для вивчення фонетичної системи, палеографії, граматичної будови та лексичного складу тогочасної староукраїнської літературної мови. Її поява напередодні національно-визвольного зриву 1648—1654 рр. яскраво засвідчила, з одного

---

[19] Горбач О. Рукописна "Граматыка словенская"...— С. 4.

[20] Кудрицький Є. М. Іван Ужевич...— С. 44.

[21] Див.: Віра батьків. Видання Української Греко-Католицької Церкви.— Львів, 1990.— Ч. 1.— С. 7.

■ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст.— К., 1985.— С. 155.

боку, високий рівень філологічних студій в Україні, а з другого — зрослу національну самосвідомість українського народу.

Мовознавча діяльність Л. Зизанія, М. Смотрицького, П. Беринди, І. Ужевича, становить, власне кажучи, цілісний науково-філологічний напрям у духовній культурі України кінця XVI — першої половини XVII ст. Наукові дослідження цих учених, особливо в галузі граматики і лексикографії церковнослов'янської мови, заклали теоретичні основи для славістичних студій у майбутньому. І в цьому плані їхній науковий доробок можна по праву вважати тим неоціненним внеском, який зробив український народ у скарбницю світової культури на зламі XVI—XVII ст., в добу свого першого культурно-національного відродження.

Риторика. Курси риторики, як і тісно пов'язаної з нею поетики, в українських навчальних закладах кінця XVI—XVII ст. крім того, що сприяли розвиткові ораторського мистецтва, літературної теорії та виробленню певних естетичних вартостей, відігравали ще й педагогічну роль: вони служили вивченню письма, класичних (головно латинської) і церковнослов'янської мов та плеканню інтелектуальних здібностей учнів. Можливо, саме тому поява перших українських риторик збігається з виникненням перших українських шкіл гуманістичного типу — Острозького "тримовного ліцею" (гімназіуму), Львівської братської школи і Києво-Могилянської колеґії. Це ж, очевидно, було причиною і того, що на відміну від граматичної науки, в яку українські вчені внесли багато нового й оригінального, в курсах риторики й поетики вони в основному йшли за готовими європейськими зразками.

Про зростання інтересу до науки риторики в Україні на зламі XVI—XVII ст. свідчить автентичний документ того часу — навчальна програма Львівської братської школи з 1586 р. Закликаючи учнів вивчати вільні науки, автори документа повідомляють, що "діалектику и реторику и иныє философскиє писма, школе належачиє" перекладено "по словенску" і "в школѣ львовской руським языком списано"[23]. Йдеться напевно про староукраїнські палеографічні тексти, які так багато репрезентовані в архіві братства.

Одна така скомпонована "по словенску" риторика збереглася до наших днів. Це слов'яномовна риторика з кінця XVI ст., відома в науці під дуже неточною назвою "макаріївська". На тій підставі, що кілька копій з неї були віднайдені в XIX ст. в книгозбірнях Москви і Новгорода, російські дослідники приписували її авторство новгородському митрополитові початку XVII ст. Макарієві[24]. Однак, як показали найновіші дослідження, згадана риторика виникла на Україні, про що переконливо свідчать її мовні та культурно-типологічні особливості. Недавно виявлений зразок цієї праці — адаптований варіант латиномовної риторики відомого німецького філолога Філіппа Меланхтона, який уклав його послідовник Лука Лосій[25].

---

[23] Diplomata statuaria...— Т. 2.— Р. 29.

[24] Бабкин Д. С. Русская риторика начала XVII в. // Труды Отдела древнерусской литературы.— М.; Л., 1951.— Т. 8.— С. 326—353.

[25] Буланина Т. В. Риторика в Древней Руси. Сведения о теории красноречия в русской письменности 11—16 веков: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук.— Л., 1985.— С. 16—19.

Як можна здогадуватися, ця риторика виникла ■ науково-освітньому середовищі Острога або Львова. Вона складається з двох книг, перша з яких охоплює п'ять розділів: 1) загальне визначення риторики та її завдань; 2) про роди промов (повчальні, судові, медитативні й демонстративні); 3) про загальні місця для кожного роду промов; 4) про збудження пристрастей; 5) про порядок слів чи суджень. Не всі з цих розділів однаково широко викладені, але між ними відчувається внутрішній зв'язок, що випливає з основної мети науки риторики. Автор дає таке визначення риторики: "Риторика єсть яже научаєт пути правого и житія полєзного добрословия. Сию же науку сладкогласієм или краснословієм нарицают, понеже красовито и удобно глаголати и писати научаєт"[26]. Перед ритором ставляться два завдання: по-перше, досконало знати всі правила складання промов; і, по-друге, зміст його промов має бути строго діловий, суспільнозначущий. У риториці про це говориться так: "А сущєство єго таковє єсть: чтоб єму о такових вєщах говорити мощно, которыє ■ дѣлах и на гродских судах по обычаю и закону господства того, гдѣ родился, бывают пригодныє и похвальныє"[27].

Друга книга розглядуваної риторики присвячена такому важливому питанню теорії красномовства, як оздоблення промов ("О украшеніи слов"). Вона складається із шести розділів: 1) загальне визначення, що таке оздоблення промови; 2) про фантазію й вигадки; 3) про роди й види вигадок; 4) про види риторичних промов; 5) про джерела риторичних промов і про те, звідки ритору черпати матеріал для своїх творів; 6) про троякі роди промовлення. У риториці визначено два роди промов: промову просту і промову мистецьку. Специфіка мистецької промови полягає в обов'язковому оздобленні. Визначається різниця між риторикою і діалектикою, тому подано таке роз'яснення: "диалєктика простыє дѣла показуєт, сирєчь голыє. Риторика к тим дѣлам придаєт и прибавляєт силы словєсные, какбы что ризу чєстну или нѣяку одєжю"[28].

У вступній частині другої книги "О украшеніи слов" говориться, що оздоблена промова "созидається и постановляється" на трьох речах: на знанні граматики, вмінні вигадувати й умінні нанизувати різні справи, факти і події. Вигадки, за автором, це різні тропи та фігури. Тропів згадано вісім: метафору, металепсис, синекдоху, метонімію, антономасію, ономатопею, катехресис, перефразис. До тропів віднесено й алегорію. Закінчується риторика главою "О тройных родах глаголанія", в якій перечисляються й розглядаються три роди таких "глаголаній": "смиренный", високий і помірний[29].

Розглянуту риторику можна з повним правом уважати первістком української риторичної науки. Її історичне значення полягає в тому, що це був перший підручник риторики церковнослов'янською мовою. Всі наступні відомі курси риторики українського походження були тісно пов'язані з Києво-Могилянською колегією і були написані латинською мовою.

26 Цит. за: Бабкин Д. С. Русская риторика...— С. 332—333.
27 Там же.
28 Там же.
29 Там же.— С. 333—334.

Один такий латиномовний курс риторики з першої половини XVII ст. зберігся до наших днів. Це підручник риторики професора Києво-Могилянської колеґії Йосифа Кононовича-Горбацького "Orator Mohileanus paratissimis "Partitionibus" Ciceronis exсultus", приготовлений для студентів колеґії в 1635/1636 навчальному році[30].

"Оратор Могилянський" Й. Кононовича-Горбацького складається з трьох частин (трактатів): про добір матеріалу для промов, про промову та її структуру, про роди і види промов. У вступі автор відзначає велике значення Стародавньої Греції у розвитку ораторського (риторичного) мистецтва, [redacted] також усіх наук. Тут же він підкреслює заслуги протектора Київської колеґії П. Могили [redacted] розвитку української культури, освіти, науки. Далі спиняється на одному з важливих питань естетики взагалі — природному таланті та формулює своє ставлення до теорії та практики ораторського мистецтва. Київський учений вважає, що справжнім оратором може бути людина, обдарована талантом красномовства і широко освічена.

У розділі "Про добір матеріалу" автор "Оратора Могилянського" розглядає так звані риторичні місця, з яких оратор може черпати необхідні арґументи і повчання. До них належать: історія, байки, притчі, прислів'я, ієрогліфи, емблеми, свідчення, сентенції, апофтегми, закони, звичаї тощо. Як видно з цього переліку, оратор, в переконанні Й. Кононовича-Горбацького, повинен бути всебічно освіченою людиною[31].

Для теорії художньої мови особливий інтерес становить частина "Оратора Могилянського", в якій викладено учення про період та про мовностилістичне опрацювання промови. Тут порушуються такі складні питання, як фонічно-ритмічна і семантико-синтаксична структура періоду та його стилістичне орнаментування. У цьому ж (другому) трактаті вміщено цікавий розділ про почуття, який додає нові дані до історії вітчизняної психології, хоч Й. Кононович-Горбацький у своєму риторичному курсі має на увазі радше емоціональний бік ораторської прози[32].

Третій трактат "Оратора Могилянського" містить розгляд трьох родів промов — судової, дорадчої й епідиктичної та їх видів. І тут, як і в усій праці, чимало ориґінальних прикладів, тоді як у попередніх двох вони переважно запозичені з різних авторів.

В основу свого риторичного курсу Й. Кононович-Горбацький поклав Ціцеронову теорію ораторського мистецтва, яка викладена в його працях "Ораторські частини", "Про оратора", "Оратор", "Брут", "Про добір матеріалу", а також в анонімній риториці "До Геренія", яку київський професор, йдучи за традицією, вважає працею Ціцерона. При написанні "Оратора Могилянського" Й. Кононович-Горбацький використав "Риторику" Арістотеля, "Навчання оратора" Квінтіліана, а також "De arte Rhetorica libri tres" католицького професора Кипріана Соареца[33].

---

[30] Фраґменти "Оратора Могилянського" в перекладі М. Роговича опубліковано у вид.: Філософська думка.— 1972.— № 3.— С. 89—99.

[31] Маслюк В. П. Із спостережень над першою вітчизняною риторикою 1636 року — "Оратором Могилянським" Й. Кононовича-Горбацького // Іноземна філологія. Республіканський міжвідомчий збірник.— Львів, 1974.— Вип. 36.— С. 29.

[32] Там само.— С. 32.

[33] Там само.— С. 28.

Однак залежність Й. Кононовича-Горбацького від Ціцерона була найбільшою. Це створювало певні ідеологічні незручності, бо в очах православного середовища, яке репрезентував київський професор і яке пов'язувало себе з греко-візантійською культурною традицією, Ціцерон уособлював латино-римську культуру. Це добре розумів Й. Кононович-Горбацький, а тому у вступі до своєї праці вважав за потрібне теоретично виправдати свою позицію. Для цього він висунув твердження про грецькі основи "латинської мудрости". Закликаючи вивчати риторичне мистецтво Ціцерона, київський професор підкреслював, що мудрість і вченість цей римський оратор здобув у "не так Римському, як у Афінському Палладіумі та храмі наук", а тому, якщо українська молодь щось і візьме від Ціцерона, то поверне собі лише "все те, що він заборгував Греції"[34]. Ця позиція Й. Кононовича-Горбацького на ідейно-теоретичному рівні виражала те, що поставило на порядок денний саме життя: культурний поворот на Захід.

Культурне зближення із Заходом стимулювало розвиток інших словесних наук, зокрема поетики. Власне, за уявленнями, які панували в той час у Європі, риторика і поетика не мали чіткого розмежування. Теоретики Ренесансу і Нового часу не допускали навіть думки про те, що категорії риторики без істотних змін не можна поширювати на поетику. На їхнє переконання, поезія і риторика споріднені, у них спільні мета й завдання, і діяти вони повинні спільно, спираючись одна на одну[35].

Таке розуміння взаємозв'язку риторики і поетики стало набутком і українських гуманістичних шкіл, зокрема Києво-Могилянської колеґії, професори якої або читали паралельні курси цих наук, або їх суміщали.

З часу, який нас цікавить, тобто з першої половини XVII ст., нині відомий лише один рукописний курс поетики українського (київського) походження. Це латиномовний курс поетики під назвою "Liber artis poëticae... Anno Domini 1637"[36]. Тексти ранішніх українських курсів поетики на сьогодні не відомі. Припускають, що в Києво-Лаврській школі, яку відкрив Петро Могила 1631 р., поетику викладав у 1631/1632 навчальному році її префект, вихованець Замойської академії, тоді вже чернець Києво-Печерського монастиря Сильвестр Косів[37]. Започаткована ним традиція читання курсу поетики в стінах Києво-Могилянської академії стала загальною і в другій половині XVII ст.— на початку XVIII ст. досягла свого розквіту[38].

Розвиток риторики і тісно пов'язаної з нею поетики справив помітний вплив на утвердження в духовній культурі України гуманістичних принципів. Культ риторики і поетики починає поступово виходити за межі шкільних програм та канонів і наповнювати все інтелектуальне життя тогочасної України. Відомий поет, книговидавець і філософ Кирило-Транквіліон Ставровецький із неприхованою гордістю говорив, що його книга

---

[34] Філософська думка.— № 3.— С. 89.

[35] Див.: Наливайко Д. С. Київські поетики XVII — початку XVIII ст. в контексті європейського літературного процесу // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.— К., 1981.— С. 177.

[36] Крекотень В. І. Київська поетика 1637 року // Літературна спадщина...— С. 118.

[37] Там само.— С. 123.

[38] Див.: Наливайко Д. С. Київські поетики...— С. 155—196.

поезій "Перло многоцінноє" (Чернігів, 1646) повна "сладкоглаголивого риторского языка и поетицкого художества"[39]. Тоді ж у моду входять складання прозових і віршованих промов та панегіриків на честь видатних людей, у яких прославляються насамперед їхні чесноти, добродійства, героїчні вчинки. Цій же меті служили різного роду надгробні слова, промови, "ляменти" тощо[40]. Для культурних діячів України кінця XVI — першої половини XVII ст. слово ставало символом знання й освіти, ототожнювалося з культурою взагалі. І якраз у цьому найбільше проявилася ренесансно-гуманістична сутність української духовности тієї доби.

Діалектика. Але для того, щоб бути по-справжньому культурним, не досить досконало володіти писаним і ученим словом, треба ще вміти висловлюватися логічно. Це добре усвідомлювали передові діячі української культури, тому вони, ідучи в руслі західної культурної традиції, звертають свою увагу на вивчення діалектики, тобто зачатків логіки.

У системі тривіуму, як відомо, діалектика займала третє, завершальне місце. Її засвоєння, тобто оволодіння основними законами логіки, полегшувало опанування наук вищого рівня — математики, астрономії, музики, а також філософії та богослов'я. Потреба в логічному знанні підсилювалася також запитами ідеологічної боротьби, що розгорнулася в той час між прихильниками двох церковних орієнтацій. Сам жанр тодішньої літературної публіцистики — релігійної полеміки — вимагав досконалого володіння прийомами логіки. Знання діалектики ставало основним мірилом загальної культури й освічености. Наприклад, Іпатій Потій, закидаючи свому православному опонентові, якомусь "кліррикові Острозькому" слабкість його логічної арґументації, іронізував, що той, мовляв, у "корчмі за горілкою навчився тої діялектики"[41]. Своєю чергою православні автори київського "Євхарістиріону" з 1632 р., прославляючи "корень умѣєтности третій — діалектику", заповідали безпощадну війну своїм ідейним опонентам, "базилѣшкам унѣтським", саме за допомогою логіки[42].

Кінцем XVI ст. датується поява в Україні перших посібників діалектики "слов'яноруською" мовою. Це були перекладні підручники різного походження. Перший з них — "Діалектика" Йоана Дамаскіна, візантійського вченого-богослова VII ст. Ця логічна праця була відомою на Україні ще в XI ст. в церковнослов'янському перекладі. Наприкінці XVI ст. заходами гуртка вчених, що існував під патронатом еміґранта з Росії князя А. Курбського в містечку Миляновичах на Волині, "Діалектика" Дамаскіна була заново перекладена "слов'яноруською" мовою[43].

Новий переклад "Діалектики" Й. Дамаскіна являє собою виклад і часткове коментування відомих "Зачатків" Порфирія (232—304), "Категорій" та "Органону" Арістотеля, а також ряд додаткових текстів деяких коментаторів Стаґірита. Праця Й. Дамаскіна містить низку логіко-філософських питань, які стосуються головно проблеми понять і термінів,

---

[39] Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст.— К., 1978.— С. 231.

[40] Див.: Філософія Відродження на Україні.— К., 1990.— С. 92—93, 114.

[41] Потій Іпатій. Отпис на лист ниякого Клирика Острозького // РИБ.— Т. 19.— С. 1117.

[42] Див.: Тітов Хв. Матеріали...— № 41.— С. 295—296.

[43] Див.: Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія...— С. 14—16; Дзюба Е. Н. Просвещение...— С. 79—83.

істотних та невласних ознак (предикабілій). Наприклад, за Дамаскіним, істотною ознакою людини є її розумність ("яко человѣк разумноє животноє")[44], а її невласною ознакою є те, що вона — істота чуттєва, тілесна ("чювственноє, тѣлесноє животноє"). Тут широко пояснюється так зване "дерево Порфирія", у зв'язку з чим значну увагу приділено поясненню арістотелівських категорій: субстанція — "естество", кількість — "величкость", якість — "якость", дія — "дѣланіє", терпіння — "тѣрпеніє", стан — "лежаніє", місце — "гдѣ", час — "когда", володіння — "мѣніє" (від слова мѣти, тобто мати щось). Подає Дамаскін і ділення слів на пароніми ("равногласные"), омоніми ("єдиногласные"), синоніми, полініми і гетероніми (три останні терміни в перекладі подано описово).

Яку ж цінність становить "Діалектика" Й. Дамаскіна у джерелознавчому та методологічному планах? Загалом, вона давала тим, хто її вивчав, чотири основні методи пізнання дійсности: а) розподіл родів на види за допомогою видових відмінностей; б) поєднання роду з видовими відмінностями і визначення, яке виникає в результаті цього поєднання; в) розподіл складного на прості елементи; г) доведення. Як бачимо, в "Діалектиці" Й. Дамаскіна, яку, до речі, він ототожнював з логікою взагалі, практично відсутній такий важливий розділ логіки, як вчення про речення (судження) і силогізми.

Можливо, саме тому в інтелектуальних колах України вже в середині 80-х рр. XVI ст. виникла ідея доповнити "Діалектику" Дамаскіна розділом про силогізми. Для цього був перекладений з латинської мови і виданий друком у Вільні 1586 р. (разом з острозькою "Кграматыкою словеньска языка") трактат про силогізми італійського вченого першої половини XVI ст. Йоана Спангенберґа, який двічі перед тим виходив друком у Кракові (1544 і 1552 рр.). К. Харлампович, який знайшов примірник цього стародруку, приписував його переклад князеві А. Курбському[45]. Однак найновіші дослідження переконливо показали, що А. Курбський до перекладу трактату не мав ніякого стосунку. Його підготували ті ж учені в Острозі, які уклали й "Кграматыку словеньска языка"[46]. Звернення до наукового твору західного (латинського) автора, як і наявність у тексті значних елементів розмовної української мови, виразно вказують на те, що книгу не міг перекласти Курбський, відомий своїми консервативними поглядами і неґативним ставленням не тільки до всього "латинського", а й до мови "посполитого люду"[47].

Зміст трактату "От другіє діалектики Иона Спанинбергера о силогизме" такий: визначення силогізма; поділ силогізмів на позитивні й неґативні, категоричні та заперечні ("утверждающіє і пряціє"), їх зразки; ентимеми, їх визначення, приклади без більшого і меншого засновків; визначення фіґури силогізмів і приклади силогізмів трьох фіґур ("образ-

[44] Тут і далі терміни і цитати з "Діалектики" Й. Дамаскіна подаємо за вид.: Архангельский А. С. Очерки из истории западнорусской литературы XVI—XVII вв.— М., 1888.— Прилож. 3.— С. 155—165.

[45] Харлампович К. В. Новая библиографическая находка. Переводная статья А. М. Курбского: "От другіє діалектики Иона Спанинбергера о силогизме вытолковано" // Киевская старина.— 1900.— Т. 70.— № 7—8.— С. 211—224.

[46] Див.: Ботвинник М. Б. Лаврентий Зизаний.— Минск, 1973.— С. 168—170.

[47] Ісаєвич Я. Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.) // Від Вишенського до Сковороди.— К., 1972.— С. 25—26.

цов"); визначення модусів ("чинов") силогізма і їх приклади на всі три фіґури; правила про співвідношення силогізмів[48]. Для уявлення про рівень тогочасної української логічної термінології наведемо короткий словничок із перекладного твору Спангенберґа:

"От другіє діалектики..."	Сучасна термінологія
Силогизм	Силогізм
єнтимєма; силогизм окромлєный, нєцѣлый	ентимема; силогізм скорочений
замкнєнє (замкнєніє, конклюзія)	висновок
прєдположєноє, прєдрєчєноє	засновок
образєць	фіґура силогізму
подлєжащіє	суб'єкт, підмет
преповѣданоє	предикат, присудок
чин	модус силогізму
срєда	середній термін
силогизм вытолкованный	силогізм
силогизм укрѣпляющій	силогізм ствердний, категоричний
силогизм прящій	силогізм заперечний
отношєніє	редукція (зведення до чого-небудь)
подпора	обґрунтування

Перші українські діалектики, як бачимо, не багато вносили до загального розвитку логіки як такої. Їх науковий зміст загалом відповідав тому рівневі формальної логіки, яку давала тогочасна європейська схоластична освіта. Новим у розвитку логічних знань в Україні було хіба те, що своїми перекладами курсів діалектики "слов'яноруською" мовою українські вчені творили ґрунт для вироблення логіко-філософської термінології на новій, народнорозмовній основі.

А систематичне викладання діалектики в Україні, започатковане в Києво-Могилянській колеґії, велося латинською мовою. В ідейному змаганні двох культурних впливів — західному і східному — перемогла європейська науково-філософська традиція, що було результатом загальної переорієнтації української духовности на Захід. У дусі західної університетської традиції професори Києво-Могилянської колеґії почали викладати діалектику в загальному курсі філософії як вступну частину до так званої великої логіки (Logica major).

Математика (арифметика і геометрія). За програмою "семи вільних мистецтв", як уже зазначалося, в гуманістичних школах середнього рівня велося також викладання точних наук: арифметики і геометрії. Є переконливі дані, що систематичне викладання в Україні математичних наук, зокрема арифметики, розпочалося вже в Острозькій школі. Один з її випускників, Захарія Копистенський, свідчив у 1621 р., що в цій школі в різний час працювали знамениті оратори, філософи, доктори філології і математики. Серед останніх З. Копистенський називає "презацного" Яна Лятоша — професора філософії та медицини Краківського університету[49]. Після конфлікту з Краківським університетом на ґрунті

[48] Див.: Харлампович К. Новая библиографическая находка.— С. 221—224; Архангельский А. С. Очерки...— Прилож. л. 337 об.— 342.— С. 165—166.

[49] Див.: Копистенскій Захарія. Палінодія // РИБ.— СПб., 1903.— Т. 4.— С. 1136.

неприйняття нового григоріанського календаря Ян Лятош прибув до Острога, де, за всіма даними, став викладати математику й астрономію[50]. Математику в Острозі міг викладати й Андрій Римша, всебічно обдарований вчений (писав вірші та хронології, складав астрономічні прогностики), якого князь Острозький кваліфікував насамперед як математика[51].

Про те, що в Острозькій школі викладання математичних дисциплін велося на належному рівні, свідчить рукописний збірник початку XVII ст., який містить ряд задач і вправ з арифметики. Його острозьке походження не викликає сумніву. В одній із задачок, вміщених в ньому, є такий текст: "Я купив у Києві 700 сухих щук, за копу платив по 13 золотих. А в Острозі продав по 20 золотих. Питання: скільки я заробив?"[52]

Аналізуючи текст арифметичного збірника з Острога, дослідники відзначають, що майже всі задачі, вміщені в ньому, пов'язані з торговельною практикою і нагадують ті задачі, що їх доводилося розв'язувати купцям. Загалом, рівень уміщених у збірнику задач майже не виходив за межі того, що було потрібно міщанам в їхньому повсякденному житті[53].

Про загальне зацікавлення в Україні математичними науками на зламі XVI—XVII ст. промовляє той факт, що в особистих бібліотеках освічених міщан та представників духовенства були книги науково-природничого змісту. Приміром, одна така книга французькою мовою, що містить чотири трактати з геометрії, перспективи, цивільної та військової архітектури, належала Антонію Тарасевичу, намісникові Києво-Печерського монастиря, про що свідчить напис на ній, датований 1615 р.[54]

Говорячи про рівень математичних знань в українських школах кінця XVI — першої половини XVII ст., можна припустити, що математична освіта в них охоплювала обізнаність зі слов'янською, римською та індоарабською нумераціями, чотирма арифметичними діями з цілими та дробовими числами і простими геометричними фігурами, тобто з тими відомостями, яких потребувала щоденна практика. Судячи з різного роду підручників та рукописних посібників, якими користувалися в школах XVI — початку XVII ст., автори цих праць розрізняли два види арифметики: числову, або звичайну, і так звану лінійну, обчислення у якій виконувалися на лініях за допомогою камінців або спеціальних жетонів.

Числова арифметика. Нумерація, за визначенням більшости підручників, навчає записувати числа з допомогою десяти знаків. У розділах про дії з цілими числами викладено всі способи арифметичних дій, які й тепер входять до підручників арифметики.

Курси арифметики XVI — початку XVII ст. описували також дії з дробами. Крім додавання, віднімання, множення і ділення дробів, деякі

---

[50] Див.: Дзюба Е. Н. Просвещение...— С. 63; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія...— С. 26.

[51] Див.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні.— 2-ге вид.— Львів, 1983.— С. 91.

[52] Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст.— К., 1972.— С. 54.

[53] Там само.— С. 55.

[54] Матвіїшин Я. О. Невідомий математичний рукопис XVII ст. з Києво-Могилянського колегіуму.— К., 1981.— С. 3.— (Препр. / АН УРСР. Ін-т математики; 81. 3).

тогочасні автори розглядали також подвоєння і поділ надвоє. Запис дробів був таким самим, як і тепер.

Лінійна арифметика. На лініях виконувалися дії над цілими числами: нумерація, додавання, віднімання, множення і ділення. Дії "на лініях" ґрунтувалися на таких самих принципах, що й в індійській нумерації. Натуральне число в десятковій системі числення наносилось на лініях лічильної дошки в основному так, як тепер на рахівниці[55].

Отже, в математичній літературі XVI — початку XVII ст., що поширювалася в українському науково-освітньому середовищі, переважає так звана лінійна арифметика. Вершинним досягненням цього типу арифметичної науки на українському ґрунті слід уважати друкований латиномовний підручник "Лінійна арифметика" Бенедикта Гербеста, що вийшов у Кракові 1561 р. (Benedicti Herbesti Neapolitani Arithmetica linearis). Бенедикт Гербест (1531—1593), українець з походження ("gente Ruthenus")[56], народився у галицькому містечку Нове Місто (тепер Старосамбірський р-н Львівської обл.), назву якого увіковічнив у своєму другому, прибраному прізвищі — Neapolitanus. Як більшість тодішньої "руської" освіченої верстви, Б. Гербест був глибоко інтеґрований в тогочасну західну культуру в її польському варіанті, на сороковому році життя (1571) став єзуїтським провідником і педагогом.

Попри свою проповідницьку діяльність на користь церковної унії, Бенедикт Гербест був ще великим любителем математики. Будучи ректором Львівської катедральної (при латинському костьолі) школи (50-ті рр. XVI ст.), запровадив там викладання курсу арифметики, який ліг в основу його друкованого підручника "Лінійна арифметика". Цей підручник був настільки популярний, що протягом наступних п'ятнадцяти років витримав ще п'ять видань[57].

Зміст "Лінійної арифметики" Б. Гербеста загалом відповідає рівневі європейської арифметичної науки того часу. В ній викладені, як це було тоді заведено, дев'ять арифметичних дій. До чотирьох основних: додавання, віднімання, множення і ділення — Б. Гербест додав ще такі дії, як нумерація, подвоєння, роздвоєння, піднесення до ступеня і добування кореня[58].

Новим, вищим етапом у розвитку математичних наук в Україні стало викладання арифметики та геометрії в Києво-Могилянській колеґії. Про науковий рівень цих предметів може свідчити "Арифметичний рукопис" середини XVII ст. — учнівський запис відомого культурного діяча Симеона Полоцького з часів його навчання у Києво-Могилянській колеґії[59].

Із змісту перших розділів "Арифметичного рукопису" видно, що в Києво-Могилянській колеґії вже в першій половині XVII ст. відмовилися від незручних при обчисленнях слов'янської нумерації та традиційної досі арифметики "на лініях". Слухачі колеґії, правда, про слов'янську

---

55 Див.: История отечественной математики: В 4 т.— К., 1966.— Т. 1.— С. 99—100.

56 Сушко О. Єзуїти в зведенню Унії на Руси в доберестейській добі.— Львів, 1902.— С. 32.

57 Diani J., Wachułka A. Tysiąc lat polskiej myśli matematycznej.— Warszawa, 1963.— S. 70.

58 Хічій О. Ф. Про "Лінійну арифметику" XVI ст. та її автора Бенедикта Гербеста // Доклады и сообщения Ужгородского университета. Серия физико-математических и исторических наук.— Ужгород, 1962.— № 5.— С. 124—125.

59 Див.: Матвіїшин Я. О. Невідомий математичний рукопис...— С. 5—6.

нумерацію мали досить добре уявлення після перших уроків старослов'янської мови. Однак вони були мало обізнані з римською системою нумерації, що мала допоміжне значення, а тому в рукопису знаходимо коротку інформацію про цю систему. Далі викладено правила виконання чотирьох арифметичних дій, приклади та способи перевірки правильності їх виконання. Таблицю множення подано у формі традиційної таблиці Піфагора. У розділі "Про золоте правило" відзначено, що застосування цього знаменитого правила, яке інакше ще називають правилом трьох або правилом пропорціональних чисел, приносить велику користь. Розглянуто два види "золотого правила" — пряме та зворотне (кожне з них буває простим та складним). Способи застосування правил пояснено на конкретних прикладах, а одержані результати перевіряються[60].

Зміст розділу "Про дроби або хвилини (мінути)" обмежується елементарними відомостями про звичайні дроби та їх застосування в астрономії, геометрії, мірничій справі, торгівлі. В зв'язку з розглядом питання про поділ години, хвилини та кола на градуси подано коротку інформацію про шістдесяткову систему числення, яка серед астрономів античности і середньовіччя мала більше поширення, ніж десяткова[61].

Вивчення дробів, як і арифметики взагалі, мало велике значення для засвоєння інших точних наук, зокрема геометрії. Про рівень її розвитку в Україні можемо судити по тих практичних курсах геометрії, які дійшли до нас з XVI — початку XVII ст. Дослідники відзначають, що ці пам'ятки включали планіметрію і деякі відомості про обчислення площі поверхонь та об'ємів найпростіших геометричних тіл. Особлива увага в цих курсах приділена задачам вимірювання на місцевості за допомогою найпростіших інструментів[62].

Досить значну за обсягом інформацію про предмет і природу логіки давала різна астрономічна література, що поширювалася в Україні в XVI — першій половині XVII ст. Це була здебільшого перекладна література, тому варто коротко охарактеризувати тогочасну українську геометричну термінологію. Отже, в ряді астрономічно-астрологічних пам'яток того часу знаходимо такі староукраїнські геометричні терміни: "снур" (лінія, вісь, діаметр), "угол стоячий" (прямий кут), "угол острий" (гострий кут), "угол широкий" (тупий кут), "простор" (поверхня, площина), "плоть" (тіло), "обоймищє" (об'єм), "наугольник" (діагональ), "образ срєдотычний" (коло), "обвод круговий" (круг, сфера), "стєпєнь" (градус), "дробниця" (хвилина), "втора" (секунда), "трєтія" (терція), "тычка" (точка, центр) тощо. У деяких перекладних пам'ятках при поясненні геометричних тіл точка і лінія позначаються літерами, які часом замінено старослов'янськими відповідниками. Вже трапляються позначення а, б, в, г, д, а також звороти: "єдна би часть бѣгла от аза до вєди, а вторая от добра до глаголя" (тобто: "... від "а" до "в", а друга від "д" до "г"). В аналізованій літературі багато говориться також про прямі та непрямі кути і, що особливо важливо, подається поділ круга на кутові градуси, хвилини, секунди. Згадуються також відомі математичні авторитети минулого, зокрема Евклід та Феодосій[63].

---

60 Див.: Матвіїшин Я. О. Невідомий математичний рукопис...— С. 7.

61 Див.: Там само.— С. 8.

62 История отечественной математики.— Т. 1.— С. 103.

63 Див.: Філософія Відродження...— С. 54—55.

Астрономія. В оді астрономії, вміщеній у київському "Євхаристиріоні" 1632 р., її автор Михайло Полубенський писав, що той, хто добре пізнав "Звѣздарску Науку", є "щаслившим над инных". Оскільки сам прихід Христа на землю супроводжувався астральним явищем (Вифлиємська зірка), то астрономія, на думку автора оди, вже тим фактом дістала своє найвище благословення[64].

Можливо, саме таке розуміння божественного призначення астрономії спричинилося до того, що серед природничих наук вона мала чи не найбільшу популярність у колах освічених верств українського суспільства. Необхідність її вивчення зумовлювалася практичною потребою точних календарних обчислень. Астрономія була обов'язковим предметом у тогочасних українських школах, знаходила зацікавлених людей і в позаакадемічному середовищі. Астрономічна проблематика, часто тісно переплетена з астрологією й окультними науками, посідала важливе місце на сторінках полемічної літератури, духовної поезії, літописів, у мемуаристиці. Астрологічні вірування стають неодмінним елементом культури суспільних верхів.

Впровадження до шкільних програм викладання астрономії збуджувало посилене зацікавлення різного роду астрономічно-астрологічною літературою західноєвропейського походження. Бібліотеки культурно-освітніх закладів і приватних осіб поповнюються книгами з астрономії та астрології, що походили з наукових осередків Західної Європи. Зокрема, у бібліотеці Острозької академії було кілька астрономічних праць: "Космографія" (Антверпен, 1564), "Фізика і сферика" (Франкфурт, 1593) і "Астрономічний календар на 1506 р."[65].

Водночас переписуються старі та здійснюються нові переклади відомих у нас ще з XV ст. популярних західноєвропейських астрономічних трактатів "Космографія" ("Tractatus de sphera") Йоана Сакробоско та "Люцідарій" Гонорія Отенського.

Популярна в середньовіччі книга енциклопедичного характеру під назвою "Луцідарій" ("Світильник") виникла в Німеччині в XII ст. Перші друковані "Луцідарії" з'явилися в XV—XVI ст. Основним джерелом цього енциклопедичного компендіуму послужили твори відомого в середньовіччі (кінець XI — початок XII ст.) вченого Гонорія Отенського (Honorius Augustodunensis), зокрема його книги "Elucidarium", "Imago Mundi" і "Gemma Animae". Ці твори вирізнялися, як на той час, ґрунтовністю змісту, стислим і дохідливим викладом. Вони мали характер навчальних посібників, а тому впродовж століть були дуже популярними в Європі. Деякі статті з компілятивного "Луцідарія" були відомі українському читачеві ще наприкінці XV ст.[66], однак повний український переклад цього твору з'явився щойно наприкінці XVI — на початку XVII ст. До нас дійшов прекрасно збережений список українського "Луцідарія", переписаного 1636 р.[67]

---

[64] Тітов Хв. Матеріали...— № 41.— С. 297.

[65] Сотниченко П. А. К истории библиотеки Острожской школы // Федоровские чтения, 1981.— М., 1985.— С. 150.

[66] Див.: Архангельский А. К истории древнерусского Луцидариуса // Ученые записки Казанского университета.— Казань, 1898.— Кн. 10 (октябрь).— С. 93—97.

[67] Карский Е. Ф. Малорусский Луцидарий по рукописи XVII в. // Варшавские университетские известия.— Варшава, 1905.— Т. 9.— С. 1—57 (Далі цитати в тексті наводяться за цим джерелом: с. 14—34)

"Луцідарій" написано у формі діалогу між учнем і його вчителем — "майстром". Учень запитує — "майстер" відповідає. Така форма викладу матеріалу якнайкраще підходила для шкільної системи навчання. Можливо, саме тому новий український переклад "Луцідарія" з'явився якраз у період активної розбудови українського шкільництва.

Викликає зацікавлення астрономічний відділ "Луцідарія". Виникнення та будова світу подаються в ньому за Арістотелем і Птолемеєм. На противагу візантійсько-християнському вченню про плоску форму землі, в "Луцідарії" мовиться про її кулястість. На прохання учня: "Повѣж ми о составлѣнню того свѣта",— "майстер" роз'яснив: "Свѣт єсть правє округлий, але єсть увєсь облитий морєм, который плаваєт в морѣ, як жєлток у яйцѣ". За вченням "майстра", земля оточена небом, яке так "сотворєно, иж завжди бѣжит от восходу аж до заходу, и на нѣм бѣжит солнцє и мѣсяц". Далі "майстер" стверджує, що "нєбо єсть округлоє" і перебуває постійно в русі, бо "не можєт на єдном мѣсцу стояти".

Цікаве пояснення в "Луцідарії" причин морських відпливів і припливів, які поставлено в залежність від фаз Місяця. "Майстер" пояснює: "Морє маєт прирожєння вєдлуг мѣсяца: гды мѣсяц ростєт, то и морє ростєт, а гды мѣсяц убываєт, тогды и морє убываєт".

Зміну пір року автор "Луцідарія" пов'язує із зміною руху Сонця щодо Землі: "Лѣтом солнцє над нами ходить близко, и от того маєм тєпло, а зимою сл͠онцє бѣжит боком, низко, далєко от нас, и тым маємо студєно, и от того рок дѣлится на двоє: зима и лѣто".

У "Луцідарії" постійно підкреслюється кулястість Землі. "Тот свѣт правє округлий, як яблуко, а ми посєрєдинѣ свѣта",— читаємо у відповідь на 54-те запитання учня. А вже в наступній відповіді "майстра" на цьому ще раз спеціально наголошується: "Южєм ти повѣл, жє нєбо округлоє, як яблуко".

Автор "Луцідарія" розвиває вчення про три небесні сфери (небеса), де "на пєрвом нєбѣ місяць, на втором нєбѣ сл͠онцє, а на трєтим нєбѣ звѣзды". Далі йде виклад традиційного в ті часи вчення про сім планет: "Колко маєм днив в недѣли, толко маєм планєт мєнших". Серед планет, окрім Сонця, Місяця і Землі, перечислено Сатурн, Венера, Меркурій і Юпітер. Про величину планет майстер говорить таке: "Звѣздочєтцы повѣдають, жє місяць єсть так, як увєсь свѣт сєй, от моря до моря, а сл͠онцє вдвоє болшє місяця, а каждая звѣзда вєдвоє болшая от сл͠онца, а от місяця в чотири крот болшая кождая звѣзда".

Зміну фаз Місяця "Луцідарій" пояснює ступенем віддалености Місяця від Сонця: коли Місяць "отдалиться от сл͠оньца, тогды єсть полний, а гды ся изближить из сл͠оньцєм, тогды єсть малый, бо сл͠оньцє місяцєви свѣтлость подаєть і отимуєт". Затемнення Місяця автор "Луцідарія" пояснює, виходячи з птолемеївської системи будови світу. Причину затемнення Місяця він вбачає у прямому положенні Землі між Сонцем і Місяцем: "Гды сл͠онцє будєт з одной стороны зємли, а місяць з другой стороны против сєбє".

Цікаво, що перекладач українського "Луцідарія" дещо додав від себе. Так, зокрема, він вніс питання про те, що чорніє на Місяці в час його повні. Як відомо, в народі було повір'я, що то Каїн Авеля носить на вилах. Майстер це заперечує, пояснюючи появу темних плям на Місяці тінню від Землі. У трактуванні природи комет "майстер" перебував у

полоні традиційних тогочасних вірувань. Їх появу він пов'язував з перемінами в історичній долі людей і цілих королівств.

Ми навели тут такі просторі витяги "Луцідарія", щоб дати повніше уявлення про те, на якому рівні стояли астрономічні знання [illegible] середовищі тогочасної української книжної верстви. Адже "Луцідарій" належав до того типу книг, які були доступні найширшим колам читачів і становили неодмінний атрибут середньовічної народної культури[68].

До такого ж роду книг належала і "Космографія", в основі якої лежав твір Йоана Сакробоско ("Tractatus de sphera"). Її український переклад вперше появився ще в другій половині XV ст.[69] Однак текст цього астрономічного твору дійшов до нас за списком кінця XVI ст. у так званому Холмському збірнику, що містив ряд праць на астрономічно-астрологічні теми[70]. Цей факт якоюсь мірою свідчить про те, що "Космографія" Сакробоско, перекладена у нас ще в XV ст., залишилася популярною і в наступне століття. Ця праця, як і "Луцідарій", широко викладала арістотелівсько-птолемеївське вчення про світобудову і не тільки в Україні, але й в усій Європі аж до кінця XVI ст. залишалася основним астрономічним твором, незважаючи на існування в той час теорії Коперника[71].

Згаданий Холмський збірник астрономічно-астрологічних праць взагалі унікальне явище в українській астрономічній науці кінця XVI — початку XVII ст. Його анонімний укладач зібрав українську наукову літературу з астрономії різного походження і різної традиції. В ньому крім уже згадуваної "Космографії", яка мала в нас уже понад столітню традицію, вміщено і ряд астрономічних та астрологічних статей пізнішого походження. Та найціннішим у Холмському збірнику виявився переклад однієї з астрологічних праць видатного українського вченого XV ст. Юрія Дрогобича (Котермака). Як недавно встановлено, одна з астрологічних статей цього збірника, у якій подається опис впливу планет на різні географічні широти, прямо пов'язана з рукописним твором Юрія Дрогобича, написаним 1490 р. і присвяченим поясненню явищ затемнення Сонця і Місяця[72]. Цей твір ученого з українського міста Дрогобича зберігся у Паризькій національній бібліотеці у складі рукописного збірника, що містить астрономічні розвідки, зокрема славетну "Суму астрології" Йогана Ґлогера[73].

Холмський збірник астрономічно-астрологічних праць був складений, як уже зазначалося, наприкінці XVI ст. Можливо, він пов'язаний з Острогом, де в цей час вирувало науково-культурне життя. Це тим більше ймовірно, що в острозькій школі того часу одним з предметів викладання була астрономія. Як уже згадувалося, в Острозі певний час працював

---

[68] Див.: Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры.— М., 1981.— С. 66—67.

[illegible] На нього вперше звернув увагу М. Петров ще наприкінці XIX ст. Див.: Киевская старина.— 1893.— № 10.— С. 155—156.

[70] Соболевский А. И. Переводная литература Московской Русии XIV—XVII веков // Сборник ОРЯС.— СПб., 1903.— Т. 74, № 1.— С. 409—413.

[71] Ольшки Л. История научной литературы на новых языках. Образование и наука в эпоху Ренессанса в Италии.— М.; Л., 1934.— Т. 2.— С. 35.

[72] Див.: Паславський І. В. Юрій Дрогобич і його епоха // Жовтень.— 1983.— № 8.— С. 104.

[73] Bibliothèque Nationale. Paris. № 7443 c., Латин. рукопис, арк. 312—314.

відомий польський астроном Ян Лятош, колишній студент і викладач Краківського університету. Можливо, що саме він привіз із Кракова рукописні твори Юрія Дрогобича, колишнього професора Краківського університету, які й були перекладені в Острозі для потреб навчання. У кожному разі, факт перекладу однієї з астрологічних статей Юрія Дрогобича українською мовою виразно засвідчує обізнаність освічених людей в Україні кінця XVI ст. з його науковим доробком. Це дає підставу твердити, що наукова спадщина видатного вченого-гуманіста не була похоронена разом з ним на чужині, а, перетнувши кордони, сягнула його батьківщини і спричинилася якоюсь мірою до її духовного розвою.

І справді, астрономічно-астрологічна проблематика посідала особливе місце в духовному житті українського суспільства. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. не було в Україні культурного діяча, який би не цікавився питаннями астрономії, а особливо — астрології. Це пояснюється специфікою духовної атмосфери того часу. Характеризуючи період XV—XVII ст. в загальноєвропейському вимірі, Д. Чижевський писав, що "найбільший в історії успіх астрології" припадає саме на цю добу, коли вона посідала центральне місце в світогляді тогочасних мислителів. "Астрологія робиться потребою політичних центрів,— астролог є постійний учасник папського та князівського життя. Серйозні вчені працюють над астрологією рівнобіжно з астрономією. Астрологія належить до складових елементів світогляду великих майстрів слова (Данте, Кальдерон) і малюнка (Бегам, Дюрер)"[74].

Аналогічна ситуація спостерігається і в середовищі української книжної верстви XV—XVII ст. Величезною популярністю тішилася астрономія та астрологія при дворі київських князів Олельковичів у середині XV ст., коли астрономічно-астрологічними питаннями цікавилися не тільки ясновельможні особи, а й їхні посполиті писарі. Знаменно також, що відомий вчений XV ст., виходець з України, Юрій Дрогобич прославився саме в царині астрономії та астрології.

Не згасає зацікавлення цими науками і в наступні століття. Одна з перших друкованих праць українського культурно-національного відродження кінця XVI — першої половини XVII ст. — "Календар римський новий" (Остріг, 1587) ректора Острозької академії Герасима Смотрицького була присвячена саме астрономічним питанням[75]. Над астрономічно-астрологічною проблематикою працював також інший учасник Острозького науково-освітнього гуртка — поет і математик Андрій Римша. Відомо, що він був автором якогось астрологічного прогностика, яким користувався князь Костянтин Острозький[76]. Йому належить і т. зв. "Хронологія", у якій використано народні назви місяців, що нав'язують твір до відомого Галицького Євангелія (1144), Кодексу Ганкенштайна (XII—XIII ст.) та інших давніх українських пам'яток писемности.

Астрономічно-астрологічної проблематики не оминув син Г. Смотрицького — видатний український вчений і церковний діяч того часу Мелетій

---

74 Чижевський Д. Нові досліди над історією астрології // Етнографічний вісник.— К., 1929.— Кн. 8.— С. 17—18.

75 [Смотрицький Герасим]. Календар Римский Новый // АЮЗР.— К., 1887.— Ч. 1, т. 7.— С. 250—265.

76 Ісаєвич Я. Д. Першодрукар...— С. 91.

Смотрицький. Йому приписують авторство рукописного астрономічного твору з початку XVII ст., який умовно можна назвати “Повчання про комети”[77]. До його написання автора спонукала поява комети у 1618 р., яка викликала великі передсуди в народі й була зафіксована в Київському літопису[78]. За структурою та змістом це повчання має характер трактату, в якому автор викладає панівні в його епоху астрономічні та астрологічні уявлення. Як видно зі змісту трактату, автор володів великою ерудицією і був добре обізнаний з астрологією[79].

У полоні астрологічних вірувань перебував Атанасій Филипович — драматична постать в українській культурі першої половини XVII ст. У 1646 р. він написав славнозвісний “Діаріуш” — своєрідну історію своїх поневірянь. Цей твір сповнений астрологічних видінь і пророцтв. Страдник за православ’я і непримиренний ворог церковної унії, Филипович намагався залучити до боротьби з нею навіть астрологію. Про це свідчать його неодноразові твердження, що в разі ґрунтовного “винищення” унії, нарешті настануть “добрі літа”, бо “и планєти указують Мєркуріуша для Вєнєри ласкавость в тых лѣтах”[80]. Віра [redacted] православного Бога [redacted] А. Филиповича йшла [redacted] парі з вірою в “добрі планети”. Звертаючись до короля Владислава з побажанням йому щасливих літ панування, А. Филипович пов’язує майбутній “золотий вік” Владислава не тільки з ласкою Бога, Ісуса Христа і Діви Марії, а й з прихильністю “добрих планєт” — Меркурія й Венери[81].

З початком XVII ст. “звіздарська наука” настільки заполонила духовну атмосферу українського суспільства, що стала відкрито проникати на сторінки богословської літератури, незважаючи на те, що офіційна церква рішуче осуджувала всякого роду “звѣздозаконіє”. Лаврентій Зизаній, корецький протопіп і вчений-філолог в одній особі, у своєму “Катехизисі” (1627), попри виклад християнськогоісповідання віри, подав багато даних з природознавства й астрономії. У “Катєхизисі” Л. Зизаній, зокрема, писав “о крузєх нєбєсных, и о планитах, и о зодиях, и о затмєнии солнца, о громє и молнии, и о трєсновєнии, и о шибєнии, и о пєруне, и о комитах, и прочих звєздах”[82]. Коли його московські опоненти, ревнителі чистоти православ’я, осудити ці астрономічні дані як такі, що походять з “книг остологии... от волхвов єллинских и от идолослужитєлєй”, Л. Зизаній виправдувався тим, що подав їх “вѣдомости ради, чтобы чєловєк вєдал, яко то єсть”, а не для того, щоб показати, що “звѣздами правится житию нашєму”[83].

---

[77] Див.: Святский Д. О. Очерки истории астрономии в Древней Руси // Историко-астрономические исследования.— М., 1962.— Вып. 8.— С. 56—57; див. також: его же. Трактат о кометах XVII в. и возможный автор его — Мелетий Смотрицкий.— Рукопись в архиве Института истории науки [redacted] техники.

[78] Див.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной [redacted] Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов.— К., 1888.— С. 87.

[79] Российская публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина, отд. рукописей, собр. Погодина, рукопись № 1584.

[80] Филипович А. Діаріуш 1646 р. // РИБ.— СПб., 1878.— Т. 4.— С. 97; див. також: с. 85—86.

[81] Там само.— С. 109.

[82] Прение Лаврентия Зизания с игуменом Илиею // Летописи русской литературы и древности.— М., 1859.— Т. 2, отд. 2.— С. 94.

[83] Там же.

"Звѣздарскою наукою" цікавився і Кирило-Транквіліон Ставровецький. У своєму головному філософському творі "Зєрцало богословії" (Почаїв, 1618), говорячи про будову землі та її розташування у Всесвіті, він наводить погляди "многих філософов и мудрєйших богословов", які твердили, що Земля кругла "як яблуко", і не тільки Земля, а й небо і весь світ "округлый єсть"[84]. Що стосується небесних світил, то про них Транквіліон повідомляє: Сонце "прєхождєнієм своим в дванадєсятєх домѣх нєбєстных звѣзд", тобто рухом по сузір'ях зодіаку, творить пори року — зиму, весну, літо й осінь. Обертаючись разом з небом від сходу до заходу, воно творить день на верху землі і ніч під Землею, а проходячи відтак над Землею від заходу до сходу тут творить день, а на верху Землі — ніч "на покой чєловѣку"[85]. Рух Місяця і планет править за основу для вимірювання часу, "показует врємєна и лѣта"[86]. В іншому своєму творі, "Євангелії учительному" (1619), К.-Т. Ставровецький, пишучи про Місяць, твердить, що він "взымаєт свѣтлость от солнца". Місяць — причина сонячних затемнень: оскільки Сонце міститься на п'ятому, вищому небі, а Місяць — на четвертому, під час настання Місяця бувають моменти, коли він займає місце під Сонцем, закриває його, наче хмара, і творить темряву на Землі[87]. Цінним в астрономічних викладах К.-Т. Ставровецького було те, що конструкцію Землі й "нєбєс" він пояснює на основі птолемеївської системи світобудови. Для нього однозначно Земля кругла "як яблуко" і взагалі Всесвіт "округлий єсть". Йдучи за європейською науковою традицією, К.-Т. Ставровецький утверджував погляд про кулястість і сферичність Всесвіту та пояснював рух небесних світил самообертанням рухомих сфер, тобто законами природи. В умовах України кінця XVI — першої половини XVII ст. це мало проґресивне значення, бо в духовному житті українського суспільства далі поширювалися старі візантійські космологічні вчення, які обстоювали уявлення про плоску будову Всесвіту. В цьому плані варто відзначити зріст зацікавлення в середовищі певних суспільних кіл до відомої астрономічно-географічної праці візантійського книжника VI ст. Козьми Індикоплова "Християнська топографія". Наприклад, з двох примірників цього твору, які зберігалися в бібліотеці відомого Супрасльського монастиря і які зафіксував у своєму опису його архимандрит Сергій Кимбар (1557), один примірник дістався монастирській бібліотеці від якогось "Яцька подскарбія" після його смерти[88]. Це свідчить про те, що книгу К. Індикоплова вивчали не тільки в монастирських середовищах, а й прості миряни.

Цікавий список космографії К. Індикоплова, датований 1593 р., віднайдено свого часу в Почаєві. Він оздоблений численними малюнками, а на першій сторінці вміщено портрет самого автора[89].

---

[84] Маслов С. И. Кирилл Транквиллион Ставровецкий и его литературная деятельность.— К., 1984.— С. 147.

[85] Ставровецкий К.-Т. Зєрцало богословїи.— Почаїв, 1618.— Ч. 2.— Арк. 17 зв.— 18.

[86] Там само.— Арк. 17 зв.

[87] Ставровєцкий К.-Т. Євангєліє Учительноє.— Рохманів, 1619.— Ч. 1.— Арк. 110 зв.

[88] Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильна, 1870.— Т. 9, № 20.— С. 54—55.

[89] Березин В. Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии.— К., 1881.— № 42.— С. 67—68.

"Християнська топографія" К. Індикоплова складається з дванадцяти розділів (слів). Різними цитатами зі Святого Письма й апокрифів візантійський книжник доводить, що Земля — це площина, яка має форму чотирикутника, омитого з усіх сторін океаном. По краях Землі стоїть стіна, що сходиться з небом, яке є склепінням над Землею. Сонце заходить на ніч за високу гору на півночі. Рухами Сонця, Місяця та зір, взагалі — небесними й атмосферними явищами керують окремо для того призначені ангели. Цю роль вони виконуватимуть до кінця світу, поки зорі не впадуть з неба. Обстоюючи думку про плоскість Землі, яка нібито прикріплена до неба з чотирьох кутів і має стіни до неба, К. Індикоплов порівнює Землю з Ноєвим ковчегом та старозавітною скинією. Зі свого твору Козьма Індикоплов постає як непримиренний ворог старогрецької астрономічної науки. Він виступає проти авторитетів Арістотеля і Птолемея, які обстоювали погляд, що Земля кругла. Спираючись на окремо вирвані місця зі Святого Письма, Козьма наполегливо доводив, що Землю "немощно круглообразно порозумѣвати"[90].

Зріст зацікавлення "Християнською топографією" К. Індикоплова, яке спостерігається наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. і яке засвідчене появою ряду нових списків цього твору, можна пояснити хіба що реакцією ортодоксальних церковних кіл на інтенсивне поширення [illegible] той час різних астрономічних учень західноєвропейського походження. Серед цих учень, як переконливо свідчать дані, поряд з геоцентричною системою Арістотеля — Птолемея дедалі впевненіше пробивала собі дорогу геліоцентрична теорія М. Коперника. Відомі вагомі докази того, що вже острозькі вчені та студенти були добре обізнані з геліоцентричним ученням польського астронома[91]. Серед викладачів Острозької школи були люди, які, навчаючись свого часу в Падуанському університеті, слухали лекції самого Галілео Галілея. Це Кирило Лукаріс, який [illegible] 90-ті рр. XVI ст. був ректором Острозької школи, Кипріян [illegible] Острога, тонкий знавець мов і перекладач, та інші.

В курсі найновіших досягнень тогочасної європейської астрономічної науки були, без сумніву, і професори Львівської братської школи. Один з її провідних викладачів Стефан Зизаній вже відкрито декларував і обстоював погляд про множинність і безконечність світів. "Абовѣм вся зємля, на которой живєм,— писав він,— як єдина точка [illegible] посрєдку нєба, а прєд ся колкоє маєт множєство; а нєбєса нєбєсныє єщє болшє бєзмѣрную мают личбу"[92]. Твердження про "множєство" світів і "безмірную лічбу" небес в умовах кінця XVI ст. було вельми сміливим і межувало з релігійним вільнодумством. Як відомо, офіційна церква в ті часи рішуче поборювала такі погляди, бо, незважаючи на існування геліоцентричної теорії Коперника, далі обстоювала арістотелівсько-птолемеївську космологічну систему з її геоцентризмом і визнанням скінченности світу. Знаменно, що саме тоді, коли С. Зизаній виступив із своїм твердженням про мно-

---

[90] Див.: Райков Б. Е. Очерки по истории гелиоцентрического мировоззрения [illegible] России.— М.; Л., 1937.— С. 8.

[91] Нудьга Г. А. Перші магістри і доктори // Жовтень.— 1982.— № 3.— С. 101.

[92] Зизаній С. Казанье святого Кирилла Патріархи ієрусалимского о антіхристѣ и знаках єго... // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Львів, 1906.— Т. 5.— С. 157.

жинність світів (1596), у далекій Італії перед судом інквізиції за аналогічні твердження давав пояснення Джордано Бруно.

Цікаво, що обидва вільнодумці — українець С. Зизаній та італієць Дж. Бруно — проповідували не тільки подібні погляди про множинність світів, а й однаково критично висловлювалися про вчення і суспільну практику церкви. Можливо, саме тому їм випало пережити подібні долі: обидва були відлучені від церкви, обидва мусили рятуватися втечею на чужину, і, нарешті, обидва загинули одного й того ж 1600 р. від рук своїх гонителів: Дж. Бруно — на вогнищі, С. Зизаній — під ударами меча.

Отже, на зламі XVI — XVII ст., як видно з усього, в розвитку астрономічної науки [redacted] Україні з'являються якісно нові моменти. Впродовж XV—XVI ст. астрономічні вчення в Україні були представлені двома напрямами геоцентричного розуміння світу, які між собою боролися. Представники першого напряму вважали Землю плоскою, а небо — подібним до чаші. Не залишаючи місця законам природи, вони твердили, що небесні світила рухаються завдяки ангелам. Такі погляди обстоювали прихильники старої візантійської православної вчености. Другий напрям був пов'язаний з інтерпретаціями арістотелівсько-птолемеївської системи, за якою Земля і Всесвіт визнавалися круглими, а рух планет і зірок пояснювався самообертанням небесних тіл. Цей напрям репрезентували головно переклади західних космографічних посібників, зокрема "Луцідарія", "Космографії" ("Tractatus de sphera" Й. Сакробоско), різного роду астрологічні посібники, хроніки, календарні книги. Астрономічні дослідження завжди йшли в парі з такою дисципліною, як хронологія, що мала власні методи і завдання.

Тим часом наприкінці XVI і, особливо, в першій половині XVII ст. до нас із Заходу починає проникати геліоцентричне вчення М. Коперника. Як і в Західній Європі того часу, це вчення поширюється на Україні в гострому протиборстві з геоцентричною теорією Арістотеля—Птолемея. Спершу як об'єкт критичного розбору, а згодом як предмет об'єктивного викладу в шкільних курсах астрономії коперниківське вчення про світобудову починає поступово завойовувати собі право на існування в українській астрономічній думці XVII ст. Це виразно показує наукова практика Києво-Могилянської колеґії.

Вперше задокументований виклад системи М. Коперника в Україні знаходимо під 1647 р. у філософському курсі (в розділі фізики) ректора Києво-Могилянської колеґії Інокентія Гізеля[93]. У "Повному курсі філософії" ("Opus totius philosophiae"), який він прочитав студентам колеґії в 1646—1647 рр., докладно викладено "погляд Коперника, який вважав, що небеса і Сонце не обертаються, а Сонце є нерухомим центром Всесвіту, так що Земля, обертаючись, описує коло навколо Сонця і в той спосіб творить дні й роки"[94]. І. Гізель ще критично ставиться до вчення М. Коперника, бо воно, на його погляд, "суперечить Св. Письму", однак оз-

[redacted] Див.: Ничик В. М. Изучение системы Коперника в Киево-Могилянской академии // Философские науки.— 1974.— № 1.— С. 116; Matwijiszin J. Idee Kopernika na Ukrainie // Kwartalnik historii nauki i techniki.— Warszawa, 1974.— R. 19, N 4.— S. 657—676.

[94] ЦНБ НАН України, Інститут рукопису, шифр МАК/п. 128, с. 469 зв.

найомлення з ним студентів розширювало їхні пізнавальні горизонти, давало поштовх для пошуків наукової істини.

Взагалі, українські вчені першої половини XVII ст. були піонерами в поширенні геліоцентричного вчення не тільки в себе вдома, в Україні, а й в усій Східній Європі. Так, Єпіфаній Славинецький, професор Києво-Могилянської колеґії в 40-х рр. XVII ст., переїхавши 1649 р. з культурною місією до Москви, переклав і видав там (разом з іншим киянином Арсенієм Сатановським) космологічну працю Йогана Блеу "Theatrum orbis terrarum" (Амстердам, 1645), в якій не тільки об'єктивно, а й прихильно подав виклад учення М. Коперника[95].

Викладений стислий огляд історії астрономічних вчень в Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. показує, що тодішня українська астрономічна думка розвивалася в загальному руслі європейської астрономічної науки і хронології. Можна впевнено говорити про те, що вже на схилі першої половини XVII ст. українська астрономічна думка зуміла подолати примітивні візантійські космологічні вчення про світобудову і, утвердившись на позиціях арістотелівсько-птолемеївської геоцентричної системи, перейшла до поступового засвоєння найновіших досягнень тогочасної європейської астрономічної науки, зокрема геліоцентричної теорії М. Коперника.

Підбиваючи загальний підсумок розвитку науки і наукових дисциплін в Україні кінця XVI — першої половини XVII ст., треба насамперед відзначити її відчутний проґрес: від пізнання джерел і загального нагромадження різного роду знань до виділення окремих із них в самостійні науки. Запровадження в навчальну практику українських шкіл (70—80-ті рр. XVI ст.) так званих семи вільних наук сприятливо вплинуло на вироблення нового розуміння науки як відносно незалежної від богослов'я галузі духовної культури. Особливо помітним був поступ гуманітарних наук, зокрема граматики та інших дисциплін, що пояснюється специфікою духовної атмосфери того часу, коли Україна переживала бурхливе культурно-національне відродження з яскраво вираженим ренесансно-гуманістичним забарвленням. Меншою мірою розвивалися точні та природничі науки — математика, фізика, медицина. Це, очевидно, можна пояснити тим фактом, що аж до 30-х рр. XVII ст. Україна не знала систематичної університетської (академічної) освіти, яка традиційно культивувала і розвивала ці науки і була необхідною передумовою їх загального поступу. Щойно з фактичним перетворенням Києво-Могилянської колеґії в академію (друга половина XVII ст.) перед точними і природничими науками в Україні відкрилися реальні можливості для розвитку.

---

[95] Райков Б. Е. Очерки...— С. 90.

Ivan PASLAVS'KYI

SCHOLARLY KNOWLEDGE IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN CULTURE OF THE SECOND HALF OF THE 16TH — FIRST HALF OF THE 17TH CENTURIES

Science and scholarly disciplines in Ukraine in the second half of the 16th — first half of the 17th centuries made a considerable progress in their development, when eventually the process of studying sources and accumulating various kinds of knowledge led to the emergence of several independent disciplines. The introduction into the educational system in Ukraine of the so called Seven Liberal Arts (1570—1580s) contributed to a new understanding of learning as a form of culture, more or less independent of theology. The humanities made the greatest strides (especially grammar and the related disciplines) in the atmosphere of the period, as Ukraine at that time was undergoing an intense cultural and national revival with marked Renaissance overtones. In this context certain historical disciplines surged ahead while the exact and natural sciences lagged behind. The latter may be accounted by the fact that up to the 1630s Ukraine did not have an established system of university education, which traditionally was the enabling factor and focal point for the development of sciences.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ УКРАЇНСЬКІ УСТАНОВИ. АРХІВОЗНАВСТВО

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД РОЗВИТКОМ ДОКУМЕНТА ТА ДІЯЛЬНІСТЮ КНЯЗІВСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ XIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТОЛІТЬ

Дослідження документальних джерел Галицько-Волинської Руси, їх аналіз у порівнянні з іншими історичними матеріалами не буде повним без пізнання діяльности інституцій, у яких вони створювалися. Насамперед йдеться про князівську (придвірну) канцелярію та периферійні адміністративні канцелярії — воєводи, посадника, старости, а також про канцелярії міст та духовних установ і корпорацій.

Загальні спостереження над історично-економічним та культурним розвитком давньої Руси-України дає підстави констатувати, що тенденція до створення різних за обсягом функцій і структурою канцелярій на князівських дворах, в єпископіях тощо знаходить певне підтвердження уже в XII ст., а їх першопочатки пов'язуються навіть із ранішим часом. Зародки адміністративно-бюрократичної (управлінської) системи князівських дворів, що виникла як об'єктивне явище, сягають, правдоподібно, X ст., а більш-менш визначені напрями її праці вдається простежити століттям пізніше. Виникненню цієї системи сприяли міжнародні контакти, торгівля і великою мірою християнська церква, бо, цілком імовірно, князівська канцелярія як державна структура створювалася за зразком єпископської та митрополичої канцелярій. Власне церква ширила писемність, а водночас і нове (на письмі) правове нормування суспільних відносин. Цей вплив церкви очевидний. Принаймні його не можна заперечити для X—XI ст. Митрополит Іларіон вказує у "Похвалі Володимиру": "съ новыими нашими ω(т)ци єп(с)кпы сънимаꙗсѧ чѧсто · съ многымъ съмѣрєнїємь съвѣщаваашєсѧ · каковъ ч҃лцѣхъ сихъ новопознавшїихъ [Бо]га · законъ оуставити"[1].

Ранні етапи нашої історії — Київська держава, далі удільні князівства, а потім Галицько-Волинське князівство — залишили нам перший серед слов'ян правовий кодекс — "Руську Правду", всесвітньозналий "Києво-Печерський патерик", цілий ряд житій, повістей, слів з відомим "Словом о полку Ігоревім" та інші пам'ятки. Актові джерела та документи на цьому тлі, на жаль, нечисленні. Однак і вони відомі. Досить

---

[1] Дабунька М. Митрополит Іларіон і його писання // Праці Греко-Католицької Богословської Академії.— Рим, 1990.— Т. 80.— С. 98.

згадати уривки договорів Руси з греками 907, 911, 945, 971 рр., дарчої грамоти князя Володимира Святославича для Десятинної церкви у Києві 996 р. Дійшли до нас і відносно безсумнівний лист князя Мстислава Володимировича до батька Володимира Мономаха, датований 1096 р., статутні грамоти князя Володимира Святославича про десятини, суди і церковних людей, князя Ярослава Володимировича (Мудрого) — про церковні суди. Зберігся лист митрополита Києва Климентія Смолятича (1147—1154), адресований якомусь Фомі й писаний у власній обороні на звинувачення у заняттях "філософією"[2] і т. д.

Документ, письмовий акт взагалі поставав як невід'ємна частина загального культурного розвитку. Але його поява мала і свою особливість: це не лише крок до створення спеціальних пам'яток писемности, а і прояв "внутрішнього зв'язку між писемністю і адміністративною практикою" країни. Документ змушує людей вступати ■ контакт з писаним словом (незалежно від того, чи вони письменні), а згодом сприймається як конечна потреба і розумовий навик, що своєю чергою стимулює дальше поширення і використання писемности[3].

Розвиток документа та інституцій, у яких він створювався чи міг створюватися, ішов у парі з загальним поступом Руси-України як складової загальноєвропейської цивілізації. У XII ст. удільні князівства, спочатку Галицьке і Володимирське, пізніше, у XIII ст., об'єднане Галицько-Волинське князівство, як раніше Київська держава, стоячи на межі культур — насамперед візантійської (а також і тих країн, які раніше перебували у сфері впливу чи політичного підпорядкування Візантії) та західноєвропейської (в тому числі Риму), не могли залишатися осторонь процесів, які відбувалися у цих культурних ареалах. Галицько-Волинське князівство підтримувало з ними контакти на різних етапах і рівнях. І це позначилося на формуванні документа та інституцій, у яких він створювався.

* * *

Історія державних, духовних і приватних установ Руси-України, у яких створювано давній документ, ще не знайшла належного висвітлення в науці. Це значною мірою стосується також історії розвитку документа. Варто нагадати, що спроби російської науки в особі М. Лихачова, В. Сергеєвського, Д. Самоквасова, М. Дяконова, О. Лаппо-Данилевського[4]

---

[2] Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X — XIV веков). Общее повременное обозрение.— 2-е изд.— СПб., 1882.— С. 34 и др.; Памятники права феодально раздробленной Руси XII — XV вв. / Сост. А. А. Зимин // Памятники русского права.— М., 1953.— Вып. 2.— С. 135—140 и др. Послание Климента Смолятича / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // Памятники литературы древней Руси.— М., 1980.— Т. 12.— С. 282—289, 658—660.

[3] Clanchy M. T. From Memory to Wruten Recorad: England 1066—1307.— London, 1979.— P. 1.

[4] Лихачев Н. П. Дипломатика: (Из лекций, читанных в Санкт-Петербургском Археологическом институте).— СПб., 1901.— С. 7—9 и др.; его же. Из истории дипломатики.— СПб., 1905—1906.— С. 10 и др.; Сергеевский В. Русские юридические древности.— СПб., 1896.— Т. 2.— Вып. 2.— С. 349; Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права.— 3-е изд.— М., 1908.— Ч. 1.— С. 228—232 и др.; Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси.— 2-е изд.— СПб., 1908.— С. 8—37; Лаппо-Данилевский А. С. Очерк русской дипломатики частных актов.— Пг., 1920.— С. 135—188 (Архивные курсы. Лекции, читанные ■ 1918 году. III).

в цій ділянці зводилися до дуже загальних міркувань про розвиток документа і діяльність давньої князівської та інших канцелярій. Дещо конкретизують ці питання, аналізуючи окремі писемні пам'ятки і простежуючи їх розвиток, С. Валк, Д. Лихачов, С. Каштанов[5]. Але і їхні спостереження переважно спорадичні. В. Пашуто та Б. Рибаков[6] займаються реконструкцією можливих типів та видів документальних матеріалів із літописів й інших джерел, намагаючись пов'язати їх з конкретними історичними особами. Однак знову ж таки питання діяльности згаданих інституцій, у яких створювано ці документи та взагалі актовий матеріал, зокрема, в галицько-волинських землях XIII—XIV ст., вони майже не порушують. Утім, окремі питання, які ставлять ці дослідники, дотичні до теми нашого дослідження. Д. Лихачов при розгляді листів, що їх князі пересилали через послів і посольства, розглядає звичай "усної документації" (правда, робить це не завжди арґументовано), хоч не показує переходу від "пам'яти" до "запису" в становленні документа[7]. Цінні й аналітичні праці А. Юрасовського[8] та А. Залізняка[9].

Подібні аспекти дослідження можна простежити в українській науці — у працях А. Петрушевича, І. Линниченка, М. Грушевського, В. Романовського, І. Крип'якевича, а з недавнього часу — А. Генсьорського, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, В. Інкіна, М. Котляра[10] та ін. Однак, і з них

---

[5] Валк С. Н. Начальная история древнерусского частного акта // Вспомогательные исторические дисциплины.— М.; Л., 1937.— С. 285—317; Лихачев Д. С. Русский посольский обычай XI—XIII вв. // Исследования по древнерусской литературе.— Л., 1986.— С. 140—152; Каштанов С. М. Очерки русской дипломатики.— М., 1970.— С. 5—56.

[6] Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950.— С. 17—133 и др.; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи.— [М., 1936].— С. 316—344 и др.

[7] Лихачев Д. С. Русский посольский обычай...— С. 140—152.

[8] Юрасовский А. В. К вопросу о степени аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи // Древнейшие государства на территории СССР.— М., 1981.— С. 189—194; его же. Грамоты XI — середины XIV века в составе русских летописей // История СССР.— 1982.— № 4.— С. 141—150.

[9] Зализняк А. А. Текстовая структура древнерусских писем на бересте // Исследования по структуре текста.— М., 1987.— С. 147—182.

[10] Петрушевич А. Пересмотр грамот князю Льву приписываемых // Галицкий исторический сборник.— Львов, 1854.— Вып. 2.— С. 81—95, 145—147, 191—192; его же. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси // ЖМНП.— 1891.— № 7.— С. 146; Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.— М., 1854.— С. 52—56; его же. Грамоты галицкого князя Льва и значение подложных документов как исторических источников // Известия ОРЯС.— 1904.— Т. 9, кн. 1.— С. 80—102; Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? // Записки НТШ.— 1902.— Т. 45.— С. 1—22; его же. Еще о грамотах кн. Льва Галицкого // Известия ОРЯС.— Т. 9.— С. 268—283; його ж. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 3 (до року 1340).— С. 1—81, 193—259, 504—535 та ін.; його ж. Історія української літератури.— К., 1993.— Т. 3.— С. 132—249; Романовський В. Нариси з архівознавства.— Х., 1927.— С. 28—29; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 126—145; його ж. Побут // Історія української культури.— Нью-Йорк, 1990.— С. 55-62; його ж. Історія України.— Львів, 1990.— С. 92—98; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис: (Процес складання, редакції і редактори).— К., 1958.— С. 66—101; його ж. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 171—184; Дашкевич Я. Грамота Федора Дмитровича 1062 року (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР.— К., 1962.— № 4.— С. 9—20; его же. Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема (Историографические и истоковедческие проблемы отечественной истории...— Днепропетровск, 1985.— С. 133—139; Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской

опрацьовано проблему принагідно або майже принагідно, переважно у зв'язку з дослідженням інших питань. Учені зосереджують увагу здебільшого на аналізі змісту окремих документальних пам'яток. Структуру та видовий склад документів, реконструйованих із літописів, порушує у своїх працях В. Франчук[11].

Дещо інший напрям досліджень документа Руси-України — в аспекті його створення і походження — переважає у польській літературі, зокрема у працях С. Мікуцького, Г. Ловмянського[12], чеській — Й. Мацурека[13], німецькій — Ґ. Стекля[14], англійській — С. Франкліна[15]. У цих працях розвиток давнього русько-українського документа розглянено здебільшого на загальнослов'янському матеріалі. Спеціально галицько-волинському документові присвячують праці Г. Стекль і Й. Мацурек. Для розв'язання проблеми, пов'язаної з розвитком документа і установ, у яких він створювався, майже в усіх дослідженнях притягнено вибіркові матеріали. У той же час канцелярія як інституція — продуцент документа та актового матеріалу майже не вивчалася.

Деякі дослідники ставляться скептично взагалі до можливости опрацювання проблеми, пов'язаної з історією давнього документа на Русі, діяльністю князівської та інших канцелярій, зокрема, за X—XII ст. Вони, на відміну від С. Мікуцького, Б. Рибакова, Г. Ловмянського та ін., вважають, що дана проблема не може ставитись у ряд дослідницьких через брак задовільного тогочасного дипломатарію. Помітне несприйняття і недобачення — часом явне — давнього руського документа як явища і невід'ємного компонента культури народу. Мала кількість збережених документальних матеріалів XIII—XIV ст. та пізніших століть, а водночас брак сприятливих умов для опрацювання проблеми історичної спадщини, в тому числі документальної, дали привід для спекуляцій у цій ділянці, зокрема, для тверджень про "об'єктивну" обґрунтованість ідей західного

Руси // Вопросы истории.— 1973.— № 1.— С. 92—107; Інкін В. Ф. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича // Вісник Львівського університету.— 1988.— Вип. 24.— С. 60—68; Котляр М. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— К., 1985.— С. 118—171; його ж. Галицько-Волинський літопис XIII ст.— К., 1993.— С. 12, 15—16, 133—136.

[11] Франчук В. Ю. Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении.— К., 1986.— С. 109—181.

[12] Mikucki S. Studia nad najdawniejszą dyplomatyką ruską [Cz.] I. Traktaty rusko-bizantyńskie z X w. // Pamiętnik słowiańskie.— Kraków, 1952.— T. 3.— S. 106—146; ejusd. [Cz.] II. Podstawy źródłowe dyplomatyki ruskiej X i XI w. // Rocznik biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Rok 4. 1958.— Wrocław; Kraków, 1960.— S. 55—64; Łowmiański H. Dokumenty i listy ruskie do początku XIII w.// Słownik starożytności słowiańskich.— Wrocław etc., [1962].— T. 1.— S. 361—366.

[13] Macůrek J. Po stopách spisovné češtiny v Jihozápadní Ukrajiné koncem 14. a v 1 polovině 15. stoleti // Franku Wollmanovi k sedmdesátinám: Sbornik praci.— Praha, 1958.— S. 42—63; ejusd. K otázce kulturnich souvisłostí zapadních a východních Slovanův XIV.— poč XVI století // Československé přednášky pro V. Mezínárodní sjezd slavistů v Sofii.— [Praha, 1963].— S. 329—333.

[14] Stökl G. Kanzler und Metropolit // Studien zur Geschichte Osteuropas.— Graz; Köln.— T. 3.— S. 150—174.

[15] Franklin S. Literacy and Documentation in Eearly Medieval Russia // Speculum.— 1985.— Vol. 6, N 1.— P. 1—38.

“культуртреґерства”[16] і т. ін. Правда, деякі дослідники подають це питання сьогодні у більш згладжених дефініціях. Щодо документа, то при загальному позитивному теоретизуванні питання вони, однак, і далі не бачать “ніякого відчутного зв’язку (співвідношення) між писемністю і документальністю” на Русі у X—XII ст.[17]

Таким твердженням бракує головного — арґументованости. Навіть загально беручи, важко уявити, щоб галицько-волинські землі, які перебували у близькому сусідстві до Угорщини, Чехії, Краківського і Мазовецького князівств, а також Болгарії, Хорватії, Сербії та ін. з якими мали у XII і, зокрема, XIII ст. тісні й тривалі контакти на різних рівнях, не зазнали впливу розвиненої документалістики цих країн та не формували власного, русько-українського документа. У названих країнах в тому ж XIII ст. засвідчено сотні документів і актових матеріалів, активно функціонували державні та інші канцелярії як центри адміністративно-бюрократичної писемности і культури. Суміжні галицько-волинські землі своїм державним, суспільно-політичним і економічним статусом не відрізнялися від сусідів і не поступалися їм. Галицько-Волинське князівство, об’єднане за Романа Мстиславича на переломі XII—XIII ст., вдруге — за Данила і Василька Романовичів у 30—60-х рр. XIII ст., і далі, з кінцем XIII — на початку XIV ст. було великою і могутньою європейською державою з розвиненим політично-міжнародним, економічним, військовим і церковно-культурним життям. Тому твердження про те, що документальних пам’яток тут не створювалось узагалі, не витримує критики. Польща майже не має документальних пам’яток стосовно XII ст., Чехія, Німеччина та інші країни — стосовно XI—XII ст., але це не стає підставою для упереджених узагальнень, навпаки, ведуться інтенсивні, скрупульозні пошуки документів, до уваги беруться навіть найменші згадки (див. хоч би вже згадані праці). Жодна країна не може похвалитися повною збереженістю документальної спадщини раннього середньовіччя. Така реальність.

Помітна й інша крайність. Деякі дослідники давнього русько-українського документа видають бажане за дійсне, бачачи розвиток гіперболізовано, на рівні, якого досягла документація у Західній Європі. Документальна спадщина Руси-Україна, на їхню думку, була значною, але загинула.

З огляду на сказане, завдання істориків, які вивчають цю проблему, полягає у тому, щоб з’ясувати питомі умови, у яких розвивався документ та в яких діяли інституції, у котрих він міг створюватися, а також у тому, щоб встановити причини відносного (а для деяких земель повного, чи майже повного) його браку серед пам’яток того чи того періоду. Важливо також дізнатися, чи в кількісному виразі збережені документи,

[16] Досить згадати тут трактування історії давньої Галичини у працях польських дослідників Ф. Ґавронського-Равіти, О. Яблоновського, Е. Краковського, а ■ останнього часу — Л. Подгорецького щодо Львівської землі (Podhorodecki L. Dzieje Lwowa.— Warszawa, 1993.— S. 11—12), ■ також праці німецьких і чеських учених Г. Роде, Г. Бідермана, К. Кадлеца. Такі твердження спростовано як необґрунтовані, див.: Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі.— Ужгород, 1936.— Т. 1.— С. 227, 229 та ін.; Торжество історичної справедливості.— Львів, 1968.— С. 76, 98, 112 та ін.

[17] Franklin S. Literacy...— P. 36.

актові матеріали і згадки про них у стосунку до Галичини і Волині XIII —XIV ст. відображають реальний стан тогочасної практики, тобто чи документальна спадщина, яка дійшла до нас, від самого початку була незначною, а чи вона тільки залишок великої, але переважно втраченої документальної маси. Нарешті, важливо знати, скільки достовірних документів і актів на сьогодні має у розпорядженні наука, який їх видовий, типологічний та жанровий склад.

Невелика кількість збережених документальних джерел України повинна не знеохочувати дослідників, а, навпаки, стимулювати до наукового пошуку. Чекає виваженої інтерпретації багато явищ, перед українською дипломатикою неозоре поле діяльности. Так, в історії документа Галичини і Волині XIII ст. залишається не з'ясованою до кінця вже згадувана проблема часу переходу грамот від "пам'яти" до "запису" на різних адміністративно-бюрократичних рівнях, зокрема під час т. зв. усних "посилань", зв'язок між мовним переказом і документалістикою. Не вивчено проблему закріплення історичної та загальнокультурної свідомости на основі документа. Цей аспект прямо пов'язаний з дослідженнями історії становлення і розвитку канцелярій.

* * *

Чому все-таки з галицько-волинських земель — утім, як і з усієї території давньої Київської держави,— збереглася така незначна кількість документів і актових матеріалів, а ті, які дійшли до нас, такі різні за формою та способом виготовлення? Може, документ на Русі-Україні, у порівнянні з Візантією і взагалі із Заходом, розвивався із запізненням? А може, йдеться про молодшу цивілізацію, представники якої, наші предки, не могли швидко пристосуватися до нового інституту документа і його прямого використання? Такі питання поставали у 1930-х рр. і щодо польського документа[18]. Але якщо вони слушні, то чому брак документальної спадщини ми змушені констатувати для XII—XIII ст., а навіть для першої половини XIV ст., протягом яких збудовано державу, засвоєно християнство, багато досягнено в суспільно-політичному, економічному та культурному житті? Як пояснити, що у другій половині XIV ст. засвідчено сотні документів і актів, а в першій цього ж століття вони поодинокі, хоч у структурному плані (навіть з другої половини XIII ст.) подібні?

Причини відсутности давнього документа, правдоподібно, не були однакові. Насамперед, тут диктувала свої закони, успадкована для XIII ст. специфіка правових відносин. Вона звичайно не часто вимагала документа, а якщо документ і був потрібний, то тільки в окремих, неординарних випадках — переважно стосовно зовнішньо- рідше внутрішньодержавних заходів князя і двору. Давнє право України, що будувалося головно на звичаєвому праві, далеко не у всіх справах визнавало доказову силу документа (пор. статті короткої та поширеної "Руської Правди"). Щоб підтвердити чи заперечити правову чинність, вистачало звернутись до

[18] Kętrzyński S. Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich.— Warszawa, 1934.— S. 81—86.

зізнань і присяги свідків. А щоб зафіксувати імена свідків, досить було простого реєстраційного запису. Це підтверджує і загальнослов'янська традиція, і певною мірою німецьке право.

Іншою причиною того, що не маємо тогочасних документів, могла бути специфічна історична ситуація, яка склалася на галицько-волинських землях у XIII — на початку XIV ст. З одного боку, ще зберігалася давня, мабуть візантійська, традиція руської документалістики з усіма її хибами та достоїнствами у способі викладу змісту та зовнішній формі, з другого — відчувався дедалі сильніший вплив Заходу, документалістика якого мала міцне, але зовсім відмінне підґрунтя. На той час у галицько-волинському інституті документа могли зіткнутися дві різні школи і традиції — східна і західна. Якраз це і могло мати наслідком велику непослідовність, що виражалась у недосконалості форм документа (насамперед формуляра та формулювань, дуже довільних клавзул), а далі — майже повну деформацію структури. Це призводило до занепаду в Галицько-Волинському князівстві документа як такого.

Істотною причиною ситуації браку документів були їх постійні втрати. На Русі-Україні протягом багатьох століть систематично нищено духовні та матеріальні цінності, в тому числі й документальну спадщину. Це стосується як поточної документації канцелярій XIII—XIV ст., включно з документами, що надходили з-за кордону, так і архівних матеріалів з раніших часів. Сказане підтверджується багатьма фактами.

Можна б тут назвати й інші причини браку документів.

Що ж до розвитку канцелярії як основного продуцента державних документів, то на сьогодні також немає одностайности в поглядах на діяльність цих середньовічних інституцій. Не окреслено й дослідницької бази, крім документальної, як підстави для відтворення їх функцій і структури. Йдеться, зрозуміло, насамперед про князівську канцелярію. Коли вона почала функціонувати в Галицько-Волинському князівстві? Які пройшла етапи розвитку? До якого часу була складовою частиною двору (придвірного виконавчого апарату) і як перетворювалася в окрему інституцію, державну установу? Чи така еволюція взагалі мала місце, наприклад, у XIII ст.? Якщо так, то за якого князя і коли саме? Усі ці процеси були тісно пов'язані з подіями політично-адміністративного життя в Галичині та на Волині. А це життя, як відомо, у XIII — першій половині XIV ст. було дуже нестабільним, щоб не сказати більшого. У цьому контексті постає питання і про місце перебування канцелярій та про характер їх спадкоємности від князя-попередника до князя-наступника, а також про зберігання у них архіву давньої й поточної документації. Відомо, що тогочасні князі могли правити протягом дуже короткого часу у декількох різних місцях, місцеперебування їх постійно змінювалось. Канцелярія, принаймні частина її працівників майже завжди були при князю. У науці, на жаль, ще не опрацьовано методики дослідження східнослов'янських державних канцелярій, що більше, немає і самого розуміння проблеми як предмету вивчення. Ніколи не ставилось питання (може, за незначними винятками) про середньовічну галицько-волинську князівську канцелярію як виконавчий політичний, економічний та культурний осередок країни. Водночас досі не дано визначення поняттю "канцелярія". І це стосується не лише східно-, але й західнослов'янської

дипломатики та такої історичної дисципліни, як історія установ, для якої середньовічна канцелярія має бути прямим об'єктом вивчення.

Одні дослідники вживають термін "канцелярія" (князівська чи королівська) на означення "зорганізованого місця для писання документів" чи писаних свідчень різних правових чинностей, які здійснювала особа, влада або установа[19], інші бачать у ній інституцію, що "покликана провадити різні державні, церковні чи міські справи"[20], ще інші кваліфікують її як "придвірний уряд, що співпрацював в управлінні державою у внутрішніх справах краю і закордонної політики, виконуючи писарсько-діловодні функції і засвідчуючи правові або урядові заходи"[21]. Останнє тлумачення значення терміна "канцелярія" стосовно слов'янських країн постало під впливом уявлень про розвинені державні канцелярії західноєвропейських країн XIII ст. чи навіть раніших століть.

Найбільш арґументованими, а отже, найбільш переконливими як у сенсі окреслення функціонального призначення канцелярій, так і з погляду загального розвитку суспільно-державних формацій слов'янських країн того часу є, на наш погляд, ті визначення князівської чи королівської канцелярій, які виходять за межі лише творення (складання, редаґування, діловодної реєстрації і т. д.) документа. Якщо, наприклад, прийняти визначення С. Кентшинського, то виникає питання про те, яка ж установа доводила до відома громадськости всі розпорядження, обіжники, листи і т. д. князів і його придвірної адміністрації. Адже відомо, що саме канцелярія, як адміністративно-виконавчий орган, була покликана здійснювати волю князя та інших сановників двору. Урядовці — члени канцелярії, на відміну від решти чиновників двору, повинні були мати не тільки "добрі навички у відчитанні, писанні та складанні документів" (тобто у створенні концепців (диктатів), редаґуванні, переписуванні, згортанні й опечатуванні документів). Їм доручалося репрезентувати князівство в посольствах (посольських місіях), брати участь у відповідальних адміністративних і дипломатичних радах, з'їздах, вічах, вести облік і наглядати за виконанням різних заходів князя і двору[22].

Подібні обов'язки поширювалися на периферійні адміністративно-виконавчі канцелярії, у тому числі на воєводські, старостинські, єпископські. Правда, їхні компетенції в зовнішньополітичних контактах вужчі. Щодо міст, які мали своє самоврядування (звичайно на німецькому (маґдебурзькому) праві), то тут могла появлятися певна кількість документів у зв'язку з торгівлею, у єпископіях — у зв'язку з контрактами з патріархатом і т. д.

Ми згідні з Т. Топаловою, яка розуміє під "канцелярією" (хоч ідеться про дещо пізніший час) "установу (державну, церковну чи приватну), що має внутрішній субординаційно-ієрархічний поділ управлінської та виконавчої праці, власну організаційно-функціональну структуру, основ-

---

[19] Kętrzyński S. Zarys...— S. 60.

[20] Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich.— Wrocław, 1971.— S. 24; Mazur Z. Studia nad kanzelarią księcia Leszka Czarnego.— Wrocław, 1975.— S. 186.

[21] Bielińska M. W kwestii początków kancelarii polskiej // Studia źródłoznawcze.— Warszawa; Poznań, 1968.— T. 13.— S.— 65.

[22] Suchodolska E. Kancelarie na Mazowszu w latach 1248—1345. Ośrodki zarządzania i kultury.— Warszawa, 1977.— S. 6.

ною історичною функцією якої є посередництво або участь у здійсненні державою (церквою, приватною особою) розпорядчо-виконавчої діяльности"[23].

* * *

Якими ж були державні канцелярії на галицько-волинських землях? Існували вони у XIII — першій половині XIV ст. як окремі інституції князівства з власним реґламентом праці, персоналом, системою обов'язків чи являли собою складову частину загальної адміністрації (апарату) двору? Як у цьому історичному контексті XIII — першої половини XIV ст. створювався і розвивався документ у канцеляріях?

На ці питання немає сьогодні однозначної відповіді принаймні стосовно XIII ст. та деяких князівств, які функціонували пізніше. І це стосується не тільки придвірних канцелярій, а й нижчих, периферійних адміністративно-державних установ. Безперечно, головним критерієм для визнання факту діяльности канцелярії є наявність її документів, водночас певна стабільність у їх творенні, перелік адресатів, відповідність їх форми документа змістові. Усі ці параметри не завжди вдається простежити в діяльності канцелярій на території Галицько-Волинського князівства аж до середини XIII ст., хоч уже тоді різноманітність елементів, які творять документ, починає поступатися місцем сталим засадам і правилам у побудові тексту документа, у проставленні печатки тощо. Сказане, правда, стосується далеко не всіх реґіонів князівства. Втім, немає підстав сумніватися, що канцелярія, наприклад князівська,— байдуже, який був масштаб її діяльности, характер продукції та взагалі статус,— мала б функціонувати вже з часів Київської держави. В удільних князівствах XII ст. вона, попри інновації, послідовно продовжує адміністративні традиції Києва. Така тяглість традицій проявлялася не лише у наслідуванні необмеженої влади князя, спадкоємності трону і патронімічній концепції держави, а й у справах, пов'язаних з публічним управлінням державою і створенням писемної продукції. Якщо східні і північно-східні реґіони Руси фіксують різні грамоти, грамотки та згадки про них з XI ст. (лише із Новгорода знаємо таких пам'яток понад 10), то чому у тій чи тій формі їх не мало бути в Галичині чи Волині? Це так само стосується можливого поширення зразків приватного документа міст Наддунав'я і Наддністров'я чи Надбужжя.

При дослідженні канцелярії Галицько-Волинського князівства XIII — першій половині XIV ст. не слід забувати і про традиції Галича та Володимира у XII ст. На початку робота канцелярій могла, однак, спиратись на одну особу та її помічників-писарів, переписувачів і зосереджуватися в руках духовенства. Від другої половини XII ст., як відомо, змінюється ситуація на Русі-Україні — могутнішими стають удільні князівства, а з нею могло змінюватися й ставлення до документа та діяльности канцелярії. Статус канцелярії, хоч вичерпних доказів цього нині немає, набув більшої суспільно-політичної ваги. У цих умовах, правдо-

[23] Топалова Т. Задачи изучения канцелярии Великого княжества Литовского на материалах Литовской Метрики // Литовская Метрика. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Апрель, 1988 г.— Вильнюс, 1988.— С. 28—29.

подібно, змінювався і характер документа, розширювався його видовий склад. Так, у Польщі XII ст. документ починає формуватися "на зовсім нових засадах", на зразках західного приватного документа[24]. Економічне піднесення, зростання ролі рільництва та обороту земель, розвиток міст, а в них ремесел і розширення торгівлі мали б сприяти таким процесам і в Галицько-Волинському князівстві. Велику роль відіграють контакти із зарубіжними країнами. У 1141 р. галицький князь Володимир (Володимирко) Володарович об'єднує південно-західні уділи в одне Галицьке князівство, залишаючи "у спадщину багату і добре організовану землю"[25]. У 1170 р. стає незалежною від київських князів Волинь. А. Пресняков, коментуючи події того часу, зауважує, що окремішність Галицької землі відразу проявилася особливо чітко. Пов'язана з політикою Києва тільки зацікавленістю у стані справ на Волині, Галичина зажила особливим життям, а через якийсь час "стала серйозною політичною силою, впливовою у Південній Русі,— з досить складними і самостійними міжнародними відносинами"[26].

Очевидно, не можна сумніватися у тому, що одним із вагомих факторів розвитку державного життя Галичини і Волині другої половини XII ст. була діяльність князівської канцелярії. Вона поступово ставала головним адміністративно-виконавчим органом у країні, а її документація — реґулятором внутрішнього життя і зовнішньополітичних відносин. Однак невідомо, чи творила князівська канцелярія на той час окрему установу при дворі. Більш імовірно, що в тодішньому Галичі та Володимирі вона була поєднана з єпископськими канцеляріями (принаймні єпископ чи хтось з найближених до нього осіб міг поєднувати канцелярську роботу єпископства з роботою придвірної канцелярії). На другу половину XII ст. припадає у Галичині діяльність Ярослава Володимировича Осмомисла (1153—1187), на Волині — Мстислава Ізяславича (1154—1170). З часу князювання Володимира Володаровича реконструйовано п'ять листів-послань (1144, 1149, 1150, два — 1152), в тому числі одне — угорському королеві Гейзі II[27]. Відомо, що на той час широко застосовувано повертання заприсяглих (хресних) грамот між князівськими дворами у разі порушень якихось умов. Щодо Галичини, то з літопису знаємо, що галицький князь Володимир у 1144 р. відіслав заприсяглу грамоту київському князеві Всеволоду Олеговичу[28]. Тоді ж укладено мирні угоди між руськими князями і угорським королем. У 1152 р. угорський король був одним з учасників договору з цілуванням хреста, порушення якого змусило князя Ізяслава Мстиславовича "кинути хресну грамоту" галицькому князеві Володимиру. Відомі два листи-послання Ярослава Володимировича (1153, 1174), також два листи-послання його сина, Володимира Ярославовича (1173, 1190). Із канцелярії волинського князя Мстислава Ізяславича маємо три листи-послання — 1154, 1160, 1172 рр.[29]

---

[24] Semkowicz W. Uwagi o początkach dokumentu polskiego // Kwartalnik historyczny.— Lwów, 1935.— Rocz. 49, zesz. 1—2.— S. 28.

[25] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— С. 76.

[26] Пресняков А. Е. Княжеское право в Древней Руси.— СПб., 1909.— С. 134, 136.

[27] Франчук В. Ю. Киевская летопись...— С. 175—176.

[28] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей, изд. императорской Археографической комиссией.— СПб., 1908.— Т. 2.— Кол. 314—315 (далі — Ипат., кол.).

[29] Там же.— С. 166, 176.

Залишилося ряд згадок про документальну спадщину того часу. Виявлено сім печаток (у 10 екземплярах) від різних галицько-волинських документів[30].

У цьому ми можемо знайти часткову відповідь на питання щодо залежности форми державного управління, в тому числі через канцелярію та її апарат, від загального розвитку держави. Але і без цього управління, без різноманітних адміністративно-бюрократичних заходів канцелярії та без її документації неможливий був би поступ князівства у найрізноманітніших сферах життя. Час, коли князі, маючи багатьох особистих помічників, не володіли виконавчими інститутами, які забезпечували здійснення влади та управління, уже минув. Князь і надалі мав найвищі у державі владні прерогативи. Він давав різні розпорядження, створював правові форми контактів, вершив суд і був верховним воєначальником. Тільки він роздавав привілеї, дарував чи відбирав землі, але вже за посередництвом виконавчих органів і участю канцелярії.

Істотно вплинуло на розвиток канцелярій об'єднання Галичини і Волині, яке 1199 р. здійснив князь Роман Мстиславич. Об'єднання, як відомо, покликало до життя нові напрями зовнішньої та внутрішньої політики князівства. Тоді в ряді випадків політична влада перейшла до нових центрів, розширювалися феодальні та церковні землеволодіння, послідовніше здійснювався контроль над судовими процесами, який поступово переходив з рук місцевих громад до рук державних урядів. Зміни сприяли збільшенню ваги адміністративної бюрократії. За цих умов князівська канцелярія починає виходити на вищий у порівнянні з другою половиною XII ст. рівень розвитку, що виявилося насамперед у розширенні її організаційно-функціональних завдань. Припускаємо, що за князювання Романа, діяльність якого характеризують значні політично-організаційні досягнення, зокрема, у сфері зовнішньої політики, канцелярія князівства уже могла реґламентувати свою працю як окрема виконавча, хоч майже у всьому підпорядкована князю установа двору. Це не могло не залежати і від загальних змін рівня розвитку культури країни. Саме від XIII ст. на Русі-Україні починаються зміни в розвитку писемности і щораз частіше з'являється документ, а головне — формується ставлення до нього суспільности[31]. Поряд із відомостями про використання загальних норм короткої "Руської Правди" і візантійських "Номоканонів" (Кормчих книг), які тривалий час вживали українці, знаходимо чи не першу згадку в пам'ятках XIII ст. про реґламентацію складення офіційних письмових записів (під час збирання податків) та обов'язковість пред'явлення документів під час виконання судово-цивільних процедур. Це відображено у поширеній "Руській Правді", а також у договорах новгородців з іншими князями — пам'ятках, які датують XII—XIII ст.[32]

---

[30] Янин В. А. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1: Печати X — начала XIII в.— С. 171, 179, 210—211.

[31] Franklin S. Literacy...— P. 2.

[32] Памятники права...— Вып. 1.— С. 116; Вып. 2.— С. 135, 138—140. Поширена "Руська Правда", яка дійшла до нас із 121 статтею та додатками, датується XII ст. Одні дослідники (С. Юшков, А. Зимін) вважають, що ця пам'ятка постала у першій чверті XII ст. (Б. Рибаков пов'язує її виникнення з часом князювання Мстислава Володимировича), М. Тихомиров і Л. Черепнін — що її складено пізніше, до 1209 р.

Окрему увагу, наприклад, звертає на себе стаття поширеної "Руської Правди" про "холопство": "а второє холопьство: поимєть робу бєз ряду, поимєть ли с рядом, то како ся будєть рядил, робу бєз ряду, поимєть ли с рядом, то како ся будєть рядил, на том жє стоить; а сє трєтьєє холопьство: тивуньство бєз ряду или привяжєть ключ и собє бєз ряду; с рядом ли, то како ся будєть рядил, на том жє стоить"[33]. Цікава стаття "Про малі діти" — про виховання неповнолітніх, коли, зокрема, втрачено родичів: "ачє жє и отчим прииметь дєти с задницєю, то тако жє єсть ряд"[34]. Слово "ряд", як відомо, у давні русько-українські часи означало "угоду". На думку М. Тихомирова, це слово "у статтях найкраще підходить для писемного акту"[35], зрозуміло, як свідчення угоди.

Одночасно, пізнавальною для нас є у цій же поширеній "Руській Правді" стаття "А сє наклади". На її основі князівські службовці (суддя, його помічник-отрок, молодші дружинники) встановлювали розміри додаткових сплат від продажу товару під час стягування податку. Серед них був "писець", який вів фінансовий облік і складав акти. Йому за це, відповідно до статті, належалася оплата в 10 кун: "писцю 10 кун"[36]. Послуги судді та судових виконавців фіксувалися, згідно із законом, "на мѣху" (пергаменті), на що також непрямо вказує стаття "А сє наклади"[37] і т. д. Останнє є свідченням, з одного боку, творення і поширення на досліджуваних територіях актів і документів, з другого — доказом того, що адміністративна бюрократія посідала щораз міцнішу позицію у житті суспільства і країни.

Пізнавальний у цьому плані також ряд кодифікаційних норм, які вписані у Кормчих книгах (галицько-волинські редакції збереглися у чотирьох копіях із XV—XVI ст.). Вони містять канонічні засади вселенської церкви (переважно правові канони, перекладені з грецької і староболгарської мов), а також елементи світського права — "Еклоги" ("о совѣщніи обручєнія и о брацѣх и о иных различных винах"), "Прохирони" (переклади із правознавчих творів Олексія Комнена та ін.), "Закон судный людєм" і т. д. Ці правові пам'ятки не тільки мали велике значення для підвищення "правосвідомости стародавньої Руси-України", а й, що дуже важливо, правили за підставу для схиляння князів до змін традиційних, пов'язаних із звичаєвим правом правотворчих постанов і побудови власних кодексів з їх писемною кодифікацією. На особливу увагу заслуговує Кормча, переписана з примірника, виготовленого 1286 р. для князя Володимира Васильковича[38].

Велике значення для розвитку адміністративної документації князівської та інших канцелярій мали князівські статути і статутні грамоти,

---

[33] Суд Ярославль Володимерич Правда Руськая (пространная редакция). Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X—XX веков.— М., 1984.— Т. 1.— С. 72 (110).

[34] Там же.— С. 71 (99).

[35] Тихомиров М. О частных актах в Древней Руси // Исторические записки.— 1945.— Т. 45.— С. 243—244. Це значення слова "ряд" підтверджують також інші пам'ятки. Див.: Срезневский И. И. Древние памятники...— С. 67.

[36] Суд Ярославль Володимерич Правда Руськая...— С. 69 (74).

[37] Там же.

[38] Лотоцький О. Українські джерела церковного права.— Варшава, 1931.— С. 77—84 та ін.

які, хоч вони стосуються більшою мірою справ церкви, князівські та інші канцелярії використовували в поточній роботі. Це статути князя Володимира Святославича про десятини, суди та церковних людей, князя Ярослава Володимировича (Мудрого) про церковні суди. Використовувано український варіант статуту під назвою “Свиток Ярослава”. Крім того, поширювалися окремі статутні грамоти удільних князів інших земель, монастирські статути і “Правила”. Ці документи, як і поширена “Руська Правда”, були відомі на галицько-волинських землях у різних списках протягом XIII—XIV та пізніших століть[39]. Вони часто творили пряму правову підставу для полагодження справ, заодно і складання документів з адміністративних, зокрема економічних та церковних, питань різних інстанцій. Деколи тексти статутних грамот прямо цитувалися або запозичалися для формулювання клаузул під час створення нових актів і документів, писаних від імени князів (це можна спостерігати у грамотах, писаних від імені князя Лева Даниловича кафедральній церкві Успення у Крилосі з датою 1301 р. та князя Любарта Ґедиміновича соборній церкві Івана Богослова в Луцьку з датою 1321—1322 р.)[40] та пізніших пам’ятках[41]. У цьому контексті в жодному випадку не можна відкидати впливу на розвиток галицько-волинського документа вищезгадуваного німецького (маґдебурзького) права у XIII ст. Воно на той час було повсюдним у західнослов’янських землях, Угорщині. Варто нагадати хоч би популярність кодексів “Sachsenspiegel”, “Magdeburger Weichbild”, “Magdeburger Schöffenrecht”. Зауважимо, що у XIII ст. в Україні маґдебурзьким правом користувалося декілька міст (див. далі).

Такими бачимо загальні законодавчі засновки (зрозуміло, подаємо їх тут лише фраґментарно), які творили базу для розвитку галицько-волинського документа та його інституту в умовах XIII — першої половини XIV ст. і які можуть бути свідченням того, що давня порівняно незначна документація (до того ж часто в значенні своєрідного “символа”, наприклад, хресних грамот XII ст.), яка раніше широко побутувала в Русі-Україні навіть на рівні міжкнязівської практики, відходила в минуле. Безпідставна для XIII ст. також думка про те, що середньовічні князівські канцелярії виготовляли документи лише для контактів із чужими країнами.

Загалом стимулом і підставою для розвитку інституту документа, насамперед державного, могли бути у XIII — першій половині XIV ст. такі чинники:

1. Загальне прямування країни до правових норм у щоденному житті та фіксування їх на письмі. Це насамперед стосувалось купівлі-продажу нерухомого майна (в тому числі землі). Значну роль у формуванні документа відіграє фінансово-податкова і судово-процесуальна чинність князівства, інтенсивне входження канонічного права у життя церкви, яке

---

[39] Древнерусские княжеские уставы. XI—XV вв./ Изд. подготовил Я. Н. Щапов.— М., 1976.— С. 13—138.

[40] Там же.— С. 166—186; его же. Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI—XIV вв.— М., 1972.— С. 12—68, 129 и др.

[41] Пор. лист князя Олександра митрополитові Йосипу з XVI ст. (АЮЗР.— СПб., 1863.— Т. 1.— С. 166) та міркування з цього приводу З. Копистенського, викладені у “Палінодії” (РИБ.— Т. 4.— С. 1033—1034).

вимагало повсюдної доказовости під час розгляду справ і ретельности в підготовці документів;

2. Захист давніх економічно-господарських і судово-адміністративних привілеїв, ухвал, розпоряджень, наказів. Він стимулювався значним розгортанням колонізаційного руху в Галичині та на Волині й частим перерозподілом нерухомого майна. Відповідно без писемного акта князеві-респонденту і його канцелярії було важко контролювати майнові справи держави, а ще важче володіти нерухомим майном його відбирачеві, зберігаючи права на землю та використовуючи "привілеї", "волі", "свободи" і т. д. Тут на першому місці виступала церква, далі — відносини князівського двору з боярством. Отже, серед численних причин, що зумовлювали появу документа (нарівні з клятвами або усними зізнаннями) була також необхідність правового імунітету нерухомостей, зафіксованого на письмі.

Важливим стимулом для розвитку документа була тенденція до "ретракту" нерухомостей. У XIII—XIV ст. (як і раніше) на досліджуваних землях відбувається певне протистояння князя, церкви і традиційних родово-майнових прав, в обороні яких часто виступало боярство. Церква, наприклад, здобувши коштом "родових звичаїв" маєтності та людей, не завжди була твердо впевнена у набутому, вимагала від прямих чи потенційних спадкоємців документальних підтверджень (зрозуміло, крім клятви). У цих документах, як звичайно, дуже скрупульозно описувалися умови даровизни, заповітів, спадкоємчих духівниць, навіть купівлі-продажу майна і т. д., що, з одного боку, ще раз підтверджувало право нового власника, з другого — унеможливлювало будь-який "ретракт" нерухомости. Вони часто створювалися і як підтвердження "пам'яти" щодо ранішої трансакції. На думку В. Семковича, такий тип документів на той час був широко відомий на слов'янських, зокрема південнослов'янських, землях; у тих документах також докладно описувався увесь перебіг відмов від нерухомостей з погодженням сім'ї, що охороняло нового власника перед наслідками права "ретракту"[42].

3. Контакти із західноєвропейськими країнами на різних рівнях, у яких документ у XIII ст. набув особливого значення та ваги. Це знайшло відображення як у політичному, так і у економічному житті князівства. Галицька і Волинська землі мали найдовший кордон з неруськими територіями на Заході, були поєднані з ними багатьма сухопутними і водними шляхами. Допускаємо, що на місцеві канцелярії при формуванні документів могли впливати політичні та культурні осередки навіть віддалених країн[43].

Повсюдно на галицько-волинських землях того часу мав би розвиватися приватний акт найрізноманітнішого змісту. Він, правдоподібно, з'явився дуже скоро, може, й раніше за державний. На його появу у XIII ст. могли впливати:

1. Ті ж фактори, що й на державний, а саме потреба закріпити на письмі факти та події (поза "пам'яттю" і усними свідченнями), засвідчити конкретні правові операції, пов'язані найчастіше з побутово-майновими

---

[42] Semkowicz W. Uwagi..— S. 18—19.

[43] Пор.: Bresslau H. Internationale Beziehungen des Urkundenwesens im Mittelalter // Archiv für Urkundenforschung.— 1918.— [Bd.] 6.— S. 19—76.

справами — обміном товарів, торгівлею, переліками боргів. Слов'янська дипломатика виділяє для XIII ст. дві групи актів: а) записки, які фіксують тільки факт домовлености і трансакцій, у тім й надання чи передачу нерухомостей і т. д.; б) записки, які подають свідків, т. зв. notitiae testium, хоч із їх смертю вони переходять до першої групи актів "pro memoria"[44]. Обидва типи записок спостерігаються серед російських (новгородських)[45], а також сербських, боснійських і ін. актів, які створювалися на території сфер впливу грецького документа. Напевно аналоги були на той час поширені на галицько-волинських землях. Цілком можливо, що й окремі "грамоти", писані від імени князя Лева (Лева Даниловича), що дійшли до нас у копіях XV—XVII ст., є не чим іншим, як тими записками у формі, не притаманній документові XIII ст., тому сьогодні, з позицій класичної структури документа, розцінювано їх як фальсифікати. В. Семкович твердить, і з цим очевидно не можна не погодитися, що на той час "розвиток зовнішньої форми документа нічим не впливав на його внутрішню вартість, і він [документ] під цим оглядом не відрізнявся від записки, слугуючи власникові передусім до власного обліку своєї повновласности та майнових уповноважень"[46].

2. Встановлення відносин між особами (сторонніми особами і членами сімей), "колективами", де писемний акт виступає як підстава спадкування майна, купівлі-продажу, а водночас як доказ охорони прав посідання власности. Спочатку, однак, він мав лише морально-символічне значення; навіть документ, писаний князем, посадником округи чи воєводою, не брався до уваги. Власне, на початках він ще не мав жодної доказової сили (посвідчення), яка могла б конкурувати із зізнаннями свідків. Тоді й пізніше будь-який писемний запис — документ, акт посідав часто "магічний сенс" впливу на людей. "Треба увійти у психологію тих людей,— пише В. Семкович,— щоб зрозуміти й осягнути враження, яке мусила на них справляти клятва, яка у формі записки була занесена на сторінки Служебника чи іншої літургічної книжки, клятва, що грозила пекельними карами кожному, хто наважувався порушити права церкви, окреслені в записці. Те саме можна сказати про урочистий вплив документа, що проявлявся у зовнішній формі, урочистій стилізації, а перш за все в печатці, на якій зображена була грізна постать озброєного володаря або духовної особи in pontificalibus, нарешті виголошеною зі сходинки вівтаря малединкцією"[47].

---

[44] Małecki A. W kwestii fałszerstwa dokumentów // Kwartalnik historyczny.— Lwów, 1904.— T. 18.— S. 426; стосовно західноєвропейської дипломатики див.: Redlich O. Die privaturkunden des Mittelalters.— München, 1911.— S. 92 etc.

[45] Новгородские грамоты на бересте. Из раскопок 1951—1976 гг.— М., 1953—1954, 1958, 1960, 1962—1963, 1978.— Т. 1—7. Цінну під цим оглядом інформацію також подають окремі публікації актів, див.: Русский феодальный архив / Под ред. В. И. Буганова.— М., 1986—1988.— Т. 1—4; Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragussi / Ed. Fr. Miklosich.— Viennae, 1858; Успенский Ф. И., Бенешевич В. В. Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII — XV веков.— Л., 1927; Dölger Fr. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges.— Stuttgart, 1948.

[46] Semkowicz W. Uwagi...— S. 29.

[47] Ibid.— S. 30.

Можна спостерігати й інші смислові навантаження приватного писемного акта — їх широко ілюструють, наприклад, новгородські берестяні грамотки. Для XIII ст. збереглося цих грамот близько 160. У них документується майже кожний крок мешканця — від пропозиції одруження, пересланого нареченій, до заповіту і отримання спадку, а також позички грошей, повинності державних селян і т. д.[48] Окрему групу становить епістолярна спадщина, а також ті писемні пам'ятки, які можна вважати перехідними від записки до листа.

Отже, XIII ст. дає нам чимало свідчень про пам'ятки, які можна вважати документами в повному сенсі цього слова, а також про "перші формальні документи світського вжитку — перші берестяні угоди і прохання, перші контракти [...] перші заповіти, перший запис про існування писемної практики [redacted] адміністрації, перші придвірні записи. У той же час можна завважити, що в міру того, як ми наближаємось до межі XIII ст., знаходимо ознаки іншого, більш практичного ставлення до документів"[49]. Не слід забувати, що на статус канцелярії Галицько-Волинського князівства та розширення видового складу документальної продукції, починаючи з другої половини XII і [redacted] перших десятиліттях XIII ст., постійно впливали зміни в структурі канцелярій та в управлінні європейських монархій. Між галицько-волинськими землями і землями, наприклад, Мазовії, Угорщини, Чехії та інших країн, як відомо, існували на той час близькі відносини, велося реґулярне, часто інтенсивне громадське (міжбоярське) і міждержавне дипломатичне листування. На особливу роль у політичних відносинах з Галичиною (особливо після татаро-монгольської навали) претендувала Угорщина. У 60-х роках XIII ст. (після смерти князя Данила) дійшло навіть до якогось договору між Угорщиною і Ордою, за яким Галичина відходила у сферу впливу і під захист Угорщини[50]. Створювались, отже, умови чи не для прямих контактів, що не могло не позначитися на розвитку документа й акта взагалі. Це могло стати ще одним поштовхом до змін самої князівської канцелярії XIII ст. Певною ілюстрацією до сказаного може бути підтвердний документ польського короля Казимира IV (27 грудня 1458 р.), у якому мовиться про "привілей на пергаменті, підписаний рукою найяснішого володаря Лева, князя Руси та скріплений вислою печаткою руської князівської канцелярії" ("privilegio in pargameno scripto manu ejusdem serenissimi principis Leonis ducis Russiae subscriptum et sigillo pensili cancelariae ducum Russiae")[51].

Усамостійнення князівської канцелярії було важливим чинником у житті Галицько-Волинського князівства. Тому погляд Дж. Феннела, який розвиток удільних князівств трактує як кризу князівської влади[52], всієї

[redacted] З а л и з н я к А. А. Текстовая структура...— С. 152—157, 176—182; А н д р е е в В. Ф. Новгородский частный акт XII—XV вв.— Л., 1986; Л и ф ш и ц Л. И., П л и г у з о в А. И., Х о р о ш к е в и ч А. Л. Новгородские берестяные грамоты. Приложение к кн. Ф е н н е л Дж. Кризис средневековой Руси 1200—1304.— М., 1989.— С. 248—250.

49 F r a n k l i n S. Literacy...— P. 23, 25.

50 Таку думку висловив О. Пріцак у виголошеній у Львові публічній лекції "Галицько-Волинське князівство на переломі XIII—XIV ст.", покликаючись на працю Балінта Гомана.

51 H a r a s i e w i c z M. Annales Ecclesiae Ruthenae.— Leopoli, 1862.— P. 146—147.

52 Промовиста вже назва книжки Дж. Феннела — "Кризис средневековой Руси 1200—1304" (М., 1989); див. також у ній с. 57, 60, 120 та ін., на яких автор намагається обґрунтувати згадані твердження.

адміністративної структури, не здається переконливим не тільки стосовно Руси, а й щодо Німеччини, Франції, Іспанії. Поява удільних князівств — "природна стадія розвитку феодалізму, час бурхливого піднесення і навіть розквіту місцевих центрів, з їх неповторною культурною своєрідністю і специфікою внутрішньополітичних відносин"[53]. Власне, прагнення створити чітко організовану канцелярію було одним із природних проявів життєдіяльности удільного князівства, яке намагалось забезпечити самостійне повноцінне державне життя, що відповідало б середньовічній типології. На формування князівської канцелярії як важливого важеля виконавчої влади впливала також (принаймні від часу смерти князя Романа Мстиславича) ідея збирання поділених земель в одне князівство, правне повернення земель до спадкових князів, боротьба з боярською олігархією.

Конкретними причинами появи у XIII ст. розвиненої князівської канцелярії Галичини і Волині вважаємо:

1. Загальний суспільно-історичний і економічний розвиток Галицько-Волинської Руси. Цей розвиток мав наслідком утвердження чинности законодавства, правосуддя і управління та посилення їх імунітету; активізацію світського адресата, який, хоч здебільшого не вмів підготовляти документа, був у ньому зацікавлений; надання князем дедалі більшої кількости документів на землі та інші маєтності церкві, містам і приватним особам; звертання — здебільшого від духовних установ — з клопотанням про підтвердження раніше одержаних земель і звільнення від князівських данин і повинностей, що вимагало, з одного боку, докладного контролю, а нерідко і розслідування, з другого — оформлення правових актів відповідними документами. Князівська (воєводська, старостинська) канцелярія не могла стояти осторонь процесів, пов'язаних із заселенням земель Галичини і Волині, зокрема, з другої половини XIII ст., а також переведенням руських міст і містечок на маґдебурзьке право (Перемишль, Луцьк, Володимир, Львів, Сянок та ін. Згадуються "Нѣмѣчьскыє вратѣ" у Галичині. Ипат., кол. 178), розвитком торгівлі (пор. грамоти князів Андрія і Лева Юрійовичів з 1320 р. у Торунь і Краків, володимирської громади з 1324 р. у Штральзунд, грамоти Дмитра Любарта та інших князів з 1341, 1342 у Торунь) тощо[54]. Активізувалося місцеве економічне життя.

2. Політичне становище галицько-волинських князівств. У сфері внутрішніх відносин превалювало питання боярства, яке [redacted] Галичині та на Волині посідало великі земельні володіння і намагалося мати незалежне від князя становище [redacted] управлінні волостями та розпоряджатися князівськими землями. Важливу роль у тодішньому житті відігравали війни, укладання угод, скликання князівських "снемів" та з'їздів. Принципово важливими були відносини між князем і церквою на тлі змагань, з одного боку, політичних сил різних країн, з другого — таких центрів, як Константинополь і Рим.

---

[53] Хорошкевич А. Л., Плигузов А. И. Русь XIII столетия [redacted] книге Дж. Феннела // Феннел Дж. Кризис...— С. 15. Див. також: Руссоцкий С. Мазоветская государственность [redacted] период феодальной раздробленности (XIII—XVI вв.) // Польща и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польщи XII—XIV вв./ Под. ред. Б. А. Рыбакова.— М., 1974.— С. 140—164.

[54] Hirch Th. Danzigs Handels und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens.— Leipzig, 1858.— S. 172—180, 188—189; Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— S. 36—37.

3. Розвиток культури на галицько-волинських землях. Виділяються тут візантійські, болгарські та загальні міжслов'янські контакти. Ці контакти, що рідко коли обходились без посередництва князівських канцелярій, сприяли створенню власних культурних осередків (часто зі скрипторіями), зокрема шкіл, у яких навчали письма і, як припускають, основ канонічного і давнього руського права, виходячи з гострої потреби в належно оформлених державних та приватних актах. Не слід забувати культурного єднання Галичини і Волині з європейськими країнами.

4. Зростання ролі правового статусу документа у внутрішній та зовнішній політиці князівств. Від XIII ст. у багатьох країнах Середньої та Східної Європи документ набуває значного поширення як головний, опертий на державному і суспільному імунітеті доказ на право власности і право належности.

Подано тут далеко не всі причини, але ті з них, які ми назвали, у XIII — XIV ст. були характерні для багатьох слов'янських і неслов'янських земель[55].

З анексією Галицько-Волинського князівства Польщею у вересні—листопаді 1349 р., а пізніше — Угорщиною і Польщею функції адміністративних установ Галицької та Волинської земель, видозмінюються. У Галичині ці зміни можна простежити вже в 1350—1360-х рр., на Поділлі, Волині згаданий процес видозміни, що мав тут дещо інший розвиток, триває до кінця XIV, а навіть XV ст.

У Галичині функції державних установ та їх канцелярій на початку 50-х років XIV ст. ще якоюсь мірою збігалися. За традицією інституцій і давнього руського права, у діловодстві вживано староукраїнську мову. Це, мабуть, зумовлювалося нестійким становищем польської влади на захоплених землях, що, з одного боку, було викликане живою пам'яттю про державність Галичини і потенційною опозиційністю численної високоосвіченої місцевої еліти і боярства (пор. хоч би переліки бояр, дворян, містичів і землян серед свідків старостинських грамот 1353, 1359, 1366 рр. та ін.), з другого — політичною ситуацією, ускладненою претензіями на цю землю волинського князя Дмитра-Любарта та угорського короля Людовика як спадкоємців. Король Казимир III спочатку, правдоподібно, не наважувався заводити польські порядки на захоплених землях, принаймні не ліквідовував давнього руського устрою, не міняв структури установ (зокрема низинних, пор. його складену раніше присягу Дмитрові Дедьку (Дядьку), зберігати на Русі-Україні "обряди, права і звичаї"[56]. Функціонувала, хоч і пристосована до нових умов, система давніх інституцій з власними канцеляріями. Це, насамперед, уряд воєвод, що пере-

---

[55] Buchwald G. Bischofs-und Fürstenurkunden des XII—XIII Jahrhunderts // Beiträge zur Urkundenlehre.— Rostock, 1882.— S. 53—80; Hajnal J. L'enseignement de l'ecriture aux universités mediévales // Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae.— Budapestini, 1954.— Vol. 7.— P. 180—227; Kętrzyński S. Zarys...— S. 82—127 etc., Bielińska M. Kancelarie i dokumenty Wielkopolskie XIII wieku.— Wrocław; Warszawa, 1967.— S. 36—39 etc.; Sikora F. Dokumenty i kancelaria Przemysła i oraz Bolesława Pobożnego 1239—1279 na tle współczesnej dyplomatyki Wielkopolskiej.— Wrocław etc., 1969.— S. 196—197; Szymański J. Nauki pomocnicze historii [Dyplomatyka].— Warszawa, 1983.— S. 470—480, 504—525; Руссоцкий С. Мазовецкая государственность ...— С. 140—164.

[56] Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrántia/ Ed. A. Theiner.— Romae, 1860.— Vol. 1.— N 566.

бував, за традицією, в усіх великих містах — центрах земель і волостей. Його першопочатки, як відомо, сягають XII ст. Далі діяв уряд генерального старости Руси, що містився у Львові, т. зв. "гродські" старостинські уряди. Вони здебільшого розміщалися в давніх воєводських містах, але знають їх і новозасновані міста та містечка. Свої компетенції ці уряди нерідко поширювали на землі (волості), які об'єднувалися навколо тих чи тих міст. Старостинський уряд своїми коренями також входив у XIII ст.— першу половину XIV ст. Проте згадані уряди і їх канцелярії в умовах польського й угорського самоврядування поширювали свої компетенції тільки на внутрішнє життя краю.

Десь на початку 50-х років XIV ст. король створює (радше зберігає за традицією) для галицьких земель окремий "канцеляріат" (він, очевидно, імітував ліквідовану канцелярію Дмитра Дедька (Дядька), який мав бути вищим органом влади). Що було конкретною причиною для його утворення — домагання місцевої руської знаті відновити центральний орган адміністрації для краю (можливо, у зв'язку з якоюсь ранішою обіцянкою короля, чи, як уважає К. Малечинський, з огляду на потребу "прирівняння Руси в адміністративному плані до решти удільних князівств і земель)"[57], а може, намагання королівського двору поглибити анексію — нині сказати важко. Правдоподібно, що цей канцеляріат — видозмінена щодо функцій форма ще князівського старостинського уряду, який у 1340-х рр. очолював Дмитро Дедько (Дядько). Його існування на початку 1350-х рр. дало деяким дослідникам підставу вважати, що Галицько-Волинське князівство існувало ще у 1349—1352 рр. Відомості про діяльність "канцеляріяту" маємо, однак, лише з документів 1356 р., у яких поряд з формулою "datum per manum" зафіксовано запис "канцлер Руси Йоан". Він же "Йоан Сухевільк": 17 червня 1356 р.— "datum et ordinatum per manus domini Johannis nostri cancellary Russiae antedicti'[58]; 19 серпня 1356 р.— "d[atum] p[er]m[anum] domini Johannis prepositi Gneznensis cancell[arius] Russiae ac doctoris dekretorum[59]. Яка дальша доля уряду канцлера в Галичині і хто його очолював, не з'ясовано. У 1357 р. згаданий Йоан Сухевільк був уже краківським канцлером. Правління цього "руського" канцлера було, здається, короткочасним. Висловлювано припущення, що після 1356 р. "руське канцлерство" приблизно до кінця життя Казимира III, якщо воно тоді існувало взагалі, уже не мало на посаді канцлера[60]. З припиненням діяльности цього уряду його функції як центральної установи для земель Галичини міг перебрати уряд генерального староства Руси з власним виконавчим органом і канцелярією. Цей уряд протягом кінця 50-х — 90-х рр. XIV ст. і пізніше очолював адміністративну та господарсько-фінансову діяльність в Галичині. Йому підлягала адміністрація краю, гродські воєводи і старости, судочинство, життя міст тощо. Уряд генерального староства Руси займався також справами церкви.

---

[57] Maleczyński K. Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich.— Wrocław, 1951.— T. 1.— S. 262.

[58] AGZ.— Lwów, 1872.— T. 3.— S. 18.— N 5.

[59] Codex diplomaticum Poloniae... / Ed. L. Rzyszczewski et A. Muczkowski.— Varsaviae, 1852.— T. 2.— P. 5076.

[60] Maleczyński K. Zarys...— S. 262.

* ■ *

Нарешті, варто з'ясувати, які джерела становлять основу для вивчення середньовічної придвірної та інших державних адміністративних і церковних канцелярій галицько-волинських князівств?

Немає сумніву, що найважливіше джерело для дослідження проблем створення і функціонування галицько-волинських князівських та інших канцелярій XIII—XIV ст.— документальна спадщина. Це підтверджують також праці, які з'явилися в інших слов'янських країнах і присвячені королівським, князівським та міським канцеляріям[61].

В основі досліджень про ту чи ту канцелярію лежить ґрунтовний аналіз насамперед тих документальних матеріалів, які писалися і видавалися самою канцелярією. В той же час предмет дослідження не повинен обмежуватись якимсь одним видом чи типом документів та актів, які створювалися в установах одного рівня. Повна картина діяльности князівської канцелярії постає тільки у порівнянні її документації з писемною спадщиною інших тогочасних канцелярій — своїх і чужих, неслов'янських у тому числі, а також з дотичними за часом іншими писемними пам'ятками. Отже, об'єктом вивчення повинні бути документи, актові джерела, включно з найдрібнішими про них згадками, матеріалами поточної діловодної документації канцелярій (вони фактично майже повністю втрачені), що можуть зберігатися у формі окремих записів, паперів, канцелярських зшитків і книг. Серед останніх книги реєстрації чистових записів вихідної документації, книги посольських протоколів, загальні книги, на сторінках яких уміщено різні підручні нотатки, помітки і т. ін. Під цим кутом зору дуже цінний матеріал, можливо, аналогічний до галицько-волинського, подають пам'ятки діловодства міст Словаччини за XIII ст.[62] З українських міст такі матеріали (якщо не враховувати Криму) збереглися лише з другої половини XIV ст. Пізнавальна ■ цьому сенсі кореспонденція, зокрема листи, реконструйовані з літописів (питання про такі листи, треба зазначити, сьогодні ще належить до дискусійних), а також документальна спадщина пізнішого часу. Не можна забувати і про документацію близьких за характером праці державних адміністративних установ, яка надходила в князівську (придвірну), воєводську, старостинську канцелярії або виходила з них. Йдеться про документи тисяцького, тивуна (обидва мали окремі уряди, посідали печатки), бояр та ін.

За джерело для дослідження канцелярій правлять також печатки з невідомих тогочасних документів, що нині зберігаються ■ архівах і му-

---

[61] Fiala Z. K počátkům listin ■ panovnické kanceláře v Čechách // Sbornik historický.— 1953.— T. 1.— S. 27—45; Vojtišek V. Vývoj králouské české kanceláře // Výbor rozprav a studii.— Praha, 1953.— S. 501—517; Šebánek J., Dušková S. Panovnická ■ biskupska listina v českem státě doby Václava I // Rozpravy Československoj Akademii Véd.— 1961.— Z. 4; ejusd. Listina v českém státe doby Václava I // Ibid.— 1963.— Z. 10; Semkowicz W. Uwagi...— S. 1—35; Bielińska M. Kancelarie...— S. 21—81; ejusd. W kwestii początków...— S. 65—70; Labuda G. Ze studiów nad najstarszymi dokumentami Pomorza Gdańskiego // Zapiski Toruńskiego Naukowego Towarzystwa.— 1952.— T. 18.— S. 105—155; Рыбаков Б. А. Древняя Русь...— С. 307—336 и др.

[62] Lehotská D. Počatky ■ vývoj mestskej listiny ■ listů na Slovensku do r[oku] 1526 // Sbornik archivnich praci.— 1964.— T. 14.— S. 88—118.

зеях, частково — графіті (наприклад, церкви св. Пантелеймона в Галичі) та діпінті на іконах XIII—XIV ст, написи на ужитково-побутових предметах тощо.

Проте самої документальної спадщини замало, щоб з'ясувати суть порушеної у цій статті проблеми. Як уже зазначалося, ця спадщина дуже бідна і частково суперечлива. Тому для відтворення діяльности князівських та інших канцелярій доводиться використовувати нарівні з документами та актовими матеріалами загальноісторичні факти, спиратися на історіографічні (навіть, другорядні) джерела, подекуди вдаватися до гіпотетичних екстраполяцій.

Щодо загальноісторичних джерел, то тут слід зосередити увагу на обсязі заходів і функцій держави ■ ділянці законодавства, управління, міждержавного життя, судочинства, а також церковного життя, побуту народу тощо. Відомо, що на Русі-Україні з кінця X ст. на зміну десятинній системі з'являється двірсько-вотчинна система, дуже характерна для всього раннього середньовіччя України. При цій системі державою правлять, як вотчиною. Управління державою стає продовженням управління доменом великого князя. Особи, які обслуговують потреби монарха, були водночас державними службовцями. При двірсько-вотчинній системі передбачається не лише розширення адміністрації князівського двору, а й виділення місцевих органів управління з усіма атрибутами виконавчої влади. У такій ролі виконавчої влади також виступали місцеві князі, посадники (намісники) і волостелі — посадові особи, яких призначав князь.

Уряджувано відомі з "Руської Правди" судочинну і податкову системи, систему "кормлення". Двірсько-вотчинна система враховувала всі реальні внутрішньо- і зовнішньополітичні, соціально-економічні та культурні аспекти життєдіяльности князівства. У її центрі був виконавчий орган, насамперед канцелярія. Відомо, що саме через канцелярію князь контактував з підвладними йому реґіонами, навіть підтримував родинні зв'язки; нею користувалися члени князівської ради, придвірні достойники (боярство, дружинники), що обіймали найвищі посади, частково — вище духовенство. У цій ситуації підлягають вивченню насамперед: а) форми залежности державного апарату від характеру дій держави; б) основні причини виникнення, розвитку та змін організаційно-функціональної структури і статусу державної та інших канцелярій; в) історична ситуація, умови і механізми творення документів у канцеляріях[63]. На окрему увагу заслуговує роль Галицько-Волинського князівства в Європі XIII—XIV ст., зокрема, широке дипломатичне і військове анґажування його ■ європейські справи за князювання Романа Мстиславича, Данила Романовича, а пізніше — Лева Даниловича. Після 30-х рр. XIII ст. Галицько-Волинське князівство фактично на якийсь час перебирає на себе представництво кількох князівств Руси-України, які перебували під татаромонголами. Монарший двір Галицько-Волинського князівства стає головним суб'єктом міждержавного життя та контактів з багатьма землями і країнами. Зрозуміло, все це не було б можливим без князівської, частково також і інших канцелярій та створюваної ними документації.

---

[63] Топалова Т. Задачи...— С. 29.

Треба, отже, враховувати джерела інформації з різних сфер життя князівства.

Важливо також відтворити безпосередню працю над документом — процес його укладання і переписування, з'ясувати видовий склад документів і можливу типологію формулярів. На перше місце висувається проблема відповідности між видовим складом документів і структурами формулярів, при тому вважаємо за потрібне виявляти традиційні (успадковані) та інноваційні варіанти, визначати загальнодержавні та локальні формуляри, передусім на рівні добору клаузул.

Не підлягає сумніву важливість питання участи князівської канцелярії у підготовці документа. Йдеться про те, чи канцелярія сама підготовляла документи від початку до кінця, а чи з участю відбирача.

Відбирач міг брати участь у підготовці документа і через сторонню канцелярію чи навіть особу. Така практика мала широке застосування на Заході. На Русі-Україні найчастіше вдавалися до неї єпископські та монастирські канцелярії, а також канцелярії тих міст, які мали маґдебурзьке право. Для з'ясування цієї проблеми, як зауважують Є. Суходольська, Ю. Шиманський[64] та ін., у кожному конкретному випадку істотне значення має формула datum per manum (дослівно "дано з рук у руки"). Наші документи цієї формули чи її варіантів не знають. Для східнослов'янських документів інформативні під цим оглядом записи документів у богослужбових книгах (т. зв. "вкладні"), часто власноручно вписувані чи засвідчувані експонентами.

З'ясування обсягу діяльности канцелярії (у нашому випадку цьому сприяє передусім літописна спадщина — найбільший середньовічний архів Руси-України — і порівняння відомостей, почерпнутих з неї, із закордонними хронікальними та іншими джерелами) великою мірою допомагає визначити статус канцелярій при князівському дворі, її субординацію і прероґативи, якоюсь мірою і добір людей, які займались документацією. Князівська, єпископська та інші канцелярії гуртували навколо себе високоосвічених людей, що володіли не лише навичками складання різноманітних документів, а й часто займалися власною письменною творчістю, вели листування з освітніми центрами, створювали осередки культурного життя. Пізнавальним у цьому плані було б з'ясування ролі в поточному житті канцелярії печатника-канцеляра й інших достойників двору, окремих членів князівської ради. Потребують відповіді питання про те, чи при князівському дворі на Русі-Україні "головний суддя" мав окремий канцеляріат, чи діловодство його уряду було складовою частиною придвірної канцелярії. Що стосується воєводських урядів, то розмежування управління і суду в досліджуваний період пролягало лише в межах компетенцій писарів, які, однак, працювали в одній воєводській канцелярії. У другій половині XIV ст., як відомо, ці розмежування набули чіткішого характеру.

* * *

У досліджуваний період на галицько-волинських землях, як зазначалось, діяли князівські та інші канцелярії. Князівські канцелярії в один

---

[64] Suchodolska E. Kancelarie...— S. 6—7; Szymański J. Polska kancelaria monarsza // Nauki pomocnicze historii...— S. 480.

час репрезентували об'єднане Галицько-Волинське князівство, а інший — окремо Галицьке та Волинське (а деколи й Володимирсько-Берестейське і Луцьке). У різні часи також канцелярії князів діяли у містах дрібних уділів — Белзького, Холмського та ін., тобто установи князівств-васалітетів щодо двору і канцелярії сюзерена. Короткий час канцелярія у Галичині могла функціонувати на зразок західноєвропейської, зокрема королівської канцелярії Угорщини (канцелярії Коломана (Кальмана) і Андрія (Ендре) III у Галичі). Маючи різну основу та статус, князівські канцелярії, при деякій спільності засад праці, різнилися внутрішньою структурою, кількістю і складом урядовців, завданнями, характером і обсягом створюваної документації. Організаційно-структурна основа канцелярії князівства могла змінюватися навіть за життя одного князя.

Серед канцелярій, що діяли на території Галичини і Волині у XIII—XIV ст., виділяємо канцелярії князів Романа Мстиславича, Данила Романовича, Лева Даниловича, Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича, Юрія Львовича, Андрія і Льва Юрійовичів, Юрія Болеслава Тройденовича і Дмитра Любарта Ґедиміновича. Діяльність більшости з них пов'язана з важливими етапами історії галицько-волинських земель. Деякі з цих канцелярій, здебільшого ті, які діяли при спадкових князях, функціонували часто тривалий час. Називання канцелярій "за князями", попри реальність арґументації, дещо, однак, умовне. Спадкоємність дворів від батька до сина, від брата до брата, правдоподібно, мала наслідком певну тяглість у структурі та функціях канцелярій, але переважно тільки на початкових етапах її діяльности. Князювання нового володаря, як звичайно, завжди вносило якісь зміни у характер діяльности канцелярії.

У статті подаємо лише п'ять коротких нарисів про князівські канцелярії XIII—XIV ст., а саме про канцелярії князів Романа Мстиславича, Данила Романовича, Володимира Васильковича, Юрія Львовича і Юрія Болеслава Тройденовича*.

КАНЦЕЛЯРІЯ КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Організовувалася ця інституція разом з об'єднанням Галицького і Володимирського князівств у 1199 р. в одне Галицько-Волинське князівство. Існувала установа шість років, до смерти князя Романа у 1205 р., хоч, очевидно, правильніше буде сказати — до виїзду княгині Анни Романової із Галича влітку 1206 р. Яке князівське місто — Володимир, Галич чи якесь інше — було постійним місцем перебування та діяльности канцелярії, сьогодні не відомо. Звичайно це залежало від місця перебування князя. Цілком імовірно, що таким містом був Галич, куди князь прибув із Володимира. Галич зберігав давні традиції книжности, у ньому ще мали б жити традиції канцелярської діяльности дворів Володимира (Володимирка) Володаровича та Ярослава Володимировича (Осмомисла), за-

* Вважаємо за потрібне зауважити, що пропоновані нариси — перші спроби у цьому плані, тому не всі порушені в них питання можна вважати задовільними стосовно фактології. Багато відомостей основується не на прямих документальних матеріалах XIII—XIV ст., а на вторинних джерелах. Деякі наші міркування мають гіпотетичний характер, зокрема стосовно ранніх канцелярій. Надіємося, читач поставиться до цього з розумінням і потрактує написане як перший крок у дослідженні проблеми.

лишитися навички міжнародних контактів і т. д. На той час там могли ще перебувати писарі та переписувачі документів канцелярій з ранішого часу. До канцелярії Романа Мстиславича могли входити, однак, не лише прихильні галичани, а й ті урядовці з боярського середовища володимирських "лѣпшиих моужив" і духовенства, що прибули разом із князем Романом з Волині.

Про діяльність канцелярії як установи сьогодні не маємо вичерпних джерельних матеріалів. Втім, немає і фактів, які б змушували сумніватися в тому, що така діяльність була досить активною. Про неї говорить насамперед діяльність князя і двору, які у щоденній праці не могли без неї як виконавчого органу обходитися.

Якою ж була канцелярія за князя Романа в структурно-функціональному плані? Була це окрема інституція, адміністративно-виконавчий орган з постійними, реґламентованими завданнями, обов'язками і штатом, чи може, канцелярія двору Романа перебувала щойно в стадії становлення, покладалась у своїй роботі на окремих (часто не одних і тих же) осіб? Найправдоподібніше, її діяльність була пов'язана з діяльністю єпископа і єпископства. Така підпорядкованість, як відомо, була поширеним явищем на Русі-Україні та при європейських дворах. Панує навіть думка, що князівська, королівська та інші монарші канцелярії виросли з єпископських. Припускаємо, що канцелярія об'єднаного Галицько-Волинського князівства на початку XIII ст. (це сьогодні гіпотетично підтверджує тільки розмах справ внутрі країни та міжкнязівських і міжнародних контактів) являла собою окрему інституцію, хоча через короткочасність князювання Романа Мстиславича, очевидно, не завжди забезпечувала всі ділянки праці й не була стабільною ні щодо структури, ні щодо продукування документів. Це, зрештою, диктувалося далеко не ординарними політичними умовами Руси і ставленням суспільства до документалістики.

Із документальної спадщини князя Романа Мстиславича дійшли до нас лише уривки текстів двох листів і однієї грамоти. Це не ориґінальні документи, а копії, реконструйовані з літопису (список XV ст.) та "Історії В. Татищева" (XVIII ст.). Грамота має чотири списки, деякі з них нині опубліковані. Найстаріший із тих списків був у т. зв. Новгородському літописці, що створювався, правдоподібно, після XIII ст., наступний список належить А. Хрущову, датований 30-ми рр. XVIII ст. (не раніше 1734 р.). Перелік документів канцелярії такий:

1195 р. Володимир.— Князь Роман Мстиславич повідомляє київського князя Рюрика Ростиславича, про те, що погоджується передати подаровані йому раніше володіння в руки суздальського князя Всеволода Юрійовича і просить за них інші волості або винагороду в "кунах" (Ипат., кол. 684-685).

Бл. 1201—1202 рр. [Київ].— Князь Роман Мстиславич звертається із закликом до князів Руси створити "федерацію" князівств із виборним великим князем у Києві для припинення міжусобиць і успішної боротьби із зовнішнім ворогом[65].

1202 — поч. 1203 рр. [Галич].— Князь Роман Мстиславич на прохання суздальського князя Всеволода Юрійовича відпускає з полону його зятя

[65] Татищев В. Н. История Российская.— Библиотека Российской академии наук. Академический список (Санкт-Петербург), отд. рукописей, № 17.17.11, л. 458—459.

Ростислава Рюриковича і повідомляє, що садить його на київському престолі, висловлюючи надію на приязнь і порозуміння[66].

Тексти перечислених документів збереглися у скороченому вигляді — у кожному з них бракує частини початкового і кінцевого протоколу. Стосовно грамоти, створеної близько 1201—1202 рр., то відомі окремі зауваження щодо її повної достовірности[67]. П. Толочко твердить, що в основі грамоти "без сумніву, лежить давнє джерело"[68]. Яким був первісний вигляд названих документів (характер письма, форма розміщення тексту, матеріал, на якому складалися документи, його лініювання, розміри незаписаних піль і т. д.), встановити сьогодні неможливо. Цю інформацію втрачено із знищенням оригіналів.

На названих листах і грамоті, зрозуміло, не міг закінчуватися список складених у князівській канцелярії документів і актів. Галицько-Волинський літописець називає Романа Мстиславича "вєликимъ кнѧзємъ", "садєржьцємъ всєѧ Роуси" та "царємъ и Руськои землі". Ці титули князя літописець міг брати з невідомих нині документів. Правда, згадану титулатуру подає тільки літопис, що може викликати певний сумнів у тому, чи сам князь Роман Мстиславич називав себе "вєликимъ кнѧзємъ" і т. д. Адже відомо, що великими князями "звалися видатні київські князі, але цей титул не був постійний і не перетворився у титул київських князів взагалі [...] "Великих князів" встановили для себе лише суздальські князі. Роман деякий час володів Києвом і Київщиною, то, може, і виходячи з цього літописець і називав його "великим князем"[69]. Західні писемні джерела титулують князя Романа тільки "rex", а французький літописець середини XIII ст. називає його королем русинів — "Romanus rex Ruthenorum". Напевно цей титул віддзеркалював роль Романа Мстиславича серед тогочасних європейських монархів: те, що була ця роль винятково важлива, наголошує книжна традиція та історіографія, починаючи з XIII ст. Під його правлінням на початку XIII ст. зібрано землі, які дорівнювали за територією Священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси.

Не могло обходитись, наприклад, без широкого листування Романа і прихильними до нього Ольговичами та Ігоревичами у боротьбі з Рюриком. Чи не результатом цих контактів було те, що Київська земля стала на боці Романа? У Києві Роман посадив Інґвара Ярославича, пізніше — Ростислава Рюриковича (див. раніше лист), що сталося, як припускають, за угодою між галицько-волинським князем Романом і суздальським князем Всеволодом[70]. Окреме листування з союзниками мав би вести Роман Мстиславич напередодні виступу проти нього галицького князя Володимира, а також перед своїм вступом на галицький престол. Тоді ж листовні контакти, основані на давніх приязних відносинах, напевно підтримував

---

[66] Татищев В. Н. История Российская...— Л. 459.

[67] Попов Н. В. Н. Татищев и его время.— М., 1861.— С. 463—464; Андреев А. И. Труды В. Н. Татищева по истории России // Татищев В. Н. История Российская...— М.; Л., 1962.— Т. 1.— С. 5—39; Тихомиров М. Н. О русских источниках "Истории Российской" // Там же.— С. 39—53; Рыбаков Б. А. Древняя Русь...— С. 153, 341 и др.

[68] Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С 183; его же. Древний Киев.— К., 1983.— С. 274.

[69] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— С. 116.

[70] Грушевський М. Історія...— Т. 3.— С. 8.

Роман з пересопницьким князем Мстиславом Ярославичем Німим. Відомо, що після смерти Романа Мстислав про сина Данила Романовича заявляє: "бѣ бо великоу любовь имѣѧ ко Ѡцю его" (Ипат., кол. 744). Можна припустити, що існував якийсь пов'язаний з посадженням князя на престол інтронізаційний документ (чи запис), створений тоді, коли Роман зайняв Галич. Не могло за цих обставин обходитись і без іншої міжкнязівської кореспонденції. Мусило передувати цій події також листування з частиною боярства, у порозумінні з якою він зайняв галицький престол. Листи канцелярії до галицького боярства, як "великого землевласника" і поважної політичної сили, на той час навіть мали б домінувати. Сказане могло якоюсь мірою стосуватися і духовенства. Після того, як зауважує у своїй Хроніці В. Кадлубек, Роман "правив майже усіма землями і князями Руси"[71]. Непрямим підтвердженням цих слів може бути вже згадана грамота бл. 1201—1202 рр. із закликом до об'єднання Руси — об'єднавча ініціатива належала саме князеві Роману.

Допускаємо, що канцелярія Романа Мстиславича окремо складала документи (і напевно облікувала у своїх книгах поточних записів), пов'язані з відбиранням (наприклад, від бояр) земель: хоч у тодішньому суспільстві ще сильним було довір'я до общини, новий власник, однак, прагнув документованого підтвердження. Також з'являлись документи, пов'язані з фундацією храмів, торговельними трансакціями і т. д. Список документів, які засвідчували внутрішнє життя князівства, міг би бути набагато довшим.

Окремо канцелярія князя Романа вела листування з іноземними дворами. Із якимсь князівським посланням чи листом двору перебувало у Царгороді посольство на чолі з Твердятою Остромиричем[72]. Традиційно кожне посольство йшло з документом, який, крім усього, уможливлював йому безпечний перехід через чужу країну. За Романа такі листи до Візантії, мабуть, передавали неодноразово. Микита Хоніят натякає на симпатії князя Романа до цієї країни, на роль у цьому "його архипастиря" (йдеться про київського митрополита), що міг брати участь у різних переговорах[73].

Тоді ж помітні значні дипломатичні контакти галицько-волинського двору з Угорщиною. Традиції цих контактів відомі з XII ст., немалу роль у них відіграло боярство Галичини. Під 1152 р. реконструюється згадка про спільну угорсько-руську присягу на хресті та угоду (Ипат., кол. 161—162), відомий лист угорського короля Гейзи III князеві Володимиру Володаровичу[74]. Часте листування Романа Мстиславича з Угорщиною могло початися ще тоді, коли угорський король Андрій (Ендре) II, на боці якого стояв князь, боровся з братом Емериком за корону (цілком можливо, що Андрій сподівався на військову допомогу Романа), а від кінця 1204 р., коли Андрій здобув королівство, воно, здається, стало ще регулярнішим.

---

[71] Monumenta Poloniae historica (Pomniki dziejowe Polski) / Ed. A. Bielowski.— Lwów, 1872.— T. 2.— P. 441.

[72] Книга паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 году / Под. ред. Х р. М. Л о п а р е в а // Православный палестинский сборник.— СПб., 1899.— Т. 17 (51), вып. 3.— С. 15.

[73] Choniates Nicetas. Historia / Ed. Bekker // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.— Bonnae, 1835.— P. 691—692.

[74] Франчук В. Ю. Киевская летопись...— С. 181.

Тоді ж активізуються давні родинні зв'язки. Вдову Анну Романову угорський король називає ятрівною*. За життя Романа Мстиславича навіть була укладена угода між князем і королем, у якій умовлювано опіку над дітьми в разі смерти одного з володарів. Ця угода також мала б супроводжуватися якимсь писемним актом — пропам'ятним записом, протоколом, звідки її зміст потрапляє (після смерти Романа і переслідування княгині Анни та синів Данила і Василька з боку Ростиславичів) на сторінки літопису. У 1207 р. краківський князь Лешко Білий, бачачи скруту Романовичів, нагадує про це угорському королеві Андрію II: "тобѣ бо дроугъ бѣ, клѧласѧ бо бѣста. ꙗко ѡставшю в животѣ племєни єго" (Ипат., кол. 719).

Мало б вестися листування між Романом Мстиславичем і польськими князями Казимировичами (ще з часу перебування князя у Володимирі), передусім із Лешком Білим, зокрема, напередодні "посадження" князя Романа на галицький престол. Такий епістолярій міг існувати хоч би з огляду на родинні зв'язки між цими князями — прадідом Романа, Лешка Білого та Андрія II був великий князь київський Мстислав Володимирович[75]. Нині не відомий також конкретний зміст листування князя Романа з володимирським єпископом, який відмовив йому благословенні на війну з Польщею. Відмова, за повідомленням Я. Длуґоша, розлютила князя, і він "відповідає єпископові Володимира" погрозою смерти[76].

Окремі джерела вказують на контакти Романа Мстиславича з німецькими князівствами того часу, на тяжіння князя до взаємин із Саксонією[77]. Князь Роман перебував у якихось зв'язках із німецьким імператором Філіппом (він мав йому допомагати у боротьбі з вельфами — представниками іншої політичної орієнтації) та папою Інокентієм III[78]. В. Абрагам навіть допускає (на противагу Я. Длуґошу), що "завихостська трагедія" Романа зовсім не пов'язана із суперечками Галицько-Волинського князівства і Польщі за Люблінську та інші пограничні волості, це звичайна випадковість. На основі повідомлення французької Хроніки Альберика дослідник доходить висновку, що князь Роман Мстиславич лише переходив Польщу, прямуючи до Німеччини, щоб взяти участь у боротьбі за цісарську корону. Ще раніше до Романа у цій справі прибуло посольство від папи Інокентія III[79]. Цей же дослідник вказує також на повідомлення Гальберштатської хроніки, згідно з якою імператорові Оттонові у 1203 р. допомагали "boemi et barbarae nationes"[80]. Він припускає, що тут йдеться про чехів і русинів. Усі ці події не могли не супроводжуватися дипломатичним та іншим листуванням придворної канцелярії Романа. Чи, влас-

---

* Ятрівна — дослівно "дружина брата". Роман Мстиславич і Андрій (Ендре) II, були троюрідними братами.

[75] Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець.— К., 1989.— С. 389.

[76] Jana Długosza roczniki, czyli Kronika sławnego Królestwa Polskiego.— Warszawa, 1975.— Ks. 5—6.— S. 240—241.

[77] Monumenta Germaniae historia inde ab anno Christi 500, usque ad annum 1500 auspiciis Societatis aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum medii devi. Scriptorum / Ed. G. H. Pertz.— Hannoveriae, 1874.— Vol. 23.— P. 885.

[78] Грицак П. Галицько-Волинська держава.— Нью-Йорк, 1958.— С. 56.

[79] Abraham W. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi.— Lwów, 1904.— T. 1.— S. 99. Іншу інтерпретацію цієї згадки дає В. Пашуто (Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— М., 1968.— С. 221).

[80] Monumenta Germaniae historica...— Vol. 23.— P. 116.

не, не воно було підставою для згаданих записів у хроніках? У князівській канцелярії Романа Мстиславича мали б також відкладатися інші документи та акти, принаймні якісь посольські звіти, не кажучи вже про поточну внутріканцелярську діловодну документацію. Аналогії за той і раніший час маємо у Києві, Чернігові.

Що ж до контактів князівського двору Романа з Римом, то немає підстав категорично заперечувати їх (про факт можливих зв'язків з Іно-кентієм III уже йшлося), як і немає переконливих арґументів, які б підтверджували ці зв'язки. Листування, що потрапляло через посольські місії у Галич і Володимир, безперечно, могло провадитись (після смерти Романа пропаґанда католицизму в Галичині велася через угорського короля Андрія II і його прибічників). У 1207 р. папа Інокентій III навіть надсилає русинам окремого листа (7 жовтня), пізніше — свого представника-леґата у справах Руси[81], хоч оповідання з Радзівіллівського літопису (список XV ст.), яке звичайно найчастіше згадують у таких випадках, бо воно начебто найрізнобічніше засвідчує ці контакти з Римом, зокрема зустріч князя Романа з папськими послами[82], здається, належить до джерел пізнішого походження, навіяного подіями відносин Риму з князем Данилом[83]. Інші документальні свідчення відносин галицько-волинського престолу з Римом і навпаки не відомі.

М. Стрийковський (Хроніка, XVI ст.) згадує про контакти князя Романа з Литвою (вони напевно були, принаймні на рівні міжміських контактів і міжконфесійних взаємин), з Чехією і Болгарією.

На сьогодні також залишаються невідомими такі невід'ємні елементи канцелярії (і документа), як печатки. З часу володарювання Романа Мстиславича у Волинському (1170—1199) та Галицько-Волинському (1199—1205) князівствах археологи не виявили жодної печатки, хоча з новгородського періоду князювання Романа (1168—1170) нині ми знаємо аж сім екземплярів двох печаток із зображенням св. Бориса і Гліба і св. Феодора[84]. Чи ці печатки могли бути перевезеними на Волинь і в Галичину? Про це ще наука не сказала останнього слова.

Ми не володіємо матеріалом, який би дав змогу характеризувати документальну й актову спадщину канцелярії князя Романа Мстиславича, тим більше, її обсяг, але очевидність широкого документування внутрішнього життя та зовнішніх контактів князівства на той час не викликає сумніву.

Через брак достатньої кількости документальних матеріалів канцелярії неможливо встановити видовий склад документів, типологію формулярів. Наші спостереження суто апріорні. Як зазначалося, збереглося два уривки листів, у яких репрезентований власне зміст у формі клаузули диспозиції. Лист 1195 р. засвідчує ще звернення "Ѿчє", а лист 1202 — початку 1203 рр., здається, подає скорочену форму інтитуляції "Сє азъ". Можливо, це формулювання — результат пізнішого редаґування тексту. В авторському тексті В. Татищева цитується "Кн҃зь Романъ

[81] Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075—1700) / Ed. A. Welykyi.— Romae, 1953.— Vol. 1.— P. 11—12.

[82] Библиотека российской истории.— Т. 1.— С. 300.

[83] Грушевський М. Історія...— Т. 3.— С. 16.

[84] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 200.

Галіцкій посла... Всєволод". Можливо, це і є та частина тексту документа, яка в ориґіналі (принаймні у посольському протоколі) творила з рештою тексту документа цілість. Уживання інтитуляції у цьому вигляді цілком допустиме для контексту листа "Сє азъ пꙋстихъ зятя твоєго Ростислава и посадихъ єго на Кієвѣ на (с)толѣ отчіи..."[85].

Чи мали ці листи якісь кінцеві клаузули, принаймні "прощальну клаузулу", не знаємо. Якщо вона й була, то послідовно (як це має місце [redacted] інших листах) пропускалася при внесенні у літописний контекст.

За будовою (і формою) розглядувані листи нічим не відрізняються від інших реконструйованих епістолярій, уміщених у Київському та Галицько-Волинському літописах.

Текст документа 1201—1202 рр. теж неповний, відповідно не засвідчує формуляра в первісному вигляді, немає насамперед його початку. Зворот: "Вы, братья, известны о том" — не характерний для давньоруського документа. Можливо, це якесь відлуння втраченого (чи не вміщеного копіїстами?) риторичного елемента інскрипції та промульґації, які фіґурували як звертання. Судячи з усього, [redacted] тому варіанті документа, який дійшов до нас, була виключена адреса (клаузула інскрипції). Непрямим відгуком цього є вказівка В. Татищева про те, що князь Роман "совѣтовалъ сѣ князи и бояры"[86]. Фраза нагадує частину клаузули промульґації, яка трапляється у східнослов'янському документі, пор.: расмотрѣхъ с всѣми бояри своими" (Статут князя Володимира Святославича). Та частина списку документа, яка дійшла до нас, засвідчує здебільшого власне зміст (документ В. Татищев препарував за традицією давніх літописів). Немає його закінчення з датацією та можливою апрекацією.

Нині залишається нез'ясованим стосовно канцелярії Романа Мстиславича й те, як і хто писав документи та акти. Не піддаються реконструкції імена печатника-канцлера, писарів-укладачів і переписувачів, реєстраторів документів та ін.

Перший із згаданих листів створено від імени князя ще у Володимирі 1195 р., до утворення Галицько-Волинського князівства і приїзду Романа [redacted] Галичину. У Галичі, правдоподібно, складено другого листа, грамоту — у Києві. Реконструйований лист 1195 р. міг скласти і пересилати хтось з наближених до князя осіб володимирського двору. Збережені окремі мовні особливості листа непрямо вказують, що його безпосереднім укладачем (якщо не брати до уваги можливих привнесень редакторів і переписувачів літописів, звідки цей текст реконструюють) міг бути навіть хтось із тих осіб, які приїхали з князем із Новгорода.

Що стосується інших документів, то їх авторство, мабуть, не "виходило" за межі Галича, хоч не відкидається думка і про Київ. Тоді, можливо, у Галичі перебував і посідав високе становище при дворі боярин Твердята Остромирич. Він на доручення князя у травні 1200 р. ходив на чолі посольства у Візантію[87]. Високі посади мусили обіймати знатні

---

[85] Татищев В. Н. Исторія Россійская...— Л. 459.

[86] Татищев В. Н. История Российская.— М.; Л., 1964.— Т. 3.— С. 336.

[87] Дехто з дослідників висуває здогад про те, що посольство у Візантію мало матримоніальний характер — воно привело князеві Роману юну дружину Анну (Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle.— Romae, 1927.— P. 10), інші [redacted] цим не погоджуються, арґументуючи, що Анна Романова волинського походження (Чубатий М. Історія Християнства на Руси-Україні.— Рим; Нью-Йорк, 1965.— Т. 1 (до року 1353).— С. 567—568).

бояри (вони ж члени посольства) Недан, Домажир, Дмитро, Негвар (чи Несвар). Один із них репрезентував князівське військо, бо, як припускають, обом сторонам — Русі та Візантії — ішлося про спільну боротьбу з половцями (це непрямо підтверджують писання Микити Хоніята і якійсь мірі хронологічна близькість перебування посольства у Царгороді й початку походів Романа Мстиславича на половців). Протягом 1201—1202 або 1202—1203 та 1203—1204 рр. кочовики були розбиті. Треба відзначити, що походи Романа на половців змусили кочовиків полишити візантійські землі.

Перебував тоді в Галичі і "прємоудрь книжникъ" Тимофій. Про його поселення дізнаємося після смерти князя Романа (Ипат., кол. 722). Жили бояри на чолі з великим боярином Володиславом, численне біле (світське) і чорне духовенство та ін. Не забуваймо і про видатних володимирських бояр: великого боярина Вячеслава Товстого, боярина Мирослава — "дядька" і вихователя Данила та Василька, пізніше воєводу; Воротислава і Дем'яна (пізніше Данилового тисяцького і визначного дипломата). Вони належали до "розумних і спостережливих політичних діячів своєї епохи", саме на їхніх донесеннях і листах, як припускають, будувалася повість про "вєликии мєтєж" галицьких бояр (близько 1219 р.), а Дем'янові, правдоподібно, належать ще й окремі щоденники з березня 1228 р.[88], які пізніше використовують літописи. Хто з названих людей очолював князівську канцелярію, був печатником-канцлером князя Романа? Чи можна тут назвати Твердяту Остромирича? За аналогією, до функцій керівника дипломатичних місій (не лише у Візантію, а й в інші країни), сановника, дуже високого ранґу при князівських і королівських дворах, часто входило і ведення канцелярії. Це було поширене явище в тодішній закордонній адміністрації. Подібну роль і обов'язки, з дещо ранішого часу, як припускає Б. Рибаков, виконував боярин великого князя київського Ізяслава (XII ст.) Петро. Дослідник називає його канцлером[89]. Однак традиційно з цією посадою часто пов'язується духовний сан особи. Прикладом може бути особа дипломата і печатника-канцлера Кирила (Курила) при дворі князя Данила Романовича (див. далі). Чи міг бути це один із перших випадків стосовно Твердяти у давньоруській дипломатії, не знаємо. Якщо Твердята посідав духовний сан, то це, мабуть, відзначив би паломник-чернець Антоній, який зустрівся з посольством у Царгороді, адже йшлося б напевно, крім усього, про високу духовну посаду. Згаданий Кирило як печатник спочатку теж не був єпископом. Водночас пов'язання посади печатника-канцлера при дворі з особою книжника Тимофія, людиною духовного сану і напевно високоосвіченою, менш правдоподібне, бо не відомо, щоб він виконував якісь державні доручення (до того ж не був він тут "своїм" — у Галич прибув з Києва за Романа Мстиславича), і, певно, не належав до наближених до князя осіб, хоча залучення його до укладання і редаґування документів канцелярії цілком можливе. Відомий з кінця XII — початку XIII ст. Іванко, який написав частину тексту Бучацького Євангелія, Мойсей — киянин — писар Тріоді пісної і цвітної. Ці особи могли також якоюсь мірою бути причетними до роботи князівської чи іншої канцелярії. Подані міркування стосовно

---

[88] Пашуто В. Т. Очерки...— С. 35—36, 76—78.
[89] Рыбаков Б. А. Древняя Русь...— С. 318.

причетности названих осіб до роботи канцелярії Романа Мстиславича чи навіть до керівництва нею треба трактувати лише як гіпотезу.

* * *

Після смерти князя Романа Мстиславича і виїзду княгині Анни з Галича (літо 1206 р.) канцелярія як цілісний орган князівства, а також інші придворні інституції, правдоподібно, розпалися, але частина її урядовців та бояр, прихильних до вдови, "великои кнѧгинѣ" (за нею літописець зберігає цей титул), яка стала управляти князівством як реґент над малолітніми синами Данилом і Васильком (десь наприкінці 1219 р. прийняла чернечий чин), мабуть, спочатку залишилась в Галичі, а пізніше резидувала в "малих городах", а саме [illegible] Белзі, Тихомлі, Перемишлі, нарешті Бересті. Про зорганізовану й активну канцелярію на той час, очевидно, не може йти мови. Знаємо, що за непевного становища Романової (переслідуваної князями Ростиславичами) відбулася зустріч угорського короля Андрія II з молодою княгинею та її прибічниками у Сяноку, і тут, як зауважує М. Грушевський, укладено важливі умови[90]. Літопис згадує: по см҃рти Романовѣ снималсѧ король со ꙗтровью своєю во Саноцѣ · приѧлъ бо бѣ Данила како милога сн҃а своєго" (осінь, 1205 р., Ипат., кол. 717). Із приблизно 1207 р. зберігся список тексту листа княгині Анни до краківського Лешка Білого з приводу захоплення князем Олександром Всеволодовичем "усіх" спадкових земель Романовичів. Реконструкція його уривка така: "...сии всю землю нашю и ѿтчиноу дєржить · а сн҃ъ мои во ωдиномъ Бєрєстьи · Ѡлєксандръ приѧ Оугровєскъ · Вєрєщинъ · Столпъ · Комовъ · и да Василкови Бєлзъ" (бл. 1207 р., Ипат., кол. 721). Під 1215 р. літопис фіксує уривок договору "великої княгині" Романової разом з синами Данилом та Васильком і литовськими князями й князьками, суть якого (власне клавзула диспозиції) зводиться до слів: "си жє вси миръ даша · кн҃зю Данилови · и Василкоу · и бѣ землѧ поконна" (Ипат., кол. 736).

Канцелярія Романа Мстиславича [illegible] об'єднаному Галицько-Волинському князівстві виступає, мабуть, першою значною інституцією творення документації, а заодно й осередком писемности та культури. Причетні до неї люди не тільки займались підготовкою документів і різних актових матеріалів, а й переписували богослужбову літературу, укладали власні твори.

КАНЦЕЛЯРІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

У 62—63-літньому житті князя Данила Романовича умовно можна виділити кілька етапів: 1215—1230 рр.— майже від повернення Романовичам міста Володимира до об'єднання під їх владою усієї Волині; 1230—1238 рр.— боротьба за оволодіння Галицькою землею і її об'єднання з Волинською, нарешті 1238—1264 рр.— князювання у знову об'єднаному Галицько-Волинському князівстві. Кожний з названих періодів характеризувався своєю специфікою розвитку князівської канцелярії. Приблизно з 1215 і по кінець 20 — початок 30-х рр. князівська канцелярія Данила

---

[90] Грушевський М. Історія...— Т. 3.— С. 55.

була, очевидно, дуже нестабільною, не мала стійкого складу урядовців і постійного місця перебування (Берестя, Белз та ін.). Вона тоді, правдоподібно, репрезентована декількома особами, до того ж можливо, не одними і тими ж. З 1238 по 1264 рр. канцелярія Данила Романовича поступово розбудовувалася і у 50—60-х рр. стала значним адміністративно-державним та культурним центром країни.

Із ранніх років правління князя Данила дійшла до нас украй мала кількість документів (типове загальносхіднослов'янське явище для того і ранішого часу), маємо більше згадок або прямих чи опосередкованих свідчень про акти і документи, що могли складатись у канцелярії.

Чи не вперше мав би з'явитись якийсь документ у вигляді, наприклад, статутної грамоти у вересні 1211 р.— після перемоги коаліційних військ над Ігоревичами в Галичині та "посадження" Данила у присутності волинських, галицьких бояр та угорських воєвод на престол у Галичі. Літописець зауважує: "тогда жє приѣха кнѧгини Вєликаѧ Романоваꙗ· видитъ сн҃а своєго· присного Данила· тогда жє боꙗрє Володимирьстии и Галичкыи и Вѧчєславъ Володимєрскыи· и вси боѧрє[...] и воєводы Оугорьскыꙗ и посадиша кнѧзѧ Данила на столѣ ѡ(т)ца своєго вєликого кнѧзѧ Романа· во црк҃ви ст҃ѣѧ бц҃а при(с)двца Мрьиꙗ (Ипат., кол. 726). Така подія з таким представництвом не могла не стати приводом для фіксації на письмі. Дещо пізніше мало б вестись листування канцелярії Данила Романовича з князем Мстиславом Мстиславичем, зокрема тоді, коли у 1219 р. Мстислав перший раз опанував Галич. Данило нав'язує приятельські взаємини з Мстиславом і навіть жениться з його донькою Анною (цілком можливо, що, влаштовуючи цей шлюб, Данило і його дорадники розраховували на можливість дістати таким шляхом від Мстислава Галич). Контакти, очевидно, були не лише особисті, а й листовні (див.: Ипат., кол. 732). З початком 1219 р. Данило контактує з белзьким князем Олександром Всеволодовичем, можливо, й з Литвою, зокрема, коли підготовляв похід на Забужжя — відбирати у Лешка Білого свої землі. Складались якісь документи, коли були повернуті забузькі волості. Літописець зауважує, що Данило "ѣха с братомъ и приꙗ Бєрєстии· и Оугровєскъ· и Вєрєщинъ· и Столпъ, Комовъ, и всю Оукраиноу" (Ипат., кол. 732). Відомо ще з XII ст., що коли князь приймав міста, його мешканці складали присягу. Так було з киянами, вишгородцями щодо Ігоря Олеговича (1146 р.). Після перемоги Мстислава (з допомогою Данила) над союзними польсько-угорськими військами у 1221 "створи миръ Лестько с Данилом и Василько" (Ипат., кол. 739), що напевно документувався. У 1225 р. князі Мстислав і Данило "и с братьєю видѣвсѧ вє Пєрємили· и оутвєрдиша миръ" (Ипат., кол. 746). Мав би бути якийсь запис, котрий затверджував розподіл земель між Данилом і Васильком (незважаючи на постійну солідарність і взаємопідтримку князів-братів), принаймні десь від часу, коли Василько став дорослим. Не без підстави літопис зазначає "Бєрєстии жє ємоу бѣ прєжє далъ" (Ипат., кол. 751). Натяком на заповіт князя Мстислава Німого князеві Данилові Романовичу є згадка в літопису: "давшꙋ ѡ(т)чиноу свою кнѧзю Данилови" (Ипат., кол. 750. Традиційно у таких випадках князь-відбирач володінь складав клятву). Оскільки поряд із згадкою про передачу "ѡ(т)чини" вказується на те, що "и сн҃а своєго пороучивъ Ивана", то фактично до смерти княжича Івана Данило був лише куратором земель. Самого тексту заповіту не

цитується. Невдовзі Іван вмирає, і Данило, відповідно до заповіту, став повновласним господарем, але в той час Луцьк захоплює Ярослав Інґварович. Після того як Данило відібрав заповідані землі, правдоподібно, укладено новий документ, за яким "братъ жє да Василкови Лоучєскъ и Пєрєсопницю" (Ипат., кол. 751). Дещо пізніше мала б документально фіксуватися передача князеві Ярославу Інґваровичу волостей Перемиля і Межибожжя: "и потом жє поустиста ѧрослава · и даста ємоу Пєрємиль · и потомь Мєжибожиє" (Ипат., кол. 752—753). Із 20-х рр. реконструюються уривок листа від 1228 р. (не пізніше квітня 25), у якому князь Данило через посольство на чолі з тисяцьким Дем'яном висловлює незадоволення князеві Мстиславу Мстиславичу з приводу його дозволу пінським князям зайняти міста Чорторийськ: "нє подобаєть Пинѧномъ дєржати Чєрторыиска · ꙗко нє могоу имъ тєрпѣти" (Ипат., кол. 752); від кінця 1228 — початку 1229 р. відомий лист, у якому князь Данило звертається до половецького хана Котяна, щоб той припинив військовий похід під час облоги міста Кам'янця, і висловлює йому свою прихильність (Ипат., кол. 753). Данило і київський князь Володимир Рюрикович мали б листуватися з кінця 20-х рр. Їх єднав спільний ворог — чернігівський князь Михайло, який ставив своєю метою захоплення Києва і Галичини. З кінця 1230 — першої половини 1231 р., коли об'єднані волинські землі опинилися під зверхністю Романовичів, знаходимо в літопису, очевидно, уривок листа (депеші) князя Данила до брата князя Василька з проханням "поиди ты на Ѡлєксандра" (йдеться про згаданого Олександра Всеволодовича) для покарання за змову його з боярами у Вишні (Ипат., кол. 763).

Можна припустити, що князівська канцелярія відповідала (хоч, можливо, не завжди послідовно) на булли пап Гонорія III від 1227 р., коли той запитував "всіх королів Русі", чи вони бажають "з'єднатися з римською церквою", Григорія IX від 1231 р., у якій він закликав "світлого короля Руси" приєднатися до католицької віри"[91] і т. д. Що могли існувати якісь відповіді на ці звернення пап, доводить пізніше листування двору Данила з римською курією.

До того часу, очевидно, належить поява документів, пов'язаних з наданням світським людям князівства земельних наділів і міст з волостями. Літописець під 1234 р. згадує: "и прі(ш)дъ [Данило і Василько] ста на бєрєзѣ Днѣстра и приѧ зємлю Галичьскоую · и розда городы · боꙗромъ · и воєводамъ" (Ипат., кол. 771).

Не могло бути не зафіксованим на письмі віче князя Данила, скликане після зайняття Галича в 1231 р. Його опис, цілком можливо, став підставою для літописця, який наводить, зокрема, такі слова князя Данила до галичан: "хочєтє ли быти вѣрни мнѣ да изиидоу на враги моє" (Ипат., кол. 763). Збереглася у контексті літопису депеша з кінця травня — початку червня 1235 р., у якій князь Данило просить брата Василька оберігати місто Володимир ("стєрєзи Володимѣра") від можливого нападу військ смоленського князя Ізяслава Мстиславича та половців (Ипат., кол. 774). Дещо пізніше Данило повертає собі від хрестоносців Дорогичинську землю, що також не обходилось без якогось нині невідомого князівського документа.

[91] Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII в. у своїх змаганнях до церковної Унії // Записки НТШ.— Львів, 1917.— Т. 123—124.— С. 80—82.

У 1230—1240-х рр. особливої ваги набувають контакти Данила Романовича, а отже, галицько-волинського двору і канцелярії із зарубіжними країнами. Велике і різнобічне листування канцелярія Данила Романовича мала б вести насамперед з Угорщиною (дуже інтенсивне після смерти короля Андрія II восени 1235 р.), австрійським герцоґом Фрідріхом, останнім Бабенберґом, з яким Данило навіть укладає союз, щоб протиставитися королеві Угорщини Белі IV. Інтенсивність цих контактів зросла після того, як чернігівський князь Михайло, за намовою галицьких бояр та посередництвом Бели IV, задумав захопити Галич. Тоді, на прохання Данила, виступають половці проти Михайла і його сина Ростислава. Литовський князь Міндовґ йде походом проти мазовецького князя Конрада, який тоді підтримував Ростислава, сина Михайла. Тим часом між Данилом і Ростиславом (на боці якого стояла велика частина галицького боярства), то спалахували сутички, то укладалось перемир'я: "бывшю жє мєжю ими ѡвогда мироу · ѡвогда рати" (Ипат., кол. 777). Але коли Ростислав пішов походом на Литву, Данило, одержавши повідомлення від вірних йому галичан: "прийди кнѧжє Данило приими градъ", захопив Галич, а під'їхавши під мури міста, сказав: "ѡ моужи градьстии · доколѣ хощєтє тєрпѣти иноплємєньныхъ · кнѧзии дєржавоу" (Ипат., кол. 777). Чи не була це частина княжого маніфесту до галичан, із запису якого пізніше користав літописець. Можливо, тоді появився документ, який засвідчив перемогу і нове "возсѣданьє" князя Данила на галицький престол. Літописець вказує (кінець 1238 р.) на цілий церемоніал: "и приидє ко прч(с)тѣ Бци · и приѧ столъ Ѿца своєго и ѡбличи побѣдоу · и постави на нѣмѣчьскыхъ вратѣхъ хороугвь свою" (Ипат., кол. 778).

Однак особливого розмаху контакти канцелярії Данила Романовича із зарубіжними країнами набрали після того, як татаро-монголи захопили Київ і війська Орди просунулися на Захід. Галицько-Волинське князівство стало форпостом Європи. Князь київський Михайло із сином Ростиславом тікають з Києва до Угорщини, але, не діставши там захисту, потрапляють у Польщу, а звідти надсилають послів до князя Данила. Літопис наводить основну частину їхнього послання з вибаченнями за дії в минулому супроти Данила. Включений у літопис текст послання досить великий. Літописець не міг його запам'ятати, отже, він ознайомився з посланням у запису. Князі Данило і Василько запропонували з'їхатись з Михайлом і Ростиславом (лист-відповідь, певна річ, взяли зі собою посли), і такий "снєм" відбувся десь навесні 1240 р. Літопис зауважує "Данилъ жє свѣтъ створи" (Ипат., кол. 783), внаслідок якого князі Данило і Василько, засвідчують це, мабуть, окремим актом "обіща ємоу Києвъ Михаилови · а снови єго Ростиславоу вдасть Лоучєскъ" (Ипат., кол. 783). Треба зауважити, що дещо пізніше, принаймні у 50-х роках XIII ст., після недовгого союзу Данила Романовича з князем володимирським і суздальським Андрієм Ярославичем, Галицька і Волинська землі розірвали всі відносини з Північчю — їх майбутнє було пов'язане з країнами Європи[92].

Безперечно, Угорщина і Польща першими отримували відомості (в тому числі й з князівського двору) про політичну ситуацію в Русі-Україні. Князь Данило шукав союзників. Особливе занепокоєння викликала поява

[92] Феннел Дж. Кризис...— С. 214.

до нього послів хана Могучого восени 1245 р. з наказом "даи Галичь". Данило в "пєчалѣ вєлицѣ" заявив "нє дамъ полоу ѡ(т)чины своєи · но ѣдоу к Батыєви самъ" (Ипат., кол. 805—806). Правдоподібно, літописець узяв ті слова мови князя з якогось запису очевидця, можливо, й зі щоденника учасника. Нав'язуються контакти з римською курією. Які вони були спочатку, хто перший до кого писав, точно не відомо — реальних текстів документів не збереглося. Пізніша булла папи Інокентія IV з 1247 р. згадує послів від Данила "Григорія ігумена з гори св. Данила і брата Г. та А. з ордену домініканців"[93]. В. Абрагам ідентифікує "ігумена" Григорія з настоятелем монастиря св. Данила в Угровську і пов'язує його з тим князівським послом, що міг контактувати з папою Інокентієм IV перед травнем 1246 р.[94] Підтверджує цей факт реляція папського висланника Пляно де Карпіні про те, що він, повертаючись з Орди та знову зупиняючись для розмови з Романовичами (літо 1247 р.), знав уже про контакти галицько-волинського двору з папою і що у цій справі до папи був відряджений посол ("confirmates etiam omnia quae de hac materia prius per suum abbatem transmiserant")[95].

Звичайно, посольства передавали з князівської канцелярії листи і послання. Зацікавлення князівського двору викликали, мабуть, не стільки пропозиції курії щодо конфесійного єднання церков, про які говорить Пляно де Карпіні (ця проблема на Русі-Україні мала вже певну історію), скільки повідомлення про політичне рішення папи і курії щодо Орди — "організувати союз європейських народів проти татар і з тим збирав собор в Ліоні, що він наміряється двигнути проти них хрестоносний похід"[96]. З цього приводу, до речі, були оголошені й надіслані до ряду країн папські булли, велось також листування між слов'янськими столицями і папським престолом. "Прилучитися до сього європейського союзу проти татар, дістати собі з Заходу поміч за ціну унії,— на думку М. Грушевського,— було дуже привабно, а признати над собою церковне старшинство римського папи не було страшно при тім близькім пожиттю з католицькими народами, при тім браку всякої релігійної виключности..."[97]

1246 р. у Галицько-Волинське князівство з римської курії направлено три послання папи Інокентія IV з Ліону "найяснішому королеві Руси" від 3 травня 1246 р. та з того ж міста "найяснішому королеві Руси Данилові" від 27 серпня 1247 р.[98]. З тією ж датою адресовано окреме послання "найяснішим королеві Руси Данилові і Лодомерії, Васильковi братові його і синові Данила" (йдеться, правдоподібно, про князя Лева Даниловича). Відомі два послання Інокентія IV цьому ж адресатові від 7 вересня 1247 р.[99].

---

[93] Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. Выписки из Ватиканского тайного архива и из других римских библиотек и архивов с 1075 по 1584 год.— СПб., 1841.— Т. 1.— С. 66—67.

[94] Abraham W. Powstanie...— S. 122.

[95] Грушевський М. Історія...— Т. 3.— С. 69.

[96] Там само.

[97] Там само.

[98] Чубатий М. Західна Україна...— С. 87—88, 91.

[99] Там само.— С. 90—92, 94.

Беручи до уваги реґести вихідної документації Ватиканського архіву, цей список можна продовжити. За 1246—1248 рр. написано в Галичину понад десять булл[100]. Однак для нас важлива не сама папська кореспонденція (вона, зрештою, давно відома), а реакція на неї галицько-волинської канцелярії. Мабуть, канцелярія Данила Романовича відповідала папі (цього вимагав етикет середньовічних міжнародних відносин), але не на всі його листи. Курії йшлося передусім про те, щоб переконати князя у важливості для Руси-України унії,— це завдання вважалося нагальним і невідкладним (в один день надсилались три-чотири документи), тоді як політичним справам, у яких був особливо зацікавлений галицько-волинський двір, відводилося побічне значення. І все ж зміст окремих булл підтверджує факт реаґування князя Данила і листування канцелярії з папською курією. У посланні папи від 3 травня 1246 р. є такі слова: "бажаючи відгукнутись на прохання найдорожчого Христі нашого сина[...] найчеснішого короля Руси і бажаючи усьому з Божою допомогою задовольнити його побажання" ("[...] cupientes carissimi in Christo filii nostri [...] Regis Russie illustris votis annuere, ac volentes in omnibus quantum cum deo possumus sue satisfacere voluntati")[101]. Такі поклика́ння повторюються і в іншому посланні з цією ж датою. На аналогічні згадки натрапляємо у двох посланнях від 27 серпня 1247 р.[102] Особливе значення, під цим оглядом, має послання папи Інокентія IV від 7 вересня 1247 р. з Ліона до римського леґата, прусського, лівонського і естонського архиєпископа, в якому згадуються слова: "просив нас [Данило] із належною поштивістю у спеціальному листі й через недавно присланих з цією метою послів" ("sed ut convertatus et vivat, sua misericordia illustravit per litteras speciales et nuntios")[103]. Маємо ще два листи подібного змісту, скеровані "Найяснішим Данилові, королеві Руси та Василькові королю Лодомерії, братові його і сину Данила"[104]. На думку М. Грушевського, князь Данило "вислав разом з Карпіні своїх послів і грамоти до папи"[105]. Гадаємо, наведених прикладів досить, щоб розвіяти сумніви у тому, що галицько-волинська канцелярія листувалася з папською курією. Інша річ, як часто вона це робила після 1246 р. Аналізуючи лист від 12 вересня 1247 р., в якому папа "запевняє апостольською владою і підтверджує цим писанням" покровительство над усіма володіннями, рухомими і нерухомими маєтностями, що перебували у постійному посіданні сусідів"[106], не можна не завважити, що ця булла — відгук "на якісь повторні чи нові документи князя Данила чи спільно Данила і Василька римську курію"[107]. Правдоподібно, на якийсь лист князя Да-

[100] Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae...— Vol. 1.— P. 32—62; Bullarum Poloniae / Ed. et cur. I. Sułkowska-Kuraś et S. Kuraś.— Romae, 1982.— [Vol.] 1 (1000—1342).— P. 424, 455, 477, 537, 632, 757 та рецензія О. Купчинського на перші три томи видання: Записки НТШ. Праці історично-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. 225.— С. 416—420.

[101] Чубатий М. Західна Україна...— С. 88.

[102] Там само.— С. 90—91.

[103] Там само.— С. 93.

[104] Там само.— С. 94.

[105] Грушевський М. Історія...— Т. 3.— С. 71.

[106] Акты исторические...— С. 65—66.

[107] Грушевський М. Історія...— Т. 3.— С. 70.

нила з питань обрядовости східної церкви (можливо, авторство належало єпископові-канцлеру Кирилові) відповідав папа Інокентій IV "пресвітерам Руси дотримуватися звичаїв" (27 серпня 1247); відповів він і на лист князя Василька щодо шлюбу з донькою короля Казимира I Дубравкою (15 грудня 1247). Згідно з листом угорського короля Бели IV, якесь посольство від Данила ходило до папи ще десь у 1252 р.[108], далі — навесні 1254 р.[109], із дещо ранішого часу про "достойних послів" князя Данила згадує Я. Длугош. Посольство руське мало зустрічатись з легатом папи[110].

Мало б з'являтись тоді немало листів, які стосувалися життя князівства і його контактів із закордоном — Угорщиною, Польщею, з Тевтонським орденом, а також у зв'язку з пересуваннями і діями золотоординських військ. Папа Інокентій IV листом від 22 січня 1248 р. звертається до Данила Романовича з проханням щоб той, якщо йому стане відомо, що "військо татар прямує проти християн, подбав повідомити про те возлюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які проживають в руських землях"[111] та ін. На зв'язки князя Данила з Тевтонським орденом вказують "документи і угоди", на які покликаються у листах до Ордену князі Андрій і Лев Юрійовичі, а у листах Юрія Тройденовича безпосередньо називаються традиційні контакти "короля Данила" та інших князів*.

Ряд уривків документів засвідчує дипломатичні та військові контакти Данила Романовича з Мазовією, Краківським князівством. Від літа 1245 і до початку 1249 р. відома кореспонденція Данила і Василька Романовичів з мазовецьким князем Конрадом. Перший з них інформує про похід "ляхів" на галицько-волинські землі й просить у зв'язку з цим військової допомоги: "ꙗко тєбє дѣлꙗ изиидоша на наю Лꙗховє ꙗко помощника ти єсвѣ" (Ипат., кол. 801), другий закликає до участи в поході проти ятвягів (Ипат., кол. 810). Зберігся у списку уривок листа князя Данила Романовича до польських князів, писаний близько 1249 р.,— із закликом виступити спільно проти Литви (Ипат., кол. 815). Мало б бути занотоване перемир'я між Данилом і угорським королем Белою IV в Ізволині наприкінці 1240-х рр. (тим більше, що при цьому політичному акті був присутній печатник-канцлер Кирило, який раніше вів переговори з Белою IV і підготовляв зустріч). Згідно з угодою, Данило "поꙗ дщєрь єго сноу си жєнѣ и ѡ(т)дасть ємоу ꙗтыꙗ боꙗры", які він з братом Васильком полонив під Ярославом (Ипат., кол. 809).

У 40—50-х рр. XIII ст. турбували князя не лише політичні, а й економічні проблеми. Канцелярія тоді мала б видати багато документів на право володіння землями. Відомо, що 1241 р. Данило звертається з окремим листом до галицького боярина Доброслава (лист передав стольник Яків), в якому вказувалося, що той нехтує князівські веління і накази та далі грабує і незаконно роздає без відома двору землі чернігівським боярам. Йдеться про "волости Галичкии, а Коломыискюю соль" (Ипат.,

[108] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis / Ed. G. F e j e r.— Budae, 1829.— T. 4, vol. 2.— P. 144.

[109] Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia... / Ed. A. T h e i n e r.— Romae, 1859.— T. 1 (1216—1352).— P. 233.

[110] J a n a D ł u g o s z a roczniki...— Ks. 7—8.— S. 70.

[111] Documenta pontificum Romanorum historiam Ucrainae...— Vol. 1.— P. 42.

* Див. далі.— С. 101.

кол. 789). У 1242 р. Данило спеціально їздив у Бакоту і Каліус "оуставити землю" (Ипат., кол. 793). Раніше, для об'єднання батьківських земель, перебуває князь Данило на Підляшші, де "прия Берестии и Оугровескъ и Верещинъ· и Столпъ· Комовъ и всю Оукраиноу" (Ипат., кол. 732). Все це вимагало письмових засвідчень.

Між 1250 і 1264 рр. літопис фіксує відомості про нові події, які, без сумніву, мали б бути задокументовані. У 1254 р. князь Данило "створи миръ" з литовцями (Ипат., кол. 830—831), того ж року — з Тевтонським орденом[112], зимою 1255—1256 рр. — з ятвягами (Ипат., кол. 836). Восени 1262 р. в Тернаві відбувся з'їзд руських князів Данила з синами Левом і Шварном та Василька з сином Володимиром і польського князя Болеслава Стидливого, на якому князі "положиша рѧдь межи собою ѡ землю Роускоую и Лѧдьскоу· оутвердивъшесѧ кр(с)тмъ ч(с)тнымъ" (Ипат., кол. 858)*. Водночас канцелярія вела дипломатичне листування, наприклад у справах походів Данила, з мазовецьким князем Земовітом у 1251 р. (Ипат., кол. 810), з польськими князями у 1252 р. (Ипат., кол. 816), відомі з того часу військові депеші (Ипат., кол. 819) і т. д. У всіх випадках не обходилось без урядовців князівської канцелярії і написання текстів різних державних актів і документів.

На завершення висунемо здогад про те, що князь Данило не міг не скласти заповіт щодо розподілу своїх земель між синами і поділу майна. Не можна тут не враховувати і згадок про документи князя Данила у пізньосередньовічних актах, які часто навіть підтверджувалися королями XV—XVII ст. В одних випадках це прямі вказівки на документи князя Данила: "Przywileje starożytne od xiążąt ruskich, to jest Daniła y Leona" (1632)[113], в інших — тільки згадки про "старих князів" (у пізньосередньовічній польській дипломатиці галицько-волинські князі часто поділялися на "старих", яких список, здається, закривався Левом Даниловичем, і "молодих", тобто сина і внуків князя Лева), наприклад, "єсть кнѧзѧ Лвовы листы, и ины(х) старе(и) кнѧзи(и) листы" (1361)[114]. Є й інші приклади.

Сьогодні, на жаль, незважаючи на досить обширну реальну і гадану документальну спадщину, не маємо можливості скласти список документів, листів і різних актів канцелярії Данила Романовича. Ні один текст, на відміну від документів пізніших часів, не дійшов до наших днів повністю. Неможливо, отже, реконструювати видовий і типологічний склад документальної спадщини, тим більше, встановити структуру їх формулярів. Збереглись переважно цитати із власне змісту (диспозиції) листів (передусім саме реконструкцій листів), зовсім немає текстів документів, які князівська канцелярія надсилала у римську курію до Ліона, в інші західні країни. Не знаємо, якою мовою користувалася на той час канцелярія, пишучи за кордон свої листи, як датувала документи. Одне можна сказати впевнено: галицько-волинська канцелярія створювала документи, листи і загальні акти. Мав місце різний актовий матеріал, що поширювався внутрі країни.

---

[112] Codex diplomaticus Poloniae...— Varsaviae, 1858.— T. 3. /Ed. J. Bartoszewicz.— P. 30.

* Див. раніше.

[113] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, кн. 822, с. 164—166.

[114] Там само, ф. 13, оп. 1, кн. 303, с. 119—120.

Про канцелярію Данила Романовича, принаймні за 1215—1237 рр., нічого певного не можна сказати з уваги на брак інформації. Виникає сумнів у тому, чи князь Данило взагалі мав зорганізовану канцелярію до 1230 р., — імовірніше, що при ньому діяла лише група писарів, а наглядав над виготовленням документів хтось із високих сановників його уряду. Подібні приклади відомі на Русі. Такий стан справ, припускаємо, затримався до кінця 20-х, можливо, й початку 30-х років XIII ст.

У 1238 р. князь Данило Романович остаточно оволодів Галичем і, продовжуючи політику батька Романа Мстиславича, у наново об'єднаному Галицько-Волинському князівстві починає розбудову державної адміністрації, [redacted] з нею дуже сучасної адміністративно-бюрократичної управи князівства, у чому провідну роль не могла не відігравати канцелярія.

Із придворних (двірських) чинів Галицько-Волинського князівства, серед яких звичайно виступають єпископ, двірський, печатник (канцлер), стольник, воєвода, тисяцький, суддя (тивун), сідельничий, конюший, мечник (мечоноша), чашник, ловчий, соцький, покладник, ключник, більшість для двора князівства Данила Романовича документують джерела. Різнорідні нижчі функції виконували биричі, отроки, дітські, городники, мостники, митники, осмники та ін. Ряд цих посад для XIII ст. засвідчує Галицько-Волинський літопис і графіті церкви св. Пантелеймона у Крилосі (с. Шевченковому).

Посада	Найменння і роки згадок у джерелах
Єпископ	Антін або Асаф (перемиський, 1218—1225, 1241), Йоасаф (володимирський, 1223, 1229), Артемій (галицький, 1235, 1242), Кирило або Курило (холмський, 1243); Іван (холмський, 1249, 1261); Аврамій (самбірський, 1254); Іларіон (перемиський, 1259).
Двірський	Андрій (1225—1256), Яків Маркович (1247).
Печатник	Кирило або Курило (1241, 1243, 1246).
Стольник	Яків Маркович (1240, 1249).
Воєвода	Гаврило або Гаврило Душилович (1218, 1227); Семен Олуйович (1218, 1223); Василько Гаврилович (1218, 1223, 1232, 1249); Шелв (1227/1228, 1249); Станіслав Микулич (1229), Володислав або Володислав Юрійович (1230); Вишата (1243/1244); Діонісій Павлович (1254/1255), Костянтин або Костянтин Положишило (1256, 1259); Лука Іванович (1259).
Тисяцький	Дем'ян (1208, 1231), Дмитро (1213, 1240); Борза: "Борзѧ Тѧсоцкии" (1229).
Сідельничий	Іван Михалкович (1227, 1231).
Тивун (в м. Шумську)	Олександр (1208)
Соцький	Микула (1231)

Названі посади при дворі князя Данила можна поділяти на традиційні (хоч, можливо, з ширшими у XIII ст. функціями), тобто ті, які виводилися з адміністрацій попередніх століть, і нові та згадані вперше [redacted] пам'ятках XIII ст. на галицько-волинських землях. До традиційних належала посада тисяцького — його уряд був пов'язаний з організацією оборони князівства і військових походів, стольника (займався, правдоподібно, управою князівських земельних маєтностей), сідельничого (до його обов'язків належали здебільшого внутрішні справи у краю), воєвод, конюших і т. д. До нових — посади двірського і печатника.

Двірському за князя Данила належало чи не головне місце серед сановників двору, він був другим після князя і єпископа, стояв на чолі всієї управи двору, а під час військових походів і воєн — на чолі війська; печатник відав князівською канцелярією, яка являла собою виконавчо-адміністративний орган і відповідала за усю документацію, яка виходила від імени князя.

Обидві ці посади у Галицько-Волинському князівстві постали, як визнає сучасна наука, внаслідок контактів князівства з європейськими країнами у XIII ст. Вони з'явилися із засвоєнням "деяких елементів західного права, яких не зустрічаємо в інших князівствах Руси" та намагань галицько-волинського князівського двору до розбудови власного державного устрою. С. Юшков зазначає: особливістю політичного розвитку Галичини було те, що "тут раніше ніж будь-де появляються впливові урядові особи, які відають окремими ділянками управи [князівського] двору"[115]. Правда, згадка про двірського виступає на Русі уже під 1171 р.— київський двірський Олекса (Ипат., кол. 544). На появу згаданих нових елементів [redacted] адміністративному устрої могла впливати дуже близька до тогочасної Руси-України Угорщина, Чехія, у XIII ст.— Мазовецьке та Краківське князівства.

На зв'язок з Угорщиною факту появи посади двірського непрямо вказує уже галицько-волинський літописець, прирівнюючи термін "двірський" до "palatinus, comespalatii". Під 1208 р. "король жє [угорський]... посла [у Галичину] воєвъ в силѣ тѧжцѣ и вєликого дворьского Пота пороучивъ ємоу воєводьство надо всими воими" (Ипат., кол. 724). Можна виявити паралель між терміном на означення посади печатника (вперше згадується під 1241 р.— "придє жє Коурилъ пєчатникъ кнѧзѧ Данила" (Ипат., кол. 792) — це фактично "охоронець князівської печатки", "той, що носить печатку, керує нею і використовує її — і терміном "канцлер", який свого часу мав подібне завдання. І хоч про цю паралель джерела XIII ст. прямо не говорять, вона допустима. Д. Лихачов натякає на зв'язок походження посади руських печатників з посадою канцлера у Візантії[116]. Ця думка варта уваги, хоча відомо, що візантійська імператорська канцелярія у часи Данила менше контактувала з галицько-волинським двором, як, зокрема, угорська, мазовецька, чеська. Контакти з Візантією Галицько-Волинське князівство мало, але вони обмежувалися (зокрема, після падіння династії Ангелів і створення хрестоносцями у 1204 р. "Латинської імперії", що привело до суттєвих перемін у русько-візантійських відносинах) церковними та торговельними взаєминами. Обмеженими були,

[115] Юшков С. В. История государства [redacted] права СССР.— М., 1950.— Т. 1.— С. 136.

[116] Лихачев Д. С. Галицкая литература и традиция в Житии Александра Невского // Исследования по древнерусской литературе.— Л., 1986.— С. 217.

отже, були й можливості впливу чи взаємовпливу. Тим більше, що візантійська канцелярія у XIII ст., як свідчать джерела, не завжди анґажувалася навіть у документалістику болгарів, сербів і волохів — трьох народів, територія яких входила безпосередньо у візантійську сферу впливу[117]. Теза К. Їречека про загальний і постійний вплив Візантії на розвиток адміністрацій і документа у Східній Європі нині не витримує критики[118]. Інша річ, твердження Д. Лихачова — якщо віднести його до часу князювання Романа Мстиславича; тоді ці зв'язки були активними і діяли на різних рівнях.

Тим часом ■ Угорщині посада канцлера згадується вже під 1138 р.[119] У другій половині XII ст., за короля Бели III (1173—1196), функції канцлера помітно розширилися. У житті держави канцелярії була відведена особлива роль. Із вступом на угорський престол Андрія (Ендре) II (1205—1235) з'являється навіть посада віце-канцлера. У середині XIII ст. канцлер в Угорщині був одним з найвищих репрезентантів королівського двору, постійним членом королівської ради, "керівником" золотої королівської печатки, а також постійним представником короля у "верховному" суді країни.

Подібний розвиток канцелярської управи, як і становища канцлера, зауважено у Чехії (перша згадка про канцлера належить до 1146 р.). У XIII ст. при дворах чеських королів уряд канцлера являє собою окрему інституцію.

У польських документах уперше виступає канцлер під 1112 р., а віце-канцлер — під 1189 р. (Краків). Правда, в умовах роздробленої Польщі в XIII ст. його функції в управлінні, у порівнянні з Угорщиною і Чехією, були дещо звужені (виняток становить Сілезія).

Цікава для нас у сенсі типології посада канцлера при мазовецькому дворі за князя Конрада, з яким, як відомо, Романовичі підтримували тісні й тривалі приязні відносини.

Подані факти свідчать радше на користь того, що посада печатника-канцлера з'явилася ■ Галицько-Волинському князівстві у XIII ст. як результат особистих, родинних і державних взаємин Романовичів із суміжними західними країнами[120]. Не могла не позначитися тут і така обставина, як спорадичне, хоч часом і тривале, правління угорців у Галичині: у 1188 р.— за короля Бели III та його сина Андрія II (правда, літопис свідчить, що вся управа була ■ руках галичан), у 1214—1221 рр. — за королевича Коломана (Кальмана), у 1229—1233 рр.— за королевича Андрія (Ендре) III. Не слід забувати і про тривалу пряму і

---

[117] Lascaris M. Influences Byzantines dans la diplomatique Bulgare, Serbe et Slavo-Roumaine // Bysantoslavica.— 1931.— [Vol.] 3.—P. 501.

[118] Jireček K. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner // Archiv für slavische Philologie, 1904.— T. 26.— S. 161 etc.

[119] Timon A. Ungarische Verfassung- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westliche Staaten.— Berlin, 1904.— S. 192.

[120] Інші східнослов'янські князівські двори запровадили ■ себе посаду печатника пізніше: "Мойсѣи кнѧжь печатникъ федоровъ" ставить печатку під смоленські документи 1284 р. (Смоленские грамоты XIII—XIV веков / Подготовили к печати Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин...— М., 1963.— С. 63); священик Мітяй "избранъ бысть изволеньєм вел[икого] князя [...] въ печатьники [...], иже на себѣ ношаше печати князя великого" відомий у Московському князівстві десь перед 1377, або 1379 рр. (Срезневский И. И. Древние памятники...— С. 114).

непряму "опіку" угорського двору над Галичиною, започатковану після смерти князя Романа, коли восени 1205 р. "снималсѧ король со ꙗтровью своєю во Саноцѣ", де король Андрій "приѧлъ бо бѣ Данила како милога сн҃а своєго" (Ипат., кол. 717). У документах, починаючи з 24 січня 1206 р., король титулує себе "Galiciae Lodomeriaque rex"[121].

Якщо визнати появу печатника при дворі Данила Романовича паралеллю до посади канцлера в сусідніх західних дворах, то і його функції, принаймні основні з них, мали б бути схожі. До таких висновків доходить Г. Стекль і додає: "[...] доцільні структури у сфері державного управління часто запозичаються [...]. Він [Данило] бачив, як виконували [подібні доручення] канцлери в особисто йому знайомих сусідів — Конрада з Мазовії, Бели IV з Угорщини"[122].

Певна річ, кожна країна зберігала свої особливості в правлінні та діяльності двору й канцелярії, навіть у складанні документації. Хоч аналоги завжди можна знайти, наприклад, з точки зору оформлення, редаґування і навіть характеру письма грамот угорська дипломатика дуже близька до австрійської. Але чим далі на захід від Угорщини, тим відчутніша різниця. Зовсім відмінні документи угорської і французької канцелярій[123]. Багато важать тут традиція, освіта та навики укладачів документів, нарешті особливості мовного континіуму.

Як уже згадувалося, вперше посада печатника в Галицько-Волинському князівстві документується 1241 р. Але згадка про неї дійшла до нас не в тексті документа, а зі слів літописця. Чи посада печатника була відома раніше, до початку 40-х років XIII ст.? Очевидно, так, хоча прямих підтверджень цього немає. Вона могла з'явитися — і про це теж уже йшлося — ще при дворі Романа Мстиславича. Прямої відповіді на питання, хто перший обіймав цю посаду в канцелярії Данила Романовича, наприклад, у 1220-х — на початку 1230-х рр. немає. Можна лише здогадуватися, що функції печатника-канцлера на той час виконував холмський єпископ Іван, "поставлення" якого датується 1223 р. (Ипат., кол. 740), або володимир-волинський боярин, раніше сідельничий князя Данила Іван Михалкович Скула. Він, до речі, відіграв важливу роль у придушенні бояр-бунтівників Молибоговичів (1230), очолював також посольства. Вперше згадується в літопису Іван під 1227 р. (Ипат., кол. 751). Саме Іван Михалкович міг супроводжувати князя Данила Романовича у чернігівській виправі 1234—1235 рр. Можливо також, що завдяки саме йому літопис фіксує деталі міжусобної війни, захоплення багатьох міст, бій під Черніговом. Правда, посаду печатника-канцлера при дворі князя Данила Іван Михалкович міг обійняти лише після 1230 р., бо до того він всюди фіґурує ще як "сѣдѣлничии".

Однак і ці наші міркування треба трактувати тільки як здогад. Джерел, з яких ми могли б почерпнути арґументи на його підтвердження, немає. Деякі дослідники навіть уважають, що йдеться про Івана як одну особу, яка була також причетна до створення найранішого зводу Галицько-Волинського літопису[124].

---

[121] Codex diplomaticus Hungariae...— Budae, 1829.— T. 3.— Vol. 1.— P. 30—31.

[122] Stökl G. Kanzler...— S. 157.

[123] Hajnal J. L'enseignement de l'ecriture aux universités médiévales // Studia historika.— 1954.— N 7.— P. 130.

[124] Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис...— С. 91—95.

Вперше, як уже згадувалося, печатник фіґурує у літопису та ідентифікується з особою Кирила (Курила). На сьогодні порівняно мало знаємо про цю особу. Дослідники пов'язують його походження із світським середовищем — "з невисокопоставленого роду"[125], "з боярського роду"[126]. Не знаємо багатьох сторінок його життя як церковного діяча у Холмі та взагалі на Волині, Галичині — як книжника й автора "літературних творів". Більше під цим оглядом він став відомий як київський митрополит, коли жив у Києві, пізніше — у Володимирі-Суздальському. Кирило скликав єпископський собор (1274), писав догматичні твори. Йому належить твір "Правило Кирила, митрополита руського..."[127]. Він збирав пам'ятки писемности, придбав від трновського патріарха (через болгарського деспота Святислава) слов'янську Кормчу з тлумаченнями Аристина. Деякі дослідники доводять, що Кирило був у тісному контакті з укладачами Галицько-Волинського літопису[128]. Помер він близько 1281 р.

Одне не викликає сумніву навіть попри дуже обмежену джерельну інформацію, а саме роль Кирила як однієї з перших осіб при дворі Данила Романовича в поновному збиранні галицько-волинських земель і розбудові держави. На окрему увагу заслуговує його дипломатична діяльність, у якій він, як свідчить літопис, вирізнявся "моудростью и крѣпостью". Кирило, крім того, що наглядав за діяльністю канцелярії, з'ясовував правові відносини князівства на Пониззі, записуючи "грабительства нєч(є)ст[и]выхъ боꙗръ" у Бакоті (Ипат., кол. 791), брав активну участь у заходах оборони прикордонних замків і міст від болохівських князів і чернігівського князя Ростислава Михайловича (залишився запис уривка промови Кирила до Ростислава, Ипат., кол. 791), у зовнішньополітичних акціях Данила Романовича, зокрема, щодо Угорщини (Ипат., кол. 809), Риму, під час зустрічі руських єпископів з посольством Пляно де Карпіні. Він виявився стійким у конфесійних переконаннях як єпископ холмський, пізніше — як київський митрополит. Припускають, що це виразно проявилося у неґативному ставленні до задумів Данила приєднатися до Риму і католицизму, хоча князь і відряджав Кирила "на поставлєниє митрополье Роускои" у Грецію (зима 1246—1247 рр.). Із зближенням князя Данила з папським престолом у 1245—1246 рр. настав між ними розрив. У цьому контексті нині остаточно втратило силу твердження про те, що печатник Кирило (Курило) і єпископ Кирило — різні люди. Перебування на посаді печатника-канцлера князівства духовної особи ще раз підтверджує аналогію із західними країнами — там збіг цих занять (санів), як відомо, майже постійне явище[129]. Останнє може непрямо підтверджувати посаду єпископа Івана як попередника Кирила.

Як мовилося, печатник-канцлер при дворі князя Данила впливав на вирішення різних справ внутрішньої та зовнішньої політики. Отже, при досить значній диференціації функцій членів двору (про це говорить уже

---

[125] Сергеевич В. И. Лекции и исследования по истории русского права.— СПб., 1883.— С. 457.

[126] Пашуто В. Т. Очерки...— С. 62.

[127] Макарий, епископ. О сочинениях митрополита киевского Кирилла II // Известия ОРЯС.— 1859—1860.— Т. 8.— Стб. 161—184.

[128] Черепнин Л. В. Летописец Данила Галицкого // Исторические записки.— 1941.— № 12.— С. 245—251; Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция...— С. 219.

[129] Stökl G. Kanzler....— S. 156—157.

сам перелік посад, який ми подали раніше) треба бачити і специфіку праці у дворі Данила Романовича. Втім, члени уряду "не завжди виконують обов'язки, зв'язані прямо з їх посадою, а князі доручають їм інші адміністративні доручення. Це дозволяє зробити висновок, що спеціалізація в управлінні не була ще послідовно проведена[130]. Недосконалість системи розподілу праці при дворі Данила Романовича була зумовлена об'єктивними причинами, станом розвитку середньовічної культури управління і конкретними умовами тогочасної Руси-України. Водночас треба визнати, що двір князя Данила репрезентували талановиті, високоосвічені і патріотично настроєні особистості, серед яких був і печатник-канцлер Кирило. Після смерти князя Романа Мстиславича землі Галичини і Волині пережили виняткова складну політичну ситуацію, і якщо вдалося відновити діяльність об'єднаного князівства та встановити на його землях, усупереч боярському свавіллю і татаро-монгольській присутності, колишній загальнодержавний порядок, то лише завдяки підтримці людей "до яких князь міг ставитися з повним довір'ям".

Відомо, і це випливає із ролі та становища у князівстві Кирила, що протягом досить тривалого часу через нього забезпечувалась одна з надзвичайно відповідальних ділянок в організаційно-виконавчій сфері. Хоч би які доручення князя чи ради двору (аж до душпастирських) доводилося виконувати Кирилові, прямим і основним його заняттям були справи канцелярії як виконавчого органу князівства — нагляд за її діяльністю і загальним діловодством, редаґуванням і затвердженням документів, які видавано від імени князя, перше ознайомлення з кореспонденцією, що надходила у князівський двір.

Методи і форми праці придвірної канцелярії Данила Романовича, очевидно, майже такі самі або навіть такі ж (принаймні за рівнем підготовки документів, що йшли за кордон), як і в канцеляріях інших країн Європи.

Канцелярія за печатника-канцлера Кирила могла складатися, як це було в Угорщині та західнослов'янських країнах, з двох умовних колективів — колективу укладачів документів (у тому числі іншомовних текстів) і колективу писарів та переписувачів документів. Літопис й інші джерела майже не згадують їхніх імен. Винятком є згадка про якогось дяка Василя "рєкомый Молза", очевидно, писця, що служив у Мстислава Мстиславича (Ипат., кол. 733), пізніше також писаря Федорця (див. далі). Тут, очевидно, не можна скидати з рахунку осіб, які працювали в єпископських і монастирських скрипторіях і могли бути заанґажовані у роботу канцелярії: Георгія (писар, Галицьке Євангеліє, 1264—1301 рр.), Євсевія-поповича (писар, Євангеліє, 1283 р.) та ін. З кінця XII—XIII ст. за попередніми підрахунками для України збереглося близько 30 пам'яток рукописної книги різного змісту, з яких 13 лише Євангелій[131]. При канцелярії Данила Романовича напевно працювали перекладачі, зокрема знавці грецької та латинської мов, які не лише перекладали документи, а й брали участь у посольських місіях, зустрічах з іноземними послами та гостями. При канцелярії також перебували люди, які володіли тюркськими та живими західними мовами. Таких перекладачів мали й інші

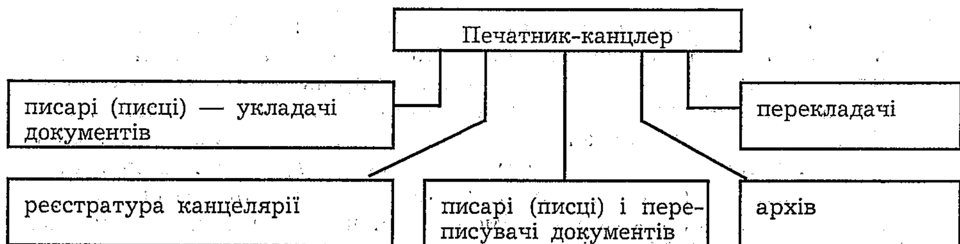
---

[130] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— С. 129.

[131] Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— С. 201—242 та ін.

двори Руси. Цього вимагало міжнародне становище Галицько-Волинського князівства і його постійні контакти з різними країнами. До праці в князівську канцелярію запрошували високоосвічених осіб, книжників, учених. Ця традиція мала глибокі корені на Русі. При дворі князя Данила і його канцелярії перебували також іноземці (згадаймо про перебування у 1246 р. місії домініканців Олексія і його приятеля з Богемії, за дорученням папи Інокентія IV)[132], а серед них, правдоподібно, й іноземні драгомани.

Чи функціонувала при канцелярії Данила Романовича посада заступника печатника, віце-канцлера (у латиномовних документах західних держав носій цієї посади називався vicecancellarius, subcancellarius, procancellarius). Прямої відповіді на це питання, як і на багато інших, не дають джерела 10—60-х і пізніших років XIII ст. Але, якщо взяти до уваги статус персоналу європейських канцелярій та рівень розвитку галицько-волинської канцелярії у 1250—1260-их рр. і з дещо пізнішого часу, то така посада тут могла бути. М. Грушевський згадує якогось "писаря княжої канцелярії, помічника печатника" (Кирила), який міг водночас бути літописцем Романовичів[133]. Можливо, однак, що цю посаду лише почали запроваджувати в руських князівствах у XIII ст. (раніше такі функції могли виконувати інші члени канцелярії). Посаду віце-канцлера, якщо така все ж була, за князя Данила міг обіймати боярин Діонісій Павлович (див. далі). Структура канцелярії при дворі князя Данила Романовича у 1238—1264 рр. могла мати такий вигляд:

Праця членів канцелярії значною мірою регламентувалася. До головних їхніх завдань входило: а) участь у засіданнях боярської ради, яку очолював князь, у з'їздах, вічах, поїздках князя по краю і за кордон, у військових походах (нерідко до них залучались також двірські, воєводи, тивуни), у складанні звітів про перебіг подій, протоколів, різних рахунків чи просто нотаток як підстави майбутніх документів. Нерідко писарі вели реєстраційні та хронікальні записи; б) підготовка документів, які стосувалися правових чинностей князя, пов'язаних, зокрема, з даруванням та наданням, купівлею-продажем, розмежуванням земель та інших маєтностей князівства; в) складання листів, звернень, договорів, угод; г) поточне діловодство канцелярії, зокрема реєстрація у спеціальних зшитках чи книгах відпусків документів (можливо, і фасцикул чорновиків), ведення

[132] Чубатий М. Західна Україна...— С. 88.
[133] Грушевський М. Історія української літератури.— Т. 3.— С. 165.

посольських протоколів, а також облік документів, які виходили з канцелярії і надходили до неї, зберігання архіву.

До обов'язків писарів-укладачів належали складання чорновиків (концептів) і підготовка текстів у перших, чорнових варіантах; інші переписували документи начисто. Канцлер найчастіше уточнював зміст, звіряв і редаґував документи до їх переписування начисто, далі засвідчував чистовики ("пєчаталъ", як це знаємо зі смоленської грамоти 1284 р.) від імени князя князівською печаткою.

Хоча з часів князювання Данила не маємо прямих документальних підтверджень, не підлягає сумніву те, що князівська канцелярія за печатника-канцлера Кирила чи його можливих попередників користувалися різними типами руських і закордонних формулярів документів, зуміла виробити також власні зразки, водночас посідала добірки чи збірники формулярників, котрі засвідчували як давньоруські традиції, так і грекомовні та латиномовні школи документа.

У процесі праці над документом, однак, неминуче заходили зміни в реґламентуванні обов'язків членів канцелярії. Канцлер сам або й з участю князя чи віце-канцлера (якщо така посада була при дворі князя Данила) складав фабулу особливо важливих документів. Канцлер і віце-канцлер могли реєструвати документи, стежити за поточним архівом канцелярії й архівом князівства взагалі. Нерідко змішувались і функції писарів. Не завжди печатка перебувала в руках тільки печатника-канцлера. Вона могла потрапляти і до віце-канцлера (здебільшого мала князівська печатка), навіть бути [redacted] розпорядженні окремих писарів-укладачів документів, зокрема, у польових умовах. Прикріплення печатки залежало від дипломатичної важливости документа та обставин, у яких він писався,— охоронець печатки, здається, постійно повинен був перебувати біля князя, який диктував і видавав документи також у походах, на полюванні. До актів печатка звичайно не прикріплялась.

Здається, не буде перебільшенням сказати, що канцелярія Данила Романовича, принаймні у 1238—1264 рр., діяла на рівні європейських канцелярій. На це вказують не стільки нині збережені уривки документів та згадки про них, скільки статус князівства. За печатника-канцлера Кирила та тих канцлерів, які прийшли після нього, чи не вперше документ у князівстві Данила повсюдно став правити за свідчення правової чинности. Власне тоді, очевидно, підноситься і вартісність документа, що ґарантує право посідання власности. Завдяки добре організованій праці канцелярії відпадала потреба [redacted] тому, щоб князівські документи готували відбирачі, зокрема церква, міста на маґдебурзькому праві та якоюсь мірою боярство. Увага до документа дала можливість князівському двору послідовніше контролювати землі, запобігати фальсифікації актового матеріалу, документації взагалі.

Наприкінці 1249—1250 рр. канцлер і митрополит Кирило покинув галицько-волинські землі й переїхав до Києва, далі — в Суздаль. Викликані цим можливі зміни навряд чи позначилися на випуску документів і діяльності канцелярії та двору.

Хто був наступним після Кирила печатником-канцлером при дворі Данила Романовича й очолював канцелярію протягом 1250—1264 рр.? І на це питання джерела не дають прямої відповіді. Правдоподібно, місце

печатника-канцлера могли посідати дві особи — боярин Яків Маркович, у минулому князівський стольник і двірський, який до того виконував різні адміністративно-дипломатичні доручення князя Данила (наприклад, наводив порядок у Галицькій волості 1241 р., Ипат., кол. 789), або Діонісій Павлович, про котрого згадується в літопису під 1257 р. (реконструйована дата — зима 1253—1254 рр., Ипат., кол. 838). Діонісій — син Павла, теж Данилового боярина, згаданого в літопису під 1228 р. (Ипат., кол. 753). Як і батько, був пов'язаний з духовним середовищем. Брав участь у різних державно-адміністративних справах князівства, воєнних походах, зокрема проти болохівських "татарських людей", очолював посольства. Він міг бути, як гадають, редактором одного зі зводів Галицько-Волинського літопису. Припускають, що Діонісій спочатку був найближчим помічником (чи не віце-канцлером?) Кирила, а "згодом, очевидно, дістав його посаду печатника"[134].

Хоча діяльність канцелярії Данила Романовича вдається реконструювати тільки здогадно, маємо все ж підстави вважати її визначним явищем у житті Руси-України середини XIII ст.

КАНЦЕЛЯРІЯ ВОЛОДИМИРА ВАСИЛЬКОВИЧА

Канцелярія Володимира Васильковича — спадкоємна канцелярія Романовичів, зокрема князя Василька Романовича. Її початки сягають 30-х рр. (1230 р.), коли Володимир знову став належати Данилові й Василькові. З кінця 1270 р. її очолює син Василька — Володимир. Офіційно канцелярія функціонує до смерти Володимира Васильковича у 1289 р. Місце осідку — Володимир.

Список документів, які видавала чи могла видавати канцелярія Володимира Васильковича, традиційно короткий. Усі відомі нині документи і листи цієї канцелярії реконструйовано з літописів:

1279 р. Березень — травень [Володимир].— Князь Володимир Василькович вимагає від мазовецького князя Конрада Семовитовича пояснення: "подъ твоимъ городомъ· избити моє людьє· любо твоимъ повєлѣниємь или иного· ты вѣдаєши во твоєи землѣ·повѣжь" (Ипат., кол. 879—880);

1282. Початок вересня. [Володимир].— Князь Володимир Василькович висловлює співчуття мазовецькому князеві Конраду Семовитовичу, володіння якого пограбував рідний брат Конрада, краківсько-сандомирський князь Болеслав, та обіцяє йому допомогу (Ипат., кол. 883).

1282 р. Кінець вересня — початок жовтня. [Мельник].— Князь Володимир Василькович закликає мазовецького князя Конрада споряджати військо проти Болеслава ("нарѧжаисѧ самъ· и людьє нарѧди возитисѧ на Вислѣ") і повідомляє про своє прибуття наступного дня разом з волинським військом (Ипат., кол. 885);

1288 р. Січень. Кам'янець. Князь Володимир Василькович вимагає від князя луцького і дубенського Мстислава Даниловича, свого наступника, припинити самовільне роздавання земель боярам у його князівстві (Ипат., кол. 900);

---

[134] Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис...— С. 81.

1288 р. Лютого 5—7. Рай.— Князь Володимир Василькович запрошує луцького і дубенського князя Мстислава Даниловича приїхати для переговорів і складання документів у справі передачі у спадок Володимирсько-Берестейського князівства (Ипат., кол. 901);

1288 р. лютого 9—15. Рай.— Князь Володимир Василькович заповідає двоюрідному братові князеві луцькому і дубенському Мстиславу Даниловичу у вічне володіння Володимирсько-Берестейське князівство з усіма належними до нього землями та містами разом із "стольним" Володимиром (Ипат., кол. 903);

1288 р. лютого 9—15. Рай.— Князь Володимир Василькович заповідає у володіння своїй дружині княгині Ользі місто Кобринь, села Городло і Сомино та монастир святих Апостолів з селом Березовичами у Володимирському князівстві (Ипат., кол. 903—904);

1288 р. Кінець серпня — перша половина вересня. Любомль.— Князь Володимир Василькович повідомляє луцького і дубенського князя Мстислава Даниловича про згоду на переговори з мазовецьким князем Конрадом Семовитовичем (Ипат., кол. 907);

1288 р., жовтня 20—31. [Любомль].— Князь Володимир Василькович повідомляє дорогочинського і мельницького князя Юрія Львовича про те, що не передасть йому Берестя, бо не хоче порушувати заповіту, згідно з яким всі землі і міста його князівства передані луцькому і дубенському князю Мстиславові (Ипат., кол. 911);

1288 р., жовтня 20—31. [Любомль].— Князь Володимир Василькович повідомляє князя Мстислава Даниловича про відмову надати місто Берестя Юрію Львовичу і вимагає від нього не поступатися і не передавати після його смерти нікому у володіння Володимирсько-Берестейське князівство (Ипат., кол. 912);

1288 р. Листопад. Любомль.— Князь Володимир Василькович відмовляє галицькому князеві Леву Даниловичу в просьбі передати йому у володіння місто Берестя (Ипат., кол. 913—914).

Отже, можна реконструювати 12 реальних документів з канцелярії Володимира Васильковича. 10 листів (адресовані князям Мстиславові та Левові Даниловичам, Юрію Львовичу і мазовецькому князеві Конраду) і дві заповітні грамоти — на передачу князівства князеві Мстиславові Даниловичу та окремих маєтностей — дружині, княгині Ользі.

Цим списком не могла вичерпуватися документальна спадщина дев'ятнадцятилітнього князювання Володимира Васильковича. Князівство, як відомо, було розвинене в аграрному плані, лежало на найбільшому торговельному шляху із Сходу на Захід, мало багато міст, вело активну зовнішню політику. Мав би бути якийсь документ (чи принаймні протокольний запис), створений відразу після смерти Василька (1270), коли "нача кнѧжити... сн҃ъ єго Володимєр" (згадаймо докладний опис літописця, що черпав матеріал ■ якоїсь писемної оповіді: князь Мстислав, за заповітом Володимира, "сѣдє на столѣ брата своєго... нача кнѧжити... правдолюбьємь · свѣтѧсѧ · ко всєи братьи своєи · и къ боꙗро(м) къ простымъ людємь и бы(ст) ра(д)сть вєлика тогда · людємъ сє воскр(с)єннє Г(с)нє · а сє кнѧжє сѣдєниє · миръ дєржа с околнымы сторонами · с Лѧхы и с Нѣмци · с Литвою ѡдєржа зємлю свою вєличєствомъ..." (Ипат., кол. 932—933). У 1273—1274 рр. князь Володимир бере участь у війні з ятвягами, пізніше, разом з князем Левом Даниловичем,— у війні з Литвою, чому

напевне передувало листування між князями. Тоді було укладене з ятвягами перемир'я. Не міг князь Володимир Василькович не відповісти у 1279 р. послам ятвягів, коли ті приїхали просити допомоги у зв'язку з голодом у їхньому краї (пор. ятвязьке звернення, Ипат., кол. 980). Мала б відповісти канцелярія послам польського князя Болеслава, який закликав Володимира Васильковича взяти участь у війні з воротиславським (вроцлавським) князем Індріхом у Сілезії (Ипат., кол. 817). Князь Володимир відгукується на листа князя Лева Даниловича, коли цей повідомляє про "соромъ", який учинив на руських землях краківський князь Лешек Чорний. Володимир відразу ж "посла Доунаꙗ возводить Литвы". Ми не знаємо тексту князівського листа, адресованого до литовського двору, але маємо відповідь литовців, передану Володимирові Васильковичу через послів: "Володимѣрє добрыи кнѧжє · правдивыи можємъ за тѧ головы своѣ сложити · коли ти любо ѡсє єсмы готовы" (Ипат., кол. 889). Літопис згадує про близько десять посольств (і відрядження окремих послів), які князь Володимир посилав до інших князівських дворів, згадуються "гінці", які несли термінові депеші. Що ж до внутрішнього життя князівства, то не могли не документуватися такі справи, як надання земель, відносини з містами, з церквою, фінансова політика, торгівля.

Адміністративний апарат Володимира Васильковича, мабуть, був немалий. Варто згадати про посаду двірського. Вона перейшла від батька Василька. У 1258 р. відомий двірський Олекса Орішок. При Володимирі цю посаду обіймав Рах Михалкович (убитий під час мазовецько-русько-польської кампанії 1283 р.). Відомі воєводи Желислав, Вишта, Василько, Дунай, Блус Юр'єв, Борко Олов'янець. Останній був дуже наближений до князя, правдоподібно, перебував у Володимирі. Деякі названі воєводи перейшли до князя Володимира від батька Василька Романовича. Відомі на той час у Володимирі два єпископи — Євсигній і Марко. Їх роль при дворі Володимира Васильковича пов'язана з дипломатичною службою, цілком можливо, що вони керували також канцелярією. Правдоподібно, "служив" у князя Володимира боярин Павло Дионісович — пізніше посол і той, що "вѣдаєть вси рѣчи" (Ипат., кол. 931) князя Мстислава, який ще у Данила Романовича полагоджував різні адміністративно-дипломатичні справи[135]. Відомий писець Федорцьо, слуга Рачша, який виконував роль посла, Олекса — "муж умѣлєць" та ін.

За діяльністю канцелярії Володимира Васильковича вперше можемо скласти уявлення про перебіг складання документа. Перед його написанням традиційно з'являлися два контраґенти: експонент і відбирач. У даній ситуації експонентом був князь Володимир Василькович, відбирачами (йдеться про дві заповітні грамоти) — князь Мстислав Данилович і княгиня Ольга.

Від кожної із сторін був присутній свій почет, який виступав не лише учасником правового акту, але й свідком дійства. З боку експонента, князя Володимира, був володимирський єпископ Євсигній (він, як згадує літописець, кликав князя Мстислава і організовував укладення заповіту, бо, правдоподібно, виконував на той час роль печатника-канцлера двору), мабуть, єпископ Марко, писар Федорцьо, боярин Борко Олов'янець та інші бояри, а також, очевидно, члени ради двору, духовенство, бояри,

[135] Генсьорський. А. І. Галицько-Волинський літопис...— С. 80—81.

дружинники, слуги. З боку відбирачів у першому випадку — сам луцько-дубенський князь Мстислав Данилович зі своїм почтом ("приѣха к нємоу в Раи со своими боꙗры и со слоугами"), у другому — княгиня Ольга, очевидно, з донькою Ізяславою і власною прислугою. Напевне були присутні на врочистості володимирські міщани, іноземні гості.

Акт складання документа починався з того, що "Володимєръ жє повєлѣ писцю своємоу Фєдорцю писать грамоты" (Ипат., кол. 903). Отже, князь диктував текст писареві. Чи був цей запис остаточним? Мабуть, ні. Спочатку писар Федорцьо записував з уст князя чорновик, інакше концепт (так практикували всі королівські та князівські канцелярії, коли йшлося про документ великої ваги), пізніше у цьому чорновику уточнювали деталі змісту і текст документа редаґували (звичайно це робив печатник-канцлер після погодження з експонентом, але в даному разі міг це робити і сам князь Володимир, який "глаголꙗшє ꙗсно ѡ(т) книгъ· занє б(ѣ)с[ть] философъ вєликъ" і "са(м) жє писа(л) бꙗшє"), а вже після того переписували начисто. Зауважимо, що під час остаточного укладання тексту, могла проставлятись з формулярника канцелярії відповідна початкова клаузула інтитуляції, формула датації (що часто практикували у західній дипломатиці) та інші елементи структури документа. Далі чистовик скріпляли печаткою, і з цього моменту документ набирав правової чинности. Далі документ, судячи з усього, реєструвала канцелярія (прямим свідченням цього є фіксація багатьох текстів у літопису, звідки укладачі літописів черпали матеріали, а кінцеві слова статутної грамоти Мстислава Даниловича прямо говорять про те, що після її складення "вопсалъ єсмь в лѣтописѣць коромолоу и(х)" (Ипат., кол. 932) і його вручали відбирачам. Оскільки йшлося, як у нашому випадку, про дуже поважну справу — заповіт князівства, текст документа оголошували перед громадськістю. Князь Мстислав, отримавши його в Раю, їде у Володимир "во [є]п(с)пью ко ст҃ѣ Бц҃а и созва боꙗры Володимѣрѣскыꙗ· бра(т) своєго и мѣстѣчѣ Роусци и Нѣмцѣ· и повєли пєрєдо всими чєсти грамотоу братноу ѡ даньи зємлѣ и всѣ(х) городовъ и столного города Володимєрꙗ" (Ипат., кол. 905). Потреба в такому ритуалі, правдоподібно, була зумовлена особливістю ситуації, адже передачею князівства від одного князя до другого не зовсім згоджувалися інші князівські двори. Аналогічний порядок (якщо це не стилістичний повтор) укладання документа діяв, коли створювано і вже згадану грамоту князя Мстислава Даниловича: "и повєлѣ писцю своємоу писати грамотоу" (Ипат., кол. 932).

Чи зберігала канцелярія Володимира Васильковича структуру, подібну до структури канцелярії, наприклад, Данила Романовича?

Цілком можливо. Хоча князівство являло собою окрему політичну одиницю, воно, будучи в минулому складовою Галицько-Волинського князівства, могло зберігати його давні традиції, зокрема, в устрої канцелярії, хоча, безперечно, розмах її діяльности під час князювання Володимира Васильковича був не такий великий. Чи канцелярію постійно очолював печатник-канцлер? Гадаємо, ця традиція збереглася. Становище, характер діяльности і функції цієї посадової особи при дворах Руси-України та Західної Європи (високий духовний сан, участь у посольствах, різних (згідно з літописом) церемоніалах, нарешті, відповідальні доручення при дворі князя Мстислава Даниловича — спадкоємця Володимирсько-Берестейського князівства, Ипат., кол. 929) — усе це дає підстави припустити, за аналогією, що посаду печатника-канцлера обіймав єпископ Євсигній.

Важливою постаттю був і єпископ Марко, який замінив князя Володимира у переговорах із золотоординськими воєводами: "а сє мєнє мѣсто п(с)пь жє Маркъ" (Ипат., кол. 899).

Яким був писарський склад канцелярії та які функції на нього покладали, не відомо. Знаємо лише про вже згадуваного "писця" Федорця. До праці в канцелярії могли бути залучені "игоумєни... и поповѣ... и чєрнорисчи", яких згадано в сюжеті про похорон Володимира Васильковича, а також переписувачі, що працювали в монастирських скрипторіях. У поточній роботі канцелярії напевне брав участь — передусім під час укладання документів — і сам князь Володимир Василькович, який "любил письмо", був переписувачем і автором низки книжок.

КАНЦЕЛЯРІЯ КНЯЗЯ ЮРІЯ ЛЬВОВИЧА

Про діяльність цієї канцелярії та її документальну спадщину знаємо винятково мало. Документи, які вона створила і поширила, як також її поточна діловодна документація, здебільшого не збереглися до наших днів. Діяла канцелярія приблизно з кінця 60-х років XIII ст. по 1315 р. Її осідок, як і князівський двір Юрія Львовича, спочатку був, правдоподібно, у Дорогочині, пізніше — у Холмі (Холм з волостю дав Лев Данилович синові Юрію після смерти Шварна, близько 1269 р.), хоч в останні роки після смерти Мстислава Даниловича містилася у Володимирі, де князь перебував до 1315 р. Особливого розмаху діяльність канцелярії набрала лише з кінцем XIII чи навіть з початком XIV ст., коли Галичина і Волинь знову об'єдналися. Тогочасні зарубіжні джерела називають князя Юрія Львовича одним з наймогутніших галицько-волинських володарів. Я. Длуґош, спираючись на невідомі нам сьогодні джерела, пише, що "був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий, за його князювання Руська земля жила у мирі та славилась своїм багатством"[136]. Після смерти стрия, володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича (кінець 90-х рр. XIII ст.), а пізніше батька Лева Даниловича (близько 1301 р.) Юрій Львович, об'єднуючи галицько-волинські землі в одне князівство, титулує себе навіть королем Руси (див. далі опис печатки). За його князювання засновано окрему Галицьку митрополію, відбувається певний перерозподіл у контактах із західними державами. Очевидно, на другому етапі, з новим об'єднанням Галичини та Волині, діяльність князівської канцелярії Юрія Львовича істотно змінюється. Зазнає змін насамперед склад її урядовців (тут немалу роль могли відігравати також іноземці). Це було пов'язане з тим, що обов'язки, покладені на неї, стали ширшими і різноманітнішими. Отже, розглядаючи історію канцелярії Юрія Львовича, треба говорити про два етапи її розвитку: про канцелярію удільного Дорогочинсько-Холмського князівства з обмеженою сферою діяльности і про канцелярію як адміністративно-виконавчий орган об'єднаного Галицько-Волинського князівства із широкими завданнями як у внутрішньому житті країни, так і в ділянці міжнародних відносин. На другому етапі своєї діяльности канцелярія могла частково спадкувати колишні форми (принаймні щодо структури та, безперечно, виготовлення традиційних типів і видів документів), а частково набувати

[136] Jana Długosza roczniki...— Ks. 9.— S. 64.

нових, щораз частіше застосовуваних у діловодстві європейських країн. Традиційні форми засвоювано з переходом частин персоналу з удільних канцелярій. У зреформовану канцелярію цей персонал переходив насамперед з канцелярій Мстислава і Лева Даниловичів. Такі переходи були характерним для дворів Волині явищем, наприклад, воєводи князя Василька Романовича перейшли до Володимира Васильковича, єпископ Євсигній спочатку перебував при дворі Володимира Васильковича, пізніше — у Мстислава Даниловича.

Сьогодні ми мало можемо сказати про склад канцелярії, зокрема, не знаємо хто був печатником-канцлером у другому періоді діяльності канцелярії Юрія Львовича. Ця посада, за традицією, мала б зберегтися. Цього вимагав, зрештою, статус князівства. Напевне тоді була створена єдина нині знана велика князівська (державна) печатка Юрія Львовича, яка кріпилася до документів. На лицевому боці печатки зображено фігуру князя, що сидить на троні, з короною на голові та скіпетром в руці (тло нагадує орнамент у вигляді симетрично розміщених розеток-зірок), в обідку леґенда: "+ S' · DOMINI · GEORGI · REGIS · RUSIE · " ("+ Володар Юрій король Руси"). На зворотному боці зображено вершника, що вбиває списом змія (правдоподібно, св. Юрій), кінь обернений ліворуч по-геральдичному. Тло оздоблено зірками. Навколо зображення в обідку леґенда: "+ S' · DOMINI · GEORGI · DUCIS · LADIMERIE" ("+Володар Юрій, князь Володимирщини")[137]. Крім великої князівської печатки, у відповідності з дипломатичним реґламентом, мала б використовуватися і мала князівська печатка, яку звичайно охороняв віце-канцлер. Її зображення, однак, не відоме. Не відомо також, чи паралельно користувався князь і його канцелярія аналогічними печатками з кириличними написами і чи взагалі такі були. У цьому контексті можна ставити питання і про мову діловодства канцелярії. Парадокс полягає у тому, що збереглась печатка, яка, очевидно, мала не першорядне значення — її прикріпляли до тієї частини документів, які скеровувались за кордон, тоді як кирилична печатка (чи її відбитка), як і кириличні документи Галицько-Волинського князівства з того часу, не збереглася. Втім, немає відомостей і про документи латинською мовою.

З XIII ст. відомі два листи князя Юрія Львовича до володимиро-берестейського князя Володимира Васильковича, коли той ще перебував у Холмі:

1282 р. Холм.— Князь Юрій Львович, у зв'язку з наміром їхати для одруження в Суздаль, відмовляє володимиро-берестейському князеві Володимиру Васильковичу на його прохання взяти участь у поході проти Польщі (Ипат., кол. 883—884);

1288 р. (Друга половина жовтня). Холм.— Князь Юрій Львович просить володимиро-берестейського князя Володимира Васильковича передати йому у володіння місто Берестя (Ипат., кол. 911).

---

[137] Докладний опис печатки зроблено: Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich. Przy współudziale E. Diehla // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce.— Kraków, 1900.— T. 6.— C. 306, 309; Лаппо-Данилевский А. Печати последних галичско-волинских князей и их советников // Болеслав Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований.— СПб., 1907.— С. 241—252. Пізніше печаткою користувалась канцелярія синів Юрія Львовича Андрія та Лева, а також, як припускають, канцелярія його небожа — князя Юрія Болеслава Тройденовича.

Названі листи — уривки (їх реконструйовано з літописів), зберігають двочленну структуру формуляра. Інскрипція у формулі звернення традиційна: "Строю мои" і "Г(с)нє, строю мои".

Знову ж таки документальна спадщина канцелярії Юрія Львовича напевно була значно більшою. Після поновного об'єднання галицько-волинські землі за територією майже дорівнювали князівству Данила Романовича. Юрій Львович називає себе королем, хоч немає достатніх підтверджень того, що він був удостоєний цього титулу і корони від папи. До того ж у другій половині XIII, а особливо з XIV ст. документ набував дедалі більшої ваги і поширення.

З початку XIV ст. мало б залишитися якесь листування Юрія Львовича з куявськими князями (із смертю Лева Даниловича змінилася політика галицько-волинського престолу на користь Польщі) проти чеського короля Вацлава, що на той час підкорив "усю Польщу" (Малопольщу). На це непрямо вказує повідомлення від 1302 р. про те, що польський князь Владислав Локетек пустошив Сандомирську землю, яку з допомогою "татарів і русинів" окупували чехи[138]. На користь контактів князя Юрія з Куявією свідчать його родинні зв'язки — другою дружиною Юрія Львовича була Євфимія, донька куявського князя Казимира. Відомі на той час контакти Юрія Львовича з Владиславом Локетеком[139] та Тевтонським орденом. Зокрема, на зв'язки князя Юрія Львовича з рицарями вказують окремі місця грамот синів князя Юрія Андрія і Лева Юрійовичів. У 1316 р. вони, прагнучи поновити контакти з Тевтонським орденом, покликаються "на традиції дружби двох країн", яка "в давнину [в'язала] наших предків, як це ширше сказано у відповідних документах та угодах"[140]. У листі князя Юрія Тройденовича від 1325 р. не згадуються документи, але поіменно перераховано галицько-волинських володарів, які підтримують відносини з орденом: "як наші [...] король Данило, або наш прадід Лев, чи найдорожчий дід Юрій мали звичай перебувати у прихильності та мирі із згаданим Орденом, так і ми прагнемо у такій же згоді зоставатися"[141]. У документі, писаному рік пізніше, князь Юрій Болеслав Тройденович вказує на існування в минулому союзів між магістрами Тевтонського ордену і "нашими [...] попередниками королями і князями, тобто Романом, Данилом, Левом, Юрієм і Андрієм"[142]. Ці "союзи" та інші угоди у XIII — перших десятиліттях XIV ст. напевно "скріплялись" (про це йдеться у згаданому документі 1316 р.) відповідними документами. Зустрічам і угодам не могло не передувати листування.

Немає сумніву в тому, що тогочасний галицько-волинський двір контактував з Царгородом (власне за Юрія Львовича, десь у 1302—1303 рр., постала окрема Галицька митрополія), можливо, і з папською курією. Як уже згадувалося, залишаються нез'ясованими питання про те, чи коронував князя Юрія папа, а також унійні справи України з Римом. Кли-

---

[138] Monumenta Poloniae historica (Pomniki dziejowe Polski).— Lwów, 1878.— T. 3.— S. 186—187.

[139] A b r a h a m W. Powstanie...— S. 172.

[140] Codex diplomaticus Prussiae. Herausqegeben von J. V o i g t.— Königsberg, 1842.— Bd. 2.— S. 92—93.

[141] I b i d.— S. 154—155.

[142] I b i d.— S. 90.

ментій V 1309 р. (згідно із записом Я. Длуґоша) звертався до князя Юрія: "вИславши до короля русинів знатних послів, закликав та просив його, щоб він, згідно зі своєю обітницею, зробленою через послів та л и с т о в н о (розрядка наша.— **О. К.**), не занедбав прийняти послух та унію..."[143]. Потребували документування торгівля князівства з Європою і Близьким Сходом, роздача земель, зокрема, церкві. Про привілеї на землю, надані церквам, непрямо може вказувати наведена згадка Я. Длуґоша про те, що князь Юрій був "ласкавий і для духовенства щедрий"[144].

Цінні для нас згадки про князівські привілеї та документи канцелярії — [illegible] тому числі й, можливо, Юрія Львовича — у пізніших королівських грамотах. Наведемо дві з цих згадок:

1354 р.— Польський король Казимир III дарує Іванові Пакославові місто Ряшів у Руській землі (суч. Жешів) з повітом, підтверджуючи їх територію так, як вони були "здавна щасливо уставлені у своїх межах найяснішими князями Руси"[145];

1415 р.— Польський король Владислав II підтверджує Михайлові Терлецькому володіння землями та іншими угіддями у селі Терлі в тих межах, у яких "за кнѧ(з) Льва были, за руски(х) кн(ѧ)жатъ"[146].

Знаходимо також згадки про документи, які видав саме князь Юрій (цілком можливо, що і Юрій Львович). Так, у грамоті самбірського старости Страшка йдеться про поділ земель села Стрілковичі та монастиря Созань за межами, які були "за кнѧзѧ Льва и за кнѧзѧ Юрьꙗ..."[147].

Отже, перед нами додаткові відомості про незбережені нині локаційні документи приватним особам, що надавались князівською канцелярією.

Канцелярія укладала також статутні та договірні грамоти, міжкнязівські угоди, документи, видавані під час з'їздів князів тощо.

КАНЦЕЛЯРІЯ ЮРІЯ БОЛЕСЛАВА ТРОЙДЕНОВИЧА

Про внутрішній устрій (в тому числі й діяльність князівської канцелярії) Галицько-Волинського князівства часу Юрія Болеслава Тройденовича (друга половина 1323 — 7 квітня 1340 рр.), як і взагалі про перші п'ять десятиліть XIV ст., маємо дуже скупі й нерідко суперечливі відомості. Знаємо імена князів, те, хто і коли успадкував галицько-волинський престол, окремі зовнішньополітичні акції. Знаємо також про боротьбу за владу боярства. Тим часом Галицько-Волинське князівство досягло тоді своєї найбільшої могутности, мало багате на події внутрішнє життя та розгалужені контакти із сусідніми державами, зокрема з татаро-монгольською Ордою, яка вже занепадала, Литвою та Польщею, вплив яких, навпаки, дедалі більше посилювався.

З часів перебування на галицько-волинському престолі Юрія Болеслава Тройденовича дійшло до нас заледве п'ять документів. Збереження цих документів завдячуємо зовнішньополітичним контактам князівства:

---

143 Ч у б а т и й М. Історія...— С. 666—667.

144 J a n a D ł u g o s z a roczniki...— Ks. 9.— S. 64; S e m k o w i c z W. Krytyczny rozbiór dziejów Jana Długosza (do roku 1384).— Kraków, 1887.— S. 333.

145 Codex diplomatikus Poloniae.— Varsaviae, 1847.— T. 1.— S. 210.

146 Р о з о в В. Українські грамоти. Том перший. XIV в. і перша половина XV в.— К., 1928.— С. 87.

147 АЮЗР.— СПб., 1846.— Т. 1 (1340—1506).— С. 45.

оригінали їх спочатку в канцеляріях, а пізніше в державних архівах залишились донині малопошкодженими. Втім, як відомо, за кордоном збереглися не тільки ці галицько-волинські документи. Водночас залишається нез'ясованим факт повної втрати документів, які виходили з канцелярії Юрія Болеслава староукраїнською мовою (така ж доля документальної спадщини Юрія Львовича та його синів Андрія і Лева). Не збереглось слідів поточного діловодства цією мовою.

Один із перших збережених документів князівської канцелярії Юрія належить приблизно до жовтня 1325 р., другий — до 9 березня 1327 р. Це лист князя до генеральних маґістратів Тевтонського ордену в справах відновлення міждержавних відносин і лист з обіцянкою боронити землі ордену "від татарів та від будь-якого іншого ворожого нападу"[148].

Інші два документи — грамоти договірного характеру, складені 11 лютого 1334 р. (Львів) і 20 жовтня 1335 р. (Володимир). У грамотах подано запевнення у дружніх почуттях князя і вищих сановників двору та держави до ордену.

П'ятий документ видано 20 січня 1339 р. у Володимирі. Це дарча грамота князя Юрія Болеслава слузі Барткові про надання війтівства на маґдебурзькому праві в місті Сяноку[149].

Усі названі документи писані латинською мовою.

Окремі, переважно вторинні матеріали вказують на можливість існування великого за обсягом листування у зв'язку з "поставленням" Юрія Болеслава на галицько-волинський престол. Відома з іноземних джерел суперечка навколо спадкоємности трону. Велику зацікавленість у цій справі виявляли Польща та Литва, а також місцеве боярство. Не був безстороннім тут і Тевтонський орден. На це прямо вказують запевнення князя Юрія Болеслава (грамоти 1325 і 1327 рр.) у прихильному ставленні князівства до Пруссії. До таких запевнень князь вдавався і пізніше, коли до влади прийшли великі маґістри ордену — Людер і Теодорик з Альденбурґа.

Не могло не вестись листування між Юрієм Болеславом і литовським князем Ґедиміном, зокрема, як припускають, після поразки ордену від Польщі та Литви у 1331 р. Тоді мала бути укладена навіть якась угода Галицько-Волинського князівства з Литвою[150]. Здається, того ж таки року Юрій Болеслав одружився з донькою Ґедиміна. Такі різнопланові зв'язки не могли обходитися без кореспонденції.

Князь Юрій Болеслав напевне листувався з Пруссією та Литвою у зв'язку з польсько-угорською угодою щодо Галицької Руси, укладеною 1339 р. (вона знайшла розвиток у договорі 1350 р.). Ініціатива виходила від польського короля Казимира III. Пізнавальна для нас поява, дещо несподівана, титулу "heres et dominus totius terre Russie" ("пан і володар усієї землі Руси") у казимирівському документі від 1337 р.[151]. Цікава

---

[148] Болеслав Юрій II...— Табл. IV.

[149] Через сто років на цю грамоту ("privilegium domini ducis Georgii") покликаються під час судової розправи між сяноцьким війтом Петром і вдовою Пелки та її сином Миколою (AGZ.— Lwów, 1886.— T. 11.— S. 161).

[150] Р ж е ж а б е к И. Юрий II — последний князь всея Малыя Руси // Болеслав Юрій II...— С. 55.

[151] Zbiór dokumentów, znajdujących się w Bibliotece hr. Przezdzieckich w Warszawie / Wyd. A. C h m i e l.— Kraków, 1890.— S. 7.

також згадка про те, що у 1338 р. руський боярин [?] Лотка чи Лочка (d[ominus] Lothka dux Ruthenorum) приходив до угорського короля Карла Роберта І у Вишеград[152].

Важливого значення тоді все ще надавали відносинам з татаро-монголами. За традицією, галицько-волинські князі віддавали ханам "зверхню честь як своїм зверхникам", але через боротьбу Юрія Болеслава з боярами ця "зверхність" (очевидно, не без заходів самого князя) стає ще більшою[153]. Відомо навіть, що русини з татарами робили декілька походів на Польщу ■ 1324—1325 pp.[154], на Угорщину ■ 1332, 1334—1335 pp.[155]. Це не могло не обходитись без якихось дипломатичних контактів і листування. У зв'язку з контактами князя, двору, а отже, й працею князівської канцелярії заслуговує на увагу поділ західноукраїнських земель на можливі сфери впливу, за яким Волинь підлягала Золотій Орді, Галичина — Угорщині*.

На першому місці у відносинах князя Юрія Болеслава з галицькими і волинськими боярами стояли, здається, конфесійно-національні питання. Документи й акти у цих справах були писані, правдоподібно, кирилицею. Втім, князь Юрій Болеслав, хоч і прийняв православ'я, коли вступав на галицько-волинський престол, залишався прихильником католицизму. За деякими даними, він у 1327 р. мав навіть повернутись у лоно католицької церкви[156]. Припускають також, що замирення Казимира III з Чехією (1336 р.) та Пруссією (кінець 1330-х pp.) відбувалось під впливом несприятливих для католицизму подій у Галицько-Волинському князівстві. Папі Іванові XXII на той час більше йшлося про Галичину та Волинь, ніж про політичні незгоди між католицькими державами. Досить згадати його листи від 1325 р. різним особам, у яких він "дарує індульґенції учасникам походу не тільки проти схизматиків і татарів, але й проти язичників"[157]. У грамоті від 16 червня 1327 р. папа переконує "руського князя Болеслава" (у грамоті помилково Roleslaus) стояти твердо при своїх намірах, перейти з православ'я у лоно католицької церкви[158]. Водночас окремим листом він звертається до польського короля Владислава Локетека з наполяганням впливати на Юрія Болеслава своїм батьківським словом. Чи писав з цього приводу князь Юрій Болеслав у римську курію — не відомо. Такі документи не збереглися.

Двір Юрія Болеслава не міг не мати контактів з патріархатом у Царгороді, насамперед, щодо Галицької митрополії та призначення митрополитів. Пертрактації у цих справах велись, правдоподібно, ще за Лева Даниловича, Юрія Львовича і, як відомо, не закінчилися й пізніше (пор. діяльність на той час митрополита Теогноста, єпископські собори).

---

[152] Дубицька Хроніка. Floriane Hungariae fontes domestici...— T. 3.— P. 128.

[153] Замечания И. А. Линниченка на статью И. Режабка о последнем князе всей Малороссии Юрие II // Болеслав Юрій II...— С. 92, 109—110.

[154] Vetera monumenta...— Vol. 1.— P. 316, 324, 338.

[155] Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV... Opera et Studio G. Praj.— Vindobonae, 1764.— Pars II.— P. 32. 34—37.

* Див. раніше.

[156] Ржежабек И. Юрий II...— С. 21, 58, 59.

[157] Там же.— С. 15.

[158] Vetera monumenta...— Vol. 1.— P. 229.

Та повернімося до розгляду збережених в оригіналі документів від 1325, 1327, 1334, 1335 та 1339 рр. Їх діловодно-дипломатична структура дає підстави твердити, що придвірна канцелярія за Юрія Болеслава створювала три різновиди документів: листи, договірні грамоти, які дещо наближені за формою до дипломатичного листування, і дарчі документи. Грамота 1339 р., навіть сприймається якоюсь мірою як наслідування дарчих грамот князівських канцелярій Лева Даниловича, а можливо, і Юрія Львовича, хоч і відрізняється тим, що подає в есхатоколі список свідків.

Усі названі документи оригінальні, не викликають застережень щодо автентичности, датовані повними датами (чотири з них видано у Володимирі, документ з датою 11 лютого 1334 р.— у Львові) та засвідчені князівською печаткою. До двох грамот, від 1334 та 1335 рр., крім князівської, прикріплено печатки вищих сановників.

Канцелярія Юрія Болеслава Тройденовича створювалась на базі канцелярії князів Андрія і Лева Юрійовичів. Її діловодні традиції сягали правління Юрія Львовича, можливо, і раніших часів. На це вказують близькість структурної будови документів, використання спадкової князівської великої (державної) печатки. Припускають, що князь Юрій Болеслав, як і князі Андрій та Лев Юрійовичі, користувався печаткою свого діда, князя Юрія Львовича[159]. Канцелярія Юрія Болеслава також використовувала зразки формулярників з архіву канцелярій попередніх князів (документ 1316 р., писаний від імени Лева і Андрія Юрійовичів, ідентичний за будовою і частково за змістом клаузул документу від 1327 р. Юрія Болеслава)[160].

У канцелярії Юрія Болеслава можна виділити загалом два зразки формулярів — договірної грамоти і дарчої грамоти. Їх аналіз дає певний матеріал для спостереження над підготовкою документа та індивідуальним писарським стилем.

Кожний із документів складається, згідно з класичною структурою, з трьох частин. У межах цих частин текст членується на спеціальні дипломатичні клаузули — *інвокацію, аренґу, промульґацію, інтитуляцію, наррацію, диспозицію, корроборацію, датацію.*

Інвокація має формулювання: “In nomine Domini, amen” (1335) та “In Dei nomine, amen” (1339). У документах 1325, 1327 та 1334 рр. вона відсутня.

Аренґа використана у двох документах — договірній грамоті 1335 р. та дарчій — 1339 р. У першому випадку її текст досить великий за обсягом, розміщений після інвокації і членується текстом клаузули інтитуляції, у другому — розміщений після інвокації та перед текстом клаузули промульґації.

Промульґація у документах Юрія Болеслава не виходить своїм змістом за межі звичайної мотивації волі експонента, що адресується загалу. Формулювання промульґації у документах канцелярії різні: “Noverint universi ad quos praesens scriptum fuerit devolutum” (“Хай буде відомо усім, до кого дійде наше писання”), 1325 р.; “Vestrae sinceritate universitati volumus innotesci serie illiterarum” (“Прагнемо довести рядом до-

[159] Лаппо-Данилевский А. Печати...— С. 240—244 и др.

[160] Codex diplomaticus Prussicus...— Bd. 2.— S. 92, 157; Ржежабек И. Юрий II...— С. 4—5.

кументів до відома вашій світлости і всім загалом"), 1334 р.; "Noverint igitur universi et singuli, tam praesentes quam futuri, quorum audiencie seu visui praesens pagina demonstratur" ("Хай дізнаються усі загалом і кожен зокрема як тепер, так і в майбутньому, кому б не був поданий цей аркуш чи то для читання, чи для слухання"), 1339 р. Бракує тексту промульґації у документі з 1335 р.

Інтитуляція. Формулювання цієї клаузули хибує текстуальною нестабільністю. Із відомих п'яти засвідчень у кожному випадку додається якийсь новий компонент. Тричі формулювання починається з множинної форми займенника "Nos". Деякі з них повторюють титулятуру, що вживалася у документах Андрія та Лева Юрійовичів, зокрема, з документа 1320 р.

У грамоті 1325 р. вживається титул "Nos Georgius Dei gracia dux Russiae" ("Ми Юрій Божою милістю князь Руси"), у грамоті від 1327 р. князь Юрій Болеслав називає себе "Georgius Dei gracia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae" ("Юрій Божою милістю князь землі Руси, Галичини і Володимирщини"). У грамоті від 1334 р. ця ж клаузула має таке формулювання: Georgius, ex domo Dei natus dux et dominus Russiae" ("Юрій, з дару Божого уроджений князь і володар Руси"). У грамоті від 1335 р. інтитуляція звучить "Nos Georgius Dei gratia natus dux totius Russiae Minoris" ("Юрій Божою милістю уроджений князь усієї Малої Руси"). У дарчій грамоті від 1339 р. клаузула має таку форму: "Nos Georgius Dei gracia dux et heres Regni Russiae" ("Ми Юрій Божою милістю князь і дідич Королівства Руси").

Різні щодо будови і викладу фактів *наррація* і *диспозиція* у листах 1325 і 1327 рр. та договірних грамотах 1334 і 1335 рр. Характерною особливістю змісту клаузули диспозиції цих грамот є покликання на давні та традиційні відносини між Галицько-Волинським князівством і Тевтонським орденом, що сягали часів Романа Мстиславича, Данила Романовича, Лева Даниловича, Юрія Львовича та інших князів. До речі, переліки імен князів, як-от: "благословенної пам'яти король Данило, або наш прадід Лев чи наш найдорожчий дід Юрій" (1325), "нашими, блаженної пам'яти попередниками королями і князями, тобто Романом, Данилом, Левом, Юрієм і Андрієм" (1335) та ін.— нагадують елементи інституляції у відомих грамотах Володимира Васильковича і Лева Даниловича. У контекст договірних грамот 1334—1335 рр., зокрема у клаузули диспозиції, включено не лише згадки про попередників Юрія Болеслава, а й формулу "nos una cum delectis et fidelibus nostris baronibus milibusque", що означає "ми разом із нашими вибраними і вірними боярами та військовими" (з переліком їхніх імен і прізвищ). Текст клаузули вказує на загалом спільний захід князя і князівського двору щодо Тевтонського ордену (див. далі).

У зовсім відмінному стилі викладають матеріал клаузули наррації і диспозиції дарчої грамоти князя Юрія Болеслава на війтівство в місті Сяноці. У цій грамоті мало розбудовані клаузули вступного протоколу за рахунок диспозиції. Особливе місце в тексті клаузули займає виклад користей від надання війтівства, а також конкретний перелік дарованого нерухомого майна. Принцип подачі матеріалу в клаузулі диспозиції характеризує стиль викладу, зокрема, точність формулювань правової чинности документа.

Корроборація. Клаузула наявна у всіх п'ятьох документах. Незважаючи на традиційність формулювань, якусь близькість їх можна простежувати хіба що у двох перших листах — 1325 і 1327 рр. Формулювання клаузули такі: In cuius rei testimonium pr[ae]sentes fieri iussimus nostri maioris sigilli munimine roboratas" ("Для засвідчення цього велимо скріпити дане [писання] знаком нашої великої печатки"), 1325 р.; "In cuius rei testimonium praesentes fieri duximus nostri sigilli munimine roboratas" ("На засвідчення цього ми вирішили скріпити даний документ силою нашої печатки"), 1327; "In testimonium horum omnium praesentes paginas nostris sigilli appensione nostrorumque baronum sive militum fecimus munimine roborari" ("На засвідчення цього всього ми веліли скріпити дані сторінки прикріпленням нашої та наших бояр або військових печатками"), 1334; "Ut haec maneant inconvulsa et semper integra, roburque obtineant perpetuae firmitatis ac novitatis vultum assumant, praesentes scribi fecimus et nostro ac praedictorum nostrorum baronum sigillis communiri" ("А щоби все це залишилося непорушним і завжди цілісним і щоб мало силу постійної ваги, а також щоб набуло нового вигляду, велимо дане [писання] підписати і скріпити нашою печаткою та печатками вищезгаданих наших бояр"), 1335; "In horum evidenciarum praesentes conscribi et dependenti nostri sigilli munimine dedimus roboratas" ("На доказ цього ми веліли скласти дану грамоту і скріпити [її] прикріпленням нашої печатки"), 1339.

Засвідчення документа — один із завершальних і найвідповідальніших моментів у процесі його підготовки та створення, тому на це традиційно завжди звертали особливу увагу укладач документа і той, хто ставив (прикріплював) печатку, тобто печатник-канцлер. З моменту прикріплення печатки до записаного пергаменту його текст набирав правової сили. Проте формулювання клаузули корроборації в наших документах дуже різняться. Такі розбіжності можуть бути свідченням того, що в канцелярії Юрія Болеслава не було єдиного печатника-канцлера. Різні люди трималися різних традицій щодо побудови тексту клаузули. Водночас ці формулювання не можна вважати типовими. Правда, це лише попередні спостереження. Засвідчення документів 1334 і 1335 рр. печатками князя і членів двору (у грамоті 1335 р. це переважно військові — вони співучасники юридичного акту, а водночас свідки видачі документів) — рідкісний випадок не лише у східній, а й у загальнослов'янській дипломатиці. Залишається відкритим питання щодо корроборації грамоти від 1335 р., у якій під текстом узагалі немає підписів. Можливо, реальне формулювання тексту клаузули корроборації суперечило наперед заготовленій формулі.

Датація. Написання цієї клаузули стабільне щодо вживання перших слів "datum et actum", замість "actum et datum" ("сталося і писано"). Не в усіх випадках (крім документа від 1339 р.) створює псевдосуперечність щодо процесу складення акта. Ось який вигляд мають клаузули датації:

"Datum et actum", далі — текст власне дати. 1325 р. Так само грамоти 1327 р.

"Datum et actum", далі — місце написання документа і власне дата. 1334 р. Таке саме формулювання дати документа 1335 р.

"Actum", далі — місце написання документа та імена свідків. Після цього проставлено слово "datum", а далі — власне дати. 1339 р.

Вживання форми "datum et actum" може вказувати на традицію, але така невелика кількість прикладів ще не дає підстав для остаточних висновків. Одне можна сказати з певністю: під час укладання документів чітко не розмежовується на письмі правовий акт, пов'язаний з апробацією видачі документа, і акт його складання — він сприймається як цілість і виступає наче формальність. У зв'язку з цим формулу "actum-datum" (1339), очевидно, не слід вважати випадковою.

Розглянута структура формулярів канцелярії Юрія Тройденовича дає підстави констатувати, що під час складання документів писарі-укладачі, і, зокрема, канцлери керувались зразками різних формулярників, творчо запозичаючи структуру та ті чи інші часткові формулювання клаузул. Водночас ні один з формулярів, що використовувався придворною канцелярією Юрія Болеслава, як свідчить порівняльний аналіз їхніх зовнішніх і внутрішніх ознак, не має прямого відповідника у пам'ятках західної дипломатики. Судячи з усього, пропонована структура формулярів і текст більшости клаузул — творчість канцелярії, але в них відбита різна дипломатична традиція (можливо, спадкована і набута). Навряд чи тут міг відігравати значну роль віковий ценз для писарів-укладачів. Подібність структури клаузул промульґації та датації у документах від 1325 і 1327 рр. може, однак, свідчити про належність їх одному писареві-укладачу (хоча знаємо, що формуляр документа 1327 р. запозичений з канцелярії Андрія і Лева Юрійовичів*). Одного автора мали й документи 1334 і 1335 рр., а відмінності в будові та стильові особливості текстів клаузул цих документів пов'язані, очевидно, з їх остаточним редаґуванням.

У той же час, як підтверджує аналіз почерків оригіналів, у п'яти розглядуваних випадках було троє переписувачів. Невідомий нині на ім'я писар, умовно називаємо його писарем "А", писав чистовики документів 1325 і 1327 рр., інший, писар "Б",— чистовики документів 1334 і 1335 рр. і писар "В" — документ 1339 р.

Якщо, наприклад, у першому випадку припустити, що в канцелярії князя Юрія Болеслава чорновик (концепт) і чистовик документів 1325 і 1327 рр. підготовляла одна і та сама особа, то можна назвати переписувача "А" також укладачем документа. Це такою ж мірою стосується документів, що видані у 1334 та 1335 рр.

Аналізовані документи дають нам можливість уявити специфіку діяльности тогочасної канцелярії як певного феномена культури. Що більше, вони по-своєму віддзеркалюють і суспільно-політичну ситуацію в країні, відносини між князем й іншими владними структурами князівства, зокрема, боротьбу боярства з князем.

Про конкретний перебіг цієї боротьби ми знаємо, на жаль, небагато. Про якісь її елементи, однак, можемо судити, порівнявши зміст і форму чотирьох документів Юрія Болеслава з 1320—1330-х рр. Перші два, від 1325 і 1327 рр., укладено, згідно з традицією, від імени князя Юрія і засвідчено його князівською печаткою. У документах від 1334 та 1335 рр., хоч і вони писані від імени того ж князя Юрія Болеслава, з'являються імена високих достойників ("baronis"), а поряд із князівською прикріплено

* Див. раніше.— С. 100.

до грамот їхні печатки. Випадок неординарний для того часу. Ймовірно, цей факт вказує на те, що у 30-х рр. XIV ст. не тільки князь був ґарантом відносин з Тевтонським орденом. Згадані документи підписали і засвідчили:

1334 р.— Ходор — "галицький єпископ",
Дмитро Дедько (Дядько),
Хотко — "суддя нашого двору",
Юрій Лисий (Georgio Calwo)
Михайло Єлезарович,
Олександр Молдаович,
Бориско Кракула;

1335 р.— Дмитро Дедько (Дядько)
Михайло Єлезарович — "белзький воєвода",
Васько Кудинович — "суддя нашого двору"
Грицько Коссачович — "перемиський воєвода",
Бориско Кракула — "львівський воєвода",
Ходор Отек — "луцький воєвода",
Хотко — "син Єромира".

Цей факт, однак, не слід прямо пов'язувати з розвитком документа. Тут на його оформленні позначилися екстраординарні політичні обставини. Прикріплення печаток єпископа і боярів поряд з великою князівською печаткою ще не означає, що сам по собі княжий документ у східнослов'янському світі першої половини XIV ст. не мав належної ваги. Таке ставлення до документа могло побутувати на Русі-Україні десь у XII ст. чи після смерти князя Романа у XIII ст. Польський документ такий факт засвідчує навіть у другій половині XIII ст.[161] Тому так ставити питання про вагу "sigillum authenticum" недоцільно. Вплив галицько-волинського боярства на князівський двір у першій половині XIV ст. був значний. Грамота князя Андрія Юрійовича купцям Кракова також була складена "usu consilio baronu[m] ac nobiliu[m] n[ost]rorum ("з поради бояр та нашої знаті"), хоча під нею не прикріплено печаток бояр.

Водночас у названих документах від 1325 і 1327 рр. не вжито у клаузулі інтитуляції слова "natus" (уроджений), а в 1334 і 1335 рр. воно з'являється. Припускаємо, що саме цим словом канцелярія прагнула додатково підтвердити правно-спадковий статус становища князя. Слово "natus", з одного боку, засвідчувало, що князь і надалі залишається законним володарем держави, а з другого боку, якоюсь мірою вказувало на, сказати б, другорядність значення присутности бояр під час складання документів і прикріплення до них їхніх печаток.

І все ж проілюстровані зовнішні ознаки документів говорять про те, що вже у 30-х роках, принаймні з 1334 р., відбувається певне обмеження князя Юрія Болеслава з боку бояр (зокрема військових) в управі князівством, хоча, за традицією, канцелярія й надалі виставляла документи від імени князя. Таких конкретних прикладів у дипломатиці Галицько-Волинського князівства за раніший час не маємо. І. Ржежабек, аналізуючи цей факт, доходить висновку, що в останні шість років, тобто у 1334—1340 рр., влада галицько-волинського князя Юрія Болеслава була настільки обмеженою, що він, не спитавши згоди вищих державних са-

[161] Kętrzyński S. Zarys...— S. 195.

новників, навіть воєвод земель, суддів і т. д., не міг укладати міжнародних договорів[162]. Модель грамот і всі дотичні до них зовнішні та внутрішні ознаки, попри неординарність окремих елементів, засвідчують автентичність документів.

Через брак ширшої документальної бази неможливо встановити імена людей, які могли обіймати якісь посади в канцелярії Юрія Болеслава в 1325—1339 рр., відтворити її структуру, з'ясувати, як були розподілені обов'язки персоналу.

Втім, канцелярія Юрія Болеслава могла кардинально міняти своїх традиційних уже функцій і завдань, як, певна річ, не могла нехтувати вимоги часу і не вдосконалюватися в адміністративному плані. Цю одну з найважливіших виконавчих установ князівського двору напевне очолювала високоосвічена особа. За традицією, це був печатник-канцлер. Однак ніде не називається ім'я цієї людини. Правдоподібно, цю посаду обіймала духовна особа або хтось із бояр, що згадані в документах 1334 і 1335 рр. Дуже можливо, що канцлером-печатником у той час був єпископ Ходор або Дмитро Дедько (Дядько), можливо, якась інша особа з близького оточення князя у Володимирі (навряд чи таку відповідальну посаду канцлера міг поєднувати з власними обов'язками "суддя двору" чи хтось з воєвод). На користь нашого припущення свідчить розміщення печаток у документі від 1334 р. Перша печатка, прикріплена до грамоти посередині, належить експонентові документа — князеві, друга, праворуч по-геральдичному,— печатка галицького єпископа Ходора, зліва — Дмитра Дядька (Дедька). Після 1340 р. саме Дмитро Дедько (Дядько) очолює князівство. У документі 1335 р. на місці печатки єпископа Ходора прикріплено печатку Дмитра Дедька (Дядька), а ліворуч — печатку Михайла Єлезаровича — белзького воєводи. Печатник-канцлер, за традицією, повинен був охороняти печатку. В документі 1325 р. згадано "велику печатку" (majus sigillum) князя. Отже, канцелярія мала б використовувати "малу печатку" ("sigillum minor"), а нею, як відомо, завжди відав віцеканцлер[163]. Хто міг бути тією особою, сьогодні теж не відомо. Серед високопосадових осіб двору привертає увагу постать Хотка, сина Єромира (Яромира),— у грамоті 1335 р. його названо у списку "вибраних вірних бояр" останнім, без зазначення титулу і роду занять.

Припускаємо, що канцелярія Юрія Болеслава Тройденовича мала "руськомовну" і "латиномовну" (цілком можливо, що ще й грекомовну) групи писарів. Донині залишилася нез'ясованою також процедура укладання документів іноземними мовами. Не відомо, чи в канцелярії Юрія Болеслава документи латинською мовою складали місцеві драгомани, які мали спеціальну підготовку і володіли відповідними навичками, а чи приїжджі писарі, як не знаємо, чи ці документи переписували з концептів, складених спочатку староукраїнською мовою і пристосованих пізніше до латиномовних формулярів, а чи відразу готували чужою мовою. Припускаємо, що більшість усе ж таки не перекладали — при канцелярії працювали укладачі документів та писарі, які добре володіли латинською мовою. Стосовно мови й укладу документа 1339 р. Ф. Кірик зауважує, що князь "користав з послуг секретаря, який добре знався на канце-

[162] Ржежабек И. Юрий II...— С. 64.
[163] Żebrawski T. O pieczęciach dawnej Polski i Litwy.— Kraków, [1865].— S. 4.

лярській роботі, веденій латинською мовою"[164]. Однак у деяких випадках концепти-чорновики текстів могли готувати таки рідною мовою. Доречним тут буде зауважити, що князь протеґував, наприклад, чехам, німцям, не кажучи вже про поляків, отож при дворі завжди перебували іноземці — духовні й світські особи. На думку А. Флоровського, князь Юрій спирався на іноземців навіть у поточних справах. У його оточенні бачимо "Bohemi et Alemanni", а серед чехів, можливо, і богословів "virorum et sacra scriptura eruditorum"[165]. Про це йдеться у деяких хроніках та інших джерелах[166]. Перебування іноземців при князівському дворі у Володимирі диктувалося в значній мірі також традицією, пов'язаною з вихованням князя, який молоді роки провів в іноземному оточенні й від самого початку провадив політику, звернену на Захід[167].

* * *

Стан виявлення документальної спадщини та дослідження у її контексті поставленої проблеми на сьогодні ще далеко не достатній для арґументованих узагальнень. Наші міркування щодо розвитку документа, а також частково щодо акта у XIII — першій половині XIV ст., як і стосовно діяльности князівської канцелярії, у якій їх творено, мають здебільшого гіпотетичний характер. Ми ставили собі за мету глянути на історію Галицько-Волинського князівства з точки зору дипломатики і таких об'єктів її дослідження, як документ і канцелярія, зібрати й упорядкувати джерельний та історіографічний матеріал, який правив би за основу для ґрунтовного нарису, присвяченого документальній спадщині галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV ст.

Отже, спробуємо підсумувати сказане у цій статті.

XIII ст.— переломний етап у розвитку та використанні документа на досліджуваних територіях. На відміну від XII і раніших століть, у XIII ст. галицько-волинський документ набуває реальної, а не символічної, як досі, ваги, позбуваючись традиції несистемности і випадковости, які були невід'ємними ознаками його появи. Така зміна особливо помітна з другої половини XIII ст. Найсильнішими стимулами розвитку державного документа на той час були загальне прямування до правових нормотворчих засад у внутрішньому житті князівства, потреба в захисті наданих раніше, насамперед економічно-господарських, прав і привілеїв та постійні зовнішньополітичні контакти. З'являються — у деяких випадках уперше —"нормативні" зразки галицько-волинської документалістики. Документ, а передусім акти з утвердженням нових форм правових відносин та модернізацією адміністративних засад у державному управлінні, використовується дедалі частіше. Адресат (одержувач) документа стає особою, зацікавленою в його посіданні. Важливим чинником розвитку князів-

---

[164] Kiryk F. Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku.— Przemyśl, 1992.— S. 5.

[165] Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X—XVIII).— Прага, 1947.— Т. 2.— С. 285.

[166] Monumenta Poloniae Historica... / Ed. A. Bielowski.— Lwów, 1872.— T. 2.— P. 629; Fontes rerum austriacarum.— Wien, 1855.— Bd. 8.— S. 564—565; Vetera monumenta...— Vol. 1.— P. 566; Хроніка Йоана з Вінтертура // Archiv für schweizarische Geschichte.— Zürich, 1900.— Bd. 11.— S. 165—170.

[167] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство.— С. 112—113.

ської документації були напевно щораз наполегливіші звернення світських та духовних осіб, установ і корпорацій з настійною вимогою підтвердити раніше надані свободи і привілеї, запевнити державний захист прав власности.

Велика частина документів XIII — першої половини XIV ст. була покликана до життя зовнішньо- та внутрішньополітичними потребами. Міжнародні зв'язки, відносини князя та князівського двору і боярства, контакти з Константинополем і Римом у церковних справах, підготовка і проведення віч, з'їздів, організація військових походів, укладення міжкнязівських "мирів" — усе це в той час уже не могло обходитися без писемного засвідчення, а то й унормованого документування.

Розвиток державного документа в Галичині та на Волині невіддільний від діяльности князівських (придвірних) канцелярій Романа Мстиславича, Данила Романовича, Володимира Васильковича, Юрія Львовича, Юрія Болеслава Тройденовича та ін. Адекватно уявити і відтворити цю діяльність, видовий і типовий склад тогочасної документальної спадщини сьогодні вкрай важко, а почасти й неможливо, оскільки збереглася — здебільшого в уривках і копіях — лише незначна частина документів.

На основі писемних пам'яток та за історіографічними відомостями, на галицько-волинських землях XIII — першої половини XIV ст. можна умовно визначити два типи (різновиди) князівських канцелярій — канцелярію удільних князівств і канцелярію об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Канцелярія удільних князівств звичайно була тісно пов'язана з єпископською канцелярією і не становила окремої частини придвірної адміністрації. Власне єпископ відповідав за її функціонування, йому допомагали декілька писарів. Канцелярія об'єднаного Галицько-Волинського князівства мала принаймні з 40-х рр. XIII ст. набагато ширші функції і в ряді випадків виступала як окрема виконавча структура (інституція) князівського двору. У ній працював значний, як на той час, персонал. Очолював канцелярію печатник-канцлер (така посада могла бути, зокрема, у першій половині XIII ст. і в інших канцеляріях), здебільшого також духовна особа (у XIV ст. на цій посаді з'являються світські особи). Функціональні обов'язки писарів, правдоподібно, були спеціалізовані — працювали, зокрема у Володимирі за князя Володимира Васильковича, писарі-укладачі чорновиків (концептів) документів і переписувачі, ще інші працівники реєстрували документи та вели архів князівства. При канцелярії працювала група перекладачів, які займалися підготовкою документів за кордон. Остаточна апробація змісту і форми викладу документа належала до компетенції печатника-канцлера, який на документі, готовому для передачі адресатові, ставив печатку. Можна припустити, що така канцелярія (уряд канцлера як найвищий виконавчий орган об'єднаного Галицько-Волинського князівства) діяла вже у першій половині XIII ст.— за князювання Романа Мстиславича.

Ми свідомі того, що пропонована у цій статті спроба ретроспекції хибує подекуди декларативністю, не завжди оперта на неспростовні арґументи, яких годі дошукатися через брак вичерпного джерельного матеріалу. І все ж, навіть ризикуючи допуститися помилок, уважаємо за потрібне порушити маловивчену в українській дипломатиці проблему, бо вона, безперечно, заслуговує на увагу. Наші узагальнення, маємо надію,

можуть претендувати на те, щоб їх врахувати в дальшому її дослідженні на широкому загальнослов'янському порівняльному матеріалі. Водночас вони доводять необхідність ретельного пошуку і вивчення документів та актів галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV ст.

Oleh KUPCHYNS'KYI

SOME OBSERVATIONS ON THE DOCUMENT DEVELOPMENT AND THE FUNCTIONING OF THE CHANCELLERY OF THE HALYCHYNA AND VOLYN' PRINCIPALITY IN THE 13TH — FIRST HALF OF THE 14TH CENTURIES

The subject under discussion is the development of the chancellery document and its functioning in the domestic life and foreign relations of the country that entered its critical phase in the 13th century. The document evolved in accordance with the general tendency towards the implementation in the appanage principalities of the written legal principles (codification norms), the legal protection of the rights and privileges once granted to the Church, corporations and landowners, and the development of multilateral and constant foreign relations in the economical and cultural fields.

To a certain degree the document evolution in the Halychyna and Volyn' Principality can be seen through the activities of the court chancellery in the appanage principalities — those of Roman Mstyslavych, Danylo Romanovych, Volodymyr Vasyl'kovych, Yuriy Troydenovych, and others. In spite of the fact that in the 13th — first half of the 14th centuries the chancelleries of both appanage principalities and the united Principality of Halychyna and Volyn' were, no doubt, issuing and using documents, few of them are now extant, and these, for the most part, have been preserved either in copies or fragments. That is why the question of how these chancelleries worked, or what their regulations and duties were, remains unanswered.

Regardless of their scope of work or state status, the principality chancelleries in the 13th — first half of the 14th centuries were functioning as centres of political, economic and cultural life of the country.

Василь ІНКІН

АРХІВ САМБІРСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ

Фондоутворювачами архіву самбірського замку були різні інстанції королівської адміністрації столових маєтків — великого господарського комплексу, відомого з кінця XVI ст. під назвою Самбірської економії. До нього були інкорпоровані також солеварні (соляні жупи). Принцип нероздільности адміністрації і суду лежав в основі ієрархії судових установ. Право судити підлегле населення було атрибутом земельної власности і, оскільки вона мала роздільний характер, належало розпорядникам феодальної ренти — орендарям та адміністраторам окремих статей прибутків, над якими стояв королівський староста і підстаростинський замковий суд. Верховну владу здійснював Коронний скарб. Апеляції до короля як вищого власника розглядались референдарськими судами. Усім зазначеним судам підлягали селяни та інші особи, включаючи шляхту, що були суб'єктами iuris colonarii (осадницького права),— солтиси, князі, "вольники", привілейовані мельники та інші, що володіли землями на підставі королівських привілеїв. Особливий інтерес становлять пам'ятки звичаєвої судової практики громадських сільських судів, які формально вважалися судами волоського або німецького права (у селах українського — "руського" — права панувала усна форма процесу).

Формування замкового суду спиралось на еволюцію стародавніх судових установ Самбірської волости.

Перша згадка про Самбірську волость датується 1375 р.[1], але цілком можливо, що вона існувала ще за княжих часів. Особливість цієї волости полягає в тому, що вона лежить на пограниччі з Угорщиною. Можливо, саме через це відразу ж після анексії галицьких земель Польщею, вже у 1357 р., тут з'являється польський староста, тоді як у сусідній Дрогобицькій волості ще в 1443 р. урядує непідлеглий старості воєвода Йоан — урядовець староруського типу, а в Сяноцькій землі до кінця

---

[1] Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин західної України (далі — Матеріали) // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 63.— Док. 3; Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость // Літопис Бойківщини (далі — ЛБ).— Самбір, 1938.— Ч. 10.— С. 32; Густинський літопис говорить про "Галицькі волості". Див.: Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII століття // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. 31—32.— С. 37.

XIV ст. зберігались і воєводське управління, і первісні "земські" суди староруського зразка[2]. Немає сумніву, польський уряд враховував стратегічне значення Самбірщини.

Але на зміну польській окупації Галицької Руси приходить у 1370—1378 рр. угорська — під урядуванням Володислава Опольського. Польсько-шляхетська опозиція проугорській політиці короля Людовика штовхає угорський уряд до зміцнення режиму на руських землях через опертя на стратегічні позиції прикордонної волости. На Самбірщині відновлюється воєводське управління, але очолив його не руський, а волоський воєвода Джурджі (Czurcz, Dziurdz), виходець з Угорщини. Діставши 1377 р. у феодальне володіння самбірські села Ступницю й Новошицю[3], Джурджі розгорнув діяльність, спрямовану на заселення краю на волоському праві. Нащадки Джурджі, шляхта із Ступниці, Новошиці, Бачини, Гортиничів, Сільця, активно продовжували осадницьку діяльність — вони фіґурують серед одержувачів службових земельних надань на Самбірщині протягом XV—XVI ст.[4]

Воєводи волоського права були на Самбірщині й за короля Яґайла: у 1390 р. — Юрій, "воєвода волоських сіл із Ступниці"[5], у 1406 р.— "Яраг, воєвода волохів Самбірської волости"[6]. Але вже у 1390 р. воєвода був підпорядкований старості Спиткові з Мельштина, "дідичу і панові Самбірської волости"[7].

Мотиви, якими керувався уряд короля Людовика, надаючи особливого статусу Самбірській волості, стають цілком зрозумілими у світлі висловлених у 1585 р. міркувань обраного на польський престол трансільванського князя Стефана Баторія щодо цінности для нього самбірських володінь. Через Самбір він, за його словами, мав можливість підтримувати реґулярний зв'язок з Трансільванією, звідки у будь-який час можна було одержати без особливих видатків континґент на дві тисячі вершників і

---

[2] Fastnacht A. Osadnictwo ziemi Sanockiej w latach 1340—1650.— Wrocław, 1962.— S. 256—257.

[3] Матеріали.— Док. 4. Пам'ять про цього воєводу зберіг мікротопонім в селі Сільці — Поле Джурджі // ЛБ.— Самбір, 1935.— Ч. 3.— С. 21.

[4] Dodatek miesięczny do Gazety Lwowskiej (далі — Dodatek miesięczny).— Lwów, 1872.— T. 1, z. 3.— S. 165—166; Prochaska A. Materialy archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Koronnej od 1348 do 1607 r. (далі — Materiały).— Lwów, 1890.— Dok. 70.

[5] AGZ.— Lwów, 1876.— T. 6.— Dok. 2.

[6] Dörflerówna A. Materiały do historii miasta Sambora // Zabytki dziejowe.— Lwów, 1936.— T. 4, zesz. 2.— S. 6.

[7] AGZ.— T. 6.— Dok. 2. Король Володислав-Яґелло, звільняючи у 1415 р. жителів Самбора-Погонича з-під влади pallatinorum, castellanorum, woiewodorum, не згадує старост (capitaneorum). У той же час pallatinus перекладають як "воєвода", а отже, король говорить про воєвод двох родів. Можливо, латинський термін стосується особи, що заступила [illegible] чолі Руської землі генерального старосту,— у такому разі йдеться про Руське воєводство, що існувало вже у 1415 р. У наданні маґдебурзького права Старій Солі той же король у 1421 р. говорить вже про звільнення містечка від влади і юрисдикції pallatinorum, castellanorum, capitaneorum, тобто "воєвод, каштелянів, старост". Стара Сіль тоді входила до Перемиської землі й увійшла до Самбірського староства пізніше. В обох випадках латинська назва воєводи має однаковий смисл. Отже, обидва міста стояли під владою воєводи-палатина і каштелянів, але над Самбірською волостю стояв воєвода, названий по-слов'янськи (волосько-руський), якого не знала Перемиська земля, [illegible] остання була під юрисдикцією старости, що не згадується у першому випадку. Пор.: Dörflerówna A. Materiały...— Dok. [illegible] (1415 р.) і Materiały.— Dok. 44 (1421 р.).

шість тисяч піхоти, які завжди мали тут надійну стацію (постій)[8]. До того ж у XIV ст. волоське право зобов'язувало до військової служби не тільки осадників-князів, а і рядових поселенців. Ще у 1502 р. "Ординація оборони Руси" пропонувала руському сеймикові, з посиланням на практику воєводи Волощини, покликати до зброї вправних до бою та навчених володіти зброєю селян, "волохів та інших русинів" із Сяноцького, Самбірського, Жидачівського та Стрийського староств[9], тобто українських горян із сіл, що сиділи на волоському праві.

Уперше в акті розмежування володінь перемиського владики і Самбірського староства у 1422 р. воєвода як обов'язковий свідок попередніх правових королівських актів стосовно Самбірщини не згадується. Королівську владу репрезентує в акті 1422 р. самбірський староста Сташко з Давидова[10]. Після 1406 р. про воєводу взагалі немає згадок у писемних джерелах. На якийсь час адміністративний центр волости переміщується з Старого Самбора до Погонича, у якому мав резиденцію Сташко з Давидова і якому ще у 1390 р. староста Спитко з Мельштина надав маґдебурзьке право з присвоєнням однойменної назви Самбора або Нового Самбора[11]. За цим фактом криється, мабуть, боротьба двох адміністративних систем. У кінцевому підсумку воєводська влада трансформувалася тут в кашталенію, або бурґграфство.

Структура самбірської волосної адміністрації у той час напевно не відрізнялась від управлінської структури інших волостей Галицької Руси. Судову владу мав очолювати воєвода, нарівні з ним діяли віча. Становий принцип розподілу судових установ ще не набув повної сили. Навіть не в усіх волостях були старостинські посади польського типу[12]. Суди вели книги одного роду. До суду, який очолював староста, входили суддя (iudex districtus), воєвода в староруському значенні, писар (дяк) і асесори, причому суддя міг бути нешляхтичем[13]. Ще наприкінці XV ст. у Самбірській волості проживав дяк Сенько, який обґрунтував свої земельні права посиланням на надання "від князів Руської землі"[14]. Реліктом волосного віча були пізніші зборові суди, які перетворились на інститути й ознаку сіл на волоському праві. Згідно з ревізорськими поясненнями до інвентаря Самбірського староства 1568 р., "двічі на рік сходяться до міста всі люди тих сіл на збори [...] Туди князі приносять від них чинші і поплатки, там же відбуваються між ними суди"[15]. У 1521 р. всі королівські володіння волости ще розглядалися, на противагу волосній "шляхеччині", як єдина "Крайня" (Universa bona regalia alias Kraynia)[16].

---

[8] Scriptores Rerum Polonicarum, tomus XIII.— Kraków, 1901.— S. 420.

[9] Matricularum Regni Poloniae Summaria (далі — MRPS).— Varsavie, 1910.— Ps. 4, vol. 1. — Dok. 4553.

[10] AGZ.— Lwów, 1876.— T. 6.— Dok. 32.

[11] Ibid.— Dok. 2.

[12] Kutrzeba St. Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich // Rozprawy Akademiji Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.— Kraków, 1902.— T. 17 (42).— Ser. 2.— S. 221—227.

[13] Pietruski O., Liske Ks. Przedmowa // AGZ.— Lwów, 1886.— T. 11.— S. VII, IX; Dąbkowski P. Zaginione księgi sądowe województwa Ruskiego i Bełzkiego // Studia nad historią prawa Polskiego.— Lwów, 1926.— T. 8.— S. 32—42.

[14] AGZ.— Lwów, 1903.— T. 18.— Dok. 1060, 1061.

[15] AGAD w Warszawie, Metryka Litewska (далі — M. Lit.), dz. IV, N 22, f. 3.

[16] AGZ.— Lwów, 1906.— T. 19.— S. 570.

Із запровадженням у 1434 р.[17] у Галицькій Русі польської системи судочинства, а згодом і з визнанням норм польського права при повному ігноруванні "руського" права старій системі завдано рішучого удару. Судові установи набувають чітко визначеного станового характеру. Запровадження гродських і земських шляхетських судів в адміністративних центрах земель Руського воєводства супроводилось скасуванням волосних судових установ. Над гродськими судами поставлено старост, підпорядкованих руському воєводі. Старости з роду Одровонжів мали Самбірське староство фактично у спадковому держанні більш ніж століття (1430—1545), користуючись правом надання за гроші осадничих привілеїв та передачі у заставу населених земель. Селяни у той час остаточно втрачають право переходу, їх віддають під юрисдикцію панів та старост (в окремих сеньйоріальних судах). Ще в 1394 р. Спитко з Мельштина був звільнений від усіх королівських податків та натуральних повинностей (подимщини, повозів, робіт) з його самбірських володінь[18]. У 1442 р. податковий імунітет доповнено звільненням усієї Самбірщини від стацій привілеєм Володислава Варненчика на ім'я Петра Одровонжа. Наприкінці XV ст. (1492) сім'я Одровонжів навіть виношувала намір відняти Самбірщину в короля[19]. До надання Галицькій Русі статусу воєводства у загальнопольському розумінні цього інституту (перша згадка про воєводу Руського воєводства належить до 1432 р.) і поетапного впровадження у 1425—1434 рр. польського земського права на її території панувала система волостей і староств, підлеглих генеральному старості з резиденцією у Львові[20]. Особливістю Самбірської волости було те, що тут зберігалась влада воєводи фактично староруського типу.

Проте волосна автономія на Прикарпатті виявила неабияку живучість і після 1434 р. — під прикриттям статусу гродових староств. Усупереч польській системі, за якою базою дії гродського суду служила територія землі (до Руського воєводства входили Львівська, Галицька, Перемиська і Сяноцька землі), тут надалі існували волосні гроди, хоч і в обмеженій формі. Лише у першій третині XVI ст. юридично (але не відразу фактично) були ліквідовані гроди в Стрию (1527), Дрогобичі (1529), Самборі (1530) з підпорядкуванням цих волостей юрисдикції перемиського гродського і земського судів[21]. Але ще у другій половині XV ст. шляхта цих

---

[17] Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełzkiego w XV w.— Lwów, 1939 (passim).

[18] AGZ.— T. 6.— S. 6—7.

[19] Materiały.— Dok. 125; Prochaska A. Przedmowa // AGZ.— Lwów, 1903.— T. 18.— S. IX; 1876.— T. 6.— Dok. 146; 1888.— T. 13.— Dok. 3577, 3578.

[20] Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янства.— Львів, 1990.— Вип. 42.— С. 26—27. Проте ще в 1457 р. Андрій Одровонж титулувався львівським воєводою і руським генеральним старостою: Див.: MRPS.— Varsaviae, 1915.— Ps. 4, vol. 3.— Suppl., dok. 914; AGZ.— Lwów, 1880.— T. 8.— Dok. 60 (P. 81—1442 p.); Szczygieł R. Od włości do powiatu. Przemiany podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej w XIV—XVI wieku // Галицько-Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура: Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції.— Львів, 1993.— С. 9—11.

[21] MRPS.— Varsaviae, 1912.— Ps. 4, vol. 2.— Dok. 15745—15764; Матеріали // Записки НТШ.— Львів, 1905.— Т. 64.— Док. 80; Dąbkowski P. Zaginione księgi sądowe województwa Ruskiego i Bełskiego.— Lwów, 1921.— S. 49—50; Ehrlich L. Starostwa w halickiem w stosunku do starostwa lwowskiego w wiekach średnich (1390—1503) // Studia nad historią prawa Polskiego.— Lwów, 1914.— T. 6, zesz.1.— S. 3.

волостей погоджувалась визнавати підсудність перемиському гродові лише в карних справах[22].

Боротьба за самостійний грод уже в 1469 р. розколола самбірське волосне "земство" на православну шляхту, в тому числі шляхту волоського походження, і католиків. Спираючись на останніх, перемиський староста П. Кміта організував у 1529 р. петицію до короля від самбірських і дрогобицьких прихильників скасування місцевих гродських судів. Проте, скасований юридично, самбірський грод існував ■ урізаному вигляді фактично і далі. До нас дійшла актова книга самбірського гродського суду 1531—1537 рр.[23], яка містить записи приватних угод, у тому числі стосовно нерухомости, між особами шляхетського стану із застереженням, що згодом вони будуть вписані до перемиських гродських книг. При тому введення у права власності належало тільки перемиському "возному генералові" по Самбірській волості[24]. За функціями і складом, це — становий шляхетський, більше земський, ніж гродський, суд, що входив до компетенції старости.

У 1531 р. трибунал цього суду складався з підстарости Павла Радецького, старосамбірського війта Андрія та асесорів-шляхтичів Павла з Берестян, Мартина Торгановицького, Івашка Білинського, Олехна з Урожа, Іванка та Івашка Блажівських, Петра Монастирського та інших[25]. Пізніше, у 1537 р., П. Радецький виступає як актовий писар і службовець старости Станіслава Одровонжа[26], у 1556—1559 — як гродський самбірський суддя[27]. Серед осіб, які входили до колегії гродського суду, могли нарівні з шляхтичами виступати і нешляхтичі, наприклад, прості князі та війти. У XV ст. це стосувалось і самих суддів, яких часто рекрутували з одних і тих же родин, наприклад, гродські судді Занько з Корнелевичів (1445, 1454), Іван з Урожа (1502—1503) — можливо, з простих, тоді як Грицько Ступницький, нащадок Джурджі (1464, 1465), або Яцько Блажівський (1477) — шляхтичі[28]. Напевно відомо, що призначений королем у 1415 р. "земським" суддею Дрогобицької волости "Філя з Літині" (або Літиня? — Phyl de Lethyn) шляхтичем не був[29].

Перед королівською владою постала потреба у 1559 р. підтвердити акт 1530 р. про юридичне скасування Самбірського гродського суду[30], оскільки він далі діяв тоді та, як побачимо, пізніше. Волосного ("руського") воєводу ще наприкінці XIV ст. часом називали бурґграбієм[31]. Самбірський воєвода зрештою поступається місцем начальникові замку, якого

---

[22] AGZ.— Lwów, 1901.— T. 17.— Dok. 214, 2640.

[23] ЦДІА України у Львові, ф. 9 (53), спр. 1 (Acta castrensia samboriensia).

[24] Там само.— Арк. 1, 2, 5 (ministerialis возний з Озимини). Див.: там само.— Арк. 120.

[25] Там само.— Арк. 1.

[26] Там само.— Арк. 235, 236; AGZ.— T. 19.— Dok. 3092.

[27] MRPS.— Ps. 4, vol. 2.—— Dok. 7526; НБ ЛДУ, від. рукописів, спр. 521, арк. 222, 227; ЦДІА України у Львові, ф. 9 (53), спр. 1, арк. 1; Матеріали // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 69.— Док. 111.

[28] AGZ.— T. 19.— S. 570.

[29] Pietruski O., Liske Ks. Przedmowa // AGZ.— T. 11.— S. IX.

[30] Dąbkowski P. Zaginione księgi...— Dok. 7, 8; MRPS.— Varsaviae, 1916.— Vol. 2, ps. 5.— P. 182: iudicis castrensis samboriensis.

[31] Pietruski O., Liske Ks. Przedmowa // AGZ.— T. 11.— S. VIII.

називають то каштеляном (у 1531 р. каштеляном був Микола Стидлоровський)[32], то бурґграбієм (1553 р.— Станіслав Ковалевський)[33].

Самбірський бурґграбій успадкував від руського воєводи певні функції: крім суто воєнної — судову, організацію вічевих зібрань і збір торгового мита. Так, згідно з інвентарями 1585 р., "замковий бурґграбій" вибирав на святого Онуфрія торгові ярмаркові збори перед монастирем св. Спаса, що стояв під замком[34].

Усе ж таки старий Самбірський замок і історично, і географічно тяжів до Старого міста. Не випадково наприкінці XVI — на початку XVII ст. його називали "Старосамбірським замком". Бурґграбію як воєначальникові були підлеглі крайник, а також військовозобов'язані сільські князі, солтиси. Військовий обов'язок був покладений також на королівських селян: ще у 1524 р. громада с. Мокряни, розорена татарським набігом, була звільнена від виправи у похід кожного десятого чоловіка (ab expeditione decimi hominis)[35]. Подібно до того як уряд самого бурґграбія (зборовий суд та оборона замку) успадкував свої функції від давнього воєводи, крайник був наступником волоського воєводи у сфері судівництва за волоським правом та погранично-сторожової служби. За свідоцтвом 1506 р., "крайництво" крайника Стрийського дистрикту, що мешкав у с. Довгому, полягало в пограничному гірському дозорі (circumspectio alpium alias Kraynyczstwo)[36]. Відомий також "крайник усіх волоських осад" Сяноцького староства у Щавні[37]. У Самбірській волості, в с. Коблі, під самим замком, мешкав, поряд з сільським князем, крайник — один на все староство. Привертає увагу і десятник, що тоді ж, у 1507 р., мешкав на тодішньому самбірському пограниччі, в с. Мшанці[38]. Його не можна змішувати з виборними громадськими десятниками-виконавцями. Мшанецький десятник, звільнений, як і місцевий князь, від будь-яких податків, репрезентує в інвентарі 1507 р. ціле староство, а не коблівську громаду.

Королівським актом від 7 квітня 1530 р. Самбірська волость-дистрикт вилучалась з-під юрисдикції Самбірського гроду (ab iurisdictione castri samboriensis eximitur) і встановлювалась окрема, "своя" юрисдикція Самбірського замку (propriaque in castro samboriensi iurisdictio fundatur)[39]. Напевно, йдеться про замковий суд для населення королівських сіл або про реформування волосного гроду в суд для королівських підданців староства. Проте новий суд далі дотримувався старої загальноволосної компетенції, тим більше, що не дійшло до біцентризму: адміністративним центром залишався Самбірський замок, у просторі відокремлений від однойменних міст,— королева Бона викупила в 1537 р. у

---

[32] ЦДІА України у Львові, ф. 15, Кн. 43, с. 132; там само.— Кн. 45, с. 136; там само.— Кн. 307, с. 1544.

[33] НБ ЛДУ.— Спр. 517, арк. 516.

[34] AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, rks. N 2978, s. 56; ibid.— M. Lit., dz. IV, N 22, f. 67.

[35] MRPS.— Ps. 4, vol. 2.— Dok. 4534.

[36] Ibid.— Varsaviae, 1915.— Ps. 4, vol. 3.— Dok. 1351.

[37] AGZ.— Lwów, 1894.— T. 16.— S. XI.

[38] AGAD w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), Ks. LVI, s. 1, N 656, f. 85 (19), 86 (20) rev.

[39] MRPS.— Ps. 4, vol. 2.— Dok. 15745.

старости Станіслава Одровонжа "замок Самбір з двома містами, Старим і Новим"[40].

Саме [redacted] замку відбувались зборові суди, названі [redacted] акті 1502 р. все ще "universalitas alias sbor"[41], хоч вони і втратили своє "універсальне" значення загальноволосного віча, оскільки шляхта була давно вже підсудна гродському судові (старості). Адже коли королівським актом 1564 р. услід за шляхтою від зборового судівництва були звільнені священики, це тлумачилось як переведення їх з-під підсудности зборам, а отже, бурґграбію, під безпосередню юрисдикцію старости (iurisdictioni capitanei subiciuntur)[42]. Завдяки інвентарним описам 1568 та 1585 рр., нам докладно відоме його розташування на стрімкій горі Холодник над Дністром, між гирлами потоків Лінинка і Яблонка, при в'їзді у міжгір'я за 2,5 милі (або 3 малі милі) від "Нового міста"[43] і 1 малої милі на південь та дещо на захід від Старого Самбора, тоді як відстань між обома Самборами становила 2 малі милі[44]. Разом [redacted] монастирем св. Спаса, що стояв під замком, де відбувався ярмарок, замок і Старе місто становили відповідно духовний, військовий (у замку був арсенал з 19 гарматами різного типу, значна кількість боєприпасів) і адміністративний центр давньої волости, гніздище староруських традицій. У Старому місті містився королівський двір, де у "світлиці" мешкав "пан підстароста", і окремо — "провентовий писар"[45], [redacted] замку, знов-таки у світлиці,— "пан бурґграбій мешкав". Підстароста мав прямий стосунок до гродського суду. Бурґграбський уряд не деґрадував у простого начальника (коменданта) замку, а продовжував традиції стародавнього воєводського судочинства. Засуджені двома судами злочинці відбували ув'язнення у двох різних "тарасах".

Цей дуалізм відбивав станову поляризацію у волості: гродський суд — для шляхти, бурґграбський — переважно для селян, які формально вважались носіями волоського права. У волоських справах бурґграбій був другою особою після старости. Так, королівський лист від 11 грудня 1591 р., у відповідь на скаргу "волоських країн", адресувався самбірському старості, а за його відсутности — бурґграбію[46]. Діловодство в бурґграбській канцелярії велось "по-руськи". Збереглася копія листа (1600) самбірського бурґграбія до князя с. Вітьової, в оригіналі написаного по-руськи[47]. У той же час у згадках 1599 і 1600 рр. "руський писар самбірського замку", якийсь Яцько, віднесений до "старостинського уряду"[48], а запис від 12 грудня 1580 р. у "книгах Самбірського гроду" був зроблений під час "зборового суду"[49]. Отже, формування нових судових

---

40 MRPS.— Vol. 1.— Dok. 6243: castrum Sambor cum duobus oppidis Antiguo et Novo.

41 Ibid.— Varsavie, 1908.— Ps. 3.— Dok. 165.

42 Ibid.— Ps. 4, vol. 2.— Dok. 9431. Але [redacted] можна беззастережно відкинути й того, що актова книга 1531—1537 рр.— acta castrensia Samboriensia — [redacted] пам'яткою діловодства суду, який королівським декретом 7 квітня 1530 р. був заснований замість "гродського суду" як "своя юрисдикція в Самбірському замку".

43 AGAD w Warszawie, M. Lit., dz. IV, N 22, 21 rev., 303 rev.

44 Ibid.— Archiwum Zamojskich, N 2978, s. 82.

45 Ibid.— S. 52—56, 65; ibid.— M. Lit., dz. IV, N 22, f. 67.

[redacted] НБ ЛДУ, спр. 517, арк. 24, 79 зв.

47 Там само.— Арк. 516.

48 Там само.— Арк. 15 зв.

49 Там само.— Спр. 557, арк. 107 (157) зв.

порядків відбувалось на основі синтезу двох систем. Збори у якийсь момент могли розглядатись як волоські сесії гродського суду, як це було в інших місцевостях[50].

Бурґграбський суд діяв у Самбірському замку ще в 1610 р.: підпис і печатка бурґграбія, православного шляхтича Петра Добрянського, скріплювали якийсь "протокол старого замку" від 27 жовтня[51]. Ще на початку XVII ст. зборові суди не втратили характеру міжстанових вічевих судів. Місцева дрібна шляхта у XVI — на початку XVII ст., за традицією, довірялась зборовим судам, добровільно зрікаючись свого права судитись тільки в гродських судах[52].

До сказаного треба додати ще про дуалізм возних: поряд з возним гроду маємо волоського возного (instigator valachiensis)[53]. У цілому в XVI ст. на Самбірщині крізь накинуту згори мережу інститутів влади й управління ще проглядали бліді залишки колишньої політичної організації "руського" типу.

У Новому Самборі до кінця XVI ст. немає ніяких згадок ні про резиденції високих чиновників, ні про установи, крім хіба що двору, який мав суто господарське значення (втім, був двір і в Старому Самборі)[54]. Стояв новосамбірський двір над ставом, і згаданий він тільки у зв'язку зі ставом ("став під двором"). Тут же "над ставом при дворі" був "городик Станіслава писаря" — мабуть, це — провентовий писар[55].

Десь перед 1565 р. тут почалось будівництво міського муру[56]. Але саме з Нового Самбора виходив новий порядок речей, що поглибив прірву між "шляхетчиною" і "королівщиною" та остаточно ставив місцеве сільське населення під окрему патримоніальну юрисдикцію.

Початок цьому процесу був покладений ще за короля Сиґізмунда I, який у 1538 р. надав королеві Боні право викупу самбірських маєтків з рук старости Станіслава Одровонжа та інших заставників[57], а завершується реорганіація Самбірського староства в економію побудовою замку в Новому Самборі. Треба, однак, з'ясувати, коли був побудований цей замок. Замкова повинність (наприклад, "поправляти гать під замком і пилу", "дерево возити на будівництво замку") існувала з давніх часів і зафіксована інвентарем 1568 р.[58] Але селяни відбували її у старому замку, де кожне село мало свою, закріплену за ним ділянку ремонтних робіт[59], тоді як у Новому Самборі замку ще довго не було. Інвентар 1585 р. фіксує повинність постачання будівельного дерева ("трамів"), однак у більшості випадків громади відкуплялись від неї грішми ("за

[50] Dąbkowski P. Wołosi i prawo wołoskie w dawnej Polsce // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby.— Kraków, 1938.— T. 1.— S. 106.

[51] НБ ЛДУ, спр. 517, арк. 826.

[52] Там само.— Арк. 15 зв.

[53] Там само.— Спр. 548, арк. 134—140.

[54] AGAD w Warszawie, M. Lit., dz. IV, N 22, f. 56, 203.

[55] Ibid.— Archiwum Zamojskich, N 2985, p. 11.

[56] Жерела до історії України-Руси (далі — Жерела).— Львів, 1895.— Т. 1.— С. 224.

[57] Dodatek miesięczny.— T. 1, zesz. 2.— S. 117—118.

[58] AGAD w Warszawie, M. Lit, dz. IV, N 22, f. 31 rev.

[59] Ibid.— F. 303 rev.

трами”, “трамчизни”)[60], а отже, ніщо не свідчило про нагальну потребу [redacted] будівельних матеріалах.

Але в 1589—1590 рр. обставини змінюються радикально. Із скарги селян “самбірської та озимінської *економії*” й [redacted] королівського листа у відповідь на неї від 23 вересня 1592 р. довідуємось, що ця повинність перетворюється на важкий тягар для селян. У листі говориться, що, будучи одного разу притягнені до постачання дерева “для будівництва нового двору в Самборі”, вони і після того, як “двір” був збудований, возили його під приводом запасних матеріалів на випадок ремонту[61]. Отже, будівництво нового *двору* (на відміну від *замку* як волосної установи; пізніше, у XVII ст., він називався або двором, або замком — in arcem seu in curiam) зв’язане було [redacted] виділенням [redacted] волости королівських володінь Самбірщини [redacted] “економію”.

Перша згадка про цю економію датується 1589 р., коли “ланова піхота Самбірської економії”, створена за Стефана Баторія, була поставлена під єдине командування “повітового ротмістра” як єдиний повітовий (волосний) підрозділ[62]. Ще у 1621 р. самбірська і дрогобицька шляхта збиралась на “посполите рушенє” десь “під Самбором” — можливо, під старим замком[63]. Отже, повіт-волость як єдність найдовше тривала у своєму військовому значенні. Нема ніяких підстав уважати, що королівський замок у Новому Самборі існує з XIV ст.[64] Акт 1438 р. чітко розділяє “замок Самбір і міста Старий Самбір та Новий Погонич”[65].

Докорінно змінюється судова система. Ще деякий час існував зборовий суд у Старому Самборі. В актовій книзі нового Самбірського замку в записі 1615 р. зазначено передачу певної судової справи на розгляд “зборового суду до Старого Самбора”[66]. Але гродського (як і бурґграбського) суду вже не було. Єдиною вищою судовою установою для всіх суб’єктів iuris colonarii, “королівських підданих”, стає трансформований суд Самбірського двору або замку, “адміністраторський суд [redacted] резиденцією в Новому Самборі. Саме тут, напевно, в 1619 р. у присутності підстарости Йоана Борковського, “економа” Петра Тшешковського та зборового судді Яна Волосянського склав присягу актовий писар Самбірського двору Станіслав Курач[67]. Наявність у Новому Самборі ще на початку XVIII ст. Гродської вулиці[68] — свідчення того, що після побудови нового замку

[redacted] AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 2978, s. 93, 98, 112, 118, 122, 201.

[redacted] ЦДІА України у Львові, ф. 9, кн. 360, с. 465. Який вигляд мав цей замок у XVII ст., дає уявлення опис його в інвентарі 1760 р. Див.: K u c z e r a A. Samborszczyzna.— Sambor, 1935.— T. 1.— S. 136.

62 AGZ.— Lwów, 1909.— T. 20.— S. 279. Ще в 1660 р. м. Стрий посилало двох пахолків під командування повітового ротмістра під хоругву Перемиської землі. Див.: Lustracja województwa Ruskiego 1661—1665.— Warszawa; Kraków, 1970.— Cz. 1.— S. 181.

63 I b i d.— S. 197.

64 История городов [redacted] сел Украинской ССР. Львовская область.— К., 1978.— С. 525.

65 У XV ст. “Самбірський замок” хоч і стояв поза Старим Самбором, не мав ніякого стосунку до “Нового Погонича” (super castro Sambor et Antiqua Sambor et Nova Pohonicz).— Materiały.— S. 78 (1438 р.).

[redacted] НБ ЛДУ, спр. 518, арк. 15.

67 Т а м с а м о.— Арк. 131 зв.

68 Ще на початку XVIII ст. у Новому Самборі існувала “Гродська вулиця” (Grodzka). Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 14, кн. 259, с. 406. Це доказ того, що [redacted] суперництві за гегемонію у волості Нове місто, не зв’язане з стародавньою волосною автономією, перемогло десь на зламі XVI—XVII ст. остаточно, ставши на короткий час столицею занепалої гродової округи.

або далі функціонував переведений туди незаконно діючий гродський суд, або, що більш ймовірно, створений у 1530 р. "замковий" суд виконував, як і раніше, певні функції більш високої судової земської інстанції на новому місці.

Однойменність обох міст Самбірської волости часом спантеличує дослідників. Ревізори 1568 р. підкреслювали, що Новий Самбір називали ще Великим, Німецьким Самбором або Погоничем[69]. Привертає до себе увагу дефінітивність, на відміну від назви Старий Самбір, назви Німецький Самбір.

Відомо, що місто, одержуючи маґдебурзьке право, виділялось із волости у самостійну адміністративну структуру. Чи не означає це, що Старий Самбір довший час залишався органічною частиною волосної системи? Маємо підстави для позитивної відповіді на це питання. Автентичний привілей самбірського війта до нас не дійшов — документ згорів під час турецького нападу на Руське воєводство десь невдовзі перед 1500 р., коли король Ян Ольбрахт видав диплом про відновлення війтівства (advocatio) на підставі усних свідчень. Самбірський староста підтверджував сам факт існування такого документа і те, що він загинув під час пожежі, але не пам'ятав, що було [illegible] ньому написано. Засвідчено було і те, що самбірські війти "з давніх часів" володіли війтівством. Цікаво, що серед прибутків війта [illegible] дипломі 1500 р. згадується українська різдвяна коляда — по курці від кожного мешканця містечка. Передбачено тут і третій гріш [illegible] судових штрафів на користь війта, але сфера дії та компетенція суду не визначені[70].

Щодо суду погляди старост і старосамбірських міщан розходились. Вважаючи себе скривдженими у цьому плані утисками старост (in iudiciis ac rebus multis aliis multum se gravates et oprescos querulatur), жителі містечка вдалися до покровительства королеви Бони. Вона видала, а король затвердив у 1553 р. новий привілей на користь містечка — у привілеї вперше було зазначене вилучення Старого Самбора з-під гродської та старостинської юрисдикції та виключне право підсудности міщан [illegible] маґдебурзьким правом[71]. Можна допустити, що німецьке війтівство у Старому Самборі існувало ще з княжих часів, коли юрисдикція війта, як це було у Львові[72], поширювалась не на все міське населення, а тільки

---

[69] AGAD w Warszawie, M. Lit., dz. IV, N 22, k. 3 rev. Самбірський двір, згідно [illegible] люстрацією 1565 р., протиставлявся "староміському", або "старосамбірському", замкові. Селяни с. Стрілковичі без панщини "городи городили" "під замком Старого Самбора", [illegible] польову панщину ходили до "Самбірського двору" і до староміського замку. Див.: Жерела.— Львів, 1897.— Т. 2.— С. 22—23. А селяни с. Лінини теж робили панщину "до старосамбірського замку" (Там само.— С. 26). І. Крип'якевич був близький до істини, коли услід за З. Стржетельською-Ґринберґ вказував на гору "Сторожня" в Спасі як на можливе місце розташування замку, враховуючи його вигідне стратегічне положення. Див.: Крип'якевич І. Княжий Самбір...— С. 28—29; Strzetełska-Grynbergówna Z. Staromiejskie ziemia i ludność.— Lwów, 1899.— S. 14, 75.

[70] [illegible] ЛДУ, спр. 518, арк. 319.

[71] Там само.— Арк. 317—318.

[72] Самбірський війт Петро вперше згадується у джерелах під 1386 р. Війт Юрій "із Самбора" відомий із згадки 1436 р. (AGZ.— Lwów, 1870.— T. 2.— S. 22; ibid.— Lwów, 1888.— T. 13.— S. 4). На думку І. Крип'якевича, Старий Самбір міг мати маґдебурзький устрій ще в княжі часи. Див.: Крип'якевич І. Княжий Самбір....— С. 30. Але наявність війта ще не означає, що ціле місто мало німецький устрій. Так, нащадки "колишнього львівського війта" Бертольда одержали від короля Казимира III у 1352 р. підтвердження лише на дарчій князем

на мешканців війтівства (у даному разі — на 4-х ланах) — німецьких поселенців. Участь старосамбірських війтів у ролі суддів у гродському суді свідчить про тісний зв'язок цього міста з волосною організацією ще у 30-х рр. XVI ст. Ревізори 1585 р. записали старовинний переказ про те, що монастир св. Спаса, який стоїть під старим замком, пов'язаний з наданням князя Лева і що в тому монастирі покоїлось його тіло[73].

Тоді як адміністративне значення Самбора зменшувалось, бурхлива колонізація гірських околиць Самбірщини приводить до розпаду колись єдиної "крайні" на кілька "країн": "Стрийську країну Федька Риковського" і Стрийську ж — Телепіана, "Дністровську країну Розлуцького або Тисовського", яку називали також "Ісайський ключ", "Дністровську країну Метенки або Боберського"[74]. Мешканці сіл цих країн у XVII ст. по черзі сходились на збори до Нового Самбора.

Коли села у басейні р. Бистриці, відірвані у 60-х рр. XVI ст. від Самбірської волости в окрему Озиминську волость, приписану до Руських жуп, знов були інкорпоровані до Самбірської економії, там діяли свої зборові суди. У свою чергу з Озиминської волости виділились в окремий "зборовий" округ села у верхів'ях Бистриці, підлеглі юрисдикції піджупника (адміністратора солеварень) у Котові — пізніша Підбузька країна. До нас дійшов фрагмент книги піджупниківського суду з записами зборових "декретів" за 1646 р.[75] Решта сіл Озиминської волости в пониззя Бистриці "судилися і зборилися" на фільварковому дворі в Дублянах (1679)[76]. Цікаво, що тут брали участь у зборах села як волоського, так і "руського", а навіть німецького права[77].

До економії увійшла також жупа Старої Солі, колишня "перемиська". Старосольському жупникові належала юрисдикція, включаючи зборові суди, над селянами, які зобов'язані були до панщинних робіт на солеварнях. Під цією юрисдикцією у 1608 р. було 7 сіл[78], у 20—40-х рр. XVII ст.— 11, разом із селами колишнього замкового старосамбірського фільварку[79], у другій половині XVII ст.— уже 21 село, об'єднане у Гвоздецьку країну[80]. Стара Сіль витісняє Старий Самбір як місце зборових судів. До нас дійшли книги Старосольського жупного суду з записами починаючи від 1605 р. До журі суду 8 грудня цього року входили збо-

---

Левом Даниловичем їхньому дідові землі під Львовом. Див.: Історія Львова в документах і матеріалах.— К., 1986.— Док. 11. У грамоті нічого не сказано про німецьке право. Напевно, Бертольд був війтом над колонією німецьких поселенців під Львовом, і його влада не поширювалась на корінних міщан. Магдебурзьке право було надане Львову тим же королем окремою грамотою, датованою 17 червня 1356 р., "усуваючи там всі руські права і всі руські звичаї" та запевняючи це право усім, що "проживають у цілому вищезгаданому місті". Див.: Там само.— Док. 12.

[73] AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 2978, s. 52.

[74] НБ ЛДУ, спр. 518, арк. 250 зв., 287 зв., 290, 346, 351 зв.; 357 зв.; AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 22, s. 77, 143, 198, 256.

[75] НБ ЛДУ, спр. 548, арк. 134—140.

[76] Там само.— Спр. 536, арк. 97, 234 зв. Пор.: спр. 566, док. 49 (1731).

[77] Там само.— Спр. 536, арк. 157 зв.— 158. Але громади, які "зборились" тут у XVII ст.— з Дублян, Гортеничів і Дорожева (де сидів тіун), у XVI ст., на відміну від сіл волоського права, не платили "зборівщини". Див.: Жерела.— Т. 1.— С. 271.

[78] ЦДІА України у Львові, ф. 15, кн. 314, с. 1—15.

[79] НБ ЛДУ, спр. 557 (скрізь).

[80] Там само.— Спр. 544 (скрізь).

ровий суддя Йоан Модзелевський, "слуга" намісника" (піджупника?), Йоан Коховський, писар, семеро князів, у тому числі виконуючий обов'язки крайника[81]. У 1619 р. індукти вписувались до жупних книг Старої Солі у присутності не названого по імені "економа всіх маєтностей", службовця підскарбія Яна Потоцького, державці жуп[82]. У XVIII ст. жупний суд Старої Солі занепадає. Його округа звужується до жупної юридики, тобто екстериторіального, стосовно міської юрисдикції, простору, який займали виробничі, господарські та адміністративні об'єкти солеварень та на якому мешкали жупні підсадки. Крім підсадків йому були підсудні зваричі й інші постійні робітники. Натомість посилюється юрисдикція крайників над населенням сіл, які обслуговували солеварні транспортними повинностями. До нас дійшли книги крайницьких судів XVIII ст.[83] Самі ж крайники перетворились у XVIII ст. на замкових платних службовців. Відбувалась бюрократизація усіх судових установ, включаючи і замкові.

Судові установи Самбірської економії були основними фондоутворювачами замкового архіву. Роль судді замкового суду покладалась на підстаросту або віце-адміністратора економії. Згідно з контрактами 60-х рр. XVIII ст., на здачу в оренду Самбірської економії орендованому державці (адміністраторові — часто це були вищі чини скарбу, зокрема підскарбії) ставилось в обов'язок дібрати собі за віце-адміністратора здібну і чесну людину, щоб "суди економічної юрисдикції відбувались своїм порядком і безперервно" для дотримання справедливости і доведення її до виконання судових вироків як щодо місцевого населення, так і щодо сторонніх осіб. Обов'язком віце-адміністратора був також правовий захист "підданих" (селян) від неслушних оскаржень і без обмеження їхніх "непорушних" прав, звичаїв і уставів, "описаних нашою (королівською.— **В. І.**) комісією в останньому інвентарі"[84] — тобто зловживань суборендарів та нижчих представників адміністрації. Отже, йшлося не про захист інтересів "підданих" як суб'єктів певних громадянських прав, а про захист скарбових інтересів, які полягали в безперебійному надходженні прибутків. У 1760-х рр. скарб, на виконання ухвали конвокаційного сейму, видав резолюцію про усунення від адміністративних посад в економії осіб православного віровизнання і заміну їх шляхтичами-католиками[85].

У замку суд проводився часом у присутності самого старости або адміністратора — тоді він називався адміністраторським, але часом перетворювався на комісарський. Власне кажучи, це — виїзна сесія референдарського суду, найвищої інстанції, що розглядала апеляції селян до короля. Комісари королівського скарбу відвідували замок з різних причин — з нагоди, наприклад, передачі економії з рук одного посесора до рук іншого, при проведенні ревізії, також для розгляду скарг від імені сільських громад і зборових судів на сваволю адміністрації тощо. Комісари могли оголосити скликання збору і головувати на ньому[86]. Старостам і адміністраторам було делеговане королем також право патронату (cum

[81] НБ ЛДУ, спр. 551, арк. 12 зв.
[82] Там само.
[83] Там само.— Спр. 555 (за 1758—1771 рр.); спр. 572, спр. 573/IV.
[84] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 612, т. 1, с. 108.
[85] НБ ЛДУ, спр. 546, док. 122.
[86] Там само.— Спр. 521, арк. 228 (in conventu authumnali, тобто на осінньому зборі 1558 р.).

jure patronatus et praesentandi), тобто номінації й роздачі в держання або [redacted] оренду різних об'єктів господарської діяльности, часом пов'язаних з правом суду над підлеглим населенням[87]. Згідно з контрактом на оренду економії барону Ґартенберґу 1768 р. jus patronatus зберігався тільки стосовно попівств (Vergebung der vacanten Beneficien) — у формі презент священиків на затвердження короля. Виморочні вакансії посесій стосовно війтівств, князівств, вольництв підлягали інкорпорації до скарбу і перетворювались на короткострокові оренди, з яких третина прибутків йшла на користь адміністратора[88]. Встановлено було також ліміт на кількість суб'єктів дідичних прав, які спирались на один і той же привілей з підтверджуваною чинністю (на попівстві — не більше двох, на вибранстві або вольництві, [redacted] яких належалась служба в лановій піхоті,— не більше чотирьох родин. На князівських або війтівських господарствах мало залишатися звичайно стільки шляхетських родин, скільки осіб зазначено як суб'єктів надання [redacted] останньому підтверджувальному привілеї). Зайві сім'ї (supernumerarii), а їх по селах було дуже багато, і вони користувались, на шкоду селян, громадськими угіддями, підлягали виселенню на громадські пусті наділи з виконанням селянських тягарів[89].

"Люстрування" економії 1760-х рр. мало на меті інкорпорування Самбірської економії "до скарбу і столу короля", тобто скасування практики пожиттєвих або тривалих держань столових маєтків короля [redacted] руках представників вищих чинів Скарбу та королівських достойників — ця тенденція відновилась у час панування на польському престолі королів з саксонського дому,— та заміну її короткостроковими орендами[90]. У відповідності з загальним принципом, ціла Самбірська економія після смерти останнього пожиттєвого адміністратора ("старости") графа де Ностіц Држевецького була [redacted] 1762 р. відібрана з рук його вдови графині Трушлер (у новому шлюбі) і передана в шестирічну оренду коронному підскарбію Теодору графу Весселю[91].

Замковий суд Нового Самбора (curia regalis) був для королівських селян першою інстанцією у карних справах (точніше, він передав карні справи до тих судів, які мали jus gladii, тобто "право меча" — право смертного вироку — у тому числі до війтівсько-лавничого суду цього або іншого міста) і апеляційною інстанцією у цивільних справах. Під цим претекстом, за логікою компенсації, "двірська" адміністрація претендувала на право суду [redacted] малих справах (simplicis iniuriae) і над міщанами Нового Самбора (ці претензії були відхилені королівськими комісарами у 1764 р.)[92].

---

87 НБ ЛДУ, спр. 521, арк. 183 зв.

88 ЛНБ НАН України, ф. 5 (Оссолінські), спр. 9716/III, с. 37.

[redacted] НБ ЛДУ, спр. 546, док. 50, 66, 122, 126, 128—130.

90 Там само.— Спр. 546, док. 122. Перший відомий контракт про здачу економії в "адміністрацію" на три роки був укладений з представником земської шляхти у 1676 р. Див.: Dörflerówna A. Materiały...— Dok. 271.

[redacted] НБ ЛДУ, спр. 525, док. 954; спр. 548, док. 104.

92 Там само.— Спр. 536, арк. 66 зв. (w Samborze stracony); спр. 546, док. 122. У 1674 р. замковий суд відіслав справу про розбій до міського кримінального війтівсько-лавничого суду, учасники грабіжницької банди були страчені. Одні тут же, у Самборі, інші — в Сяноці. Див.: там само.— Спр. 536, арк. 63, 66 зв., 67. Карні справи у XVII ст. передавались також до старосольського кримінального суду. Див.: там само.— Арк. 55. У записці 1663 р. розповідається про те, як було "спіймано і страчено", [redacted] перед стратою катовано злодія кримінальним війтівським судом Старого Самбора. Див.: там само.— Спр. 553, арк. 55 зв.; спр. 553, арк. 251 зв.

Але розслідування у кримінальних справах замковий суд доручав нижчим судовим інстанціям, які спирались при цьому на сільські громадські суди. У 1678 р. замковий суддя зауважив: "Оскільки в кримінальній справі суд не може квапитись, і оскільки [він] не в змозі інформувати (про суть справи кримінальну інстанцію.— **В. І.**), то хай покаже інквізиція, яку спільно проведуть на місці липецький крайник, запросивши гвоздецького, та [сільські] уряди країни протягом двох тижнів і [її акт] відішлють до замку"[93].

Бюрократизація і полонізація верхніх і навіть середніх ланок економічної адміністрації та судових установ призвела до деґрадації авторитету норм звичаєвого права у XVIII ст. Довше дотримувались народних правових норм зборові суди. До 80-х рр. XVII ст. участь у них усіх голів сімей була обов'язковою (під страхом штрафів). При цьому кожен платив 1 гріш "вступного" (раніше платилось ще й "відступне"), а війти або інші керівники сільських громадських урядів здавали замку "поклони" натурою і грішми від імені кожної громади. На зборах затверджувались обрані громадою члени сільського уряду (за відмову виконувати функції присяжного накладався штраф). Сільські громадські уряди і суди у XVI ст. очолювали солтиси-війти у селах німецького права, тивуни — у селах руського права і "уряди"-князі, обрані сільськими зборами з-посеред членів князького клану,— у селах волоського права. Згодом усі вони виступатимуть під знівельованою назвою війтів. Як звичайно, війтівський уряд у XVIII ст. очолювали "громадські війти" і обрані із селян, оскільки привілейовані "князі" і "солтиси", нащадки осадчих, були здебільшого скуплені. Шляхтичам, членам привілейованих князьських кланів, було заборонено займати урядницькі посади в селах. Якщо на збори навідувались представники замку чи скарбу, населення країни ще в XVII ст. забезпечувало їх харчами, грішми на прянощі ("коріння"), вівсом для коней[94]. У XVIII ст. і збори перетворюються у фікцію. Сфера їх дії обмежується тільки гірськими країнами. Збори відбувались лише в замку, притому обов'язковою були присутність крайника та членів сільських урядів з річними касовими звітами. Крім них на збір з'являлись особи, що були сторонами у зборових процесах[95], коли розглядались головним чином скарги на корчмарів, священиків, мельників, орендарів, війтів. Дрібні позови з приводу сімейних та сусідських конфліктів, бійок, потрав і т. д. у XVIII ст. розглядались виключно крайницькими судами. Крайник розглядав ці справи, виїжджаючи на місця, з участю сільських присяжників або й зрідка цілих громад. У XVIII ст. крайник уже був позбавлений права засуджувати шляхту "на війтівствах і в громадах сидячих [...] на гривни" (штрафи), обмежуючись лише ухваленням рішень про матеріальне відшкодування скривджених. Якщо б розміри шкоди, заподіяної шляхтою громаді, були особливо великими, справою крайника було провести досконале розслідування вчинку ("хто? коли? за яких обставин?"), а акт розслідування відіслати до замку[96]. Крайник зобов'язаний

[93] НБ ЛДУ, спр. 538, арк. 233.
[94] Там само.— Спр. 536, арк. 157 зв.— 158.
[95] Там само.— Арк. 106.
[96] Там само.— Спр. 55, арк. 36—37.

був також проводити дізнання і розслідування за дорученням замкових суддів. Дізнання проводилось у "замковій їзбі" таємно, при закритих дверях, у присутності лише тих, "хто слухає, хто пише, і свідка". Акт на окремому аркуші, засвідчений печаткою та підписом крайника, надсилався до замку. У разі апеляції він у запечатаному вигляді мав бути виданий засудженому[97].

У замкові актові судові книги вносились також копії (індукти) позасудових актів нижчих судів, зокрема сільських громадських судів (ludzki wynalazek), оскільки замок покладав на громади не тільки розслідування справи (опитування свідків, розшукування злодія, огляд і оцінка завданої шкоди тощо), а й встановлення вини або невинности оскарженого в злодійстві та убивстві. Актові книги сільських судів, проте, архівному депонуванню не підлягали і дійшли до нас у малій кількості, минаючи замковий архів[98].

Господарську документацію замкового уряду вів провентовий писар. Провентового писаря мала і старосільська жупа, де були також окремі дров'яні, кошові, спустові писарі[99]. Акти ревізій, люстрації проводили представники Скарбу — королівські комісари. Безпосередньо перед Скарбом звітувались за свою господарську діяльність адміністратори економії та державці або орендарі солеварень, які до інкорпорації їх до економії були незалежні від замкової адміністрації. Інвентарні описи складалися з нагоди переходу королівських маєтків з рук у руки. Люстрації проводились для контролювання королівських прибутків одночасно по всьому Руському воєводству. З утворенням окремого (центрального) архіву столових маєтків описи Самбірської економії більше не включались у генеральні люстрації Руського воєводства. Самбірські старости одержували на руки копії інвентарів та екстракти з генеральних люстрацій — оригінали відсилались до Варшави.

Проте в Самбірському архіві копії цих документів не збереглись. Майже не дійшли до нас і оригінали, навіть ті, що ще до Першої світової війни зберігались у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві[100]. За даними Ф. Пєкосінського, під час Другої світової війни загинуло 67 книг Самбірської економії за 1666—1786 рр. економічного характеру[101]. До нас дійшли лише окремі інвентарі в оригіналі[102] та в копіях з при-

---

[97] НБ ЛДУ, спр. 55, арк. 36. Пор.: спр. 551, арк. 37 зв.; спр. 517, арк. 534, 372, 710.

[98] ЦДІА України у Львові, ф. 42, спр. 1—2; книги солтисько-лавничого суду села Чукви (Котовичі). Див.: Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту: Матеріали до історії галицького села (акти 1—221. 1649—1868 рр.) // Записки НТШ.— Львів, 1906—1907.— Т. 70, 74, 75, 77; його ж. Село Кіндратів Турківського повіту // Життя і слово.— Львів, 1895.— Т. 4 та інші.

[99] НБ ЛДУ, спр. 544, арк. 136 зв.; Rutkowski J. Podział dochodów w żupach ruskich Zygmunta Augusta // Prace Komisji Historycznej Poznańskiej Towarzystwa przyjaciół nauk.— Poznań, 1927.— S. 19.

[100] Юридические памятники, издаваемые Варшавским Главным архивом древних актов.— Варшава, 1912.— Вып. 1.— С. 93.

[101] Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych.— T. 1: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.— Warszawa, 1957.— S. 94.

[102] Наприклад, інвентар 1507 р. Самбірського староства. Див.: AGAD w Warszawie, ASK, dz. 56, Sambor 1, № 656; те ж саме за 1565, 1568 рр. Див.: ibid.— M. Lit., dz. IV, N 22; Lustracje, dz. XVIII, N 20.

ватних архівів старост[103] або завдяки публікаціям[104], прототипи яких частково або повністю втрачені.

Процесуальні форми звичаєвого українського права з великим опором поступалися місцем у судочинстві на рівні замку і міст Самбірщини нормам писаного цивільного і карного права. У XVI ст. зміни торкнулися сфери майнових відносин. Так, звичаєвий інститут відумерщини (бралась замком у вигляді вола з майна безпотомно померлих селян) був скасований по селах Стрийської та Дрогобицької волостей тільки у 1538—1539 рр.[105], тоді ж, мабуть, і на Самбірщині[106]. У той же час мешканцям Нового Самбора треба було нагадувати, що всі, хто проживає і має [redacted] місті й на передмістях рухомість і нерухомість, без всякого винятку підлягають міській юрисдикції[107]. Городянам "руського віровизнання" королівська влада наказувала двічі, у 1524 і 1553 рр., при оформленні актів купівлі-продажу міських будинків дотримуватись юридичних форм, прийнятих маґдебурзьким правом[108]. На рівні нижчих судових інстанцій звичаєве право панувало і поважалось офіційно протягом XVII ст. і тільки у середині XVIII ст. втратило для офіційних інстанцій значення засобу юридичного доведення істини.

Як висновок, подамо у стислій формі простежену еволюцію адміністративних і судових установ Самбірщини. Вона, як видається, полягала у початковій трансформації волости у дистрикт з виділенням з нього староства як комплексу королівських маєтностей, з одного боку, і гродового староства як земської організації шляхти — з другого, і паралельно — [redacted] розгалуженні воєводського уряду староруського типу на

[103] AGAD w Warszawie, Archiwum Zamojskich, N 2978 (інвентар Самбірського староства 1585 р.). Те ж саме за 1686 р. Див.: Instytut Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі — Ossolineum), rkp. Zbiór A. Czotowskiego, N 9553. До перемиських гродських книг був внесений інвентар старосамбірської жупи 1608 р., [redacted] підставі якого вдова Єжи Мнішека віддавала цю солеварню в суборенду своєму слузі Ф. Шуленберґові. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 15, т. 308.

[104] Жерела.— Львів, 1895.— Т. 1; Люстрації земель Перемиської і Сяніцької. Жупи землі Руської.— Львів, 1897.— Т. 2; Люстрація королівщини в руських землях [redacted] року 1570.— Львів, 1903.— Т. 7. У післявоєнний час опубліковано: K e c k o w a A. Inwentarze żupy Solskiej [redacted] 1559 r. // Kwartalnik historii kultury materialnej.— 1954.— N 4.— S. 700—714; T u r s k a J. Inwentarz żup samborskich z 1558 roku // Studia [redacted] dziejów górnictwa i hutnictwa.— Wrocław, 1957.— T. 1. Створено монографії: R u t k o w s k i J. Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta...; e j u s d. Z dziejów żup ruskich za Zygmunta Augusta // Księga pamątnikowa ku czci O. Balcera.— Lwów, 1925.— T. 2; R y b a r s k i R. Kredyt i lichwa w ekonomii samborskiej w XVIII w.— Lwów, 1930; K u l a W. Wielki piec pod Samborem. 1766—1780 // Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku.— Warszawa, 1956.— T. 1.— S. 163—185.

[105] MRPS.— Vol. 3.— Ps. 4.— Dok. 1698, 19859, 19864, 19884; G ą t k i e w i c z F. Z archiwum Drohobycza zbiór przywilejów, dekretów granicznych, lustracij, memoriałów i tp.— Drohobycz, 1906.— Dok. XIX.

[106] MRPS.— Ps. 5, vol. 2.— Dok. 2363 (1558); i b i d.— Ps. 4, vol. 1.— Dok. 2763.

[107] I b i d.— Ps. 5, vol. 2.— Dok. 6064 (1524).

[108] I b i d.— N 1603 (addit.). Королева Бона в 1553 р. видала підтверджений у 1558 р. Сиґізмундом Августом декрет з приводу недосконалости записування актів купівлі-продажу нерухомости у війтівсько-лавничих книгах Нового Самбора, вимагаючи дотримання встановлених у Польщі юридичних норм. Див.: D ö r f l e r ó w n a A. Materiały...— Dok. 84. У 1588 р. Сиґізмунд III підтвердив для Нового Самбора прислану на прохання самбірських райців львівським маґістратом копію устави про розділ спадщини (plebiscitum leopoliense), виданої Володиславом Яґеллом ще у 1422 р. Див.: i b i d.— Dok. 125 і 128. Безперечно, оформлення актів війтівсько-лавничим судом Нового Самбора правило за зразок для замкових писарів [redacted] урахуванням, однак, звичаєвих норм сільського населення.

старостинський і бурґграбсько-каштелянський та в подальшій еволюції старости на адміністратора економії. При цьому єдине волосне судівництво з вічевим судом спочатку розгалужується на старостинсько-гродову юрисдикцію з центром у Старому місті і замково-бурґграбську юрисдикцію зі зборовими судами для "всіх королівських маєтностей або Крайни". З ліквідацією бурґграбської адміністрації і з остаточним конституюванням Самбірської економії як комплексу маєтків королівського столу з адміністративним центром у Новому місті і перетворенням старости на адміністратора, на базі злиття апарату гродового судівництва із зборовими судами (спочатку як "волоських" сесій завмираючого гроду), на новому місці у кінці XVI — початку XVII ст. формується доміміальний або патримоніальний суд для суб'єктів iuris colonarii, поселенського права королівських земель.

* * *

Найдавніші актові книги (замкові й жупні), мабуть, мали універсальний характер. Вони містили і судові декрети (ухвали), і матеріали розслідувань, і скарги-позови, і записи актів приватної волі (угоди), прийняті як на поточних сесіях судів, так і під час зборів. Але вже у першій чверті XVII ст. спостерігається диференціювання книг за характером записів. Із зростанням населення (завершувалась бурхлива колонізація гірських місцевостей) і зростанням обсягу діловодства усе важче було розшукати потрібні записи з "вічних" актів (actorum aeviternorum) або облят та індуктів. З'являються книги спеціального призначення[109]. У книгах жупного суду вже на початку XVII ст. окремою рубрикою виділяються "прийняття записів на зборі"[110].

Проте повністю диференціювати записи було важко, оскільки будь-яка конкретна справа обростала додатковою документацією, іноді породжуючи нові похідні зобов'язання і відносини сторін.

Відривати їх один від одного було недоцільно, і їх записували поряд (sub eodem actu). Тому в одній книзі поряд знаходимо і оскарження ("маніфестації", "протестації"), акти розслідувань ("інквізиції", "обдукції", "візії") на місці, де їх проводять возні, громади, крайники, війти, заяви

---

[109] Такий характер уже має замкова актова книга 1598—1612 рр., запроваджена за адміністрації старости Єжи Мнішека, а після його смерти — його дружини. Див.: НБ ЛДУ, спр. 517. Внесення приватних актів до судових книг було не тільки моральним символом "солідарності" угоди, але й практично скріплювало її. При втраті оригінальних розписок-церографів, у яких зазначались імена свідків і ґарантів, зацікавлена сторона одержувала з суду офіційну виписку. Такі виписки, проте, легко підроблялись. У 1665 р. суддям Старосольської жупи під виглядом виписки певного судового декрету був пред'явлений фальсифікат боргового зобов'язання — "клаптик паперу" (in parvo shedismate) без означення дати і відтиску печатки. Пред'явник твердив, що угода мала бути укладена 11 років тому, у 1654 р. Суддями "шукано, але не знайдено в жупних сольських книгах" відповідного запису, і справа була передана на апеляцію до самбірської "курії". Див.: Там само.— Спр. 553, арк. 54. Траплялось, що сама облята в книзі була наслідком підробки. Так, у 1661 р. той же суд анулював усі свої власні попередні записи на користь лужецького князя Василя, який претендував на одноосібне володіння всіма землями князівства-війтівства у с. Горішний Лужок під претекстом купівлі ним у гвоздецького крайника Михайла — свого двоюрідного брата — та Яна — двоюрідного брата обох названих — їхніх дідичних часток. Див.: Там само.— Арк. 32. Цим, мабуть, пояснюються досить часті перекреслення актів у судових книгах — вияв їх уневажливлення.

[110] Там само.— Спр. 551, арк. 104.

свідків, "старших людей", "добрих людей", "реляції" учасників розслідувань, оціночні акти шкод, пам'ятні записи про неявку в суд, "арешти" на майно до вирішення справи, поручництва, призначення суддів приятельського суду, записи про умовні грошові заклади (vadium) на випадок невиконання угоди або вироку.

Справи про вбивства, не зв'язані з розбоєм і пролиттям шляхетської крові, та побиття у XVI і протягом майже всього XVII ст. розглядались виключно полюбовними судами, "людьми до згоди", визначеними громадою або замком. Такий суд (compositio amicabilis, pojednanie, concordia) породжував відповідну документацію. Поряд з самою угодою, яка теж називалась "композицією", або "угодою до поєднання", це — угода "про вічний мир" ("braterska miłość", "zapowiedź o pokój"), поручництва з боку родичів і громади, записи про сплату головщини і вини (штрафу) і т. д.[111] Справи про злодійства та розбій зобов'язували громади розшукувати злочинця по сліду або шляхом "трясіння дому" чи цілого села, шляхом "зводу", "ругових судів" (присяга один за одного усіх членів громади) і т. д. Ці документи дають багатий матеріал для вивчення норм звичаєвого народного права. Всю документацію такого роду можна віднести умовно до однієї групи — позасудових актів. Декрети (рішення або вироки судів) становлять другу групу. Найбільшою групою юридичних актів були акти приватних угод (безспірні акти), або просто "записи" (inscriptiones). Звичаєва практика у галицьких селах XVI—XVIII ст. виробила велику різноманітність юридичних форм речових відносин. Усна форма договору про купівлю-продаж рухомих і нерухомих речей або про позику не була витіснена письмовою угодою і у XVIII ст. (хоч і втратила абсолютну юридичну силу), а в попередні часи домінувала. Усна угода при дотриманні певного юридичного формалізму та правової символіки (могорич, передача зеленої гілки), засвідчена сусідами або цілою громадою, часом з видачею розписки (cerograf), робила в XVI — першій половині XVII ст. зайвим оформлення запису в судових книгах. Угода набирала сили відразу ж після її усного укладення. Часом між цим моментом і записом у книгах минало чимало часу. "Запис" надавав угодам значення "actorum aeviternorum" (вічних актів, вічистости).

Раніше ніж інші види таких записів, набули поширення записи актів продажу нерухомости та "тестаменти" (заповіти). Надзвичайно сильне право селянського дідичення землі робило його сімейним правом зі спадкоємством не за заповітом, а за законом (звичаєм) і ставило серйозну перешкоду відчуженню земельної власности. Порушення письмовим заповітом принципів егалітарности, представництва (з пріоритетом чоловічого дідичення) призводило до анулювання заповіту. Тому тестамент не був ні визначенням спадкоємця, ні частки у загальній спадковій масі кожного. Воля спадкоємця, його розпорядження могло стосуватися пожиттєвого забезпечення вдови або вдівця, опіки над малолітніми, записів на користь церкви, боргових зобов'язань. Смерть голови сім'ї не відкривала спадщини. Відбувався остаточний сімейний розподіл, часто — в

---

111 Докладніше див.: Инкин В. Ф. Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики галицких общинных судов (по актам XVI—XVIII вв.) // Вестник Московского университета.— 1990.— № 1.— Сер. 8.— С. 72—85.

порядку синасфори[112]. Усе це породжувало велику різноманітність актів, пов'язаних з дідицтвом.

В актах продажу і купівлі суб'єктами часто виступають нероздільно, "спільною рукою" брати, рідше — родичі інших ступенів спорідненя. І все ж таки акти відчуження (przedanie, emptio, venditio) широко практикувались на селі ще в XVI ст., чи то ■ рамках родинного колективу, чи під прикриттям різних фікцій в обхід родинного права. Це породило такі види записів, як дозвіл на продаж з боку родичів продавця (przyzwolenie na sprzedarz)[113] або, навпаки, протест і анулювання угоди[114], заяви про переважну "ближчість" до землі чи збереження за собою права викупу (przestroga o bliższość, precustoditio)[115], нарешті, про зречення за грошову компенсацію від своєї "ближчости" (abrenuntiatio)[116].

Серед видів розпорядження рухомим і нерухомим майном слід назвати посаг, віно і привінок при виданні дочки або сестри заміж, сімейні розділи, дарунки (darowizna), перенесення прав на іншу особу (cessio), обмін (frimark) тощо[117].

Позика під проценти і під заставу землі в XVII ст. не вимагала обов'язкового фіксування у замкових книгах. Вистачало запису в сільських актових книгах перед свідками, іноді в присутності всієї громади і крайника (przed urząd moy krayniczy)[118]. Такі записи ще в 1646 р. робилися українською мовою (ruskim pismem — село Бистриця)[119]. Зацікавлена сторона потім могла за бажанням внести цей запис у самбірську актову книгу[120]. Тільки мешканці сіл "руського" права, не маючи актових книг, у XVII ст. зразу укладали угоду "перед самбірськими актами"[121]. Боргові зобов'язання породжували інші види записів — поручництво за боржника, угоду про відтермінування або про погашення боргу ратами, анулювання усіх попередніх записів у зв'язку з перенесенням їх до актових книг інших судів і зведенням усіх сум по записах і розписках в одну[122], "квієтації" — відмови від подальших претензій[123]. Проблема заборгованости громад і окремих селянських господарств досягає у кінці XVII ст.

---

[112] Инкин В. Ф. Крестьянское право "дедичности" и "ближести" на землю ■ коронных имениях Галичины XVI—XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1969.— К., 1979.— С. 38—49.

[113] НБ ЛДУ, спр. 557, арк. 97 зв., 120, 252; спр. 551, арк. 8 зв., 110; спр. 517, арк. 110, 264 зв., 290, 297, 310, 482 зв., 624; спр. 544, арк. 157 зв.

[114] Там само.— Спр. 557, арк. 25; спр. 536, арк. 45.

[115] Там само.— Спр. 551, арк. 14; спр. 557, арк. 125, 129.

[116] Там само.— Спр. 551, арк. 18 зв.; спр. 553, арк. 195 зв.

[117] Там само.— Спр. 553, арк. 32, 43 і зв., 66, 168 зв., 194 зв., 197 зв., 222 зв., 231, 255, 268, 285 зв., 293, 349, 385 зв., 405 зв.; спр. 557, арк. 7, 18 зв., 44, 107 (157), 165, 240, 317; спр. 517, арк. 51 зв., 74, 81 зв., 92 зв., 94, 130 зв., 134 зв., 175 зв., 176 зв., 186, 206, 309 і зв., 337, 348, 466, 609, 612, 679 зв., 896 зв.

[118] Там само.— Спр. 548, арк. 149 зв., 343—344.

[119] Там само.— Арк. 135.

[120] Там само.— Арк. 50.

[121] Там само.— Арк. 149 і зв. (с. Березниця).

[122] Там само.— Спр. 553, арк. 32, 43 зв., 66, 168 зв., 194 зв., 222 зв., 231, 255, 268, 285 зв., 293, 349, 385 зв., 405 зв.; спр. 557, арк. 7, 18 зв., 44, 107 (157), 165, 240, 317; спр. 517, арк. 51 зв., 74, 81 зв., 92 зв., 94, 130 зв., 134 зв., 175 зв., 176 зв., 186, 206, 309 і зв., 337, 348, 466, 609, 612, 679 зв., 896 зв.

[123] Там само.— Спр. 517, арк. 9, 10, 18, 20, 39, 62, 93, 99, 143 зв., 144, 161 зв., 179 зв., 184, 203 зв., 208, 265, 271 зв.; спр. 551, арк. 5 зв., 105; спр. 557, арк. 31 зв.

і особливо у XVIII ст. катастрофічних розмірів, довершуючи їх руїну. Шляхта-кредитори не тільки захоплювали селянські землі, а й вимагали від селян сплачувати з цих земель усі податки, чинші і відбувати панщину. Вже у 1698 р. Скарб заборонив селянам входити в борги під заставу землі без відома громад і замку, а судам — приймати позови кредиторів на підставі приватних розписок[124]. У XVIII ст. селянам у будь-якій формі без дозволу замку, а під заставу землі — взагалі заборонялось брати позику. Підлягали скасуванню усі боргові записи, не зафіксовані в замкових (і тільки замкових) актових книгах[125]. Починаючи з 30-х рр. XVIII ст. впроваджувалось у практику звітування громад про заборгованість перед зборовими судами та ревізорами, щорічно складались реєстри громадських і індивідуальних боргів[126].

Можна поділити усі види актових книг XVII—XVIII ст. Самбірського архіву приблизно на такі групи: 1) книги "декретів" (decretorum, sententiarum) — замкові, жупні, комісарські ("акти суду"); 2) книги облят та індуктів (на практиці ці терміни вживались як синоніми — зацікавлена сторона "вносить" їх — obtulit, induxit — до книг). Серед них — а) вхідні акти (індукти) вищих установ, канцелярії Скарбу; б) записи приватних актів — книги inscriptionum, transactionum, venditionum, contractuum, oblatorum і т. д.; 3) позасудові, слідчі акти та скарги (acta relationum, manifestationum, visionum, obductionum, recognitionum, condemnationum і т. д.); 4) акти комісарських судів; 5) нормативні документи.

Перший відомий опис книг і фасцикул Самбірського замкового архіву, який дійшов до нас, склав під час ревізії 25 квітня 1760 р. королівський комісар і головний писар Скарбу Петро Запольський. 24 листопада 1772 р., у зв'язку з передачею економії у ведення австрійського відомства камеральних маєтностей, актовий писар замку І. Ільницький зняв копію цього опису, на підставі якого брав під свою опіку кодекси і фасцикули архіву разом з ключем[127]. Одночасно писар-архіваріус брав на збереження під свою відповідальність документацію останнього польського віцеадміністратора і замкового судді Адама Уруського за реєстром, датованим 24 листопада 1772 р. Це був переважно перелік виписок з актів перемиського гроду стосовно незавершених судових поземельних процесів з сусідньою шляхтою.

Ще один опис, датований 19 листопада 1772 р., містить перелік документів фінансової й господарської звітности фільварків, солеварень та різних підприємств Самбірської економії, які підлягали передачі щойно призначеному контролерові Жулкевському. Одночасно Уруський передав до архіву книгу останнього, 1768 р., інвентаря економії, замкову і жупну печатки[128].

Архів був розміщений у невеликій кімнаті мезоніну над старою дерев'яною будівлею на кілька кімнат, праворуч в'їзду до замку. Поблизу

[124] НБ ЛДУ, спр. 536, арк. 225; спр. 516, арк. 14 зв. (1698 р.).

[125] Там само.— Спр. 551, арк. 37, 84 зв., 147 зв.

[126] Там само.— Спр. 538.— Протоколи зборових судів; Ossolineum, rkp. Zbiór Czołowskiego, N 1632 r.

[127] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 66, арк. 1—12.

[128] Там само.— Арк. 13, 15, 26.

в окремому будиночку мешкав сам І. Ільницький. В донесенні губернаторові від 7 грудня 1772 р. австрійський комісар повідомляв про віддане ним розпорядження тимчасово, доки на місці дерев'яного не буде збудовано кам'яного замку, для убезпечення від вогню та вологи, перевезти архів в одне з приміщень Бернардинського монастиря[129].

Опис архіву 1760 р. складався з 6 розділів: 1) актові судові книги в оправах у кількості 35, більшість яких дійшла до наших часів[130]; 2) 10 книг, серед них акти ревізій 1668, 1683, 1698 рр., комісарських судів 1735 і 1741 рр., інвентарні описи економії 1686, 1730, 1739, 1743 рр. і хронологічно не визначений, з яких до нас дійшло 3 книги актів комісії 1698 р.[131]; 3) шість книг реєстрів судових справ замкового суду з переліком штрафів за 1714—1752 рр., які не збереглись; 4) пачки документів різних господарських угод, номінацій на попівства, орендних контрактів, звіти про прибутки, копії скарг населення до короля тощо; 5) матеріали незавершених граничних процесів з шляхтою — 41 фасцикула; 6) дев'ять фасцикул різних матеріалів та копії документів, поданих для внесення до актових книг (oblaty) за 1731—1757 рр., складених у хронологічній послідовності.

Серед книг, що загинули, зазначена інвентарна книга економії, віділана до Варшави 1762 р. і не повернута — "в червоній сап'яновій оправі з малярським золотом назовні", а також не повернута з Варшави ж "книга комісарських декретів"[132]. Але не збереглись головним чином документи господарського та контрольно-фінансового значення. Довше зберігались замком ті інвентарні описи, які містили нормотворчий елемент, актуальний для фіскальної практики. Безумовна практична цінність надавалась тільки юридичним актам.

"Старі" книги — такими вважались книги 30-річної давности, але йдеться переважно про книги XVII ст.— були оправлені у чорну шкіру. У XVIII ст. застосовувався для цієї мети сап'ян чорного, сірого і зрідка червоного кольору.

У XVIII ст. входить в ужиток у палітурній оправі картон, обклеєний "пістрявим", червоного або цеглястого кольору папером ("паперова обкладинка з шкіряним корінцем"). У сучасному зібранні книг Самбірської економії є 31 книга з "напівшкіряними оправами" (з "шкіряними корінцями"); 26 (36,6 відсотка) — у шкіряних обкладинках, серед них — дуже пошкоджені найдавніші; чисто паперові — 9 з 1773—1809 рр.[133]

---

129 Ossolineum, rkp. Zbiór Czołowskiego, N 9716/III.

130 За нумерацією рукописного відділу НБ ЛДУ і в дужках згаданого опису це: 517 (1), 518 (2), 519 (4), 520 (5), 514 (8), 515 (9), 536 (10), 513 (11), 526 (12), 537 (13), 540 (14), 542 (15), 529 (17), 508 (20), 523 (21), 566 (22), 512 (23), 547 (24), 521 (126), 509 (27), 510 (28), 522 (29), 532 (30), 524 (33), 568 (34), 539 (35). Не дійшло до нашого часу 9 книг. Опис архіву містив інвентар економії 1760 р. Див.: Kuczera Al. Samborszczyzna. Ilustrowana monografia miasta Sambora i ekonomii Samborskiej.— Sambor, 1932.— T. 1.— S. 136.

131 НБ ЛДУ, спр. 516 (за описом 1760 р.— № 4), 513, 526. Одна з них (516) опублікована. Див.: Ulanowski B. Komissia samborska z roku 1698.— Kraków, 1896.

132 ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 66, арк. 6 зв. Див.: Каталог рукописів НБ ЛДУ.

133 Чисто картонні ("паперові") обкладинки мали справи № 541, 629, 571—576. Чисто шкіряних було 26 книг, серед них — найстаріші книги. Це за університетською нумерацією справи 508—511, 514—520, 522, 524, 525, 531, 536, 545—548, 557, 558, 560, 566, 568. Решта — більшість — пізні "напівшкіряні" книги ("з шкіряними корінцями").

У проміжку між описами 1760 і 1772 рр. фонд архіву збільшився на 14 книг, з яких 9 існують на сьогодні, [redacted] них у теперішнє їх сховище 7 надійшло у "шкіряних", сучасних самим записам оправах, 2 — у "сучасних", "напівшкіряних"[134].

Книжкові кодекси формувались по-різному. Часом текст вписували у готову книгу з білими аркушами або [redacted] готові зошити, які потім брошурували. У такому разі книгу заповнювали одним почерком. Так формувались книги декретів замкового суду, копії актових книг комісарських судів. Існували книги чорнових протоколів засідань судів за формуляром: заява позивача ("actor:"), відповідь відповідача ("in respondendo:"), ухвала суду ("iudicium:", "decretum:"), іноді зізнання свідка ("inquisitio:")[135].

Інша документація — акти "інквізицій" (свідоцьких зізнань), або "вічні записи", принесені для облятування,— складувалась у хронологічній послідовності й за типом документів у пачки, готові для здачі палітурникові. Нарешті, книги складались з нерозібраних паперових розписів (ex ruderibus). Такий характер має актова книга замку за 1730—1748 рр., у якій акти укладено почасти в хронологічній послідовності та за характером документів (per annos et actus), почасти, "і через труднощі укладу",— тільки по роках, а також інші[136].

Строк зберігання документів [redacted] архіві був неоднаковий для різних їх типів: для більшости господарських документів він визначався тривалістю орендних договорів на державу цілої економії, [redacted] також окремих її господарських комплексів та об'єктів. В архівному описі від 30 червня 1772 р. зазначені як фасцикули cum litteris missilibus, тобто призначених до знищення документів діловодства та судочинства крайницьких урядів усіх семи країн Самбірської економії[137]. Це зрозуміло: крайники у той час були позбавлені права санкціонувати приватні угоди, і акти крайницьких судів втрачали вартість. Депонуванню і збереженню підлягали документи нормативного характеру.

Коли у 1715 р. виник сумнів щодо відповідности інституту гоніння "по сліду" загальнодержавним нормам права, питання було розв'язане на користь звичаю: рішення замкових судів, зазначалось в ухвалі, спираються "на закон (prawo), давніші прецеденти (prejudicata), як і звичаї у Самбірській економії"[138].

Законом ("правом") для замкового суду були королівські надавчі та інші дипломи, комісарські декрети, люстрації; що стосується інвентарів, то вони, якщо не містили фіскальних новацій, були чинні тільки у період її чергового орендного контракту. Тільки останній інвентар мав зобов'я-

---

134 Це — за нумерацією університетської бібліотеки і [redacted] нумерацією І. Ільницького — № 565 (3), 560 (4), 525 (5), 546 (6), 527 (7), 558 (9), 531 (10), 538 (11), 535 (12).

135 Наприклад, актова книга замкового суду за 1673—1679 рр. Див.: НБ ЛДУ, спр. 536.

136 "Зібрана, укладена й оправлена" у 1759 р. актова книга замку за 1730—1748 рр. Див.: там само.— Спр. 508. Або у тому ж році оправлена книга, в яку увійшли зізнання перед актами Самбірського замку за 1726—1757 рр., а також "маніфестації і протестації" за 1731—1740 рр. Див.: там само.— Спр. 528, арк. 1.

137 ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 66, арк. 26 зв.

138 НБ ЛДУ, спр. 542, док. 168. Остання звістка про "гонення сліду" — 1775 р. Див.: там само.— Спр. 522, док. 931. У записі 1743 р. про цей інститут говориться як про такий, що зберігся тільки в горах, притому автор його вважає за потрібне пояснити суть самої процедури, бо вона, мабуть, уже виходила [redacted] ужитку. Див.: там само.— Спр. 547, док. 1130.

зуючу силу і для селян, і для замку, і для посесорів. Для оперативного одержання нормативно-правових довідок суддя мав під рукою книгу копій королівських привілеїв та надань. Збірка таких копій була додана до інвентаря Самбірського староства 1568 р. і міститься в одному з ним кодексі[139]. У замковому архіві зберігся акт учиненої за розпорядженням Скарбу від 4 лютого 1766 р. "Ревізії прав, привілеїв, що служать містам і селам"[140]. У книзі облят за 1734—1757 рр. серед різного роду привілеїв знаходимо екстракти граничних документів Коронної метрики[141].

Нормативне значення мали акти комісарських судів. Маємо акти комісій 1730, 1743, 1746—1752, 1760, 1762, 1764 рр.[142] Окремі книги утворили рескрипти Скарбової комісії до адміністрації економії за 1739—1757 рр. та 1757—1760 рр. з реєстром (сумаріум) рескриптів за весь час від 1739 р.[143]

У цих книгах відбилась політика реформ, розпочатих Скарбом у 1730-х рр. і перерваних поділом Польщі в 1772 р.

У 60-х рр. XVIII ст. комісари Скарбу майже безвиїздно працювали в Самборі, здійснюючи заходи щодо інкорпорування Самбірської економії до Скарбу. В особі коронного підскарбія графа Т. Весселя Скарб взяв на себе безпосереднє управління усім її економічним комплексом на комерційно-підприємницькій основі. Це змушувало уважно ставитись до господарсько-фінансової документації. Адже одним з головних завдань комісарів був перегляд інвентарів і встановлення реальної суми прибутків з економії. Проведена стосовно цього робота виявилась корисною і для австрійських контролерів у 1772 р., коли за першим поділом Польщі галицькі землі були анексовані Австрією: їм належало визначити середню річну суму прибутків з економії та її промислових підприємств. Предметом уваги ревізорів стало господарювання останнього польського і водночас першого австрійського адміністратора барона Ґартенберґ-Садоґурського за 1768—1772 рр. Проте господарська документація, минаючи замковий архів, надходила до Львова (як раніше, до Варшави), у Губернське управління (Галицька фінансова прокураторія)[144]. Оскільки

---

139 AGAD w Warszawie, M. Lit., dz. IV, N 27, f. 380—470 (Regestrum privilegiorum capitaneatus Samboriensis).

140 НБ ЛДУ, спр. 535 IV. Див.: Rewizija praw, przywilejów miastom i wsiom służących, oraz na wójtowstwa, kniastwa, sołectwa, wolnictwa, młynarstwa w ekonomii samborskiej znajdujących się // Dodatek miesięczny.— Rok I (1872).— T. 1.— S. 232—263; T. 3.— S. 51—60.

141 НБ ЛДУ, спр. 521. Див.: Dokumenta dotyczące dawnej ekonomii samborskiej // Dodatek miesięczny.— T. 1.— Dok. 1—16; T. 2—3.— Dok. 6. У 1786 р. для губернаторської реєстратури був створений збірник екстрактів королівських привілеїв на основі оригіналів Литовської метрики. Див.: ЛНБ НАН України, ф. 5 (Оссолінські), спр. 2837/III. Книга копій постанов Перемиського гроду в справі граничних суперечок між громадами королівських сіл та адміністрацією економії з одного і війтами та іншими привілейованими державцями землі — з другого боку за 1747, 1750—1752 рр.— зразок такої ж довідкової книги.

142 НБ ЛДУ, спр. 523 (1730 р.); спр. 524 (1746—1752 рр.); спр. 527 (1760 р.); спр. 565 (1760—1762 рр.). Частково — справи 509, 511, 512, які відносяться до 30-х рр. XVIII ст.

143 Там само.— Спр. 569 (1739—1757 рр.); спр. 564 (1757—1760 рр.); "сумарій", покажчик до них за 1739—1757 рр., арк. 250—281.

144 ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 8 (Самбірська економія), спр. 85 (397), 86 (395), 526 (396), 550 (398), 619 (759), 621 (756). Це зняті в 1773 і 1774 рр. копії інвентарів 1749 і 1768 рр. у гірських країнах економії, касові звіти, частково фінансово-господарська документація адміністрації потрапила до фамільного фонду графів Лянцкоронських завдяки родинним зв'язкам з бароном Садоґурським. Див.: там само.— Ф. 181, оп. 2.

відповідною за базу розрахунку селянських платежів і повинностей австрійській адміністрації правили інвентарі 1749 і 1768 рр. (почасти — 1760 р.), екстракти з цих інвентарів по деяких країнах були депоновані в замковому архіві[145]. До 1772 р. жупні актові книги Старої Солі ще не становили з замковими єдиного архівного комплексу документів. Вони мали остаточно об'єднатись або тоді, коли були здані на тимчасове зберігання до Бернардинського монастиря замкові книги, або ж у приміщенні новоспорудженого кам'яного замку в Новому Самборі.

Серед зданих Уруським за описом від 12 листопада 1772 р. до замкового архіву "паперових книг" (liber papiro), що стосувались господарської та фінансової діяльности, були зазначені звіти Старосольської, Ясеницької та Дрогобицької жуп за 1769—1772 рр., прибутково-видаткові книги, реєстри штрафів, присуджених зборовими судами,— усього 37 книг[146]. Де ж зберігалися у той час актові книги Старосольської (як і інших) жупи?

Незважаючи на те, що Старосольський жупний суд був діючою установою і після австрійської анексії — аж до 1805 р., але з украй урізаною компетенцією, з втратою ним юрисдикції стосовно населення Гвоздецької країни, для нього втратив практичне значення і жупний архів актових книг XVII ст. Тим часом замок, взявши під безпосередню адміністрацію та економічний і юридичний захист сільське населення цієї країни та власні інтереси від здирств шляхти, з 30-х рр. XVIII ст., коли перед ним стояло завдання обмежити лихварство та припинити перехід у руки шляхти тяглих (pociężnych) земель, не міг обійтись без старих боргових, заставних та продажних актів, облятованих у цих книгах.

Уже в 1740 р. була складена в Новому Самборі збірка різних угод (variorum transactionum), куди, крім замкових (у тому числі зборових) актів, було включено зборові акти Котівської жупи та Гвоздецької країни — отже, Старосольської жупи, а також солтисько-лавничих судів німецького права Чукви і Стрілковичів за 1634—1709 рр.[147] Але ця робота не була доведена до кінця, і, мабуть, жупні акти були передані до замку, але не з'єднані з архівом замкового суду, що перебував потім в руках Уруського. Надійнішого місця для збереження книг, ніж спеціально для цього передбачене ще при будівництві кам'яного замку, не існувало. Вища австрійська адміністрація, у віданні якої перебували і жупи, і економія (спочатку Департамент державних маєтностей)[148], могла і мусила використати готове приміщення для цієї мети. У 1893 р. дирекція бібліотеки Львівського університету звернулась до Галицького намісництва з проханням передати їй з архівів галицьких установ стародавні книги та інвентарні описи маєтків, що втратили своє практичне значення. Прохання було задоволене[149].

---

[145] НБ ЛДУ, спр. 534, спр. 538, спр. 630/IV.

[146] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 1 (Акти губернатора Пергена), спр. 61, т. 1, арк. 1—26 зв.

[147] НБ ЛДУ, спр. 542, арк. 132—143, 196—197, 326—503.

[148] Учреждения Западной Украины до воссоединения [illegible] в едином украинском советском социалистическом государстве: Справочник.— Львов, 1955.— С. 45, 47. У 1815 р. це була цісарсько-королівська львівська об'єднана адміністрація доменів і солеварень. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 8, спр. 118, арк. 2. У 1848 р.— Адміністрація державних маєтків (Staates-Güter-Administration). Див.: там само.— Спр. 521, арк. 1.

[149] Finkel L., Starzyński St. Historia uniwersytetu Lwowskiego.— Lwów, 1894.— S. 370.

Книги Самбірської економії та Старосольської жупи надходили до бібліотеки як єдина нероздільна колекція. У складеному тоді каталогу рукописів вони перемішані. На корінцях деяких жупних книг читається напис, який підтверджує це: "Ekonomia Samborska. Saliny" ("Самбірська економія. Солеварні").

У каталогу рукописів університетської бібліотеки, де вони зберігаються тепер, книги цієї колекції зареєстровані під безперервною нумерацією від 508 до 576 і окремо — лише під 629 і 630 номерами — усього 71 справа. Разом книги цієї колекції налічують понад 19 тисяч аркушів. Унікальну цінність становлять актові книги судових установ для вивчення історії селянства, сільської громади та звичаєвого українського народного права.

У 1543 р. в судівництві Польщі дозволено було заміняти латинську мову польською[150]. Проте ще у 1599 р. акти навіть солтисько-лавничого суду с. Чукви (сиділо на німецькому праві) писались по-латинськи[151]. Але і в XVII ст. латинь застосовувалась у титульних та рубрикаційних заголовках, датуванні сесій (feriatim, за католицьким календарем), у юридичному обґрунтуванні сентенцій. У другій половині XVIII ст. відбувається часткове повернення до латинської мови[152]. Після 1772 р. документація і ділове листування велись також по-німецьки.

Хронологічно актові книги розподіляються таким чином: від 1598 р. до середини XVII ст.— 5 книг актів замкового і жупного судів і ще три книги частково належать до цього періоду. Разом це становить 2719 аркушів (14,2%). На другу половину XVII ст. припадає 4 книги повністю і 4 частково, крім 3 книг комісарського діловодства і 2 книг протоколів зборових судів. Разом усі містять 3190 (16,7%) аркушів. До першої половини XVIII ст. належать 10 книг повністю і 5 частково, крім того 8 книг комісарського діловодства і 1 книга облят — разом це становить 5423 аркуші (28,3%). На другу половину XVIII ст. (до 1772 р. припадає 8 книг повністю, а 3 частково укладаються в хронологічні рамки періоду, акти крайницьких судів, зборових становлять ще 3 цілих книги і 2 частково, 5 книг повністю комісарського діловодства, 2 — фінансово-контрольного характеру. Разом це становить 5436 (23,5%) аркушів. До австрійського періоду належать 7 актових книг цілих і 3 — частково, інших книг (включаючи крайницькі) 5 — повністю, 1 частково. Разом усе становить 2361 аркуш (12,3%). Отже, судові установи Самбірської економії продовжували діяти і після 1772 р., бодай до 1786 р.[153] Господарське діловодство тривало ще довше. Австрійською крайовою адміністрацією складались інвентарі окремих державних "панств" (доміній), на які розпалась економія (Staats-Herrschaften), наприклад, Гвіздця, Лімни (Липецька і Розлуцька країни), Підбужа у 1811—1819 рр.[154], причому ця документація депонувалася і далі в Самбірському архіві[155], відкритому

[150] Учреждения...— С. 34.

[151] ЦДІА України у Львові, ф. 142, спр. 1 (156) за 1586—1818 рр.; спр. 2 (157) за 1638—1680 рр.

[152] НБ ЛДУ, спр. 528 і 541.

[153] Там само.— Спр. 563.

[154] ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 8, спр. 118, 521, 626, 814; ф. 146, оп. 8, спр. 2867.

[155] НБ ЛДУ, спр. 574/IV; спр. 576/IV.

для традиційних фондоутворювачів. Господарська документація окремих "панств" (доміній) продукували органи галицького управління державних маєтностей і пізніше, до 1848 р., але Самбір виступає у ній лише як центр Самбірської домінії[156].

Отже, документи Самбірського замкового архіву охоплюють період з 1598 по 1819 р. Розквіт його діяльности припадає на XVII ст., найповніше представлені документи XVIII ст. (до 1772 р.). Архівна справа велась на високому професійному рівні, головним чином представниками "самбірської школи" знавців українського звичаєвого права. Про збереження документів дбали, книги часом [redacted] любов'ю прикрашали художньо, реставрація пошкоджених книг велась безперервно. Ця справа вважалася доброчинною і почесною, тому фундатори її згадувались у заголовках книг на титульному аркуші. Прикладом може служити напис на вставному титульному аркуші щойно відреставрованої актової книги Старосольської жупи за 1647—1656 рр. на честь ініціатора реставрування піджупника і судді Фр. Грековича, зроблений у 1681 р. Завершується напис віршованим зверненням до "читальника" (ad lectorem) [redacted] сакральними санкціями проти тих, хто нищить або пошкоджує книжки[157]. У рукописному відділі університетської бібліотеки більшість рукописних кодексів [redacted] останній раз була ретельно відреставрована. Книги дістали паґінацію, теперішні оправи з щільного картону, обклеєного грубим сіро-голубим муарованим папером та [redacted] корінцями [redacted] грубого на клеї полотна. Корінці мають червоні шкіряні етикетки (ярлички), на яких золотими літерами виведено назви.

Останній відомий нам архіваріус Самбірської економії Станіслав Жолкевський видав 1777 р. виписку з обляти, внесеної до самбірських книг у 1714 р., привілею на солтиство у Стрілковичах від 1395 р. Миколі з Тарановичів[158].

Підсумовуючи попереднє, треба підкреслити, що приватне звичаєве українське, або "руське", "старе" (jus stare — вираз акта 1497 р.[159]) право рецептувалось, незважаючи на офіційне до нього ставлення, ще довгий час. Суто формальна заміна його писаним (маґдебурзьким) правом

---

156 Опис Старосольської жупи 1842 р. — ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 8, спр. 626 або "Контракт про викуп панщини та поділ землі [redacted] підданими Купновицького ключа Бабини та Чукви в Самбірській домінії". Див.: т а м с а м о.— Спр. 814.

157 НБ ЛДУ, спр. 544. Наводимо цей вірш в українському перекладі:

Про Бога, про строгий закон той не знає,
Хто з цього протоколу шкіру обдирає.
Хай тих громом небесним Бог карає, навіть
За огиду книгам порятунку позбавить;
Хто шкіру і аркуші виривати має звичай,
[redacted] того хай чорти душу з тіла вибивають.
Виправся отакий кожен, [redacted] злого,
Поперадь писаря, якщо зробив якусь шкоду.
А той, хто з Протоколом чинив роботу,
Не дав його знівечити, хай має [нагороду],
А у Царстві Небесному (*пошкоджено текст*),
Чого усім бажає... щиро.

[redacted] Dodatek miesięczny.— T. 1, zesz. 1.— S. 48.

159 AGZ.— Lwów, 1901.— T. 17.— Dok. 2640.

зводилась до застосування стереотипних актових формулярів у замковому діловодстві. Актовий писар випускав з-під уваги усе зайве з точки зору писаного права і те, що стосувалося позасудових правових дій, пов'язаних зі звичаєвим формалізмом, символізмом, нормами сімейного права, підміняючи сім'ю як суб'єкта майнових прав і сторону [redacted] угоді приватною особою голови родини. У XVIII ст. в оформленні актів купівлі-продажу у відповідності з місцевим правом даного села зрідка траплялись окремі випадки застосування норм або форм маґдебурзького права, не властивого цьому селу. Так, [redacted] актах, що стосувалися "руського" села Кульчиці, де, за звичаєм, сторонами в актах відчужування нерухомостей "спільною рукою" виступали цілі сім'ї[160], під 1712 р. вміщено запис, у якому, з посиланням на маґдебурзьке право, чоловік і жінка виступають (за принципом нероздільности майнових прав) як одна із сторін угоди, причому жінку представляє як її пленіпотент замковий возний, як того вимагає маґдебурзьке право[161]. Але це могло стосуватись конкретних осіб, як таких, що народились під чужим правом.

Акти самбірського села Мшанця за 1649—1868 рр. документально свідчать, що звичаєве приватне право визначало форму і зміст селянських тестаментів, актів сімейних розділів, передшлюбних договорів, угод про позику, заставу тощо[162] ще у XIX ст., а етнографи першої третини XX ст. спостерігали усе ще живу практику рецептування його норм у селах Бойківщини[163].

Згадані типи, види і жанри документів, що використовувалися у поточному житті підгорян, творять архів Самбірської економії.

---

[160] НБ ЛДУ, спр. 540, арк. 123.

[161] Там само.— Арк. 125 (Пор. арк. 108 зв.).

[162] Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіта. Акти // Записки НТШ.— Львів, 1906—1907.— Т. 70, 74—75, 77.

[163] Максимчук І. Деякі інститути звичаєвого права [redacted] Старосамбірщині // ЛБ.— Самбір, 1937.— Р. VII.— Ч. 9.

Поділ кодексів архіву Самбірської економії

№ з.п.	Бібліотечна сиґнатура		Хронологічні межі записів	Вихідна та довідково-нормативна документація			Актові		
	ката-ложний номер	фор-мат		фінансо-во-конт-рольна, інвен-тарі	листи, рес-крипти Скарбу	індукти при-вілеїв, гранич-них актів	декре-ти комісар-ських судів	змішані: замко-вого та комісар-ського судів	замко-вого (адміні-стратор-сько-ві-це-адмі-ністр.) суду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	517	III	1598—1613[а)]						×
2.	518	III	1614—1632		/				×
3.	519	III	1642—1649		/				×
4.	544	III	[1647—1656]						
—	„А	—	1647—1650						
5.	548	III	[1633—1710][б)]						
—	„А	—	1633—1646[в)]						
6.	551	III	1605—1617						
7.	557	III	1626—1642						
8.	571	III	[1646—1661]						
—	„А	—	1646—1650						
Всього аркушів за 1598 р.— першу пол. XVII ст.									
9.	513	III	1698	/			×		
10.	514	III	1658—1665	/					
11.	515	III	1667—1670	/					
12.	516	III	1698		×				
13.	520	III	1650—1669						×
14.	526	III	1698	/	×				
15.	536	III	1673—1679						×
—	544Б	—	1651—1656						

Додаток 1

за походженням, змістом і хронологією

книги						Аркушів	Оправа кодексу: шкіра (ш), напівшкіряна (1/2 ш), шкіряним корінцем (шк), картон (к), папір (п), стара (ст), сучасна записам (с), знищена (з), нова (н), чорна (ч), сіра (ср), брунатна (б), цегляста (ц), золотиста (зл), пістрява (пс)	
			За змістом					
жупних судів	акти і реєстри зборових судів	крайницьких судів	судові декрети	записи (обляти) приватних угод	позасудові акти (заяви, свідоцтва, слідчі)		за описом 1760 р.	станом на 1893 р.
11	12	13	14	15	16	17	18	19
	/		/	/	/	910	ш, ч	ш, з
/	/		/	/	/	625	ш, ч	ш, з
	/		/	/	/	251	ш, ч	ш, з
×						[229]	—	1/2 ш, н
	/		/	/		122	—	—
×						[594]	?	ш, с, з
	/	/		/		78	—	—
×	/		/	/		499	—	1/2 ш
×			/	/		434[г)]	—	ш
×						[255]	—	?
			/	/	/	80	—	—
						2719		
						62	п, шк	1/2 ш, з
	×					276	ш, ч	ш, с
	×					141	ш, ч	ш, с
						41	?	ш, с
	/		/	/	/	577	ш, ч	ш, с, з
						39	ш, ч	1/2 ш, з
			/	/		271	ш, ч	ш, с, з
/			/	/	/	107	—	—

№ з.п.	Бібліотечна сиґнатура		Хронологічні межі записів	Вихідна та довідково-нормативна документація			Актові		
	ката-ложний номер	фор-мат		фінансо-во-конт-рольна, інвен-тарі	листи, ре-скрипти Скарбу	індукти приві-леїв, гранич-них актів	декрети комі-сарських судів	змішані: замко-вого та комісар-ського судів	замко-вого (адміні-стратор-сько-ві-це-адмі-ністр.) суду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
—	548Б	—	1662—1698[д]	/			/		/
16.	552	III	1679—1685						
17.	553	III	1600—1687						
18.	570	III	[1691—1704]						
—	„А	—	1691—1699					/	
—	571Б	—	1651—1661						
Всього аркушів за другу пол. XVII ст.									
19.	508	III	1730—1748						×
20.	509	III	1735—1737					×	
21.	510	III	1737—1743						×
22	511[е]	III	1731	/				×	
23.	512	III	1734				×		/
24.	521	III	1734—1757		×	/			
25.	523	III	1730				×		
26.	524	III	1746—1752					×	
27.	528[ж]	III	[1726—1757]						×
—	„А	—	1726—1750						/
28.	529	III	1715—1720						×
29.	532[з]	III	1743				×		
30.	537	III	1699—1715[и]			×			×
31.	539	III	1747—1752[і]						

Продовження 1

книги						Ар-кушів	Оправа кодексу: шкіра (ш), напівшкіряна (1/2 ш), з шкіряним корінцем (шк), картон (к), папір (п), стара (ст), сучасна записам (с), знищена (з), [redacted] (н), чорна (ч), сіра (ср), брунатна (б), цегляста (ц), золотиста (зл), пістрява (пс)	
			За змістом					
жупних судів	акти і реєстри зборових судів	крайницьких судів	судові декрети	записи (обляти) приватних угод	позасудові акти (заяви, свідоцтва, слідчі)		за описом 1760 р.	станом на 1893 р.
11	12	13	14	15	16	17	18	19
	/					461	—	—
×			/	/	/	76	?	1/2 ш
×				/		499	?	1/2 ш
×						[779]	?	1/2 ш
/			/		/	465	—	—
/			/	/	/	175	—	—
						3190	—	—
			/			745	ш, н, пс	ш
			/			90	п, шк	ш, с
			/			38	ш, ч	ш, с
						181	?	ш, с
			/			84	ш, ч	1/2 ш, з
						449	п, шк	?
			/			74	п, пс, шк, н	1/2 ш, с, з
			/			135	ш, ст	ш, с
						[148]	?	1/2 ш, з
					/	115	—	—
			/	/		154	п, шк	1/2 ш, з
			/			42	п, шк, ст	1/2 ш, з
			/	/	/	290	п, пс, шк	?
						119	п, пс, шк	1/2 ш, с, з

№ з.п.	Бібліотечна сиґнатура		Хронологічні межі записів	Вихідна та довідково-нормативна документація			Актові		
	ката-ложний номер	фор-мат		фінансо-во-конт-рольна, інвентарі	листи, ре-скрипти Скарбу	індукти приві-леїв, гранич-них актів	декрети комісар-ських судів	змішані: замково-го та комісар-ського судів	замко-вого (адміні-стратор-сько-ві-це-адмі-ністр.) суду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
32.	540[й)]	III	1710—1713						×
33.	542	III	1713—1719						×
34.	547	III	1732—1746						×
—	548В	—	1704—1710	/					/
35.	554	III	1737—1738						
36.	566	III	1731—1734						×
—	567Б	—	1771—1772						/
37.	568	III	1748						×
—	570Б	—	1700—1704						
38.	522	III	[1740—1757]						×
—	„А	—	1740—1750						/
Всього аркушів за першу пол. XVIII ст.									
—	„Б	—	1751—1757						/
39.	525	III	1757—1763						×
40.	527	III	1760				×		
41.	530	III	1761	×					
—	528Б	—	1751—1757						/
42.	531	III	1764—1767						×
43.	535	III	1766		×	/			
44	538	III	1765—1768	×					
—	„А	—	1765	/					

Продовження 2

книги						Аркушів	Оправа кодексу: шкіра (ш), напівшкіряна (1/2 ш), з шкіряним корінцем (шк), картон (к), папір (п), стара (ст), сучасна записам (с), знищена (з), нова (н), чорна (ч), сіра (ср), брунатна (б), цегляста (ц), золотиста (зл), пістрява (пс)	
			За змістом					
жупних судів	акти і реєстри зборових судів	крайницьких судів	судові декрети	записи (обляти) приватних угод	позасудові акти (заяви, свідоцтва, слідчі)		за описом 1760 р.	станом на 1893 р.
11	12	13	14	15	16	17	18	19
			/	/	/	300	п, шк	1/2 ш, с, з
			/		/	244	п, ср, шк	1/2 ш, с, з
			/			760	ш, ч	ш, с, з
				/		55	—	—
×			/	/	/	76	?	1/2 ш
			/			269	ш, ч	ш
			/			31	—	—
			/			658	ш, н, ср	ш, з
/			/			314	—	—
						[615]	ш, н	ш, с
			/		/	200	—	—
						5423	—	—
			/		/	415	—	—
			/			934	—	ш, с
			/			38	ш, ср, н	1/2 ш, з
						47	—	1/2 ш, с
					/	33	—	—
			/			400	—	ш
						52	—	ш, с, зл
						244	—	1/2 ш, с, з
						—	—	—

№ з.п.	Бібліотечна сиґнатура		Хронологічні межі записів	Вихідна та довідково-нормативна документація			Актові		
	ката-лож-ний номер	фор-мат		фінан-сово-конт-рольна, інвентарі	листи, ре-скрипти Скарбу	індукти приві-леїв, гранич-них актів	декрети комі-сарських судів	змішані: замко-вого та комісар-ського судів	замко-вого (адміні-стратор-сько-ві-це-адмі-ністр.) суду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
—	„Б	—	1767	/					
—	„В	—	1766—1768	/					
45.	543	III	[1770—1774]						
—	„А	—	1770—1772						
46.	545	III	1752—1760[к)]						
47.	546	III	1757—1771						×
—	550Б	—	1771—1772						/
48.	555	III	1758—1771						
49.	556	III	1760—1769						
50.	558	III	1764—1771						×
51.	559	III	1768—1771						×
52.	560	III	1757—1763						×
53.	564[л)]	III	1757—1760		×				
54.	565	III	1760—1762			/	×		
55.	569	III	1749—1757[м)]		×				
56.	572	III	[1763—1779]						
—	„А	—	1763—1772						
Всього аркушів за другу пол. XVIII ст. до р. 1772 р.									
57.	533	IV	1780—1783						×
58.	534	III	1749, 1768[н)]	×					
59.	541	IV	1776—1776[о)]	×					

Продовження 3

книги							Оправа кодексу: шкіра (ш), напівшкіряна (1/2 ш), з шкіряним корінцем (шк), картон (к), папір (п), стара (ст), сучасна записам (с), знищена (з), нова (н), чорна (ч), сіра (ср), брунатна (б), цегляста (ц), золотиста (зл), пістрява (пс)	
			За змістом			Аркушів		
жупних судів	акти і реєстри зборових судів	крайницьких судів	судові декрети	записи (обляти) приватних угод	позасудові акти (заяви, свідоцтва, слідчі)		за описом 1760 р.	станом на 1893 р.
11	12	13	14	15	16	17	18	19
						—	—	—
	/					—	—	—
×						[91]	—	?
/			/			55	—	—
×			/	/		186	—	ш, с, з
			/	/		349	ш, ч	ш, с, з
			/	/		34	—	—
		×	/		/	27[redacted]	—	1/2 ш, с
×			/	/		132	—	1/2 ш, с
					/	459	—	ш, с
			/			38	—	1/2 ш, с
				/		623	ш, ст	ш, с
						2[redacted]9	—	1/2 ш, с
			/			172	—	1/2 ш, с
						628	—	без оправи
		×				[89]	—	?
		/	/		/	49	—	—
						543[redacted]	—	—
			/			332	—	1/2 ш, з
						99	—	1/2 ш, с
						18	—	к, з

№ з.п.	Бібліотечна сиґнатура		Хронологічні межі записів	Вихідна та довідково-нормативна документація			Актові		
	ката-ложний номер	фор-мат		фінансо-во-конт-рольна, інвен-тарі	листи, ре-скрипти Скарбу	індукти при-вілеїв, гранич-них актів	декре-ти комісар-ських судів	змішані: замко-вого та комісар-ського судів	замко-вого (адміні-стратор-сько-ві-це-адмі-ністр.) суду
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
—	543[п)]Б	—	1773—1774						
60.	549	IV	1779—1791						×
61.	550	III	[1771—1776]						×
—	„А	—	1773—1776						
62.	561	III	1775—1805						
63.	562	III	1779—1782						×
64.	563	III	1784—1786						×
65	567	III	[1771—1776]						×
—	„А	—	1773—1776						/
—	572Б	—	1773—1779						
66.	573	IV	1777—1779						
67.	574	IV	1819	×					
68.	575[р)]	IV	1780—1783						×
69.	576[с)]	IV	1844	×		/			
70.	629	IV	1799—1809						
71.	630	IV	[1749, 1760][н)]	×					
Всього аркушів за австрійської адміністрації									
Разом аркушів									

Позначки: Х фондоутворювач стосовно цілого кодексу

Примітки: а) На корінці помилково: "1598—1612"; б) на корінці — дата кодифікування: "1740"; в) перерва у записах за 1635—1642 рр.; г) Паґінація кодексу хибна: після арк. 152 паґінація повертається до числа 103; д) відсутні записи за 1663—1666, 1669—1676, 1678—1679, 1686—1687, 1697 рр.; е) реєстр судових справ замкового і комісарського судів; ж) кодекс укладено й оправлено в 1759 р. В ньому: зізнання і заяви 1726—1757 і 1731—1740 рр. Об'єднані частини кодексу формувались самостійно; з) копія; и) Пропуск за 1726—1757 рр.; і) Пропуск за

Продовження 4

книги						Ар- кушів	Оправа кодексу: шкіра (ш), напівшкіряна (1/2 ш), з шкіряним корінцем (шк), картон (к), папір (п), стара (ст), сучасна записам (с), знищена (з), нова (н), чорна (ч), сіра (ср), брунатна (б), цегляста (ц), золотиста (зл), пістрява (пс)	
			За змістом					
жуп- них судів	акти і реєстри зборових судів	край- ницьких судів	судові декрети	записи (обляти) приват- них угод	позасу- дові акти (заяви, свідоц- тва, слідчі)		за описом 1760 р.	станом на 1893 р.
11	12	13	14	15	16	17	18	19
/			/			36	—	—
					/	189	—	1/2 ш
						[238]	—	1/2 ш, н
/			/			204	—	—
×			/			120	—	1/2 ш
			/			289	—	1/2 ш
			/			196	—	1/2 ш, с
						[113]	—	?
			/			82	—	—
		/	/		/	40	—	—
		×	/			10	—	?
						275	—	?
					/	160	—	?
						94	—	?
						124	—	к
						93	—	1/2 ш, з
						2361		
						1912		

/ зміст та фондоутворювач стосовно фрагментів кодексу

1710—1712 рр.; й) Обляти справ між посесорами війтівств і сільськими громадами; к) Пропуск за 1755—1756 рр.; л) в кінці книги — реєстр скарбових рескриптів, починаючи з 1739 і до 1759 р.; м) на титульному аркуші і на корінці датування ("1739—1757") хибне; н) копії з 1773 р.; о) Поквитування з судових оплат; п) в кінці книги — покажчик змісту; р) книга позвів; с) "Табулярна книга". Договори попів з громадами колишніх Липецької та Розлуцької країн.

Vasyl' INKIN

THE ARCHIVES OF THE SAMBIR ECONOMY

Various types of incoming and outgoing documents and record sources in the chancellery of the Sambir Castle Archives, which was the administrative and economic centre of the Sambir Economy of the Ruthenian palatinate, are examined in the article. The documents in the archives cover the period from 1598 to 1819. Though the Economy flourished in the 17th century, the most complete catalogue of documents and acts extant is that of the 18th century (up to 1772). There are some references to and copies of documents of earlier dates.

The research made on the archives has helped to reconstruct the scope of activities of the Economy, as well as the institutions that were dealing with it in the course of more that two centuries. Of special interest are the acts, recorded in the so-called zhupni, krainyts'ki and komisars'ki books. Their contents vary, but they have one common feature — that of the emphasis on the reception of the common Ukrainian law. The replacement of the latter by the written (Magdeburg) law was, in the main, reduced to the usage of standard record forms. While making records, the scribes often omitted "the superfluities" concerning non-tribunal legislative actions, customary symbolism and formalism, the established rules of family law, etc.

The author describes in detail the state of preservation of the archives, commends the highly professional level of the "Sambir school" of the Ukrainian common law experts, and mentions the names of a number of judges and archivists.

ТЕКСТОЛОГІЯ

Олена РУСИНА

КИЇВСЬКА ВИПРАВА ҐЕДИМІНА (ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ)

Серед численних проблем історії Київщини доби литовської зверхности "наріжною", за висловом П. Клепатського[1], є проблема початків литовського панування у даному реґіоні, безпосередньо пов'язана з питанням про історичність Ґедимінової виправи у Волинську та Київську землі, описаної у так званих білорусько-литовських літописах (або, точніше, у літописах Великого князівства Литовського) широкої (1-ї та 2-ї) редакції. Чимало уваги цьому питанню приділено в українській історіографії кінця XIX — початку XX ст.; а що на той час з літописів даного типу був відомий тільки літопис (чи хроніка) Биховця[2], то дослідники переважно покликалися саме на нього.

Втім, в усіх білорусько-литовських літописах широкої редакції цей переказ передається практично однаково. Йдеться про те, що великий князь литовський Ґедимін, "впокоивши землю Жомоитскую от немцов, и пошол на князи руския". Спочатку він вирушив до Володимира-Волинського і тут у воєнній сутичці переміг і вбив місцевого князя Володимира, після чого опанував його місто. Луцьк, покинутий його володарем, князем Левом, піддався Ґедимінові добровільно: "князи и бояре волынские били челом великому князю Кгидимину, жебы в них пановал и господарем в них был, а земли их не казил. И князь великий Кгидимин, укрепившы их прысягою и оставивши наместников своих в них, и там почнеть княжити".

Наступного року, на другому тижні після Великодня, Ґедимін вирушив у похід на князя Станіслава Київського і "прышодши, взял город Овручый и город Жытомир". Київський князь, у якого, до речі, переховувався луцький князь Лев, з'єднавши свої сили із силами князів Олега Переяславського та Романа Брянського, зустрівся з Ґедиміном під Білгородом,

---

[1] Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 4.

[2] Опубл.: Pomniki do dziejów litewskich... zebrane przez Teodora Narbutta.— Wilno, 1846. Перше наукове видання білорусько-литовських літописів було здійснене в 1907 р.: Западнорусские летописи // ПСРЛ.— СПб., 1907.— Т. 17. Тоді ж текст оповідання про завоювання Ґедиміном Південної Руси був надрукований за шістьма літописними версіями в збірці: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований.— СПб., 1907.— С. 174—181, 184—185, 201—202.

на річці Ірпінь. Саме тут вони "вчынили бой и сечу великую, и поможеть Бог великому князю Кгидимину, побьеть всих князей руских наголову". В цій битві загинули луцький та переяславський князі, а Роман і Stationслав "в малой дружыне" втекли до Брянська, кинувши Київську землю напризволяще. Білгородці ж, "видечы, иж господар их з войска побег проч, а войско все наголову побито, и они, не хотечы противитися войску так великому литовскому, и передалися з городом князю Кгидимину, и прысягу вчынили служыти к Великому князству Литовскому". Рішучіше були настроєні кияни; втім, після місячної облоги, зваживши на те, що "господар их Станиславль втек от Кгидимина и войско господара их побито", вони, "змовившися одноемыслне, подалися великому князю Кгидимину". Це в свою чергу вирішило долю Переяслава, а також київських "пригородков" (міст, адміністративно підпорядкованих Києву) — Вишгорода, Черкас, Канева, Сліпорода, Путивля, що їх жителі добровільно піддалися литовцям. "И князь великий Кгидимин, взявшы Киев, и Переяславль, и вси тые прыгородки, и посадил на них князя Миндовгова сына Олькгимонта, великого князя Гольшанского, а сам з великим веселем до Литвы прыехал", де "пановал много лет во покои". А вигнанець Станіслав одружився на дочці рязанського князя Івана й після смерти останнього закнязював у Рязані[3].

Цей літописний переказ набув значення історіографічного факту завдяки М. Стрийковському, який повністю переніс його в свою "Хроніку" і прикрасив новими деталями, досить сумнівними з погляду історичної вартости. Крім того, він синхронізував "впокоение земли Жомоитской от немцов" з поразкою хрестоносців у Жемайтії 1320 р. і таким чином датував походи литовців на Волинь та Київщину[4].

З легкої руки М. Стрийковського оповідання про здобутки Ґедиміна на Русі кілька століть мандрувало по сторінках історичних творів. Однак з нагромадженням знань щодо реалій XIV ст. почали виникати і сумніви щодо його вірогідности.

Першим, хто піддав цей переказ ґрунтовній науковій критиці, був В. Антонович. У своїй праці "Нарис історії Великого князівства Литовського", яка побачила світ у 1878 р., він зазначив, що Волинь залишалася під управлінням місцевих князів принаймні до 1335—1340 рр., після чого перейшла під владу литовського князя Любарта Ґедиміновича, але не внаслідок завоювання, а завдяки його родинним зв'язкам ("Люборта приняли володимерскыи князь к дотьце во Володимер, и в Лучеськ, и во всю землю Волыньскую"[5]). Вчений підкреслив, що відомостей про боротьбу Ґедиміна за Волинь та Київську землю немає ні у лівонських та пруських хроністів, ні в північно-східних і ранніх (середина XV ст.) литовських літописах; не знають про неї і попередники М. Стрийковського, історіографи XV—XVI ст.: Я. Длугош, М. Кромер, М. Бєльський. Як свідчення

---

[3] Хроника Быховца.— М., 1966.— С. 50—51 (переклад на російську); Хроника Быховца // ПСРЛ.— М., 1975.— Т. 32.— С. 136—137; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.— М., 1980.— Т. 35.— С. 95—96, 152—153, 179—180, 200—201, 221—222.

[4] Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Cz. 1.— S. 363—366.

[5] Летописи белорусско-литовские.— С. 61, 110, 133 та ін.

незалежности Київщини та Волині від Литви розцінив В. Антонович і події 1331 р., пов'язані з діяльністю у Південній Русі митрополита Феогноста[6].

Заперечивши можливість завоювання Ґедиміном південноруських земель як таку, дослідник також спинився на окремих деталях літописного оповідання, що "надають йому характер більшої докладности і вірогідности", указав на їх анахронічність і невідповідність реаліям першої половини XIV ст.[7] Втім, він усе ж таки не виключав можливість того, що в першій, волинській, частині переказу відбито, хоч і в химерній, перекрученій формі, боротьбу між Ґедиміном і галицько-волинськими князями за Підляшшя; друга ж частина, на думку дослідника, була штучно створена за фабулою цілком історичного оповідання про виправу Вітовта на Володимира Ольгердовича Київського: укладач літопису, "змінивши імена дійових осіб і додавши кілька вигаданих подробиць, вмістив його (у літопис.— **О. Р.**) удруге як додаток до походу Ґедиміна на Волинь". Отже, "все оповідання складається з двох переказів, що стосуються двох різних подій, які відбулись у різні часи"[8].

Такий підхід до проблеми енерґійно підтримав М. Дашкевич — автор критичних щодо "Нарису..." В. Антоновича "Заміток по історії Литовсько-Руської держави". Він провів цей принцип далі, виділивши у складі оповідання чотири окремі сюжети (зіткнення Ґедиміна з князем луцьким; війна з князем володимирським; захоплення Овруча та Житомира; підкорення Києва і решти Київської землі), що в їх основі, на його думку, лежали вповні реальні події[9]. Обстоюючи цю теорію, дослідник, однак, мусив визнати, що приєднання Волині до Литви відбулося тільки через двадцять років після описаних літописцем виправ Ґедиміна на князів Володимира Володимирського і Лева Луцького[10]; тож він зосередився на київській частині літописного оповідання, намагаючись підкріпити її вірогідність даними так званого Межигірського (або Києво-Печерського) рукопису — пізнього, XVIII ст., копіарію творів історичного змісту, знаного у сучасній науці під назвою "Збірник Іллі Кощаківського"[11]. Вчений вказав на наявність у ньому датованого 1333 р. запису про поразку, якої Ґедимін завдав київському князеві Станіславу[12], а також кількох коротких звісток про опанування першим Києва[13]. Однак дослідникові не вда-

---

[6] Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 47—52.

[7] Там же.— С. 53—56.

[8] Там же.— С. 56—58.

[9] Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— С. 63—64.

[10] Там же.— С. 46.

[11] Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978.— С. 35.

[12] Цей запис міститься у складі так званого Київського літопису, що фіґурує у збірнику як "Летописец вторый" (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 2168, с. 104—105). Слід зазначити, що в Київському літопису за списком О. Лазаревського цього фраґмента немає (пор.: Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ.— 1989.— № 2.— С. 116—117).

[13] Усі вони містяться у першому з літописних творів "Збірника Кощаківського" — "Кройнике русской о российских самодержцех и великих царех" (с. 11 (1341 р.), 72 (1340 р.), 80 (1341 р.), 90 (1340 р.). Заслуговує на увагу той факт, що ■ трьох випадках (на с. 11, 72, 90) літерні позначення чисел є правленими (наприклад, на с. 90 дата ≠S ѾМИ (1340) виправлена

лося переконливо довести самостійність цих згадок, на основі яких була нібито складена оповідь хроніки Биховця[14]. Вже М. Грушевський показав, що інформація Межигірського збірника про Ґедимінів похід на Київську землю була запозичена не з "давнішого манускрипту", як вважав М. Дашкевич, [illegible] з "Хроніки" М. Стрийковського, чия версія є похідною від версії білорусько-литовських літописів, які й становлять "єдине першоджерело з цього питання"; при тому оповідання, яке вони містять, "таке баламутне, повне таких сміливих фантазій і стоїть так одиноко, не знаходячи підтвердження [illegible] інших джерелах, що робити який-небудь ужиток чи з цілого оповідання, чи з його деталей для характеристики політичних відносин XIV в.— річ дуже небезпечна"[15].

Підсумовуючи дискусію, що розгорнулася навколо цього питання наприкінці XIX — на початку XX ст., треба сказати, що позиція В. Антоновича знайшла підтримку у таких дослідників, як Р. Зотов[16], Ф. Леонтович[17], О. Пресняков[18]; показово, що і сам В. Антонович, врахувавши низку критичних зауважень М. Дашкевича при перевиданні свого "Нарису..." у 1885 р., не вніс ніяких коректив у трактування даної проблеми. Точка зору його опонента знайшла прихильників [illegible] особі М. Владимирського-Буданова[19], М. Максимейка[20], М. Любавського[21], які вважали, що оповідання про завоювання Ґедиміном Київщини "містить чимало хронологічних та інших недоладностей, однак при цьому навряд чи може бути повністю відкинутим" — "у ньому, безперечно, залишається зерно історичної істини".

Крапку [illegible] цій полеміці поставив П. Клепатський. У своїй фундаментальній праці, присвяченій Київщині XIV—XVI ст., він проаналізував усі

з ₌SѠMA (1333) — для узгодження часу, коли "Гедимин, княз литовский, выгнал татар с Киева", [illegible] твердженням про те, що "от Батия (тобто від 1240 р.— **О. Р.**) до Гедимина был Киев под властию татарскою лет сто"). Ця деталь, і досі не завважена ніким [illegible] дослідників, свідчить про те, що укладач літопису не [illegible] чіткого уявлення про дату Гедимінового походу і при її визначенні вдавався до певних (і, за нащими підрахунками, [illegible] завжди правильних) калькуляцій. Тож цілком очевидною [illegible] хибність позиції М. Дашкевича, котрий, керуючись даними "Збірника", відсунув дату завоювання литовцями Києва, вважаючи, що воно "не могло відбутися в 1320—1321 рр., але легко могло здійснитися після 1332 р." (Дашкевич Н. П. Заметки...— С. 64).

[14] Дашкевич Н. П. Заметки...— С. 55—58.

[15] Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. 473—486; його ж. Історія України-Руси.— К.; Львів, 1907.— Т. 4: XIV—XVI віки — відносини політичні.— С. 18—19, 427—430. Див. також: його ж. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 3: До року 1340.— С. 526—527 (аналіз волинської частини оповідання).

[16] Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.— СПб., 1892.— С. 120—121.

[17] Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства.— СПб., 1894.— С. 24, 182.

[18] Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— М., 1939.— Т. 2.— Вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство.— С. 57 (курс лекцій, що цитується, був прочитаний автором у 1908—1910 рр.).

[19] Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7, т. 2.— С. 38.

[20] Максимейко Н. А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.— Х., 1902.— С. 5—6, 43—44.

[21] Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910.— С. 22—23.

арґументи на користь і проти можливости її інкорпорації Литвою за Ґедимінових часів і дійшов висновку, що "оповідання широкого литовсько-руського літопису про завоювання Києва за Ґедиміна, не відоме нам з інших, більш ранніх джерел, має проти себе безліч заперечень, давно вже висунутих і досі ніким не спростованих", вважаючи полеміку вичерпаною[22].

Однак минуло кілька років — і гору взяла саме тенденція до визнання історичности Ґедимінової виправи на Київ. Поштовхом для цього стала публікація "Уривків В. М. Бенешевича з історії руської церкви XIV ст."[23] — джерела, яке М. Присьолков відніс до канцелярії митрополита Феогноста. У коментарі до публікації дослідник ототожнив згаданого в "Уривках..." Федора — "брата Ґедиміна" з князем Федором Київським[24], згаданим у літописах під 1331 р.[25], що й було розцінене у фаховій літературі як доказ литовської суприматії над Києвом у 30-х рр. XIV ст.[26]

Одностайність, з якою висновки М. Присьолкова прийняли спеціалісти, змушує нас докладно розглянути опубліковане ним джерело. "Уривки..." являють собою записи грецькою мовою, які містяться у складі Ватиканського грецького збірника XIV ст. (Vat. gr., № 840, арк. 243 зв.— 243 — аркуш був використаний для написання іншого тексту, і тому "Уривки..." перевернуто), що їх ввів до наукового обігу В. Бенешевич[27].

---

[22] Клепатский П. Г. Очерки...— С. 1—12.

[23] Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века // Известия ОРЯС. 1916 г.— Пг., 1916.— Т. 21, кн. 1.— С. 48—70.

[24] Там же.— С. 58, 67.

[25] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ).— М.; Л., 1950.— С. 344; Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1848.— Т. 4.— С. 52; Софийская первая летопись // ПСРЛ.— СПб., 1851.— Т. 5.— С. 219; Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ.— М.; Л., 1949.— Т. 25.— С. 170.

■ Paszkiewicz H. Jagiellonowie a Moskwa.— Warszawa, 1933.— T. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku.— S. 328—331; Kuczyński S.-M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 106—108; Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его хроника).— М., 1966.— С. 156; Батура Р. К. Борьба Литовского великого княжества против Золотой Орды: От нашествия полчищ Бату до битвы у Синих Вод: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Вильнюс, 1972.— С. 20—21; Idem. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų.— Vilnius, 1975.— P. 176—210, 378; Охманьский Е. Гедиминовичи — "правнуки Сколомендовы" // Польша и Русь: Черты общности и своеобразия ■ историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв.— М., 1974.— С. 358, 362—363; Шабульдо Ф. М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV ст. // УІЖ.— 1973.— № 6.— С. 82; його ж. Адміністративно-правове становище Києва XIII—XV ст. // Каталог документів ■ історії Києва XV—XIX ст.— К., 1982.— С. 26—27; його ж. Про початок приєднання Великим князівством Литовським земель Південно-Західної Русі // УІЖ.— 1984.— № 6.— С. 44—46; его же. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 26—31; Муравьева Л. Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII — начала XV века.— М., 1983.— С. 243—244; Trajdos T. M. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386—1434).— Wrocław, 1983.— T. 1.— S. 40; Ставиский В. И. "Киевское княжение" в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси.— М., 1988.— С. 98—99; Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII—XVIII w.— Warszawa, 1989.— S. 113; Яковенко Н. М. Українська шляхта ■ кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 84; Дворниченко А. Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.).— СПб., 1993.— С. 94—96.

[27] Бенешевич В. Н. Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика // Записки классического отделения имп. Русского археологического общества.— СПб., 1914.— Т. 8.— С. 167—169.

Це короткі нотатки, зроблені різними почерками і не зв'язані між собою за змістом, що засвідчує їх подальший перелік:

(Арк. 243 зв.)

№ 1. Реєстр речей й грошових сум, котрі зберігаються десь у Брянську, а також перебувають "в руках Іакова після смерти митрополита", чийого імени у реєстрі немає і якому "князь муромський Ярослав винен 15 гривен".

№ 2. Міркування [illegible] приводу того, чому не розкладаються тіла відлучених від церкви і святих.

№ 3. Поучення про використання дияволом вад людської натури.

№ 4. Формуляр напису на антимінсі.

№ 5. Уривки з послань апостола Павла до коринфян.

(Арк. 243)

№ 6. Уривок з 21-го правила Антіохійського собору.

№ 7. Запис про висвячення священика і диякона якимось Харлампієм і перелік "гораздих" (так у грецькому оригіналі!) осіб, що не піддаються ідентифікації.

№ 8. Запис про вихід Сави "від нас з Володимира" у вересні 14-го індикта.

№ 9. Запис про кількість зібраного жита.

№ 10. Розпис грошових надходжень (у гривнах і кавкіях) від різних міст (Москви, Костроми, Галича та ін.) й осіб.

№ 11. Пояснення природи божественної Трійці через єдність людського розуму, слова й душі.

№№ 12—13. Записи про хрещення болгарів і Руси, запозичені, за спостереженнями О. Шахматова, з "Повісті минулих літ".

Слід зазначити, що вже на стадії перекладу грецького оригіналу, який здійснив М. Фасмер, і його початкової обробки допущено низку помилок[28]. Що ж до спроби М. Присьолкова довести, що ці "різнопредметні" записи, зроблені різними почерками, стосуються однієї особи і є синхронними, то її треба визнати невдалою. Необґрунтована вихідна теза дослідника про існування певного зв'язку між записами № 1 і № 8—10; відповідно, немає підстав для того, щоб датувати згадку про майно померлого митрополита 14-м індиктом. Це в свою чергу не дає можливости перевести індиктовий рік на сучасне літочислення, бо даних запису № 10 для цього явно недостатньо: в згадці про "Федора, брата Ґедиміна" кон'єктура "Κεντημὴνος"-"Ґедимін" гіпотетична, а брак князівського титулу при обох цих іменах[29] (як і брак такої інформації у джерелах) виразно промовляє проти такої ідентифікації.

---

[28] Зокрема, згаданий у запису № 10 (котрий, як і всі інші записи, датований у публікації 1330 р.) "Малий Новгород" трактується видавцями як Нижній Новгород (щодо якого ніколи не вживався епітет "Малий") або як Малий Новгород на Київщині (що був зруйнований ще печенігами — див.: Рыбаков Б. А. Владимировы крепости на Стугне.— М., 1965.— С. 128; его же. "Застава богатырская" [illegible] Стугне // Города феодальной России.— М., 1966.— С. 92), тоді як цілком очевидно, що йдеться про Новгородок (Новогрудок) в Понеманні. Заперечення викликає прочитання слова "Косма" (Козьма) як "Кос(тро)ма" (запис № 10) і використання щодо згаданого [illegible] запису № 7 "Пацинського" титулу "князь" (з огляду на роль Пацині в житті Смоленської землі); ще менш вдалий редакторський додаток до запису № 2, який прямо суперечить його змісту.

[29] Пор., наприклад: НПЛ.— С. 98 ("брат Гедиминов, князя литовьского, Воини, полотскыи князь").

Намагаючись звести всі ці розрізнені записи, М. Присьолков висунув гіпотезу, за якою згаданий у запису № 1 померлий митрополит — це литовський митрополит Феофіл, після смерти якого (десь перед вереснем 1330 р.) загальноруський митрополит Феогност намагався успадкувати його майно. Однак тоді абсолютно не зрозуміло, чому воно (або принаймні його частина) перебувало поза межами литовської митрополії — [redacted] Брянську і Муромі.

На нашу думку, в цьому запису йдеться про іншого митрополита — "гречина" Максима, поставленого "на всю Русскую землю" у 1283 р., який у 1299—1300 рр. "не терпя татарьского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева", звідки "иде ко Бряньску и оттоле иде в Суждальскую землю и со всем своим житьем (розрядка наша.— **О. Р.**)"[30]; резиденцією митрополита, як відомо, став Володимир-на-Клязьмі, де він і помер у 1305 р. Це припущення дає можливість ідентифікувати двох осіб — Якова і Г(...)ія*, котрі, згідно із записом, зберігали майно митрополита. Перший — це, безперечно, колишній володимирський єпископ, поставлений Максимом у 1288 р. і "зведений" ним з єпископії у 1295 р.[31]. Другий, загадковий Г(...)ій,— очевидно, ігумен одного з володимирських монастирів Геронтій, кандидатуру якого після смерти Максима було висунуто на митрополичу кафедру[32]. Однак, як відомо, у 1308 р. загальноруським митрополитом став не він, а висвячений у 1303 р. на галицького митрополита Петро, який у 1309 р. прибув до Володимира.

Саме у зв'язку із цією подією, як нам здається, і було укладено реєстр майна його попередника, частина якого знаходилася в Брянську (очевидно, залишилася там від часів переїзду Максима до Володимира). Це, можливо, частково пояснює візит митрополита Петра до Брянська на початку 1310 р., де він став свідком і навіть учасником кривавого конфлікту між князями Святославом Брянським і Василем Олександровичем[33]. Що ж стосується муромського князя Ярослава, боржника митрополита Максима, то ним був, очевидно, не Ярослав Юрійович, відомий за літописною звісткою від 1248 р.[34], а його син, Ярослав Ярославич, на існування якого, на думку дослідників, указує надто значна хронологічна відстань між літописними згадками про муромських князів Ярослава і Василя Ярославича (помер у 1345 р.)[35].

У цьому зв'язку цілком виправданою здається й можливість пов'язати з діяльністю митрополита Максима запис № 6, який є першим на арк. 243 і міг бути зроблений одночасно із записом № 1. Річ у тому, що саме

---

[30] Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 1.— Стб. 485. Очевидно, у цьому фрагменті частина тексту випущена і звід початку XIV ст. точніше переданий у Троїцькому літопису: "[...] Митрополит иде к Бряньску, оттоле [redacted] Суждалскую землю, и тако седе в Володимери с клиросом и с всем житием своим" (Приселков М. Д. Троицкая летопись: Реконструкция текста.— М.; Л., 1950.— С. 349).

* У цьому місці текст пошкоджений.

[31] Летопись по Академическому списку // ПСРЛ.— Т. 1.— Стб. 526, 527.

[32] Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Л., 1987.— Вып. 1: (XI — первая половина XIV в.).— С. 325—326.

[33] Симеоновская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1913.— Т. 18.— С. 87.

[34] Лаврентьевская летопись.— Стб. 471. Абсолютно не зрозумілим є твердження М. Присьолкова, що "муромського князя Ярослава наші літописи не називають" (Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки...— С. 67).

[35] Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліографічний довідник.— К., 1990.— С. 52.— № 59.

подане в цьому запису 21-ше правило Антіохійського собору (заборона єпископам переходити [redacted] іншу єпархію) порушив митрополит Максим, коли, переїхавши до Володимира, перевів володимирського єпископа Симеона, наступника Якова, в ростовські єпископи[36].

Хоч би там як, а цілком очевидно, що "Уривки..." потребують поглибленого вивчення, адже М. Присьолков і М. Фасмер здійснили тільки першу спробу перекладу і тлумачення цього, за їхніми словами, "цікавого, але складного джерела з історії руської церкви"[37]. Втім, навіть визнання історичности Федора — Ґедимінового брата саме по собі ще не може бути підставою для його ототожнення [redacted] князем Федором Київським[38], а відтак і доказом історичности Ґедимінової виправи на Київ, на користь якої не свідчить жодне вірогідне джерело. Проте цей факт не міг би залишитися не поміченим сучасниками: адже навіть втративши реальне політичне значення, Київ побутував у суспільній свідомості як "головне місто усієї Русі" (1380 р., послання патріарха Нила)[39], "мати и глава всем градовомъ рускимъ" (1419 р., "Ходіння" до Царгорода диякона Троїцько-Сергієвого монастиря Зосими)[40], "глава усіх руських земель" (1427 р., лист великого князя литовського Вітовта)[41], "славныи великы град Киев, матере градовом" (1483 р., Волинський короткий, чи Київський скорочений літопис)[42], "перший з-поміж усіх інших міст" (бл. 1550 р., Михалон Литвин)[43].

Марними видаються і спроби підкріпити уявлення про історичність Ґедимінового походу на Київщину посиланням на дані ревізії Канева 1552 р. У матеріалах цієї ревізії зафіксовано, що місцеві жителі обстоювали свої права на розташовані на Лівобережжі "уходи" (промислові угіддя), покликаючись на те, що "князь великий литовский Гедимин, завоевавши над морем Кафу, и весь Перекоп, и черкасы пятигорское[44] и приведши черкасов часть з княгинею их, посадил их на Снепороде*,

[36] Летопись по Академическому списку.— Стб. 527, 528.

[37] Приселков М. Д., Фасмер М. Р. Отрывки...— С. 49. З боку палеографії "Уривки..." розглядав Б. Фонкич, який також відніс їх до канцелярії Феогноста: Фонкич Б. Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек // Византийские очерки.— М., 1982.— С. 260—262.

[38] Вважаємо, що цей князь належав до путивльської династії, яка утвердилась у Києві на межі XIII—XIV ст. Докладніше див.: Русина О. До питання про київських князів татарської доби // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. 225.— С. 194—203.

[39] Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1: Памятники XI—XV вв. // РИБ.— СПб., 1880.— Т. 6.— Прил.— Стб. 180.

[40] Книга хождений: Записки русских путешественников XI—XV вв.— М., 1984.— С. 120.

[41] Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae. 1376—1420 // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.— Cracoviae, 1882.— Т. 6.— P. 780.

[42] Летописи белорусско-литовские.— С. 125.

[43] Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Отд. 2.— С. 10.

[44] Не можна не погодитися з думкою, що в цьому переказі йдеться не про "населення, яке походить з району Кавказького П'ятигір'я (де тепер м. П'ятигорськ)", а "про жителів с. П'ятигори, яке, судячи з його розташування, належало [redacted] той час до Черкаського староства" — спираючись на той факт, що "черкасами, як відомо, протягом досить довгого часу називали українців-наддніпрянців взагалі" (Стрижак О. С. Назви уходів на території Полтавщини XVI ст. // Дослідження з мовознавства.— К., 1962.— С. 55). Такій атрибуції суперечить як самий зміст цього переказу, так і той факт, що у XVI ст. словосполучення "черкаси п'ятигорські" являло собою стале етнонімічне утворення, яке вживалося щодо черкесів Північно-Західного Кавказу.

* Мається на увазі р. Сліпорід, притока Сули.

и иных на Днепре, где теперь черкасы сидять, а снепородцев посадил на Днепре ж, у Каневе; и сидячи снепородце на Днепре, у Каневе, предся отчизны свои и по речкам иным севирским (тут: лівобережним.— **О. Р.**) уходити не перестали"[45].

Впадає в око, що дана оповідь, згідно з якою князь Ґедимін вільно порядкував на території Київщини (або принаймні [redacted] районі трьох київських "пригородків", котрі, за версією білорусько-литовських літописів, визнали владу Литви після того, як Ґедимін заволодів Києвом*), свідчить на користь історичности виправи цього князя на Південну Русь. Тож не дивно, що "реабілітація" Ґедимінової леґенди в науковій літературі останнього часу привела й до зростання довіри до цього переказу[46], хоч серед фахівців давно усталилася думка, що "подробиці канівського оповідання вповні легендарні"[47] і що, власне, "це тільки старовинна легенда, де бракує історичних фактів"[48], або, точніше, "промислова леґенда" місцевих уходників[49], яка мала довести, що "от початку Черкасов и Канева уходы по всим тым (тут: лівобережним.— **О. Р.**) рекам вольны были каневцом"[50]; у такий спосіб вони чинили опір наступу замкової адміністрації на свої "отчизные" права, апелюючи до часів Ґедиміна — фактичного фундатора Литовської держави.

Безперечно, на формування цієї леґенди справила вплив двозначність етноніма "черкаси", на яку свого часу вказав С. Герберштайн, підкресливши, що "черкаси які живуть по Борисфену", відрізняються від тих, котрі "живуть у горах Понта"[51]. Цілком можливо, що в цій леґенді ми маємо далекий відгук Вітовтових походів у південні степи, хоч залишається тільки гадати, чи по багатьох роках народна пам'ять замінила ім'я Вітовта на ім'я Ґедиміна[52] (що нам здається досить сумнівним), чи

---

[45] Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. 7, т. 1.— С. 103.

* Правда, Ґедимін виступає тут як засновник двох з них — Канева і Черкас.

[46] Пор.: Мариновський Ю. Ю. Писемні джерела XI—XIV ст. про Канів // УІЖ.— 1990.— № 9.— С. 17; його ж. Ще раз про назву міста Черкаси // Мовознавство.— 1991.— № 4.— С. 65.

[47] Грушевський М. Історія України-Руси.— К.; Львів, 1909.— Т. 7.— Ч. 1.— С. 70.

[48] Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 26.

[49] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 7, ч. 1.— С. 70; Грушевський О. С. З промислового життя XVI—XVII вв.: Ватаги дніпрових уходів і старостинська адміністрація // Науковий збірник за рік 1924.— К., 1925.— Т. 19.— С. 72. Пор.: Андріяшев О. Нарис...— С. 27.— Приміт. 2.

[50] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 1.— С. 103.

[51] Герберштейн С. Записки о Московии.— М., 1988.— С. 185. Важко сказати, чи мав місце факт переселення групи черкесів на Подніпров'я, який міг дати початок м. Черкасам і водночас закріпити за місцевим населенням дану назву. Див. огляд історіографії "черкаської" проблеми: Горленко В. Про походження назви "черкаси" щодо українців XVI—XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.— К., 1993.— Вип. 2.— С. 27—34.

[52] Так вважали, зокрема, В. Антонович (котрий, до речі, і ввів цей переказ до наукового обігу ще до його публікації [redacted] "Архиве ЮЗР", хоч і з помилковою датою — 1545 р. (Антонович В. Б. Очерк...— С. 55—56) і В. Ляскоронський (Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар [redacted] 1399 году.— СПб., 1907.— С. 118—119). Такого ж погляду дотримувався Л. Падалка, який гадав, що і в самому переказі названо не Ґедиміна, [redacted] Вітовта (Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы.— Полтава, 1914.— С. 41—42.

мала місце свідома "архаїзація" цих подій, цілком зрозуміла при намаганні довести одвічність своїх прав на лівобережні "уходи".

В будь-якому разі принциповим є інше — можливість використання цього "факту" при створенні Ґедимінової леґенди, що на неї вказав ще В. Антонович, на думку якого "укладач літопису Биховця чув подніпровський переказ, але використав його для свого оповідання в перекрученому вигляді"[53].

А причину появи згадуваного переказу інтуїтивно відчув ще М. Грушевський, зазначивши, що "сіль його, здається, полягає саме в звістці, що Ґедимін посадив у Києві намісником Ольгимонта, сина Міндовга. Щоб зрозуміти значення цієї звістки, слід пригадати, що за Вітовта у Києві сидів князь Іоанн Ольгимонтович; можливо, що оповідання про київське завоювання є родовим переказом роду Ольгимонтовичів чи іншої, зв'язаної з ними родини про те, що предок їх Ольгимонт сидів у Києві; такий переказ міг навіть мати метою підкріпити давністю чиї-небудь права на Київ"[54]. Отже, М. Грушевський визначив, власне кажучи, єдино правильний шлях до пояснення феномена Ґедимінової леґенди, вбачаючи його у з'ясуванні родинного і політичного середовища, у якому вона сформувалася.

На сьогодні дослідники білорусько-литовських літописів переконливо довели, що їх широка редакція склалася у колах, безпосередньо пов'язаних з родиною Гольшанських, історія якої тісно переплелася з історією Київської землі[55]. Відомо, що наприкінці XIV ст. князь Іван Ольгимонтович Гольшанський був намісником в Києві "з руки" великого князя литовського Вітовта; тут же у першій третині XV ст. князювали його сини, Андрій та Михайло Івановичі. Фактично у цей період влада Гольшанських у Києві стала спадковою і таким чином сформувалася литовська за походженням київська династія[56]. У 40-х рр. XV ст. Гольшанських заступили нащадки Володимира Ольгердовича Київського. Правда, з ліквідацією Київського князівства (1471) повернулись до Києва воєводами Юрій Олександрович та Іван Юрійович Гольшанські, але це було лише відгомоном їхньої колишньої величі. Звідси і намагання піднести свій родовий статус за допомогою генеалогічної леґенди, у якій київським князем від самого початку литовського панування виступає їхній родоначальник. При її створенні був використаний Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком Ґедиміна і Ольгимонта Гольшанського. Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на Володимира Володимирського і Лева Луцького (що інтуїтивно відчув ще укладач Густинського літопису, саме так ідентифікувавши цих двох князів[57]); син цілком реального Романа Брянського Олег став князем переяславським; що ж стосується Станіслава, то, очевидно, це досить рідкісне для східнослов'янського ономастикону ім'я є

[53] Антонович В. Б. Очерк...— С. 56.

[54] Грушевский М. С. Очерк истории...— С. 482—483.

[55] Ючас М. А. Хроника Быховца // Летописи и хроники. 1973.— М., 1974.— С. 225, 230—231; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания.— М., 1985.— С. 160—161.

[56] Докладніше див.: Русіна О. В. Традиція князівського правління на Київщині наприкінці XIV — у першій третині XV ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.— Черкаси, 1993.— С. 172—176.

[57] Густинская летопись // ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— С. 347—348.

лише перекрученим іменем брата Лева Даниловича — Мстислава. Усі ці цілком історичні особи були перетворені на сучасників і супротивників Ґедиміна, а їх родинна солідарність (Володимир Василькович був двоюрідним братом Даниловичів, а його дружиною була дочка Романа Брянського), як добре простежується за літописним матеріалом,— на співдії у боротьбі з великим князем литовським.

Отже, аналіз джерел підтверджує квазіісторичний характер оповідання про виправу Ґедиміна на Київську землю, першим критиком якого був В. Антонович. Попри леґендарність, воно все ж таки заслуговує на увагу, але лише з погляду характеристики міри засвоєння давньоруської літописної спадщини ментальністю першої половини XVI ст., специфіки її використання та осмислення.

Olena RUSSYNA

GEDYMIN'S KYIV CAMPAIGN (TEXTOLOGICAL ASPECTS OF THE ISSUE)

Among numerous issues in the history of Kyiv Region, there is the problem of the beginning of Lithuanian ruling and of historical reliability of the Prince Gedymin's campaign in Volyn' and Kyiv land, described in the Belarus'- Lithuanian chronicles. The analysis of the sources approves the quasi-historical nature of the manuscript content. Despite its legendary character the tale about Gedymin's campaigu deserves high appraisal, but only from the point of view of the degree the ancient Rus' manuscripts were acquired by the mentality of the first half of the 16th century, their peculiarities, application and comprehension.

Олексій ТОЛОЧКО

УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД "ХРОНІКИ..." МАЦЕЯ СТРИЙКОВСЬКОГО З КОЛЕКЦІЇ О. ЛАЗАРЕВСЬКОГО ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ПАМ'ЯТКИ XVII СТОЛІТТЯ (УКРАЇНСЬКИЙ ХРОНОГРАФ І "СИНОПСИС")

Широке користування "Хронікою польською, литовською, жмудською і всієї Руси" Мацея Стрийковського в українському історичному письменстві XVII ст. — безсумнівний, давно встановлений факт. Однак перед дослідником, що поставив собі за мету простежити текстуальні й фактологічні запозичення з хроніки жмудського каноніка в українській літературі XVII ст., рано чи пізно постає питання: яким саме текстом "Хроніки..." користувалися в Україні? Іншими словами, у якому вигляді твір М. Стрийковського був доступний українським інтелектуалам часів "національного відродження" XVII ст. — як оригінальне видання 1582 р. чи в рукописних перекладах? Питання це не позбавлене сенсу, оскільки його з'ясування може пролити світло не лише на, скажімо, мовну ситуацію в Києві першої половини—середини XVII ст., а й на текстуальні "взаємини" київських пам'яток історіографії XVII ст.

Загальна історіографічна практика, що склалася ще в XIX ст., звичайно не порушує цього питання і, з'ясовуючи джерела того чи того українського літопису або компіляції, обмежується вказівкою на відповідне місце "Хроніки..." М. Стрийковського у варшавському виданні 1846 р. Певна річ, друкований польський текст "Хроніки..." був відомий у Києві вже принаймні на початку XVII ст. Так, імовірно, за оригіналом цитує М. Стрийковського Захарія Копистенський у "Палінодії", логічно також припустити те саме і для київських друків польською мовою (наприклад, "Paterikon-у" Сильвестра Косова чи "Тератургіми" Афанасія Кальнофойського), хоча це питання не з'ясоване. У той же час стосовно українських (точніше — руських) пам'яток, тим більше стосовно творів "нижчого" інтелектуального рівня, якими здебільшого є українські історичні компіляції, згадане питання, наскільки знаємо, не ставилося взагалі.

Брак дослідницького зацікавлення проблемою використання "Хроніки..." М. Стрийковського в українському письменстві пояснюється, зокрема, тим фактом, що єдиний примірник повного перекладу твору, відомий історикам XIX ст., тривалий час уважався втраченим[1]. Недавно його,

---

[1] Перші відомості про цей переклад подали свого часу П. Лебединцев, який називав його "друкованим примірником", та В. Антонович, котрий у передмові до публікації "Київського літописця" докладно описав рукопис (див.: Сборник летописей, относящихся к истории Юго-

можна сказати, заново ввели [illegible] науковий обіг В. Ульяновський та Н. Яковенко[2]. Текст перекладу "Хроніки..." в цьому рукопису дає матеріал, достатній для текстологічних спостережень і висновків, які мають певну вагу для дослідження українського літописання XVII ст.

Названий переклад разом із відомим "Київським літописцем" уміщено в збірнику XVII ст., який зберігається нині [redacted] Інституті рукопису ЦНБ НАН України (ф. 1.57487 (Лазаревський, 48)). Збірник (а точніше — конволют) являє собою рукопис in folio, 675 арк. Переклад "Хроніки..." М. Стрийковського (далі — Лаз. 48) займає арк. 1—660, писаний кількома скорописними почерками початку XVII ст. Як можна зрозуміти із запису на звороті титула, у 1643 р. рукопис був уже в такому стані, що потребував заміни "зіпсованого" титульного аркуша, що й зробив якийсь Фірс Васильович, знявши при тому повну копію для київського міщанина Андрія Іовича[3]. В. Ульяновський та Н. Яковенко датують рукопис 1596—1640 рр.[4] Однак, здається, можна звузити це надто широке датування, оскільки фактично паперові знаки не виходять за межі 1608—1622 рр.[5] Отже, переклад (а є підстави вважати, що рукопис Лаз. 48 — оригінал перекладу) зроблено щонайпізніше на початку 20-х, але, найімовірніше, протягом 1610-х рр., можливо, ближче до їх кінця. У будь-якому разі, даний переклад — найраніший із нині відомих східнослов'янських перекладів "Хроніки..." М. Стрийковського.

Як зазначають В. Ульяновський та Н. Яковенко[6], згаданий переклад готувало — і в цьому легко переконатися — кілька осіб різної кваліфікації й смаків, кожний перекладач опрацьовував оригінал у власній манері (правда, жодний переклад не відзначається літературною довершеністю). Позначилися на перекладі "руські" симпатії його редактора

Западной Руси.— К., 1888). Втраченим уважали рукопис О. Рогов (див.: Рогов А. И. Русско-польские культурные связи [redacted] эпоху Возрождения: (Стрыйковский и его Хроника).— М., 1966) та Ю. Мицик (Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века.— Днепропетровск, 1978). Тим часом рукопис із колекції О. Лазаревського був переданий до збірки університету св. Володимира, він зазначений — правда, під хибним номером 52 — у відомому опису університетських рукописів В. Маслова. Згодом рукопис потрапив до рукописного відділу ЦНБ, де числиться у складі першого фонду.

[2] Див.: Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ.— 1989.— № 2.— С. 107—109; Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України.— К., 1993.— Вип. 1.— С. 5—12. Користуючись нагодою, висловлюємо подяку авторам, які люб'язно ознайомили нас з останньою статтею ще в рукопису.

[3] Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад...— С. 7.

[4] Там само.— С. 3—4; такого ж датування автори дотримувалися й у передмові до публікації Київського літопису (Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Київський літопис...— С. 109). В останній публікації (Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад...— С. 8) вони наполягають [illegible] тому, що "Хроніку..." та Київський літопис об'єднано 1618 р. (отже, переклад зроблено раніше), але їхні докази навряд чи переконливі.

[5] Так, паперові знаки фабрики Фрайбурґа-на-Брайгені (герб із левом та літерами "B", "I", "L") тотожні № 400 (1614 р.) (The Nostiz Papers. Notes on Watermarks found in the german imperial archives of the 17th and 18 th cent.— Hilvesum, 1956.— P. 74—75), № 467, 468 (обидва — 1612—1622 рр.) (Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки [illegible] папері українських документів XVI і XVII ст. (1566—1656).— К., 1923; герб із сокирою тотожний [redacted] № 561 (1608—1612) та № 563, 564 (обидва — 1610—1612 рр.) у І. Каманіна та О. Вітвицької.

[6] Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад...— С. 9.

або замовника: повністю випущено, наприклад, досить великий фраґмент тексту ориґіналу “Хроніки...” — 1—3 розділи книги третьої, тобто “литовські” сюжети, які, можливо, мало цікавили київського читача. З другого боку, сюжети давньоруські привертали більшу увагу, читалися часто й прискіпливо, їх звіряли з літописом і, можливо, хронографом. Так, на арк. 90 зв. проти згадки митрополита Петра на полі двома почерками додано: “Который был рок[у] ≠АТЗ; [redacted] усп[е] ≠SѾД”. На тому ж аркуші проти імени митрополита Олексія — також двома почерками: “Который был року ≠АТЗД по Хе; ≠АѾПН преставис[я]”, а проти імени Василія Дмитровича: “Рок[у] ≠АТОИ”. На арк. 91 на полі тими ж почерками зазначено: “Выбил[ся] цр Московски[й] з голду татарского; был[о] то рок[у] ≠АУОЗ”. Власники цих же почерків намагалися датувати й деякі інші повідомлення М. Стрийковського: похід Олега на Візантію (арк. 107), поразку Ігоря від греків (арк. 108). Ті ж читачі — очевидно, за хронографом — коментували і датували повідомлення М. Стрийковського про імператора Юстиніана (арк. 93 зв.), Аркадія і Гонорія (арк. 94 зв.), Анастасія (арк. 96, 96 зв.), Никифора (арк. 97) тощо. Переклад використовувався і як матеріал для якихось компіляцій, про що свідчать численні помітки “зри” та “зри прилежно” з відповідними позначками в тексті.

Однак даний рукопис цікавий для нас не лише тим, що був інтенсивно використовуваний після того, як його укладено. Цілком очевидно, що вже під час роботи над перекладом ориґінал істотно редаґували, бо принаймні один з перекладачів користувався якимсь руським літописом, матеріалами котрого доповнював текст М. Стрийковського. Про наявність такого літопису свідчать марґінальні глоси, зроблені тим же почерком, що й відповідна частина тексту. Так, проти згадки про Мосоха, прародителя “Москви”, значиться: “Лѣтопис” (арк. 91 зв.); при повідомленні про кількість кораблів Аскольда і Дира в поході на Константинополь: “У руской двѣсте к[о]раблеи” (арк. 106); проти імени деревлянського князя, що підняв повстання проти Києва, якого у М. Стрийковського названо “Малдіт або Низкиня”: “В руской Мал” (арк. 108); проти імен Святославових воєвод, які у “Хроніці...” знову ж таки неправильно названі “Асам і Целт”,— виправлення: “В руской [А]смуд и Свенделд” (арк. 108 зв.); при опису походу княгині Ольги на деревлян читаємо: “[...]тое в рус[к]ой кройнице старой досконалеи” (арк. 108 зв.); при опису поїздки княгині Ольги [redacted] Константинополь до імператора, ім'я якого перекладач вслід за М. Стрийковським передав як “Иван Земийский”,— виправлення: “А в [и]ншой руской Иван Меский” (арк. 110); проти імени половецького хана, що вбив Святослава: “У руской Куряй” (арк. 113).

Ці глоси наводять на думку, що в перекладача був якийсь літопис Новгородсько-Софійської групи, оскільки саме там ім'я Свенельда передано як “Свентельд”, [redacted] прізвисько Йоана Цимісхія — як “Цемский”[7]. Як побачимо далі, цей попередній висновок підтверджується й аналізом тих фраґментів літопису, які перекладач увів до тексту М. Стрийковського. Причому [redacted] усіх випадках згадані вставки аналогічні саме Софійському

[7] Літописи Іпатіївської групи, як відомо, ім'я імператора дають правильно — Костянтин (ПСРЛ.— СПб., 1843.— Т. 2.— Стб. 49); з Лаврентіївсько-Троїцької групи лише Лаврентіївський список подає “Цемьскій” (ПСРЛ.— СПб., 1846.— Т. 1.— Стб. 60), натомість усі літописи, залежні від Софійського першого,— “Цемскый”, “Чемьскый” (див.: ПСРЛ.— М., 1925.— Т. 5, вып. 1.— С. 34).

першому літопису (далі — С1). За цим же літописом перекладач (і він же редактор принаймні давньоруської частини "Хроніки...", про що йтиметься далі) ввів до тексту М. Стрийковського хронологічну сітку.

Так, [redacted] опису вбивства Аскольда і Дира після слів "казал позабиват их"[8] знаходимо першу вставку (вставний характер якої зазначено, між іншим, дужками) із С1:

"и казал их нести на гору и
погребоша, еж и нн҃ѣ называется
урочище Игорское, идѣже ест двор
Олмин. На тои могиле Олма
постави ц҃ркв с҃того Николу.
А Дирова могила за с҃тою Ириною".
(Лаз. 48, арк. 106 зв.)

"и убиста Аскольда и Дира
*и несеша ихъ на гору и
погребоша ихъ, еже ся нынѣ
нарицаеть Игорское, идеже
есть двор Олминъ: на той
могилѣ постави Олма
церковь святого Николу;
а Дирева могила за святою
Ириною".*
(ПСРЛ.— Т. 5, вып. 1.— С. 13)

Проти повідомлення М. Стрийковського про шлюб Ігоря та Ольги за С1 проставлено дату тим же почерком: "В лѣто ҂ЅУАІ"[9], а проти дати "В лѣт ҂ЅУКВ", взятої з того ж таки С1, після слів "опекун его" читаємо:

"Мѣл Игор воеводу именем
Свенделда, и примучий углици,
и возложи на них Игор дан и дал
их в моц Свенделду. Не поддался
был Игору один град именем
Пересѣчен. И стоял Игор около
его три лѣта и взял его.
Сѣдѣли угличи по Днепру вниз
потом пришли вои Днѣстръ и сѣли
там. Дал Игор дан древлянскую
Свенделду. Бирал на них з думу
по чорнои куници".

"Въ лѣто 6422 иде Игорь
на Древляны и побѣди я,
възложи на ня дань болшии
Олговы. *И бѣ у него
воевода, именем Свентелд,
и премучи Угличи и
възложи на нихъ Игорь
данъ и въдасть Свентелду.
И не въдъяшется единъ
градъ, именемъ Пересеченъ
и сѣде около его 5 лѣта*[10] *и
едва взя и. И бѣху сѣдящи
Углици по Днепру внизъ и
по семь приидоша межи
вои Днѣстръ и сѣдоша тамо
Дасть же и данъ
деревъскую Свентелду.
Имаше же по чернѣ кунѣ от
дыма".*
(С. 24)

Починаючи з арк. 111, дати за С1 розставлено не тільки на полях рукопису, а й у самому тексті[11].

---

[8] Пор.: Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódska i wszystkiej Rusi Macieja Stryjkowskiego...— Warszawa, 1846.— S. 116.

[9] Пор.: ПСРЛ.— Т. 5, вып. 1.— С. 18.

[10] Можливо, в даному разі ближчим [redacted] текст Воскресенського літопису, в якому мовиться, що Пересічен облягали три роки (див.: ПСРЛ.— СПб., 1856.— Т. 7.— С. 227).

[11] Важливо підкреслити, що дати в Лаз. 48 (у тому тексті, який аналізується тут) розставлено — і на полях, і в тексті — не тільки за одним літописом, а й однією рукою. До

Дальша вставка стосується смерти і поховання княгині Ольги:

"Плакас по ней сн҃ъ ея С҃тослав и внуци ея и вси людия. И несоша
ю и погребоша на мѣсте, идѣже бѣ заповедала. И не повелѣ творити над собою тризны, бо в тайне мѣла презвитера, который погрѣб еи".
(Арк. 112—112 зв.)

"И плакася по неи сынъ ея и внуци и людие вси плакахуся велми. Несоша и ю погребоша на мѣстѣ, идеже бѣ заповѣдала Олга, не творити трызны надъ собою: бѣ бо презвитера муще въ таинѣ. Сеи похорони блаженную Олгу".
(С. 39)

На арк. 113 інформацію про смерть Святослава доповнено відомостями, яких немає в тексті М. Стрийковського[12], але які точно відтворюють текст С1:

"Было то межи порогами недалеко от Бѣло Врежя в лѣт ҂ЅУП. Было всѣх лѣт княженя С҃тославля К҃ и О҃-мъ лѣт.

В лѣто ҂ЅУПА. Почал ннежит (sic!) в Киеве Ерополкъ и был в нег воевода именем Блуд".
(Арк. 113)

"И прииде Святославъ къ порогомъ... И ста зимовати въ Бѣлобережи.

Въ лѣто 6480 поиде Святославъ въ порогы, зимовавъ въ Бѣлобережии. И нападе на нь князь Печенежскы Куря, и убиша Святослава и взяша главу его. Въ лобѣ его сдѣлаша чашу... *И бысть всѣхъ лѣтъ княжения Светославля 28.*

Въ лѣто 6481 нача княжити Ярополкъ въ Киевѣ и воевода бѣ у него Блудъ".
(С. 42)

Розширено (у порівнянні з М. Стрийковським) передає автор перекладу і причини війни між Ярополком Святославичем і його братом Олегом, використовуючи для цього літописний текст і дату[13] "В лѣто ҂ЅУПЕ":

"За тое, иж в лѣто ҂ЅУПГ рок Олгу ловы дѣюще за Вышшегородом, и погнас за зверем в лѣс, и набег ч҃лка и рек: кто се ест? И рек ему: Свенделдович именем Лют. И уби его Олег и за тое межи ими быст злост".
(Арк. 113 зв.)

"Въ лѣто 6483 ловы дѣюще Свентолдовичю именем Лють, исшедъ бо исъ Киева *и гнася по звѣри в лѣсъ. И узрѣ Олегъ и рече: "Кто се есть?" И рѣша ему: "Свентелдичъ". И заехавъ, уби и:* бѣ бо ловы дѣя

того ж марґіналії, зроблені цією рукою (нею переписано й сам текст), наявні й після зміни почерку, що може свідчити, отже, про певне редаґування однією особою текстів інших перекладачів. Так, у відповідності з С1 датовано похід Святослава на Болгарію ("В лѣто ҂ЅУОЕ", арк. 111; ПСРЛ.— Т. 5, вып. 1.— С. 37); облогу Києва печенігами (" В лѣто ҂ЅОУЗ" з помилкою — З̃ замість Ѕ̃).

[12] Пор.: Stryjkowski M. Kronika...— S. 123.

[13] Пор.: ПСРЛ.— Т. 5, вып. 1.— С. 43.

Олегъ. И на то бысть *межи има ненависть* Ярополку на Олга". (С. 43)

Слова Ярополка, звернені до Свенельда після смерти Олега, здається, теж передані ближче до С1, ніж до "Хроніки..." М. Стрийковського, пор.:

"Ото *ж* того еси хотѣлъ. Пото*м* поховано у Вовручо*м*, и до днес могила его". (Арк. 113 зв.)

"Яжъ сего ты еси хотѣлъ" И погребоша убо Олга на мѣстѣ *у города Вручева, и есть его могыла и до сего дни* у Вручего"[14]. (С. 43)

Знаходимо у перекладі звернені до Ярополка під час облоги Родня слова Варяжка, яких немає у М. Стрийковського. Після слів "другий пан радный Варяжко отражал" читаємо:

"Мовечи: бежи, кн҃же, у печенеги и приведи вой. И не послуша Варяжка, послуха*л* Блуда". (Арк. 115)

"Не ходи, княже, убиють тя. *Побѣгни* ■ *Печенѣгы и приведеши вои". И не послуша его".* (С. 45)

У тому ж епізоді знаходимо вставку про шлюб Володимира з дружиною покійного брата:

"И еще была не родила, осталас Воло*д*имеру, и ■ *тот* час родила сн҃а Святопо*л*ка. От греховнаго корени и пло*д* золъ. Пре то и оц҃ его не люби*л*, *иж от* двох *от*цов, *от* Яропо*л*ка и *от* Воло*д*имера". (Арк. 115)

"Володимеръ же залеже братнюю жену, Грекиню, и бѣ не празднa. *Отъ нея же родися Святополкъ. Отъ греховнаго корени золъ плодъ бываеть, понеже* была бѣ мати его черницею, а Володимеръ 2-е заляже ю, но не по браку. Прелюбодѣичъ убо бѣ. *Тѣмъ же и отецъ его не любяше: бѣ бо отъ двою отцю: отъ Ярополка и отъ Володимера".* (С. 45)

Усі ці події описано під заголовком "Начало княжен*я* великог кн҃зя Вла*д*имера Киевского и все*я* Руси в лѣ*т* ҂SУПИ" (арк. 114), перенесеним також із С1, пор.: "Въ лѣто 6488. Начало княжениа великого князя Владимера Киевьскаго" (ПСРЛ.— Т. 5, в. 1.— С. 43).

Текст М. Стрийковського про кумирів, яких поставив Володимир, автор перекладу супроводжує локалізацією ідола Перуна, котра, однак, лише частково відповідає літописному тексту:

---

[14] Пор.: у Стрийковського: "Swadołciel otoś tego pożądał. Potym go pochowano w Owruczej" (Stryjkowski M. Kronika...— S. 124).

"Поставил на холме внѣ града теремнаг над Буручовом потоком, идѣже паки по крщении и црков постави Трех стителей". (Арк. 115 зв.)	*"И постави кумиры на холму внѣ града теремнаго:* Перуна древяна[...]". (С. 45)

Із С1 взято також фразу про те, що Володимир свою дружину Рогніду "Посадил туую на Лыбеди, идѣже ест нн̃ѣ селце Предславимо" (sic!), (арк. 116); пор.: "Рогнѣдь, юже посади на Любеди, идеже есть нынѣ селце Предславино" (ПСРЛ.— Т. 5, вып. 1.— С. 46).

Як відомо, у "Хроніці..." М. Стрийковського в частині про Володимирове княжіння хронологію дещо порушено: епізоди "білгородського киселя" та заснування Переяслава передують хрещенню князя (тоді як у літопису вони згадуються відповідно під 6505/997 та 6501/993 рр.) і при тому подані в зворотному порядку — Білгород перед Переяславом[15]. Помітивши, очевидно, цю невідповідність до тексту літопису, перекладач, не міняючи структури тексту "Хроніки...", розставив правильні дати і вставив у текст оповідання про Переяслав повідомлення про похід Володимира на хорватів, яким, власне, починається ця стаття літопису:

"В лѣто ФА-го. Пошол Володимер на хорваты, и пришол с войны той. Б тоть час печенеги з великим воиском [...]". (Арк. 116 зв.)	*"Въ лѣто 6501 иде Володимеръ на Хорваты. Пришедъшу же ему съ воины* Хорватьскыя, *и се Печенѣзи приидоша* [...]". (С. 73)

З того ж джерела поширює перекладач й опис двобою руського кожум'яки з печенігом у переказі про заснування Переяслава:

"Ест у мене сын менший дома, а с чотырми вышол. Нихто его николи не зборол от детинства его и нихто его не ударил николи. Тылко один раз сварилом(с) на него, а он кожу мял, и с серца росзорвалъ надвое руками кожу. Кн̃зь же слышавше сие, рад быст и послал по нег. И привели его. Кн̃зь поведа ему все. И реч: не вѣдаю, могу ли се сотворити, искусите мя. Не маете ли тут вола великог и силног? И налѣзли ему вола велми силнаго, и повелѣ раздражнити вола и возложити на нег желѣзо горящее. И пустили вола, и побѣгь вол мимо его. Он похватил вола рукою за бок и вырвалъ кожу с мясом, елико занял рукою. Реч ему Володимер: можеши боротис с печенѣгомъ, [...]". (Арк. 117)	"Княже! *Есть у мене единъ сынъ менший дома, и съ 4-ми есмь вышелъ, а онъ дома. Отъ дѣтьства бо его нѣсть кто имъ ударивалъ. Единою бо ми ся сварящу на нь, и оному мнущу кожу руками"... Князь же, се слышавъ, радъ бысть, посла по нь. И приведоша и къ князю. И князь поведа ему все. Онъ же рече: "Могу ли, и самъ не вѣдаю. Да искусите мя. Нѣту ли вола велика и силна?" И налѣзоша волъ великъ и силенъ, и повелѣ раздражити вола, и възложи на нь желѣза горяща и пустиша вола. И побѣже волъ мимо его, и похвати вола рукою за бокъ*

[15] Див.: Stryjkowski M. Kronika...— S. 127—128.

вырва кожу съ мясомъ, елико рука зая. И рече ему Владимиръ: "Можеши ся съ нимъ бороти".
(С. 73—74)

Найбільша за обсягом вставка в тексті Лаз. 48 стосується Володимирового вибору вір й займає сім повних аркушів. Поч.: "В лѣто 6494. О Срацѣнской вѣре. Приидоша болгаре веры Бохмичи, глаще: яко ты княз мудръ еси и смышлен, но не вѣси закона"; кін.: "И так Богу возлюбивщу новые люди и рек: Маю снити к ним сам и явитися члком плотию и пострадати за Адама преступлени. И почали прорицати ово алоще (sic!) ни Бжи Двдъ реч: Гдь, гви моему, седи одесную мене, дондеже положу враги твоя под ножие ногама твоя" (арк. 118 зв.—125 зв.)[16].

Нарешті, останнє запозичення із С1 літопису стосується опису повалення кумирів:

"Перуна, преднейшог Бга, казал и к конскому фосту привязати и волочи его по Буручовому потоку у Днѣпръ и пристави ІВ мужей бити жезлием. Сие же не яко древу чующу, но на поругание бѣсу, иж прелщал члки. Влекущи его ко Днепру, невѣрные людие плакахуся по нем: не приняли еще стого крщения. И привлекли ег ко Днепру, и вринули его в Днѣпръ. И росказал Володимер, если гдѣ приплывет к берегу, жебы его не припускали, поки аж проплывет пороги, тогды покинте его. И як отпустиша, и проплы сквозе пороги, изверже его вѣтръ на берегь, и быст гора велика и прослы Перун гора и до днес".
(Арк. 128—128 зв.)

"Перуна же повелѣ коневи привязати къ хвосту и влечи с горы по Боричеву на Ручай (у списку Царського — *"Ручею"*.— **Авт.**) *и 12 мужеи приставита бити жезлиемъ. Се же не яко древу чюющу, но на поругание бѣсу, иже прелщааше симъ образомъ человѣкы,* да възмездие прииметь оть человѣкъ.

Влекомому же ему по ручаю къ Днѣпру, плакахуся его невѣрнии людие: еще бо не беаху прияли святого *крещения. И привлекше, и вринуша и в Днѣпръ, и пристави Володимеръ, рекъ "Аще гдѣ принесеть вода, вы отрѣвайте отъ берега, дондеже пороги проидеть, ти тогда оставите его". Они же повелѣнное створиша. И яко пустиша, и проиде порогы сквозѣ, изверже и вѣтръ на рѣнь, и оттолѣ прослу Перуня рѣнь, яко же и до сего дни словеть".*
(С. 69)

[16] Пор.: ПСРЛ.— Т. 5, вип. 1.— С. 49—58.

Крім наведених прикладів буквального запозичення літописних текстів, у Лаз. 48 помітне намагання узгодити текст М. Стрийковського з тим літописним джерелом, яке було в розпорядженні перекладача. Так, М. Стрийковський, передаючи текст свого джерела (у якому, очевидно, теж треба бачити якийсь з літописів Софійської групи[17]), через неправильне розуміння тексту вважає першим руським митрополитом "Фація". Перекладач Лаз. 48 в цьому місці намагається звернутись до першоджерела, правда, також не дуже вдало:

"I wziął od patriarchy z Konstantinopola, Facia metropolita najperwszego do Kijowa, Leoncia do Nowogrodka arcibiskupa, a Joachima Korssunianina w Welkim Nowogrodie arcibiskupem przełożył". (S. 132)

"И взял от патриярха Констянтино Полского Фотия митрополита першого до Киева именем Леонтия, до Нова города архиеписпа именем Иоакима Корсунянина у Великом Новѣгороде архипскпом поставил". (Арк. 129)

"Въ лѣто 6499 крестися Владимеръ *и взя у Фотѣя патриарха* Царьградского *первого митрополита Киеву Леона, а Новугороду архиепископа Акыма Корсунянина*". (С. 72)

Як уже зазначалося, вставки в текст М. Стрийковського, зроблені за "Повістю минулих літ" в редакції С1, припадають на невеликий фрагмент тексту рукопису — власне на той, що переписаний одним почерком і закінчується на арк. 136 зв. Як і спостереження В. Ульяновського та Н. Яковенко над варіаціями манери перекладу від почерку до почерку[18], це може свідчити про те, що маємо справу з оригіналом перекладу, який зробили кілька авторів і згодом оправили в один том.

Однак робота перекладача, якому належать вставки, не закінчилася на арк. 136 зв. Помітна його рука й далі в тексті. Так, на арк. 137 зв. рукою цього перекладача переписано три перші рядки, на арк. 157 — дев'ять рядків, що починають сторінку. Нарешті, він переписав текст з арк. 189 до арк. 429. Отже, власник цього почерку взяв на себе працю редактора, який зводить тексти різних перекладачів в одне ціле, заповнюючи інколи прогалини, що виникали на стику робіт кількох перекладачів.

Не дивно, у такому разі, що й після зміни почерку на арк. 136 зв., на якому уриваються запозичення із С1, текст перекладу й далі звіряли за цим джерелом. Так, на полях за С1 проставлено дати смерти Ярослава (6562 р.) та його звільнення з ув'язнення синами дядька Судислава (6567 р.) (арк. 158), вигнання Ізяслава Ярославича (помилково — 6582 р.) (арк. 158 зв.). Найцікавіші випадки такої звірки трапляються в коментарях на полях рукопису, писаних відмінним від основного тексту почерком, але, здається, тим самим, якому належать вставки. Так, проти звістки

[17] Рогов А. И. Русско-польские культурные связи...— С. 100.
[18] Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад...— С. 9.

про смерть Ярослава читаємо: "Жил Ярослав всѣх лѣт живота своего Ō и Ѕ̃, а розгневался на меншего брата своего Судислава и всадил его в Пскове, бо оклеветан бысть к нему, в лѣто ҂ЅФМД" (арк. 158)[19]. Тут маємо комбінацію двох статей С1 (6562 та 6567 рр.), причому дата ув'язнення Судислава вичислена з літописного повідомлення про 24 роки перебування [redacted] порубі. І друга марґіналія до тих же подій: "который седѣл КД лѣта и припровадили его до Киев" (арк. 158).

За тим же літописом писано кіновар'ю коментар проти повідомлення про початок княжіння Володимира Мономаха в Києві: "Того ж рок (на попередньому арк. 170 зв.— "[В л]ѣто ҂ЅХКВ".— **О. Т.**) выбран сего князя. Той кнзь оустроилъ мост през Днѣпръ у Вышегорода" (арк. 171)[20].

Очевидно, за тим-таки текстом редактор систематично виправляв в тексті перекладу "Хроніки..." М. Стрийковського, помилки в написанні географічних назв та власних імен: "Трубешом" замість "Трубессо" (арк. 145); "Путша, Телец, Яловит" замість "Тоща, Толец, Яловиц" (арк. 14 зв.); "Тмуторокани" (арк. 151); "Изяслав" замість "Ярослав" (арк. 155); "Стугна" замість "Стутня" (арк. 164); "Ростеслав" замість "Росцеслав" (арк. 164) тощо[21].

У всіх випадках запозичень тексту С1 читання Лаз. 48 ближчі до Толстовського та Синодального списків, тобто до молодшої редакції С1. Це в свою чергу розширює наші уявлення про кількість літописних текстів у Києві початку XVII ст. Досі вважалося, що першим літописом, який став відомий київським колам у 20-ті рр. XVII ст., був Хлєбниковський список Іпатіївського літопису[22]. Спостереження над текстом Лаз. 48 дає можливість документально засвідчити використання (а отже, й наявність) наприкінці 10 — на початку 20-х рр. XVII ст.— можливо, навіть раніше за Хлєбниковський — ще одного літопису — С1.

Ми докладно спинилися на з'ясуванні літописних включень у переклад М. Стрийковського, власне кажучи, не заради них самих (хоч з'ясувати це і цікаво, і корисно). Наявність чужорідних вкраплень дає змогу досить точно простежити подальшу літературну долю згаданого перекладу і його використання у літературних та історіографічних пам'ятках XVII ст.

В. Ульяновський та Н. Яковенко твердять, що рукопис Лаз. 48 є "першим і єдиним відомим на сьогодні українським перекладом Хроніки Стрийковського". Водночас ці ж автори пишуть, що "є ще один частковий переклад Хроніки Стрийковського українського походження"[23]. Йдеться про рукопис РДАДА (ф. 181, оп. 1, № 365/815). Рукопис має власницький запис Петра Могили: "Петр Могила, архиепископ, митрополит Киевский рукою власною"[24]. Арк. 1—27 зв. зайняті виписками з "Хроніки..."

---

[19] Пор.: ПСРЛ.— Т. 5, вып. 1.— С. 131, 132 (під 6562 та 6567 рр.).

[20] Пор.: Там само.— С. 158 (під 6622 р.).

[21] Там само.

[22] Див.: Пріцак О. Іпатський літопис і його роль [redacted] реставрації української історичної пам'яти // Чому катедри українознавства [redacted] Гарварді? — Кембрідж; Нью-Йорк, 1973.— С. 42—53.

[23] Ульяновський В. І., Яковенко Н. М. Український переклад...— С. 10.

[24] Відомості про рукопис подає М. Тихомиров (Тихомиров М. Н. Краткие заметки [redacted] летописных произведениях в рукописных собраниях Москвы.— М., 1962.— С. 77—79), що датує його кінцем XVI — початком XVII ст. Частина з виписками з "Хроніки..." М. Стрийковського,

М. Стрийковського під заголовком "Выпись из кройники Литовской книг перших". Як легко переконатися, рукопис РДАДА містить не інший переклад, а скорочення того самого перекладу, що представлений рукописом Лаз. 48. Пор.*:

"Там теж зараз назначил тром сыном уряды тры и повиноватцтва, абы з них каждый в стан [illegible] [illegible] заволыню свем заграниченым трвалъ и жилъ, кгды рѣкъ до них: Ты, Симе, молися, офѣри отправуй и писмом ся святым забавляй, яко священник. Ты, Хаме, ори ролю и иншим господарством и ремеслом пристойне потребы отправуй, яко хлопъ. Ты, Афеть, ряди и борони тых двох, яко крол [illegible] шляхтич, а границ ихъ розширяй, бо Афеть выкладается розширение".
(РГАДА, № 365/815, л. 9)

"Там тепер заразом назначил тром сыном уряды три и повиноватства, абы з них каждый [illegible] стане и [illegible] заволанъю своим заграничоный тривал и жил. Коли мовил до них: Ты, Сим, молись, офѣры отправуй и писмом светым забавляй, якъ пор[?] Ты, Хаме, ори ролю и иншим господарством и ремеслом пристойне потребы отправуй, якъ мужикъ. Ты тежъ, Яфете, ряди и борони тых дву, якъ корол и шляхтич, [illegible] границы их розширай, бо Афеть выкладаетсе росширене".
(Лаз. 48, арк. 21 зв.)

"Были теж иншии потопы, которые заливали певные части земли, але не увесь свѣть заразом, яко за Ноя патриарха. Бо Ксенофант другый потоп так описуеть и тым порядком личит[...]".
(Л. 10)

"Были тежъ иншие потопы, которые заливали певные части земли, але не увес свѣть заразом, якъ за Ноя патриархи. Бо Ксенофонть de Aequinocis другие потопы такъ описует и тым порядком личить[...]".
(Арк. 22)

"Енай [син] Хама, осѣлъ тую краину в Египтѣ, которую Киринейскою зовемо. И там Кирину мѣсто заложил, отколя цигани народ свой хотят выводити, а тая краина в Египетском панстве ест наобфитшая".
(Л. 16)

"Ненаним, албо Ананим..., тот осѣлъ тую краину в Египте, которую Киринейскою зовемо, и там Цирену мѣсто заложил, отколя цыгане народ свой хочут выводити, а тая краина въ Египетском панстве ест наобфитшая".
(Арк. 26 зв.)

писана почерком, відмінним від решти рукопису (арк. 1—27 зв., паперовий знак близький до № 847—849 в І. Каманіна та О. Вітвицької (1614—1615 рр.), становила колись самостійний кодекс. Важливо, що виписки зроблено, ймовірно, наприкінці 10-х рр. XVI ст., що підтверджує наше датування рукопису Лаз. 48.

* Користуємося виписками зі згаданого рукопису, які підготувала О. Дзюба, за що складаємо їй щиру подяку.

Хронологічно першим випадком використання саме такого типу перекладу, який маємо в Лаз. 48, здається, є поема Яна Домбровського "Дніпрові камені", видана близько 1618 р. з нагоди сходження на кафедру київського католицького єпископа Богуслава Радошовського[25]. Звичайно, вловити у віршованому тексті, та ще й латинському, відголоси українського перекладу було б практично неможливо, якби не його вже згадані особливості. Як можна судити зі змісту поеми, а ще більше з тих марґінальних приміток, які до неї подає автор, вона повністю ґрунтується на фактажі, запозиченому з "Хроніки..." М. Стрийковського, але всі відхилення в поемі від ориґінального тексту "Хроніки..." збігаються з тими літописними вставками, які містилися в Лаз. 48. Так, Я. Домбровський знає, що Святослав віддав деревлянську данину Свенельдові[26], що Святослава було вбито біля порогів[27]. Поема Я. Домбровського, отже, є першим точно датованим випадком користування українським перекладом, тотожним до Лаз. 48, і, таким чином, встановлює terminus ante quem (1618 р.) цієї пам'ятки.

Безперечно, переклад М. Стрийковського, представлений Лаз. 48, лежить в основі Українського хронографа старшої редакції, власне, його "руської" частини. Характерною особливістю Українського хронографа старшої редакції[28], як відомо, є долучення до хронографічної частини обширних руської, литовської та польської хронік. Серед джерел останніх була також "Хроніка..." М. Стрийковського, на що вказувалося неодноразово[29]. При тому дослідники, очевидно, мали на увазі, що відомості, подані в згаданій частині хронографа, почерпнуто безпосередньо з ориґіналу, що, як спробуємо показати, не так.

Український хронограф сьогодні прийнято ділити на дві редакції. Старша з них представлена трьома списками: Бестужевським (РПБ, F.

---

[25] Camoenae Borysthenides seu felicis ad episcopalem sedem Chioviensem ingressus, illustrissimi et revendissimi domini D. Boguslai Radoszowski Boxa, a Siemikowsce, dei et apostolicae sedia gratia, episcopi Chioviensis, abbatis s. Crucis, Calvi montis etc. gratulatio.— Basilii in Hexam, [1618]. Користуємось примірником ЦДІА України у Києві, ф. 739, оп. 1, спр. 25, що входить до складу конволюту, який належав св. Дмитрові Ростовському (запис на звороті верхньої кришки: "Іеромонахъ Димитрии Савичъ"). Український переклад опубліковано: Українська поезія XVII ст.— К., 1988.— С. 95—119.

[26] Camoenae...— Ненум. арк. 10 (в ориґіналі нумеровано тільки зашити). Навіть твердження Я. Домбровського, що Аскольда і Дира за намовою Олега вбив князь Ігор, можна трактувати як неправильне розуміння тексту М. Стрийковського, тексту, ускладненого літописною вставкою (конструкція фрази допускає таке трактування, до того ж урочище, де поховано Аскольда, у Лаз. 48 названо "Игорским", що могло навіювати думку про Ігоря як про вбивцю).

[27] Ibid.— Ненум. арк. 12.

[28] У літературі усталилася назва цієї пам'ятки, як Український хронограф другої редакції, на відміну від так званого Західно-Руського хронографа, який дослідники, вслід за С. Розановим, уважали першою редакцією власне Українського хронографа. Однак, згідно з дослідженнями останніх років, Західно-Руський хронограф створено в 30-ті рр. XVI ст. в Росії (див.: Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII вв.— М., 1980.— С. 157—177; Творогов О. В. Хронограф русский // Словарь книжников и книжности Древней Руси.— Л., 1989.— Вып. 2, ч. 2: Вторая пол. XIV—XVI в.— С. 501—502). Отже, "друга" редакція Українського хронографа є, власне кажучи, першою, старшою його редакцією. Друга редакція цієї пам'ятки — це відомий "Літопис (або Хронограф) Леонтія Боболинського".

[29] Див.: Мыцык Ю. А. Украинские летописи...— С. 31—35; Апанович Е. А. Рукописная светская книга на Украине XVII в.: (Исторические зборники).— К., 1982.

IV, № 688), Московським (РГАДА, ф. 196, № 1638) та Київським (ЦНБ НАН України, ІР, ф. 1, № 171), на який спиратимемося в наших студіях.

Неодноразово висловлювано думку про те, що список ЦНБ НАН України № 171 найдавніший у групі — його створено в 1632—1648 рр.[30] Такий висновок ґрунтувався на іменуванні короля Владислава IV "нинішнім" та на тій обставині, що остання дата хронографа — дата смерти Януша Острозького, 1620 р.[31] Однак, цілком можливо, ці висновки стосуються не власне списку ЦНБ НАН України, № 171, а його протографа, оскільки паперові знаки рукопису — марка паперового млина Вайденмюлле у Фрайбурґу (фіґури дами і кавалера, напис ALLEMODEPAPIR) близькі до № 13 (1674—1676 рр.) та 14 (1680 р.) в Е. Лауцявічюса[32]. Філіграні на незаповнених аркушах, вклеєних спереду,— знак тієї ж фірми (однак кавалер — з мушкетом), марка ALLEMODPAPIR точних аналогій не має. Таким чином, список ЦНБ НАН України, № 171 було переписано [redacted] Києві на зламі 70—80-х рр. XVII ст. із нині втраченого ориґіналу.

Те, що укладач хронографа користувався саме перекладом, а не ориґіналом, засвідчують у хронографі ті ж таки вставки із С1 (часто з посиланнями на М. Стрийковського), які вже до того містилися у Лаз. 48. Пор.:

"А пото*м* обудво*х* брато*в* кн҃жа*т* Оско*л*да и Дира *тут* же пере*д* собою **казал позабива*т* *их*, и каза*л* нести на гору. И погребоша *их*. Которое и тепе*р* урочище называе*тся*, где ест дво*р* Олги*н*. На той могилѣ пото*м* Олга княгиня ст҃ая поставила церко*в* ст҃ог Николы. А Дирова могила за ст҃ою Ириною церковию.** И так Оле*г* опанова*л* Кие*в*".
(ЦНБ НАН України, № 171, арк. 455 зв.)

"Каза*л* позабиват *их*, и каза*л* *их* нести на гору и погреб*оша*, е*ж* нн҃ѣ называе*тся* урочище Игорское, ид҃ѣже ест двор О*л*ми*н*. На тои могиле О*л*ма постави цр҃к*в* ст҃го Николу. А Дирова могила за ст҃ою Ириною".
(Арк. 106 зв.)

До цього місця, очевидно, потрібний історіографічний коментар. Власне тут у хронографі під час переписування тексту перекладу М. Стрийковського сталася та помилка — ім'я Олми замінено Ольгою,— яка, будучи з хронографа перенесена до "Синопсиса" (про що далі), породила у XVII—XX ст. цілу історіографічну традицію доказів первинности саме такого читання "Синопсиса", нібито заснованого на невідомих нам літописних, мало не київського періоду джерелах.

[redacted] Мыцык Ю. А. Украинские летописи...— С. 32; Князьков Ю. П. Некоторые вопросы...— С. 78.

[31] Князьков Ю. П. Некоторые вопросы...— С. 78.

[32] Laucevicus E. Popierius Lietuvoje. XV—XVIII.— Vilnius, 1967. У Німеччині папір цієї фабрики використовували, починаючи з 50-х рр. XVII ст. (див.: Monumenta Chartae Papyrieae historiam illustrantia.— Vol. 5.— P. 81). Судячи з даних Е. Лауцявічюса, папір з цією маркою поширений у Литві та [redacted] Україні з другої половини XVII ст., а переважно — [redacted] кінця 60 — початку 70-х рр. Так, він використаний у виданні Тріодіона (Чернігів, 1685) та Альфабета (Чернігів, 1681).

Продовжимо порівняння:

"Княз Игор на древляны дан великую и незносную взложил, билшую, ниж Олег, опекун его. **Мѣл теж Игор гетмана именем Свенделда, который примусил угличи и, подбивши под голдъ свой, возложил на них Игор дан. А дал их в моц Свенделдови, гетманови своему. И подался был Игорови Пересѣчен замок, под которым Игор около трех** (в тексті пропуск слова.— **Авт.**) **стоячи, добыл его**, ач был моцен. **Сѣдели тые угличи над Днепром вниз, потом за Днестръ перекселилися, и там осѣли,** где ся теж своим назвиском угличанами назвали. **А Игор дал дан древянскую Свенделдови. Той бирал на них** [redacted] **дыму по чорной куници, то ест шерстью".** (Арк. 456 зв.)

"Мѣл Игор воеводу именем Свенделда, и примучий углици, и возложи на них Игор дан и дал их в моц Свенделду. Не подался был Игору один град именем Пересѣчен. И стоял Игор около его три лѣта и взял его.

Седѣли углици по Днепру вниз, потом пришли вои Днѣстръ и сѣли там. Дал Игор дан древлянскую Свенделду. Бирал на них з думу по чорнои куници". (Арк. 107 зв.)

"То рекши Дхом Стым третег дня умерла. **Плакал по ней сын** [redacted] **Свѣтослав, внукове еи и вси люди. Несли ю и поховали на мѣстцу, где была приказала. А не казала над собою чинити тризны, бо мѣла презвитера, который погреблъ** и поминал еи. Которой потом кости Володимер, внук еи, по крещени своем за стые поднеслъ". (Арк. 459 зв.)

"Плакас по ней снъ ея Стослав и внуци ея и людия, и несоша ю, и погребоша на мѣсте, идеже бѣ заповедала. И не повелѣ творити над собою тризны, бо [redacted] тайне мѣла презвитера, который погрѣб еи". (Арк. 111 зв.— 112)

Повна довіра укладача хронографа до перекладу "Хроніки..." М. Стрийковського призводить інколи до курйозів. Так, доводячи давність православ'я на руських землях, він пише: "Ач то Стрийковский пише, же мѣла потаемне сщенника, але нашъ кройникар руский Нестор, законник Печерский, который мало не был тог самовидец..." (арк. 459) (і далі переказує Житіє Ольги в редакції Степенної книги, а не "Нестора"). Цитоване місце про Ольжиного священика насправді є однією з вставок у Лаз. 48 із С1.

Використання тексту Лаз. 48 помітне і [redacted] оповіді про смерть Святослава та початок княжіння Ярополка:

"**Было то межи порогами, недалеко от Бѣлобережя.** Там же поражоный и пойманый ест. Поймал его княз печенезкий именем Куроай. Казал ему голову утят, а зо лба его дал чару уробит, и оправивши ю золо-

"Было то межи порогами, недалеко от Бѣло Бережя. В лѣт ≠ЅУП. Было всѣх лѣт княженя Стославля К и О лѣт".

том, завжды, коли хотѣл быт премеченый Куриай доброи мысли, з тои чари пивал, вызнаваючи добрую славу з своег звитезства и память. **А было всег княженя Свѣтославовог КЙ лѣть. Дѣялося то року ЦОА.**

Княжене Ярополка Свѣтославича на Киевской столици.

Року от **нароженя Гднег** ЦОВ. **Почал княжити ■ Киеве и всей России** Ярополкъ Свѣтославович, у которог **был гетман именем Блуд,** а той здрайца пна своег". (Арк. 460 зв.— 461)

"В лѣто ≠SУПА. Почал кнежит в Киеве Ерополкъ, и был ■ нег воевода именем Блуд". (Арк. 113)

Як бачимо, укладач хронографа лише замінив явно помилкову цифру Õ (80) в роках княжіння Святослава на цілком логічну (і правильну) — Й (8).

У ЦНБ НАН України, № 171 пропущено повідомлення Лаз. 48 про вбивство Люта Свенельдича, однак ■ епізоді розшуків тіла цього князя знову ж таки знаходимо вставку із С1, яка є і ■ Лаз. 48:

"Казал его Ярополкъ до себе принести и реклъ до Свенделда: Гляды.., Свенделде, **ото ж того ■ хотѣл. Потом поховано во Вручом. И до сег часу ест могила его".** (Арк. 461)

"Ото ж того еси хотѣлъ. Потом поховано у Вовручом, и до днес могила его". (Арк. 114)

Перенесено до хронографа і заголовок Лаз. 48 про початок княжіння в Києві Володимира Святославича (ЦНБ НАН України, № 171, арк. 462; Лаз. 48, арк. 114). Загалом, в опису княжіння цього князя хронограф повністю залежний від тексту Лаз. 48, переносячи нібито з "Хроніки..." М. Стрийковського всі літописні вставки свого джерела. Лише фрагмент про Володимировий вибір вір у тексті (ЦНБ НАН України, № 171) зігноровано — перевагу віддано варіанту власне "Хроніки..." М. Стрийковського. Зазначимо, що ■ автора хронографа була така можливість вибору, оскільки перекладач Лаз. 48, замінивши текст "Хроніки..." текстом С1, ■ останній момент виправив становище і вклеїв додатковий аркуш з варіантом М. Стрийковського (Лаз. 48, арк. 120). Решту літописних вставок збережено, пор.:

"Зас другий пан радный Варажко отражал, мовечи: **Бежи, кнже, до печенег и приведи войско. И не послухал Варяжка, але послухал Блуда** и вышол до брата". (Арк. 462)

"Другий пан радный Варяжко отражал, мовечи: Бежи, кнже, у печенеги и приведи вой. И не послуха Варяжка послухал Блуда". (Арк. 115)

"Перед тым, нижле за жону взял, мѣл сына, **и еще была не родила, зосталася Володимеру, и в той час родила сына Свѣтополка. От горкого кореня и овощ злый. Пре то и отец** [illegible] **не любил, иж от двох отцов: от Ярополка и Володимера".** (Арк. 462)	"...мѣл сына, и еще была не родила, осталас Володимеру и в тот час родила сна Святополка. От греховнаго корени и плод золъ. Пре то и оц его не любил, иж от двох отцов: от Ярополка и от Володимера". (Арк. 115)
"Напервый болван велми высокий поставил **на пагорку над Буричовым потоком (где знову по крещению стом змуровал церков с͡тог Василя*)** Перуна бога грому, хмар и блискавиц" (Арк. 462—462 зв.)	"...велми высокий поставил на холме внѣ града теремнаг над Буричовом потоком, идѣже паки по кр͡щении и ц͡рков постави Трех Ст͡ителей. Там был Перун, албо Поркун..." (Арк. 115 зв.)
"З Рогнѣдою, княжною псковскою, которои отца Рогволда и двох братов забил, **посадил тую на Лыбеди,** от тои сплодил сынов чотырох". (Арк. 462 зв.)	"Посадил тую на Любеди, идѣже ест ннѣ селце Предславимо". (Арк. 116)
"Ест у мене одын сын менший в дому, а з чотырма тут естем, нихто его николи не зборет. От дитинства его нихто его не ударил николи, толко один раз сварился есмы на нег, а он кожу мял, и з серца розорвал надвое оную кожу, А княз то услышавши, рад был и послал по нег, а кгды привели его, повѣдил ему княз все. Он реклъ: Не вѣдаю, если тому могу досыт учинити. Спробуйте мене, если тут маете вола яког великог и дужог. Теды привели ему вола барзо срокгог и моцного. Он казал вола оног роздражнити. Вложили на нег желѣзо роспаленое и пустили. А коли вол бѣгь мимо его великим скудом, он порвал вола за бок рукою и вырвал кожу з мясом, нето моглъ занят рукою. Реклъ Володимер: Можешъ боротися з пече-	"Ест у мене сын менший дома, а с чотырми вышол. Нихто его николи не зборол от дитинства его и нихто его не ударил николи. Тылко один раз свариломс на него, а он кожу мял, и с серца росзорвалъ надвое руками кожу. Кн͡зъ же слышавше сие, рад быст и послал по нег. И привели его. Кн͡зъ поведи ему все, и реч: Не вѣдаю, могу ли се сотворити, искусите мя. Не маете ли тут вола великог и силног? И налѣзли ему вола велми силнаго, и повелѣ раздражнити вола и возложити на нег желѣзо горящее. И пустили вола, и побѣгь вол мимо его. Он похватил вола рукою за бок и

* Назву церкви (Трьохсвятительська замість св. Василя), можливо, замінено після повторної звірки з літописом, наприклад, Густинським (ПСРЛ.— Т. 2.— С. 250), сліди якого можна знайти у хронографі. З другого боку, подвійну назву цієї церкви зафіксовано документами ще XVII ст.

гом за здорове мое царское”.
(Арк. 463 зв.)

вырвалъ кожу с мясом, елико занял рукою. Реч ему Володимер: Можеши боротис с печенѣгомъ...”
(Арк. 117)

“А Перуна теж преднейшог Бга казал до конског хвоста увязати и волочи по Буричовом потоку в Днепръ. И приставил ІВ мужов бити его киями, и то чинил не як дерево оное чути могло, але абы се насмѣял бѣсови, през которого люди зводил. А коли то чинили, неверныни кияне всюды по нем вголос плакали, поневаж еще были стог крещения не приняли. И, приволокши его ку Днепрови, вкинули [illegible] реку. Приказал теж Володимер, абы оног Перуна нигдѣ до берегов не припускали, аж минет Пороги. И так нижей Порогов выкинул его вѣтръ до одной горы великои, которая Перунъ гора и теперь зовется”.
(Арк. 467)

“Перуна, преднейшог Бга казал и к конскому фосту привезати и волочи по Бyручову потоку у Днѣпръ. И приставил ІВ мужей бити жезлием. Сие же не яко древу чующу, но на поругание бѣсу, иж прелщал члки. Влекущи его ко Днепру, невѣрные людие плакахуся по нем, не прияли еще стого крещения. И привлекши ег ко Днепру и вринули его [illegible] Днѣпръ. И росказал Володимер, если где приплывет к берегу, жебы не припускали, поки аж проплывет пороги, тогды покинте его. И як отпустиша и проплы сквозе пороги, изверже его вѣтръ на берегъ, и быст гора велика и прослы Перун гора и до днес”.
(Арк. 128—128 зв.)

З Лаз. 48 взяв укладач хронографа й ім’я імператора, за правління якого прийняла хрещення княгиня Ольга,— “Иоан Цимисхий” (арк. 459 зв.). Натомість текст Лаз. 48 про похід Володимира на хорватів хронограф нехтує, але занотовує під хибним 996 р. повернення з цього походу (арк. 463).

Отже, наявність у тексті хронографа ЦНБ НАН України, № 171 повідомлень “Хроніки...” М. Стрийковського, ускладнених літописними вставками, безсумнівно підтверджує користування не оригіналом цієї пам’ятки, а текстом перекладу, близьким або навіть тотожним до Лаз. 48.

Однак спробуємо піти далі й довести, що хронограф ЦНБ НАН України, № 171 або його протограф користувалися не просто текстом, а саме рукописом Лаз. 48. Річ у тому, що, як зазначалося раніше, один з редакторів перекладу (здогадно, той самий, якому належать літописні запозичення) звірив текст іншого перекладача із С1. Результатом такої звірки виявилася досить значна кількість правок, частину з яких уже наведено. Більшість цих виправлень тексту Лаз. 48 перенесено і до хронографа. Так, у ньому знаходимо правки Лаз. 48: “Вишеслав” (арк. 471 зв.), “Путша, Телец, Яловит” (арк. 469), “Тмуторокань” (арк. 478),

"Ізяслав" замість "Ярослав" (арк. 480) тощо. У наведеному раніше повідомленні про першого митрополита київського в Лаз. 48 ім'я Леонтія, взяте з літопису, закреслено і зверху написано: "Михайла", що й знаходимо у ЦНБ НАН України, № 171: "Взял теды от патриарха Константино Полског Фотия митрополита першог до Киева княз Володимер, именем Михайла, до Нова города архиепископа именем архиепископа (sic!) Херсонянина"*. На арк. 151 в Лаз. 48 правка: до фрази "Ярослав" теж, хотя тот кгвалть одбить, призвал на помоч (в оригіналі стояло — "Якуя Африка", згідно із М. Стрийковським.— **Авт.**)" Африка (додано — "на".— **Авт.**), нижче на полі додано — "брата Якуна Слепого", пор. у ЦНБ НАН України, № 171: "Ярослав теж, хотечи тот кгвалт отбити, призвал на помоч Якуна Слѣпог, князя варагов" (арк. 478). На арк. 150 зв. перекладач у фразі "Ярославъ Володимерович, внук Святославов, правнукъ Ихоров и Олгин, вторый Стополка нествореного, почал безпечне пановат" випустив частину тексту, яку редактор зазначив на полі: [Еди]новладца руский [хрести]анский по смерти [бра]та", що врахував хронограф: "Ярослав Валодимерович, внук Свѣтославов, правнукъ Игоров и Олгин, вторий единовладца руский хрстианин, по смерти брата Свѣтополка несворног, почал беспечне пановат" (арк. 477 зв.). Приписку щодо Ярославового брата Судислава і його звільнення племінниками (наведена раніше) враховано у хронографі навіть двічі: один раз під роком, який вирахував редактор Лаз. 48: "Року ҂АЛЗ. Брата своег Судислава, князя Псковског, поймал Ярослав и осадил его до вязаня въ порубъ, же часто крот чинил бунты противно брата Ярослава. Который был у вязеню КД роки" (ЦНБ НАН України, № 171, арк. 479); вдруге під 1061 р.: "Того ж теды часу, року ҂АЅА. Намовившися братя, сыны Ярославови, выпустили стрыя своег Судислава з поруба... А седѣл КД роки" (арк. 480 зв.). На арк. 166 зв. у повідомленні про те, що з обложеного Володимира випущено лише двох князів — Василька та Лазаря (згідно з М. Стрийковським) виправлено на "трьох", а "двох" закреслено й над рядком додано ім'я третього — "Туряка". Знаходимо цю правку врахованою у хронографі: "самых тылко трех: Турока, Василя и Лазаря". Нарешті, укладач хронографа вніс і приписку Лаз. 48 про те, що Володимир Мономах збудував міст: "Того ж часу Володимер Мономах великий княз киевский учинил мост през Днѣпръ под Вышъгородом мѣстом" (арк. 491).

Отже, можемо впевнено твердити, що переклад "Хроніки..." М. Стрийковського, здійснений у Києві протягом кінця 10-х — початку 20-х рр. XVII ст., ліг в основу дуже важливого для української історіографії цього століття твору — "Руської хроніки", включеної до Українського хронографа старшої редакції.

Можемо вказати на ще одну пам'ятку, мабуть центральну для XVII ст., яка використовує той самий переклад "Хроніки..." М. Стрийковського. Це "Синопсис" Інокентія Ґізеля. Звірка "Синопсиса" з перекладом, представленим Лаз. 48, доводить, що саме такий варіант "Хроніки..." використав І. Ґізель (хоча згодом у деяких випадках, очевидно, проводилося порівняння також з друкованим оригіналом). Використання "Хроніки..." М. Стрийковського у "Синопсисі" — факт хрестоматійний.

* Як бачимо, хронограф повторив навіть подвійну згадку Лаз. 48 про новгородського архиєпископа, яка там трапилася через спробу узгодити "Хроніку..." М. Стрийковського із С1.

Однак дослідники, аналізуючи "Хроніку..." як джерело "Синопсиса", спираються на її видання польською мовою[33], тоді як є підстави твердити, що твір М. Стрийковського використовувано в "Синопсисі" лише через посередництво хронографа старшої редакції, близького до розглянутого нами списку ЦНБ НАН України, № 171.

Насамперед треба зазначити, що велика кількість літописних вставок у переклад М. Стрийковського ввійшла й до "Синопсиса". Однак це лише ті вставки, які запозичив хронограф. Вставок, яких немає у хронографі (наприклад, про Люта Свенельдича, про вибір вір), немає і в "Синопсисі". Натомість можна вказати текстуальні запозичення вставок про поховання Аскольда і Дира та спорудження церкви св. Миколая на Аскольдовій могилі[34]; смерть Ольги та її поховання[35], смерть і розшуки тіла Олега Святославича[36], смерть Святослава[37], поставлення ідола Перуна над "Боричовим током"[38], епізод із кожум'якою при заснуванні Переяслава[39], нарешті опис повалення Перуна і його плавання Дніпром до Перун-гори[40].

Запозичує "Синопсис" враховану в хронографі правку Лаз. 48, що стосується місцезнаходження міста Родня — "на оуст Сулы"[41] (у М. Стрийковського — "ріка Юрса"[42]). Однак не лише "руські вставки", а й самий текст М. Стрийковського передано у "Синопсисі" з явними слідами хронографа, пор.:

"Синопсис"	Хронограф	Стрийковський
"Мосохъ, шестый сын Афетов, внук Ноевъ, толкуется от Еурейска славенски вытягающій и розтягающій, от вытяганя лука и от **разширенія великих и множественных народовъ".** (С. 154—155)	"Мосохъ розумѣется зъ еврейского на словенский вытягаючий, простягаючий..., от вытеган лука, албо з **розширеня далеких народов**". (Арк. 339 зв.)	"Mosoch albo Mezech, rozymie się z hebrejskiego na łacińskie extendens etc., jako Tilemannus Stella wykłada, po polsku: waciągającу i rosciągającу; szósty syn Jafetów, a wnuk Noego; albo od wyciągannia łuku albo rozszerzania dakekich i przedłużonych granic nazwany". (S. 19)

---

[33] Див., наприклад, найостанніший огляд джерел "Синопсиса" Х. Роте: Sinopsis, Kiev 1681 / Facsimile mit eine Einleitung von H. Rothe.— Köln; Wien, 1983.— S. 73 (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei sen. Slaven; Bd. 17).

[34] Sinopsis...— S. 169—170. Тут і далі усі посилання на текст "Синопсиса" подаються за фототипічним виданням Х. Роте.

[35] Ibid.— S. 183.

[36] Ibid.— S. 185.

[37] Ibid.— S. 186.

[38] Ibid.— S. 191.

[39] Ibid.— S. 201—202.

[40] Ibid.— S. 222—223.

[41] Ibid.— S. 189.

[42] Stryjkowski M. Kronika...— S. 125.

"Древніи Россейскіе кн҃зи сыномъ своимъ имена припрязающе къ славѣ даяху: якож Святослав, сѣреч с҃тую снабдѣваяй славу, или Свѣтослав, свѣтяйся славою, **Ярославъ**, ряяся за славу, **Мстислав, мстяйся о славѣ**, Мечиславъ, яко славен бѣ от меча и прочая симъ подобная". (С. 148)	"...злучене зъ славою, яко Свѣтослав, **Ярослав**, Предславъ, Борислав, Выробислав, то ест который сам собѣ своею делностю славу вырозил, **Мстислав, который выймуется за славу**, Станислав, становячий собѣ славу, Мечслав, от меча славный". (Арк. 444 зв.)	"....złanczone i złożone z sławą, jako Swentosław, Przemisław, Stosław, Borisław, Presław, Wyrobisław, to jest, który sobie sam swą dzielnością slawę wyrobił; Imisław, który się ima za sławę Stanisław, stanowiący sławę, Dziwisław, Mieczisław,— od miecza sławny, Zalisław, Władisław, Iarosław, Bretisław, Mirosław, Dobrosław, Przybysław, Zasław, Bolesław". (S. 102)
"Тогда **патріарх Цриградскій Поліевкт**, а по свидитеоству лѣтописца Зонары Феофилакть, поучивши ю вѣрѣ хрстіянстей, окр҃сти съ многими россійскими боляры. Сам же кесаръ по прошенію быст ей воспріемникъ или ѿц҃ъ духовный, дано ей имя Елена по подобію первыя **црици греческия** Елены". (С. 179—180)	"Научил теды еи **Полиекть патриарха Царигородский вѣри** хрстиянскои, а потом еи з многими бояры рускими окрстил, а сам цар Иоан Цимисхий, якъ его просила, был отцем еи крещеным, и дали ей имя Елена, яко першой **цесаревой грецкой".** (Арк. 458 зв.)	"Naucył ją tedy patriarcha Konstantinopolski w wierze chreściańskiej, a potym ją z wielą bojar ruskich ochrzcił, a sam cesar Jan, jako go prosiła, był ojcem jej chrzesnym z inszemi xiążęty greckimi, i dał jej imię Helena, jako i pierwszej cezarowej swojej". (S. 120)
"Бл҃гсвенна бо еси въ женах россійских, бл҃жити тя будут вси роды россійскии въ послѣднием родѣ **и въ внуках твоих".** (С. 181)	"И бл҃гсвил ю патриарха, мовечи: Бл҃гвенна ты межи невѣстами рускими, абовѣм будет тебе бл҃гвити всѣ народы руские в послѣднем родѣ твоем **и во внуках твоих".** (Арк. 458 зв.)	"Błogosławionaś ty między niewiastami ruskimi, abowiem cię będą błogosławić synowie Ruscy w poślednim rodzaju wnuków twoich". (S. 120)
"Егда убо прійдоша къ Владиміру послы от царей греческих, Ва-	"...з посродку себе, а звлаще духовных а велми учоных, мяно-	"...posłał z nimi patriarcha i Konstantin cesar Kira albo Cirussa, phi-

силія и Константина, **Кирилъ Фелософъ и протчіими**". (С. 206)	вите **Кирила Философа з *ншими* нѣкторы*ми*** выбра*в*ши пос*ла*ли, которые до Володимера прие*х*а*в*ши..." (Арк. 464 зв.)	losofa, Greka, męża uconego który przyjachawszy do Włodimira..." (S. 129)
"Въдаде ему въ даръ запону велику златоткану, от тех же кесарей греческих и от патріархи **присланну**, на ней же бѣ хитростнѣ изображен страшный суд Бжій". (С. 206—207)	"И да*л* царю Володимерови за упомино*к* за*в*ѣсу великую золотую, *от* цесаро*в* свои*х* и *от* патриар*х*ы **присланую,** на которо*й* бы*л* мисте*р*не выгафтованы*й* страшны*й* су*д* Бжи*й*". (Арк. 464 зв.)	"A potym mu oddał za upominek zaponę wielką złotą od cesarzrów swoich i od patriarchów na której był misterne wyryty straszny sąd ostateczny Boży". (S. 129)

Використання в "Синопсисі" тексту М. Стрийковського в тому вигляді, у якому він представлений у хронографі ЦНБ НАН України, № 171, спонукає звернути найпильнішу увагу на "Руську хроніку" хронографа як безпосереднє і, очевидно, основне джерело "Синопсиса". Автор "Синопсиса" самостійно не компілював цитати з "Хроніки..." М. Стрийковського[43], більшу частину цієї роботи вже виконав його попередник: обсяг цитувань "Хроніки..." М. Стрийковського у "Синопсисі" не перевищує вибірки з М. Стрийковського у хронографі[44].

Користування хронографом можна простежити у "Синопсисі" й на текстах, які не стосуються "Хроніки..." М. Стрийковського. Наведемо лише кілька прикладів.

Так, із хронографа запозичує "Синопсис" опис плюндрування монголами Печерського монастиря:

"...Нечестивіи варвари **овнами, или таранами стѣні каменныя монастырскія столкши, и до основания скушивши,** въ стую обитель внійдоша людей всякого чина посѣкоша, иныхъ плѣниша, и самую нбси подобную Цркв прстыя Бца Печерскую оскверниша, от всего украшенія обнажиша, и крсть з	"То все Баты*и* злупи*в*ши, **каза*л* порохи по*д* ве*р*х церкви по*д*точити, которую теды розметали, и по*л* церкви по самые окна, а о*л*тара ве*р*хъ по самы пе*р*сы Пречстои Богородици, и обра*з* збили;** на остато*к* которые бы*ли* около манастыра, **мури вси пото*л*к*л*ы и розваля*л*и, и ввес монасты*р***

---

[43] Вправність у скороченні тексту "Хроніки..." М. Стрийковського відзначав як особливе достоїнство "Синопсиса" С. Пештич, див.: Пештич С. Л. "Синопсис" как историческое произведение // ТОДРЛ.— М.; Л., 1958.— Т. 15.

[44] Очевидно, однак, що текст "Синопсиса" перед публікацією звіряли також за друкованим виданням "Хроніки..." М. Стрийковського. Про це, крім помітних спроб наблизитися до точнішої передачі оригіналу, свідчать і посилання, проставлені за виданням 1582 р.

главы црквныя златокованный сняша, **а верхъ до полу цркве по окна** повеленіемъ проклятаго Батія испровергоша, такожде и **верхъ олтара великаго по перси пртыя Бца избиша, и весь монастыръ съ** всѣми оукрашеніями и **каменными стѣнами до основанія искорениша и разметаша.** Яко о том подробну въ древних лѣтописехъ рускихъ обрѣтается. И от того времени преукрашенныя Бжіею славою Двы обитель стая Печерская до своего первого бытія невозможе прійти, **ибо ннѣшнее строеніе далече разно есть от перваго".**
(Rothe. S. 277—278)

Печерскии огне*м* и мече*м* **оберну*ли* вниве*ч*".**
(ЦНБ НАН України, № 171, арк. 515 зв.)

З хронографа запозичено й похвалу князю Симеонові Олельковичу:

"А сей блговѣрный князь Кіевскій Симмеон Олелковичъ отнови Великую црквъ Успенія Пречестыя Бца Печерскую разоренную и въ запустѣніи сущую от нашествія злочестиваго Батія чрез долгое время, едва не от основанія воздвигши, оукраси ю всякою красотою, и различными шарами выписа, в ней же самъ погребенъ быст в гробници, юже сам созда".
(S. 358)

"А яко се тепе*р* уже церко*в* тая стыя пречстои Бгородицы знай*ду*е*т*, то уже през благочестивыхъ и хстолюбивы*х* кнжа*т* Слуцки*х* Володимера[...], яко фу*н*даторо*в* и ктиторо*в* мѣстца то*г* сто*г* монастыра Печерско*г* киевско*г* року 1000 [...] знову ес*т* напра*в*лена. **Але далеко не так, [redacted] была перве"**[45].

[45] Це місце у хронографі ЦНБ НАН України, № 171 явно пошкоджене. Тому варто навести аналогічний текст з другої редакції: "И сей кнзь киевъский Симеонъ Олелковичь отнови великую црквь Успения Пречстия Бгдцы Печерскую разоренную от Батыя, едва не от основания воздвигьни, украси ю красотою и различными шарами выписа. Року от создания мира ≠SЦОИ, [redacted] от рождества Хства ≠АХО. Въ ней же и сам погребен бысть въ гробѣ, егоже сам созъда" (ЦНБ НАН України, ІР, ф. 1, № 165, арк. 478 зв.). Це повідомлення у другій редакції повторено двічі, другий раз, правда, у "Литовській" частині: "О направѣ церкви Печерской. Року 1470. Той благочестивый князь Семен Олелковичь, або Александровичь, внук Володимеров, правнук Олгерда, великого князя литовского, руского и жмоитского, продок князей Слуцких, будучи князем киевским за пановања короля полского Казимера Ягейловича, направил мало не з самого фундаменту церковь Успения Пречистыя Бгогородицы в монастыру Печерском в Киевѣ своим власным коштом и праве панским накладом, которая то церковь през Батия царя татарского [redacted] року от сотвореня свѣта 6748, [redacted] от рождества Христова 1240 была збурена [redacted] розвалена, а отновлена и оправлена есть от того благочестивого князя Семиона Олелковича по лѣтах немалых, то есть по лѣтах 226 оного поганского збуреня, который то благочестивый князь и пан побожный отновивши е мурами знову еѣ внутрь казал вымалевати от верху аж до земли и надобне образами святысми украсил еѣ, а верхи церковные оловом накрил... В той же церкви святой и собѣ змуровал склеп общирный, в котором [redacted] продками своими положен есть" (ПСРЛ.— Т. 32.— С. 88—89).

З хронографа почерпнув автор "Синопсиса" хибне повідомлення про смерть Марії Всеволодівни та заснування Кирилівського монастиря. З того ж таки джерела, здається, запозичено й пасаж про смерть Батия від руки угорського короля Владислава (у третьому виданні)[46].

Здається, ніхто не порівнював структуру Українського хронографа зі структурою "Синопсиса". Таке порівняння засвідчило б їх вражаючу подібність: "Синопсис" [redacted] усьому наслідує хронограф (правда, істотно скорочуючи глави й об'єднуючи кілька в одну), а також зберігає назви деяких глав хронографа[47]. "Синопсис", отже, є послідовним скороченням хронографа (з додачею текстів Густинського літопису). Можливо, це пояснює не тільки особливості композиції "Синопсиса", які так бентежать дослідників[48], [redacted] й саму назву твору?

[redacted] Г. Роте вважає джерелом Никонівський та Воскресенський літописи (Sinopsis...— S. 123—125). Переказ цей міститься також у багатьох інших літописах (див.: Лимонов Ю. А. Культурные связи России с европейскими странами в XV—XVII вв.— Л., 1978.— С. 164).

47 Пор., наприклад:

Хронограф	"Синопсис"
"О Мосохе, продке [redacted] славенском [redacted] руском"	"О Мосоху, прародителю Славено-российском [redacted] о племени его"
"О назвиску Московском, для чого ся [redacted] завут Москвою"	"О наречии Москвы народа [redacted] царственного нрада"
"Для чого народ наш Руский Русю ест названый"	"О народе руском или свойственее Российском [redacted] о наречии или назвиску его"
"О преславном а столечном и всего народу Руского головном месте Киеве"	"О преславном верховном [redacted] всего народа российского головном граде Киеве и о начале его"
"Пановане [redacted] Киеве княжны Олги барзо преважоное"	"О [redacted] великия княгине Олги на Киеве"
"Княжение Светослава Игоровича на Киевской столици"	"О княжении Святослава или Светослава Игоровича [redacted] Киеве"
"Светослав розделил панства сыном своим"	"О разделении княжений Светослава сыном [redacted] и о смерти его"
"Княжение Ярополка Светославича [redacted] Киевской столици"	"О княжении Ярополка Светославича в Киеве"
"Княжение Володимера Великого Светославовича [redacted] Киевской столицы [redacted] [redacted] всей России"	"О княжении великого князя Владимира Светославича [redacted] Киеве и в всей России и о самодержавствии его"
"Белгород от неприятелей избыл фортелем"	"О Белгороде, како Киселем от осады свободился"
"О крещению князя Володымера в Кгреции и иных панят руских"	"О крещении Владимира [redacted] о браце его"
"О крещению киян и всего народу русского"	"О крещении всего народа Киевского и всея России"
"О крещеню 12 сынов Володимеровых"	"О крещении сынов Владимировых"
"О церкви пресвятои Богородици Десятинной в Киеве"	"О церкви пресвятыя Богородици Десятинной [redacted] Киеве"

48 Пор.: "Як відомо, про що вже не раз зазначалося, історичні події у "Синопсисі" викладені нерівномірно [...] Головні події слов'яноруської історії викладені більш-менш послідовно, хоч і скорочено у порівнянні з літописами, тільки до татаро-монгольського нашестя, власне, до розорення Києва у 1240 р." (Пештич Л. С. "Синопсис..." — С. 286). Нічого дивного, якраз [redacted] цих подіях уривається "Руська хроніка" хронографа, подальша історія Києва викладається у "Хроніці литовській".

Oleksiy TOLOCHKO

THE UKRAINIAN TRANSLATION OF MACIEJ STRYJKOWSKI'S CHRONICLE, FROM O. LAZAREVS'KYI'S COLLECTION, AND THE KYIV HISTORIOGRAPHIC WRITINGS OF THE 17TH CENTURY (THE UKRAINIAN CHRONOGRAPHY AND THE SYNOPSIS)

The first and the only known Ukrainian translation of M. Stryjkowski's Chronicle is being analysed, with special attention given to its additional annalistic interpolations. This work, together with the chronological part of the vast body of Ruthenian and Lithuanian chronicled data to which it belongs, constitutes the basis of the Ukrainian Chronography of the Earlier Edition (i. e. of its "Ruthenian" part). The comparative textual analysis of the Ukrainian Chronography has shown a connection between the translation in question and the Synopsis, as well as a striking resemblance in their subject matter.

ЕПІГРАФІКА. ПАЛЕОГРАФІЯ

Вадим СТАВИСЬКИЙ

ГРЕЦЬКІ НАПИСИ З ЦЕРКВИ БОГОРОДИЦІ ДЕСЯТИННОЇ У КИЄВІ

Під час досліджень руїн Десятинної церкви у Києві, які у 1938—1939 рр. проводила експедиція під керівництвом М. Каргера, були знайдені та пізніше опубліковані два фраґменти плінф з клеймами на широкому боці. На думку вченого, який датував плінфи кінцем X ст., клеймо являло собою напис рельєфними грецькими буквами на заглибленому фоні й за своїм типом наближається до клейм на римській та візантійській кераміці. Через фраґментарність клейма розшифрувати напис вченому не вдалось[1].

Між іншим, у фондах Державного історичного музею у Києві маємо ще один фраґмент плінфи з аналогічним клеймом, що частково зберігся. Його знайдено під час роботи на території садиби Десятинної церкви археологічної експедиції під керівництвом А. Мілєєва у 1908—1914 рр.* Клеймо також розміщено на широкому боці плінфи, яка, за технологічними ознаками, датується кінцем X ст. Рельєф напису високий. Літери частково пошкоджені та місцями заліплені вапняно-цем'янковим розчином. Близьке розміщення клейма до лівого торця цегли дає підстави вважати, що перед нами саме початок напису.

Напис має орнаментальний характер, що зумовлене, на нашу думку, застосуванням ліґатур. Зіставленням фраґментів клейма можна виділити чотири ліґатури. Перша ліґатура являє собою поєднання букв "Σ" та "О", виконана таким чином, що перша літера відображена дзеркально, а її зигзагоподібна середня частина є дужкою другої літери. У другій ліґатурі ми вбачаємо поєднання букв "М" та "Н". Обидва знаки мають спільний вертикальний стояк. Ця ліґатура не відділена полем від наступної, і літера "Н" створює нове сполучення з "Т", верхня перекладка якої поволі виходить з правої щогли "Н". У свою чергу стояк та права частина перекладки літери "Т" утворюють ліву половину літери "ω", що перевернута. Остання буква "Р" утворює з "омегою" останню ліґатуру за допомогою горизонтального відрога, що виходить з її стояка. Нарешті, повернувшись до початку напису, ми бачимо літеру, що стоїть окремо,

---

[1] Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1958.— Т. 1.— С. 455.

* На цю плінфу нам люб'язно вказала співробітниця музею Л. Строкова.

відділена від решти літер вузьким полем,— "Θ". Таким чином, дістаємо напис "ΘΣΟΜΗΤωΡ", що з грецької мови перекладається як "Богоматір".

Для давньоруських часів це клеймо унікальне. М. Каргер пов'язує його походження з діяльністю майстрів "от Грек", яких, за літописним повідомленням, князь Володимир запросив для будівництва Десятинної церкви в Києві[2]. Це припущення узгоджується з висновком дослідників про те, що в основу давньоруського будівництва лягла традиція столичної школи візантійської архітектури[3]. Але дослідження системи мічення плінф з Десятинної церкви, яке провів М. Холостенко, показало, що ця система вибіркового мічення нічого спільного не мала з візантійсько-грецькою і веде до Північного Причорномор'я та Балкан[4]. Більше того, на думку вченого, весь палацовий комплекс у Києві кінця X ст., до складу якого входила Десятинна церква, за своїм плануванням та архітектурно-технологічними особливостями не був пов'язаний з візантійською практикою, а мав аналогії у слов'янських країнах, що переходили від поганства до християнства (Болгарія, Велика Моравія, Чехія, Польща)[5]. Цю думку поділяє і А. Якобсон[6].

Розшифрування клейма дає, як нам здається, новий імпульс у дослідженню цієї проблеми. Річ у тому, що термін "ΘΣΟΜΗΕΤωΡ" трапляється у працях Григорія Ниського, Псевдо-Діонісія та інших ранньохристиянських філософів[7], у яких його вживано для зазначення людської природи Христа в його єдності з божественною природою. Так, Псевдо-Діонісій пише, що "сущий Бог був створений в утробі пресвятої Богоматері, оскільки він народився людиною"[8]. Але після 451 р., коли була осуджена невдала спроба патріарха Несторія утвердити культ "Антропотокос", тобто "Людинородиці", замість визначення "ΘΣΟΜΗΤωΡ", яке давало підстави для різних тлумачень, визнано термін "ΘΣΟΤΟΚΟΣ" ("Богородиця"). Характерно, що назва "ΘΣΟΜΗΤωΡ" збереглася у формі монограми біля зображень Богоматері на іконах та настінних розписах, що свідчить саме про почуттєвий зміст поняття, яке визначалось нею.

Вживання на Русі наприкінці X ст. напису "ΘΣΟΜΗΤωΡ" зумовлено не лише архаїчною природою поняття, яке він відбивав,— воно було співзвучне традиційному давньоруському культу Матері-Землі. Вважаємо, що поява цього напису саме в Десятинній церкві не була випадковою і віддзеркалювала певну візантійську традицію.

---

[2] Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 83; Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 1.— С. 455.

[3] Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции.— М., 1987.— С. 177.

[4] Холостенко Н. В. Метки на древнерусских плинфах (X—XIII вв.). К., 1975. Рукопис.— Науковий архів Софійського музею, ВХ 661, с. 26.

[5] Холостенко М. В. З історії зодчества древньої Русі X ст. // Археологія.— 1965.— Т. 19.— С. 85.

[6] Якобсон А. Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры.— Л., 1985.— С. 94; его же. Закономерности в развитии средневековой архитектуры XI—XV вв.— Л., 1987.— С. 127—128.

[7] Du-Cange. Glossarium and scriptores mediae et infime graecitatis auctore Carolo de Frense.— Vratislaviae, 1891.— P. 490—492.

[8] Patrologia Graecae.— 1857.— T. 1.— P. 193—194.

Дослідники неодноразово зазначали, що давньоруські письмові джерела називають Десятинну церкву у Києві "Богородицею Десятинною", не уточнюючи, на відміну від інших храмів, якому богородичному святу її присвячено. Пояснення цього факту знайшов А. Поппе. На його думку, Десятинна церква будувалась як "capela regia" київського князя Володимира. У комплексі з трьома князівськими палацами, що її оточували, вона нагадувала імператорський палацовий комплекс у Константинополі, до якого входила Фароська церква, присвячена саме Богоматері, а не її святу[9]. Таким чином пояснюється походження назви Десятинної церкви, що повинна була нагадувати цесарівні Анні рідний Константинополь.

Починаючи з X ст., новим аспектом візантійського архітектурного стилю стало ширше застосування таких елементів зовнішнього декору, як збільшення поліхромії фасаду, використання керамопластики, тобто різьблення по цеглі. Найбільш рання форма такого оздоблення фасадів — цегляні вставки, на яких різьбили самі орнаментальні фігури, іноді — христологічні знаки, монограми, знаки куфічного письма[10]. Вважаємо, що якраз у досліджуваному клеймі можна вбачати застосування сучасних візантійських прийомів оздоблення фасаду. Але на відміну від Візантії, де цегляне виробництво мало багатовікову традицію, на Русі плінфу виготовляли тонкою і крихкою. Тому різьблення по ній було неможливе, чим пояснюємо застосування штампа для виготовлення рельєфного напису "ΘΣΟΜΗΤωΡ".

Серед знахідок, які дослідники пов'язують з київською Десятинною церквою, привертає увагу фрагмент великого рельєфа, виконаного з пісковатої плити, на якому зображено погруддя Богоматері з немовлям. Гадаємо, що цей рельєф залишився від донаторської [?] композиції, яка розміщувалась на західній стіні церкви, присвяченої Богоматері. Зображення Богоматері, очевидно, традиційно супроводжувалось кількома написами. Але виконані вони були не у формі монограми "М͠Р"—"Θ͠У", а повною назвою "ΘΣΟΜΗΤωΡ".

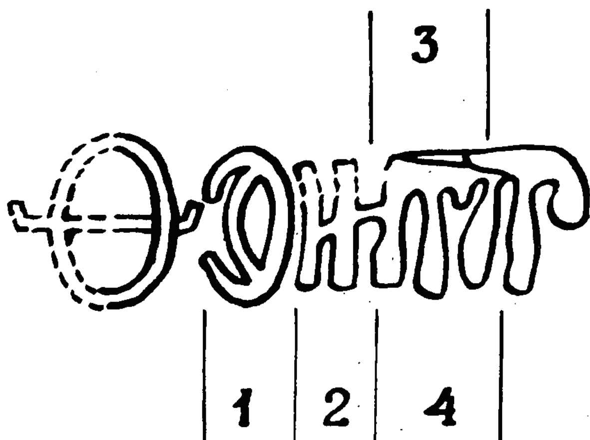
Донаторські композиції, розміщені над головним входом у будівлю, були однією з найпоширеніших тем зовнішнього розпису архітектурних пам'яток Візантії і Балкан. Один з різновидів донаторських композицій — образ Богоматері, текст моління чи донаторський, а також звичайно портрет самого замовника. Такі композиції були досить поширені в мистецтві візантійського кола[11]. Зважаючи на особливе значення, яке надавали культу Богоматері князь Володимир Святославич та його нащадки, можна припустити, що на західному фасаді Десятинної церкви була розміщена донаторська композиція, до якої входило зображення Богоматері.

---

[9] Poppe A. The building of the church of St. Sophia in Kiev // Journal of Medieval History.— 1981.— T. 7.— S. 24—26.

[10] Shultz R. W., Barnsley S. H. The monastery of S. Luke of Stiris in Phocis.— London, 1901.— Pl. 11; Lampakis G. Mémoire sur les antiquités de la Gréce.— Athens, 1902.— P. 42—43; Millingen A. Byzatine Churches in Constantinople.— London, 1912.— P. 216; Ebersolt J., Thiers A. Les églites de Constantinople.— Paris, 1913.— P. 180, fig. 89, 90; Megaw A.N.S. The chronology of some middle—byzantine churches // The Annual of the British School of Athens.— London, 1931—1932.— N 32.— P. 103, pl. 30; Якобсон А. Л. Закономерности...— 1987.— С. 34—38, 66—73.

[11] Орлова М. А. Наружные росписи средневековых памятников архитектуры. Византия. Балканы. Древняя Русь.— М., 1990.— С. 24, 61—64, 69.

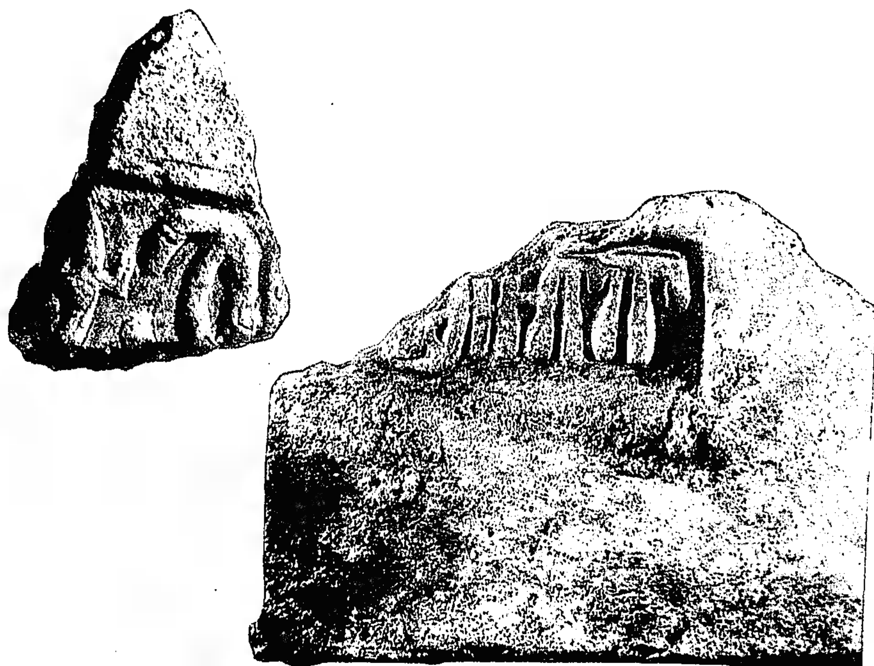

Напис на клеймі з Десятинної церкви в Києві
(реконструкція з розбивкою на лігатури)

Грецькі літери на фризі з Десятинної церкви в Києві
(з листа Арсенія Могилянського)

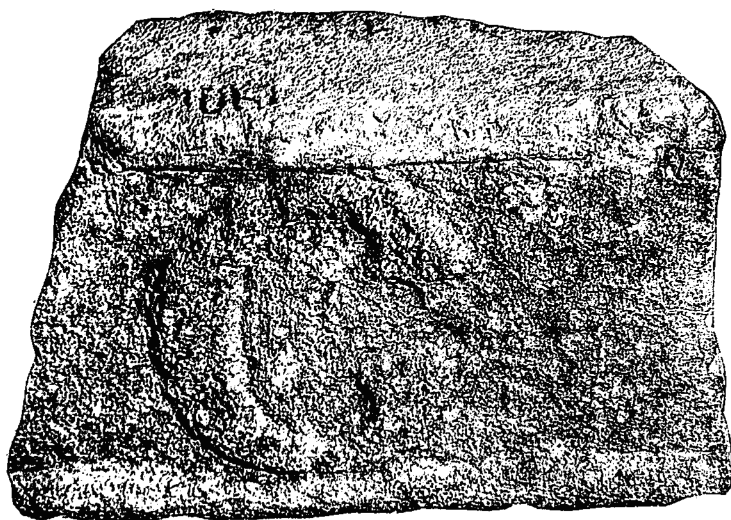
Руїни Десятинної церкви в Києві.
Малюнок початку XIX ст.

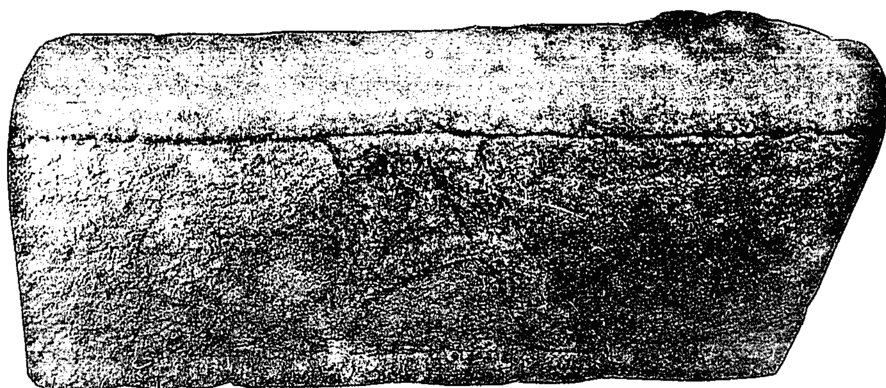
Фраґменти плінф із Десятинної церкви в Києві
(дослідження М. Каргера)

Фраґмент плінфи з Десятинної церкви в Києві
(дослідження А. Міляєва)

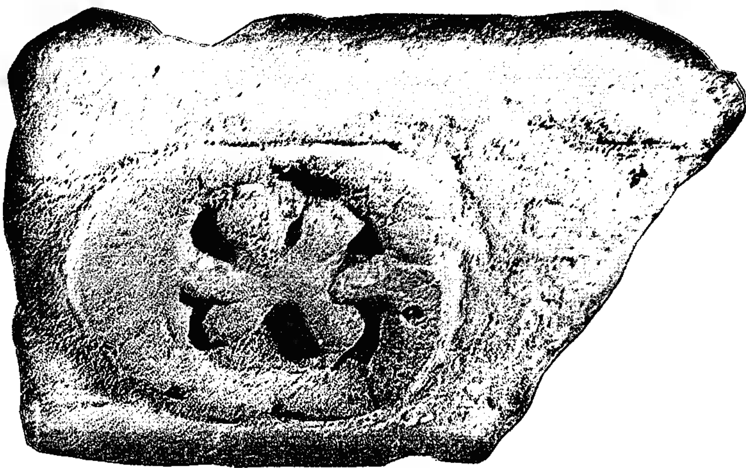

1

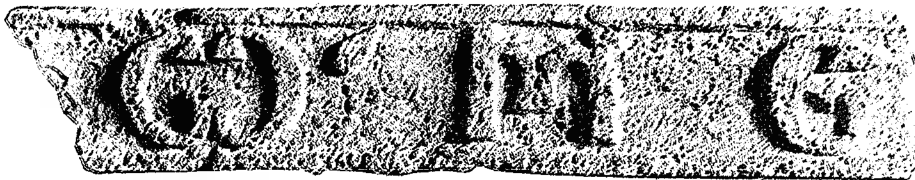

2

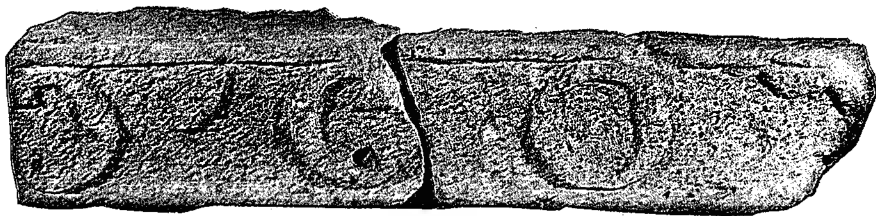
Фраґмент кам'яного фриза Десятинної церкви в Києві
з вирізьбленими грецькими літерами:
1 — блок з літерою "С";
2 — блок з літерою "А"

3

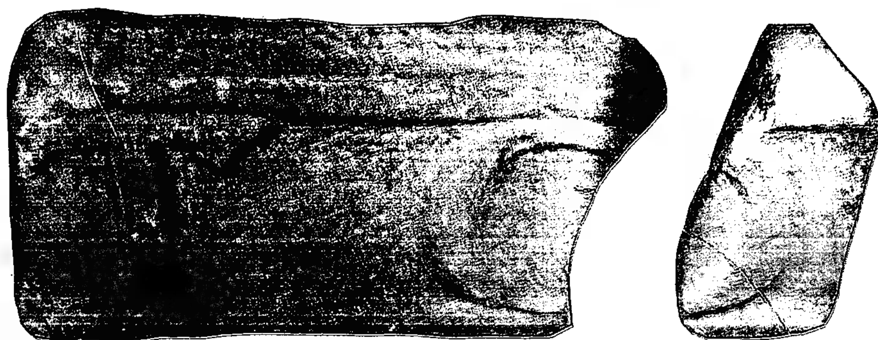
4

5

Фраґмент кам'яного фриза Десятинної церкви в Києві
з вирізьбленими грецькими літерами *(закінчення)*:
3 — блок з літерою (монограмою?) “⊛”;
4 — блок з літерами “ω ’ M Є”;
5 — блок з літерами “ Ͻ ’ C O У”

1/2 9 589-6

1

2

Будівельні елементи Десятинної церкви в Києві з грецькими літерами:
1 — блок з літерами “Т О”;
2 — блок з літерами “Н : О”

Замовник Десятинної церкви, незважаючи на те, що прийняв християнство та дружину [redacted] Візантії, мав великі політичні амбіції, які досить часто розходилися з інтересами Константинополя. Запорукою успіху тієї політичної лінії, яку проводив князь Володимир, вважалось покровительство Богоматері. Як твердив митрополит Іларіон, князь Ярослав Мудрий, успадкувавши від Володимира владу і продовжуючи його політику, "прєдал люди твоа и град свꙗтєи (Київ.— **В. С.**) всеславнєи, скорєи на помощь христианом свꙗтєи Богородици"[12]. Будівництво в Києві величного храму, присвяченого Богоматері, і надання йому десятої частини державних доходів мало символізувати та забезпечити розквіт нової християнської держави.

Отже, ужиття у час будівництва Десятинної церкви архаїчного терміна "ΘΣΟΜΗΤωΡ" замість канонічного "ΘΣΟΤΟΚΟΣ" може бути пояснене його традиційним використанням разом із зображенням Богоматері, яке, на нашу думку, містилось на її західному фасаді. Мабуть, це був уже згадуваний рельєф з піскуватої плити. Але деякі дослідники мають іншу думку щодо його походження.

В. Пуцко на основі мистецтвознавчого дослідження рельєфа зробив висновок про те, що він був виготовлений не [redacted] X ст., а наприкінці XII — на початку XIII ст. і не для Десятинної церкви, а для київської ротонди, яку цей вчений вважає католицькою церквою, вбачаючи в рельєфі риси романського стилю[13]. Справді, донаторські композиції з фіґурою Богоматері на Заході особливо були розвинені, причому переважно [redacted] монументальній пластиці[14]. Але це нічого не говорить про походження нашого рельєфа. Через стан схоронности рельєфа неможливо зробити висновок, які саме риси йому притаманні. Що стосується призначення київської ротонди, то висновки дослідників і тут різняться. Археологи доводять, що це була громадська будівля, можливо, палата для князівських рад, і переконливо заперечують її використання як церковної споруди[15]. Припущення, що згадана ротонда служила ратушею (Ю. Асєєв) чи баптистерієм (Г. Логвин, Л. Міляєва), змушують виваженіше ставитися до дослідження цієї споруди. Мабуть, слід погодитись і з тим, що нема підстав пов'язувати київську ротонду тільки із західними впливами: тип цієї споруди та її оздоблення міг виникнути на Русі самостійно[16].

Нарешті, фундаменти ротонди були складені з уламків плінфи та шматків червоного пісковику. Рельєф із зображенням Богоматері виконано з жовтого пісковику, з нього ж викладено західні фундаменти Десятинної церкви, а також шестигранні стовпи на прямокутних базах. Це, на наш погляд, ще один арґумент на користь припущення про походження рельєфа саме з Десятинної церкви композиції з рельєфним зображенням Богоматері. Ще більше впевнює у цьому аналіз грецьких літер

---

[12] Див.: Молдован А. М. "Слово о законе и благодати" Илариона.— К., 1984.— С. 97.

[13] Пуцко В. Г. Каменный рельеф из киевских находок // Советская археология.— 1981.— № 2.— С. 223—229.

[14] Орлова М. А. Наружные росписи...— С. 150.

[15] Див., зокрема: Боровский Я. Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 189—192.

[16] Там же.— С. 185.

на кам'яному фризі, фрагменти якого зберігаються у фондах Софійського музею в Києві.

Першу згадку про цей фриз у Десятинній церкві залишив Г. Боплан, який наприкінці XVI ст. бачив "напівзруйновані стіни храму [...] заввишки від 5 до 6 футів, вкриті грецькими написами". Ці написи, на думку дослідника, "вирізьблені більш ніж за 1400 років перед тим на алебастрі, але час майже зовсім їх згладив"[17]. Під час ремонту церкви у 1758 р., за свідченням київського митрополита І. Леванди, "слова грецькі, зображені на зовнішній стіні між великими, круглими, мурованими прикрасами, що оперізували церкву вгорі, збиті для біління робітниками"[18]. У 1769 р., за завданням імператриці Катерини II, букви, що збереглися, були перемальовані. У супровідному листі київський митрополит Арсеній Могилянський зазначив що, по-перше, літери вирізьблені на п'яти каменях; по-друге, під час збільшення вікна три літери були збиті; по-третє, перекласти ці літери неможливо, тому що вони ніякого речення не складають,— це самі тільки початкові великі літери[19]. Напис зображено на малюнку початку XIX ст., який опублікував М. Каргер[20].

Нині всі п'ять блоків фриза, зафіксовані у XVIII ст., зберігаються у фондах Софійського музею. Крім того, в музеї зберігаються ще два блоки з вирізьбленими літерами. Один, з двох частин, був знайдений під час розкриття фундаментів церкви у 1826 р. Походження другого не відоме, але під час будівництва нової Десятинної церкви у 1828—1842 рр. він був вставлений у кладку разом з іншими понад вікнами південної стіни (іл. 10)[21].

Дослідники неодноразово робили спроби реконструювати первісний напис, відображений на фризі, але зазнавали невдачі через фрагментарність напису, що зберігся. До того ж не відомо, чи порядок літер, зафіксований у XVIII ст., первісний. Ми вже згадували про невдалу спробу митрополита Арсенія прочитати напис. Варто звернути увагу на слушний висновок цього освіченого діяча про те, що по фризу вирізьблено лише початкові великі літери, тобто напис був скорочений і, можливо, зашифрований. Про це свідчить два знаки скорочення "", що розміщуються зверху справа від знаків "ω" та "ɔ". Д. Айналов виходив з того, що напис був повний, але зберігся фрагментарно. Вчений припускав, що це той самий напис, який був викладений мозаїкою в першій половині XI ст. над фігурою Богоматері у вівтарній частині Софійського собору в Києві. Але він визнав, що й інші сполучення літер, у тому числі блок з "ω'M Є", не знаходять аналогій у цьому мозаїчному напису[22]. А. Білецький виходив з того ж засновку, що і Д. Айналов, але побачив у цих літерах залишки відомого вислову з Біблії про "альфу" та "омегу". Проте, як зауважив В. Пуцко, цей вислів не містить усіх тих літер фризу, що

[17] Див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— С. 44.

[18] Беляшевский Н. Ф. Десятинная церковь // Киевская старина.— 1888 (июль).— Т. 22.— С. 6.

[19] Орловский П. Церковно-археологическая заметка // Труды Киевской духовной академии.— К., 1910.— Кн. 9.— С. 144—145.

[20] Каргер М. К. Древний Киев.— М.; Л., 1960.— Т. 2.— С. 16.

[21] Орловский П. Церковно-археологическая заметка.— С. 146.

[22] Айналов Д. История древнерусского искусства.— Пг., 1915.— Вып. 1.— С. 265—266.

збереглись. Крім того, не відомо, щоб у цьому досить поширеному вислові "омега" писалась повністю (залишки цього слова А. Білецький вбачав у сполученні "ω'М Є"), а не однією літерою "ω"[23].

Важливим для вивчення напису на фризі з Десятинної церкви вважаємо зв'язок між цим фризом і рельєфом із зображенням Богоматері[24]. Але висновок В. Пуцка дослідника про те, що обидва вони походять з руїн ротонди і були використані у Десятинній церкві під час ремонтних робіт за митрополита Петра Могили[24], не обґрунтований. Перш за все, треба пам'ятати, що грецький напис бачив у Десятинній церкві Боплан наприкінці XVI ст. За словами П. Орловського, Петро Могила, який зробив лише прибудову до південно-західного рогу давньої споруди, що збереглась, "подбав, аби ■ цілості зберегти напис на цьому розі, який ще існував"[25]. За свідченням митрополита Арсенія, у 1758 р. з фриза вибито три літери — для підвищення вікон, над якими він містився. Сліди цієї роботи добре видно на блоках з літерами "⊛" та "ωМЄ".

Археологічний матеріал переконливо свідчить про те, що західна стіна Десятинної церкви, у кладці якої залишились фрагменти фриза і до якої Петро Могила зробив прибудову, була закладена наприкінці X ст.[26] Наявність на блоках, що становили фриз, наліпів вапняно-цем'янкового розчину, характеристики якого збігаються із складом розчину первісної кладки церкви, дає підстави твердити, що ці блоки були використані в первісній кладці стіни. Петрографічний аналіз блоків, між іншим, показав, що їх виготовлено з тих самих порід каменю, що й інші архітектурні деталі первісного оздоблення церкви: рельєф із зображенням Богоматері та шестигранний стовп (блоки з буквами "Н:О" та "⊗" — піскуватий вапняк), фрагмент капітелі з розеткою та карниз (блок з буквою "А" — органогенний вапняк), велика кубова капітель з хрестом (блок з буквами "ТО" — карбонатний пісковик*). Такий же камінь закладено у фундаменти церкви.

Нарешті, використання ■ муруванні стіни фриза з великими літерами (висота — 20—23 см) відповідало пошукам нових прийомів оформлення фасадів у візантійській архітектурі X—XI ст., коли з простих орнаментальних елементів складали вузькі фризи, простягнуті між рядами кам'яної кладки[27]. З XI ст. дедалі ширшого застосування набуває орнамент, що викладався із самих цеглин, як, наприклад у Софійському соборі ■ Києві чи Спасо-Преображенському соборі в Чернігові. Така орнаментальна кладка в Десятинній церкві нам невідома. Зате маємо відомості про суцільне пофарбування фасадів церкви (монохромне та орнаментальне)[28], що надає особливого значення рельєфному оздобленню зовнішніх стін.

---

[23] Пуцко В. Г. Каменный рельеф...— С. 231.

[24] Там же.— С. 229—230.

[25] Орловский П. Церковно-археологическая заметка.— С. 147.

[26] Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— С. 9—59; Килиевич С. Р. Раскопки у Десятинной церкви // Новое ■ археологии...— С. 340—342; Комеч А. И. Древнерусское зодчество...— С. 169—175.

* Дослідження проведено 1989 р. ■ лабораторії інституту "Укрпроектреставрація" під керівництвом Т. Нестеренко.

[27] Shultz R. W., Barnsley S. H. The monastery...— Pl. 11; Megaw A.N.S. The chronology...— P. 118—120, fig. 3, 5.

■ Орлова М. А. Наружные росписи...— С. 123—124.

Одним з важливих застосованих елементів був фриз з грецькими буквами.

Фасади Десятинної церкви, які прикрашали не лише фресковим живописом, а й рельєфами, оздоблювали одночасно, що передбачало цілісність задуму зовнішнього декору споруди, підпорядкованого головній ідеї. Тому ми й пропонуємо розглядати рельєф із зображенням Богоматері та фриз із грецькими літерами як залишки цілісної композиції. Рельєф Богоматері символізував посвячення їй храму, а напис, мабуть, містив відомість про ктиторство храму з боку Володимира Святославича. Оздоблення цеглин рельєфними клеймами з написом "ΘΣΟΜΗΤωΡ" та князівським знаком-тризубом, що також був знайдений під час досліджень на території Десятинної церкви, мало доносити ту ж провідну ідею будівництва. Ці клейма використовувались, на нашу думку, для мічення не партій плінфи, а всієї споруди — у вигляді вставок на її фасадах.

Прочитання напису на фризі остаточно розв'язало б цю проблему проте таке завдання вимагає спеціального дослідження.

Vadym STAVYS'KYI

GREEK INSCRIPTIONS FROM THE CHURCH OF SAINT VIRGIN IN KYIV

The paper deals with the investigation of the archaeological artifacts from the Church of Saint Virgin in Kyiv, containing relief inscriptions. The author suggests not only a method of decoding, but advances a hypothesis about their application in the primitive external decoration of the earliest stone building dating back to Kyiv Rus'.

Володимир ВУЙЦИК

ГРАФІТІ XII—XV СТОЛІТЬ ЦЕРКВИ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА В ГАЛИЧІ

Мистецька культура Галицько-Волинського князівства XII—XIII ст., зокрема Галицької землі, вивчена дуже слабо через брак пам'яток, які б збереглися. Єдиною збереженою на сьогодні пам'яткою будівництва того часу — церква св. Пантелеймона в Галичі (власне за 3 км від нього, у с. Крилосі, тепер с. Шевченковому), але й вона дійшла до нас у дуже зміненому вигляді. Первісними залишилися тільки план і кладені з тесаного каменю стіни майже до висоти вінцевого карниза. Традиційно пам'ятку датують близько 1200 р.— таке датування свого часу запропонував Йосип Пеленський на підставі віднайдених і прочитаних графіті на стінах церкви.

Церква св. Пантелеймона служила місцевій людності близько 200 років. Після того як польський король Казимир III зайняв у 1349 р. Галич, її перетворено на римо-католицький костьол св. Станіслава. Деякий час після татарських набігів костьол св. Станіслава стояв у запустінні. Грамотою короля Сиґізмунда III від 5 травня 1596 р. його передано орденові францисканців. Францисканці близько 1600 р. перебудували його на зразок своїх безверхих святинь, надавши давній українській святині (до перебудови це була типова для княжої доби чотиристовпна триапсидна одноверха церква, завершена банею на високому світловому барабані) сучасного базилікового вигляду з фронтоном на західному фасаді. Великих руйнувань пам'ятці завдала Перша світова війна. У 1920-х рр. церква була відновлена.

Першим дослідником, який звернув увагу на графіті церкви св. Пантелеймона й оцінив їх історичне значення, був Й. Пеленський. У його першій на той час праці з історії мистецтва старого Галича, яка досі не втратила наукової актуальности, епіграфіці, зокрема графіті церкви св. Пантелеймона, присвячено окремий розділ "Кам'яний архів"[1]. Дещо раніше на наявність написів на стінах цієї церкви вказав історик Антін Петрушевич, який оглядав цей храм ще у 50-х рр. минулого століття. Власне він своїми публікаціями поклав початок систематичному вивченню історії Галича і його старожитностей. У своїй монографії, присвяченій церкві св. Пантелеймона, А. Петрушевич опублікував декілька латинсь-

[1] Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.— Kraków, 1914.— S. 31—43.

ких написів кінця XVI ст. і один кириличний напис того часу[2]. Крім текстових написів А. Петрушевич опублікував один знак у формі кириличної букви "земля", який уважав знаком майстра. Цей знак історик бачив у 1850 р. на одній з колон західного порталу. Під час повторних відвідин церкви у 1878 р. він його не знайшов. Можливо, це графіті було втрачене внаслідок ремонтних робіт.

Звернення А. Петрушевича до графіті церкви св. Пантелеймона було епізодичним, і, як вже згадувалося, йшлося про написи досить пізнього часу. Очевидно, ранні кириличні написи, сховані тоді під тиньком, були недоступні для відчитування. До речі, зафіксовано й факт навмисного приховування староукраїнських написів княжої доби у церкві св. Пантелеймона. Про це говорить Яків Головацький, посилаючись на розповідь священика с. Залукви коло Галича отця Йосифа Левицького, братанича митрополита Михайла Левицького, про те, що "уже в тридцатых годах [XIX ст.] приор фрацисканцев приказал все руские надписи, находившиеся на стенах здания, вырубить, чтобы не осталось и памяти о бывшей тут руской церкви"[3]. Ці написи були відкриті лише у XX ст.

Й. Пеленський, готуючи свою монографію про середньовічне мистецтво Галича, докладно вивчив пам'ятку в натурі. Саме тоді, 1909 р., він, як видно з його листа до К. Гадачека від 24 листопада того ж року, відкрив з-під тиньку на двох кам'яних блоках південного фасаду кириличні написи XIII ст. з восьми рядків і близько тридцяти слів[4]. Для розшифрування написів Й. Пеленський послав фото з них О. Соболевському та О. Шахматову[5]. У відчитаному досить великому написові, який він наводить у своєму дослідженні, згадуються князь Мстислав "въ кнѧжниѥ Мьстислава" і "поповє стго Па//нтєлѣимона". З літописної статті відомо, що князь Мстислав Мстиславич, званий Удатний, займав галицький стіл з 1219 по 1228 р., тому це десятиріччя донедавна було єдиною літописною датою, на підставі якої Й. Пеленський датував пам'ятку близько 1200 р.[6] Ця опосередкована дата вважалася найдавнішою, хоча деякі вчені датують церкву св. Пантелеймона кінцем XII ст. Останнє, як побачимо, має під собою основу.

Й. Пеленський наводить ще кілька кириличних написів. Там же на південному фасаді на третьому пілястрі: Ц[Є]Р[К]О[В] С[ВѦ]Т[ОГ]О ПАНТЄЛИМОН[А][7]. Вище від нього: БЪДА ПРОКЛѦ // Т ѦКО ЛАЗАР[8]. На другому пілястрі видряпано примітивний силует церкви і поряд коня. Праворуч від коня напис: ВАВУЛА // ЗАХАРИѦ[9]. Біля іншого силуету церкви написано: ТИМОШ // БА...[10] На західному фасаді вчений віднайшов тільки один кириличний напис: ПОМѦНИ ГОСПОДИ РАБА БО-

[2] Петрушевич А. С. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича.— Львов, 1881.— С. 31.

[3] Головацкий Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869.— М., 1871.— Т. 1.— С. 229.

[4] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 26 (Управління консервації), спр. 13.

[5] Pełeński J. Halicz...— S. 32.

[6] Ibid.

[7] Ibid.— S. 34.

[8] Ibid.

[9] Ibid.— S. 35, Il. 24.

[10] Ibid.— Il. 25.

ЖОГО... Ці написи Й. Пеленський датує XIII—XV ст.[11] До XIII—XIV ст. він відносить численні так звані розквітлі хрести. Решту написів, які опублікував Й. Пеленський, виконано латинкою, і походять вони з XVI—XVII ст.

У 20-х рр. нашого століття під час реставрації церкви св. Пантелеймона графіті зарисовував Лев Чачковський[12]. Він зарисував написи переважно пізнішого періоду. З трьох кириличних написів в інтер'єрі Л. Чачковський зробив фотознімки. Ярослав Пастернак, однак, заявив, що ці графіті неможливо прочитати і про їх зміст, отже, не можна навіть здогадатися[13].

У той же час дослідженням графіті церкви св. Пантелеймона займався Іларіон Свенціцький. Про це довідуємося з листа гвардіана костьолу св. Станіслава К. Ольбрихта від 2 жовтня 1926 р. до воєводського консерватора Ю. Пйотровського[14]. Повідомляючи про успішні реставраційні роботи в інтер'єрі, К. Ольбрихт пише, що на внутрішніх стінах костьолу з-під тиньку відкрито багато давніх руських написів і що їх описують українські вчені зі Станіславова (очевидно, Л. Чачковський) і Львова — кустош Метрополітального музею грецького обряду (йдеться, власне, про директора Національного музею у Львові І. Свєнціцького). З його слів один напис у вигляді епітафії походить з 1197 р., другий — з 1212 р. Інформація стосовно 1197 р. для нас дуже цінна, бо дає підставу для перегляду дотеперішнього датування церкви св. Пантелеймона.

Обстежуючи церкву восени 1977 р., нам пощастило знайти і прочитати два нові датовані кириличні написи, а також один з тих, які, на думку Я. Пастернака, відчитати неможливо. На жаль, згаданий датований напис 1197 р. віднайти не вдалося. Можливо, він схований під тиньком: як відомо, у 1926—1927 рр. церкву всередині тинькували.

Найбільша частина епіграфіки і рисунків міститься на стіні південного фасаду, частина — на апсидах, ще менше їх на західному і північному фасадах. Збереглося декілька написів в інтер'єрі.

Написи церкви св. Пантелеймона різнорідні за часом, стилем, характером накреслення та змістом. Вони походять з кінця XII по XVIII ст. Написи виконано староукраїнською мовою — XII—XIII ст., вірменською — XIII—XIV ст., латинські й польські написи належать до кінця XVI—XVIII ст. У деяких випадках кирилиця переплітається з латинкою, як, наприклад: ФРАТЄР СИМЄѠН AD. 1610 IИL. Більшість написів видряпано гострим предметом або вирізьблено. В інтер'єрі деякі з них виконано м'якою цеглою або сангіною.

Нарівні з написами на кам'яних блоках, головно на південному фасаді, видряпано численні рисунки — примітивні силуети церков, хрести різноманітної форми, в тому числі характерні для XII—XIII ст. так звані розквітлі хрести, вершників, коней, розетки, каменярські знаки. Є навіть зображення рицаря, але воно належить до пізнішого часу.

У цій статті акцентується тільки на трьох кириличних написах, які мають прямі дати з XIII ст. Два з них уміщено на південному фасаді, один — в інтер'єрі. Усі три написи публікуються вперше.

---

[11] Pełeński J. Halicz...— S. 34.
[12] Див.: Пастернак Я. Старий Галич.— Львів, 1944.— С. 46—47.
[13] Там само.— С. 47.
[14] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 26 (Управління консервації), спр. 17.

Перший напис складається тільки [illegible] дати — року, числа і місяця. Уміщено його на західному торці другого пілястра південного фасаду на третьому блоці від цоколя. Цей дворядковий напис видряпано гострим предметом, мабуть, на ще не зовсім затверділому камені-вапняку: ВЪ ЛѢ^{т} SΨКЄ // МЦА АВГ. Висота букв близько 2,5 см. Титлу поставлено тільки над першою цифрою "зело". Цю дату можна читати у двох варіантах. Перший: ВЪ ЛѢТО SΨКЄ, тобто 6720—5508, що відповідає 1212 р., або: ВЪ ЛѢТО SΨКЄ, у якому букви відповідають цифровим значенням. Тоді 6725—5508 дає 1217 р. Мабуть, [illegible] даному разі буква "Є" (5) не має цифрового значення, тому дві останні літери "КЄ" треба читати як "двадцятоє". Більш прийнятний, отже, перший варіант прочитання. Тоді 1212 р. можна вважати першою відомою прямою найранішою датою [illegible] історії досліджень церкви св. Пантелеймона [illegible] Галичі.

Другий напис міститься праворуч від того ж пілястра також на третьому блоці від цоколя. Розмір блока — 39×57 см, висота букв — 1,7—2 см. Напис виконано різцем, складається він з трьох рядків: ВЪ ЛѢТО (S) ΨЛЗ // МЦА МАѦ ВЪ... Тобто "в літо 6737" (6737 − 5508 = 1229), що відповідає 1229 р. У третьому рядку читаються тільки окремі букви "И", "Р", "Г". Напис сильно пошкоджений видряпаним поверх нього контуром церкви. Ця дата, імовірно, пов'язана з якоюсь подією, зафіксованою у третьому пошкодженому рядку.

Третій напис, що належить до кінця XIII ст., виявлено [illegible] інтер'єрі на північній стіні північної апсиди. Як і попередні, його виконано різцем на кам'яному блоці на висоті 135 см від підлоги. Розмір блока — 39×36 см, висота букв — 23—35 см. Напис складається з чотирьох рядків: ВЪ ЛѢТО [S]ΨЧЄ Є (6795) ПРЪЗТАВИСѦ УЛИѦНА МЦА МАѦ В ЗІ [17]ДНЬ. Цей напис датований 1287 р. (6795 − 5508 = 1287). У подачі року титл над цифрами немає, також пропущено букву "зело" (6) для позначення тисячі. Титли стоять над цифрою (31) 17 і словом "Д[Є]НЬ". За змістом це єдиний [illegible] виявлених поминальний напис.

Хто була згадана Уліяна — невідомо. У Галицько-Волинському літопису цього імені не згадується. Можливо, це дружина, сестра або дочка одного з галицьких бояр чи священика церкви св. Пантелеймона.

Щодо палеографічних особливостей графіті, то вони характерні для часу їх постання. У першому напису, датованому 1212 р., буква "В" має невелику верхню загострену дужку і нижня із гострим кутом. Вона повторюється двічі. Твердий знак "Ъ" має нахилену вправо мачту і велику з гострим кутом нижню дужку. В кресленні "Л" мачта нахилена вліво, а ліва лінія накреслена дугою і сягає її верхньої точки. Букву "Ѣ" накреслено вертикально з великою загостреною дужкою. На рівні верхньої поперечної лінії вміщено дуже маленьке "О". Між "Л" і "Ѣ" вгорі міститься мале виносне "Т" [illegible] короткою ніжкою і широкою поперечною лінією із загнутими донизу гачками, яка покриває ніжку.

У кресленні цифрових позначень букву "S" написано у формі сучасного рукописного малого "Г" з титлою. У палеографічній таблиці києво-софійських графіті XI—XII ст.[15] ця буква має форму латинської "S", а у XIII—XIV ст. вона така, як у нашому випадку. В досить архаїчній формі накреслено "Ψ" з високою ніжкою і звуженою конічною чашечкою.

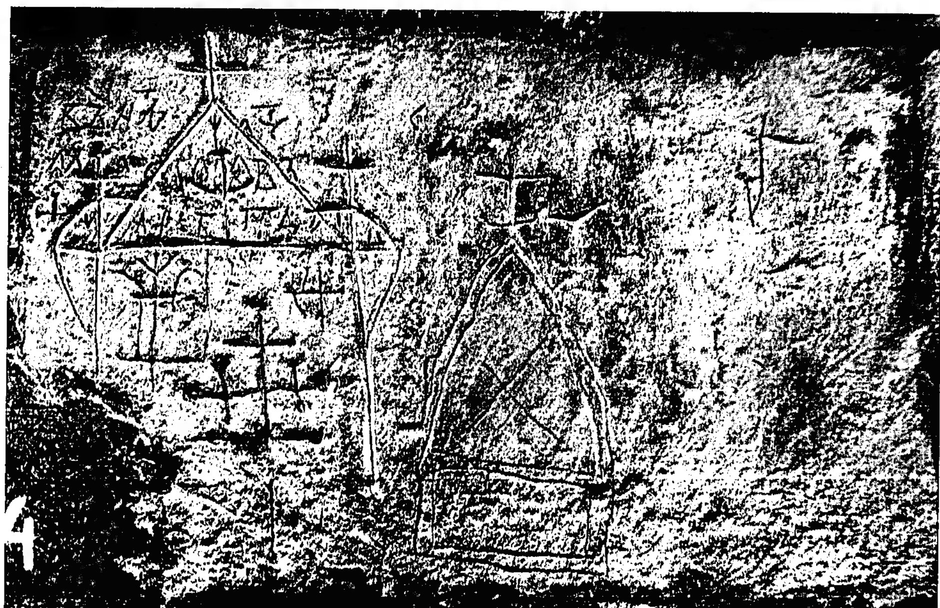
[15] Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской.— К., 1976.— С. 168, 170.

1

2

Напис 1212 р. з церкви св. Пантелеймона в Галичі:
1 — фото;
2 — прорис

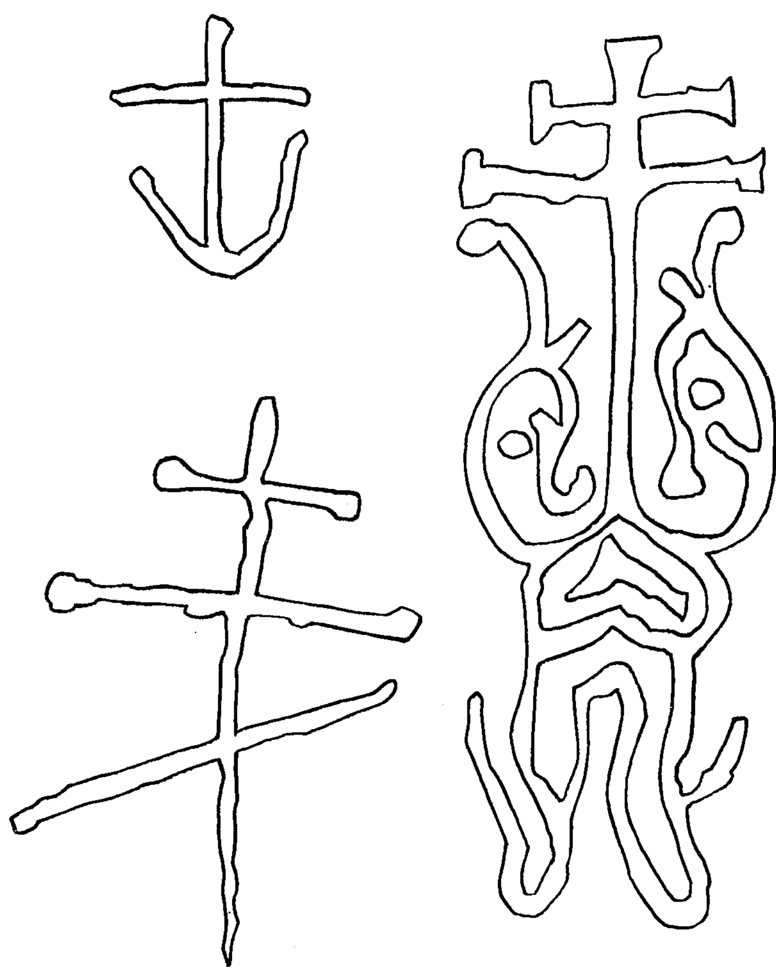
1

2

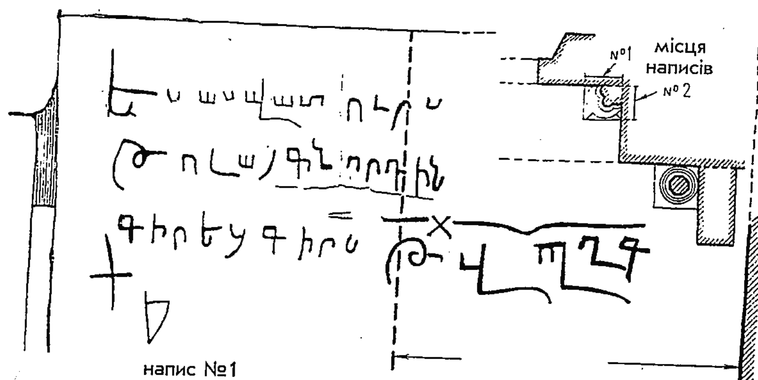
Написи з церкви св. Пантелеймона в Галичі:
1 — напис 1229 р. Фото;
2 — напис 1287 р. Прорис

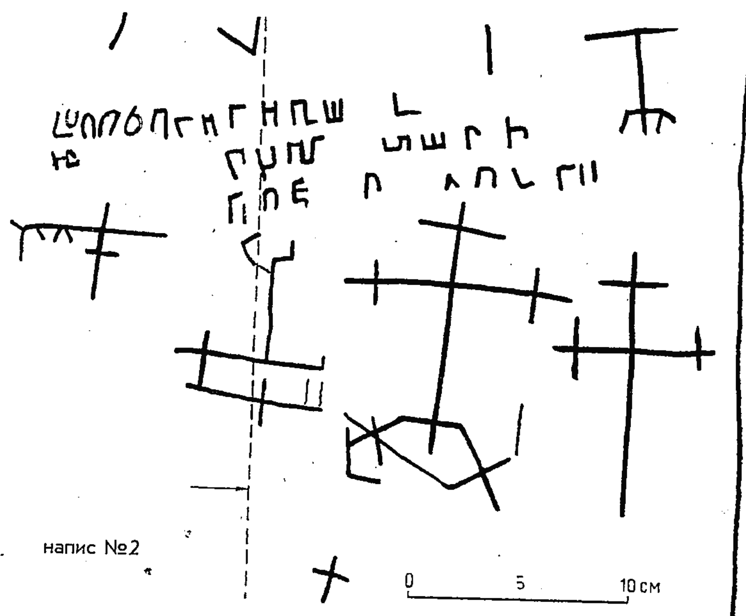

Напис XIII ст. в інтер'єрі на північній стіні
нави церкви св. Пантелеймона в Галичі

Рисунки хрестів на північному фасаді
церкви св. Пантелеймона в Галичі

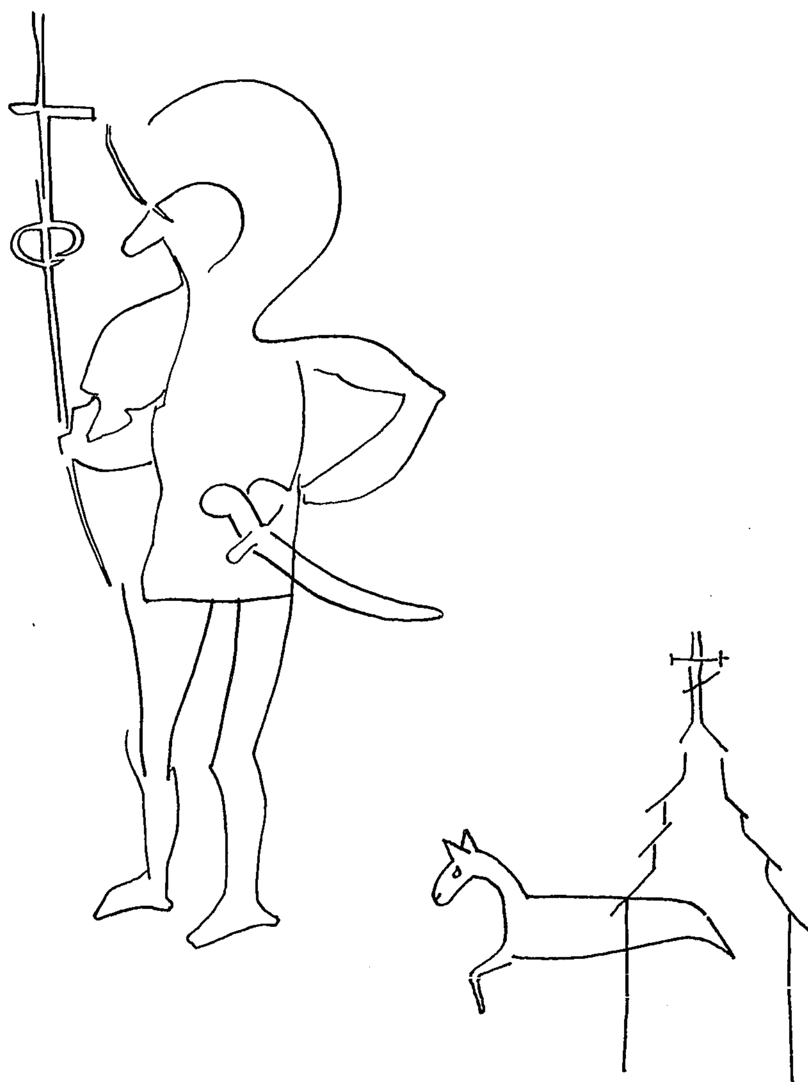

Вірменські написи на західному фасаді
церкви св. Пантелеймона ■ Галичі

ФРАТЕР СИМЕѠН
ОГЛИ
AD 1610
IVL

Напис 1610 р. на південному фасаді
церкви св. Пантелеймона ■ Галичі

Рисунки на південному фасаді
церкви св. Пантелеймона в Галичі

Пізніше, у XIII—XIV ст., чашка ширша. "К" написано у формі вертикальної головної лінії й віддаленої від неї загостреної дужки. Буква "є" має слабо вигнуту дужку з маленьким язичком.

У написанні слова "МІСѦЦѦ" букви "М" і "Ц" утворюють ліґатуру, причому "Ц" має видовжену вниз вертикальну лінію, а "М" — широко розставлені ніжки. В обох буквах вертикальні лінії вгорі з засічками. Літера "А" в тексті повторюється два рази. Її накреслення — нахилена вліво мачта зі сильно загостреною внизу дужкою — характерне для XI—XIV ст.[16] Верхи мачт покривають короткі горизонтальні лінії. "Г" накреслено у традиційній формі — без гачка на поперечній лінії.

У другому, сильно пошкодженому напису з 1229 р. букви "В", яка повторюється двічі, і "Ъ" за начерком близькі до напису 1212 р. Буква "Т" тут також виносна і такої ж конфіґурації, тобто без гачків на перекладині. "S" в позначенні року (6000) немає, "Л" перетинає лінія пізнішого рисунка. "Ψ" аналогічне до першого напису — зі звуженою конічної форми чашечкою. "М" близьке до київського, датованого 1233 р. Накреслення літери "Р" також характерне для XII—XIII ст.

У третьому, датованому 1287 р., написові накреслення букв "А", "В", "Л", "Ъ", "Ψ" і ліґатура "МЦ" близькі до першого напису. Буква "Ч" має подвійну чашечку, "П" — з широко розставленими мачтами, "Р" — з неповною дужкою, а "Ъ" — з гачком на верхній лінії. "З" нагадує ламану сигму у дзеркальному відображенні. Близьке до сучасного "Н" накреслення букви "И", буква "С" не має заокругленої дужки, а наближена до прямокутної форми, як на деяких пізніших (XIII—XIV ст.) київських написах[17]. "ѧ" в цьому напису трапляється тричі й у всіх випадках має широко розставлені ніжки з видовженою середньою. Літера "У" викреслена однією лінією на зразок "о" з вусиками вгорі. Накреслення "N" традиційне, "З" "земля" також без особливих палеографічних видозмін. Таке накреслення трапляється в XI—XIV ст. Дещо відходить від традиційного написання буква "Д". У київських графіті вона має форму, близьку до сучасної[18], а в даному разі накреслена у вигляді високого трикутника, повернутого косою лінією праворуч. Біля букви "В" справа на рівні верхньої лінії вміщене "О" у формі маленького трикутника.

Написи церкви св. Пантелеймона датують XIII ст., але в окремих випадках у них додержано архаїчної графіки букв, характерної для першої половини XII ст. Підсумовуючи результати їх палеографічного аналізу, доходимо висновку: палеографія написів старого Галича майже мало чим відрізняється від палеографії київських написів.

З пізніших датованих написів заслуговують на увагу два вірменські, виконані різцем на західному порталі праворуч за колоною. У першому, датованому 1444 р. написові згадується Асватур (Богдан), син Тулайка. Тулайк по-вірменському означає "майстер-стрихар, що виробляє цеглу". Другий напис погано збережений, тому не читається. Він починається кирилицею, решта — по-вірменськи[19]. Графіті вірменською мовою дало

---

[16] Высоцкий С. А. Средневековые надписи...— С. 168, 170, 172 (таблиці).

[17] Там же.— С. 172.

[18] Там же.— С. 168, 170, 172.

[19] Халпахчьян О. Х. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении.— М., 1977.— С. 18, 21.

підставу окремим дослідникам припускати участь вірмен у будівництві церкви св. Пантелеймона[20].

Крім трьох датованих, в інтер'єрі виявлено ще два кириличні написи XIII ст. Перший, з 11 рядків, уміщено на стіні північної нави. Він має значні втрати і пошкодження, але окремі букви читаються добре.

Другий напис, з 9 рядків, виконано на західній стіні ліворуч від головного порталу, на третьому блоці знизу. Права верхня частина блоку відломана. Як і попередні, він виконаний рильцем. У першому рядку читається слово "ДАНИИЛ", у третьому — "СОЦКОМ ИМѢѦ КОНИ", у шостому — "СЛУСИ КОЛАМАНА", в сьомому — "БОРЗѦ ТѦСОЦКИИ", у восьмому — ім'я "РАДОСЛАВ". Судячи з цього, цей напис має літописний характер і його можна датувати між 1216—1221 рр., тобто часом панування у Галичі угорського королевича Коломана.

Графіті церкви св. Пантелеймона в Галичі — дуже цінний матеріал для історії цієї пам'ятки. Вони, зокрема, дають підставу датувати її вже другою половиною XII ст. Крім того, датовані написи мають важливе значення для вивчення палеографічних особливостей епіграфіки Галицько-Волинської Руси XII—XIII ст.

Volodymyr VUITSYK

THE 12th—15th CENTURIES GRAFFITI IN THE ST. PANTHELEIMON CHURCH IN HALYCH

The article presents an account of how the graffiti on the walls of the St. Pantheleimon Church were found, examined and dated, gives the description of the graffiti texts and determines their historical and cultural importance. Three Cyrillic inscriptions of 1212, 1229 and 1287 have been deciphered, and their paleographic analysis made. The paleography of the Halych graffiti is hardly different from that of the St. Sophia Cathedral inscriptions in Kyiv. Among the Halych graffiti there also are inscriptions in Latin and Armenian.

---

[20] Халпахчьян О. Х. Культурные связи Владимиро-Суздальской Руси и Армении.— М., 1977.— С. 22.

Станіслав СЕМЧИНСЬКИЙ

ДО КОНТРОВЕРЗИ ПРО РІК НАРОДЖЕННЯ ПЕТРА МОГИЛИ
(Деякі палеографічні проблеми)

Донедавна рік народження Петра Могили не становив наукової проблеми. Спочатку в цьому питанні найвагомішим арґументом була чорна лабрадоритова плита, встановлена в Успенському соборі Києво-Печерської лаври на місці поховання*. На цій плиті є напис:

ПЕТРЪ МОГИЛА
МИТРОПОЛИТЪ КІЕВСКІЙ
СКОНЧАВШІЙСЯ 3І ДЕКАБРЯ 1646 ГОДА
НА 50-мъ ГОДУ ЖИЗНИ

З цього тексту виходило, що П. Могила народився 1597 р., і з цим погоджувалися різні дослідники та історики церкви (М. Костомаров, В. Аскоченський, М. Закревський та ін.). Але чорномармурова плита з'явилася в Успенському соборі досить пізно, про що свідчить характерний напис і абрис літер. Крім того, міркування, висловлені С. Голубєвим, автором ґрунтовної двотомної монографії про П. Могилу та його сподвижників[1], цілком переконували у правильності його припущення, а саме, що видатний діяч української культури народився 21 грудня 1596 р. Отож, науковці погодилися з цією думкою. Правда, через певні непорозуміння день народження в різних джерелах називався різний. Так, УРЕ називає 10 січня 1597 р. за новим стилем (або 31 грудня 1596 р. за старим стилем)[2], а румунські джерела енциклопедичного характеру подають дату 21 ґрудня 1596 р. (тобто 30 ґрудня 1596 р. за новим стилем)[3].

Серед цих дат, очевидно, заслуговує на більше довір'я друга. Саме її встановив С. Голубєв, який писав, що Петро Могила "народився незадовго до свята Різдва Христового, а точніше 21 ґрудня, в день пам'яти київського митрополита святого Петра, на честь якого йому й було дане ім'я"[4]. Точну дату народження П. Могили назвав Феодосій Баєвський,

---

* Після вибуху 1941 р. ця плита зникла в руїнах Успенського собору, згодом її уламки були розшукані й лише 1993 р. знову встановлені над колишнім місцем поховання П. Могили.

[1] Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883—1898.— Т. 1—2.

[2] УРЕ.— 2-е вид.— К., 1982.— Т. 7.— С. 60.

[3] Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900.— Bucureşti, 1979.— P. 590.

[4] Голубев С. Киевский митрополит...— Т. 1.— С. 7.

котрий у латиномовному панегірику, надрукованому 1645 р. і піднесеному П. Могилі в день народження, писав, що митрополит "народився того самого дня, якого помер його патрон Петро (illo die natus quo suus obiit Patronus Petrus), заповівши своє життя йому, і, коли той закінчив, почав жити під щасливою ознакою Могила, аби не зник Петро з землі й особливо з Руси. Той, хто за багато років до того помер, з народженням Петра Могили в ньому відродився, щоб жити у своєму справжньому відображенні" (уривок з тексту панегірика Ф. Баєвського перекладено з латині українською мовою за цитатою, наведеною в монографії С. Голубєва[5]).

С. Голубєв має на увазі день пам'яти того самого Петра з Волині, який, ставши 1308 р. митрополитом Київським і всієї Руси, не раз відвідав хана в Золотій Орді з дипломатичними місіями, спрямованими на поліпшення долі руського народу, і який першим серед київських митрополитів почав носити не чорний, а білий клобук[6] (Петро Могила після обрання його митрополитом спробував відновити традиційний колір клобука). Цей Петро з Волині згодом переїхав до Москви, де заклав Успенський собор, у якому був похований,— на його могилі удільні князі присягали на вірність князеві московському.

До цього можна додати, що дата смерти П. Могили (в ніч на 1 січня 1647 р. за старим стилем) ніким не береться під сумнів. Спогади польського хроніста українського походження Йоахима Єрлича, сучасника П. Могили, прямо вказують, що київський митрополит "żył na swiecie lat 50 całe", отже, це свідчення тлумачилося як арґумент на користь того, що засновник Києво-Могилянської академії народився в грудні 1596 р.

Однак нещодавно професор Київського університету О. Білодід висунув нову гіпотезу щодо року народження П. Могили, яка набула певного поширення. У своєму есе "Загадка Петра Могили", надрукованому в журналі "Київська старовина" (третє число за 1993 р., с. 56—69), він пропонує вважати роком народження П. Могили не 1596-й, а 1574-й. На чому ґрунтується гіпотеза О. Білодіда? Її автор уважає, що датування року народження П. Могили 1596-м "оперте не на міцний ґрунт"[7]. Свідчення Й. Єрлича відкидається як ненадійне і сумнівне. Нова дата народження київського митрополита пропонується на підставі прочитання епітафії П. Могили, вміщеній на срібній пластині, яка, очевидно, була прикріплена до труни і була знайдена 1982 р. в руїнах Успенського собору в Києві експедицією Інституту археології АН України під керівництвом В. Харламова. Епітафія містить виґравіруваний на металі рік народження П. Могили у звичайному для того часу літерному зображенні, яке читається, за О. Білодідом, як 1574 р.

Таке прочитання дає підстави для розвитку вже висловленого попередниками О. Білодіда припущення про те, що П. Могила здобув освіту в зарубіжних вищих школах. Біографи П. Могили, незважаючи на повний брак документальних даних, згодні в тому, що син великого молдавського

[5] Голубев С. Киевский митрополит...— Т. 1.— С. 8.
[6] Берлинський М. Ф. Історія міста Києва.— К., 1991.— С. 176—177.
[7] Білодід О. Загадка Петра Могили // Київська старовина.— 1993.— Ч. 3.— С. 64.

боярина, а згодом валаського (1600—1601, 1601—1602) і молдавського (1606—1607) господаря[8] Симеона Могили спочатку навчався у Львівській братській школі. Таке припущення набуває особливої ваги у світлі того, що боярська родина Могил підтримувала тісні контакти з Львівським братством, а брати Ієремія та Симеон Могили були ктиторами архітектурного шедевру — церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Львові, відомої через це і як Волоська церква, на головній бані якої золотими літерами братство написало їхні імена: "ясно свѣтлыя двоица воеводъ молдавъскихъ память Іереміи, Семеона ктиторей церкви" поряд з іменами короля польського Сигізмунда Третього, царя Федора Івановича та господаря молдавського Мирона Барновського, за правління якого будівництво церкви було завершене. Наведене припущення є цілком імовірним, бо й інші молдавські бояри відправляли своїх чад на навчання справді до Львова, оскільки в Молдові таких шкіл не було. Відомо, наприклад, що ровесник П. Могили, автор найдавнішого румуномовного літопису, котрий зберігся до наших днів, Григоре Уреке (помер у 1647 р.) вчився нібито у Львівській братській школі, зважаючи на те, що його батько, Ністор Уреке, був членом Львівського братства[9].

Однак існує й інша думка, а саме, що Г. Уреке навчався в єзуїтській колеґії. Саме так трактує молдавський історик Є. Руссєв слова Мирона Костіна з його написаної польською мовою поеми "Opisanie ziemi Mołdawskiej i Multanskiej": Ureke dwornik wielki Dolnej ziemie Mołdawskiej.— Ten wyzwolonych szkół uczył się w koronie polskiej"[10]. Молдавський учений вважає, що Г. Уреке навчався у 1612—1617 рр. саме в єзуїтській колеґії[11], адже на той час такі колеґії з 1608 р. вже існували у Львові

[8] Тут наведено документально перевірені роки правління С. Могили. На жаль, у М. Костомарова та в деяких інших україномовних виданнях наводяться дати, що не відповідають історичній дійсності (див.: Костомаров М. Галерея портретів.— К., 1993.— С. 112; пор.: УРЕ.— 2-е вид.— К., 1982.— Т. 7.— С. 60). Один із найавторитетніших румунських історіографів літописець XVII ст. Мирон Костін, дружиною якого була небога П. Могили, зазначає, що Ієремія Могила у 7107 р. від сотворіння світу "пішов у Бухарест і посадив на престол господарем свого брата Симеона", але правління останнього не було тривалим, бо Симеона переміг валаський господар Михай Хоробрий при річці Мілкові й він повернувся до брата Ієремії в Сучаву. Проте невдовзі валаські бояри мусили прийняти господарем Симеона і присягнули йому. Друге правління Симеона теж тривало лише декілька місяців. Після смерти Ієремії Могили його брат Симеон стає господарем уже в Молдові, бо сини Ієремії на той час були ще неповнолітніми. "Господар Симеон був тепер людиною повного віку, ближчою до старости. А смерть його, як розповідали один одному люди в нашій країні, [сталася від отрути], отруїла його братова, дружина покійного Ієремії, тягнучи правління країни для своїх синів та боячись, що сини Симеона запустять коріння в престол Молдови" (див.: Costin M. Opere. Vol. I. Ediţie critică ingrijită de P. P. Panaitescu.— Bucureşti, 1965.— P. 15, 21, 24). Молдавська енциклопедія називає такі дати правління С. Могили на сучавському престолі: 30 червня 1606 р.— 14 вересня 1607 р. (див.: Енчиклопедия Советикэ Молдовеняскэ.— Кишинэу, 1974.— Вол. 4.— П. 364). А ґрунтовна "Історія румунів" істориків батька й сина Джюреску подає такі дати правління С. Могили у Валахії: перше правління — від листопада 1600 р. до червня 1601 р., друге правління — від листопада 1601 р. до липня 1602 р. (Див.: Giurescu C. C., Giurescu D. C. Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi. Ed. a doua, revăzută si adăugită.— Bucureşti, 1975.— P. 903, cf. p. 909).

[9] Barwiński Eugeniu de. Ştiri nouă asupra familiei Ureche // Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor şaptezeci de ani.— Bucureşti, 1903.— P. 203.

[10] Cronicele Romaniei seu letopiseţele Moldaviei şi Valahiei. A doua ediţiune. De M. Kogălniceanu.— Bucureşti, 1874.— T. 3.— P. 490.

[11] Руссев Е. М. Кронография молдовеняскэ дин вякуриле XV—XVIII.— Кишинэу, 1977.— П. 134.

та Кам'янці. Оскільки П. Могила був майже однолітком Г. Уреке, а його батько належав до тієї ж пропольськи настроєної партії молдавських бояр, як і батько Г. Уреке, цілком можливо, що майбутній київський митрополит навчався "wyzwolonych szkół" в одному з подібних закладів на українських землях, що перебували тоді під владою польського короля.

Для Молдови Польща була "закордоном" і "Європою", особливо зважаючи на високий рівень розвитку культури й освіти цієї країни на початку XVII ст. Тому немає ніякої потреби шукати сліди навчання П. Могили в західноєвропейських університетах, як це робили наші дослідники С. Голубєв чи В. Щурат або румуни К. Єрбічану чи І. Михалческу, називаючи то Сорбонну, то колеґію Ля-Флеш як місце освіти майбутнього київського митрополита. Він міг вивчати саме на українській землі "вільні науки", до яких тоді належали граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика[12], а також богослов'я і які викладалися тут на високому рівні. Слід зважати, що латина була мовою викладання і спілкування в таких школах, а нарівні з нею в них викладалася й грецька мова. Тому можна погодитися з думкою, що освіченість П. Могили не обов'язково завдячується якомусь навчальному закладу Західної Європи. Щодо цього арґументовано висловився акад. Є. Мединський, який зіставляв вік П. Могили та його блискучу освіченість в свідченнями про те, що у 20—22-річному віці він уже служив у польському війську[13].

Якщо прийняти думку, що П. Могила народився 1574 р., тоді дуже неймовірним стає його навчання у колеґії Ля-Флеш. Останнє припущення робиться на підставі якогось анонімного латиномовного твору XVII ст., що нібито зберігався в архіві церкви села Березки-під-Ліском Перемиської єпархії. У цьому творі на філософсько-наукову тему його автор захищає погляди П. Могили, посилаючись на те, що вчителем Могили був патер Варон (мається на увазі Франсуа Верон, колишній викладач Декарта у колеґії Ля-Флеш). Але ж латинське слово praeceptor "вчитель" може мати і метафоричне значення, пов'язане зі значенням "учення" слова praeceptio. По-друге, колеґія Ля-Флеш була відкрита в колишньому французькому замку лише в 1604 р. У такому разі виходить, що П. Могила почав навчатися тут, розмінявши вже четвертий десяток років свого життя, що є неймовірним для учня колеґіуму. Нарешті, сам Франсуа Верон народився 1575 р. і, отже, був навіть молодшим, ніж його уявний учень.

Саме посилання на юний вік П. Могили в часи його обрання на відповідальні ієрархічні посади для О. Білодіда є одним із арґументів, який схиляє до того, щоб уважати роком його народження 1574-й. О. Білодід риторично запитує: "Як могла допустити тогочасна церковна ієрархія, щоб на чолі архімандрії Печерського монастиря стала молода людина, якій заледве минуло 30 років, яку десь через 5 років обирають на посаду митрополита — випадок безпрецедентний в історії Київської митрополії, а, може, й в історії православної церкви. Адже відомо, що на посаду

[12] Медынский Е. Н. История педагогики.— М., 1947.— С. 71—74.

[13] Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в XV—XVII століттях.— К., 1958.— С. 113.

митрополита традиційно обирали людей поважних, що мали вже солідний вік і були відомі своїми заслугами та чеснотами не тільки у православному світі, але й у справах світських. А тут раптом такий молодий архімандрит, а невдовзі одночасно й митрополит"[14].

Однак цей арґумент не має тієї ваги, якої йому надає О. Білодід. Адже в історії церкви відомі випадки, коли на високі ієрархічні посади призначалися люди молоді, діяльні, бо важили не їхні попередні заслуги і не їхній поважний вік, а активна позиція в обороні інтересів церкви. Наприклад, 1641 р. Арсеній (Андрій) Желіборський посів львівську єпископську кафедру в 23-річному віці[15]. До речі, це сталося тоді, коли митрополитом Київським і Галицьким був саме П. Могила. Таке призначення пояснювалося інтересами православної церкви на Львівщині, де слід було активно їх відстоювати від зазіхань католицтва. А в попереднє сторіччя, 1565 р., львівську кафедру посів Гедеон (Григорій) Балабан у віці 35 років. Якщо вірити М. Возняковi, то й Кирило Туровський став єпископом у досить-таки ранньому віці. Він народився між 1130 і 1134 рр., а обраний був єпископом десь після 1157 р.[16] Невідомо, в якому віці посів престол київський митрополит Кирило II, але тривале його перебування на цій посаді (1242/1247—1281)[17] дає підстави гадати, що він (між іншим, українець у довгому ряді митрополитів-іноземців) був висвячений у порівняно молоді роки. Зайве нагадувати, що у зовсім недавні часи і вже в іншій церкві А. Шептицький був призначений митрополитом у 35 років.

Обрання П. Могили спочатку архимандритом Києво-Печерської лаври, а згодом митрополитом Київським, Галицьким і всієї Руси пояснювалося передусім потребами лаври і православної церкви, яка на той час зазнала відчутних ударів. Серед цих ударів можна назвати й Берестейську унію 1596 р., і перехід частини української шляхти та православної ієрархії до унії за надані поляками різноманітні привілеї, і втрату позицій самим православним духовенством, яке не могло на рівних змагатися з католиками та уніатами, озброєними європейською культурою, що спиралася на латинський класицизм. Православ'я потребувало адекватної зброї, якої вже не міг дати Константинополь, давно захоплений турками.

У П. Могили, можливого вихованця єзуїтської колеґії, але до кінця відданого православ'ю, була своя програма виведення східної церкви з глухого кута, в якому вона опинилася. Йому була відома сила зброї єзуїтів, і він знав, що можна було їй протиставити, спираючись на гуманістичну культуру всієї Європи. (З цього приводу див. цікаву працю І. Шевченка про багатогранність світогляду П. Могили[18].) Він висунув програму перебудови виховання православних священиків для того, щоб вони могли вести конфесійні диспути на тому ж рівні, на якому їх провокували. "В міру своїх сил, на кошти моєї сім'ї я постачав і постачаю, і дуже хочу за допомогою Небесною до кінця мого життя постачати

[14] Білодід О. Загадка...— С. 63—64.

[15] Огієнко І. І. Історія українського друкарства.— К., 1994.— С. 140.

[16] Возняк М. С. Історія української літератури. У двох книгах. Книга перша.— 2-е вид., випр.— Львів, 1992.— С. 151.

[17] Крип'якевич І. Історія України.— Львів, 1992.— С. 423.

[18] Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla // HUS.— Cambridge (Mass.), 1984.— Vol. 8, N 1—2 (окрема відбитка).

школи книгами, вчителями, засобами на існування бідних спудеїв, товаришів ваших та всіх, хто того потребує",— писав П. Могила у передмові до "Анфологіона". І саме за таку програму він дістав підтримку митрополита Йова Борецького і був обраний 1628 р. з-поміж трьох кандидатів архимандритом Києво-Печерської лаври. Слід зважати також на міцні родинні зв'язки П. Могили з польськими можновладцями. Три його двоюрідні сестри були дружинами князів Потоцького, Вишневецького та Корецького, через яких він міг впливати й на самого короля. Крім того, сам П. Могила був близький до великого канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського, а родина його одержала права шляхетського індиґенату ще 1593 р. Через п'ять років після обрання архимандритом лаври П. Могилу обирають митрополитом. Отож прогресивна програма дій, активна діяльність і родинні зв'язки забезпечили йому повний успіх.

Відомо, що коли помер польський король Сиґізмунд III, хоч митрополитом Київським був тоді Ісайя Копинський, православне духовенство й шляхтичі доручили очолити їхню делеґацію на конвокаційний та елекційний сейми саме П. Могилі, довкола якого гуртувалися захисники прав тих православних, що не прийняли унії. А на цей час (1632 р.) П. Могила як архимандрит Києво-Печерської лаври вже заробив авторитет, значно поправивши справи свого монастиря і повернувши йому деякі втрачені його попередниками володіння, а головне, організувавши школу, яка злилася з братською, і ставши старшим братчиком, захисником і пожиттєвим опікуном київського братства. Позиція, яку він зайняв на сеймі, а також те, що домігся, щоб "Статтями для заспокоєння руського народу", які підписав король Владислав IV 1 листопада 1632 р., передбачалося повернення православним Софійського собору, Видубецького монастиря, усіх маєтків Київської митрополії та інших монастирів і церков та, крім того, ще й Львівського єпископства, безперечно, зміцнили авторитет і вплив П. Могили. Отож, зовсім не дивно, що старий хворобливий та малоактивний Ісайя Копинський був замінений на посаді митрополита саме П. Могилою, котрий трохи пізніше домігся від нового короля і привілею щодо перетворення Київського братського училища на колеґію.

При цьому не слід гадати, що на своєму шляху П. Могила не мав перешкод. М. Костомаров зазначає: "Не вся печерська братія готова була обрати його. Багато хто не злюбив його, інші спокушалися його молодістю"[19]. Саме тому вибори архимандрита розтяглися на досить-таки тривалий час. Порівняно з цим П. Могила дещо швидше посів митрополичий престол. Православна шляхта під час елекційного сейму умовила духовенство замінити Ісайю Копинського на посаді митрополита Петром Могилою. Посол від київських громадян до константинопольського патріарха Ісайя Трохимович-Козловський привіз відповідний дозвіл від К. Лукаріса, а тоді львівський єпископ Ієремія Тисаровський висвятив П. Могилу у Волоській церкві в митрополити. П. Могила був поважаний не лише серед своїх прихильників, а й серед ворогів. Недарма історик Києва М. Берлинський писав, що цей видатний діяч "как ученостию, так тру-

---

[19] Костомаров М. Галерея портретів.— К., 1993.— С. 112. Про те, що частина ченців лаври була проти обрання П. Могили архимандритом, пише і французький історик А. Жобер (Jobert A. Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa, 1517—1648.— Warszawa, 1994.— S. 271).

долюбием и добродетелями заслужил от современников и даже неприятелей своих уважение"[20].

Пізніше Петра Могилу будуть звинувачувати в тому, що він "крестьянской веры отпал[...] и присегал королю и всем панам радным и арцибискупам лядским, что ему хрестьянскую веру ученьем своим попрать и уставить всю службу церковную по повелению папы римского римскую веру, и церкви крестьянские во всех польских и литовских городах превратить на костелы ляцкие и книги русские все вывесть"[21]. Переважно таким зображали П. Могилу в Москві. Але П. Могила не зважав на це наклепницьке очорнительство, яке мало на увазі його екуменічні ідеї об'єднання всіх християнських церков.

Отже, арґумент, що Петро Могила мав би бути значно старшого віку при його обранні архимандритом непереконливий. Практика православної церкви, яка потребувала активних захисників своїх інтересів, цей арґумент спростовує. Між іншим, слід звернути увагу й на те, що прижиттєвий портрет-фреска Петра Могили в церкві Спаса на Берестові, який був створений не пізніше 1644 р. (відновлення цієї зруйнованої за навали татаро-монголів церкви відбувалося в 1640—1643 рр. з ініціативи та коштом П. Могили, а розписували її запрошені ним грецькі майстри в 1644 р.), зображує не "людину вже досить похилого віку", а чоловіка з обличчям без зморщок і обрамленим темно-каштановою шевелюрою і такою ж бородою без найменших ознак сивини, що сприймається нормально для п'ятдесятилітньої людини, а не для 70-річного старого.

Набагато вагоміший інший арґумент О. Білодіда — срібна пластина, на якій у літерному записі наведено рік народження П. Могили[22]. Археолог В. Харламов на підставі стилістичних і художніх особливостей орнаментики на пластині вважає, що її виготовив ґравер-різьбяр Ілля, який працював тоді в друкарні Києво-Печерської лаври. (Зазначимо, що такі самі особливості характеризують орнамент і на іншій срібній пластині із зображенням родового герба П. Могили.) Відомо, що між смертю митрополита і похованням його тіла в Успенському соборі минуло майже десять тижнів. Труна з тілом була виставлена в Софійському соборі, аби уніати не захопили кафедрального собору Київської митрополії, і там вона простояла аж до 9 березня, коли відбулася урочиста церемонія похорону. На цьому наполіг тодішній київський каштелян і великий прибічник Могили Адам Кисіль. Отож у ґравера було достатньо часу для виготовлення пластин, що цвяхами були прикріплені до розкішно оздобленої труни.

Не відомо, хто був автором двадцятирядкової епітафії, яка коротко переповідає життя П. Могили, але ця людина добре знала біографію митрополита. Тут вказано, що він був "сином великодержавного господаря молдовлахійського Симеона Могили". Треба лише уточнити, що Симеон Могила, як уже було сказано, посідав послідовно спочатку престол Валахії, а потім — Молдови. Молдовлахійського господарства чи князів-

---

[20] Берлинський М. Ф. Історія...— С. 109.

[21] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1953.— Т. 1.— С. 222 (документ від 5 червня 1638 р.).

[22] Фотографію цієї пластини з двадцятирядковим записом наведено у цитованій статті О. Білодіда на с. 61.

ства як такого не існувало. Цими обставинами біографії батька пояснюється те, що П. Могила включив до свого родового герба символіку обох румунських князівств — Валахії та Молдови. Гербом Молдови була голова зубра, а гербом Валахії — чорний крук з хрестом у дзьобі. Ця символіка відтворена на лівому полі герба П. Могили.

Далі в епітафії згадується військова служба П. Могили польському королю Сиґізмундові III і його участь у Хотинській війні. Мається на увазі Хотинська війна 1620—1621 рр. між Польщею і Туреччиною, в якій перемогу здобуло польсько-українське військо. Проте в епітафії не згадується Цецорської битви, на участь у якій П. Могили наполягають його біографи. У цій битві загинув гетьман С. Жолкевський, при дворі якого П. Могила навчався "лицарського мистецтва і шляхетних справ". До речі, в Хотинській війні брав участь і Адам Кисіль, так що він міг знати П. Могилу ще з тих часів.

Не спиняючись на прийнятті П. Могилою чернечого сану, автор епітафії наводить далі рік його обрання архимандритом Києво-Печерської лаври — 1628-й (у літерній передачі — **ахкй**) і рік обрання митрополитом — 1633-й, **ахлг**), а також повний титул: Архиєпископ Митрополит Київський, Галицький і всія Росії, а також Екзарх Святійшого Апостольського Трону Константинопольського. Окремо відзначається, що він "многії біди від ворогів церкви православної перетерпів і переміг їх". У заслугу П. Могилі ставиться те, що він прикрасив і обновив зовні й усередині численні храми, а особливо Святу Софію Київську. На завершення згадується заснована П. Могилою школа та її будинки при братській Богоявленській церкві, де викладають православні вчителі — пречесні ченці, але немає згадок про заснування ним вінницької та кременецької колеґій. Закінчується епітафія датою смерти П. Могили — о 3-й годині в ніч проти 1 січня 1647 р. (в літерному запису: **ахмз а генвар г години в нощь**).

На самому початку епітафії міститься рік народження П. Могили в літерному запису — аф. Якщо перші два знаки в тлумаченні не викликають ніяких сумнівів — це "аз" і "ферт", що позначають числа "1000" і "500", то третій знак має не зовсім звичайний малюнок. Він схожий на "фіту", але це не може бути "фіта", оскільки ця літера позначала число "9" і тоді виходило б, що П. Могила народився 1509 р., що є неймовірним. О. Білодід цілком обґрунтовано відмовився від цього варіанта прочитання. До того ж на пластині є й справжня "фіта" у слові "трону", яка має інший контур, ніж третій знак у запису року народження П. Могили. На думку О. Білодіда, цей знак є ліґатурою, яка об'єднує дві літери, що позначають кількість десятків і одиниць у числі року. В книзі Л. Черепніна про російську палеографію можна знайти подібну ліґатуру зі скоропису XVII ст.[23] Вона являє собою поєднання рядкової літери "он" і надрядкової (виносної) "добро", отже од, а оскільки "О" позначає "7о", а "Д" — "4", то відповідна ліґатура позначає число 74, тож рік народження П. Могили — 1574-й.

Справді, ліґатура в праці Л. Черепніна має вигляд багато в чому схожий на ліґатуру в епітафії П. Могили. Проте при всій схожості є

[23] Черепнин Л. В. Русская палеография.— М., 1956.— С. 372.

між цими ліґатурами і деякі відмінності, які мають істотне значення. Передусім вгорі лінія літери "добро" у прикладі, який наводить Л. Черепнін закруглена, а знак на срібній пластині не має закруглення. Але це не так важливо. Важливо те, що "щогла", яка позначає літеру "он" у праці Л. Черепніна, завершується внизу чітким заокругленням, яке саме й передає ѻ, тоді як на срібній пластині щогла ледь-ледь зігнута.

Нарешті, є ще одна відмінність, на яку вперше вказав румунський палеограф Александру Мареш[24]. У ліґатурі Л. Черепніна перший знак є рядковим, а другий — надрядковим. Якби ця ліґатура була використана в нашому випадку, рік народження П. Могили мав би вигляд: ҂афѳ, а насправді він має такий вигляд: ҂афѳ. "Двоповерхові" ліґатури завжди розміщували так: перший знак у рядок, а другий був виносним над рядком.

Нарешті, слід звернути увагу на думку відомого палеографа В. Щепкіна: "Київський скоропис XVII ст. за начерком і загальним враженням дуже далекий від московського. Скоропис ґрунтується головним чином на численних сполученнях чи з'єднаннях рядкових літер, тобто на значній безвідривності письма. Цим київський скоропис рішуче переважає московський і наближається до сучасних курсивних почерків"[25].

Крім того, є й інші міркування, які не дозволяють тлумачити останній знак у цьому запису як "74". Насамперед, у тексті самої епітафії ясно сказано, що П. Могила "вік свій молодий пристойне провадил на услузі воєнной найяснішого короля пол[ь]ского Жигимонта Третєго і всей Речі Посполитой, ставаючи одважне з своїм власним людом воєнним под Хотином проти турчина". Якщо П. Могила народився у 1574 р., то йому під час Хотинської війни було 47 років. Хіба можна назвати такий вік молодим, особливо якщо зважати на тодішню середню тривалість життя?

По-друге, після смерти Симеона Могили, яка сталася 14 вересня 1607 р., боярською радою на молдавський трон був призначений старший син померлого — Михайлаш Могила. У господаря Симеона було п'ять синів: Михаїл, Гавриїл, Петро, Мойсей та Йон, троє з них господарювали на молдавському або на валаському престолі, а саме Михаїл (1607), Гавриїл (1616, 1618—1620), Мойсей (1630—1631, 1633—1634). Йон лише претендував на господарський трон, а Петро посів київський митрополичий престол (він був не єдиним представником сім'ї Могил на високій ієрархічній посаді, раніше його рідний дядько Георгій був митрополитом Сучавським). Як видно з гіпокористичної форми імени, під яким згадано Михаїла в літописах (Михайлаш — це щось на зразок українського пестливого імені Михайлик), старший син Симеона не був повнолітнім, коли йому вручили державне кермо. Хворобливий від народження, він помирає 27 грудня 1607 р. у шістнадцять з половиною років[26]. Найпростіші підрахунки показують, що Михаїл народився 1591 р. Але ж тоді виходить, що молодший за нього брат Петро ніяк не міг народитися на сімнадцять років раніше за первістка Симеона Могили!

---

[24] Mareş A. In legătură cu interpretarea slovelor — cifre (note paleografice) // Limba română.— 1993.— N 10.— P. 485—488.

[25] Щепкин В. Н. Русская палеография.— М., 1967.— С. 142.

[26] Lungu V. Mihăilăs-Vodă şi Moldova in anul 1607 // Cercetări istorice.— T. VIII—IX (1932—1933).— N. 1.— P. 92.

Звідси випливає, що останній знак у буквеному запису року народження П. Могили повинен читатися не як "74", а якось інакше. А. Мареш висуває думку, що в ньому "слід бачити справді дві літери, а саме "коппу" у значенні "90" у варіанті і "зело" у варіанті . При ґравіруванні на срібній пластині ці літери перетнулися, і з'явилося з'єднане написання у вигляді , яке зазнало деформації при знятті кальки. Рік, записаний в епітафії, за нашою гіпотезою — 1596-й, цілком відповідає традиційній даті народження київського митрополита. Збільшена фотографія, здійснена сучасними методами відтворення, безперечно, допомогла б установленню правильного читання"[27].

Ми працювали у фондах державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська лавра" безпосередньо з оригіналом срібної пластини, а не з фотографією. Навіть використання спеціальних оптичних засобів не дало змоги встановити, що у відповідному знакові маємо випадковий перетин двох кириличних літер, які зображають цифри, або що цей знак зазнав якогось деформування від вибуху. Його абрис досить чітко вимальовується як і продовжує являти собою загадку. Спробуймо зробити свій внесок у його розгадку.

Оскільки рік народження П. Могили на епітафії переданий трьома знаками, з яких ясно читаються перші два, можна припустити, що третій знак є справді ліґатурою, але не знаків "70" і "4", а інших. З цілком логічних міркувань третій знак не можна тлумачити як "фіту", про що сказано раніше. Але якщо це ліґатура, тоді слід шукати, які саме цифрові знаки можуть її складати. Вивчення пам'яток XVII ст. і палеографічних альбомів показало, що в середині цього століття (не пізніше ніж до 1660 р.) виносна літера "**Д**" ("добро") писалася . Про це свідчать документи Генеральної військової канцелярії, актові книги Лохвицької та Миргородської ратуші і Полтавського міського уряду[28]. Число "90" у кириличних записах передавалося літерою "черв.", яка мала такий вигляд: або . Суміщення (злиття суміжних і тотожних частин) сусідніх літер "черв" і "добро" могло дати ліґатуру , яка при писанні без відриву пера набувала вигляду , саме в такому вигляді ця ліґатура виґравірувана на срібній пластині з труни П. Могили. Отже, останній знак у запису року народження П. Могили можна читати як ліґатуру "94", а роком його народження в такому разі був 1594-й р. Це не суперечить даним біографії митрополита, хоч і робить його на два роки старшим, ніж це було традиційно прийнято.

Проте знак можна читати і як ліґатуру літер, що позначали цифри "90" — та "6" — , які з'єдналися: . При написанні цієї ліґатури без відриву пера від паперу вона так само могла набути вигляду . Отже, відповідний знак може тлумачитися і як "96".

Хоч би там як, а П. Могила народився не в 1574 р., а в останньому десятиріччі XVI ст. Чи це був 1594, чи 1596 р., залишається ще встановити в ході дальших пошуків нових документів або свідчень. Можливо, варто було б послатися й на "астрономічний" арґумент. Адже в деяких

---

[27] Mareş A. In legătură...— P. 487.

[28] Див. таблиці 1 (с. 39), 3 (с. 43), 4 (с. 49), 5 (с. 54), 7 (с. 59) у кн.: Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.— К., 1974. Див. там само таблицю 10 на с. 64, де четвертий знак має форму .

панегіриках, піднесених П. Могилі на день народження, згадується комета, яку нібито спостерігали на небі після народження майбутнього митрополита[29]. Ця комета була сприятливим провісником щастя, твердили панегіристи. Чи не допомогли б назвати точний рік народження П. Могили астрономічні таблиці періодів обертання комет? Однак ці таблиці свідчать, що в осінні й зимові місяці ні в 1574, ні в 1596 р. на небі комети не з'являлися. Отже, "щаслива комета" в панегіриках, присвячених П. Могилі,— це просто стилістична фігура їх авторів? Але ж у липні—серпні 1596 р. наші предки могли милуватися хвостатою зіркою на небі. Появу цієї комети з яскравістю зірки другої величини зафіксував відомий датський астроном Тіхо Браге, її спостерігали й інші відомі астрономи, зокрема Местлін, Ротман, Снелліус. І люди бачили її — від Атлантики аж до Китаю[30]. Очевидно, панегіристи "чули дзвін" про родинні спогади Петра Могили щодо появи комети в рік його народження і лише трохи "перенесли" її появу з серпня на грудень. Таким чином, більшість арґументів свідчить про те, що Петро Могила народився 1596 р. Останнім часом починається дискусія й навколо дня народження Петра Могили. Молодий київський історик Є. Кабанець уважає, що київський митрополит народився не 21 грудня, а 13/14 грудня, і наводить арґументи на користь цієї дати. Однак це вже інша дискусія.

Stanislav SEMCHYNS'KYI

TO THE CONTROVERSY ON THE BIRTH YEAR OF PETRO MOHYLA (SOME PALEOGRAPHIC PROBLEMS)

The author argues against the suggestion by O. Bilodid (1993) to consider the birth year of Petro Mohyla as 1574, and contends instead that the correct date, as previously accepted, is December 21, 1596, old style as inscribed in silver epitaph.

[29] Felix cometa post natalem diem illustrissimi Domini et Reverendissimi Patris D. Petri Mohilae Archiep. Mitropolitae Kijoviensis... et caet. (Панегірик, виданий 1633 р.).
[30] Всехсвятский С. К. Физические характеристики комет.— М., 1958.

МЕТРОЛОГІЯ

Неля ГЕРАСИМЕНКО

ОДИНИЦІ ВИМІРУ ЗЕМЛІ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Дослідженню проблем історичної метрології України присвячено ряд праць. Проте лише в деяких з цих праць розглянуто земельні міри. Відомості про них подано у дослідженнях О. Шафонського, О. Ханенка, І. Єрофієва, Д. Похилевича, Л. Пономаренко[1]. Народні міри України, серед них і міри земельних площ, вивчали Л. Дорошкевич, В. Зінич, Я. Сеник[2]. Дослідженню проблем української метрологічної лексики, в тому числі й одиниць землевиміру, присвячена праця В. Винника[3].

Велике коло питань історичної метрології проаналізовано в монографії та статтях О. Сидоренко. Деякі з досліджуваних у її монографії мір, зокрема сипких тіл та довжини, застосовували і для виміру земельних площ, але ці питання О. Сидоренко спеціально не розглядає[4].

Дослідженню мір земельних площ присвячено й поодинокі пізніші публікації[5].

Недостатня висвітленість у цих працях чинної у другій половині XVII—XVIII ст. на Лівобережній Україні системи одиниць виміру земельних площ, з огляду на велике значення, яке мала земля в тогочас-

---

[1] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание: в Чернигове, 1786.— К., 1851.— 697 с.; Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии.— Чернигов, 1864.— 108 с.; 1870.— 126 с.; Єрофіїв І. Ф. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг // Роботи з метрології / За ред. акад. Д. І. Багалія.— Х., 1927.— Ч. 2.— 52 с. Похилевич Д. Л. Волока и наддавок в землеустройстве господарских крестьян при Сигизмунде-Августе // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету.— 1949.— Вип. 2.— С. 65—69; Пономаренко Л. А. Межові міри // УІЖ.— 1971.— № 12.— С. 57—59.

[2] Дорошкевич Л. Народна математика // Етнографічний вісник.— К., 1929.— Кн. 8.— С. 152—167; Зінич В. Народна математика та метрологія // НТЕ.— 1967.— № 2.— С. 57—63; Сеник Я. Г. Деякі питання народної метрології на Україні (до початку XIX ст.) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1971.— Вип. 6.— С. 166—175.

[3] Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги [redacted] українській мові.— К., 1966.— 74 с.

[4] Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст.— К., 1975.— 160 с.

[5] Лепенко Н. О. Генеральний опис 1765—1769 рр.— джерело для вивчення земельних мір Лівобережної України // УІЖ.— 1983.— № 2.— С. 134—137; её же. Из истории земельных мер на Левобережной Украине в конце XVII — первой половине XVIII ст. // Актуальные вопросы исторической науки.— К., 1984.— С. 26—28; Герасименко Н. О. Народна метрологія Лівобережної України XVIII ст. // УІЖ.— 1989.— № 2.— С. 43—50.

ному українському суспільстві — як один з головних об'єктів господарювання і мірило цінности, викликає потребу в їх дослідженні. Розглядові цих питань і присвячена наша стаття.

На Лівобережній Україні [redacted] другій половині XVII ст. існували певні міри, що ними визначали розміри земельних площ. На Північному Лівобережжі — у Стародубському, деяких сотнях Чернігівського, Київського та Ніжинського полків — земельні площі вимірювали у волоках, моргах та часткових (пайових) мірах.

Походження назви "волока" дослідники визначали від загальнослов'янської назви примітивної борони — тонкого стовбура дерева з гілками, яка з часом перейшла на площу ріллі, а також від дієслова "волочити", тому волокою називали також зоране поле, яке до оранки мало назву "лан"[6].

На Лівобережжі волока з'явилася переважно в першій половині XVII ст., коли за Деулінським перемир'ям, укладеним між Росією і литовсько-польською державою Річчю Посполитою у 1618 р., землі Північного Лівобережжя України (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський повіти) з 29 містами відійшли від Росії до Литви та Польщі. Чернігівський і Новгород-Сіверський повіти були реорганізовані в Чернігівське князівство, [redacted] після Полянівського миру (1634) — у воєводство та приєднані до Польщі. Стародубський [redacted] частинами Мглинського, Суразького і Новозибківського повітів у 1620 р. увійшли до складу Смоленського воєводства, а з ним і до Литви[7].

Того ж 1620 р. у райони Північного Лівобережжя України "на ординацию замков от Москвы рекуперованих" були направлені урядові комісари. Вони мали перевірити права власників маєтків на основі майнових документів або за свідченнями очевидців та сусідів. Ті власники, які мали документи на маєтки, одержували королівські грамоти в першу чергу. Так, поміщик Г. Гладкий, що мав земельні володіння на Стародубщині й не захотів після Деулінського перемир'я переходити [redacted] Московську державу, пред'явив відповідні документи на право володіння й одержав на них королівську грамоту. Але замість колишніх його земельних володінь, які були [redacted] різних місцях, йому відвели землі над р. Сечною та в с. Гориславному, які [redacted] російських мірах становили 10 четвертей поля. Мірничі — так називали [redacted] Речі Посполитій землемірів — до них прирізали ще пустир за селом і провели вимір цих земель у польсько-литовських мірах — 50 волок. У волоках були виміряні землі інших землевласників[8]. У ході ревізії прав на володіння маєтками та межових робіт російські міри витіснялися польсько-литовськими.

Великі земельні володіння, розміряні у волоки, дістали на Північному Лівобережжі польсько-литовські магнати і шляхта. У 1625 р. панові Рапсану відведено в урочищі Синині недалеко від Стародубського міського

---

[6] Винник В. О. Назви...— С. 62—63, ЦДІА України в Києві, ф. 856, оп. 1, спр. 5, арк. 1—3. Szewczyk J. Włoka. Pojęcie i termin na tle innych sredniowiecznych jednostek pomiaru ziemi // Prace geograficzne.— Warszawa, 1968.— N 67.— S. 36.

[7] Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 292, 293, 296.

[8] Багалей Д. И. Новый историк Малороссии: Рецензия [redacted] книгу А. М. Лазаревского. Описание старой Малороссии.— СПб., 1891.— Т. 1.— С. 50; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 7—9, 14.

замку 40 волок землі, а в Стародубському повіті — 50 волок з усіма угіддями. Власниками великих земельних площ і навіть цілих міст — Новгорода-Сіверського, Погара і Мглина стали О. Пясочинський і М. Абрамович. Великі землі дістало духовенство, переважно католицьке. У 1628 р. 85 волок надано чернігівському монастирю проповідників-домініканців і 15 — чернігівському костьолу[9].

Земельні володіння у волоках були відведені також українським козакам. Не маючи коштів, щоб найняти польських жовнірів для охорони українських міст, король Сигізмунд запросив на цю службу козаків. Замість плати їм надано земельні володіння. Для відводу землі в містах, у яких були створені городові сотні, направляли королівських мірничих. У м. Почепі мірничий Велющинський козацьким сім'ям, що відбували кінну службу, відводив "волок четыре".

Військову службу з охорони міських замків відбували також козаки, які володіли 2 волоками землі. Так, А. Королькевич, що мав одну волоку в с. Доманичі "принял другую уволоку по римарю вакуючую и теперь маючи грунт на полконя меєт послугу замковую отправляти як другие козаки"[10]. Оскільки земельні володіння надавали козакам за відбування певних службових обов'язків, 4 волоки називали службою, або пляцем, а її четверту частину — чверткою.

Замок у Стародубі охороняла сотня козаків, якій мірничі відвели 400 волок. Крім ріллі, до волок додавали угіддя, а також право "в'їзду в пущу", тобто право заготовлення деревини для власних потреб. На території, що належала міському замку, козакам наділяли землю під будинки і присадибні ділянки. Земля та споруджені на ній будівлі, за наданими польським урядом правами, передавались у споконвічну власність.

Городові козаки мали право продавати земельні ділянки і господарські будівлі лише особам, які могли відбувати військову службу. На час заселення їм надавано шестилітній привілей, після закінчення якого козаки були зобов'язані кожні чотири місяці з'являтися на реєстрацію, а також давали слово не підтримувати козацько-селянських повстань. Під час воєнних дій, зокрема осади міст, їм видавали окрему плату: кожні три місяці по 8 польських злотих[11].

Козацькі сотні, призначені для охорони замків, були організовані в Стародубі, Мглині, Трубчевську, Почепі та інших містах.

Земельні володіння, розміри яких визначали у волоках, дістали від польського уряду і міста Північного Лівобережжя: Стародуб, Чернігів, Почеп, Мглин та інші. Чернігову, наприклад, були відведені 30 волок землі на міський фільварок, 36 волок — на утримання міського уряду: бурмистра, війта та інших урядовців; Мглину — 10 волок на війта, 6 — на бурмистрів, 2 — на писаря і 2 волоки — на фільварок[12].

---

[9] Багалей Д. И. Новый историк...— С. 51—53; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии.— Чернигов, 1867.— Вып. 2.— С. 155—158.

[10] Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии.— Чернигов, 1885.— Вып. 4.— С. 613, 619, 620.

[11] Багалей Д. И. Новый историк...— С. 53—54.

[12] Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 60—66; Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией во II пол. XVII в. // Воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— С. 410.

Отже, уже в перші роки свого адміністрування на Північному Лівобережжі України уряд Речі Посполитої вживав заходи до запровадження для виміру земельних площ польсько-литовських мір.

Визвольна війна ліквідувала землеволодіння польсько-литовських магнатів і шляхти, але вимір земельних площ у волоках зберігся. У цих мірах зазначено розміри земельних володінь української шляхти, тих її представників, які, вступивши до козацького війська, зуміли зберегти їх під час війни. Так, одному з них, П. Ярмултовському, за заслуги перед козацьким військом Б. Хмельницький видав універсал на довоєнні володіння: с. Вербичі та 6 волок у с. Горбовому. У волоках були зазначені земельні володіння в універсалах, які гетьмани І. Самойлович та І. Мазепа надали Чернігову[13].

Покинуті під час війни земельні володіння польсько-литовських магнатів і шляхти на правах займанщини заселяли українські козаки, селяни та міщани. Деякі з цих володінь, як, наприклад, у с. Лотаки Стародубського повіту, були поділені "на полоси, то есть у волоки". Люди вважали заселені землі своєю власністю, продавали їх і купували. Землі лотаківських жителів наприкінці XVII ст. почав скуповувати в козаків та селян сільський священик І. Пригара, а у 20—30-х pp. XVIII ст.— городовий отаман Озерський, якому в Лотаках опісля належало 19 різок землі, а "полос з тих резок, то есть уволок, пол 4 з третиною уволоки"[14]. Різка становила третину волоки, бо під час поділу земель на волоки кожне з трьох полів — ярове, озиме і пар — розбивали на стільки ділянок, скільки волок мало все село. Господар волоки діставав у кожному полі частину своєї ділянки, яка називалася різом[15].

Розміри земельних ділянок, які Озерський купив у козаків та селян, зазначувано у пляцах та їх фракціях. Так, у 1751 р. йому належали "треть пляца Игнатовського грунту" та "чвертка Веребевського". У цих же мірах зазначено розміри козацьких і селянських наділів, які в першій половині XVIII ст. скупав у с. Лотаки Стародубського полку його полковий суддя М. Ханенко. Одну чвертку він придбав "рублей за десять монеты доброй лечбы российской", три чвертки — за тридцять, а пляц з чверткою — за п'ятдесят. Коли ж після смерти М. Ханенка його нащадки звернулися до гетьмана К. Розумовського за підтвердженням їхніх прав на ці володіння, то вказали їхній розмір — "полдесяти уволоки"[16]. Тобто розмір земельних ділянок козаків і селян у пляцах і чвертках, які перейшли у власність М. Ханенка, був зазначений уже у волоках.

Існування різних мір для виміру земельних площ козаків і селян та феодалів — як світських, так і духовних — підтверджують купчі на земельні володіння жителів с. Новий Дроків Стародубського полку, про-

---

[13] Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. 1729—1730 // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Изд. Н. П. Василенка.— Чернигов, 1908.— Вып. 3.— С. 363—366.

[14] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 166—167; ф. 51, оп. 3, спр. 611а, арк. 20 зв.

[15] Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.— К., 1905.— С. 169.

[16] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 169, 172 зв., 173, 173 зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 3798, арк. 2, 2 зв.; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 61, спр. 1093, арк. 1 зв., 2 зв., 3 зв.

дані 1729 р. Розміри їх зазначено "в пляцах, мерою шесть чверток", але лежали ці володіння "смежно с одной стороны от уволоки поповой"[17].

У тих випадках, коли земельні володіння селян переходили у власність феодала, одиниці виміру їх не змінювали — так було, наприклад, 1742 р. у с. Тимоновичі Стародубського полку та у ще кількох селах. За царською грамотою їх передано у власність графові О. Розумовському. У складених у зв'язку з цим описах розміри селянських та козацьких земельних наділів були зазначені у пляцах: у с. Тимоновичі "пахатного поля по исчислению" — 21 пляц, у с. Хотіївка — 10 пляців, у с. Крапивна — 8 пляців і т. д. Пляцам і чверткам послуговувалися в Тимоновичах і 1765 р. Так було і в маєтку генерального бунчужного І. Бороздни в с. Медведові Стародубського полку. Земельні ділянки козаків та селян у селі вимірювали в українських мірах — чвертках ріллі, хоча розмір земельних володінь власника маєтку визначено в російських мірах висіву — четвертях, які поступово витісняли польсько-литовські волоки[18].

Стосовно походження міри пляц, то в документальних джерелах другої половини XVIII ст. зазначалося: у козаків Клименків, що проживали у Стародубському полку, "грунту, по тамошнему названию пай или пляц, в нем четыре чвертки"[19]. Звідси виходить, що пляц був паєм, частиною спільного володіння членів певного об'єднання, які названі в документах сябрами, що в той же час означало пайовики у спільному володінні. А саме́ об'єднання було общиною сябрів, яка виникла в процесі розпаду великої сім'ї на окремі, менші сімейні групи, пов'язані між собою спільністю походження, кровною спорідненістю, збереженням загального володіння їхніх предків. У деяких випадках сябринні союзи виникали внаслідок об'єднання з певною метою кількох неродинних сімей.

Сябринні землі, що належали усім членам общини ділилися на частини (паї) відповідно до кількости сімей. Паї не були постійним, незмінним володінням, а переходили після переділів, купівлі-продажу від одних сябрів до інших, а також до сторонніх осіб, яких приймали до общини. При цьому продавалася або передавалася не конкретна земельна площа, а тільки право нового власника на частку в ріллі та угіддях села. Це сприяло збереженню спільного земельного володіння. До того ж питання купівлі-продажу спершу погоджували з усіма членами общини.

Проте сябринні союзи Лівобережної України не були однорідним соціальним організмом. Як серед козаків, так і серед селян у них існували майнова нерівність і соціальне розшарування. Багаті козаки і селяни скуповували земельні ділянки сябрів і прагнули до виділення із спільного землеволодіння, підриваючи єдність союзу. Крім того, через можливість вступити в общину, купивши один з паїв, у сябринні об'єднання проникали духовні та світські феодали. Як члени союзу, вони мали переважне право на купівлю й решти частин. Це призводило до розкладу сябринних союзів.

---

17 Ханенко А. Исторический очерк...— 1870.— С. 73; Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 года.— Вятка, 1888.— Приложение: Земельные акты.— С. 24.

18 ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 55436, арк. 316, 320, 321, 326, 334; ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 8.

19 ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 640—641.

Сприяв цьому і дальший розвиток на Лівобережжі феодальних відносин. Його наслідком були поступове закріпачення селянства і перехід сябринних володінь у власність феодала. Щоб зберегти свої общинні землі, козаки відмежовували їх від селянських або ділили між усіма членами общини. Такий поділ відбувся 1765 р. в с. Тимоновичі Стародубського полку. Причиною його став царський указ про передачу села графові О. Розумовському, за яким селяни стали графськими підданими, а їхні земельні володіння — його власністю. Тому козаки Тимонович вирішили відмежувати свої землі та поділили їх. Землю ділили "пудовищем", як називали в селі пужално, та кроками. Спочатку земельні володіння були поділені на пляци, кожен з яких складався з чотирьох четвериків (чверток), або шести шосток. Четверик у свою чергу ділився на чотири мірки (четвертини), або на три третини, що мали бути рівні між собою. Проте це не завжди вдавалося, бо засоби виміру, якими користувалися жителі села, були недосконалими. Вони викликали багато спорів, що раніше приводило до мало не щорічних переділів не тільки ріллі, а й сінокосів і лісу. Були випадки, коли переділи [redacted] селі проводили навіть під час дозрівання хлібів.

За поділом землі в 1765 р. підданим О. Розумовського [redacted] Тимоновичах відведено 30 1/3 чвертки ріллі й угідь, козакам — 40 1/6[20]. Закріпачення селянства, перехід їхніх земельних володінь у власність феодала привело до розкладу сябринної й утворення сільської общини. Під час розділів землі між козаками і селянами паї загального володіння єдиної раніше сябринної общини стали застосовувати як одиниці виміру земельних площ.

Отже, на Північному Лівобережжі України у XVII—XVIII ст. для виміру земельних площ використовували волоки, пляци та їх фракції. Волока як земельна міра ділилася також за системою трьох і чотирьох. Так "треть уволоки" продав 1712 р. житель с. Гриденки Стародубського полку полковому обозному. Житель с. Косачі цього ж полку Я. Булашевич купив у односельців "поля пахатное з засевом у полволоки"[21].

Волока як міра ділилася також на 30 моргів. Проте волока як наділ мала різну кількість моргів, бо крім компенсації селянам за втрати, пов'язані з плануванням і поділом сільської території, до нього входив ще "наддавок", тобто додаток на город і поселення,— 3 морги. Різниця між волокою — мірою і наділом — інколи досягала від 30 до 47 моргів[22].

Крім відмінностей між величинами волоки як міри і як наділу існували і регіональні розходження, які з'явилися у часи, коли Україна перебувала у складі Речі Посполитої. В основі їх лежала міра лікоть, величина якої в Польщі була значно менша, ніж у Литві. 75 ліктів становили один шнур (литовський — 22 сажні 2 аршини і 9 вершків, польський — 20 сажнів 2 аршини і 9 вершків), яким міряли волоки і морги. Один шнур у довжину і три у ширину становили морг, величина якого [redacted] Литві була 0,7 десятини (0,8 га), у Польщі — 0,5 десятини (0,6 га). Волока налічувала дев'яносто шнурів у довжину і один у ширину, або тридцять

---

[20] Ханенко А. Исторический очерк...— 1870.— С. 73.

[21] ЦДІА України в Києві, ф. 208, оп. 1, спр. 24, арк. 29; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів.— К., 1929.— Т. 1.— С. 469—470.

[redacted] Похилевич Д. Л. Волока...— С. 66—68.

шнурів у довжину і три в ширину й у Литві мала близько 20 десятин (22 га), а в Польщі — коло 17 десятин (19 га)[23].

У північних районах Лівобережної України вживали як литовських, так і польських волок та їх фракцій. Оскільки Чернігівщина і Новгород-Сіверщина у складі Чернігівського князівства, а потім воєводства були приєднані після Деулінського перемир'я до Польщі, тут переважали польські волоки розміром 17 десятин і морги — 0,5 десятини. Стародубський і частина Мглинського, Суразького і Новозибківського повітів у складі Смоленського воєводства були приєднані до Литви. У цих повітах користувалися волоками, розмір яких був близько 20 десятин, а морга — 0,7 десятини. Межовою інструкцією російського уряду, виданою 13 травня 1754 р., — Лівобережна Україна тоді вже була у складі Російської імперії — визначено розмір тих земельних мір, якими користувалися на території колишнього Смоленського воєводства. Інструкція встановлювала площу морга — 1452 квадратні сажні, що становило 0,7 десятини, а волоки — 19 десятин 2010 квадратних сажнів. Десятина у XVIII ст. дорівнювала 2400 квадратним сажням, тобто площа волоки була близько 20 десятин[24]. Як бачимо, волоки і морг, якими користувалися у Смоленському воєводстві, дуже близькі до їх литовських величин.

У Мглинському повіті волоки і морги збереглися до кінця XVIII ст.: "Поля пахатного полпяти уволоки, моргов восемь" (1770). Тому площу морга поля, через який відбулася 1778 р. судова справа у Мглині, можна вважати за 0,7 десятини, або 0,8 гектара[25]. Безпосередньо до Польщі були приєднані землі Київського воєводства. На цих землях запроваджувано польські коронні міри: волока розміром близько 17 десятин і морг — 1317 квадратних сажнів, або приблизно 0,5 десятини[26].

Враховуючи регіональні відмінності волоки та різницю величин міри і наділу площу її на Північному Лівобережжі України можна вважати від 17 (19 га) до 20 десятин (22 га), а морга — від 0,5 (0,6 га) до 0,7 десятини (0,8 га).

На відміну від волок та її фракцій, якими на Північному Лівобережжі вимірювали переважно земельні площі феодалів, прості козаки, селяни та міщани розміри земельних ділянок визначали здебільшого в пляцах та його фракціях: чвертках, шостках, третниках та четвертинах. Більшість дослідників уважає, що розмір пляца дорівнював т. зв. козацькій службі, а величина чвертки — волоці[27].

Автор опису Суразького повіту Чернігівської губернії Г. Єсимонтовський, предки якого вже в першій половині XVII ст. мали земельні володіння на Північному Лівобережжі — с. Єсимонтовку "с восьми дворками на п'яти чвертках поля", зазначав, що в цьому повіті "в старовин-

[23] ЦДІА України в Києві, ф. 856, оп. 1, спр. 5, арк. 1—3; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 46—47.

[24] ПСЗ.— СПб., 1830.— Т. 14.— № 10 237.

[25] ЦДІА України в Києві, ф. 789, оп. 2, спр. 19, арк. 46, 293.

[26] Київський обласний державний архів, ф. 35, оп. 1, спр. 358, арк. 1, 1 зв.

[27] Див.: Есимонтовский Г. Н. Описание Суражского уезда Черниговской губернии.— СПб., 1846.— Ч. 1.— С. 6; Багалей Д. И. Новый историк...— С. 103; Филимонов Е. С. Материалы по вопросу об эволюции общинного землевладения: Краткий исторический очерк малорусского землевладения.— Пермь, 1896.— Вып. 2.— С. 9, 31.

них селах земля вимірювалася чвертками — ця назва збереглася і донині (тобто у 1846 р., коли вийшла книга.— **Н. Г.**) у Мглинському повіті, поблизу м. Почепа. Чвертка землі при проведених продажах становила простір, який дорівнював польській уволоці"[28].

Розмір чвертки визначали також російські урядовці. Так, управитель маєтків російського князя О. Меншикова у Почепській сотні Стародубського полку у відомості, складеній на початку XVIII ст., прирівняв чвертку до російської міри жереб'є. Розмір цієї міри на початок XVIII ст. встановити не вдалося, але за царським указом від 28 жовтня 1780 р. вона дорівнювала 22 десятинам. З певними допусками таким можна вважати і розмір чвертки[29].

Чвертку використовували також як одиницю оподаткування. Розмір податку з чвертки не був сталим. Відомо, що за гетьманування І. Мазепи, тобто у 1687—1708 рр., розмір грошового податку з чвертки становив 1 крб. 20 коп. У селах Стародубського полку, приписаних до міських ратуш у перші роки гетьманства І. Скоропадського, цей податок становив 75 коп. У той же час у володіннях князя О. Меншикова на Північному Лівобережжі грошовий податок з чвертки був 2 крб. 88 коп.[30]

Чотири чвертки становили пляц, або козацьку службу, котрі теж були як мірами, так і одиницями оподаткування: від пляца селяни платили податок, а козаки відбували військову службу. Розділюючи земельні володіння, пляц та чвертку доводилося ділити на частини, які теж стали застосовувати для їх виміру[31].

Оскільки пляц дорівнював 4 чверткам, а чвертка — волоці, то розмір пляца можна прийняти від 68 до 80 десятин, тобто він був значною за величиною мірою. Цілі пляци збереглися у XVIII ст. переважно у володінні багатих козаків, землі яких перебували у спільній власності кількох розрізнених сімей. Так, сім'ям козака І. Пригаровського і його братів належало у 1767 р. в с. Лотаки Стародубського полку "поля пахотного [...] по тамошнему названию полтора пляца без полчвертки", що становило близько 110 десятин ріллі. Рядові ж козаки володіли, як звичайно, частинами пляца. У Тимоновичах жителям 7 двору належала п'ята, 24 — вісімнадцята частина пляца. Ще дрібніші їх частини були в користуванні селян[32]. Наприкінці XVIII ст. для виміру земельних площ використовували переважно фракції пляца: чвертку, третину, шостку, четвертину.

На відміну від пляца, земельної міри, на Лівобережжі вживався також термін "плец", що означав двір, дворове місце. У містечку Кобеляках Полтавського полку 1762 р. був проведений опис селянських дворів. У першій хаті цього містечка жила вдова Федориха з сином, яким належало "плеца мерою вдовж семьнадцать с половиною, а вширь четырнадцать триаршинных саженей". У цьому ж містечку Я. Чухрай "оставя плец

---

28 Есимонтовский Г. Н. Описание...— С. 6; Генеральне слідство...— Т. 1.— С. 492.

29 ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 61997, арк. 214, 214 зв.; ПСЗ.— Т. 20.— № 15077.

30 ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 61997, арк. 214, 214 зв.; Багалей Д. И. Новый историк...— С. 82; ЦДІА України в Києві, ф. 53, оп. 1, спр. 29, арк. 2.

31 ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 640—641; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 55436, арк. 316, 320—326, 334; ф. 61, спр. 1093, арк. 1 зв., 2 зв., 3 зв., Ханенко А. Исторический очерк...— 1870.— С. 73.

32 ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 110, арк. 626—643а.; спр. 115, арк. 302—540; спр. 118, арк. 547—549.

свой впусте" живе як підсусідок "безгрунтовий". Такі ж плеци траплялися і на Північному Лівобережжі, але там вони називалися "селидебными", або "пустыми", пляцами, на відміну від пляців — земельних мір. Так, з опису слободи Буди (у 1776 р.) зазначено "селидебных пляцев и огородов, а в поле чверток со всеми угодьи 12 з половиною"[33].

Наприкінці XVIII ст. пляц майже не використовували для виміру земельних площ, проте в значенні двора, дворового місця цей термін уживався. Тому в указі царського уряду від 28 жовтня 1780 р. зазначалося: "пляцы николы однаковой меры не имели, а просто под сим названием на польском языке разумелось всякое место"[34].

У центральних і південних районах Лівобережної України та в деяких північних, де не було сябринного землеволодіння, для виміру земельних площ застосовували міру день. Величина цієї міри відповідала площі ріллі, яку можна було одним плугом або сохою зорати за трудовий день: "поля пахатного дней на восемь орання единою сохою", "на 70 дней в одну соху пашучи" — так зазначали розміри ріллі в документах[35].

Днем вимірювали земельні площі не тільки на Лівобережній Україні. У різні історичні періоди така міра була відома в багатьох країнах. У Римі в I ст. н. е. це був юґер, що дорівнював земельній площі, яку можна було зорати за день роботи в полі. У феодальній Німеччині таке ж значення мав морґен, в Англії — акр, а в Грузії ця міра мала таку ж назву, як і в Україні,— день ріллі[36].

З XIV ст. міру морґен стали застосовувати для виміру земельних площ у Польщі та Литві під назвою морг[37]. У XVI — першій половині XVII ст. морг став застосовуватися в Україні.

Величина міри день залежала від конкретних умов, у яких відбувався вимір земельних площ. На її розмір могла вплинути якість ґрунту, фізична сила людини, знаряддя праці, якими користувалися при оранці, фізичні можливості худоби, погодні умови. Тому встановлення розміру міри день було складною проблемою для дослідників.

Перші спроби визначити її величину зроблено ще в другій половині XVIII ст., під час проведення на Лівобережній Україні Генерального опису. Російські офіцери, які проводили опис, не знали величини міри день, тому звернулися по довідки до генерал-губернатора Лівобережної України графа П. Румянцева. Але він теж не мав таких відомостей і наказав "так называемые дни во всяком месте обмеривать" "применяясь квадратными саженями"[38].

Російський полковник Огарьов, який очолював комісію для складання опису в Лубенському полку, вирішив визначити величину цієї міри, вимірявши кілька земельних ділянок розміром день. У результаті цих вимірів

---

[33] ЦДІА України в Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 1941, арк. 21, 25; Ін-т рукопису, ф. 1, спр. 60693, арк. 1, 2.

[34] ПСЗ.— Т. 20.— № 15077.

[35] ЦДІА України в Києві, ф. 54, оп. 3, спр. 2309, арк. 7, 8; ф. 57, оп. 1, спр. 4, арк. 193; ф. 51, оп. 3, спр. 559, арк. 19.

[36] Струмилин С. Г. О мерах феодальной России // Вопросы истории народного хозяйства СССР.— М., 1957.— С. 12.

[37] Szewczyk J. Włoka...— S. 36.

[38] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 124, арк. 87, 96.

полковник установив, що "мера в Лубенском полку, днями называема, неравна"[39].

У Київському полку комісію для проведення Генерального опису очолив прем'єр-майор Орловського піхотного полку Аршеневський. Він наказав членам комісії, які проводили опис, указувати в документах "меры на каждый день оранки тысячу семьсот сорок квадратных саженей", тобто приблизно три чверті десятини. Не відомо, як був встановлений такий розмір міри день, але з ним не погодився один із членів цієї комісії бунчуковий товариш Є. Савич. Про це він повідомив Малоросійську колеґію, зазначивши, що "в Киевском полку не везде земля равна, так и в иных местах орут двумя лошадьми, а в иных парою и четырьма, а в третьих прочих шесть и восемью волами, а называется одинаково оранкою днями, то есть сколько в день может выорать". Є. Савич уважав також, що міра день не завжди однакова, а її величина змінюється залежно від конкретних умов, і на Київщині вона менша, ніж три чверті десятини[40].

Величина міри день залежала насамперед від умов оранки. Залежно від якости ґрунту змінювалися знаряддя праці. Так, у північних районах Лівобережжя, де переважали піщані та супіщані ґрунти, для обробітку використовували переважно соху з кінним запрягом. На Центральному і Південному Лівобережжі орали важким українським плугом, запряженим волами. Тобто українське населення пристосовувало знаряддя праці й робочу худобу до тих земель, які обробляло. Навіть у сусідніх поселеннях з різною якістю ґрунту в одних орали плугом, у який запрягали двох або більше волів, в інших — сохою, запряженою кіньми, а міра для визначення площі землі була однакова[41]. Тобто, застосовуючи різні знаряддя праці й робочу худобу, за день можна було виорати приблизно однакову кількість земельної площі.

Враховуючи це, дослідники не полишали спроб встановити розмір міри день. Так, О. Шафонський, який у 1786 р. підготував топографічний опис Чернігівського намісництва, навів відомості про міри по семи його повітах. Велике поширення мала міра день, яку застосовувано в усіх повітах, крім Чернігівського. Тільки в ньому розмір ріллі визначався "не днями, а четвериками, у який 6 государевих четвериків входить [...], а четверик висіву те саме майже займає, що одна соха за один день зорати може"[42].

Отже, у Чернігівському намісництві майже в усіх повітах розміри ріллі визначали в мірах день. А площа їх відповідає площі ріллі, на якій можна висіяти місцевий четверик жита. У ньому вміщувалося 6 російських ("государевых") четвериків. Середня норма висіву жита на десятину — 8 російських четвериків (четвертей). Тоді день поля буде дорівнювати трьом чвертям десятини.

---

[39] Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией.— Нежин, 1913.— Т. 1.— С. 223.

[40] ЦДІА України в Києві, ф. 54, оп. 3, спр. 3240, арк. 1, 2; Максимович Г. А. Деятельность...— С. 291.

[41] Див.: Общее обозрение местожительства казаков Черниговской губернии // Земской сборник Черниговской губернии.— 1877.— № 5—8. Приложение.— С. 43; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців.— К., 1971.— С. 29.

[42] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 224.

Трьома чвертями десятини вважали міру день багато відомих дослідників[43]. Вони сприймали її як сталу, незмінну величину, що, однак, не відповідало значенню цієї міри, залежної від конкретних умов землевиміру.

Існувала також думка, що міра день не може бути прийнята у значенні одиниці виміру земельної площі, бо вона не мала загальноприйнятої, строго визначеної норми. Деякі дослідники намагалися встановити таку норму на основі дослідження архівних джерел[44]. А загалом у дослідженнях учених розмір міри день зазначали по-різному: від половини до трьох чвертей десятини і навіть у цілу десятину[45].

Увага дослідників до міри день, що прагнули встановити її величину, пояснюється широким застосуванням цієї міри на території Лівобережної України, крім тих місцевостей, де переважали часткові міри й міри висіву[46].

Селяни, козаки і міщани застосовували день для виміру земельних площ у другій половині XVII—XVIII ст. Так, за даними 1726 р. у містечку Березні Чернігівського полку розміри ріллі зазначено в мірах день. У 1785 р., при проведенні опису в Чернігівському намісництві основною одиницею виміру земельних площ у Березні та повіті знову ж таки зазначено цю міру. На Чернігівщині вона збереглася і в XIX ст.[47].

Встановлення розміру міри день — одна з найскладніших проблем історичної метрології, бо в документах розміри земельних ділянок у цих мірах зазначено звичайно: "Живе Данило Оробенко. Поля шесть дней, леса на два дня", "Трохим и Дмитро Дрененки, сыны оной Дренихи [...] Поля дней три" (1744 р., м. Переволочна Прилуцького полку)[48].

Часто нарівні з мірою день у документах зазначено міри висіву, або квадратні сажні, рідше — десятини. Для визначення розміру міри день можна було б використати дані цих мір, які легко переводяться в сучасні. Так, десятина дорівнювала 2400 квадратним триаршинним сажням, або 1,1 га. Але тому що виміри цих земельних володінь проводилися по окружній межі, а не геометричним методом із застосуванням геодезії, зазначені у джерелах величини, виражені у квадратних триаршинних сажнях і десятинах, здебільшого недостовірні.

---

[43] Див.: Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVIII вв.— К., 1876.— С. 102, 103; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 50; Основные начала малороссийского межевого положения.— Б. м., 1860.— С. 34; Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.— 1883.— № 12.— С. 566; Лучицкий И. В. Киев в 1766 г. // Там же.— 1888.— № 5.— С. 24, 39; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— К., 1891.— Т. 3: Полк Прилуцкий.— С. 178; Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси // Русская мысль.— 1892.— № 5.— С. 11; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1924.— Т. 1, вып. 1.— С. 191.

[44] Максимович Г. А. Деятельность...— С. 333, 335, 336; Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1915.— Вып. 12.— С. 115—117.

[45] Див.: Єрофіїв І. Л. До питання...— С. 46; Винник В. О. Назви...— С. 58; Путро О. І. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. /// УІЖ.— 1982.— № 7.— С. 143—147.

[46] Лепенко Н. О. Генеральний опис...— С. 134—137.

[47] ЦДІА України в Києві, ф. 53, оп. 2, спр. 1080, арк. 1111; ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 7, 7 зв.; Общее обозрение...— С. 43.

[48] ЦДІА України в Києві, ф. 1632, оп. 2, спр. 134, арк. 5—7.

Найбільш реальним методом визначення розміру земельних площ було зіставлення її величини з кількістю висіяного на ній зерна.

Для аналізу відношення між мірою день і кількістю висіяного зерна були взяті матеріали Генерального опису Переяславського полку, бо дослідники вважали, що в цьому полку опис проводився краще, ніж в інших[49].

У документах Бубнівської та Ірклiївської сотень Переяславського полку зазначено, що на двох днях поля висівалося переважно четверть жита. Так, у с. Слободка Бубнівської сотні "нива на [illegible] дней в урочищи Карпового узвоза на ней высевается ржи 3 четверти". У с. Загородниці Іркліївської сотні "нива [...] на 4 дни, сеется на оной ржи две четверти". Про співвідношення дня поля і четверті в Золотоноській сотні повідомляли у Малоросійську колегію її козаки: на полі "в 130 дней высевается разной пашни четвертей 65"[50].

Документи Генерального опису Воронківської сотні Переяславського полку досліджував П. Федоренко. Проаналізувавши їх, цей автор визначив, що "четверть жита, гречки, ячменю, пшениці відповідала двом дням. Четверть вівса одному дню. Четверть проса восьми дням"[51]. Звичайно для виміру земельних площ у мірах висіву використовували кількість висіяного жита. Тоді день поля у цій сотні дорівнював площі, на якій висівалося півчверті зерна, тобто становив півдесятини.

Піщанську сотню Переяславського полку за цими ж документами досліджував І. Ковба. Проте земельним мірам у статті приділено мало уваги. Зазначено лише, що на 2 днях поля висівали здебільшого четверть зерна[52].

Отже, у переважній більшості сотень Переяславського полку, за матеріалами Генерального опису, на двох днях поля висівалася четверть зерна. Тому міру день у Переяславському полку можна рахувати за півдесятини.

У документах трапляються також відомості про те, скільки зерна вважалося за норму висіву на площі землі розміром день поля. Так, у містечку Бориспол Київського полку ревізори зазначили, що на полі у 6 днів висівали "разного хлеба на каждые два дня по одной четверти"[53].

Такі співвідношення норми висіву і дня поля зберігалися до кінця XVIII ст. У Лохвицькому повіті Чернігівського намісництва, наприклад, у 1785 р. "рожь засевается на пахотных полях днями, а не десятинами, полоса ораной земли один день, выходит на оную в засеве жита 5 четвериков". Того ж року в Прилуцькому повіті — "на дне в посеве четыре четверики", у Зінківському — "ржи на двух днях оранки полагается в посеве полторы чвертки", у Березнянському того ж намісництва — "на 86 600 дней пахотной земли 43 300 четвертей жита"[54].

[49] Максимович Г. А. Деятельность...— С. 277; Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765—1768) // УІЖ.— 1960.— № 6.— С. 132.

[50] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 166, арк. 11; спр. 194, арк. 69; спр. 249, арк. 1-а, 2; ф. 54, оп. 1, спр. 688, арк. 51—52.

[51] Федоренко П. К. Воронковская сотня...— С. 115.

[52] Ковба И. С. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 года) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Вып. 12.— С. 44, 46.

[53] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 44, 46, 96.

[54] Там само.— Ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 7, 41, 50, 69.

Отже, у названих повітах Чернігівського намісництва норма висіву зерна, насамперед жита, на дні поля становила 0,5—0,75 четверті. Тому величиною міри день можна умовно вважати від половини до трьох чвертей десятини.

Для визначення величини міри день дослідники вдавалися і до перевірки на практиці кількости землі, яку можна виорати за трудовий день. Так, М. Рклицький, готуючи до публікації у 1909 р. статистичні матеріали Генерального опису по Золотоніському повіту, вирішив визначити величину міри день експериментально. Для цього вибрав найпростіший випадок: коли власник мав небагато ріллі в одному полі й засівав її всю. М. Рклицький прийшов до висновку, що при зіставленні кількости висіяного зерна на десятину посіву "день оранки дорівнює приблизно 75 відсоткам нашої десятини"[55], тобто трьом чвертям її. За іншими перевіреними експериментальним шляхом даними, наприклад у Кролевецькому повіті Чернігівської губернії, "сохою за день можна зорати півдесятини", на Полтавщині для оранки десятини навесні та восени було потрібно два дні[56]. Як бачимо, на Чернігівщині, де орали і сохою, і плугом, та на Полтавщині, де застосовували плуг з двома, трьома парами волів у запрягу, щоб зорати десятину, потрібно було два дні.

Наприкінці XVIII ст. склалася також офіційна точка зору на величину цієї міри. Вона була вироблена під час підготовки 1787 р. інструкції щодо розмежування Київської губернії. У ній вказувалося рахувати "в каждом дни [...] по полдесятины"[57].

Міра день ділилася на упруги. У XVIII ст. її визначали так: "Упруг означає один запряг або час, за який, не випрягаючи з плуга чи сохи худоби для відпочинку, орач оре і як то на день три рази буває, то й упругів на день три належиться"[58]. Таке співвідношення мір дня і упруга трапляється і в документальних джерелах. У судовій справі між дворянином с. Попівка Конотопського повіту К. Воляхівським і козаком того ж села Н. Дяченком за поле ріллі розміром [illegible] днів зазначено, що воно розміщувалося у трьох змінах і складалося із шести нив у 24 упруги[59]. Тобто у дні було 3 упруги.

Розмір міри день впливав і на величину упруга. Так у м. Решетилівці Полтавського полку "пляц пустий [...] оранки на 1 упругу мерою 580 квадратных саженей", у м. Борисполі Київського полку "в поле земли пахотной [...] у Щерковища на 4 упруги в 5 верстах [...] мерою две тысячи триста двадцать квадратных саженей"[60]. Тобто упруг у 580 квадратних сажнів становив третину від міри день у 1740 квадратних сажнів. В архівних документах трапляються й інші величини міри упруг. Аналіз

---

[55] Р к л и ц к и й М. В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 г. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства [illegible] 1909 г.— Полтава, 1910.— С. 149.

[56] Див.: Материалы для оценки земельных угодий.— Чернигов, 1887.— Т. 1 б: Кролевецкий уезд / Сост. П. П. Ч е р в и н с к и й.— С. 35; В а с и л е н к о В. И. К истории размежевания земель в Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии.— Полтава, 1905.— Вып. 1.— С. 7.

[57] ЦДІА України в Києві, ф. 193, оп. 2, спр. 300-а, арк. 19.

[58] Ш а ф о н с к и й А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 198.

[59] ЦДІА України в Києві, ф. 1032, оп. 2, спр. 464, арк. 16.

[60] Т а м с а м о.— Ф. 57, оп. 1, спр. 349, арк. 153; спр. 357, арк. 152.

цих документів показує, що упруг як третина міри день може дорівнювати від 400 квадратних сажнів (0,18 га) до 600 квадратних сажнів (0,27 га).

Ще однією мірою земельних площ, яку застосовували козаки і селяни, був гон (гони). Вимір земельних площ у гонах виник при оранці, коли довгі смуги або ділянки землі ділили поперек на кілька частин, щоб не дуже стомлювати худобу і давати їй відпочинок на поворотах. Кожну частину полоси обробляли за один захід[61].

На Лівобережній Україні міру гони застосовували самостійно і разом з іншими одиницями виміру. Розміри земельних володінь жителів містечка Басані Переяславського полку в другій половині XVIII ст. були зазначені так: "Нива двое гоней через дорогу Барышевскую под горбом, дней на семь, об межу гон един", "нива в урочищи за Лещиным гайком на двое гоней, на три дни без упруга"[62].

Гонами користувалися переважно для визначення довжини. Ширину ж визначали сажнями або ступенями[63].

Міра гони залежала від реальних умов виміру. На її величину впливали різні чинники: техніка, якою обробляли ґрунт, фізична сила людини, що нею управляла, погодні умови. Тому розміри гона не були сталими. На Чернігівщині, наприклад, він становив близько 125 сажнів (270 м), на Полтавщині коливався від 120 (260 м) до 250 сажнів (540 м)[64].

У XVIII ст. міра гони була уніфікована: застосовувалися переважно великі гони — 120 сажнів (260 м), середні — 80 (173 м) і малі — 60 сажнів (130 м). Проводячи межові роботи, враховували величину гона: при розмірі десятини 2400 квадратних триаршинних сажнів і довжині гона 120 сажнів, ширину десятини планували на 20 сажнів, при довжині гона 80 і 60 сажнів — відповідно на 30 і 40 сажнів[65].

Урахування розмірів гона при поділі земельних ділянок на десятини підтверджують й етнографічні матеріали. Так, на Полтавщині відповідно до розмірів гона розраховували десятини: 120×20, 80×30 і 60×40 сажнів, причому поле завдовжки 120 і завширшки 20 сажнів називали одногонним, завдовжки 240 сажнів — двогонним і т. д.[66]

Міра гони була поширена не тільки на Лівобережній Україні. У східних слов'ян вона відома з глибокої давнини. У XVII—XVIII ст. її застосовувано для виміру земельних площ у Росії, Білорусії, Сербо-Хорватії, Чехії та Польщі. Гон як сільськогосподарський термін зберігся до нашого часу і вживається на позначення борозни ріллі в один бік до повороту[67].

Часто нарівні з гонами для виміру земельних площ на Лівобережжі застосовували міру ступінь, яка вживалася у двох метрологічних значеннях: міра, що співвідноситься з довжиною крока і з довжиною ступні.

---

[61] Див.: Молчанова Л. А. Народная метрология: (К истории народных мер длины).— Минск, 1973.— С. 52.

[62] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 163, арк. 446; спр. 164, арк. 157.

[63] Там само.— Ф. 1566, оп. 1, спр. 1, арк. 36 зв., 51; Мякотин В. А. Очерки...— Т. 1, вып. 1.— С. 243.

[64] Основные начала...— С. 47, 48.

[65] Винник В. О. Назви...— С. 45.

[66] Дорошкевич Л. Народна математика.— С. 163; Зінич В. Народна математика...— С. 59, 60.

[67] Див.: Молчанова Л. А. Народная метрология...— С. 52; Романова Г. Я. Наименование мер длины в русском языке.— М., 1975.— С. 136.

Для виміру земельних площ найуживанішою була міра ступінь, яка дорівнювала великому кроку. Так, вдова Федора Кирика, жителя с. Середники Гадяцького полку, заявила, що в 1733 р. її чоловік продав осавулові Ситенку поле ріллі, яке лежить “гонами на столбовой шлях з Гадяча до Лохвицы идучий ступеней пятьдесят, ступень по алтыну, за цену за единого рубля за пятьдесят копеек”. У 1734 р. селянин того ж села А. Чорний продав осавулові ниву “в ширину ступеней осьмдесят, ступень по две копейки, ценою за одного рубля шестьдесят копеек”[68].

Ступенями вимірювали земельні площі й в інших полках Лівобережної України. Вдова Федориха зі сином, яка 1762 р. проживала в містечку Кобеляках Полтавського полку, “имеет поле пахотное под урочищем Громовым ступеней на сорок”; полтавець І. Голобородько продав того ж року “ниву ступеней на сорок”[69]. Розмір міри ступінь визначався відстанню між обома ногами (носками або п’ятками). На Лівобережжі її вважали найменшою одиницею виміру відстані на землі, яка дорівнювала великому кроку людини, або приблизно 1 аршинові (71,12 см). Міра ступінь мала широке застосування переважно в центральних і південних районах Лівобережжя.

На Північному Лівобережжі для виміру невеликих земельних ділянок використовували міру шаг, яка відповідала довжині ступні, підошви взуття. Її розмір дорівнював приблизно 1 футу (30,48 см)[70].

Зібраний необмолочений хліб на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. і у XVIII ст. складали в снопи, копи, скирти, а сіно — в копиці, стоги, вози, скирти (скирди). Деякі з цих одиниць застосовували для виміру земельних площ. Скосивши хліб, його в’язали у снопи. Вологі снопи укладали для просушування в хрестці, п’ятки, які ставили по 5 снопів, у бабки, суслони — по [illegible] снопів або в п’ятнадцятки. Коли снопи підсихали, їх складали в полукопи (30 снопів) або в копи (60 снопів) і за ними визначали розмір врожаю.

У побуті копи мали різну кількість снопів. Так, у с. Курковка Стародубського повіту наприкінці XVIII ст. зібраний врожай уклали в 15 кіп по 80 снопів. Але за прийнятою на Лівобережжі нормою копою вважали 60 снопів. У Гадячі кількість хліба, зібраного 1757 р., рахували “с каждой копы, которая числится в шестидесяти снопах”. Того ж року у Зінківській сотні Гадяцького полку з однієї посіяної четверті жита скошено 6 кіп “считая в копе по шестидесяти снопов”. Біля містечка Березного Чернігівського намісництва у 1785 р. на землях міських дач родиться жита “коп тысяч до пятнадцати, в копе разумеется 60 снопов”[71].

Копою в 60 снопів визначали не тільки розмір урожаю. Її застосовували і як одиницю виміру земельних площ: “у Ивана Халка поле под Черневом на 50 коп, под попом Стефаном нива коп у 30, у козака Медведя Ивана нива коп на 20”[72].

---

[68] ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 58771, арк. 2.

[69] ЦДІА України в Києві, ф. 269, оп. 1, спр. 1941, арк. 21—431; ф. 1566, оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв.

[70] Основные начала...— С. 47; Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 56; Зінич В. Народна математика...— С. 61.

[71] ЦДІА України в Києві, ф. 206, оп. 3, спр. 414, арк. 2; ф. 269, оп. 1, спр. 2166, арк. 13, 16; ф. 204, оп. 1, спр. 39, арк. 19.

[72] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— К., 1893.— Т. 1.— С. 172.

Фактична кількість кіп хліба, зібраного [illegible] різні роки з однієї площі ріллі, була неоднакова. Відомо, наприклад, що у Ромні та повіті при звичайному врожаї з десятини збирали 10, а при доброму до 15 кіп хліба. Очевидно, що за норму була прийнята кількість кіп, які збирали на площах ріллі в різних місцевостях при звичайному врожаї. На Лівобережжі такою нормою було 10 кіп на десятину. Вона і стала мірою земельної площі[73].

Копи необмолоченого хліба укладали в скирти. Вони мали вигляд прямокутника з нахиленою з боків поверхнею. У скиртах могла бути різна кількість кіп хліба, але загальноприйнятою нормою вважали 100 кіп[74]. Скирта хліба як міра земельних площ не мала на Лівобережжі великого поширення. Нею визначали переважно розмір урожаю.

Площу сіножаті вимірювали в копицях, возах, скиртах та косарях. У різних місцевостях Лівобережної України мали перевагу ті або ті з них. У Борзенському повіті Чернігівського намісництва площу сіножатей рахували переважно на кількість косарів. У Ніжинському, Глинському, Лохвицькому, Березинському повітах — косарями і скиртами. Біля Чернігова розміри сіножатей визначали здебільшого возами сіна, а на Стародубщині — за числом копиць[75].

Міра косар — це площа сіножаті, яку одна людина може скосити за день роботи. На розміри цієї міри впливали такі фактори, як якість трави, погода, фізична сила людини. Тому в степових частинах для скошення десятини потрібно було три, а на заболочених сіножатях та порослих чагарниками — два косарі. Відповідно міра косар, можна вважати, становила від третини до половини десятини. Найбільшою площею, яку міг скосити косар за день, уважали три чверті десятини[76].

Площі сіножатей вимірювали також у копицях. Розміри копиць були різні. У степовій частині — великі, їх волочили парою волів, а на Поліссі для цього було досить коня. У селах, подарованих 1742 р. графові О. Розумовському, сінних покосів було: у с. Тимоновичі "на реке Снове и на речке Стративе також по ручейкам и заболокам на 5000 копен", у с. Карпівка панських сіножатей — "на 1000 копен", у с. Бровничі — "на 1000 копен" і т. д. Біля с. Нехайки Переяславського полку сіножать була "косарей на 105, копен на 1500, а возов на 2012"[77].

Копиці мали різну вагу. На мокрих сіножатях вона коливалася від 2 до 3 пудів, а на сухих — від [illegible] до 10. Тому 50 копиць на мокрих сіножатях дорівнювали п'ятнадцятьом на сухих. На десятині ставилося, отже, від 15 до 50 копиць сіна[78]. Сіножать на 100 копиць, якщо вона мокра, буде дорівнювати 2 десятинам, а суха — шести.

---

[73] ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 1292, арк. 12; Основные начала...— С. 37; Х а н е н к о А. Исторический очерк...— 1864.— С. 5; В и н н и к В. О. Назви...— С. 55.

[74] ЦДІА України [illegible] Києві, ф. 53, оп. 1, спр. 8, арк. 16.

[75] Див.: Ш а ф о н с к и й А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 199, 225, 363, 407, 440, 531.

[76] Див.: Основные начала...— С. 38; Н о в и ц к и й И. П. Очерк...— С. 102, 103; В и н н и к В. О. Назви...— С. 63.

[77] ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 55436, арк. 316, 320, 321, 326; Ш а ф о н с к и й А. Черниговского наместничества топографическое описание...— С. 531; Л у ч и ц к и й И. В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель Левобережной Украины XVIII в. (Полтавская губ.).— К., 1884.— С. 226.

[illegible] Див.: Х а н е н к о А. Исторический очерк...— 1864.— С. 52.

У XVIII ст. на Лівобережжі вводилося умовне співвідношення копиць і десятин, яке існувало [redacted] Російській імперії,— 10 копиць на десятину. Цього вимагали російські межові інструкції 1754 і 1766 рр.[79]. При такому співвідношенні площа сіножаті на 80 копиць буде дорівнювати 8 десятинам.

Висушене в копицях сіно перевозили возами. За розмірами вози були різні: невеликі кінні й великі волові. У жителів Прилуки в 1734 р. сіна "возов воловых восемьнадцать [...] забрано". "Пойшло со мною,— писав 1739 р. у щоденнику Я. Маркович,— возов волових — 5, конских 6". В опису майна Н. Полуботок значилися "воз воловый один, возок конный один"[80]. У воловий віз входило 5 копиць сіна вагою від 25 до 30 пудів (пуд приблизно дорівнював 16 кг). У відомості за 1738 р., складеній у Красноколядинській сотні Прилуцького полку, кількість зібраного сіна зазначено "из числа на всякий воз по пяти копиц". На однокінному возі перевозили звичайно 3 копиці: [redacted] с. Богодухівка Переяславського полку "возов одноконных, полагая по 3 копице в возе". З переяславського полкового судді П. Дарагана стягнено 7 крб. 68 коп. за 144 копиці "в коих возов одноконных, полагая по 3 копицы [redacted] возе, 48". Сіно, яке перевозилося на однокінному возі, важило близько 15 пудів[81].

На початку XVIII ст. на Лівобережжі з'явилися мірні вози. Їх поява була пов'язана [redacted] відпуском сіна російським військам (консистентам), що з того часу постійно перебували на території Лівобережної України: "Сена на консистентов давали бы 2 возы мерных, а не [redacted] вес". У мірний віз входило 25 пудів сіна, що збігалося з вагою волового воза. Я. Маркович, встановлюючи потрібну кількість возів для зібраних з українського населення 500 тисяч пудів сіна на потреби російських військ, виходив з розрахунку "по 25 пуд у воз"[82].

Возами на Лівобережній Україні вимірювали і площі сіножатей: "Участок возов [redacted] 25 сена", "Сенокосу имеется на 3 воза травы средственной, на 5 воз травы хорошей". У с. Сушки Переяславського полку площі сіножатей у 1768 р. були зазначені в копицях і возах: одна сіножать на 60 копиць — 12 возів, дві сіножаті на 90 копиць — 18 возів. Отже, тут у возі було 5 копиць[83].

У возах вимірювали площі сіножатей і наприкінці XVIII ст. Так, А. Полуботок уклала 1780 р. контракт із своїм зятем П. Милорадовичем на оренду маєтку в с. Жукотки Чернігівського полку, [redacted] якому була сіножать на 300 копиць "кои составляют 60 возов"[84]. Тобто для виміру сіножатей використовували переважно вози, у яких вміщувалося 5 копиць.

---

[79] ПСЗ.— Т. 14.— № 10 237; Т. 17.— № 12 659.

[80] ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 2909, арк. 3; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 2, спр. 52719, арк. 363, 363 зв.; Дневник Якова Марковича.— К.; Львів, 1913.— Т. 4.— С. 260.

[81] Див.: Х а н е н к о А. Исторический очерк...— 1864.— С. 51; Л у ч и ц к и й И. В. Сборник...— С. 187; Г е р м а й з е О. З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. // Записки Історично-філологічного відділу УАН.— К., 1925.— Кн. 6.— С. 209.

[82] Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 88; Протокул отпускных писем за гетьмана Апостола 1728 года.— Одесса, 1913.— С. 80; А б р а м о в и ч Г. В. Несколько изысканий из области русской метрологии XV—XVI вв. (коробья, копна, обжа) // Проблемы источниковедения.— М., 1963.— Вып. 11.— С. 368.

[83] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 1, арк. 149, 334; спр. 194, арк. 239; Материалы для оценки земельных угодий.— Чернигов, 1884.— Т. 10. Мглинский уезд.— С. 101.

[84] Материалы для истории Малороссии: Из архива графа Милорадовича.— Чернигов, 1890.— С. 13.

За якістю трави сіножаті були різні. Польові, лісові та лугові сіножаті за вагою сіна, скошеного з десятини, були майже однакові. Трава на заболочених сіножатях значно легша. Тому з перших на десятині можна було скосити від 3 до 5 волових возів, а на других збирали від 5 до 10 кінних[85].

У середині XVIII ст. на Лівобережній Україні було встановлене умовне співвідношення десятини і воза, чинне в Російській імперії. Оскільки 10 копиць сіна прирівнювали до десятини, а у возі, вважалося, 5 копиць, то десятина рахувалася у 2 вози. Таке співвідношення возів і десятин використано під час проведення на Лівобережжі Генерального опису. Так, розмір сіножаті вдови Черкаської у Полтавському полку був визначений "на тридцать возов сена, а по исчислению пятнадцать десятин"[86].

Для виміру площі сіножатей на Лівобережжі застосовували також скирти. У с. Бортничі Київського полку селяни мали "сенных покосов в урочищах на 2 скирды, каждая копен по сто, на три скирды копен на триста". Купцеві П. Глинському належала сіножать на Полтавщині "на коем сена ставится на пять скирдов по двадцати возов [...] а по исчислению 50 десятин"[87]. Якщо площа сіножаті в 10 копиць дорівнювала десятині, то розмір сіножаті в с. Бортничі на 5 скирт по 100 копиць дорівнюватиме 50 десятинам. Розмір сіножаті купця П. Глинського на 5 скирт по 20 возів, тобто на 100 возів, або 500 копиць, теж дорівнюватиме 50 десятинам.

На Лівобережній Україні сіно скиртували переважно по 100 копиць. У Голтвянській сотні Миргородського полку, у маєтку Остроградських, була сіножать "на семь стокопейных скирд". На сіножатях Я. Марковича "сена уже зготовано скирд 15 по 100 копиць", "сена сотенных скирд 17"[88].

Якщо 10 копиць сіна брали за площу розміром десятина сіножаті, то скирту на 100 копиць можна рахувати в 10 десятин. Так, якщо на сіножаті, котра належала магістратові Чернігова, у 1753 р. поставлено три скирти, "всякая в 20 воз", тобто 60 возів, або 300 копиць, то розмір цієї сіножаті — 30 десятин (32,7 га). На основі цих даних можна прийняти таке умовне співвідношення розміру сіножаті й кількости скошеного сіна: 1 скирта = 100 копиць = 20 возів = 10 десятин = 11 гектарів. Якщо в документах подано додаткові відомості про якість сіна, розмір возів, скирт і т. д., їх треба враховувати за даними, які ми навели.

У другій половині XVIII ст. розміри сіножатей визначали також у російських триаршинних сажнях. У Генеральному опису по Миргородському полку, проведеному 1768 р., зазначено "сенокосов 4 на 500 копен": "первый в длину 80, а вширь 60 трехаршинных саженей"[89]. Проте площі сіножатей у триаршинних сажнях, як і ділянки ріллі, не мали форми прямокутника або квадрата, тому неможливо визначити їх площу, перемноживши довжину на ширину. Часто землеміри визначали розміри сіно-

---

[85] Див.: Ханенко А. Исторический очерк...— 1864.— С. 51, 52.

[86] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 2, спр. 58, арк. 54; Малиновский Ф. А. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г.— СПб., 1844.— С. 73.

[87] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 351, арк. 5; оп. 2, спр. 58, арк. 55 зв.

[88] Там само.— Ф. 54, оп. 1, спр. 2810, арк. 29; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— К., 1897.— Т. 3.— С. 143; Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 360, 366.

[89] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 438, арк. 2, 5.

жатей у сажнях довкруги. Так, лука, що у 1754 р. належала до ратуші м. Золотоноші Переяславського полку, "на 250 копен, меры вширь саженей сто семьдесят восемь, да вдовж двести сорок шесть" була "в окружность четыреста двадцать четыре". Інша лука цього ж містечка "копиц триста, меры вширь 246 саженей, вдовж 410, а в окружности — 1148"[90], тобто мала три сторони по 246 сажнів і одну — 410. Певна річ, з такими даними важко визначити площу сіножаті. Тому до кінця XVIII ст. її вимірювали переважно в копицях, возах, скиртах і косарях.

Для виміру земельних площ на Лівобережжі застосовували також міри сипких тіл, бо за умов ручного висівання зерна зберігалося певне співвідношення площі землі й міри висіву. Це співвідношення було досить сталою величиною в часі та просторі[91].

У другій половині XVII та у XVIII ст. для землевиміру використовували переважно дві українські "посівні" міри: осьмачку і четверик (чвертку): "грунту на п'ятдесят осьмачок" (1725); поле "Кондрата Дегтяренка [...] на полторы чвертки" (1728). У купчій за 1728 р. на с. Жукотки Чернігівського полку зазначена "четвертая нива под урочищем, прозываемым Гурманка, у курганця лежачая, на четверик, с одной стороны сумеж ниви Петриковой, а з другой стороны сумеж ниви Сидора Гаркавенка; пятая нива [illegible] полторы осмачки [illegible] дубровою, единою стороною уз плеховский шлях лежачая, а з другою стороною сумеж ниви пана Якова Полуботка"[92].

Осьмачки і четверики (чвертки), якими вимірювали земельні площі, мали регіональні відмінності. Відомі гадяцькі, глухівські, роменські, чернігівські, почепські та інші осьмачки і четверики: "купил неякуюсь малую часть грунту пахотного якобы четвериков глуховских на три"[93].

На Лівобережній Україні існувало співвідношення осьмачок, четвериків (чверток) і земельної площі, але встановити його не вдалося. Проте відоме співвідношення російських мір: четверті й десятини. На площі ріллі одна десятина висівали приблизно четверть жита. Таке ж співвідношення було прийняте і на Лівобережній Україні. Так, біля м. Зінькова Гадяцького полку в 1734 р. була нива "десятины с полторы или малым чем поменьше, высеяно на одной ржи 1-на четверть 4-е четверика". Оскільки 4 російські четверики становлять половину четверті, то на 1,5 десятини висівали 1,5 четверті жита. В опису м. Стародуба, проведеного 1767 р., зазначено: "где сеется ржи 7 четвериков с половиной имеет меры указную десятину, считая [illegible] длину 80, а в шир 30 сажен". Наприкінці XVIII ст. на Лівобережній Україні встановлено співвідношення десятини і четверті посіву. Про це повідомляла у Козелецький магістрат Малоросійська казенна палата: "полагать [illegible] каждую десятину [...] посевом хлеба [illegible] одну четверть"[94].

---

90 ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 54578, арк. 421—422.

91 Див.: Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России.— М., 1960.— С. 9.

92 ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 269, арк. 27; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 60545, арк. 1 зв.; Генеральное следствие...— С. 368—370.

93 ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1405, арк. 25.

94 Струмилин С. Г. Очерки...— С. 9; Див. також: Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко.— К., 1855.— Т. 2.— С. 183; ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 148, арк. 143; ф. 199, оп. 2, спр. 2, арк. 80 зв.

Оскільки співвідношення українських мір сипких тіл і російської четверті відомі, то можна визначити і величину площі, на якій вони висівалися. Так, "три почепские осьмачки" жита відповідали 4 російським четвертям з осьминою[95]. Тоді площу ріллі розміром почепська осьмачка, або 1,5 четверті, можна вважати за 1,5 десятини (1,65 га). Осьмачка як міра сипучих дорівнювала 4 українським четверикам, а 3 осьмачки — 12-м. 4 четверті з осьминою — це 36 російських четвериків. Тоді почепський четверик дорівнював 3 російським четверикам і відповідав площі 0,375 десятини (0,41 га).

Гадяцький четверик теж дорівнював 3 російським четверикам. В опису хутора за р. Грунею в Гадяцькому полку (1734) зазначено: "посеяно [redacted] нынешнем году ржи гадячских четвериков двадцать, [redacted] в каждом четверике московских по три четверика"[96]. 4 гадяцькі четверики становили осьмачку[97]. Тоді площа висіву гадяцьких четверика і осьмачки, як і почепських, буде дорівнювати 0,375 десятини (0,41 га) і 1,5 десятини (1,65 га). Подібними до почепського і гадяцького були розміри ніжинських четверика і осьмачки[98]. Їх площа становила 0,375 десятини (0,41 га) і 1,5 десятини (1,65 га).

Стародубські, новгородські, мглинські, чернігівські, прилуцькі, переяславські, лубенські, глухівські, батуринські, конотопські, бахмацькі четверики (чвертки) дорівнювали 5 російським четверикам, а площа ріллі, на якій вони висівалися,— 0,6 десятини (0,65 га). Чотири четверики становили осьмачку[99], і її площа буде 2,4 десятини (2,64 га).

У Київському і Полтавському полках в осьмачці було 4 четверики. На Полтавщині четверик називали чверткою, а в західних районах Київщини — дойницею. Так, селянин Малої Богаївки Іван Батетенко, підданий кафедрального Києво-Софійського монастиря, повідомив, що він у 1757 р. посіяв "на пятнадцати днях пятнадцать дойниц жита, не взяв ничего, град вибив"[100].

Дойниця збереглася на Лівобережній Україні з тих часів, коли ці землі входили до складу Великого князівства Литовського, у якому вона була загальнодержавною мірою. Четверик (чвертка), який застосовувано як посівну міру на Полтавщині, і четверик (дойниця) — на Київщині дорівнювали 4 російським четверикам[101]. Тоді київський, полтавський четверики і осьмачки відповідали площі 0,5 десятини (0,55 га) і 2 десятини (2,2 га). Носівський четверик теж дорівнював 4 російським четверикам, і площа, на якій він висівався, дорівнювала тій, на якій висівали київський і полтавський четверики: 0,5 десятини (0,55 га). Площа носівської осьмачки буде 2 десятини (2,2 га).

У другій половині XVII—XVIII ст. царський уряд почав здійснювати заходи до запровадження на території Лівобережної України російських

[redacted] ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. 1, спр. 61997, арк. 214, 214 зв.

[redacted] Материалы для отечественной истории.— Т. 2.— С. 119.

97 Сидоренко О. Ф. Історична метрологія...— С. 111—112.

98 Там само.— С. 98—101.

99 Там само.— С. 94—101, 104—110, 113—117.

100 ЦДІА України в Києві, ф. 59, оп. 1, спр. 2949, арк. 3, 4.

101 Сидоренко О. Ф. Історична метрологія...— С. 101—103, 110—111.

мір. Особлива увага була звернута на міри сипких тіл, застосовувані як у торгівлі, так і для виміру земельних площ.

Вибрано передусім ці міри з двох причин. На території Лівобережжя з початку XVIII ст. постійно перебували російські війська[102]. Місцеве населення повинне було поставляти їм продовольство і фураж — так звані порції й раціі. Ці поставки козаки, селяни і міщани здійснювали в українських мірах — осьмачках і четвериках. Російські офіцери українських мір не знали і вимагали переведення їх у російські, що викликало непорозуміння між місцевим населенням і представниками російських військ[103]. Другою причиною, через яку царський уряд прагнув запровадження на Лівобережжі російських мір сипких тіл, було збирання податків. За указом царя від 29 квітня 1722 р. податки з українського населення збирали до царської скарбниці[104]. Чиновники, прислані для збору податків, не знали мір, якими користувалося населення Лівобережжя. Малоросійська колеґія, яка ■ той час управляла Лівобережною Україною, теж не знала, скільки ■ місцевих мірах "великороссийских четвертей и четвериков". Тому 1723 р. збирачам наказано зазначати ■ рапортах розміри зібраного податкового зерна тільки в російських мірах: четвериках, у яких містилося 8 четверичків, або гарців; осьминах, у яких 4 четверики; у четвертях по 8 четвериків[105].

Непорозуміння через незнання українських мір виникали і пізніше, бо й надалі не були з'ясовані співвідношення українських і російських мір. Не дуже прагнув з'ясувати це питання і гетьманський уряд, який бачив у заходах царського уряду намір ліквідувати національні особливості української держави. Наказний гетьман Лівобережної України П. Полуботок на запитання Малоросійської колеґії стосовно українських мір відповів, що "не только каждый город и местечко, но и даже многие продавцы имели свои особые меры"[106].

Проте це питання насправді не було аж таким складним. На Лівобережній Україні застосовувалися переважно осьмачка і її чверть — четверик, або чвертка. У першій половині XVIII ст. широкого застосування набуває четверик. Він мав реґіональні відмінності, які коливалися від 3 до 5 російських четвериків.

Це і дало змогу царському уряду 1734 р. уніфікувати українські міри і встановити їх співвідношення з російськими. Українська осьмачка була прирівняна до 2 російських четвертей, 4 українських четвериків, 16 російських четвериків[107].

Козацька старшина, більш тісно пов'язана з правлячою верхівкою Росії, швидше сприймала російські міри. Я. Маркович записав у щоден-

---

102 Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на девятнадцать частей. 1786 г.— Чернигов, 1902.— Вып. 2.— С. 176.

103 Государственная библиотека России, отд. рукописей, ф. 159, д. 2634/2856, л. 1; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. VIII спр. 232 (99III), арк. 104.

104 ПСЗ.— СПб., 1857.— Т. 6.— № 3988.

105 ЦДІА України в Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1184, арк. 14.

106 Лобко А. Попытка к уравнению мер и веса ■ Малороссии ■ XVIII в. // Киевская старина.— 1889.— № 7.— С. 232.

107 ПСЗ.— Т. 9.— № 6614; Докладніше про заходи царського уряду в 1722—1723 рр. і про реформу мір 1734 р. див.: Сидоренко О. Ф. Про упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання.— К., 1971.— Вип. 6.— С. 158—161.

нику, що 1734 р. постановили "меру учинить хлебу правдивую, уравняя в осьмачки по 2 четверти российской меры". Він переводив місцеві міри в російські: "овес [...] велел выдать четвериков 450, то есть получетвертей", "купил он четвериков 84, то есть получетвертей"[108].

У щоденнику Я. Маркович докладно описав зміну після реформи 1734 р. величини четверика, яким користувалися у містечку Понорниця. За його даними, новий четверик був більший за старий, бо "на четверику одном новом против старого наростки гарцей 5 и третяя часть гарца"[109]. Український четверик тепер дорівнював 4 російським, а старий був на 5 1/3 гарнца менший, тобто становив 3 російські четверики і 2 2/3 гарнца (в четверику було 8 гарнців)[110].

Проте не всі стани українського суспільства позитивно сприйняли нові міри. У 1766 р. царські урядовці вирішили перевірити наявність зразків нових мір, але їх не виявилося в багатьох містах Лівобережжя. А в Коропі новим мірам чинили справжній опір. Хоч у місто й були надіслані російські міри, коропська ратуша далі під час торгів виставляла старі, українські. Коли ті міри забрали в сотенне правління, то ратуша "в противность" виготовила такі ж нові[111].

Незважаючи на царські укази від 13 серпня і 23 грудня 1766 р., за якими продавці за вживання старих мір підлягали великому штрафу[112], козаки, міщани та селяни і в торгівлі, і для виміру земельних площ застосовували старі українські міри. Так, "Семен Иванов сын Сваричевский, житель села Юревки" Чернігівського полку, продав ігуменові Антоніївського Любецького монастиря "ниву на старую осьмачку полосою в деревне Рижиках лежащую"[113].

Співвідношення українських і російських мір сипучих тіл, встановлене реформою 1734 р., використовували ревізори у 1765—1769 рр., проводячи Генеральний опис Лівобережної України. В опису с. Лісного у Стародубському полку зазначено толоку жита "на пять осьмачек, то есть десять четвертей"[114], адже за реформою осьмачка дорівнювала двом четвертям.

Фактично аж до кінця XVIII ст. як в торгівлі, так і для виміру земельних площ застосовувано переважно українські міри.

Як заявив 30 березня 1780 р. генерал-губернатор Лівобережної України П. Румянцев Малоросійській колеґії, до нього дійшли відомості, що "не только всякий город и местечко, но и всякий продавец имеет свои особливые" міри. З таким станом був пов'язаний і царський указ того ж року про виготовлення для кожної установи в містах мір і ваг, які мали правити для перевірки тих зразків, що застосовувалися на торгах[115].

---

[108] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Т. 3.— С. 396; Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 9, 157.

[109] Дневник Якова Марковича.— Т. 4.— С. 124.

[110] Див.: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— М., 1975.— С. 250.

[111] Лобко А. Попытка...— С. 235.

[112] Там же.— С. 236.

[113] Милорадович Г. А. Любеч, Черниговской губернии, Городницкого уезда // ЧИОИДР.— 1871.— Кн. 2.— С. 59.

[114] ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 148, арк. 756 зв.

[115] Лобко А. Попытка...— С. 239; ПСЗ.— Т. 20.— № 14 982.

На підставі царського указу П. Румянцев видав розпорядження “Об упразднении прежде употребляемых мер и о введении во всех городах и местечках, где торги бывают, общегосударственных мер”, яке в липні 1784 р. було надіслане в усі намісницькі правління[116].

Згідно з цим розпорядженням, у намісництвах була проведена перевірка мір, якими користувалися в торгівлі у лівобережних містах. За даними правління Київського намісництва, на цій території застосовувано переважно російські міри: четверті, четверики і гарнці, проте за розмірами вони помітно відрізнялися від офіційних. У четверті, наприклад, за царським указом, було 8 російських четвериків, тоді як у Києві — 10, Василькові — 13, Козельці — 16, Переяславі — 5, Лубнях — 12 четвериків[117]. Тобто міри, які називали російськими четвертями, були, власне кажучи, українськими. Оскільки російські урядовці, що з ліквідацією гетьманської влади управляли Лівобережною Україною, вимагали, щоб “в ведомостях показывать непременно на указные меры”[118], то в документах, які їм направлялися, українські міри називали четвертями. Козаки, селяни і міщани, незважаючи [illegible] всі заходи царського уряду, вживали старі міри: так, козак “Самойло Осипов сын Ермоленок”, житель с. Андрейковичі Стародубського повіту, заборгував іншому козакові “жита стародубской старой меры двадцать пять с половиною чверток, гречи девять чверток”, про що той повідомляв 1796 р. до Новгород-Сіверського намісницького правління[119].

Заходи царського уряду щодо поширення російських мір на території Лівобережжя мали успіх переважно тоді, коли застосовувані українські міри були подібні до російських. Такою мірою був сажень, що здавна, ще з часів Київської Руси, застосовувався на території України. Про нього є згадки в “Слове о зачале Киево-Печерского монастыря” Нестора: під 1017 р. повідомляється, що інок Іларіон “ископа себе печерку малу дву сажен”. Назва “сажень” походить від дієслова “сягать”, від якого виникли такі слова, як “досягати”, “досяжний”, що збереглися до нашого часу[120].

Для визначення розмірів давньоруського сажня певне значення [illegible] камінь, знайдений у Тмутаракані. На камені був вирізьблений напис: “В лето 6576 (тобто 1068) индикта 6, Глеб князь мерил море по леду от Тмуторокана до Керчева 10000 и 4000 сажен”. Порівнявши ці дані з результатами вимірів російських топографів у першій половині XIX ст., відомий російський дослідник історичної метрології М. Устюгов прийшов до висновку, що давньоруський сажень дорівнював 142 см. Б. Рибаков, провівши підрахунки за іншим методом, уважав, що сажень має 151,4 см. Цей сажень, який застосовував князь Гліб для вимірювання ширини Керченської протоки, дорівнював двом крокам. Такий же сажень показано і [illegible] ігумена Даниїла в опису палестинських пам’яток[121].

---

116 ЦДІА України в Києві, ф. 193, оп. 1, спр. 2657, арк. 20.

117 Там само.— Спр. 2603, арк. 6 зв.

118 Там само.— Спр. 2657, арк. 20.

119 Там само.— Ф. 206, оп. 1, спр. 3352, арк. 1.

120 Шостьин Н. А. Очерки истории русской метрологии.— М., 1975.— С. 24.

121 Див.: Романова Г. Я. Наименование...— С. 37.

Сажень, що дорівнює двом крокам, відомий як тмутараканський. Дослідники вважають сажень головною мірою Київської Руси[122]. У Московській державі XVI—XVII ст. сажень у два кроки не застосовувався, хоч у тогочасних російських історичних пам'ятках трапляються інші види сажня. На Лівобережній Україні він мав широке застосування у другій половині XVII—XVIII ст. Українські селяни, козаки та міщани міряли ним ниви, городи, дороги тощо. Крок, або ступінь, уважався на землі найменшою одиницею виміру і дорівнював аршинові (71 см). Сажень складався з двох ступенів, тобто його розмір — 142 см: "Положа на сажень 2 ступені"[123].

Український сажень широко застосовувався при розділі селянських, козацьких і міщанських земельних володінь. У 1709 р. жителі м. Остра ділили землю, яка була в загальному користуванні острян, шнуром "сажней сорок". Розділ вільного степу в с. Блотниця Прилуцького полку в 20-х рр. XVIII ст. здійснювали теж сажнем. Жителі села одержували "в поперек саженей по 10, 20 и 30 каждому по рассмотрению имущества, вдовж же того на одни гони"[124]. У сажнях на Лівобережжі, крім того, вимірювали господарчі будівлі. У щоденнику Я. Марковича за 1724 р. зазначено розміри кошари для ста овець: "7 сажень и аршин долготою, а шириною 3 сажень". На сажні, так звані погонні, в господарстві й торгівлі вимірювали дрова[125].

У Московській державі другої половини XVII ст. застосовували різні види сажнів: простий (152 см), мірний, або маховий (176 см), триаршинний (216 см)[126], косий (248 см). Водночас склалися передумови для створення єдиної державної метрологічної системи на основі триаршинного сажня[127]. Оскільки російські земельні міри на Лівобережжі поширювалися переважно в другій половині XVII ст.— на початку XVIII ст., то для виміру довжини та площі застосовувано державний триаршинний сажень. Так, після пожежі у Глухові, 1753 р. почалася його відбудова. На головних вулицях, для їх забудови, була встановлена відстань між дворами у вісім, а в провулках — "в пять сажен трехаршинных". Земельне володіння Н. Огронович у Конотопі у 1786 р. виміряно в триаршинних сажнях: "в длину от дворов Нестеровича и Коропчевского одиннадцати, а от двора Проскурова семи, впоперек от дороги одиннадцати, а от двора Проскурова шести трехаршинных саженей"[128]. Вимір земельних площ в триаршинних сажнях проводили в "окружность". У середині XVIII ст. "сенокос в луге Керебердянском... в окружность меры трехаршинных саженей 450". Наприкінці XVIII ст. пирятинський міщанин Т. Зо-

---

[122] Див., зокрема: Рыбаков Б. А. Русские системы мер длины XI—XV веков // СЭ.— 1949.— № 1.— С. 76.

[123] Лучицкий И. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.— СПб., 1889.— С. 21; Зінич В. Народна математика...— С. 60, 61.

[124] Мякотин В. А. Очерки...— Т. 1, вып. 1.— С. 240, 243.

[125] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Т. 1.— С. 144; Сидоренко О. Ф. Історична метрологія...— С. 153.

[126] У XVIII ст. триаршинний сажень був прирівняний до 7 англійських футів і став дорівнювати 213,36 см. Див.: Шостьин Н. И. Очерки...— С. 99.

[127] Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология...— С. 83—86.

[128] ЦДІА України в Києві, ф. 69, оп. 2, спр. 3, арк. 18, 18 зв.; ф. 269, оп. 1, спр. 4329, арк. 3; ф. 1751, оп. 1, спр. 72, арк. 1, 1зв.

лотар вирішив узяти на відкуп "казенну" землю. У зв'язку [redacted] цим пирятинський повітовий землемір Карасевський описав її й зазначив розмір "в окружность оной меры 1788 трех аршинных саженей, а десятин 58"[129]. У цих випадках площа поверхні була виміряна не квадратними мірами, а обміряна вздовж усієї межі.

На Лівобережжі використовували й інші види сажня, насамперед — косий сажень. Міру визначали як відстань від носка лівої ноги до кінця середнього пальця піднятої правої руки, тобто відстань по косій лінії[130]. Звідси і назва міри. У косих сажнях вимірювали на Лівобережжі земельні площі. У 1791 р. міщанин Грузова купив три ниви, одна з яких вздовж була "сорок, [redacted] поперек двадцять косых саженей"[131].

Маховий сажень, міра довжини, що дорівнювала відстані між кінцями великих пальців, розведених у протилежні боки рук, як міра площі в документах не згадується. Але ним користувалися при виконанні будівельних робіт теслярі, столярі тощо[132].

Для виміру земельних площ на Лівобережній Україні початку XVIII ст. набула застосування російська міра десятина. Її назва походить від десятої частини версти, міри відстані завдовжки 500 сажнів. Спочатку десятина була 50 сажнів у довжину і 50 — у ширину і становила 2500 квадратних триаршинних сажнів. Соборним "Уложением", прийнятим у Росії 1649 р., була встановлена офіційна державна величина сажня [redacted] три аршини і водночас змінена площа десятини. Вона становила 80 сажнів у довжину і 30 — у ширину, тобто 2400 квадратних триаршинних сажнів[133].

На території Російської держави застосовувано й інші види десятини, зокрема господарську (80×40), круглу (55×55). У XVIII ст. десятина в 2400 квадратних сажнів (80×30) стала головною державною одиницею виміру земельних площ. Десятина на Лівобережній Україні стала застосовуватися у XVIII ст. Згідно з інструкціями, виданими царським урядом 13 травня 1754 р. і 13 лютого 1766 р. межівники і геодезисти повинні були міряти ріллю, сіножаті та різні угіддя [redacted] десятинах — "в длину по 80, а поперег по 30 сажен трехаршинных"[134]. Інших видів десятини на Лівобережжі не застосовували. На запитання Мглинського маґістрату про розміри десятини, поширеної на Лівобережжі, була дана відповідь: "десятина составляет длиною 80 сажень, поперек 30 сажень, всего квадратных саженей 2400". У Сураському повіті на Чернігівщині для виміру площ застосовували тільки "тридцатну" (80×30) десятину. Сорокові десятини (80×40), тобто 3200 квадратних сажнів, місцеве населення не знало. У проекті межової інструкції для Київської губернії (1787) також був прийнятий розмір десятини у 2400 квадратних сажнів[135].

---

129 ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 277, арк. 3; ф. 193, оп. 1, спр. 578, арк. 2.

130 Романова Г. Я. Наименование...— С. 57.

131 ЦДІА України в Києві, ф. 959, оп. 2, спр. 103, арк. 3, 3 зв.

132 Зінич В. Народна математика...— С. 60.

133 Герман И. Е. История русского межевания.— М., 1910.— С. 49; ПСЗ.— Т. 1.— Уложение.— Гл. XIX.

134 Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— С. 90, 91; ПСЗ.— Т. 14.— № 10237; Т. 17.— № 12 570, 12 659.

135 ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 789, оп. 2, спр. 73, арк. 24; ф. 193, оп. 2, спр. 300-а, арк. 19, 19 зв.; Есимонтовский Г. Н. Описание...— Ч. 2.— С. 5.

На Лівобережній Україні для виміру земельних площ застосовувалася російська міра четверть, яка визначала площу поля. У містечку Любечі Чернігівського полку, який належав П. Милорадовичу, 1767 р. було "земли пахотной песковитой... во всех трех зменах на двести восемьдесят семь четвертей меры государевой". У десятині було 2 четверті[136]. Площа десятини дорівнювала 2400 квадратним сажням, отже, четверть має 1200 квадратних сажнів.

Проте кількість квадратних сажнів, або десятин у четверті, визначалася тільки для одного поля. При тогочасній трипільній системі рільництва у трьох полях було півтори десятини, що визначено межовою інструкцією 1766 р.: "в одном поле полдесятины", а "всего в трех полях полторы десятины"[137].

Наприкінці XVIII ст. царський уряд почав проводити політику на витіснення усіх інших одиниць землевиміру і заміну їх десятиною. У 1783 р. в намісницькі правління Лівобережної України відправлено розпорядження рахувати землю "не з четверти, а в десятины и в каждую четверть велено полагать во всех трех полях по полторы десятины"[138].

Отже, на Лівобережній Україні, що на правах автономії входила до складу Російської держави у другій половині XVII—XVIII ст., склалася система виміру земельних площ. На Півночі Лівобережжя землеволодіння козацької старшини, української шляхти та духовенства вимірювалися в польсько-литовських мірах — волоках та моргах, на які ці землі були розміряні ще в першій половині XVII ст., коли вони входили до складу Речі Посполитої. На початку XVIII ст. їх розміри зазначали в мірах висіву або в російських земельних мірах. Козаки і селяни вимірювали земельні володіння у пляцах та його фракціях: чвертках, третниках, шостках, четвертинах. Чвертка за площею відповідала волоці (17—20 десятин, 19—22 га). Площа селянського пляца, або козацької служби, міри, яка правила також за одиницю оподаткування (пізніше її замінила чвертка) складалася з чотирьох волок (чверток) і дорівнювала 68—80 десятинам (75—88 га). Шостка, шоста частина пляца, становила 11—13 десятинам (12—14 га), а третник і четвертина чвертки — 5—6 десятинам (6—7 га) і 4—5 десятинам (4—5,5 га). Найменшим з цих мір був морг, площа якого становила 30 частину волоки, тобто 0,5—0,7 десятини (0,6—0,8 га).

Широкого застосування, особливо в центральних і південних районах Лівобережжя, набула міра день. Враховуючи думки дослідників, що вивчали це питання, ґрунтуючись на документальних джерелах, у тому числі й архівних, а також маючи на увазі залежність цієї міри від реальних умов виміру, мінімальний розмір її можна прийняти за півдесятини (1200 квадратних сажнів, 0,54 га), а максимальний — три чверті десятини (1800 квадратних сажнів, 0,81 га). Міра день ділилася на три упруги, який дорівнював 400 (0,18 га) — 600 квадратним сажням (0,27 га).

---

136 ЦДІА України в Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 6, арк. 293 зв.; Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология.— С. 91.

137 ПСЗ.— Т. 17.— № 12 659.

138 ЦДІА України в Києві, ф. 1539, оп. 2, спр. 145, арк. 1а; ЦНБ НАН України, Ін-т рукописів, ф. X, спр. 8438, арк. 165.

Для виміру земельних площ застосовували також гони, які на Лівобережній Україні були різні за величиною: великі — 120 сажнів (260 м), середні — 80 (173 м) і малі — 60 сажнів (130 м).

Часто нарівні з гонами, якими вимірювали довжину земельної площі, для виміру застосовували міру ступінь, або шаг. На півночі Лівобережної України вона дорівнювала футу (30,48 см), а в центральних і південних районах — 71, 12 см.

Мірами земельної площі були і міри врожаю. Копою в 60 снопів вимірювали площу ріллі, і 10 коп дорівнювали десятині. Площі сіножатей зазначали в копицях — 0,1 десятини (0,1 га), у возах — 0,5 десятини (0,55 га), скиртах — 10 десятин (11 га) і косарях — 0,5—0,7 десятини (0,55—0,77 га).

Земельні площі вимірювали також у мірах зерна, яким засівали поля. Посівні міри мали локальні відмінності, які коливалися від 0,375 (0,41 га) до 0,6 десятини (0,66 га). Їх величини наведено в таблиці. Після реформи мір 1734 р. площа посіву в один четверик дорівнювала 0,5 десятини (0,55 га), а в осьмачку — 2 десятини (2,2 га).

У другій половині XVII—XVIII ст. для виміру земельних площ на Лівобережжі застосовувалися, хоч і не мали великого поширення, російські міри: квадратний сажень (4,7 кв. м), десятина — 2400 квадратних сажнів (11 280 кв. м, 1,1 га) і четверть ріллі — 3600 квадратних сажнів (16 920 кв. м, 1,7 га), а також міри висіву — четверть жита, що відповідала десятині ріллі (1,1 га), і четверик — 300 квадратних сажнів (1410 кв. м).

Найпоширеніші одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися на Лівобережній Україні в другій половині XVII—XVIII ст.

Волока — 17—20 десятин (19—22 га)
Морг — 0,56—0,66 десятини (0,6—0,7 га)
Пляц — 68—80 десятин (75—88 га)
Чвертка — 17—20 десятин (19—22 га)
Шостка — 11—13 десятин (12—14 га)
Третник — 5,6—6,6 десятини (7—8 га)
Четвертина — 4—5 десятин (4,4—5,5 га)
День — 0,5—0,75 десятини (0,54—0,81 га)
Упруг — 0,2—0,25 десятини (0,2—0,27 га)
Гон — 60 сажнів (130 м), 80 сажнів (173 м), 120 сажнів (260 м)
Ступінь — 71,12 см
Шаг — 30,48 см
Копа (60 снопів) — 0,1 десятини (0,11 га)
Копиця — 0,1 десятини (0,11 га)
Віз — 0,5 десятини (0,55 га)
Скирта — 10 десятин (11 га)
Косар — 0,33—0,75 десятини (0,36—0,84 га)
Почепська осьмачка — 1,5 десятини (1,65 га)
    четверик — 0,375 десятини (0,41 га)
Стародубська осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
    четверик (чвертка) — 0,6 десятини (0,66 га)
Гадяцька осьмачка — 1,5 десятини (1,65 га)

четверик — 0,375 десятини (0,41 га)
Ніжинська осьмачка — 1,5 десятини (1,65 га)
четверик — 0,4 десятини (0,44 га)
Чернігівська осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
четверик (чвертка) — 0,6 десятини (0,66 га)
Понорницька осьмачка — 1,5 десятини (1,65 га)
четверик — 0,375 десятини (0,41 га)
Прилуцька осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
четверик — 0,6 десятини (0,66 га)
Переяславська осьмачка — 2,4 десятини (2,64 га)
четверик — 0,6 десятини (0,66 га)
Лубенська осьмачка — 3 десятини (3,3 га)
четверик — 0,75 десятини (0,83 га)
Київська осьмачка — 2 десятини (2,6 га)
четверик (дойниця) — 0,5 десятини (0,55 га)
Полтавська осьмачка — 2 десятини (2,2 га)
четверик (чвертка) — 0,5 десятини (0,55 га)
Носівська осьмачка — 2 десятини (2,2 га)
четверик — 0,5 десятини (0,55 га)

Після реформи 1734 р.

Осьмачка — 2 десятини (2,2 га)
Четверик український — 0,5 десятини (0,55 га)

Російські одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися на Лівобережній Україні

Четверть (висіву) — 1 десятина (1,1 га)
Четверик російський — 300 квадратних сажнів (1,1 га)
Десятина — 2400 квадратних сажнів (1,1 га)
Квадратний сажень — 4,7 кв. м
Четверть (ріллі) — 3600 квадратних сажнів (1,7 га)

Nelya HERASSYMENKO

LAND MEASURING UNITS IN THE LEFT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 17TH-18TH CENTURIES

The paper is devoted to one of the underresearched problem of historical metrology, i. e. land measuring units, used at the crucial moment in Ukrainian history which came with the foundation of the Ukrainian Kozak State in the second half of the 17th century and its development in the Left-Bank Ukraine in the 18th century [redacted] an autonomous unit in the structure of the Russian Empire.

The formation of the Ukrainian land-measuring units and the influence thereupon of the Polish and Russian units are investigated on the basis of a large number of new document sources.

СФРАГІСТИКА. ЕМБЛЕМАТИКА

Володимир ЗОЦЕНКО

КИЄВОРУСЬКІ ПЕЧАТКИ З ДАВНЬОГО ВИШГОРОДА XI—XII СТОЛІТЬ

За неповне десятиріччя колекція булл великокнязівської доби з Вишгорода поповнилася чотирма новими знахідками. У травні 1978 р. на городі сучасної садиби, збудованої у межах південного посаду давнього міста, піднято вислу олов'яну печатку. Знайшла її Г. Кремечек. У 1986 р. печатка була передана для розчищення та атрибуції завідувачеві відділу археології державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська лавра" О. Сиром'ятникову. З 1987 р. зберігається у Музеї історії міста Києва.

Булла являє собою нерівний диск з виїмками у горішній та долішній частинах, залишеними шнуром. Відбиток у перетині має 24—26 мм. За класифікацією В. Яніна, печатка належить до типу князівських булл з формулою "Господи помози". Проте за лицевий бік тут прийнято сторону з обличчям святого[1]. Такий погляд на аверс та реверс продиктований не тільки формальною логікою — "обличчя-лице", його підтверджують розміри горішньої вирви, яка більша за долішню через сильніший тиск шнура саме на аверс булли. Схоронність печатки не можна вважати цілком задовільною. Лицевий бік не має первісної чіткости у зображеннях та леґенді; на звороті літери лівої й центральної частин легенди розплескані. Поверхня обох боків оксидована.

Аверс печатки зайнято погруддям святого з борідкою в крапковому обідку. Німб також зображено крапками. Лівиця, рамено й леґенди пошкоджені у давнину якимось тупим знаряддям. Із деталей одягу можна простежити комір хрещальних риз. Нечітка правиця — у благословенні. З обох боків зображення — стовпчикові написи, з яких прочитується лише напис праворуч: Л/ВА. Перша літера цього стовпчика, без сумніву, початкова грецька "агноξ", проте "альфа-азъ" тут не має з'єднання між складниками. Другий рядок становлять дві літери, з яких "веди" трохи більша від "аз". Літера "веди" утворена двома шпичастими "підтрикутниками", з яких долішній значно більший від горішнього. "Азъ" має помітний вигин лівої частини вічка, що є рисою палеографії київських графіті кінця XII—XIII ст. Проте така графіка "азъ" трапляється й у написах кінця XI ст., зокрема у запису про смерть Луки Білгородського

[1] Янин В. Л. Актовые печати древней Руси, X—XV вв.— М., 1970.— Т. 1.— С. 67.

1091 р.[2] Палеографічною особливістю літер леґенди є високий абрис, що виходить за межі щілок. Це характерна риса графіки другої половини — кінця XI ст.[3]

Судячи з іконографії аверса, на ньому зображено Василя Кесарійського або Миколу Мерлікійського. Початок леґенди все-таки схиляє до першого варіанта ідентифікації. Зображення виконано у підкреслено високому рельєфі. Привертає увагу високо підняте чоло при видовжених пропорціях обличчя. Віддалену аналогію, зі збереженням стилістичної тенденції іконографії, знаходимо у зображенні святого Василя на візантійській холцедоновій камеї, яка зберігається в Ермітажі. Камея належить до виробів так званого неокласичного стилю, що був притаманний візантійській пластиці передовсім X—XI ст.[4]

Реверс печатки зайнято добре збереженим шестирядковим руським написом: г̃и по/[м]ози/[ра]б̃ѹ св/ [оєм]оу В/[аѕи]лѣ/ви. Леґенду зворотного боку, як й зображення аверса, облямовано крапковим обідцем. Досить характерна літера "земля" у слові "помозі", яка має обернутий до початку щілки короткий хвіст, чим подібна до накреслення софійських графіті 1052 та 1093 рр.[5] До того ж вона дзеркально перевернута. Дзеркально відбита й початкова літера у слові "своємоу". В імені "Василь" у давальному відмінку низьке коромисло літери "ять" уміщено цілком у щілці — це риса архаїчної кириличної палеографії (до XII ст.). Привертає увагу й використання стягненої форми "Василѣви" замість "Василиєви", що відповідає фонетичному ладу Південної Руси XI ст.[6]

З інших особливостей леґенди вкажемо на вживання "іжиці" замість звичайної "уи" ("оу") у слові "рабу". Така підміна притаманна письму XII — початку XIII ст., проте маємо випадки вживання кінцевої "іжиці" у цьому слові в написах ранішого часу, наприклад, у датованому, за С. Висоцьким, другою половиною XI ст. напису Коснятина у західній внутрішній галереї Софійського собору[7].

Серед руських печаток зі згаданою формулою, за спостереженнями В. Яніна, булли, що мають патрональне зображення Василя, найбільш поширені територіально та кількісно, хоча переважна їх більшість походить з Києва та Київської землі: 20 з 24, враховуючи новознайдені Вишгородську та В'яханську (с. Городище Сумської области)[8]. Згідно з логікою розвитку києворуської князівської печатки, ці булли цілком слушно пов'язують, починаючи з М. Лихачова, з Володимиром-Василем Всеволодовичем (Мономахом).

В. Янін практично всі відомі варіанти печаток з побажанням добра Василеві відніс до часу великого князювання Володимира Всеволодовича, крім тих, що виконані грецькою мовою. Але строкатість відбитків згада-

---

[2] Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.— К., 1976.— С. 148, 149, рис. 6.

[3] Там же.— С. 151.

[4] Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза.— М.; Л., 1966.— С. 19, рис. 16.

[5] Высоцкий С. А. Средневековые надписи...— С. 158—159.

[6] Там же.— С. 49.

[7] Там же.— С. 30.

[8] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 70; Моргунов Ю. Ю. Новый вариант печати Владимира Мономаха // КСИА.— К., 1975.— Вып. 144.— С. 104—105.

них печаток (на сьогодні відомо 18 різних їх видів), мабуть, пояснюються не тільки спробами уніфікації руської великокнязівської булли, яка остаточно оформилася, на думку В. Яніна, після 1113 р.[9] Багатоваріантність цих печаток, як і значна їх поширеність (Київська, Переяславська, Галицька, Смоленська, Ростовська землі), логічно пояснюється й різними періодами політичної кар'єри Володимира Мономаха: 1073—1076 рр.— князь переяславський; 1076—1077 рр.— чернігівський; 1077—1078 рр.— смоленський; 1078—1094 рр.— вдруге чернігівський; 1094—1113 рр.— знову переяславський, нарешті з 1113 по 1125 р.— великий князь київський.

За оформленням штемпелів (особливо реверса — леґенда в шести рядків) близькі до останнього вишгородського екземпляра булли Володимира-Василя з Києва (знахідка 1909 р., Звіринець, садиба Курінного) та з Городища (києворуське місто В'яхань)[10]. На думку Ю. Моргунова, ці різновиди печаток треба відносити до другого переяславського князювання Володимира Мономаха, до того ж київський екземпляр 1909 р. узагалі найбільш рання така булла з кириличним написом. Своє припущення Ю. Моргунов арґументує твердженням, що леґенда печатки 1909 р. є точним перекладом з грецької побажання: "Господи помозі рабу своєму Василію, князя руському"[11]. Проте, згідно з титулатурою екземпляра 1909 р.— "князя (архонту) руського" — цю буллу логічніше датувати часом великого князювання Володимира Всеволодовича. Навряд чи удільний князь, навіть володар таких земель, як Чернігівська або Переяславська, у другій половині XI — на початку XIII ст. міг іменувати себе князем усієї Руси. За таким же критерієм до часу великого князювання Володимира Всеволодовича треба віднести й печатку з грецькою на вісім щілок леґендою, знайдену 1960 р. в Новгороді: Σφραγ[ις] Βαδιλ[ε]ιο[υ] τοῦ πανειγενεστάτου ἄρχοντος Ρωσιας τοῦ Μονομάχ[ου]. У її датуванні В. Янін, виходячи із загальних закономірностей розвитку руського буллаторію, схиляється до 70-х рр. XI ст.[12] З погляду на бучність титулу в леґенді, навіть грецькій, правдоподібним буде припущення, що печатка такого сфрагістичного типу з'явилася невдовзі після того, як Володимир Мономах посів київський стіл. Імовірно, штемпель з грецьким написом у великокнязівській сфрагістиці Володимира Всеволодовича співіснував з руським аналогом (печатка з Києва, знайдена 1909 р.).

Архаїчні риси в іконографії та палеографії написів, а також такі особливості зовнішнього оформлення буллаторію, як леґенда реверса з шести рядків, що точно передає компонування стрічкових написів з грецьким текстом, і збільшений діаметр відбитка, дають підстави датувати новознайдену печатку з Вишгорода XI ст. Лаконічність леґенди вказує, що ця булла — з часів першого князювання Володимира Всеволодовича у Переяславі або Чернігові (1073—1077). Найімовірніше, що й печатка зі Старої Ладоги (розкопки 1957 р.), яка мала просту грецьку леґенду з чотирьох рядків[13], також належить до часу одного з перших самостійних князювань молодого Володимира Всеволодовича. Тобто ста-

---

[9] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 156—157.

[10] Там же.— С. 187, № 97; Моргунов Ю. Ю. Новый вариант...— С. 105.

[11] Моргунов Ю. Ю. Новый вариант...— С. 105.

[12] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 17.

[13] Там же.— С. 30, 172, № 38.

роладозький екземпляр можна вважати грецьким дублікатом нової кириличної булли з Вишгорода.

Оскільки у В'яханській знахідці до побажання додано: "на многія лѣта", датування цієї булли, яке запропонував Ю. Моргунов, не викликає заперечень. Справді, така дописка цілком "пасує" до вже відомого та досвідченого політичного діяча, яким був Володимир Мономах після смерті Всеволода в останній перед Києвом період свого перебування на переяславському престолі (1094—1113).

Те, що печатку молодого переяславського князя виявлено у Вишгороді, може бути свідченням можливого зв'язку між ним і Лазарем, вірним Ярославичам настоятелем збудованого у 1072 р. Борисоглібського храму-мавзолею, який за великого князювання батька Володимира, Всеволода Ярославича, став ігуменом Видубецького монастиря (1088), а наприкінці другого князювання Володимира Мономаха у Переяславі — єпископом переяславської кафедри (1105—1113).

Ще одну князівську буллу зі згаданою формулою виявив навесні 1985 р. О. Мурашкін. Знайдено її на поверхні південного мисового відрога плато Вишгородського городища (так звана Ольжина гора), на якому фіксується культурний шар XI—XII ст.[14] Діаметр олов'яного відбитка — 21—22 мм, товщина гурта нерівна. У горішній частині лицевого та долішній зворотного боків булли — лійчасті прорізи, залишені шнуром.

Аверс печатки позначено поясним зображенням святого з крапковим німбом та леґендою з обох боків зображення. Композиційне поле аверса також окантовано крапками. Відбите у високому рельєфі зображення вирізняється реалістичним деталізуванням: чітко опрацьовані клинчаста борода та вуса і підкреслені брови, очі, поширений донизу ніс з позначеними розширеними ніздрями, округле приплющене чоло. Приплющенням маківки та ледь вирізненими дужками, що розходяться від неї до скронь, цілком можливо, позначена тонзура.

Правиця у благословенні зображена на рівні грудей. Ліворуч, на тому ж рівні — горішня частина кодексу в оправі з підкресленою палітурою. Вбрання нагадує фелон з омофором. Нараменні хрести омофора мають подовжену щодо перехрестя основу; нагрудний хрест позначено крапковою рельєфною композицією. На фелоні опрацьовано плечові складки, які спадають.

Супровідні написи — стовпчикові, з нерівною кількістю літер у рядку (від однієї до двох). Стовпчик праворуч: горішня щілка — "а", середня — "о", долішня — "ку", ліворуч — "рі", "ло", "с". Увесь напис слід читати, як "А[ГІ]О[С] КИРІЛОС".

Поле реверса зайнято кириличною леґендою з п'яти рядків: "г͠н по/мози ра/боу своє/моу Ку/рило". Леґенди лицевого й зворотного боків булли дуже акуратні: літери розміщені на рівній відстані одна від одної, з правильними рівними лініями й заокругленістю. Манера графіки леґенд наближає її до типу уставного письма кінця XI—XII ст.[15], яке вкрай рідко можна побачити на пам'ятках україно-руської сфрагістики.

---

[14] Пекарская Л. В., Зоценко В. Н. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979—1981 гг. // Археологические исследования Киева, 1978—1983 гг.— К., 1985.— С. 125.

[15] Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография.— М., 1979.— С. 169, 171.

Деякі літери мають досить характерну палеографію. Так, "єсть" у слові "своємоу" виконано у щільній формі; у написанні ім'я "Курілос" використано "іжицю" замість восьмеричого "и", а також "і-десятиричне" після приголосної. Ці особливості притаманні пам'яткам писемности саме України-Руси, котрі додержують щільної "єсть" не тільки в XI, а навіть у XII — на початку XIII ст. "Іжиця" у тому вигляді, у якому її зафіксувала леґенда печатки — з опущеною за щілку не правою, [redacted] лівою рискою, трапляється переважно на київських графіті. До того ж ця літера [redacted] україно-руській та південнослов'янській фонетиці позначала найчастіше "у-йотоване", що добре видно у напису на смерть митрополита Кирила (помер у 1233 або 1281 р.) з Михайлівського приділа Софії Київської, у якому "іжицю" замінено на "у-йотоване". Вживання "і-десятиричного" після приголосної у середині слів — також ознака писемности україно-руських і взагалі південнослов'янських теренів[16]. Усе це дає підстави говорити про україно-руське, найімовірніше київське, походження матриці цієї печатки з Вишгорода.

Крім Вишгорода такі печатки були відомі за зібранням НМІУ у Києві (місце, де виявлено цю знахідку, втрачено) та матеріалами розкопок "Рюрикового городища" поблизу Новгорода. Печатки відбито з інших матриць, вони погано збереглися, зображення і леґенди виконані неохайно. В. Янін цілком слушно відносить їх до сфрагістичного типу особистої печатки Всеволода (Кирила) Ольговича, котрий князював у Чернігові (1126—1139) та Києві (1139—1147) й став тут фундатором Кирилівської церкви[17].

Говорячи про печатки Всеволода Ольговича, вважаємо за потрібне повернутися до атрибуції ще одного типу давньоруських булл — печаток із зображенням святого Кирила та архангела Михаїла. Вони відомі за трьома екземплярами, два з яких походять з Новгорода, один знайдено у Києві[18]. На підставі факту християнського імени та по батькові Всеволода Ольговича (його батько — Олег-Михайло Тмутараканський) М. Лихачов пов'язав цей сфрагістичний тип зі згаданим князем. В. Янін, виходячи з того, що Всеволод Ольгович ніколи не посідав новгородського столу, приписав обидва новгородські екземпляри Всеволодовому синові Святославу (перебував у Новгороді рік — зима 1180/1181 — зима 1181/1182), реконструювавши його ім'я як Михайло-Святослав-Кирило-Всеволод. Г. Івакін, зауваживши, що "у даному випадку новгородське князювання не може правити за вирішальний арґумент у встановленні власника печатки", визнає припущення М. Лихачова і відносить згадані печатки із зображенням святого Кирила до чернігівського періоду князювання Всеволода Ольговича, [redacted] печатки із зображеннями святого Кирила та архангела Михаїла — до часів його великого князювання[19].

Погоджуючись із твердженням Г. Івакіна про наявність у Всеволода Ольговича двох названих різновидів булл, пов'язаних з його просуванням

---

[16] Высоцкий С. А. Средневековые надписи...— С. 155, 176—177; его же. Древнерусские надписи Софии Киевской.— К., 1966.— С. 95; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография.— С. 193, 210.

[17] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 189, № 114—115.

[18] Там же.— С. 203—204, № 188. 1, 2; Ивакин Г. Ю. Памятники сфрагистики и нумизматики // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— С. 405, рис. 174.б.

[19] Ивакин Г. Ю. Памятники...— С. 405—407.

у князівській ієрархії, вважаємо за потрібне уточнити хронологію їх появи. Оскільки культ патрона Всеволода Ольговича — святого архиєпископа Кирила залишив у долі князя яскравий слід саме в київський період його біографії, про що свідчить і закладення — імовірно, ще за життя Всеволода — Кирилівської церкви, то виникнення печатки з формулою "Господи поможи" логічно пов'язувати з Києвом. Про належність булли цього типу до великокнязівських може свідчити й підкреслена охайність у виконанні вишгородського екземпляра. Те, що буллу виявлено у Вишгороді, пояснюють події останніх місяців життя Всеволода Ольговича, докладний опис яких знаходимо у Київському літопису. Весну—літо 1146 р. до самої смерти 1 серпня він провів у Вишгороді, де займався справами заповіту та успадкування київського столу своїм братом Ігорем. У вишгородському храмі Бориса й Гліба відбулося й перше його поховання[20].

Ще одну печатку знайдено восени 1980 р. на поверхні північно-східної частини городища, за 150 м на північ від розкопів 1979—1981 рр. Це олов'яний диск розміром 22×20 мм, з прорізами від шнура у горішній та долішній частинах. За класифікацією В. Яніна, булла належить до типу печаток із зображеннями двох святих. Написи та зображення на печатці не мають повної чіткости.

Лицевий бік несе на собі поясне зображення святого великомученика з подовгастим безбородим обличчям. Від високої "князівської" шапки із закотом до рівня плечей спущено крапкові перпендулії. Ця деталь не зовсім в'яжеться з головним убором на зображенні, адже такі підвісні прикраси є атрибутом стеми візантійського імператора. Довкола голови німб у вигляді рельєфного обідка. Як верхній одяг зображено сорочку з розлогим плічком. Одяг відбито без зайвої проробки. Хрест із видовженими щодо перехрестя основами та заокругленими кінцями утримує на рівні грудей правиця. З боків можна простежити написи: праворуч — стовпчиком, ліворуч — рядком. У стовпчиковому напису — дві літери: "д", "а". Рядок складено з трьох літер — "д", "і", "ς". Імовірно, реконструкція леґенди така: да[вн]діς.

На зворотному боці печатки — поясне зображення архангела з крилами, правиця якого утримує берло, лівиця — сферу. Довкола голови, що вкрита густим волоссям,— німб. На зображенні хітон (досить чітко показано самоцвіти лора). "Перлинний" рельєф підкреслює пір'я на крилах. Леґенди реверс цієї булли не має. Найближчі аналогії до зображення архангела на печатці — іконографія архангела Михаїла.

Зображення аверса печатки істотно різниться від канонічного трактування образу царя Давида й має досить виразні східнослов'янські риси в одязі. За іконографічними особливостями це зображення могло належати лише двом києворуським святим великомученикам — Борисові або Глібу. В. Янін встановив закономірність у сфрагістичній патронімії цих великомучеників князівського роду: синонімом імени Борис виступав Роман, імени Гліб — Давид[21].

Встановивши християнських патронів власника булли, маємо підстави шукати його серед тих князів, чиє ім'я було Гліб-Давид-Михайлович.

[20] ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 315.

[21] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 92 і далі.

Цій умові, як на XII ст. (те, що згадана печатка належить до цього часу, сумнівів не викликає) міг відповідати лише Давид Ростиславич, князь новгородський (1154), новоторзький (1158—1160), вітебський (1165—1169), вишгородський (1169—1180), смоленський (1180—1197). Булла Давида Ростиславича, до вишгородської знахідки, була відома лише за одним екземпляром новгородського походження. На ньому зображено на повний зріст Бориса і Гліба та архангела[22].

Знайдена 1980 р. печатка з Вишгорода істотно різниться від новгородського екземпляра. Можна припустити, що варіант, який навів В. Янін, передує у часі вишгородській знахідці й належить до короткого князювання Давида Ростиславича у Новгороді. Проте архаїчний вигляд булли з поясними зображеннями, які у києворуській сфрагістиці зникають разом з погруддями вже у другій половині XII ст., схиляє до зворотного хронологічного взаємозв'язку: з Вишгорода походить різновид булли, який належить до "північного" періоду життя Давида Ростиславича, а з Новгорода — булла, найімовірніше, з часів його вишгородського або смоленського князювання.

Четверту знахідку виявлено восени 1985 р. у тому самому районі, що й буллу Давида Ростиславича. Знайшов печатку вже згаданий О. Мурашкін. Знахідка являє собою олов'яний диск розміром 24×19 мм. Належить до типу князівських булл із зображеннями з обох боків святих на повний зріст. За випнутістю й глибиною горішнього прорізу під шнур, аверсом печатки можна вважати той бік, на якому зображено архангела. Ліворуч від його постаті — нечіткий напис стовпчиком: ХАНЛ, який реконструюється як ім'я архангела Михаїла. Літери леґенди нерівні, різні за величиною. Голову вміщено у крапковий німб. Одяг на зразок хітона з лорою. Підкреслено прямі спадні складки хітона. Лівиця — зі сферою, правиця, яка мабуть, благословляє, зображена на рівні грудей. На крилах пророблено зображення пір'їн, самі крила опущені.

Зворотний бік печатки має сцифатність, що є ознакою прилягання матриці під час штемпелювання. Зображення нечітке, правиця, імовірно, у благословенні, лівиця не простежується. За лівим плечем, біля німба, видно погано розпізнавану рельєфну лінію. Цілком можливо, це тичина великого процесійного хреста. Праворуч від зображення — напис стовпчиком: АГΙѠЅ (через "омегу"). Якщо на зворотному боці справді зображено святого з хрестом, то, за іконографічними канонами, у ньому можна вбачати Костянтина, Андрія або Івана Предтечу. За палеографічними ознаками, такими, як відбиток літери "омега" — "оть", яка має характерні риси скоропису (заокругленість та низький, ледь помітний середній складник), датувати буллу можна в межах другої половини XII — початку XIII ст.

Серед українсько-руських князів того часу, чиє християнське ім'я могло бути Михайло Костянтинович, Михайло Андрійович або Михайло Іоанович, найбільш вірогідним претендентом на володіння вишгородською буллою є Михайло Всеволодович, син чернігівського князя Всеволода Святославича. Обидва князі, батько й син, брали якнайактивнішу участь у боротьбі проти Ростиславичів за київський стіл і були його володарями: Всеволод — з 1211 по 1214 р., а Михайло — з 1236 по 1238 р. (правда,

[22] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 93, 197, № 156.

1

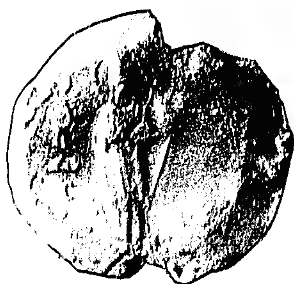
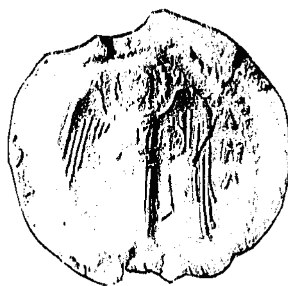

2

Києворуські князівські печатки з Вишгорода:
1 — печатка Володимира Мономаха;
2 — печатка Всеволода Ольговича

3

4

Києворуські князівські печатки з Вишгорода *(закінчення)*:
3 — печатка Давида Ростиславича;
4 — печатка Михайла Всеволодовича

рятуючись від Батиєвої руїни, Михайло подався до Угорщини). А втім, як зауважив свого часу В. Янін, більшість булл із зображенням святого Михаїла другої половини XII — початку XIII ст., через брак достатньої інформації про патрональну антропонімію князів, можуть бути атрибовані лише гіпотетично[23].

Отже, на сьогодні маємо дев'ять князівських печаток, знайдених на Вишгородському городищі. Дві з цих булл належать Володимирові Всеволодовичу Мономаху. Виявлення пам'яток князівської сфрагістики практично в усіх частинах історичного районування Вишгорода XI — початку XIII ст. засвідчує, крім усього іншого, зовсім не ординарну роль цього осередку міського життя Середньої Наддніпрянщини у великокнязівському господарстві Києва.

Volodymyr ZOTSENKO

KYIV RUS' SEALS FROM VYZHHOROD OF THE 11TH—12TH CENTURIES

The paper covers the new discoveries of old—Rus princes' seals from Vyzhhorod, the settlement near Kyiv. They are believed to belong to Volodymyr Monomakh (1073—1077), Vsevolod Olhovych (1139—1147), Davyd Rostyslavych (1154—1169), and Mykhailo Vsevolodovych (1236—1238).

[23] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1 — С. 115—118.

Богдан БАРВІНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ СФРАГІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ XII—XIV СТОЛІТЬ*

З руської сфрагістики**

М. Грушевський. Печатка м. Константина з Звенигорода // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 22.— Miscellanea.— С. 1—2; _його ж._ Звенигород галицький, історично-археологічна розвідка // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. 31—32.— С. 19—22*; _його ж._ Печатка з Ступниці під Самбором // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. 31—32.— С. 1—4; _його ж._ Лист Володимирської громади з 1324 р. // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 72.— С. 5—8; _його ж._ Молотовське срібло // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 25.— С. 1—6******

Можна сміливо сказати, що руська сфрагістика перебуває ще в колисці. Причиною цього є та обставина, що руських печаток ми маємо взагалі дуже мало. Отож слід подякувати М. Грушевському за те, що він звернув увагу на таку важливу допоміжну дисципліну історії й описав кілька дуже цікавих печаток з руських староknязівських часів (до розвідок додано факсиміле цих печаток). З цих печаток три були знайдені у Звенигороді коло Львова, три — біля Галича, три — в с. Демидові (дочірня Молотова, неподалік Миколаєва над Дністром), одна — в Ступниці біля Самбора, а одна зберігається в архіві м. Штральзунда.

Печатки зі Звенигорода, Галича і Ступниці виготовлені зі свинцю, це так звані булли овальної форми. Вони належать до типу зображальних печаток, хоч остання, можливо, є портретною. Перша зі звенигородських

---

* Під цим загальним заголовком уміщуємо малознані статті та повідомлення з української сфрагістики Б. Барвінського, які були опубліковані в польських виданнях у 1909—1910 рр., а проте й досі не втратили високої наукової вартости й актуальности. Матеріали подано за хронологією описуваних у них сфрагістичних пам'яток. Опубліковані в цьому томі "Записок НТШ" статті та повідомлення Б. Барвінського переклав з польської мови Іван Сварник.— **Ред.**

** Вперше опубл.: Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne (Kraków).— 1909.— N. 1.— S. 10—12.

*** Б. Барвінський тут називає статтю М. Грушевського "Молотовське срібло", яка, проте, була опублікована у 25 томі "Записок НТШ". Див. посилання 7 до його ж статті "Печатки галицько-володимирських бояр з першої половини XIV століття".

**** У першодруці тут помилково названо статтю М. Грушевського "Звенигород галицький". Див. приміт. вище.

печаток, із зображенням Пречистої Діви, належала "митрополитові всієї Руси Костянтинові" (про це свідчить грецький напис на зворотному боці печатки), ймовірно тому, який, на думку М. Грушевського, виступає у 1167 р. Слід зауважити, що це єдина митрополича печатка з дотатарських часів і що руських печаток з тих часів взагалі дуже мало. Друга печатка зі Звенигорода має зображення Пречистої Діви з одного боку і св. Василя з другого боку (з відповідними написами). Третя містить зображення св. Василя, а з руського напису на її звороті довідуємося, що вона належала якомусь "Василієві". М. Грушевський припускає, що обидві ці печатки з зображенням св. Василя, а особливо остання, мають якесь відношення до князя Василька Теребовельського (помер 1129 р.).

З трьох печаток, знайдених біля Галича, дві належали єпископові Козьмі (як свідчить грецький напис), який виступає 1165 р. Обидві мають зображення Пречистої Діви. Третя з цих печаток має зображення Пречистої Діви з одного і св. Теодозія з другого боку (разом з відповідними написами). Три печатки з Демидова — це, власне, металеві перстені з печатними щитами, на яких зображено дуже кострубатий і схематичний рисунок птаха (в ньому трудно вбачати якусь геральдичну фіґуру). На двох перших ле енда вирізьблена кирилицею ("ПЕЧАТ + ВАНОВА" і "ПЕЧАТ + СКОЧКОВА"), на третій літери леґенди хоч і нагадують глаголицю, але за допомогою цього алфавіту її складно розшифрувати. Скочкова печатка видається фальсифікатом, але рішуче стверджувати це проф. М. Грушевський не наважився. На підставі знайдених одночасно монет королів Вацлава II і Яна I Люксембурзького можна зробити висновок, що ці печатки походять з першої половини XIV ст. Характерним у них є те, що леґенди вирізьблені просто, отож при відтисненні напис виглядає дзеркальним.

Печатка зі Ступниці з постаттю у візантійських кесарських інсиґніях належала якомусь Костянтинові (як свідчить грецький напис), але вирішити, чи це один з трьох візантійських кесарів із цим іменем в XI ст., чи руський митрополит або перемиський чи галицький єпископ XI—XIII ст., не можна. В останньому випадку постать на цій печатці могла б зображати св. Костянтина Великого, патрона незнаного нам власника печатки. Олов'яна пломба, знайдена у Звенигороді, має з одного боку щось на зразок літери "Х" і якийсь округлий предмет, мовби голову. Це може бути зображення Христа. З другого боку бачимо знак, схожий на загадковий геральдичний знак Володимира Великого[1].

Печатка, витиснута в природному воскові на внутрішній стороні листа громади міста Володимира-Волинського до громади м. Штральзунда 1324 р., зображає св. Юрія на коні. З леґенди збереглася лише ґотична літера "D", з чого, як і з виміру поля печатки, можна зробити висновок, що вона була такою: "S. CIVITATIS LADIMIRIENSIS". Ця печатка цілком відмінна від сфрагістичної манери західних сусідів Галицько-Волинської держави, з другого боку, і візантійська сфрагістика не знала такого трактування, подаючи св. Юрія або пішо, або ж у формі погруддя на медальйоні. Знахідка ця цікава не лише для сфраґістів, а й для істориків мистецтва.

Дуже шкода, що печатки, які описав М. Грушевський, не були використані в колективній праці Петербурзької Академії "Болеслав Юрий II,

[1] Рисунок цього знака див.: Kwartalnik historyczny.— 1890.— S. 516.

князь всей Малой Руси" (1907), оскільки могли б кинути світло на не одне нез'ясоване питання у порівнянні з опублікованими там печатками.

Незнана руська печатка князя Кейстута з 1366 року (Причинок до литовської сфрагістики)*

Печаток литовських князів з доягайлівських часів відомо небагато. Так, знана лише з опису печатка князя Ґедиміна 1323 р., що зображає цього "короля литвинів і русинів" (так мовить латинська леґенда) на троні з жезлом у лівій і короною у правій руці[1]. Наскільки нам відомо, досі не використаною в науковій літературі залишається печатка князя Ольґерда 1371 р., на якій бачимо знак у вигляді двох кітв, з'єднаних посередині навскісним чотирикутником і обернених своїми лапами у протилежні боки[2]. З леґенди збереглося лише три літери, отож трудно відновити її повністю.

Загальнознана з кількох репродукцій печатка Кейстута 1379 р., яка містить його зображення в обладунку і в шишакові, з мечем у правій і з щитом у лівій руці[3]. Навколо напис: S. KYNSTVTTE DVX+DE+TRACKEN.

Згадку про печатки Ольґерда і Кейстута з 1366 р. знаходимо в Т. Чацького: "У Литві вершник, званий погонею, був гербом або печаткою пануючих князів і їхньої родини чи племені. В трактаті 1366 р. між Ольґердом і Кейстутом та Казимиром Великим є дві литовські печатки: одна — Ольґерда з Погонею, друга — Кейстутова з мечем і щитом у руках. Чи це є свідченням різниці між вищим і нижчим князем, чи довільного вибору печаток, не важуся судити"[4]. Перше видання твору Т. Чацького з'явилося у 1800—1801 рр., отже, ще на початку XIX ст. був відомий ориґінал згаданого трактату. Тепер він відомий лише з копії другої половини XVIII ст. в "Теках Нарушевича"[5], яку вперше оприлюднив Чучинський під назвою "Traktat książąt Litewskich z Kazimierzem Wielkim, z roku 1366"[6]. Дописка на копії Нарушевича така: "Ориґінал є в Архіві коронному з двома печатками, одна зіпсована, друга з подобою чоловіка в обладункові, який в одній руці тримає оголеного меча, а в другій щит"[7]. Та оскільки Т. Чацький згадує про те, що бачив також печатку з Погонею, слід припускати, що він оглядав її значно раніше, перед публікацією своєї праці, оскільки вже в момент виготовлення копії з трактату 1366 р. ця печатка була ушкодженою.

Копію трактату 1366 р. в "Теках Нарушевича" Чучинський видав з багатьма хибами. Крім того, вже в самій копії було багато помилок,

---

* Вперше опубл.: Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.— 1909.— N. 11.— S. 205—207.

[1] Її опис за Дреєром у праці: Piekosiński F. Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce.— Kraków, 1837—1899.— T. 6.— S. 297.

[2] Факсиміле цієї печатки в публікації: Собрание государственных грамот и договоров.— М., 1813.— Т. 1.— С. 53.

[3] Vossberg F. A. Siegel des Mittelalters v. Polen, Lithauen etc.— Berlin, 1854.— Tabl. 24. Опис також у згаданій праці Ф. Пекосінського, с. 323.

[4] Czacki T. O litewskich i polskich prawach / Wyd. Turowskiego.— Kraków, 1861.— T.1.— S. 81—82 nota.

[5] Archiwum Kś. Czartoryjskich w Krakowie, sygn. 8, s. 245—247.

[6] Kwartalnik historyczny.— 1890.— S. 513—515.

[7] Цю дописку подав Чучинський. Див.: Ibid.— S. 513.

зроблених переписувачем. Під час студій в Архіві князів Чарторийських влітку 1908 р. ми скопіювали текст згаданого трактату з "Тек Нарушевича", а виявивши згодом повнішу й правильнішу копію, опублікували цей трактат заново разом з варіантами обох копій[8] у наших "Історичних причинках". Повніша копія міститься в рукопису № 1180 Архіву князів Чарторийських, що має заголовок "Оригінали 1445—1748" і походить з Порицької бібліотеки Т. Чацького. Крім деяких документів XV ст. й до часів Зиґмунта Авґуста, в ньому є переважно документи, що стосуються суперечки Краківського капітулу з єпископом Солтиком, та літературні видання й листування Т. Чацького. На сторінках 387—398 є згадана копія трактату 1366 р.

Ця копія цікава також під тим оглядом, що на ній є рисунки обох печаток (с. 388), які висіли при оригіналі трактату 1366 р.[9] З правого боку висіла печатка Ольґерда, яку бачив Т. Чацький. На копії намальовано лише кустодію, в якій була відтиснута печатка, з дописною: VACUUM PRO VETUSTATE (порожня через старість). З лівого боку висіла друга печатка, а саме печатка Кейстута, яку описав Т. Чацький і яку згадано в дописці на копії Нарушевича, що це була *руська* печатка Кейстута. Про подібну печатку ми досі не мали жодної згадки, відома була тільки описана вище латинська печатка цього князя.

Наскільки можна порівняти деталі досить незграбного рисунка руської печатки Кейстута з його латинською печаткою, перша так чи так відмінна, оскільки зображений на ній лицар тримає щит, затуляючи ним тіло, а на латинській печатці він спирається на щит лівою рукою. Правдоподібно, леґенда руської печатки відповідає леґенді латинської. На жаль, літери в леґенді першої були вже значною мірою стерті, оскільки на рисункові скопійовано лише такі слова: СЕ ПЕЪАТЬ КИИ...

У кінці леґенди на рисункові видно ще дві літери, але через погане копіювання не відомо, до якого слова вони належали. Можливо, леґенда руської печатки була аналогічною з леґендою латинської печатки: СЕ ПЕЧАТЬ КИЙСТУТІЯ КНЯЗЯ ТРОЦКОГО. Хоча нині ми не маємо оригіналу цієї печатки, з рисунка, який нам вдалося випадково виявити, дізнаємося, що крім латинської печатки Кейстут використовував аналогічну руську печатку. Цей факт дуже важливий для вбогої литовської сфрагістики доягайлівських часів.

Слід згадати, що відома дуже схожа латинська печатка князя Вітовта Кейстутовича з 1379 р.[10], виготовлена, очевидно, за зразком батькових печаток.

Печатки галицько-володимирських бояр з першої половини XIV століття*

Завзята суперечка про джерела руської геральдики[11] врешті-решт закінчилася на некористь Ф. Пекосінського, який доводив, що руська геральдика є "рідною дочкою" польської геральдики. Не лише польські

---

[8] Барвінський Б. Історичні причинки.— Львів, 1909.— Т. 2.— С. 62—67.

[9] Там само.— С. 56. Подано про них коротку згадку.

[10] Див.: Vossberg F. A. Siegel...— Tabl. 22; опис у: Piekosiński F. Pieczęcie polskie...— S. 323.

* Вперше опубл. у журн.: Miesięcznik heraldyczny.— 1909.— Rocz. 2.— N 8—9.

[11] Короткий огляд цієї дискусії див.: Semkowicz W. Franciszek Piekosiński jako heraldyk i sfragistyk // Kwartalnik historyczny.— 1908.— Zesz. 2/3.— S. 226, 231—234.

вчені, як С. Лаґуна, О. Яблоновський, А. Малецький, рішуче виступили проти тверджень Ф. Пекосінського, а й український історик М. Грушевський у короткій замітці зробив їм поважні закиди, звертаючи увагу на печатки руських купців і послів руських князівств з X ст., на давньоруські персні, монети київських князів і дорогичинські пломби з геральдичними знаками[12].

Попри це гостро відчувається брак спеціального дослідження, завданням якого був би критичний розгляд дотеперішніх поглядів на згадане питання, з урахуванням як давнього, так і нового матеріалу з руської геральдики. Найновішою працею в цій ділянці є розвідка О. Лаппо-Данилевського "Печати последних галичско-владимирских князей и их советников"[13]. На жаль, якщо перша частина цієї розвідки (с. 221—290), що розповідає про княжі печатки, багата на цінні наукові результати[14], то друга частина, в якій автор досліджує боярські печатки (с. 290—305), таких результатів не містить. Більшість боярських печаток, які розглядає О. Данилевський, опублікував уже Ф. Пекосінський[15], але ця обставина не вплинула на самостійність дослідження О. Данилевського, який подає набагато докладніший опис вказаних печаток, ніж Ф. Пекосінський, видобуває з них значно більше деталей щодо зображень і леґенд, намагається визначити належність кожної печатки й порушує багато інших пов'язаних з ними питань. Великим недоліком розвідки О. Данилевського слід уважати те, що в найголовнішому питанні — питанні значення зображення на досліджуваних боярських печатках він займає щодо тверджень Ф. Пекосінського нерішучу й незрозумілу позицію.

Розглянемо результати цієї частини розвідки О. Данилевського. Досліджувані боярські печатки висять при двох грамотах останнього з галицько-володимирських князів, Юрія Болеслава II, з 1334 й 1335 рр. Першу з цих грамот (1334) підписали, поряд із князем:

1) Chodor, episcopus galicensis; 2) Temetrius Detko; 3) Chotko, judex nostre curie; 4) Georgius Calvus; 5) Mychael Gelezarowicz, palatinus belzensis; 6) Alexander Moldaowicz; 7) Borisco Cracula.

Грамоту 1335 р. підписали поряд із князем: 1) Demetrius Detko; 2) Mychalus Yelezarowicz, palatinus belzensis; 3) Wasko Kudynowicz, judex curiae nostrae; 4) Hryczko Kossaczowicz, palatinus premysslensis; 5) Borisco Cracula, palatinus lemburgensis; 6) Chodor Otek, palatinus de Lutzel; 7) Chotko filius Yeromiri. Крім княжої печатки, при кожній з цих двох грамот було по 7 боярських печаток. Зараз при грамоті 1334 р. збереглося лише 4 боярські печатки (решта в дрібних уламках), а при грамоті 1335 р. збереглися всі.

Репродукції печаток з 1334 р. є в О. Данилевського на табл. VII і VIII (на останній значно збільшені), а репродукції печаток з 1335 р.— на табл. IX. Щодо репродукцій боярських печаток мусимо зробити той

[12] Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. 41.— С. 4—5. Бібліографія.

[13] Див.: Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований.— СПб., 1907.

[14] Першу частину ми прорецензували у статті: Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich pierwszej połowy XIV wieku // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.— 1909.— N 6.— S. 99—104; N 7.— S. 127—130 та окремим відбитком, 22 с.

[15] Piekosiński F. Pieczęcie polskie...; ejusd. O źródłach heraldyki polskiej.

самий закид, як і до репродукцій княжих печаток. Одні й другі репродуковані фотоспособом і дають нам вірне уявлення про теперішній вигляд цих печаток. Та оскільки незабарвлений віск, у якому вони відтиснуті, дуже забруднений, багато деталей на репродукціях втрачаються. Слід було зробити або виразні фото ориґіналів за допомогою сильного освітлення, або фотографувати ґіпсові відливи цих печаток; тоді не одна деталь може виявитись на репродукції виразнішою. Звісно, мова не йде про ті печатки, на яких не залишилося жодного сліду зображення чи леґенди. О. Данилевський кілька разів відсилає нас до репродукцій і запевняє, що ту чи ту деталь видно там докладно, та якби не його власний опис, трудно було б побачити там щось подібне.

Перша печатка зліва при грамоті 1334 р.* належить галицькому єпископові Федорові, її діаметр близько 4,4 см. Ф. Пекосінський[16] припускав, що на ній зображено постать якогось східного святого, однак легко зауважити, що це погруддя Пречистої Діви Марії з майже затертим обличчям, піднесеними руками й дитям-Ісусом на грудях. По обидва боки видно сліди скорочених написів, що постійно трапляються на подібних печатках. Тип Пречистої Діви на цій печатці візантійський, т. зв. "влахернський". Про аналогічні печатки XII ст., знайдені у Звенигороді й біля Галича й описані М. Грушевським, ми писали у статті "З руської сфраґістики". Друга печатка при грамоті 1334 р., погано збережена, діаметром 4,4 см, має зображення, очевидно, птаха. З леґенди залишилися тільки три літери**:... ЯКО. О. Данилевський припускає, що це печатка Дмитра Дедька***. Третя печатка, із зображенням птаха, діаметром близько 3,0 см, має леґенду: + ПЕЧАТЬ БОРИСОВА і є, безперечно, печаткою Бориса Кракули. Четверта печатка, із зображенням птаха з напіврозпростертими й піднесеними крилами, має залишки леґенди:... ҎАТꙘ ..АЯ. Після "чать" видно щось на кшталт "та че" або "та ге". З цього важко зрозуміти, кому належала печатка. Треба зауважити, що через недогляд різьбяра деякі літери вирізьблені прямо, отож на печатці виглядають дзеркально. З решти печаток при грамоті 1334 р. залишилися лише дрібні уламки, що не мають жодної вартости.

При грамоті 1335 р., як уже згадувалося, збереглися всі печатки, але в дуже поганому стані. Зліва від княжої печатки висять 4, справа — 3 боярські печатки. Перша зліва має залишки затертої леґенди і зображення, мабуть, якогось звіра. Наступна — із зображенням, ймовірно, птаха з напіврозпущеними крилами. На третій — сліди оголеної людської постаті, що напівсидить, у профіль. На четвертій залишилися тільки сліди леґенди й невиразного рисунка, на п'ятій взагалі нічого не можна розрізнити. На шостій видно голову птаха, на сьомій — сліди якогось зображення й леґенди.

Крім цих печаток О. Данилевський розглядає печатку Дмитра Дедька (факсиміле на табл. III), який підписується після смерти Юрія Болесла-

* Зауважимо, що ми зовсім не дотримувалися нумерації О. Данилевського, який, позначивши княжу печатку № 1, дає їм таку нумерацію: 8, 6, 4, 2, 1, 3, 5, 7, причому № 2, 4, 6, 8 є справа, а № 3, 5, 7 — зліва. Наша нумерація така: 1, 2, 3 і т. д. зліва направо.

[16] Piekosiński F. Pieczęcie polskie...— S. 221, fig. 254.

** Всі літери леґенд кириличні.

*** Про етимологію цього прізвища див. далі.

ва II як "provisor seu capitaneus terre Rusie". Ця печатка висить при грамоті Дедька містові Торуню (близько 1342 р.). У воскові відтиснене зображення погруддя людини у профіль, оберненої ліворуч від глядача. Подібне зображення є на одній з боярських печаток при грамоті 1335 р. О. Данилевський припускає, що зображення на печатці Дедька було відтиснене за допомогою камеї, яка в момент використання була вже дуже стертою. Але питання, до якого типу слід було б віднести згадану камею — до давньоримського, середньовічного візантійського чи західноєвропейського, О. Данилевський не розв'язує. З леґенди на цій печатці збереглися такі літери: + Д....А/ДЯД...ПЕЧАТЬ. Ця леґенда цікава передусім з огляду на етимологію імени власника печатки. Його ім'я досі було знане в латинській транскрипції "Detko". Але невідомо було, чи "De" слід було читати з пом'якшенням, чи ні. Тепер ми знаємо, що прізвище писалося "Дядько", а читалося "Дєдько".

Ми вже згадували вище, що О. Данилевський займає щодо тверджень Ф. Пекосінського нерішучу й нерозумну позицію. Наприклад, він пише (с. 297), що трудно вирішити, наскільки правдиве твердження Ф. Пекосінського про те, що зображення на боярських печатках з 1334 й 1335 рр. слід уважати просто довільними знаками. Від себе ж автор додає, що з огляду на те, що польські "герби" з'являються лише наприкінці XIII ст., а до того польська шляхта вживала на печатках знаки, що не мали родового характеру, то й печатним знакам руських бояр тяжко надавати геральдичного значення. Разом з леґендами (чи й без леґенд для неписьменних людей) ці печатки могли служити свого роду посвідкою для власника. Зрештою печатні знаки руських бояр, як стверджує О. Данилевський, є надто шаблонними, щоб бути доказом належности без леґенд (с. 298).

З наведених тверджень О. Данилевського видно, що автор не звертає уваги на важливе в руській геральдиці питання про джерела цих гербів. При тому автор не врахував інших даних, що можуть допомогти в розв'язанні цього питання, а саме трьох руських срібних персневих печаток з першої половини XIV ст., знайдених у Демидові (філія Молотова) й описаних М. Грушевським у статті "Молотовське срібло"[17]. На трьох печатках грамоти з 1334 р. і на двох печатках грамоти з 1335 р. видно зображення птаха, в деяких випадках досить реалістичне, в інших — більше схематичне. Отож перстені, які описав М. Грушевський, мають зовсім аналогічні зображення*. Мабуть, не помилимося, якщо зображення птаха на печатках і боярських перснях назвемо терміном А. Малецького "догербовий знак"[18]. Такого значення, на нашу думку, слід надати цим знакам, і тяжко вважати їх цілком довільними знаками. Крім того, ми хотіли б звернути увагу на олов'яну пломбу, яку опублікував М. Грушевський у статті "Звенигород галицький"[19]. Ця пломба з одного боку

[17] Записки НТШ.— Т. 25.— С. 5—6. Ми розглянули її у згаданій статті "З руської сфраґістики". У назві помилка, оскільки в "Записках НТШ", т. 31—32, с. 19—22 міститься стаття М. Грушевського "Звенигород галицький...", розглянута там само.

* Ми теж, щоправда, написали, що "тяжко вбачати в цьому якусь геральдичну фіґуру", але зробили це з того огляду, що М. Грушевський у німецькому й українському резюме назвав зображення птаха "гербом" (Wappen), що, однак, потім змінив у самій статті.

[18] Див.: Записки НТШ.— Т. 31—32.— С. 14 і 3.

[19] Там само.— С. 22.

має знак, схожий на загадковий геральдичний знак Володимира Великого, який також не можна вважати довільним знаком. З огляду на матеріал, який ми нині маємо, помилкою було б називати руську геральдику за Ф. Пекосінським вже не лише "рідною дочкою", а й "молодшою сестрою" польської ґеральдики.

Розвідку О. Данилевського про боярські печатки, хоч він зовсім не торкнувся питання генези руських гербів, слід прихильно вітати з огляду на надзвичайну бідність літератури в галузі руської сфрагістики й геральдики.

Руська печатка Войдила з 1380 року (Причинок до литовської сфрагістики)*

Описуючи в 1909 р. у "Wiadomościach numizmatyczno-archeologicznych" (N 11, s. 205—207) невідому руську печатку князя Кейстута з 1366 р., ми зауважили, що "досі невикористаною в науковій літературі залишається печатка князя Ольґерда з 1371 р., на якій ми бачимо знак у вигляді двох кітв, з'єднаних посередині навскісним чотирикутником, і обернених своїми лапами в протилежні сторони". Опис печатки Ольґерда мусимо виправити в тому плані, що в описаному знакові слід вбачати не дві кітви, а радше дві стріли, вирізьблені, звичайно, дуже незграбно й обернені вістрями в протилежні боки. Цілком аналогічної з цією литовської печатки Ольґерда ми досі не знаємо. Та тепер можемо опублікувати дуже схожу на неї печатку, на якій є знак, що також становить комбінацію стріл. Обидві печатки, якщо їх порівняти, так само можуть бути для литовської геральдики дуже цікавим причинком, отож, з цього огляду, було б бажано, щоб ними глибше зацікавилися наші геральдисти.

Печатка, яку ми збираємося описати, підвішена до трактату князя Яґайла, укладеного з хрестоносцями на ловах у прусській пущі в Шадишках у травні 1380 р.[20] Діаметр цієї печатки всього 2,5 см. Знак на печатці має вигляд двох стріл з вістрями на обох кінцях, покладених навхрест[21]. Руська леґенда печатки навколо зображення така: ПЕЧАТЬ / ВОИДИТОВА.

Літери леґенди, взяті з кириличної мінускули, вирізьблені дуже незграбно. А саме: літери на печатці не так поєднані, і якби не кінцеве "чать", їх не можна було б зрозуміти. Літера "т" вийшла на печатці неґативно, бо була вирізьблена прямо, бо кириличне "т" має ліве рамено дашка значно довше від правого, тоді як на печатці праве рамено дашка літери "т" довше. Це доводить велику невправність різьбяра цієї печатки, можливо, гравер був німцем з походження, отож, не знаючи значення цих літер, вирізьбив їх так невдало.

Цікаве питання, хто був власником згаданої печатки. А. Прохаска твердить, що це печатка довіреного в домі Яґайла Войдила[22], який під-

---

* Вперше опубл.: Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.— 1910.— N 9.— S. 143—145.

[20] Ця печатка зберігається у Королевецькому архіві; ми користалися з її відтиску, який ласкаво надав нам д-р А. Прохаска.

[21] А. Прохаска, який подав згадку про цю печатку в "Kwartalniku historycznym" (1900, с. 500, приміт. 1), пише, що знак є "ніби чотирипроменевою зіркою з променями, закінченими стрілками".

[22] Ibid.

нісся від простого слуги до високого сану члена великокнязівської ради і шваґра князя, одружився на Марії, сестрі Яґайла. Правдоподібно, він тотожний з Вайтелем з документа Вінрика фон Кніпроде[23]. Своє твердження А. Прохаска обґрунтовує тим, що Віґанд виразно згадує про перебування Войдила в Шаудишках.

В русько-литовських хроніках, окрім імені "Войдило", трапляється ще багато інших його варіантів, наприклад, Войдало, Войдел, Войдил, Войдим, Войдло, Войдол, Войдул, Войнило, Войнил[24]. Отож, на печатці Войдила повинно бути "Войдилова", а не "Войдитова". Та це не дає підстав твердити, що власником цієї печатки був, наприклад, Войдат Кейстутович або Вайдутто, син Бутава-Генрика Кейстутовича. Щодо першого, то він не міг брати участи в таємному трактаті Яґайла з хрестоносцями в Шаудишках, оскільки трактат цей був скерований проти Кейстута, так що навіть присутнього Шаудишках Вітовта до нього не допустили[25]. Втім, про Войдата після 1381 р., коли він потрапив у полон до хрестоносців, ми не маємо жодної звістки[26]. Щодо Вайдутти, який 1381 р. втік з-під опіки діда Кейстута до Пруссії, то цей час він був щойно 16-річним юнаком[27], отож трудно припускати, щоб він міг ратифікувати згаданий таємний трактат.

Обставина, яку зауважив уже д-р А. Прохаска,— що за Віґандом у Шаудишках був присутнім також Войдило, свідчить на користь того, що руську печатку з леґендою "печать Войдитова" слід віднести до Войдила. Чому на печатці імені Войдила є літера "т" замість "л", ми не можемо пояснити. Можливо, це помилка невправного різьбяра, який уже мав справу з одним "т" у слові "печать", можливо й те, що саме так звучало ім'я Войдила — Войдит, а не так, як у різних варіантах подають русько-литовські хроніки від найстаршої аж до наймолодшої редакції (бачимо, що і в цих варіантах є поважні відмінності). В кожному разі немає жодного сумніву, що печатка, підвішена до трактату Яґайла з хрестоносцями, з написом "печать Войдитова", це печатка відомого Войдила, Ягайлового шваґра.

Найстарша русько-литовська хроніка подає, що Войдило був "паробок невольний холоп [...] первоє бил пекаром. потом вставили єго постелю слати. і воду давати собі пити. і потом пак полюбился бил єму (Ольґердові) дал бил єму Ліду держати. і повел бил єго в добрих"[28]. Отож хто знає, чи не можна було б цим пояснити такої великої схожости між печатними знаками Ольґерда і Войдила, хоча, як уже вказувалося, повної аналогії між ними немає.

---

[23] Kwartalnik historyczny.— S. 498, uwaga 2.
[24] ПСРЛ.— СПб., 1907.— Т. 17.— Індекс sub voce, с. 620.
[25] Kwartalnik historyczny.— 1900.— S. 499, 500.
[26] Wolff I. Ród Gedymina.— Kraków, 1886.— S. 55.
[27] Ibid.
[28] ПСРЛ.— Т. 17.— С. 72.

Печатки галицько-володимирських князів з першої половини XIV століття (Критичні замітки з приводу праці О. Лаппо-Данилевського "Печати последних Галичско-владимирских князей и их советников". СПб., 1906)*

Печаткам останніх галицько-володимирських князів не щастило в науковій літературі. Від часів М. Карамзіна, який першим повідомив про них, їх, щоправда, не раз досліджували, але ці дослідження базувалися або на лаконічному опису М. Карамзіна, або на неточних репродукціях згаданих печаток. Оскільки ж досі фактичний вигляд цих печаток був невідомим, то для сфрагістів і для істориків неможливо було з'ясувати їх генезу.

У 1900 р. згаданими печатками зайнявся М. Грушевський[29], який у своїх дослідженнях сперся на лаконічний і не зовсім правильний опис у М. Карамзіна[30] та неточні репродукції цих печаток у Ф. Пекосінського[31] (у якого, наприклад, з печатки 1316 р. була репродукована тільки зворотна сторона), і подав їх опис, не згідний з реальним. Це спричинилося до нашого відгуку "Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 р. (Сіґіллоґрафічна замітка)"[32], у якому звернуто увагу на непогані репродукції згаданих печаток (особливо на вперше повністю репродуковану печатку з 1316 р.) у праці А. Левицького "Ruthenische Theilfürstenthümer bis zur Vereinigung mit Polen 1387", вміщеній у виданні "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild" (том "Galizien", 1898, с. 158—180). Результатом наших зауважень було те, що проф. М. Грушевський у другому виданні своєї "Історії" змінив під їх впливом деякі помилкові твердження щодо цих печаток[33].

Послуговуючись репродукціями в А. Левицького, ми звернули увагу на ті деталі, за допомогою яких можна доповнити лаконічний і не зовсім вірний опис цих печаток у М. Карамзіна, а заразом підняли всі ті сумніви, які випливають з приводу дуже поганого стану самих печаток. Тепер вони дочекалися згаданого в заголовку спеціального дослідження О. Лаппо-Данилевського. На титульній сторінці цього дослідження стоїть 1906 р., але воно з'явилося наприкінці 1907 р. ■ колективному виданні Петербурзької Академії мистецтв "Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси", у якому вміщене на с. 211—310. До нього додано 10 таблиць з факсиміле грамот і печаток останніх галицько-володимирських князів та їхніх дорадників. Завдання нинішніх уваг — розглянути результати досліджень О. Данилевського тільки щодо галицько-володимирських князів (с. 221—290), а печаткам їхніх дорадників буде присвячена інша окрема стаття. Наскільки і в яких напрямках праця О. Данилевського просуває вперед

---

* Вперше опубл.: Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.— 1909.— N 6.— S. 99—104; N 7.— S. 127—130.

[29] Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1900.— Т. 3.— С. 559—560.

[30] Карамзин Н. История государства российского.— Т. 4.— СПб., 1819.— Примеч. 204, 268.

[31] Piekosiński F. Pieczęcie polskie...— S. 293—294, 306.

[32] Опублікований спочатку ■ газеті "Руслан", 1903, № 170—171 і передрукований з малими змінами в: Барвінський Б. Історичні причинки.— Жовква, 1908.— Т. 1.— С. 18—26.

[33] Грушевський М. Історія України-Руси.— 2-ге вид.— Львів, 1905.— Т. 3.— С. 113. Та все-таки М. Грушевський не вважав за відповідне зацитувати нашу замітку, попри те, що ми дали її йому особисто на його виразне бажання, бо він хотів використати її у другому виданні своєї "Історії".

вивчення цих печаток, які питання, попри детальні дослідження автора, ще залишились нерозв'язаними — ось питання, які ми маємо намір порушити.

Хоч якою цінною є праця О. Данилевського — як з огляду на порушену тему, так і з огляду на результати, попри це, вже на початку можна завважити в ній дві великі хиби, без яких ця праця була б набагато ціннішою і кориснішою для науки. Маємо на увазі репродукції печаток. Отож, ці печатки щодо свого зовнішнього вигляду репродуковані дуже добре, але слід було б при цьому звертати увагу на те, щоб діаметр кожної з них на репродукції був поданий однаково, а не так, як це має місце в праці О. Данилевського, у якій, наприклад, дві сторони однієї й тієї ж печатки (див. таблиці I і II) репродуковано в цілком різних розмірах. Другою хибою є те, що автор не застосував для репродукування цих печаток нового, нині загальновживаного у сфрагістиці методу, а саме не подбав про виразні фотографії за допомогою сильного освітлення або ж фото з гіпсових відливів (виконаних за допомогою пластиліну), а подав у своїх репродукціях хоч і вірний відбиток згаданих печаток, але цим позбавив нас можливости послуговуватися ними при докладних дослідженнях. Навіть сам автор визнає (с. 220), що через недостатньо виразну репродукцію (ці печатки виготовлені з безбарвного воску і, як видно з репродукції, надзвичайно забруднені) він був змушений описувати їх на підставі автопсії. Звісно, опис автора може мати вартість настільки, наскільки ми можемо його контролювати. Але зробити це в усіх деталях ми не спроможні, тож мусимо вірити авторові на слово. Але якби він був подбав про згадані репродукції за новим методом, перевірити було б набагато простіше, бо не одна деталь, затерта брудом на ориґіналі, виразно виступила б на репродукції.

Автор зайнявся дослідженням згаданих княжих печаток у трьох напрямах, а саме: він докладно описує їх зовнішній вигляд, шукає аналогій у сфрагістиці Західної Європи й польській сфрагістиці, врешті займається питанням, до котрого з останніх галицько-володимирських князів, почавши від Юрія I Львовича, їх слід віднести, оскільки це надзвичайно важливе питання досі не було розв'язане, і, мушу додати, залишилось таким і нині.

Печаток останніх галицько-володимирських князів до наших часів збереглося шість: одна анонімна (в багатьох уламках) при грамоті 1316 р., діаметром близько 7 см, а п'ять — з іменем "Юрія, короля руського" (з них дві фраґментарні при грамотах 1316 і 1325 рр., одна майже ціла при грамоті 1327 р. і дві цілі при грамотах 1334 і 1335 рр., діаметром близько 9 см. Вони зберігаються в державному архіві в Королевці (Кенігсберґ, нині Калінінград.— **Приміт. ред.**). Оскільки печатки Юрія ідентичні, кількість печаток останніх галицько-володимирських князів зменшується до двох.

О. Данилевський розглядає передовсім анонімну печатку 1316 р. (с. 221—241), факсиміле якої є на табл. I і II. На жаль, як ми вже згадували, обидві сторони цієї печатки репродуковано з цілком відмінним діаметром, так що головна сторона (табл. I) вийшла значно меншою, ніж зворотна (табл. II). Дуже шкода також, що автор не вмістив на таблицях факсиміле дрібніших уламків цієї печатки, тим більше, що він їх описав, як ми це покажемо далі, не зовсім докладно. Так само з цього огляду не слід

ігнорувати репродукції анонімної печатки, вміщеної в роботі А. Левицького, бо на ній видно кілька деталей, яких бракує в О. Данилевського. На підставі цієї репродукції ми вказали в уже згаданих зауваженнях ("Дві печатки") хибність твердження М. Грушевського про те, що головна сторона анонімної печатки буцімто має зображення "лицаря на коні"*. Та все-таки репродукція в А. Левицького вийшла недокладною, оскільки на ній видно постать лицаря, який сидить. Тепер, на підставі репродукції в О. Данилевського, можна рішуче твердити, що це лицар, який стоїть, обернутий обличчям до глядача, без бороди, правою рукою він спирається на видовжений щит, що має посередині поздовжній виступ. Лицар одягнутий у кольчугу, що сягає паса, оскільки видно складки якогось одягу, сорочки чи жупана, який лицарі одягали під кольчугу (О. Данилевський називає цей одяг "підлатником"). На підставі ж репродукції А. Левицького можна було лише з великим застереженням твердити про "довгий одяг" і "лати" (див. нашу статтю "Дві печатки").

Над правим раменом лицаря бачимо півмісяць, а все поле всіяне зірками, які є також на уламках печатки. Але О. Данилевський навіть не згадав про хрест, який дуже виразно видно в А. Левицького ліворуч від лицаря. Чи ж уламки печатки розкришилися вже так, що від цього хреста не залишилося й сліду? Але ж цей хрест є на печатці (у репродукції А. Левицького) в тому місці, де О. Данилевський зауважив ще сліди вістря й древка списа, який, за описом М. Карамзіна, лицар тримав у лівій руці. Правдоподібно, слід древка списа видно й на репродукції в А. Левицького, на що ми вже звертали увагу ("Дві печатки"). Голова лицаря, за О. Данилевським, вкрита волоссям, і його кучері спадають на рамена. Виходячи з репродукції в А. Левицького, ми твердили, що це шолом (звісно, маючи на увазі шолом з дашком для захисту голови ззаду і з боків). Але О. Данилевський зауважив рівчики, що нагадують кучері волосся, тому вважає дуже сумнівним припущення щодо шолома, оскільки, на його думку, дротяна кольчуга шолома повністю прилягала до голови. Звісно, на підставі репродукції, доданої до розвідки О. Данилевського, нічого певного на цю тему не можна сказати. Тому й сам О. Данилевський не висловився про це категорично (с. 222). Однак, на нашу думку, шолом і кучері волосся, що спадають на рамена, дуже легко погодити між собою. Перелічуючи печатки, аналогічні з анонімною галицько-володимирською печаткою 1316 р., О. Данилевський звертає увагу на велику схожість першої з печаткою князя Земовіта Мазовецького з 1343 р. (її репродукцію він подав на с. 231). О. Данилевський здійснив ґрунтовне порівняння цих обох печаток, але не звернув уваги на те, що лицар на печатці Земовіта має на голові шолом взагалі без сітки, натомість з-під шолома вибиваються кучері волосся. Можливо, щось схоже на такий шолом має на голові лицар з нашої анонімної печатки. На підставі репродукції в О. Данилевського цього стверджувати не можна. Але можливість такого твердження дає нам репродукція в А. Левицького, оскільки, розглядаючи її, важко припустити, що лицар має на голові

---

* Хибне твердження М. Грушевського виникло тому, що він не знав репродукції цієї печатки в А. Левицького, а її головну сторону, як видається, вважав аналогічною зворотній стороні печатки Юрія.

тільки волосся, а як пише О. Данилевський (с. 232), лицаря з відкритою головою на печатках зображали дуже рідко.

На лицевій стороні анонімної печатки з 1316 р. вже помітний вплив західноєвропейської сфраґістики. Це й не дивно, якщо усвідомити собі, які тісні відносини мало Галицько-Володимирське князівство із Західною Європою. Через те наша печатка більше схожа на західні взірці, ніж на взірці візантійські. Передусім, у Візантії дуже рідко виготовляли печатки з воску, і зображали на них переважно постаті святих. Цей візантійський вплив простежується і в руській сфраґістиці[34]. Але цього не можна сказати про нашу печатку з 1316 р., відтиснуту у воскові, а постать на її лицевій стороні має дуже мало спільного з постатями на візантійських печатках. Шукаючи аналогій для неї у західноєвропейській сфраґістиці, О. Данилевський вважає більш-менш аналогічними з лицевою стороною печатки з 1316 р. деякі печатки бранденбурзьких курфюрстів XII—XIV ст., чеських князів і деяких польських князів XIII—XIV ст., а найближчими до неї — печатки мазовецьких князів Вацлава Болеславича (1326) і Земовіта (1343).

Не менше свідчить про західний вплив на нашу печатку і її зворотна сторона із зображенням лева, оберненого вправо від глядача (Piekosiński, s. 203). Після докладного вивчення уламка, на якому є рештки лев'ячого хвоста, О. Данилевський прийшов до дуже важливих висновків. А саме: з урахуванням лицевої сторони слід, на думку О. Данилевського, розмістити цей уламок біля решти печатки таким чином, щоб хвіст лева був задертий догори (як бачимо його, наприклад, в А. Левицького). Ця деталь так само важлива для твердження про західний вплив на нашу печатку, оскільки на сході лева зображали з хвостом, загнутим під одну з задніх лап. О. Данилевський намагається відшукати аналогію в західноєвропейській сфраґістиці й перелічує подібні печатки (с. 236—239), але повної аналогії так і не вдалося знайти.

Анонімна печатка з 1316 року не має навколо леґенди. В науці досі панувала думка, що це печатка одного з двох галицько-володимирських князів (Андрія і Лева II), які спільно виставили грамоту дня 6 серпня 1316 року, а саме Лева II. О. Данилевський не твердить категорично, а лише припускає, що в разі, якщо фіґура лева мала якесь символічне значення, як це часто трапляється в середньовічній геральдиці та сфраґістиці, то цю анонімну печатку можна було б справді вважати печаткою Лева II. Під цим оглядом дуже цікавою є думка М. Грушевського[35]. Він припускає, що з огляду на те, що друга печатка при грамоті 1316 р. з іменем "Юрія, короля руського" є печаткою Юрія Львовича, якої вживали його наступники — Андрій, Лев II і Юрій Болеслав, то й анонімна печатка не є печаткою князів Андрія і Лева II, а належала їхньому дідові, князеві Леву Даниловичу. Думка М. Грушевського, попри брак якихось певніших арґументів, зовсім не видається неправдоподібною. Можливо, такої ж думки й О. Данилевський, який, розглядаючи питання належності анонімної печатки, пише, що на Русі могло діятися те саме, що й у Німеччині й Польщі, тобто що печатки володарів переходили у спадок від батька до сина (с. 228—229). Але в цьому місці О. Данилевсь-

[34] Див., наприклад, нашу статтю "З руської сфраґістики".
[35] Див.: ЖМНП.— 1908, сент.— Новая серия, ч. 17.— С. 200.

кий висловлюється досить неясно і, як вже вказувалося, не розв'язує остаточно питання належности анонімної печатки Лева Даниловича. Якщо б ця печатка справді була печаткою Лева Даниловича, як припускає М. Грушевський, то ми б мали печатку з кінця XIII ст.

Найбільше місця у своїй розвідці О. Данилевський присвятив печаткам з іменем "Юрія, короля руського" (с. 241—290). Оскільки всі ці печатки ідентичні, слід досліджувати тільки одну печатку. Уже згадувалося, що дві з них збереглися у фраґментах, одна майже повністю, а дві цілком цілі. Репродукції фраґментарних печаток О. Данилевський подав на табл. I (друга з двох печаток при грамоті Андрія і Лева II з 1316 р.) і табл. II (печатка при грамоті Юрія Болеслава з 1325 р.); обидві ці печатки вийшли значно зменшеними, причому на табл. I репродуковано лише зворотну сторону, на табл. II — лицеву сторону. Репродукція майже цілої печатки (при грамоті Юрія Болеслава з 1327 р.) є на табл. V (обидві сторони) й на табл. IV (зменшена лицева сторона). З двох печаток, що збереглися повністю, печатка з 1334 р. подана на табл. VII (обидві сторони) й на табл. VI (зменшене відтворення зворотної сторони), з печатки 1335 р. на табл. IX подано, на жаль, лише зворотну сторону, до того ж значно зменшену.

Печатка з ім'ям "Юрія, короля руського" є т. зв. sigillum duplex, себто комбінованою печаткою. А саме: її лицева сторона — це sigillum majestatis, а зворотна сторона — sigillum equestre; першу О. Данилевський називає галицьким типом, а другу — володимирським, з огляду на зміст їхніх леґенд (с. 247). (Piekosiński, 260 і 261).

Хоч цю печатку вже не раз докладно описували[36], мусимо ще раз її описати. Оскільки три з-посеред печаток "Юрія, короля руського" збереглися досить добре (дві навіть повністю), з їх описанням немає жодних труднощів навіть у найдрібніших деталях.

На лицевій стороні бачимо зображення князя, який сидить на троні, обернений до глядача; на голові в нього корона з трьома зубцями; з-під корони спадають на плечі кучері. Обличчя князя з довгою бородою. Князь одягнутий у довгий одяг зі складками, на раменах накинутий плащ, закріплений за допомогою ланцюжка і двох пряжок. У правій руці князь тримає скіпетр, лівою притримує на грудях ланцюжок від плаща. На ногах у нього взуття з кантами. Трон низький, з ґотичним орнаментом і вигнутими бильцями, без спинки. На сидінні лежить подушка. Поле печатки всіяне трояндочками.

На зворотній стороні зображення лицаря в повному обладункові на коні, оберненого в лівий від глядача бік. На голові в лицаря гранчастий шолом, схожий на шишак, у правій руці він тримає спис, вістря якого не видно; древко вгорі має прапорець з трьома полями. Лівою рукою лицар тримає трикутний щит із зображенням лева. Кінь в обладунку ступає по скелястому ґрунті, з якого ростуть квіти й листки. Поле печатки всіяне зірками.

Леґенда лицевої сторони: +S' · DOMINI · GEORGI · REGIS · RUSIE. Леґенда зворотної сторони: +S' · DOMINI · GEORGI · DUCIS · LADIMERIE.

Обидві леґенди виконано ґотичними літерами і їх нескладно відчитати. Не знаю, чому М. Грушевський навіть тепер, у другому виданні своєї

[36] Наприклад, Ф. Пекосінський, ми — в замітці "Дві печатки", О. Данилевський (с. 247—249).

історії, читає "Principis" замість "Ducis". У першому виданні він, очевидно, спирався на опис, який подав М. Карамзін. На помилковість цього відчитання ми звернули йому увагу ("Дві печатки"), але М. Грушевський з невідомих причин не врахував нашого зауваження, хоч абревіація "Peipis" (тільки так помилково можна відчитати ґотичне "Ducis") неможлива. Тепер на підставі репродукції в О. Данилевського та його розвідки виявляється, що наше твердження було слушним*. Додамо, що М. Грушевський, йдучи за М. Карамзіним, нічого не згадав у першому виданні "Історії" про літеру "s" (sigillum) у леґенді цієї печатки, на що ми так само звернули йому увагу і що ■ другому виданні його "Історії" вже було враховано.

Печатка з іменем "Юрія, короля руського" виникла під західноєвропейським впливом. Оскільки О. Данилевський не зауважив на ній нічого, що б нагадувало візантійські впливи (с. 257), то звертається по аналогію до західної і польської сфраґістики. Найближчою до тронної печатки князя Юрія, тобто до її лицевої сторони, є печатка датського короля Еріка Менведа з кінця XIII ст. і виготовлена за її взірцем печатка м. Любека (с. 259—262). Власне з балтійським Помор'ям галицько-володимирські князі мали дуже тісні відносини, і саме цим можна пояснити цю подібність печаток. Аналогічної печатки в польській сфраґістиці О. Данилевський не знаходить. Що ж до комбінації тронної печатки з кінною, як це бачимо на печатці князя Юрія, то аналогію знаходимо тільки в чеській і угорській сфраґістиці; особливо схожою є печатка короля Вацлава II[37]. Аналогії в польській сфраґістиці немає (с. 285—286). О. Данилевський, щоправда, намагається провести аналогію зворотної сторони печатки князя Юрія, себто кінної печатки, з печаткою князя Болеслава Конрадовича мазовецького (1229 р.), та вельми сумнівно, щоб вона могла бути взірцем для цієї печатки. Так само й кінна печатка Тройдена, батька Юрія Болеслава, цілком інакша (с. 280—281). Загалом, з огляду на те, що польська сфраґістика на той час стояла ще на досить низькому ступені розвитку, дуже сумнівно, щоб вона могла справляти будь-який вплив на руську сфраґістику, вже хоча б через жваві стосунки Галицько-Володимирського князівства із Заходом.

Дуже шкода, що О. Данилевський не порівняв кінної печатки князя Юрія з печаткою м. Володимира (1324), яку опублікував М. Грушевський[38], і не дослідив їх взаємозв'язку. Можливо, вона наслідувала княжу печатку (так твердить М. Грушевський), але немає жодних підстав для припущення, що це так само могла бути княжа печатка, як твердить, наприклад, Лінниченко у своїй полеміці з М. Грушевським[39].

Залишається розглянути ще одне дуже важливе питання — належности печатки з ім'ям "Юрія, короля руського". Це питання О. Данилевський намагається скерувати ■ зовсім інше русло (с. 242—244) і тому відкидає дотеперішні погляди. Та спитаймо: з якою метою він це робить?

* "Ducis" читав і А. Левицький, і Ф. Пекосінський.

[37] Найновішу репродукцію цієї печатки вміщено у: Wiadomości numizmatyczno-archeologiczny.— 1909.— N 2.— Tabl. II.

[38] Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. 72.— С. 5—8. Див. також нашу статтю у "Wiadomościach numizmatyczno-archeologicznych" (1909, N 1, s. 11).

[39] Пор. зауваження М. Грушевського: Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. 82.— С. 219, приміт. 1 і ЖМНП.— 1908, сент.— Новая серия, ч. 17.— С. 197.

А слід зауважити, що О. Данилевський дуже мало зважав на вельми поважні арґументи, якими оперували його попередники. Проти дотеперішньої думки, що це печатка князя Юрія Львовича, яку використовували його сини Андрій і Лев II та останній з галицько-володимирських князів Юрій Болеслав Тройденович, О. Данилевський робить припущення, що це печатка власне останнього. А оскільки вона є і при грамоті його попередників, Андрія і Лева II, з 1316 р., то О. Данилевський висуває гіпотезу, за якою одна з печаток цієї грамоти з часом зіпсувалася і на її місце згодом підвісили печатку Юрія Болеслава. Арґументація О. Данилевського дуже слабка. Він не звертає уваги на важливий факт: ані Андрій і Лев II, ані Юрій Болеслав не вживали титулу "rex", який є в леґенді цієї печатки, а постійно вживали у своїх грамотах (при яких висить згадана печатка) титул "dux". Та не лише ця обставина свідчить за тим, що печатка з іменем "Юрія, короля руського", правдоподібно, є печаткою князя Юрія Львовича, а отже, печаткою з початку XIV ст. Є ще багато інших дуже важливих обставин. Не варто перелічувати їх тут, бо це питання стосується вже власне історії. Тих, кого це цікавить, відсилаємо до результатів досліджень М. Грушевського[40].

Попри те, що розвідка О. Данилевського не розв'язує остаточно всіх питань, пов'язаних з печатками останніх галицько-володимирських князів, її результати просто неоціненні, а для руської сфраґістики вона має першорядне значення.

Bohdan BARVINS'KYI

UKRAINIAN SPHRAGISTIC MEMORIALS OF THE 12TH—14TH CENTURIES

The five surveys of the outstanding historian and seal scholar which were first published in "Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne" Journal, Kraków, 1909—1910, and halfforgotten later, is now published in the Ukrainian translation. The author is concerned with the issue of the 12th century seals (which presumably belonged to Vasyl'ko, Terebovlia Prince, Archbishop Kostiantyn, Bishop Kozma) as well as the seals of Halych princes of the 14th century: anonymous (1316) seal (ascribed to Lev I or Lev II), seals owned by Yuriy II (1316—1335), Halych and Volodymyr boyars (1334—1335), by the Volodymyr (Volyns'kyi) community (1324). In addition he studies Lithuanian seals of Prince Keistut (1366) and the nobleman Voidylo (1380).

[40] Грушевський М. Історія України-Руси.— 2-ге вид.— Т. 3.— С. 113 і далі; ЖМНП.— 1908, сент.— С. 199—200.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ЕМБЛЕМАТИКА ТА СИМВОЛІКА ВІРМЕНІВ УКРАЇНИ XIV—XVIII СТОЛІТЬ

Література, присвячена питанням вірменської .середньовічної емблематики і символіки не особливо велика. Крім того, це переважно праці про інші, ширші проблеми, у яких емблематика та символіка відіграють підрядну роль, у кращому разі, перетворюючись в окремі екскурси при розгляді питань з історії архітектури, ужиткового мистецтва або церковної історії. Помітний брак і синтетичних праць, підготованих у плані вивчення геральдики як спеціальної історичної дисципліни. Цілком зрозуміло, що увагу дослідників притягали насамперед емблеми та символи, які вживали у власне Вірменії, в Кілікійській Вірменії. До вивчення матеріалів з вірменської середньовічної та нової діаспори доходило рідко — лише в зв'язку з вирішенням конкретних вузьких завдань (наприклад, при публікації пам'яток сфрагістики, при атрибуції виробів вірменських художніх ремесел). Немає нічого дивного в тому, що символи й емблеми, які вживали у вірменських колоніях України, вивчені слабо.

До того як почати виклад матеріалу по суті, хочемо зробити кілька попередніх термінологічних зауважень. У розумінні символа виходимо з поняття, прийнятого в мистецтвознавстві, де символом уважається умовний знак, у якому відбита — за допомогою зображення конкретного предмета як еквівалента — певна понятійна сутність (наприклад, християнство — хрест, мир — голуб). Символи, як відомо, виконують функції не лише семантичного, але також асоціативного еквівалента. Емблема — це немов зворотний бік медалі, це предмет або його зображення, які символізують поняття, ідею, дію (наприклад, берло — влада). Відомо, що в мистецтві емблема деколи доповнює зміст основного зображення, виконує роль орнаменту (хоча б в архітектурному декорі). Емблеми, відомі з часів античности, особливо поширилися у мистецтві Відродження (тоді навіть укладали спеціальні збірки емблем); у часах бароко панували емблеми віри (хрест, серце); в часах класицизму — військові емблеми. У повідомленні не торкатимемося загальних питань символіки, особливо релігійної (символіка хреста[1], церковного одягу, ікони, євхаристії та інших культових дій, церковного року, ієрархії і т. ін., хоча вони позна-

---

[1] Про типи хрестів, що вживалися у вірменському середовищі України, див.: Дашкевич Я. Р. Армянские рельефные кресты Львова и Каменца-Подольского XIV—XVII вв. // Patma-banasirakan handes=Историко-филологический журнал (Ереван).— 1980.— № 3.— С. 125—145.

чилися, цілком зрозуміло, на символіці, що є об'єктом української геральдики як допоміжної історичної дисципліни, та, з другого боку, також історії вірменського мистецтва в Україні.

Емблеми вірменів України XIV—XVIII ст. розмежовуються досить чітко за сферами їх застосування. Поряд з розвитком приватної емблематики помітне поширення емблем громадського звучання, які символізували моноетнічну та моноконфесійну вірменську спільноту, її установи та об'єднання. Фактично (але не завжди юридично) емблеми обох типів були гербами. У межах даного повідомлення обмежимося суспільною (громадською, публічною) символікою та емблематикою, що відіграли значну роль в етнічній історії вірменів України, їхній культурі та здобули художнє втілення у різних ділянках мистецтва. Приватній емблематиці — посередньо — присвячено наші праці з вірменської сфрагістики України, що публікувалися у 1980—1986 рр.[2]

Публічна символіка вірменських колоній відбилася в емблемах головних вогнищ переселення (відомі емблеми громад Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Станіславова, Замостя), братств (у Львові). Правдоподібно, існували також цехові емблеми питомо вірменських цехів, зображення яких не збереглися.

Громадські емблеми вміщували на печатках (рад старших — сеньйорів, судів, братств)[3], їх зображали в інтер'єрі та на фасадах культових споруд, публічних будинків. Вони були елементами монументальних написів, правили за суперекслібриси на кодексах законів, на судових та адміністративних книгах для запису відповідної документації, їх гравірували на посуді з цінного металу. Емблеми громад займали, мабуть, центральне місце на прапорах громад[4] і берлах вірменських війтів (директорів громад)[5], однак вони не дійшли до нашого часу.

В Україні в ролі найпоширенішого вірменського символу закріпилося зображення Божого ягняти (Agnus Dei) з лабарумом, тобто з прапорцем з візерунком (або й без) хреста, деколи також без лабарума (герби громад Києва, Львова, Кам'янця-Подільського). Зображення Божого ягняти часом комбінували з гербом приватного власника міста (Станіславів, Замостя) або з іншою багатою емблематикою (Григоріопіль). Символами були зоб-

---

[2] Дашкевич Я. Р. Армянские частные печати на Украине (XIV—XVIII вв.) // Bander Matenadarani=Вестник Матенадарана (далі — ВМ).— Ереван, 1980.— № 13.— С. 139—191; его же. К средневековой сфрагистике армян Украины // ВМ.— 1986.— № 15.— С. 191—240.

[3] Дашкевич Я. Р. Армянские общественные печати на Украине (XVI—XVII вв.) // ВМ.— 1973 (1974).— № 11.— С. 233—251. Доповнення у статтях, зазначених у посиланні 2: ВМ.— № 13.— С. 168—175; № 15.— С. 216—221.

[4] Кам'янецька вірменська корогва зберігалася у вірменській церкві св. Миколи в Кам'янці-Подільському. Див.: Rolle J. Zameczki podolskie na kresach multańskich.— Wyd. 2-e.— Warszawa; Kraków, 1880.— T. 2.— S. 129; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский.— К., 1895.— С. 180. Снятинська вірменська "велика міська корогва" зберігалася у місцевій вірменській церкві 1791 р. Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 475, оп. 1, спр. 684, арк. 61. У Станіславові була "корогва нації" (вірменської), яку вносили до ратуші щорічно під час виборів війта та райців — згадка 1770 р. Див.: Chowaniec Cz. Ormianie w Stanisławowie.— Stanisławów, 1928.— S. 24. Цю [illegible] "вірменську корогву" обносили під час процесії в день свята Божого Тіла — згадка 1678 р. Див.: Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa.— Lwów, 1858.— S. 37.

[5] "Знак війта" згадується 1575 р. у вірменському уряді Кам'янця-Подільського. Див.: Grigoryan V. R. Kamenec'-Podolsk k'ałak 'i haykakan datarani arjanagrut' yunnerə (XVI d.) (Акты армянского суда Каменец-Подольского (XVI в.).— Ереван, 1963.— С. 116. Вірменська назва цього війтівського берла — "voyt 'ut' ean nšann".

раження патронів громад або братств: св. Івана Хрестителя (або Предтечі; Замостя)[6], св. Григорія Лусаворича (Просвітителя; братство у Львові)[7], св. Трійці (також братство у Львові)[8].

З багатого фактичного матеріалу, загальна характеристика якого була подана раніше, ми вибрали кілька конкретних питань. Це такі сюжети:

1. Перетворення давньохристиянського символу Божого ягняти у вірменську національну емблему [redacted] Україні.

2. Помилкові, а часом й тенденційні спроби інтерпретації символіки, використання якої приписували вірменам.

3. Символіка кольорів одягу вірменів України.

Символ Божого ягняти у вірменському середовищі

Історія такого добре відомого і поширеного давньохристиянського символу, яким є Боже ягня[9], що ототожнюється — символічно — із зображенням Ісуса Христа (цим, очевидно, не обмежується символічний зміст Божого ягняти), опрацьована дуже докладно, починаючи з часів його виникнення у IV ст., переважно, однак, на західноєвропейському, католицькому матеріалі. З другого боку, виявляється, вивчення символу на джерелах зі східнохристиянських церков має чимало прогалин[10].

Своєрідну гальванізуючу роль відіграє переконання [redacted] тому, що ухвала Трулльського, т. зв. п'яти-шостого, екуменічного собору 692 р. про заборону зображати Ісуса Христа у вигляді Божого ягняти була фатальною для всіх східнохристиянських церков з вірмено-григоріанською включно. При тому не освідомлюють факт, що ще в середині VI ст. (553 р.) григоріанська церква вийшла за межі екуменізму й ухвали собору не могли впливати на вірменів ні в позитивному, ні в неґативному сенсі.

Прогалина в історії Божого ягняти на вірменському ґрунті залишилася досі не заповненою, хоча в цьому плані висловлено кілька цікавих спостережень, а також частково опубліковано відповідний матеріал.

---

[6] Св. Іван Предтеча на печатці вірменського суду в Замості, що вживалася 1654—1731 рр. Див.: ВМ — № 11.— С. 238; № 4.— С. 247; № 13.— С. 172, 175; № 4. Скульптурна фіґура святого на будинку в Замості, [redacted] розі Ринку та вул. Вірменської. Див.: Janusz B. Ulica Ormiańska w Zamościu // Gazeta kościelna (Lwów).— 1917.— N 31.— S. 367. Св. Іван Предтеча був патроном Яна Замойського, засновника міста.

[7] Св. Григорій на печатці братства 1745 р. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 6, 248—249; ВМ.— № 13.— С. 175, № 6.

[8] Св. Трійця на суперекслібрисі для запису позик під застави 1731 р. Див.: BO, oddz. rękopisów, N 1758 II.

[redacted] В українській мові XVI—XVII ст.— "агнусок", "ягнусок". Див.: Войтів Г. І. Назви прикрас // Українська історична та діалектна лексика.— К., 1985.— С. 41—42. Про агнусики з бурштину див.: Daszkiewicz J. R. Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV—XVII w.) // Slavia Antiqua.— Poznań, 1980.— T. 27.— S. 271.

[10] З літератури: Покровский Н. Символические формы агнца в древнехристианском искусстве: (Опыт археологического исследования в связи с общим развитием древнехристианской символики) // Христианские чтения.— СПб., 1878.— Ч. 1.— С. 743—782; его же. Церковная археология в связи с историей христианского искусства.— Пг., 1916.— С. 8—10; Martigny J.-A. Dictionnaire des antiquités chrétiennes.— 3-me ed.— Paris, 1889.— P. 26—29; Leclercq H. Agneau // Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie / Publ. par F. Cabrol.— Paris, 1907.— T. 1, p. 1.— P. 877—905; Maugenot E. Agnus Dei // Dictionnaire de théologie.— 3ème tir.— Paris, 1923.— T. 1, p. 1.— P. 605—613; Lexikon der christlichen Ikonographie / Herausgeg. von E. Kirschbaum.— Rom etc., 1971.— Bd.3.— S. 7—14 (тут новіша література питання).

Найбільше варте уваги, на нашу думку, відкриття у тому, що якраз у вірменському середовищі — але не на території закавказької Вірменії чи в Кілікії, а в українській та кримській діаспорі пізнього середньовіччя — відбулася секуляризація символу, перетворення його зі суто релігійного у світський національного змісту. (Така секуляризація релігійних символів відбувалася також ■ українському суспільстві. Зображення св. архангела Михаїла спершу було гербом Києва, пізніше перетворилося в неофіційний герб Східної України, який виконував цю роль до офіційного прийняття тризуба як державного герба.)

Ось короткий виклад фактичних даних.

У XVI—XVIII ст. в головних вірменських колоніях України за герб окремих громад було прийнято зображення Божого ягняти, ускладнене додатковими атрибутами або й без них. Деколи зображення ягняти підпорядковано іншій панівній емблемі або розміщено поряд з рівноцінною іншою. Можна вважати, що зображення розглядалося як офіційний герб, хоча юридично це не було закріплено. Офіційний характер емблеми визначається цілком чітко тим, що вона дістала публічну санкцію як основний іконографічний зміст печаток вірменських судів і рад старших. Напис HERB:LWOWSKI:ORMIENSKI вміщено над зображенням ягняти 1658 р. ■ рукопису із законами і привілеями львівських вірменів[11]. Це може підтвердити, що термін "герб" стосовно Божого ягняти вживався офіційно. З другого боку, важливо, що в кожній з громад, які прийняли зображення ягняти як герб, іконографічна схема була оригінальна й індивідуалізована. У цьому, можливо, треба бачити бажання кожної громади зберігати свою окремішність, прояв партикулярних інтересів. Як відомо, вірменські громади ■ Україні не мали якогось єдиного об'єднавчого адміністративного центру.

Отже, ■ Києві такий герб — це ягня, що стоїть, звернене фіґурою і головою (тут і далі всі напрями даються згідно з геральдичною традицією) праворуч, з німбом довкола голови, у який вписано хрест; ягня тримає лівою передньою лапою навскоси держак — його перекриває фіґура ягняти — з хрещатим закінченням та розгорнутим вліво прапорцем, поділеним горизонтально на три частини[12].

У Кам'янці-Подільському — ягня, що стоїть, звернене фіґурою ліворуч, з головою, поверненою назад вправо, з німбом довкола голови; фіґура ягняти перекриває вертикальний держак, застромлений ■ землю, з прапорцем, розгорнутим вправо та поділеним горизонтально на три частини[13].

У Львові — ягня, що стоїть, звернене фіґурою праворуч, з головою, поверненою назад вліво. Німба і лабарума немає[14]. Таке, мабуть, первісне зображення пізніше ускладнилося (див. далі).

---

[11] Corpus iuris Polonici.— Cracoviae, 1906.— Sect. 1, vol. 3. Mand. O. Balzer.— P. 412.

[12] Зображення на печатці вірменських старших Києва, що вживалася у Львові 1660—1713 рр. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 1.— С. 240—242; № 13.— С. 175; № 1; № 15.— С. 216—217.

[13] Зображення на печатці вірменського суду Кам'янця з вирізаною датою 999 р. (вірменської ери, тобто 1549/1550 р.). Цю печатку вживали у 1657—1679 рр. У XVIII ст. була виготовлена нова печатка (документовано вживання у 1706—1707 рр.); на збережених відбитках нової печатки зображення дуже нечітке. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 2, 242; № 13.— С. 169—170, 175, № 2 (на рисункові помилково показано німба); № 15.— С. 217—219.

[14] Зображення на печатці вірменських старших Львова, що вживалася 1583—1749 рр. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 3; 242—247; № 13.— С. 170—171, 175, № 3; № 15.— С. 219.

Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах вірменів України:
1 — Київ, печатка, вживалася у Львові у 1660—1713 рр. (за Я. Дашкевичем); 2 — Кам'янець-Подільський, печатка, датована 1549—1550 рр. (за Я. Дашкевичем); 3 — Львів, печатка, вживалася 1583—1749 рр. (за Я. Дашкевичем); 4 — Львів, барельєф на вежі ратуші, XVI ст. (за В. Лозінським); 5 — Львів [?], рельєф на срібному ковші XVI ст. (за А. Каковкіним); 6 — Львів суперекслібрис, 1717 р. ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. П 1720; 7 — Замостя, печатка, вживалася у 1654—1731 рр. (за Я. Дашкевичем); 8 — Станіславів, печатка, вживалася у 1686—1727 рр. (за Я. Дашкевичем)

У Замості — св. Іван Предтеча, біля ніг якого зліва є ягня, що стоїть, звернене фіґурою ліворуч, з головою, поверненою назад вправо (праворуч від св. Івана — герб власника міста); німба і лабарума немає[15].

У Станіславові (теперішній Івано-Франківськ) — ягня, що стоїть, звернене фіґурою ліворуч, з головою, поверненою назад вправо; ягня тримає в правій передній лапі навскоси держак з хрещатим закінченням та з прапорцем, розгорнутим вправо; на прапорі — кавалерський хрест; полотнище прапорця в кінці роздвоєне; фіґура ягняти перекриває держак; німба немає; ягня стоїть на щиті з гербом власника міста[16].

Як бачимо, іконографічні схеми гербів громад не ідентичні. Брак німба і лабарума на львівському зображенні, можливо, свідчить, що дана схема найдавніша. Це припущення підтверджує той факт, що у XVII ст. зображення львівського герба ускладнюється. На початку цього століття з'являється новий тип печатки вірменського суду у Львові, на якій ягня тримає у передній лапі держак з хрещатим закінченням та прапорцем, поділеним горизонтально на три частини[17]. В рукописній збірці законів львівської громади 1658 р. вміщено кольорове зображення герба, максимально ускладнене додатковими атрибутами. Це срібне ягня на червоному полі, що стоїть, повернене фіґурою праворуч, на зеленій траві, тримає передньою лапою лабарум з хрещатим закінченням держака та поділеним на три горизонтальні частини прапором; напроти ягняти стоїть чаша (лабарум і чаша золоті)[18]. На суперекслібрисі оправленого 1612 р. кодексу вірменських законів, яким керувався львівський суд, ягня лежить на книжці, повернене фіґурою праворуч; правою передньою лапою тримає лабарум — на прапорі, що розділений на три горизонтальні частини, є ініціали IHS; довкола голови ягняти — німб. Над ягням — Бог-отець до пояса, у хмарах, з піднесеними руками та яблуком у лівій руці. Нижче ягняти — голова ангела з крильцятами. У леґенді довкола зображення — напис: AGNVS · INNOCENS · PATRI · IMMOLARI · VOLVISTI ·[19]. Такий екслібрис відомий ще на двох кодексах вірменських законів[20]. Врешті, ще більше — й по-іншому — ускладнено зображення на суперекслібрисі 1717 р.: ягня, яке стоїть повернене фіґурою праворуч, з головою назад, вліво, що правою передньою лапою тримає навскоси держак з хрещатим закінченням і прапором, який майорить на вітрі й поділений горизонтально на дві частини — горішню синю і долішню червону (кольори передано штрихами), з роздвоєним кінцем; держак перекриває фіґуру ягняти, з грудей якого скапує кров до чаші, розміщеної праворуч від

[15] Зображення на печатці вірменського суду Замостя, що вживалася у 1654—1731 рр. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 4; № 13.— С. 172—175, № 4.

[16] Зображення на печатках вірменського суду Станіславова, що вживалися у двох різних варіантах у 1686—1697 та 1727 рр. Зображення ягняти на обох печатках практично ідентичне. Див.: ВМ.— № 11.— С. 238, № 5;№ 13.— С. 172—174, № 5а, 175, № 5а; № 15.— С. 219—220.

[17] Такий висновок робимо з опису О. Бальцера. Див.: Corpus iuris...— P. 402. Печатку вжито 1619 р.

[18] Ibid.— P. 412. Див. також: Prawa i artykuły Ormian lwowskich... // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Wyd. K. W. Wójcicki.— Warszawa, 1843.— T. 1.— S. 33.

[19] BO, oddz, rękopisów, N 1916 II. Описано також раніше. Див.: Bar ą cz S. O rękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej // Dziennik literacki.— Lwów, 1853.— N 34.— S. 266; Corpus iuris...— P. 405—406; Lewicki M., Kohnowa R. La version turque-kiptchak du Code des lois des Arméniens polonais d'après le ms. N 1916 de la Bibliothèque Ossolineum // Rocznik orientalistyczny.— Warszawa, 1957.— T. 21.— P. 164—165.

[20] Corpus iuris...— P. 407—408.

9

10

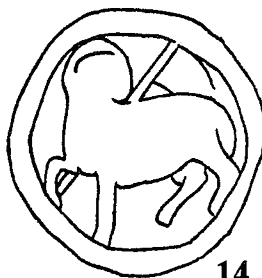
11

12

13

14

Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах вірменів України (продовження):
9 — М. Торосович, львівський вірменський уніатський архиєпископ, печатка, датована 1665 р. (за Я. Дашкевичем); 10 — Х.-Й. Бернатович, секретар львівського вірменського архиєпископства, печатка, вживалася у 1730—1738 рр. (за Я. Дашкевичем); 11 — П. Якубович, фабрикант, фабричний знак на тканому поясі, Кобилка (село між Окуневом та Радзиміном), вживався між 1782—1794 рр. (за А. Ремером); 12 — монастир св. Хреста (Крим), барельєф у консі храму, кінець XIV ст. (за А. Якобсоном та О. Домбровським); 13 — Кафа, барельєф над написом, XIV ст. [?] (за В. Юргевичем); 14 — Кафа, барельєф над написом, 70—90-ті рр. XIV ст. (за Л. Меліксет-Беком)

фіґури; над ягням справа сонце з рисами обличчя на дискові та променями; ягня стоїть на трапецієподібній підставці, нижче від якої вміщено стилізований щит; на червоному (штрихуванням) полі щита — дві лаврові галузки, що розходяться вгорі; справа і зліва від ягняти — рослинні пагінці з листками; в леґенді напис: AGNVS · DEI · QVI · TOLLIT · PECCATA · MVNDI · MISERERE · NOBIS ·[21].

Львівський герб відігравав репрезентативну роль. Барельєф з гербом — поряд з емблемами кількох найбагатших родів львівського патриціату — був вмонтований на рівні шостого поверху у вежу збудованої в першій половині XVI ст. львівської ратуші, що обвалилася 1826 р. На гербі було зображене ягня, яке стоїть, звернене фіґурою праворуч, з головою у фас. У правій передній лапі ягня тримає за спиною навскоси держак з хрещатим закінченням та спущеним прапорцем, з роздвоєнням на кінці[22]. Зображення ягняти вміщували на виробах ужиткового мистецтва (срібний ківш XVI ст., що зберігається у петербурзькому Ермітажі). На денці ковша прикріплено бляшку-медальйон з рельєфним зображенням ягняти, фіґурою, зверненою вправо, та головою, оберненою назад, вліво. У правій передній лапі ягня тримає держак, який навскоси перекриває фіґуру ягняти, з хрещатим закінченням та прапорцем, горизонтально поділеним на дві частини[23]. Вістку про те, що герб кам'янецької вірменської громади — ягня з хрестом — гравійовано на позолоченому дискові римо-католицької монстранції (дароносиці) XVIII ст.[24], сприймаємо скептично: у даному випадку, мабуть, йдеться про католицький невірменський релігійний символ. Ювелірні вироби із зображенням ягняти (агнусики) були поширені серед львівських вірменів. Це срібні кулони-ягнята, деколи в золотих рамках, прикрашені перлами; їх носили на золотих ланцюжках (записи в документах 1618, 1624 рр.)[25].

Боже ягня як національний символ було цілком продуктивним ще наприкінці XVIII ст. Коли 1794 р. затверджували герб вірменського м. Григоріополя, яке лежало на українсько-молдавському етнічному кордоні, ягня увійшло до складу герба як один зі семи його елементів. У декреті Катерини II давалося, правда, фантастичне пояснення: "ягня

---

[21] ЛНБ НАН України, від. рукопису, ф. 5 (Оссолінські), оп. 1, спр. II 1720. Це інвентарна книга провізора скарбниці кафедрального собору — члена львівської вірменської ради старших.

[22] Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku.— Wyd. 2-e.— Lwów, 1892.— S. 20, fig, 6, 386, N 53, 390, 393. В. Лозінський помилково приписав цей герб львівському міщанинові Я. Мєшковському, що жив наприкінці XVI — на початку XVII ст. Ідентифікуючи цей герб, В. Лозінський покликався на печатку в кодексі Львівського міського архіву, том А 227, документ № 43 (ibid.— S. 393). Сьогодні цей кодекс зберігається у ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, т. 617 (за К. Бадецьким). На документі № 43 (тепер арк. 88—89) печатки Л. Мєшковського немає, тут є печатка райці Е. Сикста з іншою емблемою, такою, яку В. Лозінський публікує у своїй книжці на с. 12. Автор просто сплутав покликання на джерела. Ідентифікація з гербом львівської вірменської громади не підлягає сумніву.

[23] Каковкин А. Армянский серебрянный ковш XVI века // Łraber hasarakakan gitutunneri=Вестник общественных наук (далі — Łraber).— Ереван, 1977.— № 3.— С. 77—79, ил. на с. 79. Каковкин на підставі зображення та інших непрямих даних уважає, що ківш виготовлено у Львові. Але зображення ягняти вживалося як герб також в інших вірменських громадах України.

[24] Сис Т. Закривавлена краса // Україна.— 1968.— № 49.— С. 23.

[25] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, т. 521, с. 1145, 1148 (срібний агнусок з трьома перлинками на золотому ланцюжку; інвентар майна Н. Ганковича 1618 р.); там само.— Оп. 2, т. 523.— С. 403 (агнусок, оправлений в золото; духівниця К. Торосовичевої, 1624 р.).

15

16

17

18

19

20

Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах вірменів України (закінчення):

15 — Скевра, мініатюра в Євангелії 1193 рр. (за С. Дер-Нерсесян); 16 — Кесарія, барельєф на срібній оправі Євангелія, 1660 р. (за Ф. Маклером); 17 — околиці Ардвіна, рельєф на срібній чаші, XVIII ст. (за А. Каковкіним); 18 — збірка музею-скарбниці Ечміадзіну, вишивка на ризі, XVIII ст. (за альбомом Ejmiacni ganjer, 1984); 19 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на покривалі для чаші, 1754 р. (за альбомом Ejmiacni ganjer, 1984); 20 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на покривалі для чаші, 1760 р. (за альбомом Ejmiacni ganjer, 1984)

вказує на той час, коли св. Григорій просвітив царя Тиридата і цілу Вірменію"[26]. Таке пояснення суперечить справжньому, найпоширенішому значенню символа, яке викладено в Євангелії від св. Івана (Боже ягня — це, алегорично, Ісус Христос).

Для вірменського середовища України характерно, що Боже ягня вживалось майже тільки як емблема цілком світського звучання. Цей символ не використовувано в декорі вірменських церков. Навіть тоді, коли він відігравав певну роль в емблематиці духовних осіб, наприклад, нарівні з іншими зображеннями, на печатці львівського вірменського католицького архиєпископа М. Торосовича 1665 р. (на окремому овальному щиткові-ягня, яке стоїть повернене фіґурою і головою вправо, тримає навскоси митрополичий хрест у правій передній лапі; фіґура ягняти перекриває хрест)[27] або на печатці секретаря львівського вірменського архиєпископа Х.-Й. Бернатовича близько 1730 р. (ягня, яке лежить, повернене фіґурою і головою праворуч, з головою в німбі, у фас; тримає держак з хрещатим закінченням і прапорцем, роздвоєним на кінці; у леґенді напис, що стосується ягняти: DIGNVS · EST · AGNVZ · APERIRE · LIBRVM)[28], емблема мала підкреслити передусім вірменську національність її власника. Цю думку можна підтвердити випадком уживання емблеми світською особою — відомим варшавським купцем і промисловцем кінця XVIII ст. П. Якубовичем. Еміґрант з Тохату в Малій Азії, він керував поблизу Варшави майстернею для виробництва тканих поясів (важливий компонент чоловічого костюму тих часів), на яких свою фабричну марку позначав зображенням ягняти: воно стоїть повернене фіґурою і головою ліворуч, тримає навскоси передньою лапою держак з червоним прапорцем, роздвоєним на кінці (без хреста на держакові); фіґура ягняти перекриває держак. Якубович отримав 1790 р. шляхетство й одночасно герб "Якубович" із зображенням ягняти (пізніше цей герб затвердив російський уряд)[29].

Вивчення історії емблеми "Боже ягня", що вживалася у вірменському середовищі в Україні, веде до чотирьох важливих висновків:

1) емблема втратила свій релігійний зміст, перетворившись на розпізнавальний знак вірменської (за тогочасною латинською термінологією, прийнятою в Україні) нації;

---

[26] Собрание актов, относящихся ■ обозрению истории армянского народа / Сост. С. Н. Глинка.— М., 1833.— Ч. 1.— С. 193.

[27] Див.: ВМ.— № 15.— С. 201, 233, № 12, 238, № LXXVII. На печатці є дата — 1655 р. Документовано вживання печатки у 1665—1681 рр.

[28] Див.: ВМ.— № 15.— С. 209, 237, № 112, 238, № LXXVII. Документовано вживання печатки у 1730—1738 рр.

[29] Про П. Якубовича і його мануфактуру є чимала література. Див., наприклад: [Павлищев М.] Гербовник дворянских родов Царства Польского.— Варшава, 1853.— Ч. 2.— С. 135; Römer A. Pasy polskie, ich fabryki i znaki // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce.— Kraków, 1893.— T. 5, zesz. 3.— S. 164—165; Muzea gminy miasta Lwowa.— Lwów, 1929.— S. 81; Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Uzupełnienia i sprostowania.— Warszawa, 1933.— Cz. 2.— S. 27—28; [Piotrowski] Korwin L. Ormiańskie rody szlacheckie.— Kraków, 1934.— S. 112—113, Józefowiczówna M. Jakubowicz Paschalis herbu własnego // Polski słownik biograficzny.— Wrocław etc., 1962—1964.— T. 10.— S. 378—379. Зображення фабричної марки у А. Ремера, герба — у М. Павлищева, Л. Корвін-Пйотровського. М. Юзефовичівна неправильно ототожнює герб "Якубович" з давнім гербом "Юноша" (у цьому гербі зображено закривавленого барана з рогами).

2) символ не дістав єдиного канонічного оформлення навіть у межах однієї колонії (Львова), що посередньо підтверджує світськість зображення. Якщо враховувати лише "офіційні" варіанти, тобто ті випадки, коли його зображення виконувало функцію герба громади (таких варіантів налічується десять, з них шість уживалося у Львові), то бачимо велику різноманітність [redacted] оформленні згаданого символа: ягня переважно стоїть, але відомий і варіант з ягнем, яке лежить: фіґура повернена як ліворуч, так і праворуч; голова повернена профілем чи напівпрофілем у той самий бік, у який звернена ціла фіґура, але часом і навпаки, назад, деколи у фас; німб наявний або ні; держак розміщено переважно за фіґурою навскоси, його тримає лапа ягняти; але також держак застромлений у землю), його закінчення — з хрестом або без нього; прапорець поділено на дві або три частини, роздвоєний чи розтроєний на кінці, розгорнутий за вітром чи спущений. Біля ягняти з'являються додаткові атрибути і символи: чаша, Бог-отець над хмарами, головка ангела; на прапорі — кавалерський хрест, ініціали IHS. У XVII ст. довкола герба подають леґенди-девізи латинською мовою;

3) велика різноманітність зображень не дає можливости, принаймні на даній стадії дослідження, докладно визначати характер еволюції емблеми, хоча загальна лінія розвитку — від простої до чимраз ускладненішої додатковими атрибутами — не підлягає сумніву;

4) незважаючи на єдині з католицькими Agnus Dei генетичні джерела і на зовнішню схожість (а також незаперечний вплив західної іконографії) зображення ягняти — як не парадоксально — символізувало якраз незалежність вірменів-григоріанців від західного католицизму.

Останній висновок особливо важливий тому, що в літературі не так давно з'явилася думка (А. Якобсон висловив її 1956 р. на підставі кримського матеріалу), що ягня, можливо, було емблемою вірменів-католиків[30]. Історія вірменських колоній України (та й Криму), котрі, як національно-релігійна спільнота, чинили впертий опір церковній унії з Римом та водночас як свій самобутній і незалежний символ вживали зображення ягняти, спростовує думку А. Якобсона.

А. Якобсон не знав історії символу у вірменському середовищі України. Він був переконаний, що Боже ягня — типово католицький символ; він неправильно інтерпретував ухвалу Трулльського собору 692 р., про яку ми вже згадували. А. Якобсон опинився під впливом деяких своїх попередників, дослідників історії Кафи ґенуезького періоду (В. Юргевича, М. Мурзакевича, Е. фон Штерна, Л. Меліксет-Бека — про їхні праці далі), які вважали символ католицьким, інтерпретуючи [redacted] такому дусі епіграфічні знахідки, на яких, поряд з написами, було зображення ягняти.

Вживання ягняти як вірменської національної емблеми [redacted] Україні докладно документовано джерелами XVI—XVIII ст. Можливо, що символ поширився на цій території ще [redacted] початковий період існування вірменських колоній у Київській та Галицько-Волинській державах XI—XIII ст., але підтвердити таку думку джерельним матеріалом неможливо. Однак

[30] Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура в Крыму // Византийский временник.— М.; Л.— 1956.— Т. 8.— С. 172. А. Якобсон займав хитку позицію, бо в іншому місці цієї ж статті (с. 181) твердить, що наявність символу "Боже ягня" не підтверджує католицтва (чи уніатства) монастиря св. Хреста, в якому знайдено такі зображення.

роль і місце, які займає даний символ у вірменському середовищі сусідніх країн, допомагає уточнити його походження та характер в Україні.

У Криму вживання символу в церковній архітектурі датується часом, починаючи з першої половини XIV ст. Це щонайменше три рельєфні зображення ягняти з лабарумом у церкві монастиря св. Хреста, один рельєф у Іллінській церкві. У консі західного порталу, над входом до церкви (рік будівництва 1338) вірменського монастирського комплексу св. Хреста (Surb Xač), є рельєфний медальйон із зображенням ягняти: фіґура, що стоїть, звернена праворуч, з головою у німбі, повернено назад, вліво; правою передньою лапою тримає майже вертикально перекритий фіґурою держак з хрещатим закінченням та прапорцем, розгорнутим вліво, із закінченням, розділеним на три частини. Цілий рельєф на фоні рослинних пагінців, що відповідають своїм стилем сельджуцькому декорові портала. Такий самий медальйон розміщено у вершині купола цього ж храму. Третє зображення є в інтер'єрі, в консі церкви[31]. Датуванням рельєфів, здається, ніхто спеціально не займався; вони, мабуть, належать до первісної стадії будівництва, тобто до першої половини XIV ст. Аналогічний — до церкви монастиря св. Хреста — рельєф розміщено в апсиді вірменської Іллінської церкви в Криму[32].

Крім того, Боже ягня з лабарумом, як, на нашу думку, емблема вірменської громади Кафи (сучасної Феодосії) ґенуезьких часів, входить до складу двох будівельних написів: одного — вірменською, другого — латинською мовами. Ці написи і зображення викликали деякі непорозуміння в інтерпретаторів, що, як і пізніше А. Якобсон, не мали відомостей про поширення символу в Україні та були під впливом даних про ухвалу Трулльського собору і схилялися до думки про суто католицьке пояснення символу. В зв'язку з цим ктитора вірменського символу, наприклад, оголосили вірменином-католиком, для чого немає достатніх підстав. Конкретно, у 1868 р. В. Юргевич опублікував кам'яну плиту з Кафи з трьома гербами — Ґенуї, ягням та ще раз Ґенуї — з латинським будівельним написом про спорудження якоїсь будівлі (hoc opus) на честь св. Франциска і св. Трійці за часів Франциска Скаффи. В. Юргевич припускав, що йдеться про будівництво костьола св. Франциска, згаданого в джерелах 1449 р.[33] Але "opus" не костьол конкретно (зрештою, неясно, чому б не згадувався костьол, якби ішлося про його будівництво), а взагалі будівля, дуже часто фортифікаційного типу (укріплення, башта); св. Франциск — явно патрон Скаффи; не дуже зрозуміло, при чому тут св. Трійця. Плита пошкоджена, закінчення напису (титулу Скаффи, можливо, інших осіб, дати) немає. На нашу думку, її встановила вірменська громада Кафи, про що, мабуть, говорилося у втра-

---

[31] Опис та ілюстрація див.: Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура...— С. 178, вклейка між с. 176—177, рис. 6 (автор виразно пише про лабарум; пізніше, як виходить з фото у книжці О. Домбровського, медальйон пошкоджено); Домбровский О. М. Фрески средневекового Крыма.— К., 1966.— С. 76, ил. 46 (у підпису ілюстрації помилково вказано, що це фото конхи вівтаря; автор пише про ягня з хрестом); Домбровский О., Сидоренко В. Солхат и Сурб-Хач.— Симферополь, 1978.— С. 108 (автори чомусь називають ягня у консі "крилатим ягням з хрестом" і водночас пишуть, що воно аналогічне двом іншим рельєфам — в куполі та над входом до церкви).

[32] Домбровський О., Сидоренко В. Солхат...— С. 108.

[33] Юргевич В. Новые надписи генуэзские // Записки ООИД.— Одесса, 1868.— Т. 7.— С. 276, табл. IV, 4. У нас не було можливості використати працю: Skrzinska E. Inscriptiones latines des colonies génoises en Crimée: (Théodosie, Soudak, Balaklava) // Atti della Società Ligure di Storia Patria.— Genova, 1928.— Vol. 56.— P. 47.

ченій частині напису. Ягня (на плиті) стоїть повернене фіґурою праворуч, голова в німбі звернена назад, вліво; правою передньою лапою ягня тримає держак зі схожим на булаву закінченням та розгорненим вліво прапорцем, з візерунком хреста; фіґура ягняти перекриває держак.

Приблизно тоді ж, коли писав В. Юрґевич, М. Мурзакевич згадав про "вірменські мармурові уламки" (вірменські — за мовою напису) зі зображенням "ягняти з прапором, гербом Генуї", приписавши епіграфічну пам'ятку "вірмено-католицьким церквам, що з'явилися в Кафі (м. Феодосії) в 1318 р."[34]. Ці відомості повторили пізніше В. Юргевич[35] та Е. фон Штерн[36]. Вірменознавець Л. Меліксет-Бек, перший спеціаліст, що прочитав вірменський напис про будівництво джерела-фонтаничка, датуючи його часами дожі Антоніотті Адорно (виконував свій уряд у Кафі у 1378, 1384—1392, 1394—1396 рр.), погодився з версією про вірмено-католицьке походження напису, не надаючи ваги символові: "Відносно зображення Божого ягняти з прапором, то воно не має особливого значення; це зображення в генуезьку епоху звичайно розміщували між двома гербами" (тут Л. Меліксет-Бек покликався на публікацію В. Юргевича 1868 р.)[37]. Барельєф на вірменській плиті зображує (не дуже чітко, бо камінь стертий) ягня, що стоїть фіґурою повернене праворуч, з головою, оберненою назад, вліво, оточеною німбом; права передня лапа тримає закритий фіґурою ягняти держак з прапорцем[38]. І вже до наведених вище слів Л. Меліксет-Бека А. Якобсон додав свою необґрунтовану інтерпретацію: "Наявність герба Генуї вказує на те, що вірменин, ктитор будови, був одним з "генуезців" (cives januenses), тобто належав до верхівки, що правила Кафою, і, судячи за його соціальним становищем, рівноправним з генуезцями, був католиком"[39]. У цьому твердженні спостерігаємо нагромадження гіпотез. Набагато простіше пояснити ряд з трьох гербів — герб Ґенуї, Боже ягня, герб дожі — як своєрідну геральдичну інтитуляцію-датацію та ілюстрацію будівельного напису: "Під пануванням Генуї, у вірменській громаді, за правління дожі А. Адорно". Геральдичну інтитуляцію-датацію та ілюстрацію з двох, трьох, а навіть п'яти, шести, восьми гербів має чимало генуезьких написів[40].

Кримський матеріал свідчить про поширення символу — і як світського, і як церковного. При тому в Криму переконливіше, ніж в Україні, проявляються його церковні джерела. До такої думки схиляє явна ка-

---

[34] [Мурзакевич Н. Н.] Краткий указатель Музея Имп. Одесского общества истории и древностей.— Изд. 4-е, доп.— Одесса, 1874.— С. 17; его же. Краткий указатель...— Изд. 8-е, доп.— Одесса, 1880.— С. 18. Перше видання путівника (його ми не бачили) — 1867 р.

[35] Юргевич В. Краткий указатель Музея Имп. Одесского общества истории и древностей.— Изд. 3-е, доп. и испр.— Одесса, 1892.— С. 67.

[36] [Штерн Э. фон] Краткий указатель...— Одесса, 1908.— С. 47; его же. Краткий указатель... Изд. 5-е перераб.— Одесса, 1915.— С. 48. Цей автор викреслив рік 1318 та покористувався дослідженням напису, які провів Л. Меліксет-Бек (див. далі).

[37] Меликсет-Беков Л. М. Старинные армянские надписи в Музее Общества истории и древностей в Одессе.— Тифлис, 1912.— С. 15—22 (цитата зі с. 22).

[38] Там же.— С. 17.

[39] Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура...— С. 172.

[40] Див., наприклад: Юргевич В. Генуэзские надписи в Крыму // Записки ООИД.— Одесса, 1863.— Т. 5.— С. 156—177, табл. 1—2; его же. Новые надписи...— Табл. IV; Ретовский О. Генуэзские надписи, найденные в г. Феодосии в 1894 г. // Записки ООИД.— Одесса, 1896.— Т. 19.— С. 14—26.

нонічність символу: ягня постійно повернене фігурою праворуч, голова, переважно, оточена німбом, звернена назад, вліво; є лабарум.

Відомо, що в Криму XV ст. існувала релігійно-політична течія вірменів-унітаріїв, які пропагували об'єднання з римською церквою. І все ж немає переконливих аргументів, які дозволяли б уважати символ суто католицьким: наскільки відомо, і монастир св. Хреста, і Іллінська церква ніколи не були в руках унітаріїв; також керівництво вірменської громади Кафи завжди було григоріанським — з цієї причини його дискримінувала панівна нація — ґенуезці-католики. Треба думати, що в Криму Боже ягня вже сприймали як специфічно вірменський національний символ.

Свого часу А. Якобсон намагався обґрунтувати гіпотезу, за якою вірменське Боже ягня прийшло в Крим з Кілікійської Вірменії, бо воно іконографічно тотожне ягняті з лабарумом, яке нібито карбували на монетах короля Левона I (1199—1219; в А. Якобсона — Левона III)[41]. При тому А. Якобсон покликався на працю С. Гамалова-Чураєва, у якій буцімто подано зображення кілікійських монет з ягням. А. Якобсон явно сприймав бажане за дійсність — у С. Гамалова-Чураєва таких монет немає. Гіпотеза не витримує критики, бо насправді немає жодних кілікійських монет із зображенням ягняти — на монетах Левона I Великого панують співзвучні його імені мотиви левів[42]. Лева з хрестом зображено також на монетах Гетума I, Левона II, Левона III, Косдантіна IV[43]. Боже ягня справді зображали на монетах з Близького Сходу, але це були монети хрестоносців другої половини XIII ст.[44] Була ще монета із зображенням ягняти (але без лабарума) — її приписують Раймондові II Тріполітанському (1157—1187)[45]. Перекинути міст від держав хрестоносців до вірменів Криму дуже важко, якщо взагалі можливо. Так що початки генеалогії кримського вірменського ягняти поки що неясні.

І, нарешті, про кінцеві етапи розвитку та поширення символу.

Можливо, ми не маємо вичерпної інформації, але вражає брак відомостей про широке вживання давньохристиянського Божого ягняти як символу у власне Вірменії та найближчій малоазійській діаспорі аж до XVII ст. Винятки — вірменська мініатюра, рукописи XI—XII ст., у яких ягня, однак, також з'являється не дуже часто. Отже, ягня є в Євангелії 1038 р., переписаному, мабуть, у Тароні[46], а також в Євангелії 1193 р., виготовленому у Скеврі[47]. Зображення 1193 р. символізоване — ягня фі-

---

[41] Якобсон А. Л. Армянская средневековая архитектура...— С. 178.

[42] Цих левів та їх зображення описано в праці: Гамалов-Чураев С. А. Классификация рубенидских монет (по К. Сибильяну) // Труды Нумизматической комиссии Российской Академии истории материальной культуры.— Пг., 1923.— Т. 4.— С. 5, табл. I, ил. 1, 9, 10, 17. Це ті зображення, на які покликався А. Якобсон.

[43] Bedoukian P. Z. Coinage of Cilician Armenia.— New York, 1961.— P. 59, 130—134 sq.

[44] Schlumberger G. Numismatique de l'Orient Latin.— Paris, 1878.— Pl. XIX, 9; Grierson P. A Rare Crusader Besant with the Christus Vincit Legend // The American Numismatic Society. Museum Notes.— Vol.6.— P. 169—176, pl. XVIII, 1—2.

[45] Schlumberger G. Numismatique...— P. 103, pl. IV, 8.

[46] Матенадаран, Єреван.— Рукопис № 6201; серед мініатюр на початку Євангелія (поклоніння волхвів).

[47] Nersessian S. der. Manuscrits arméniens ilustrés des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mékhitaristes de Venise: Album.— Paris, 1937.— Pl. XXIX, p. 6. Зображення у віньєтці Євангелія св. Івана.

ґурою звернене праворуч, голова повернена назад, вліво; правою передньою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням так, що він є перед фіґурою; прапорця немає. Інші зображення в рукописах нам не відомі; не підлягає сумніву, однак, що історія цього мотиву у вірменській мініатюрі ще чекає дослідника. Треба все ж таки вважати, що символ Божого ягняти у пізньосередньовічній Вірменії трапляється рідко, інакше Л. Меліксет-Бек, коментуючи вірменський напис з Кафи кінця XIV ст. вже у 1954 р.[48], коли його дослідницький досвід дуже збагатився в порівнянні з 1912 р., коли він вперше займався написом, не подумав би про аналогії до кафського символу.

Після перерви, що тривала якихось чотири століття, лише в XVII ст. зображення ягняти виринає у вірменському середовищі, цього разу — в художньому ремеслі. Символ потрапляє на срібну оправу Євангелія, виконану 1660 р. в Кесарії. Ювелір працював у дуже реалістичній манері: ягня, що стоїть на траві, повернене фіґурою ліворуч, голова звернена назад, вправо; правою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням; прапорець розвівається направо — на ньому хрест, а закінчення полотнища роздвоєне; зображено травинки на землі та руно ягняти[49]. У XVIII ст. ягня з'являється на срібній чаші, що була знайдена в Західній Вірменії, поблизу Ардвіна. Воно стоїть повернене фіґурою та головою вправо, правою передньою лапою тримає держак з хрещатим закінченням[50].

Приблизно у той же час (середина XVII — перша половина XVIII ст.) зображення ягняти закріплюється як емблема вірменського купецтва в Передній Азії та Європі. Вірменські купці з Нової Джульфи в Персії, що були особливо активні в Перській затоці й на Індійському океані з середини XVII ст., мали власні кораблі, на кормі яких вивішували прапор із зображенням ягняти. На тогочасній гравюрі (на жаль, докладно не датованій) змальовано прапор, явно збільшений (він має розмір вітрила), на якому є зображення ягняти, поверненого фіґурою ліворуч, голова звернена назад, вправо; правою передньою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням; довгий вузький прапорець розвівається наліво[51]. На медалі, виготовленій 1727 р. на честь Алексана, сина Масеха, вірменського купця в Амстердамі, кілька символічних зображень. На лицевій стороні медалі, у стилізованому бароковому щиті (над ним — п'ятипальчаста корона, а з боків — щитотримачі) вгорі вміщено символічне зображення Святого Духа — око, від якого розходяться промені, під ним ягня, що стоїть на земній кулі. Ягня повернене фіґурою праворуч, голова

---

[48] Меліксет-Бек Л. М. Из истории русско-армянских отношений // Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiayi Tełekagir. Hasarakakan gitut'yunner = Известия АН Армянской ССР. Общественные науки.— Ереван, 1954.— № 4.— С. 28.

[49] Macler F. Documents d'art arméniens. De arte illustrandi. Collections diverses. Notices et descriptions. Texte.— Paris, 1924.— P. 64.; Atlas.— 1924.— Pl. CIII, fig. 259; ejusd. Arménie et civilisation // Macler F. Trois conférences sur l'Arménie faites à l'Université de Strasbourg / Annales du Musée Guimet. Bibliothèque de vulgarisation.— Paris, 1927.— T. 46.— P. 137—138, pl. XXVIII, fig. 43.

[50] Kakovkin A. XVIII- dari haykakan arcat'i t'as Ermitaži havak'acnic' = Армянская серебрянная чаша XVIII в. из собрания Эрмитажа // Łraber.— 1983.— № 1.— С. 74—75, ил. 2.

[51] Kévorkian R. H., Mahé J.-P. Arménie: 3000 ans d'histoire.— Marseille, 1988.— P. 243 (репродукція гравюри, що зберігається у приватній колекції в Парижі).

звернена назад, вліво; лівою передньою лапою ягня тримає держак з хрещатим закінченням; прапорець звисає вниз[52]. Можна вважати, що на щиті зображено герб цього вірменського негоціанта.

Тоді ж, у XVIII ст., Боже ягня — вже масово — стає об'єктом зображення в художній вишивці церковного призначення (прикраси для риз, покривала на чаші). Взірці такої вишивки зберігаються в Ечміадзінському церковному та Сардарапатському етнографічному музеях. У музеї-скарбниці в Ечміадзіні є, зокрема, покривала на чаші (потири), датовані 1754 та 1760 рр., вишита прикраса для ризи XVIII ст. На покривалі для чаші 1760 р., наприклад, стилізоване ягня повернене фігурою ліворуч, голова в німбі звернена назад, вправо; ягня тримає правою передньою лапою держак з хрещатим закінченням і довгим прапорцем, який розвівається вправо; держак прикриває фігуру ягняти[53]. У Державному музеї етнографії Вірменії в Сардарапаті зберігається покривало на чашу, вишите золотом, з датою 1731 р. Ягня повернене фігурою ліворуч, голова в німбі звернена назад, вправо; ягня тримає лівою передньою лапою держак з хрещатим закінченням, прапорець у кінці роздвоєний, на ньому хрест*.

Для зображень XVII—XVIII ст., відомих з території власне Вірменії та її малоазійської діаспори, характерний брак канону — ягня повернене фігурою ліворуч чи праворуч, голова звернена або не звернена назад, держак з прапорцем — перед або за фігурою. Це говорить про різноманітні першоджерела символу — цілком можливо, запозиченого також від вірменів України, де канону не було.

Згідно із зібраними на сьогодні даними про поширення Божого ягняти як самобутнього вірменського національного символу можна запропонувати таку стемму:

XIV—XV ст., Крим, ягня як церковний і національний символ;

XVI—XVIII ст., Україна, перетворення символу в суто національну емблему;

XVII—XVIII ст., закавказька Вірменія і малоазійська діаспора, поширення символу як церковного і як світського, тобто як власне національного, можливо, в результаті рееміграції вірменів з України та Криму.

Вірменські мініатюри XI—XII ст. ледве чи можна генетично пов'язувати з цією стеммою.

Дальші дослідження допоможуть відкоректувати гіпотетичну лінію міграції та поширення символу.

Помилкова інтерпретація символів, приписаних вірменам України

Відомий польський геральдист К. Несецький (1682—1744) видав у 1738 р. другий том свого фундаментального генеалогічного словника "Польська корона", у якому в статті про герб "Корчак" писав: "Пієріюс, книга 24, свідчить, що вірмени здавна зображали на своїх щитах жовтого пса; та й тепер у своїх церквах встановлюють барельєф [пса] на пам'ять того,

---

52 Kévorkian R. H., Mahé J.-P. Arménie...— P. 244 (медаль зберігається в Музеї Тейлера в Гаарлемі, Нідерланди).

53 Ejmiacni ganjer = Сокровища Эчмиадзина = Treasures of Etchmiadzin.— Ejmiacin, 1984, альбом без позначення сторінок і без нумерації ілюстрацій (тут є покривала 1754, 1760 рр. і прикраса для ризи XVIII ст.); Sd. Ejmiacin. Ganhatum = Св. Эчмиадзин. Сокровищница = St. Etchmiadzin. The Treasury-Museum.— [Ejmiacin], 1984.— P. [10] (покривало 1760 р.).

* Покривало в експозиції музею, на другому поверсі; його ми оглядали 4 червня 1987 р.

що їх, коли вони блукали в якійсь пущі, пес нібито привів до їхнього дому"[54].

К. Несецький мав велетенський авторитет у ділянці геральдики і генеалогії, його думку вважали незаперечною (після захоплення Австрією частини західноукраїнських земель його "Польську корону" 1800 р. прирівняли до автентичного історичного джерела; перелічені в ній роди легко одержали австрійське дворянство). У 1839—1849 рр. словник К. Несецького видали другим доповненим виданням у десяти томах. Процитовані відомості, знайдені буцімто в Пієріюса, залишилися без змін[55]. Вістку про поклоніння вірменів зображенню пса запозичили з К. Несецького численні автори.

Звернення до літератури довело, що К. Несецький грубо помилився. Середньовічний вчений Пієріюс, на якого він покликався, це італійський гуманіст, поет Джованні-П'єтро (інакше Пєріо) Валеріано (1477—1560), автор широковідомої енциклопедії емблем і символів "Єрогліфіка, або Про священні нотатки єгиптян", яку видавали багато разів у XVI—XVII ст. У 42-й (а не 24-й, як у К. Несецького) книзі італійського автора справді описано дві античні різновидності вірменських щитів — але про пса там немає ні слова. Лише описуючи щит менапіїв, народу, який у I ст. до н. е.— III ст. н. е. проживав на території сучасної Бельгії, Дж. П. Валеріано зазначає, що на їхніх щитах було зображення жовтого пса[56]. Приписування емблеми пса вірменам та, тим більше, твердження, що вірмени встановлюють барельєф з таким зображенням у церквах,— просто тенденційна вигадка польського католицького автора.

У К. Несецького погано перечитаний текст Пієріюса переплівся з поширюваними також українською православною церквою відомостями, які були далеким відгомоном візантійського антивірменського памфлету XII ст. про т. зв. "песій піст". Питання це має велику літературу[57] і в даній статті на ньому спинятися не варто. Треба, однак, ще раз підкреслити, що насправді емблемою із зображенням пса вірмени України не користувалися.

---

[54] Niesiecki K. Korona polska przy złotey wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego xięstwa Litewskiego kleynodami... ozdobiona...— Lwów, 1738.— T. 2.— S. 604.

[55] Niesiecki K. Herbarz polski powiększony dodatkami... przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1840.— T. 5.— S. 225.

[56] Pierii Valeriani Bellunensis J. Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum diarumque gentium literis commentariroum libri LVIII...— Ed. novissima.— Francofurti ad Moenum, 1614.— P. 531—532.

[57] Франко І. Із старих рукописів. VII. Зразок релігійної сатири: песій піст // Житє і слово.— Львів, 1895.— Т. 3.— С. 469—473; Weber S. Uber die Versuche den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier: Migne, Patrologia Graeca 132, S. 1154 ff. zu bestimmen // Yušarjan.— Vienna, 1911.— S. 175—180; Кримський А. "Мерзотний піст вірменський Арцівуріїв" // Кримський А. Розвідки, статті та замітки. I—XXVIII.— К., 1928.— С. 52—72; Garitte G. Les écrits antiarméniens dits du "catholicos Isaac" // Revue d'Histoire Ecclesiastique.— Louvain, 1950.— Vol. 45.— P. 711—745; Grumel V. Les invectives contre les Arméniens du "catholicos Isaac" // Revue des Études Byzantines.— Paris, 1956.— Vol. 14.— P. 174—194; Garitte G. La source greque des "Trente articles" géorgiens contre les Arméniens // Handes amsawreay.— Vienna, 1976.— N 1—12.— P. 111—116; Айвазян К. В. Древнерусские источники периода Киевской Руси (XI—XII вв.) о Григории Просветителе, "армянской вере" и "армянской ереси" // Литературные связи.— Ереван, 1981.— Т. 3.— С. 18—21; его же. Культ Григория Армянского, "армянская вера", "армянская ересь" в Новгороде (XIII—XVI вв.) // Армянская и русская средневековая литература.— Л., 1982.— С. 311—314.

Десь на початку XVIII ст. у вірменському книжному середовищі в Україні виникла патріотична леґенда, за якою 1062 р. до Києва (й інших міст) прийшло велике військо вірменів-хрестоносців, тобто воїнів, що носили зображення хреста на плащах. Вперше, здається, цю леґенду зафіксовано у вірменського історика зі Станіславова С. Рошки, автора "Хроніки, або Церквних анналів", написаної у 1736—1739 рр.[58] Леґенда дуже поширилася у XIX ст. завдяки деяким популярним історикам з легким пером, наприклад, С. Барончеві, Й. Ролле[59]. Обставини виникнення переказу на сьогодні ясні — неправильна інтерпретація сфальшованої у другій половині XVI ст. грамоти князя Федора Дмитровича, який нібито у 1062 р. покликав вірменів на Русь. У латинському перекладі фальсифікату є перекручені слова Armeni Nosochacenses, тобто "вірмени носохацькі" (замість, найімовірніше, солхатські — від міста Солхат, тепер Старий Крим). Застосовуючи засоби народної етимології, незрозумілу назву пояснили як складне українсько-вірменсько-латинське слово "ті, що носять хрест" (хрест по-вірменському хač)[60]. Хрест, як у всіх християнських народів, також у вірменів був поширеним символом — досить пригадати відомий звичай встановлювати "хресні камені", хачкари, також в Україні[61]. Однак вірменів-хрестоносців, носіїв зображення хреста на плащах, тим більше ще до першого походу хрестоносців, який відбувся 1096—1099 рр., на Русі ніколи не було.

Символіка кольорів одягу вірменів України

Майже до кінця XVIII ст. населення України було ще далеке від процесів громадської та культурної уніфікації, що відбувалися в Західній Європі як результат посилення впливу деяких течій Просвітництва та демократизації зовнішніх проявів громадського життя, а також централізаторських тенденцій абсолютистських монархій та розвитку внутрішнього ринку. В Україні значна частина населення зберігала зовнішні — національні, релігійні, станові — "знаки відмінности", зокрема, в одягові. Існували неписані правила, згідно з якими в польсько-литовській державі право жити окремим життям — наприклад, окремою національно-релігійною громадою — перетворювалося в обов'язок "бути іншим" і займати в соціальній структурі "інше місце", переважно набагато нижче від становища панівної нації. Ці явища відбилися також на кольоровій гамі одягу, який носили вірмени, одягу, відмінного від прийнятого рештою населення.

Маємо можливість лише кількома штрихами (на підставі відомостей мемуарної літератури та документів XVII — першої половини XVIII ст.) зобразити панівні тенденції або навіть встановлену реґламентацію.

---

[58] Roška S. Žamanakagrwt'iwn kam tarekank.— Vienna, 1964.— P. 196. С. Рошка помітив, що рік 1062 для хрестоносців не підходить, тому подав цю вістку під 1200 р.

[59] Barącz S. Żywoty sławnych Ormian w Polsce.— Lwów, 1856.— S. 87, 89; Rolle J. Wartabiet // Rolle J. Nowe opowiadania historyczne.— Wyd. 2-e.— Lwów, 1883.— S. 126—127, 142.

[60] Про обставини виникнення фальсифікованої грамоти див.: Дашкевич Я. Р. Грамота Федора Дмитровича: (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1962.— № 4.— С. 9—24; его же. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI—XIII вв.: (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1982 г.).— М., 1984.— С. 190—191.

[61] Див. посилання 1.

Члени львівської вірменської ради старших (танутери) носили чорний одяг[62]; багаті громадяни — часто одяг кармазинового кольору[63]. Спеціальним способом одягалися члени церковних братств — у Львові, в братстві св. Трійці; його члени носили червоний одяг особливого крою[64].

Світське духівництво, а також учні львівської Вірменської (від початку XVIII ст.— Вірменсько-української) колеґії, навчального закладу вищого типу, одягалися в другій половині XVII ст. в чорне[65]. Монахи-антоніанці носили одяг сірого кольору з шпичастим каптуром. Такий шпичастий каптур мали право носити також єпископи і доктори теології (вардапети)[66].

У другій половині XVII ст., внаслідок релігійної унії з Римом, на одяг вищого духівництва вплинула католицька розкіш. Львівський архиєпископ М. Торосович — перший вірменський уніатський архиєпископ (виконував цей уряд як уніат у 1626—1681 рр.) — почав носити пурпуровий кардинальський одяг і папський капелюх[67]. Така мода поширилася також на григоріанське духівництво — останній кам'янець-подільський єпископ Я. Бернатович (1683—1686; під турецькою окупацією) носив фіолетовий убір[68].

У доунійний (до 1626 р.) період колір одягу львівського духівництва під час богослужби мінявся залежно від свята. На Великдень і Різдво священики носили білий одяг, на Духів день (Hogēgalot) — зелений, на Преображення (Vardavaṙ) — червоний, на свято Богоматері (Astuacacin) — фіолетовий, на свято св. Хреста (Xač) золототканий білий і жовтий[69].

Ці фраґментарні дані свідчать, що символіка кольорів відіґравала велику роль як в особистому і громадському, так і в церковному житті вірменів України.

Три етюди, очевидно, не вичерпують проблематики символіки й емблематики вірменів України. Ряд питань з ділянки публічної емблематики і символіки названо раніше. У плані приватної геральдики розглядові мали б підлягати ще деякі питання. Багаті купці й ремісники користувалися особистими емблемами (т. зв. гмерками), які за сприятливих умов (у разі одержання шляхетства) могли перетворитися у справжні герби.

---

62 Simēon dpir Lehac'i. Ułegrut'iwn, taregrut'iwn ew yišatakarank'.— Vienna, 1936.— P. 338; Симеон Лехаци. Путевые заметки.— М., 1965.— С. 244.

63 Там же.

64 Barącz S. Rys dziejów ormiańskich.— Tarnopol, 1869.— S. 150.

65 Pidou A. Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1876.— T. 2.— S. 100.

66 Obszerna wiadomość ■ połączeniu narodu ormiańsko-polskiego ■ kościołem rzymskim r. 1676 // Źródła dziejowe.— T. 2.— S. 124, 133, 149. Збереглася вірменська картина з зображенням св. Антона Пустельника ■ сірому чернечому одязі з каптуром (виконана в другій половині XVII ст. у Львові на фоні вірменської церкви св. Анни — до речі, це єдине зображення цієї знищеної наприкінці XVIII ст. будівлі). Картина є у фондах львівського Музею історії релігії під номером МА-1025/Ж 262 (колишній Вірменський музей, № 189). Репродукція: Piotrowski J. Katedra ormiańska we Lwowie.— Lwów, 1925.— Ilustracje.

67 Obszerna wiadomość...— S. 133.

68 Barącz S. Żywoty...— S. 77.

69 Simēon dpir Lehac'i. Ułegrut'iwn...— P. 340; Симеон Лехаци. Путевые заметки...— С. 245.

Такі емблеми, звичайно, гравіювали на особистих печатках (переважно у вигляді перснів), вживали для суперекслібрисів, прикрашали ними фасади або інтер'єри власних будинків, портрети, меморіальні таблиці, надгробні плити. Тмерками мітили гаманці з грішми, маркували товар певних власників, під ними — а не під прізвищами — записували грошові й товарні операції в рахункових книгах, ними таврували коней. Ремісники вживали свої емблеми як фабричний знак. Власники будинків у містах часто розміщували на фронтонах символічні фігури, назви яких перетворювалися в загальноприйняті девізи будівель. Духівництво, особливо вище, також мало власні емблеми і символи, що дійшли до нас не лише на печатках, портретах, надгробках, а й зафіксованими в єпископських патерицях, Т-подібних патерицях вардапетів тощо.

Символіка й емблематика — водночас чимала ділянка культури, духовної взагалі та художньої зокрема. З погляду історії культури, геральдичні дослідження повинні бути самоціллю. Треба, зокрема, відповісти на питання, чи були конкретні точки зіткнення української та вірменської символіки й емблематики, у чому саме вони проявилися. Важливим виявляється також дослідження символіки та емблематики вірменів України для етнічної історії. Відомо, що ще не так давно виникла "гіпотеза", за якою вірмени України насправді не вірмени, а половці, які прийняли григоріанство. Цілий ряд доказів заперечують такі безпідставні етногенетичні конструкції[70] — один з них полягає в тому, що зібраний досі чималий фактичний матеріал (близько 300 зображень публічних та особистих емблем) не має нічого спільного з тюркськими тамгами.

Символіка й емблематика вірменів України — оригінальне досягнення вірменської духовної культури, що проявилося у різних ділянках громадського життя, у багатьох видах ужиткового мистецтва як у власне Вірменії, так і далеко за її межами.

Yaroslav DASHKEVYCH

EMBLEMS AND SYMBOLS OF UKRAINIAN ARMENIANS IN THE 14TH—18TH CENTURIES

Three main issues related to the Armenian emblems and symbols in Ukraine are discussed. They are as follows: 1. Transformation of the old-Christian symbol of Holy lamb into the Armenian national emblem in Ukraine (on the basis of sphragistic, heraldic and archaeological artifacts) and its spread in the Armenian society in the East. 2. Erroneous attempts to interpret symbols whose usage was attributed to Armenians (the image of a yellow dog). 3. Symbolic meaning of colours in Armenian clothes in Ukraine among city dwellers and priests.

[70] Dachkévytch Ya. R. Who Are Armeno-Kipchaks: (On the Ethnical Substrate of Armenian Colonies in the Ukraine) // Revue des Études Arméniennes, N.S.— Paris, 1982.— T. 16.— P. 357—416.

Орест КРУКОВСЬКИЙ

ПРАПОРНИЦТВО, ЕМБЛЕМАТИКА ТА ПЕЧАТКИ УКРАЇНСЬКИХ СПОРТИВНО-ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ І ТОВАРИСТВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

На хвилі піднесення національно-визвольного руху в Австро-Угорщині в XIX ст. виникли спортивні товариства "Сокіл". Ідея створення товариств, котрі б виховували у своїх членів почуття національної гордости, обов'язку та відповідальности, удосконалювали духовні якості у гармонії з фізичною силою, зародилася в 60-рр. XIX ст. у Чехії. А ще на початку XIX ст. у розчленованій зовнішніми і внутрішніми суперечностями Німеччині існував "турнерський рух", метою якого була боротьба за єдність німецької нації та об'єднання Німеччини в національну державу. Ідеї, які пропаґували "турнферейти", були близькі кожній недержавній нації і значною мірою сприяли виникненню сокільського руху.

У лютому 1862 р. професор історії Празького університету д-р Мирослав Тирш разом з Індріхом Фіґнером, братами Ґроґерами та Гонером заклали перше чеське спортивне (руханкове) товариство "Сокіл". Античні ідеали гармонії, краси, сили у сполученні з національно-культурними програмами швидко здобули прихильників. Уже через рік, у 1863 р., словаки закладають товариство "Південний Сокіл". Згодом, у 1867 р., "Сокіл" з'являється у поляків, потім — у хорватів, а через деякий час сокільський рух охопив більшість слов'янських країн.

Заснування та розбудова української сокільської організації тісно пов'язані з іменем Володимира Лаврівського та Василя Наґірного, відомого у Галичині фундатора багатьох українських суспільно-економічних установ. У 1886 р. В. Наґірний надрукував низку статей у часописі "Батьківщина" під назвою "Працюймо, а Бог нам поможе"[1], у яких, спираючись на практичний досвід, доводив корисність та необхідність існування спортивно-пожежних товариств для українців. У наступному році на сторінках тієї ж "Батьківщини" він публікує "Статут товариства сторожи огневої Сокіл"[2]. У довідковій літературі хронологічно першим вважалось товариство, засноване у червні 1891 р. в с. Купчинці Тернопільського повіту[3]. Однак, як свідчать документи, перше українське пожежне то-

---

[1] Батьківщина.— 1886.— Ч. 11, 13, 17, 21, 30.

[2] Там само.— 1887.— Ч. 15.

[3] Боберський І. Українське сокільство 1894—1939 рр.— Львів, 1939.— 20 с.

вариство "Сокіл" на статуті В. Нагірного було засноване у с. Гарбузові Золочівського повіту[4] у липні 1890 р.

Пізніше, у квітні 1891 р., таке товариство було засноване у с. Чехи Бродівського повіту[5]. Однак на перешкоді швидкому розвитку товариств стояла правова недосвідченість селян. Відчутним розвитку до заснування центральної сокільської організації у Львові був приїзд у це місто чеських соколів у червні 1892 р. Цього ж року В. Лаврівський із групою прихильників провів перші загальні збори засновників товариства "Сокіл" та підготував нові статути: "Устав гімнастичного товариства Сокіл у Львові" і "Устав Союза Сокільських товариств гімнастичних"[6]. Ці два статути були затверджені Міністерством внутрішніх справ у липні 1893 р. 11 лютого 1894 р. відбулися перші загальні збори "уконститованого" товариства. У 1906 р. вийшов ще один статут товариства у дещо зміненій до потреб часу редакції[7]. Згідно з нею завданням товариства було виховання у його членів "фізичної культури та енергії духа". Цієї мети соколи мали досягати через заняття фізичними вправами, участь у різних спортивних змаганнях, концертах, відчитах, пожежних заняттях. При товаристві в різні часи існували секції: гімнастична, технічна, музична, забавова, театральна та прапорова. Завданням останньої було виготовлення прапора та відзнак, котрі б репрезентували товариство. Статут товариства від 1892 р. вже тоді передбачав наявність власного прапора. У параграфі 34 зазначено: "Знамя товариства є руский лев". Протокольні книги товариства уточнюють: "Се має бути золотий лев на синьому тлі"[8]. У 1903 р. головою прапорової комісії був обраний Ярослав Вінцковський[9]. Він вніс значне пожвавлення у її роботу. Комісія оголосила збір фондів на прапор, звернулась за консультаціями до таких відомих учених, як директор Архіву давніх актів м. Львова Александр Чоловський та професор Яґеллонського університету, геральдист і сфраґіст Францішек Пекосинський[10]. Згодом був виданий "Реґулямін прапора пожежної філії Львівського товариства гімнастичного "Сокіл". Він був призначений переважно для потреб міських та сільських філій товариства "Сокіл", кількість яких на початку XX ст. почала швидко зростати.

За цим статутом, прапор складався з кількох частин і мав такий вигляд: на полотнищі малинового кольору, яке було обрамлене з трьох сторін золотими френзлями, містилися два образи. На лицевому боці прапора — золотий лев на синьому полі, опертий передніми лапами на скалу сірого кольору. Зображення на зворотному боці не вказувалося, отже, могло бути довільним. Найчастіше на ньому зображали гетьманів: Б. Хмельницького, С. Мазепу, рідше — письменників і поетів, трапляються також зображення канонізованих святих Володимира та Ольги. Довільність зображення на зворотному боці прапора частково пояснює-

[4] ЦДІА України у Львові, ф. 146 (Галицьке намісництво), оп. 58, спр. 2218, арк. 14.
[5] Там само.— Спр. 2219, арк. 32.
[6] Там само.— Ф. 312, оп. 1, спр. 1.
[7] Там само.
[8] Там само.— Спр. 38, арк. 4.
[9] Там само.— Спр. 39, арк. 23.
[10] Там само.— Арк. 51.

ться коментарем до опису взірця прапора товариства "Січ": "На одній стороні має бути поміщений посередині образ одного із українських гетьманів або діячів, як, наприклад, Хмельницького, Дорошенка, Шевченка, Драгоманова і т. д. або руський герб. При тім треба старатися о се, щоби кожна з січей одного повіту мала по можности інший образ на своїй хоругві. В той спосіб зійшовшись разом на "січовім святі", будем мати на своїх хоругвах немов русько-українську історію в образах її головних діячів"[11].

Держак прапора увінчувався золотистою кулею, над якою була фіґурка золотистого сокола в польоті. Крім того, до прапора приєднувалось дві стрічки — синю і жовту. На синій стрічці жовтими буквами був напис першого сокільського гасла: "Бодрімся!" На жовтій стрічці — напис синіми буквами: "Сокіл в..." (замість крапок — назва місцевости).

У фондах Львівського історичного музею зберігається ориґінальний сокільський прапор, який надійшов з Жидачева. На його малиновому полотнищі, обрамленому золотими френзлями, з одного боку нашитий образ святого Володимира, а з другого — золотий лев на синьому полі, що спирається передніми лапами на скалу. Ці зображення не суперечили приписам "реґуляміну".

Творці прапора, усвідомлюючи його великий моральний та психологічний вплив, намагались за допомогою різних кольорів та символіки передати своїм сучасникам дух кількох епох: золотий лев символізував час ґалицько-волинської князівської держави, малинове полотнище — козацькі традиції та романтизм, синьо-жовті барви — змагання української нації за волю та державність.

З часом поруч "руського лева", герба Галичини, почали зображати і св. Михаїла як герб Наддніпрянської України. Зокрема, ці символи соборности прикрасили пілони бокового порталу будинку українського страхового товариства "Дністер" (вул. Руська, 20), збудованого в 1905 р. У червні 1904 р. прапорова комісія на своїх зборах обговорювала питання зображення на прапорі св. Михаїла[12] і вирішила звернутися з проханням до д-ра А. Чоловського, щоб він за відповідну плату провів геральдичне дослідження про зображення св. Михаїла і лева[13]. Невідомо, чи було зроблене це дослідження, але вже у 1907 р. на сокільській листівці з нагоди відкриття Народного дому в Перемишлянах ці два герби фіґурують разом[14].

У 1911 р. прапорова комісія, зібравши кошти, дала замовлення товариству "Достава" на виготовлення прапора. Ескізи гербів виконав художник Олександр Зінов'єв, який у той час перебував на мистецьких студіях у Парижі, а текстильне їх втілення довершила ліонська фабрика, виґаптувавши зображення на шовковій тканині.

На прапорі розміром 120×160 см був зображений з одного боку золотий лев на синьому тлі, що спирається передніми лапами на жовту скалу. Тканина внизу обрамлена жовтими зубцями. Під малюнком — напис першого сокільського гасла: "Все вперед!", з другого боку — на мали-

---

[11] Запорожець: Календар на 1904 р.— Коломия, 1903.— С. 94.
[12] ЦДІА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 39, арк. 44.
[13] Там само.— Арк. 63.
[14] Там само.— Спр. 79, арк. 20.

новому тлі була постать св. Михаїла з опущеним мечем у правій руці й піхвами — у лівій. Під зображенням напис: "Борітеся! Поборете!" Внизу тканина обрамлена білими зубцями[15].

Цей прапор був урочисто посвячений митратом А. Білецьким. Показово, що перед посвяченням до прапора прикріплено три стрічки — від представниць українського жіноцтва Галичини, жіноцтва сходу України, а також від українців Північної Америки.

Поєднання цих атрибутів, символів, кольорів у прапорі товариства "Сокіл" свідчить про високу зрілість політичної думки галичан та прагнення до об'єднання України в єдину державу.

Окрім прапора, членів товариства репрезентували також і особисті відзнаки. Вони були затверджені разом із сокільським строєм на перших Надзвичайних загальних зборах у березні 1894 р.[16] Згодом у сокільському календарі за 1897 р. був надрукований "Порядок о строю сокільнім", у якому для членів товариства передбачалося три типи відзнак:

I. "Відзнака синьо-жовта кокарда з львом й пером" носилась на смушевій шапці.

II. "Яко відзнаки для достойників установлени шарфи: для голови і хорунжого синьо-жовта, для начальника синя з жовтими берегами, для учителя синя, для прибічника (ад'ютанта) жовта". Шарфи носили через праве плече і зав'язували з лівого боку над стегном.

III. "На лівой стороні кафтана (на грудях) носять члени пришити пружки [стрічки] з синьо-жовтой тканини означаючи оселю товариства"[17].

У вересні 1896 р. товариство ухвалило постанову про введення ще однієї відзнаки для членів товариства: "Члени, не носячі строю, можуть носити шпильку позолочену або золоту, представляючу сокола на круглій кокарді ясно синьої барви"[18].

Прийняття і поширення синьо-жовтого колірного сполучення, котре вказувало на національну приналежність цієї організації, свідчить, що вже наприкінці XIX ст. в середовищі галицької інтелігенції питання національних барв фактично було розв'язане.

Товариство "Сокіл" мало також свою емблему. Правда, її проект виник не водночас з проектами прапора та відзнак — його розроблення затягнулося на кілька років, він мав чимало модифікацій. Головним символом в емблемі був сокіл, зображений у польоті, з розпростертими крилами і однією або двома гантелями в кігтях[19]. Найраніша емблема зі соколом відома з 1902 р. Цей символ з деякими видозмінами був сталий для всіх слов'янських сокільських організацій — у чехів[20], поляків[21] та ін. Проте, крім спільного символу, кожна національна організація вносила в емблему атрибути, характерні для своєї нації.

Зображення сокола в польоті було малою емблемою, проте вона мала досить широке застосування. Її використовували на різноманітних блан-

---

[15] Вісті з Запорожжа.— 1911.— Ч. 60.
[16] ЦДІА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 38, арк. 6.
[17] Календар Сокіл.— Львів, 1897.— С. 46—49.
[18] ЦДІА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 38, арк. 71, № 5.
[19] Там само.— Арк. 157.
[20] Там само.— Спр. 111, арк. 7.
[21] Там само.— Спр. 76, арк. 10.

ках товариства, у сфрагістичному матеріалі, а також як металеву відзнаку для членів товариства. Така відзнака — емблема сокола [illegible] розпростертими крилами — зберігається у ЦДІА у Львові, в кабінеті геральдики.

У 1907 р. з'являється велика емблема товариства[22]. Правдоподібно, що її прототипом була емблема "Союзу хорватського сокільства", з яким українське товариство підтримувало дружні зв'язки і вело листування. (Перше зображення емблеми "Союзу хорватського сокільства" фіґурує у документах з 1904 р.[23], ймовірно, що ця емблема існувала і раніше.)

Українська емблема мала вигляд схематичного щита [illegible] горизонтальним штрихуванням (синього кольору), який з лівого верхнього кутка у правий нижній перетинає краплена смуга (жовтого кольору). У центрі щита — напис "Сокіл", щит обрамлений плющем, зверху над щитом — сокіл з розпростертими крилами, голова повернута вліво[24]. Хорватська емблема майже ідентична з українською, різниця лише у кольористиці: тут панують червоні та білі барви.

У 1930-х рр. виникає ще одна, частково модифікована емблема. Товариство тоді приділяло головну увагу закладанню основ українського національного спорту. Змодифікована емблема мала вигляд готичного щита з зображенням сокола в польоті, голова повернена вліво. У кігтях він тримає гантелю. Під зображенням — напис "Сокіл", прикрашений гілками червоної калини[25]. Включення цього елемента до емблеми товариства надавало їй нового звучання. Це була данина пам'яті січовикам і соколам за їх героїзм у рядах леґіону Січових Стрільців і всім, хто поліг у боротьбі за українську державу.

Заслуговує на увагу і сфрагістичний матеріал товариства "Сокіл". Печатки у документах товариства з'являються вже через місяць після його офіційної реєстрації. Перші печатки були круглі або еліптичні й мали лише леґенду: "Товариство гімнастичне "Сокіл" у Львові". Треба зазначити, що сфрагістичний матеріал, окрім своєї безпосередньої функції — підтвердження документів, у цьому випадку несе ще різну додаткову інформацію. Так, у 1894 р. леґенди на перших печатках товариства були зроблені фонетичним правописом. А вже сокільська печатка [illegible] 1899 р. відмінна за формою і леґендою. Вона еліптична, а леґенда зроблена етимологічним правописом, котрим на той час користувались москвофіли: "Тов. гимн: СОКОЛѢ У ЛЬВОВѢ"[26]. На той час провід [illegible] організації був зайнятий москвофілами. Це підтверджується документально[27].

З часом текстова частина печаток доповнюється зображенням сокола в польоті, голова повернена вправо, з гантелею в кігтях. Цей символ був сталий на печатках філій товариства [illegible] Галичині та Буковині, у деяких закордонних представництвах. Проте на великій та малій печатках політичного проводу Союзу українського сокільства за кордоном, [illegible] також організації українського "Сокола" [illegible] Празі зображення частково змінене: у центрі печатки на тлі сокола, вже без гантелі, зображено Тризуб, що

---

[22] ЦДІА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 80, арк. 24.

[23] Там само.— Спр. 112, арк. 1.

[24] Там само.— Спр. 25, арк. 20

[25] Там само.— Спр. 9, арк. 11.

[26] Там само.— Спр. 141, арк. 43.

[27] Там само.— Ф. 146, оп. 25, спр. 233, арк. 51.

символізує вірність українського "Сокола" ідеям української соборної самостійної держави.

Опис печаток товариства "Сокіл"

1. Печатки головної централі:

1) 1894 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, еліптичний, 24×43 мм. Без зображення. Леґенда: "Товариство гімнастичне "Сокіл" у Львові"[28].

2) 1899 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, еліпс із зрізаними краями, 20×35 мм. Без зображення. Леґенда: "Тов[ариство] гимн[астичне] Соколѣ у Львовѣ"[29].

3) 1925 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий. Д.—42 мм. Зображення: у центрі печатки букви: В. В. В. В. (Всі вперед! Всі враз! — сокільське гасло.— **Ред.**). Леґенда: "Сокіл—Батько Львів"[30].

II. Печатки філій товариства:

1) 1929 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.—47 мм. Зображення: у центрі печатки — сокіл в польоті, голова повернена вправо, у кігтях тримає гантелю. Леґенда: "Пожарно-руханкове Товариство "Сокіл" в Підгайцях"[31].

2) 1930 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.—46 мм. Зображення таке, як попереднє. Леґенда: "Руханкове Товариство "Сокіл" в Підгайцях"[32].

III. Печатки закордонних представництв:

1) 1930 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.—51 мм. Зображення: у центрі печатки — сокіл у польоті, голова повернена вправо, у кігтях тримає гантелю. Леґенда: "Українське Руханкове Товариство "Сокіл" в Буенос-Айресі Sosiedad Ukraniana en Buenos-Aires Sokil"[33].

2) 1932 р. Відбиток чорнильний, темно-синій, круглий, Д.—40 мм. Зображення: у центрі печатки на тлі тризуба сокіл з розпростертими крилами, голова повернена вліво. Леґенда: "Український Сокіл в Празі Ukrajinsky Sokol v Praze"[34].

3) 1934 р. Мала печатка. Відбиток чорнильний, круглий, Д.—39 мм. Зображення: у центральному колі на тлі Тризуба — сокіл з розпростертими крилами, повернений у півоберта вліво. Леґенда: "Союз українського сокільства за кордоном Svaz ukrajinskeho sokolstva za hranicemi"[35].

4) 1932 р. Велика печатка. Відбиток чорнильний, круглий, Д.—46 мм. Зображення: у центральному колі на тлі Тризуба сокіл з розпростертими крилами, голова повернена вліво. Леґенда: "Союз українського сокільства за кордоном Svaz ukrajinskego sokolstva za hranicemi"[36].

Документи про діяльність товариства "Січ" представлені у ЦДІА України у Львові фондом № 847 (Головний січовий комітет гімнастичного

---

[28] ЦДІА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 141, арк. 13.
[29] Там само.— Спр. 141, арк. 43.
[30] Там само.— Спр. 135, арк. 7.
[31] Там само.— Спр. 31, арк. 1.
[32] Там само.— Спр. 100, арк. 9.
[33] Там само.— Спр. 99, арк. 2.
[34] Там само.— Спр. 108, арк. 10 зв.
[35] Там само.— Спр. 87, арк. 37.
[36] Там само.— Спр. 108, арк. 14 зв.

і пожежного товариства "Січ"), а також частково фондом № 146 (Галицьке намісництво). Вони відображають здебільшого діяльність філій товариства і разом зі сфрагістичним матеріалом становлять унікальне джерело для дослідження. Однак у згаданих фондах є дуже незначна кількість документів, що висвітлюють діяльність головної централі товариства.

Ідея заснування селянської гімнастично-пожежної спілки "Січ" належить відомому діячеві української радикальної партії Кирилові Трильовському. Місцем для своєї діяльности він обрав Покуття — Снятинський, а згодом і Печеніжинський повіти. Саме тут, у с. Заваллі Снятинського повіту, 5 травня 1900 р. був заснований перший осередок товариства "Січ". Цілі та завдання товариства були близькі до сокільських: "Несення помочі при пожарах а дальше ширення замилування до тілесних вправ і атлетичних забав та піддержування товариського життя між членами"[37]. Крім того, товариство утримувало хор, бібліотеки-читальні, влаштовувало театральні вистави.

Погляди К. Трильовського, який належав до радикальної партії, великою мірою позначилися на політичному та ідеологічному спрямуванні товариства. У донесенні повітових старост до намісника Галичини А. Потоцького інформувалось, що товариство "Січ" не відповідає загальним цілям і, перебуваючи під впливом руських радикалів, є радше вогнищем політичного руху в Східній Галичині. Замість звичайних пожежних курсів, писалось у донесенні, члени товариства відбувають курси, які відповідають військовим навчанням, не мають жодних приладів для гасіння пожежі, озброюються довгими списами, відмінними від тих, що вживаються у пожежній сторожі[38].

Ідеологічний вплив К. Трильовського полягав у накиданні товариству поглядів радикальної партії щодо релігії. Це відбилось у параграфі 4 статуту товариства, у якому зазначено, що "членом товариства може бути кожен Русин світського стану"[39]. Згодом К. Трильовський писав, що "Січ" є організацією антиклерикальною і що "згідно з її уставу духовні не можуть до них належати. В той спосіб селяни увільнилися від клерикальної опіки, вчаться самостійности і набирають правдивої національної та класової свідомости"[40]. Така позиція завдала великої шкоди сільським філіям, бо поставила низові організації на шлях конфронтації із церквою. Рівень протистояння доходив в окремих випадках до того, що деякі священики, які називали членів товариства не інакше, як "безбожниками", відмовлялись їх сповідати[41].

Спочатку статут "Січі" не передбачав прапора для товариства, в ньому були лише фрагментарні згадки про існування відзнак, носити які належало тільки під час проведення вправ[42]. Проте вже у першому номері календаря "Запорожець" на 1904 р., який редагували К. Трильовсь-

---

[37] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 58, спр. 2255, арк. 4.
[38] Там само.— Спр. 50, арк. 17.
[39] Там само.— Спр. 2255, арк. 4.
[40] Там само.— Ф. 312, оп. 1, спр. 169, арк. 5—8.
[41] Там само.— Ф. 847, оп. 1, спр. 2, с. 288, 455.
[42] Там само.— Ф. 146, оп. 58, спр. 2255, арк. 4.

кий та І. Чупрей, подано опис січової хоругви та січових відзнак. Своїм виглядом вони мало чим відрізнялися від сокільських.

За цим описом, хоругва мала розмір 120×200 см. З лицевого боку на малиновому полотнищі було зображення одного з видатних українських діячів, наприклад, Б. Хмельницького, Д. Дорошенка, Т. Шевченка, М. Драгоманова і т. д. або руський герб "лев, що спирається на скалу". Під зображенням напис "Січ в..." (замість крапок — назва місцевости).

На зворотному боці хоругви — січовий знак: восьмикутна зірка, у середині якої зображення двох рук, які "в братерській злуці" тримають серп". Під зображенням — напис: "В єдності сила!" або "Бодрімся!" На держак хоругви над полотнищем під гострою посрібленою або позолоченою верхівкою прив'язувалось синьо-жовту стрічку з відповідним вишиваним написом. Держак хоругви — 3,5 м[43].

Також у календарі подано опис відзнак для членів товариства:

"Є то ленти ткані з вовни так як звичайні пояси і носяться через праве плече на лівий клуб. Відзнака кошового на пів синя, на пів жовта, осавула носить синю відзнаку, котра по обох краях має жовті паси, 1 1/2 дцм широка. Відзнака писаря є синьо-червона, учителя — зелено-червона, скарбника — жовто-червона.

Четарі мають відзнаки з паском по боках, як у осавула, а то й першого четаря є пасок синій, у другого — зелений, у третього — жовтий, а у четвертого — чорний. Хорунжий має червоно-синьо-жовту відзнаку. Відзнака рядового січовика є червона 9 цтм широка. Всі відзнаки старшини і хорунжого є 10 цтм широкі. На кожній відзнаці є надпись з темно-жовтої волічки "Січ в..."[44]. Згодом стрій січовиків доповнився новими відзнаками. Так, у "Запорожці" на 1908 р. читаємо: "Крім лент січових не забуваймо браття на січові медалі, на січові звізди та червоні радикальні пера"[45].

Використання прапора та носіння відзнак членами товариства, згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 10 вересня 1895 р. № 27152, вимагало окремого дозволу. Те, що товариство такого дозволу не мало, стало формальною причиною для його переслідування владою. У 1902 р. намісник А. Потоцький у своєму циркулярі звертав увагу повітових старост та дирекцій поліції на діяльність товариства "Січ", зазначаючи при цьому, що "товариства гімнастичні "Січ", яких велика кількість заснована в останнім часі у Східній Галичині, мають на меті завдання служити цілям також політичним"[46], і просив повідомляти про це безпосередньо його. Згодом, у листопаді 1903 р., А. Потоцький знову окремим циркуляром наказує повітовим старостам пильно стежити за діяльністю товариства "Січ", і якщо товариство вийде за межі діяльности, зазначені в статуті, то "завданням пана ц. к. старости буде припиняти подальшу діяльність згадуваного товариства"[47].

На початку червня 1904 р. намісник А. Потоцький видав таємний циркуляр у справі товариства "Січ". У ньому по пунктах розписана діяльність товариства і методи боротьби з ним.

---

[43] Запорожець.— Коломия, 1903.— С. 94.
[44] Там само.
[45] Там само.— 1907.— С. 161.
[46] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 1289, арк. 488.
[47] Там само.— Оп. 58, спр. 50, арк. 17.

Особливо увага зверталась на те, що "члени тих товариств відбувають формально муштру на взірець військової при звуках труб", а також на те, що "це є наслідування організації військової чи козацької, а саме послідовне підкреслення своєї окремости, сполученої з викличними виступами перед іншими жителями [...]"[48].

Методи боротьби з товариством зводилися до трьох заборон. За згаданим таємним циркуляром, повітові старости були зобов'язані видати на підставі параграфа 7 цісарського розпорядження від 20 квітня 1854 р. кодекс законів № 96 (руською мовою) і оголосити філіям "Січі" заборону носити при масових виступах і зборах без окремого дозволу будь-які відзнаки або прапори. Порушення цієї заборони підлягало карі від 2 до 200 корон або карі арешту від 6 годин до 14 днів, передбачених параграфом 11 того ж цісарського розпорядження[49]. Правда, при цьому додавалось, що товариство за статутом має право вживати відзнаки і прапори при вправах і пожежах, але повинно ще подати до староства прохання про дозвіл із додатком кольорових ескізів відзнак і прапорів.

Друга заборона стосувалася організації фестин та походів січовиків. Для цього також потрібен був дозвіл від староства. А намісник тим часом вказував, що влаштування масових походів не передбачене статутом "Січі" й не має з метою товариства жодного зв'язку. Зокрема додавалось: "А якщо товариство "Січ" влаштує публічні походи, то незалежно від наслідків покарань взяти до уваги, чи не створюються умови для застосування § 24 закону про товариства (про закриття товариства.— **Ред.**), тому що вони зовсім не відповідають статутній меті "Січі"[50].

Третій пункт згаданого циркуляра особливо дискримінаційний. У ньому говорилось, що якби товариство подало прохання про надання йому дозволу на використання відзнак та прапора, "то на такі заяви, з огляду на пануючі відносини, треба відповідати неґативно (не посилаючись на цей циркуляр). А винятково тим товариствам "Січ", яких поведінка була досі зовсім леґальною, можна дозволити, до відкликання, вживати відзнаки тільки при гасінні пожеж"[51]. Проте ні переслідування, ні арешти не зламали духу січової організації. З кожним роком зростала кількість її філій, а саме товариство ставало реальною політичною силою. У травні 1908 р. з нагоди січового з'їзду в Станіславі газета "Громадський голос" писала: "Постановлено також, щоби без огляду на старання радикальних послів о знесення заказу січових лент народ сам через масове ношення тих лент зробив проведення того заказу неможливим. Коли 2—3 січовики покажуться публично [illegible] лентах, то очевидно легко їх імена записати і їх покарати, але коли тисячі січовиків буде рівночасно ленти носити, то годі буде староствам тисячі людей тягати по термінах і засаджувати до арешту. Впрочім, тисячі таких вироків карних мусіли доказати парламентові і центральному урядові, що заказ лент є не тільки глупий, але і не дасть ся перевести"[52].

---

[48] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 58, спр. 50, арк. 23.

[49] Там само.

[50] Там само.

[51] Там само.

[52] Громадський голос.— 1908.— Ч. 29.

Емблемою товариства "Січ" була восьмикутна зірка, в центрі якої містилось зображення двох рук у потиску, що тримають серп[53]. Цей символ, що вказував на селянський характер організації, використовувався на прапорі, металевих відзнаках, а також у печатках.

Значне зацікавлення викликає сфрагістичний матеріал товариства. В основному він представлений у питальнику "Головного Комітету Січового", котрий був розісланий на початку 1910 р. по всіх сільських та міських філіях товариства. Тут частково представлені також печатки централі товариства та його повітових відділів. У ЦДІА України у Львові зберігаються відповіді на вказаний питальник, що охопив 216 сіл з 34 повітів Галичини. Він складався із 34 питань, які охоплювали всі ділянки роботи "Січі". Відповіді на питальник підтверджувались на звороті печаткою товариства. Таким чином збереглась велика колекція різних за формою, леґендою та зображенням печаток. Умовно їх можна поділити на дві групи. До першої належать печатки центральних відділів товариства — "Народних Спілок" у Коломиї, "Головного Комітету Січового", товариства "Повітова Січ" у Львові, а також "Українського Січового Союзу". Ці печатки круглі, з різними зображеннями. Так, зображення на печатках товариства "Народних Спілок" і "Головного Комітету Січового" таке ж, як на емблемі товариства "Січ", а саме: дві руки, з'єднані у потиску, тримають серп. Натомість у зображенні печатки "Повітової Січі" у Львові використано елементи військової атрибутики: ядра, гармати, прапори, шаблі, бунчуки і т. д. Козацькі символи є на печатці товариства "Український Січовий Союз". На ній зображено козака з мушкетом (опис див. далі).

Друга група — печатки міських та сільських філій. Тематично їх можна поділити на три підгрупи:

1) Печатки округлі та еліптичні і без зображення.

2) Печатки із традиційним зображенням двох рук, з'єднаних в потиску, у восьмикутній зірці та без неї. Часом до зображення додавали ще літери Р. П. (радикальна партія).

3) Печатки із нетрадиційним зображенням. Трапляються доволі рідко. Це печатка товариства "Січ" з с. Чортківці-Великі (на ній зображено герб Галичини — лев у короні, повернений вліво), а також печатка у Корчині, на якій у центральному колі — портрет Т. Шевченка.

У час відродження діяльности молодіжних організацій в Україні дослідження емблематики, прапорництва та сфрагістики українських спортивно-просвітніх товариств початку XX ст., окрім суто наукового та історико-геральдичного значення, має ще й прикладну вартість, оскільки стає фундаментом для розробки та створення сучасної української спортивної й клубної символіки.

Опис печаток товариств "Січ"

1. Печатки центральних організацій:

1. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.— 34 мм. Зображення: у центрі печатки дві руки, з'єднані у потиску, тримають серп. Леґенда: "Центральний Виділ Товариства "Народних Спілок" в Коломиї"[54].

---

[53] ЦДІА України у Львові, ф. 847, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

[54] Там само.— Арк. 14.

2. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.— 35 мм. Зображення: у центрі печатки дві руки, з'єднані у потиску, тримають серп. Леґенда: "Головний Комітет Січовий"[55].

3. 1914 р. Відбиток тушшю, світло-зелений, круглий, Д.— 42 мм. Зображення: у центральному колі — іспанський щит з горизонтальним штрихуванням (синій колір), срібні букви П. С. (Повітова Січ), знизу — срібна корона з трьома перлинами. Навколо щита — військова атрибутика: ядра, два бубни, гармати, прапори, шабля, бунчук, пернач. Леґенда: "Повітова Січ у Львові"[56].

II. Печатки Українського Січового Союзу:

1. 1914 р. Мала печатка. Відбиток друкарський, чорний, круглий, Д.— 29 мм. Зображення: у центральному колі — козак з мушкетом у лівій руці, права рука зігнута на поясі. Леґенда: "Пєчать Українського Січового Союза у Львові"[57].

2. 1914 р. Велика печатка. Відбиток тушшю, червоний, круглий, Д.— 40 мм. Зображення і легенда такі ж, як у попередній печатці[58].

III. Печатки міських і сільських філій:

1. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий. Д.— 32 мм. Без зображення. Леґенда: "Товариство "Січ" у Львові"[59].

2. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.— 27 мм. Без зображення. Леґенда: "Товариство "Січ" в Стриганцях"[60].

3. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, овальний, 24×55 мм. Без зображення. Леґенда: "Товариство "Січ" в Хотині"[61].

4. 1910 р. Відбиток чорнильний, чорний, круглий, Д.— 42 мм. Зображення: посередині — восьмикутна зірка, у центрі якої дві руки, з'єднані у потиску, тримають серп. Леґенда: "Товариство "Січ" в Березові Середнім"[62].

5. 1910 р. Відбиток чорнильний, блідо-фіолетовий, круглий, Д.— 39 мм. Зображення: посередині печатки восьмикутна зірка, у центрі якої дві руки, з'єднані у потиску, тримають серп. Справа літера "Р", зліва — "П" (радикальна партія)[63]. Леґенда: "Товарист[ва] Гімн[астично-] Пожарни "Січ" в Ганусівцях".

6. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.— 35 мм. Зображення: у центральному колі — лев у короні, обернений вліво, спирається передніми лапами на скалу. Леґенда: "Товариство "Січ" в Чортківцях Великих"[64].

7. 1910 р. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, Д.— 32 мм. Зображення: у центральному колі — портрет Т. Шевченка. Леґенда: "Товариство "Січ" в Корчині Руст"[65].

---

[55] ЦДІА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 169, арк. 2.
[56] Там само.— Арк. 39.
[57] Там само.— Арк. 38.
[58] Там само.— Арк. 37.
[59] Там само.— Арк. 42.
[60] Там само.— Ф. 847, оп. 1, спр. 2, арк. 29 зв.
[61] Там само.— Арк. 216 зв.
[62] Там само.— Арк. 328.
[63] Там само.— Арк. 443 зв.
[64] Там само.— Арк. 157 зв.
[65] Там само.— Арк. 473 зв.

1

2

3

4

5

6

Емблеми і печатки товариства "Сокіл":
1 — емблема товариства "Сокіл" у Львові. *1907 р.*;
2 — емблема товариства "Сокіл" у Львові. *1935 р.*;
3 — печатка гімнастичного товариства "Сокіл" у Львові. *1894 р.*;
4 — печатка гімнастичного товариства "Сокіл" у Львові. *1899 р.*;
5 — печатка товариства "Сокіл-Батько" у Львові. *1925 р.*;
6 — печатка пожежно-руханкового товариства "Сокіл" у Підгайцях. *1929 р.*

1/2 15 589-6

7

8

9

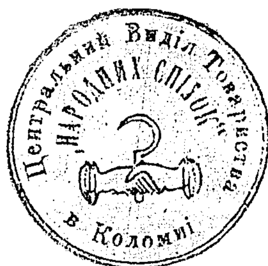

10

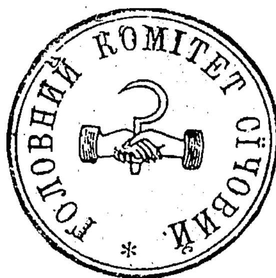

11

Емблеми і печатки товариства “Сокіл” *(закінчення)*:
7 — печатка руханкового товариства “Сокіл” у Підгайцях. *1930 р.*;
8 — печатка українського руханкового товариства “Сокіл” в Буенос-Айресі. *1930 р.*;
9 — печатка українського “Сокола” в Празі. *1932 р.*;
10 — велика печатка Українського сокільського союзу в Празі. *1932 р.*;
11 — мала печатка Українського сокільського союзу в Празі. *1934 р.*

1

2

3

4

5

6

Печатки товариства "Січ":
1 — печатка центрального виділу
товариства "Народних Спілок" у Коломиї. *1910 р.*;
2 — печатка "Головного Комітету Січового". *1910 р.*;
3 — печатка "Повітової Січі" у Львові. *1910 р.*;
4 — печатка товариства "Січ" у Львові. *1910 р.;*
5 — мала печатка "Українського Січового Союзу" у Львові. *1914 р.*;
6 — велика печатка "Українського Січового Союзу" у Львові. *1914 р.*

7

8

9

10

11

12

Печатки товариства “Січ” *(закінчення)*:
7 — печатка товариства “Січ” у Стриганцях. *1910 р.*;
8 — печатка товариства “Січ” у Хотині. *1910 р.*;
9 — печатка товариства “Січ” у Березові-Середньому. *1910 р.*;
10 — печатка товариства “Січ” у Ганусівцях. *1910 р.*;
11 — печатка товариства “Січ” у Чорноківцях-Великих. *1910 р.*;
12 — печатка товариства “Січ” у Корчині. *1910 р.*

Orest KRUKOVS'KYI

STANDARDS, EMBLEMS AND SEALS OF THE UKRAINIAN SPORTING AND CULTURAL ORGANIZATIONS IN THE WESTERN UKRAINIAN LANDS AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The paper deals with the investigation of the symbols and ensigns of "Sokil" (from 1890) and "Sich" (from 1900) societies which played an immense role in public, political, and sporting life of Eastern Halychyna. Specifically, the usage of "Golden Lion" of Halych and "Archangel Mykhail" of Dnipro Region as emblems symbolizing the unity of western and eastern lands of Ukraine has been studied.

НУМІЗМАТИКА. МЕДАЛЬЄРСТВО

Гліб ІВАКІН, Георгій КОЗУБОВСЬКИЙ

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ МОНЕТИ З ЛИТОВСЬКИМИ КОНТРАМАРКАМИ

Уже сто років привертають увагу дослідників рідкісні нумізматичні пам'ятки XV ст.— золотоординські монети з литовською контрамаркою Колоною.

З кінця XIX ст. у науковий обіг введено повідомлення про контрамарковані Колонами монети знайдені в Ярмолинцях та Строїнцях на Поділлі, Турайську в Білорусі, Ключниках на Київщині[1], а також опубліковано кілька таких монет з приватних колекцій[2]. Перша спроба систематизації контрамаркованих Колонами монет належить польському нумізматові М. Гумовському, який на початку XX ст. зібрав інформацію та описав відомі на той час екземпляри. М. Гумовський висунув припущення, що контрамаркували ординські монети на спеціальних прикордонних митних складах, один з яких міг бути у Каневі (оскільки одну з монет виявлено поблизу міста — у с. Ключники)[3].

На ці ж монети також звернули увагу М. Щекатіхін[4] та О. Ільїн, які досліджували литовські й руські удільні монети. Перший пов'язував контрамаркування ординських монет із карбуванням литовських денаріїв

---

[1] Отчет Археологической комиссии.— 1890.— С. 124, 144—145; Антонович В. Б. Археологическая карта Кіевской губ.// Древности, издание Московского Археологического общества.— 1895.— Т. 15.— С. 94; Записки Русского Археологического общества (новая серия).— 1899.— Т. 11.— С. 282; Wittyg W. Wykopalisko monet litewskich we wsi Turajsku // Rocznik Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk.— 1900.— T. 25.— S. 515—520; Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.— М., 1901.— Т. 1.— С. 77; Болсуновский К. В. Автономные монеты Галицкой Руси XIV—XV вв.— К., 1905.— С. 3; Сиверс А. А. Топография кладов с пражскими грошами.— Пг, 1922.— С. 24, № 74 (Е. Сецинський та О. Сіверс, приводячи знахідку із с. Строїнці, вказують, що її виявлено на Дністрі, але у звіті Археологічної комісії за 1890 р. ця знахідка прив'язана до с. Строїнці в Ольгопільському повіті, тепер Тиврівський район Вінницької області, поблизу Південного Бугу).

[2] Tyszkiewicz J. Skokowidz monet litewskich.— Warszawa, 1875.— S. 5, 28, N 6; Kicka N. Moneta tatarska Hana Złotej Hordy Mehemeda Tochtamysza z Kontramarką Witolda, W. ks. litewskiego // Przegląd bibliograficzno-archeologizny.— 1882.— T. 3.— S. 46—49.

[3] Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich.— Kraków, 1920.— S. 56—60, tabl. III, N 47—50.

[4] Щекатихин Н. Н. Топография кладов с литовскими слитками и монетами на территории древнего Литовского государства.— 1933—1934.— С. 115—116. Рукопись.— Отдел нумизматики Государственного Эрмитажа.

типу Колона — "спис з хрестом", датуючи їх 1384—1388 рр. На думку другого, з початком такого надкарбування слід пов'язати події 1399 р. За літописами, Вітовт (як і Тімур-Кутлуг з Едигеєм з протилежного боку) вимагав, щоб на знак покори ординські зверхники на своїх монетах викарбували литовське тавро. За О. Ільїним, контрамарковані Колонами ординські монети ілюструють літописні повідомлення напередодні битви на Ворсклі[5].

Згадані дослідники спиралися лише на нечисленні знахідки XIX ст. Цікаві екземпляри виявлено у XX ст.

Важливе джерелознавче значення має скарб з 596 монет, виявлений 1957 р. у Кугурешті (поблизу Флорешті) у Молдові. Одна з його ординських монет контрамаркована Колоною. Скарб досліджено та опубліковано[6].

Монетам з надкарбуванням Колоною значну увагу приділяють литовські дослідники[7]. Докладно розглянуто проблему в праці Е. Іванаускаса та М. Балчиуса, у якій, зокрема, наводяться повідомлення про невідому досі знахідку — ґірейські монети з контрамарками (Колонами?) зі скарбу, придбаного 1942 р. у Вільнюсі[8].

Вкажемо і на деякі помилки та неточності у повідомленнях про литовські контрамарки на ординських монетах. Так, твердження про їх наявність у скарбах із с. Райківці на Поділлі (1886) та Стара Буда на Наддніпрянщині (1863) не можна вважати доведеними. О. Сіверс лише припустив можливість литовських контрамарок на ординських монетах з Райківецького скарбу. Інші вчені, які досліджували ці монети пізніше, прийняли його припущення вже за безперечний факт[9]. Один з перших дослідників цього скарбу, В. Тізенгаузен, вказавши на наявність шести монет, "перекарбованих" пізнішим штемпелем у вигляді хрестика з крапками по кутках (⁜), не згадує, проте, про будь-яких інших надкарбувань[10]. Сучасні дослідники відносять подібне контрамаркування до Білгорода-Дністровського кінця 30—40-х рр. XV ст.[11].

Немає певних відомостей і про характер контрамарок на 13 ординських монетах зі скарбу в Старій Буді. Але припущення, що це саме литовське надкарбування, цілком вірогідне[12].

---

[5] Ильин А. А. Классификация русских удельных монет.— Л., 1940.— С 17.

[6] Маркевич В. И., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад XV в.// Труды Государственного краеведческого музея МССР.— Кишинев, 1961.— Вып. 1.— С. 75.

[7] Karys I. Senoves lietuvių pinigui.— Bridgeport (Conn.), 1959.— S. 172; Kiersnowski R. Najdawniejsze monety litewskie // Wiadomosci numizmatyczne.— 1984.— T. 28, zesz. 3—4.— S. 161—162; Sajauskas S., Kaubkys D. Lietuvos didžiosios kunigaikštystes.— Vilnius, 1993.— S. 37.

[8] Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštystes lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų.— Vilnius, 1994.— S. 80—84.

[9] Сиверс А. А. Топография...— С. 24; Федоров Г. Б. Топография кладов с литовскими слитками // КСИИМК.— М.; Л., 1949.— Т. 29.— С. 73; Федоров-Давыдов Г. А. Клады Джучидских монет // НЭ.— 1960.— Т. 1.— С. 77, № 242; Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR.— Wrocław etc., 1975.— N 71.

[10] ЗВРАО.— 1889.— Т. 3.— С. 371—376.

[11] Коциевский А. С. Надчеканка татарских монет в средневековом Белгороде // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы.— Кишинев, 1990.— С. 156—165.

[12] Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К., 1974.— С. 80, 89.

Напевно хибною є атрибуція монети (широковідомої за публікаціями І. Тишкевича, М. Кіски, М. Гумовського та ін.), яку віднесли до карбування Тохтамиша у Хорезмі 788 р. х.[13] Вага цього екземпляра (0,77 г) надто різниться від параметрів карбування Тохтамиша, а на самій монеті помітні латинські літери. Розміри "контрамарки" також погано співвідносяться із звичайними розмірами Колон[14].

Атрибуція такого контрамаркування ускладнена ще й тим, що під час надкарбування верхній штемпель (Колона) майже повністю "забивав" первісне зображення з обох сторін монети. Лише на кількох екземплярах можна розібрати ім'я хана або місце карбування монети. Так, монету з Ярмолинського скарбу К. Болсуновський визначив як кримський дирхем Тохтамиша (1379—1396)[15], а на монеті з Кугурештського скарбу читається місце карбування — Хаджі-Тархан[16].

Дослідники XIX ст. часто погано розрізняли контрамарки у вигляді Колони і Порталу на кримсько-ґенуезькому карбуванні 20-х рр. XV ст.— 1475 р. залежної від Орди ґенуезької Кафи[17]. Тому повідомлення того часу про литовські контрамарки на ординських монетах не можна приймати беззастережно. Ґенуезький Портал, справді, дуже подібний до Колони. До того ж, крім звичайного карбування, трапляються ординські монети з контрамаркою у вигляді такого Порталу.

Кримсько-ґенуезькі монети були в обігу переважно у Криму, проте вони відомі й серед знахідок з Наддніпрянщини та Поділля, куди надходили разом із золотоординськими та ґірейськими монетами[18].

Певні сумніви викликає контрамаркування на монетах із Строїнецького скарбу: чи це Колона, чи Портал[19].

Вважаємо, що у скарбах XV ст., у яких значна кількість контрамаркованих монет (на зразок екземплярів зі Строїнецького скарбу), можуть траплятися контрамарки обох типів. Так, монети і з ґенуезькою, і з литовською контрамарками є в Кугурештському скарбі[20].

У 1937 р. поблизу с. Лукашівки Тростянецького району Вінницької області на місці колишнього лісу Київець знайдено скарб. На думку С. Коршенка, який виїжджав на місце знахідки, вдалося зібрати більшість монет скарбу та передати їх до Державного історичного музею в Києві.

Із 116 монет визначено: 9 затертих та забитих джучидських дирхемів початку XV ст. (з них 1 — з литовською контрамаркою Колоною, 5 —

[13] Tyszkiewicz I. Skokowidz...— N 6; Kicka N. Moneta tatarska...— S. 46—49; Gumowski M. Numizmatyka litewska...— S. 57, № 48.

[14] Ivanauskas' E., Balčius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštystes...— S. 80—81.

[15] Болсуновский К. В. Автономные монеты...— С. 3.

[16] Маркевич В. И., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад...— № 596.

[17] Ретовский О. Ф. Генуэзско-татарские монеты // ЦТУАК.— 1906.— Вып. 18.— С. 1—72; див. також: Слепова Т. И. Некоторые аспекты распространения венецианских и генуэзских монет и их подражаний в Восточном Средиземноморье и Северном Причерноморье // Труды Государственного Эрмитажа.— М.; Л., 1986.— Т. 26.— С. 27.

[18] Kotlar M. Znaleziska...— N 71, 79, 96—97, 154; Козубовский Г. А. Находки монет XIV—XV ст. на территории Киева.— К., 1991.— С. 9—10, № 24.

[19] Сиверс А. А. Топография...— С. 24, № 74.

[20] Маркевич В. И., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад...— № 552, 596.

з ґенуезькими контрамарками; 1 — наслідування монети Тімур-хана (1410—1412); 75 ґірейських монет (16 — Хаджі-Ґірея (1440—1466), 3 — Нур-Девлета (1466, 1474—1475, 1476—1478); 55 — Менґлі-Ґірея (1468—1515); одна невизначена); 19 кримсько-ґенуезьких монет (2 — Філіппа-Марії Вісконті (1421—1435), 1 — Батісти Джустініані (1473—1474); 3 — Якуба Зоаліо (після 1471), 3 — з літерою "І" після назви міста, 1 — з літерою "О" після назви міста (до 1440 р. ?), решта — невизначені); 12 молдавських півгрошів Стефана V Великого (1456—1504).

Наймолодшими датованими монетами скарбу були акче Менґлі-Ґірея 1485 р.

На жаль, подальшу долю цього скарбу з'ясувати не вдалося. Серед нумізматичних колекцій Національного музею історії України його не виділено. Мабуть, частина скарбу все ж таки не дійшла до музею й не була зареєстрована в інвентарному опису. С. Коршенко занотував, що за свідченням людей, які знайшли скарб, всі його монети "були однакові" (вірогідно, за розміром) і ніяких ознак того, що також "були празькі гроші" не виявлено[21].

Ще дві контрамарковані монети виявлено у Києві 1976 р., під час археологічних розкопок ротонди[22]. Одна монета ціла, вага 0,71 г, розмір — 15×14, напевно джучидська XV ст., з литовською контрамаркою Колоною. Контрамарка відбилася не повністю, проте займає більшу частину поля монети і майже повністю "забила" основне зображення, лише з одного краю залишилось кілька літер. Друга сторона також майже повністю забита — збереглися залишки кількох літер.

Друга монета частково втрачена (збереглося приблизно 3/4 монети), вага 0,39 г, розмір — 15×14 мм. Через фраґментарність та "забитість" монети зображення "не читаються". Але в центрі однієї сторони проглядається частина основного контуру (чи контрамарки), що дуже нагадує нижню частину тамги, яка з'являється на казанських монетах Гіяса ед Діна (1422—1445). Відома вона і на монетах Улу-Мухаммеда (1421—1435). Тамга також стає обов'язковим елементом на монетах сина Гіяса ед Діна, засновника династії Ґіреїв, Хаджі-Ґірея, які карбуються у Криму з 1441—1442 рр. Наявна тамга і на кримсько-ґенуезьких монетах, карбованих після утвердження Хаджі-Ґірея у Криму[23]. Таку ж ліроподібну тамгу надкарбовували на джучидські монети. Найімовірніше, її треба віднести до часу Улу-Мухаммеда[24].

---

[21] Звіт про відрядження Коршенка С. В.— Архів Національного музею історії України, ФР—1260, оп. 1, спр. 39, інвентарна книга відділу нумізматики історичного музею 3, № 7828 (1—116; ФР—1266, оп. 1— доп., спр. 28 (1936—1937), с. 2—3.

[22] Через погану збереженість монети спочатку помилково вважали карбуванням Володимира Ольгердовича (1362—1394). Див.: Ивакин Г. Ю. Киев в XIII—XV веках.— К., 1982.— С. 36—62; Козубовский Т. А. Находки монет XIV—XV ст. на территории Киева.— К., 1991.— С. 3, № 9. Безпосереднє вивчення монет (зберігаються у Музеї історії м. Києва) дало підстави їх переатрибувати.

[23] Ретовский О. Ф. Генуэзско-татарские монеты...— Табл. III—V; ejusd. Die Münzen des Girei // ТМНО.— I. П.— 1901.— Вып. 3.— С. 240—308; Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система.— М., 1983.— С. 125, 129—130, табл. 20. 1—5; табл. 21. 5,78; Лебедев В. П. Символика и язык монет Крыма золотоордынского периода // Нумизматические исследования...— С. 149.

[24] Янина С. А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах ■ 1946—1952 гг.// МИА.— М.; Л., 1954.— Вып. 42.— С. 455.

На тамзі згори у центрі збереглося кілька ліній надкарбованого зображення, яке через фрагментарність монети не фіксується повністю. Але збережена частина дає можливість зробити припущення про надкарбування у вигляді тамги (ᛋ). Цей знак також добре відомий на золотоординських монетах, карбованих за Улу-Мухаммеда в Хаджі-Тархані й Орду-Базарі, а також на монетах наступних ханів. Є тамга і на перших ґенуезько-кримських монетах (до 1440 р.)[25]. Надкарбування у вигляді тамги відоме також на золотоординських монетах. Подібне надкарбування, але із закругленими "ніжками", зроблено на монеті з Кугурештського скарбу, в якому також була монета, контрамаркована Колоною[26].

На другій стороні монети з Києва збереглася лише частина обідка та три великі крапки із зовнішнього боку. Такі великі крапки довкола обідка відомі на золотоординських монетах XV ст.

Хоча зафіксованих метрологічних показників контрамаркованих Колонами монет зовсім мало, можна твердити, що їх діапазон дуже широкий: від 0,71 г (монета з Києва) до 1,12 г (монета з Кугурештського скарбу). Ці показники характерні для карбування золотоординських монет XV ст. Наприкінці 90-х рр. XIV ст., за Тохтамиша, в Криму та у 1400 р. за Шадібека (1399—1408) — в інших золотоординських центрах відбулося зниження вагової норми джучидських монет, їх вага наближалася до 1,13—1,17 г. А в Казані монети почали карбуватися з ще меншою вагою — 0,78 г[27]. Вагою близько 1,12 г карбували джучидські монети у Сараї, Хаджі-Тархані та Орді за наступника Шадібека—Пуладі (1407—1413)[28]. Карбовані у Сараї, Криму, Хаджі-Тархані дирхеми перших двох десятиліть XV ст. також важать близько 1,10—1,15 г[29]. Щодо монет пізніших ханів (крім казанських), то їх вагові показники майже не досліджувались. У скарбі із с. Караульна Гора (Поволжя) вага більшости монет Улу-Мухаммеда та Деулет-Бірді (1428) сарайського, хаджітарханського, джадібек-базарського карбування коливається у діапазоні 0,7—1,0 г. Окреме місце займають казанські монети, вагова норма яких від Шадібека до 30-х рр. XV ст., за Гіяса ед Діна, впала від 0,78 до 0,585 г. Але казанські (булгарські) монети XV ст. практично не "виходили" за межі земель колишньої Волзької Булгарії[30], і тому не зафіксовані серед знахідок в Україні чи Молдові.

Цікаво, що в Кугурештському скарбі наймолодші монети Мухаммеда бен Тімура (1428—1456) мають вагу 0,74—0,75 г. А хаджі-тарханська

---

[25] Ретовский О. Ф. Генуэзско-татарские монеты...— Табл. I—III; Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии АН СССР.— М.; Л., 1930.— Вып. 2.— С. 137—139; Лебедев В. А. Символика...— С. 149, рис. 1.15.

[26] Янина С. А. Джучидские монеты...— С. 454, № 153; Маркевич В. И., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад...— № 553; Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система.— XIV, № 1—3.

[27] Федоров-Давыдов Г. А. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // Археографический ежегодник за 1957 г.— М., 1958.— С. 13; Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система.— С. 120.

[28] Янина С. А. Джучидские монеты...— С. 453.

[29] Савельев П. С. Монеты Джучидов, Джагатайдов и др., обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша.— СПб., 1858.— Вып. 2.— С. 329—339.

[30] Давыдов Г. А. Монеты Московской Руси.— М., 1981.— С. 21; Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система.— С. 141, 156—157.

монета з литовською контрамаркою — 1,12 г. Близьку вагу 1,02—1,17 г мають золотоординські монети з цього ж скарбу, карбовані за ханів Тохтамиша, Тімур-Кутлуга, Шадібека та Пуладі[31].

Вагу, близьку до 0,70—1,00 г, має більшість кримсько-ґенуезьких монет[32].

Отже, карбування контрамаркованої монети з Кугурештського скарбу, правдоподібно, можна датувати першими десятиліттями XV ст., київську знахідку (вагою 0,71 г) — другою чвертю XV ст. Проте контрамарки на монетах могли ставити і значно пізніше від часу карбування.

Деяку інформацію дає аналіз складу скарбів з контрамаркованими монетами, а також картографування знахідок.

Знахідки з Ключників та Строїнців мають досить широке датування. Адже празькі гроші,— імовірно Вацлава IV (1378—1419),— що виявлені в обох скарбах, були в обігу протягом майже всього XV ст., а відомостей про час карбування золотоординських та молдавських монет немає. Але в обох скарбах не згадуються кримсько-ґенуезькі (почали карбувати у 20-х рр. XV ст.) та ґірейські (з 40-х рр. XV ст.) монети, відомі в Лукашівському та Кугурештському скарбах. Брак ґірейських та ґенуезько-кримських монет у скарбах із Ключників і Строїнців певною мірою дає підстави для "раннього" датування обох скарбів — найвірогідніше, вони тезавровані у першій половині XV ст. Такому датуванню не суперечить і єдина золота монета Строїнецького скарбу — угорський дукат Сиґізмунда I (1387—1437)[33].

Серед відомих золотоординських монет Ярмолинського скарбу не згадується жодної карбованої після Тохтамиша, а також кримсько-генуезьких чи ґірейських монет. Але у скарбі зафіксовані польські півгроші Владислава Яґайла (1386—1434), які датують першими десятиліттями XV ст. (з F ǂ)[34]. Умовно скарб можна датувати другою чвертю XV ст. Втім, цілком можливо, що у скарбі могли бути більш пізні монети. Адже до К. Болсуновського, який описав скарб, з близько 400 екземплярів потрапило лише 85 монет[35].

Кугурештський скарб датується (за золотоординськими монетами Мухаммеда бен Тімура та ґенуезько-кримськими монетами) межею 30—40-х рр. XV ст. Водночас у Кугурештському скарбі немає жодної ґірейської монети. Перші датовані ґірейські монети карбовано у 845 р. х. (1441—1442)[36], тобто скарб тезаврований до 40-х рр. XV ст. Наймолодші ґірейські монети з Лукашівки, що датують скарб, карбовані у 1485 р. На досить пізній початок формування Лукашівського скарбу вказує і брак празьких грошів. Празькі гроші, які протягом майже всього XV ст. домінували в Україні, з часом випали з обігу через стирання та осідання у скарбах. В українських знахідках початку XVI ст. празькі гроші, карбовані до

---

[31] Маркевич В. И., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад...— № 556—596.

[32] Ретовский О. Ф. Генуэзско-татарские монеты...— С. 19, 43, 48.

[33] Kotlar M. Znaleziska...— S. 47, 73, 78, 137.

[34] Болсуновский К. В. Автономные монеты...— С. 14; Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów (1386—1444).— Wrocław etc., 1970.— S. 52—55.

[35] Болсуновский К. В. Автономные монеты...— С. 3.

[36] Retowski O. Die Münzen...— Tab. I; Маркевич В. И., Полевой Л. Л., Фин Ш. Р. Кугурештский монетно-вещевой клад...— С. 78.

гуситських війн, трапляються лише в окремих випадках і в дуже обмеженій кількості, а в скарбах, які датують супутніми монетами другою половиною XV ст., становлять порівняно невеликий відсоток[37].

Другою половиною — кінцем XV ст. датується і придбаний у Вільнюсі скарб з ґірейськими монетами, хоча литовських контрамарок на ґірейських монетах ніде більше не зафіксовано[38]. Втім, контрамарки на монетах цього скарбу остаточно не визначені.

Датування скарбу Турайська в Білорусі, де знайдено дві золотоординські монети з контрамарками та литовську монету типу Колони — Погонь, дуже проблематична. Адже відомі лише три монети з півкварти знайдених. А хронологія карбування литовських монет типу Колони — Погонь остаточно не з'ясована[39].

Отже, контрамарковані Колонами монети знайдено у скарбах, які датують від перших десятиліть XV ст. до 80-х рр. XV ст. Дослідники переважно пов'язують контрамаркування ординських монет Колонами з ім'ям Вітовта[40], який провадив активну наступальну політику на Степ. Не бракує арґументів і для датування такого контрамаркування пізнішим часом. Е. Іванаускас та М. Балчиус контрамаркування Колонами пов'язують з Казимиром (1440—1492) та його впливом на Кримське ханство[41]. Проте контрамаркована Колонами джучидська монета у Кугурештському скарбі свідчить, що таке контрамаркування здійснювалося ще до правління Казимира. Певною мірою це підтверджують і монети Строїнецького, Ярмолинського та Ключниківського скарбів.

Контрамарковані монети виявлено здебільшого вздовж лінії південних міст-фортець Київської та Подільської земель (молдавський скарб також тяжіє до литовсько-руського кордону), що певно відбиває складний і поступовий процес закріплення південних кордонів Великого князівства Литовського і Руського. Наприкінці XIV—XV ст. значна частина території Південної Київщини та Поділля являла собою особливу смугу, яка частково була під впливом ординців. Постійні татарські набіги ускладнювали закріплення південних кордонів Литовсько-Руської держави. Вітовт та його наступники провадили активну політику заселення таких місць кочовиками. Ставка Тохтамиша, а пізніше його сина Джелаль-Еддіна, містилась у Києві. Розгромлений Тімур-Кутлугом Тохтамиш "со остаточными своими изъ своей земли къ Витофту въ Кіевъ пойде, и съ царицами своими, и два сына съ нимъ, и пребываше у Витофта въ Кіевѣ, питаяся и всю потребу свою исполняа"[42]. Вже після 1396 р. Вітовт почав заселяти південь Київщини татарами, а у XV ст., з початком міжусобиць в Орді,

---

[37] Soboleva N. A. Nálezy pražskych grošů na území SSSR // Sborník národniho Muzea v Praze.— Praha, 1970.— Č. 3—4.— N 52, 78, 127, 129, 130, 157, 159, 163.

[38] Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštystes...— S. 83.

[39] Kiersnowski R. Najdawniejsze monety...— S. 171, N 61, S. 139—140, 155—160; Sajauskas S., Kaubkys D. Lietuvos didžiosios kunigaikštystes.— S. 50—54; Ivanauskas E., Balěius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštustes...— S. 55—56, 75—79.

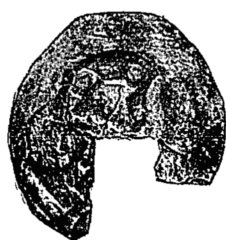
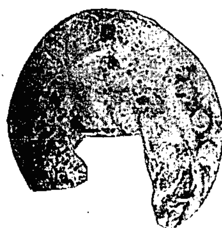
[40] Gumowski M. Numizmatyka litewska...— S. 56—60; Щекатихин Н. Н. Топография кладов...— С. 115—116; Ильин А. А. Классификация...— С. 17; Котляр М. Ф. Грошовий обіг...— С. 80.

[41] Ivanauskas E., Balčius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštustes...— S. 384.

[42] ПСРЛ.— СПб., 1897.— Т. 11.— С. 167—168.

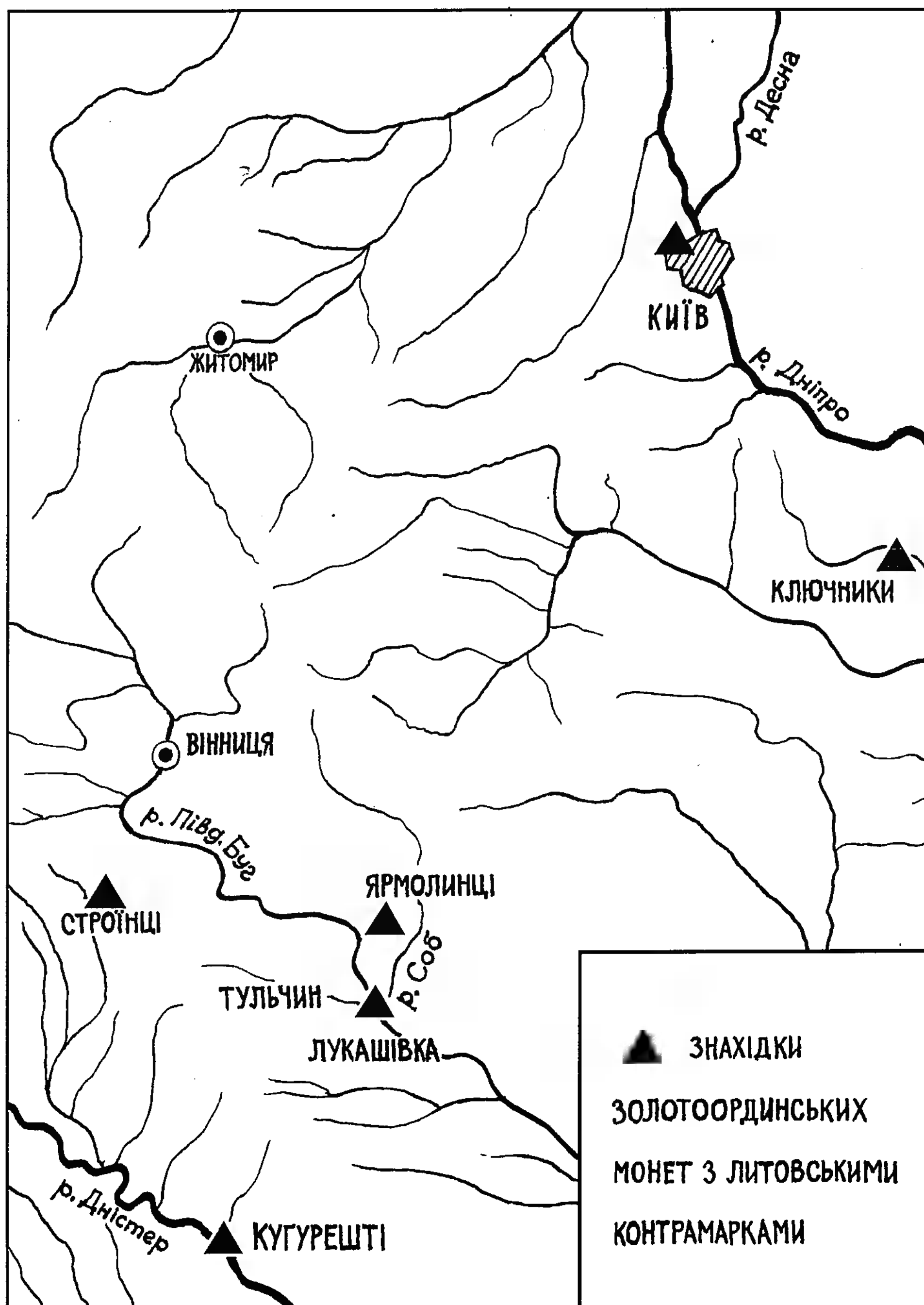

1

2

Золотоординські монети з литовськими контрамарками:
1 — монета, контрамаркована Колоною;
2 — надломлена монета

Топографія знахідок золотоординських монет
з литовськими контрамарками в Україні та Молдові

цей процес став ще активнішим. Так, джерела згадують, що у 1427 р. великі маси татар з'явилися з усім своїм майном на Київщині, узбережжі Чорного моря та Поділлі. Тоді ж татари з'явилися і у Литві[43].

Особливу увагу Вітовта привертали землі між фортецями на Дніпрі, Південному Бузі та Дністрі. Певно, саме ці землі Вітовт заселив степовиками-союзниками, аби ввести їх до системи оборонної лінії[44]. Вітовт активно втручався у політичну боротьбу в самій Орді, надавав притулок майбутнім і опальним ханам та їхнім ордам. Джерела вказують, що вже після походу 1398 р. полонених татар, поселених у Литві, Вітовт звільняв від податків, зобов'язавши їх тільки нести військову службу[45]. Цілком можливо, що контрамаркував монети централізовано один з васальних татарських князів, такий, як Джелаль-Еддін. Політику Вітовта продовжували і на великокнязівському столі, і в удільних князівствах — його наступники. Так, київські князі Олелько і Семен роздавали остерські землі "татарам киевськимь"[46]. Писемні джерела досить чітко розрізняють своїх "литовських татар" (підданців великого князя литовського) і татар-союзників, які також часто виступали як активні прибічники Вітовта[47].

Логічно було б датувати початок контрамаркування золотоординських монет "колюмнами" другою половиною князювання Вітовта (1392—1430). Цьому не суперечить і аналіз скарбів. Але дивує дуже невелика кількість відомих контрамаркованих монет. Враховуючи масштаби татарської політики Вітовта, кількість таких монет мала б бути значно більшою.

Досить велика концентрація контрамаркованих монет на сході Поділля та на Київщині (п'ять знахідок з восьми відомих) дає підстави припускати зв'язок такого контрамаркування з діяльністю князя Свидригайла (1430—1432; 1432—1439), адже саме ці реґіони України були оплотом Свидригайла.

Свидригайло, як і Вітовт, підтримував дуже діяльні відносини з Ордою. Татари були його постійними союзниками у боротьбі з Яґайлом і Сиґізмундом. Під час воєнних подій 1432 р. з ним виступили три ординські хани, зокрема майбутній хан Золотої Орди Сеїд-Ахмед. Саме з татарською допомогою Свидригайло після поразки під Вількомиром у 1435 р. повернув собі Брацлавщину[48].

Проте джерельна база не дає можливости остаточно розв'язати питання про ініціатора контрамаркування ординських монет. Спірним є і те, яким чинникам — політичним чи економічним — віддати пріоритет у питанні контрамаркування ординських монет Колонами. Напевно, відіграли тут свою роль і політика, і економіка.

І все ж деякі узагальнення зробити можна. Контрамарковані монети "тяжіють" до міст-фортець на великих річках — Дніпрі, Південному Бузі

---

[43] Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы.— СПб., 1885.— С. 95; Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.— К., 1885.— С. 88—90; Ляскоронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевые времена и поход князя Витовта на татар в 1399 // ЖМНП.— 1907.— Май.— С. 100—116.

[44] Ляскоронский В. Русские походы...— С. 100.

[45] Барбашев А. Витовт...— С. 95.

[46] АЗР.— СПб., 1846.— Т. 1, № 77.— С. 98—99.

[47] Żdan M. Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, W. Ks. Litwy // Altheneum Wileński.— 1930.— Zesz. 3—4.— S. 539.

[48] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1993.— Т. 4.— С. 219, 318.

та Дністрі. Їх виявлено здебільшого у містах, яких суто литовські монети не досягали. Про існування прикордонного митного пункту на Дністрі свідчить опис подорожі ченця Зосіми у 1419 р. Після перебування у Києві та Брацлаві: "[...] поидохом в поле татарское и идохом 50 миль дорогою татарскою, ежь зовется на великін доль, и обрьтохомь реку велику подь Митеревыми Кышинами, ежь зовется Ньстрь, туть бяше перевозь и порубежье волжское. Обь ону сторону Волохове перевезь емлють, а о ею страну великого князя Витовтовы и тамгу (сь проходячихь) емлють и тьмь ся обои делять[49].

Можливо, на таких пунктах не тільки збирали митні податки, а і якимось чином регулювали проходження монет. Цитата з опису подорожі Зосіми вказує на існування таких пунктів біля перевозів. І напевно ставили митниці у кількох місцях.

Питання про безпосереднє місце контрамаркування ординських монет залишається відкритим.

Брак у скарбах з контрамаркованими монетами литовських монет (крім Турайська) вказує на те, що контрамаркування здійснювано спеціально для районів, практично недосяжних для монет литовського великокнязівського карбування.

Hlib IVAKIN, Heorhiy KOZUBOVS'KYI

GOLDEN HORDE COINS WITH LITHUANIAN COUNTERMARKS "COLUMNS"

The paper is dedicated to the problem of circulation and attribution of the Tatar dirhems with Lithuanian countermarks, which are very rare coins. The authors describe new hitherto unknown finds of these coins from the archaeological excavation in Kyiv in 1975 and Lukashivka hoard (Podillia) in 1937. A detailed analysis of different finds leads to the conclusion that the Tatar coins were countermarked in Podillia and Kyiv Region in the second quarter of the 15th century.

[49] Див.: Православный палестинский сборник.— 1889.— Т. 8, вып. 3.— С. 2.

Наталія СТРИЖАКОВА

ТАЛЯРИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В УКРАЇНСЬКИХ СКАРБАХ

У Національному музеї історії України зберігається понад сто тисяч одиниць монет, нагород, знаків різних країн світу. Це найбільша системна колекція в Україні.

Один з найцікавіших у колекції — розділ західноєвропейської нумізматики, що налічує близько 40 тисяч монет. Значну частину цього розділу становлять монетні скарби, які ілюструють грошовий обіг в Україні XIV—XVIII ст.

Посилення ролі буржуазії у житті тогочасної Європи, зміцнення внутрішніх ринків, відкриття Америки та морського шляху до Індії поставили народи перед новим історичним важливим завданням подолати феодальну роздробленість, створити централізовані держави. Створення у Європі XVI—XVII ст. централізованих держав привело до того, що міста втратили незалежність, у тому числі й право карбувати власну монету. Позбавлювано такого права і сеньйорів.

На початку XVI ст. в Америці почалися розробки недавно відкритих родовищ срібла. У Старий Світ срібло надходило через порти Іспанії. Почалася "революція цін", що характеризувалася знеціненням грошей і різким подорожчанням товарів.

Причиною цих явищ було різке падіння вартости срібла — основного монетного металу. Гріш, що був панівним номіналом, перестав задовольняти потреби ринку, втрачаючи купівельну спроможність. Усе це створювало передумови до встановлення єдиних вагових систем, мір та монет. Виникла потреба в новій грошовій одиниці. І на початку XVI ст. Європа отримала таку грошову одиницю— таляр, якому судилося стати головною монетою світу, міжнародною валютою.

У другій половині XVI ст. таляр потрапив і на український ринок. Україна тоді входила до складу Речі Посполитої, яка, на відміну від Московського царства, не знала примусового вилучення з обігу іноземної монети, тому український грошовий ринок тих часів був насичений найрізноманітнішими монетами. Проте найавторитетнішими грошима в Україні, як і на західноєвропейському ринку, стали саме таляри. Талярами розраховувалися між собою князі та поміщики, сплачували викуп знатні полонені, у талярах давали придане за багатими нареченими. Самійло

Величко у своєму літопису розповідає, що після битви під Жовтими Водами у 1648 р. захоплені у полон польські пани пообіцяли козацтву багатий викуп: “Багатьом з них по дві, по три, по чотири тисячі талярів битих”[1].

У фондах Національного музею історії України зберігається більш як 500 одиниць талярів країн Західної Європи. 110 з них походять зі скарбів. У розділі західноєвропейської нумізматики налічується 50 скарбів, з них талярну монету у своєму складі мають 15, а саме:

Таблиця 1

№	Місце та дата знахідки	Інвентарний номер	Загальна кількість монет	Кількість талярів	Кількість талярних монет
1	2	3	4	5	6
1.	Київська обл.:				
	с. Красне, Білоцерківський р-н, 1938 р.	АР 5248—5325, 5348—5352, 5356	920	2	
2.	с. Калита, Броварський р-н, 1954 р.	АР 9543	67	1	
3.	ст. Березань, Баришівський р-н, 1957 р.	АР 12627	2190	2	3 левки 1 флорин
4.	с. Бортники, Фастівський р-н, 1958 р.	АР 12599	56	3	1 левок
5.	с. Великі Єрчики, Сквирський р-н, 1979 р.	АР 14554	1177	2	
6.	с. Пологи, Васильківський р-н, б. д.	АР 5544—5643	1134	5	2 левки 1 єфимок 1 флорин
	Житомирська обл.:				
1.	с. Красилівка, Овруцький р-н (колишня Волинська губ.), 1888 р.	АР 5540—5543	4	1	
2.	м. Радомишль, 1929 р.	АР 5235	174	2	
3.	м. Коростишів, 1959 р.	АР 12601	995	17	14 левків 19 флоринів
	Хмельницька обл.:				
1.	с. Меджибіж, Летичівський р-н, 1950 р.	АР 11834	27	11	11 левків
2.	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, б. д.	АР 5407—5531	312	23	

[1] Див.: Котляр М. Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1981.— С. 148.

1	2	3	4	5	6
	Вінницька обл.:				
1.	с. Уладівка, Хмільницький р-н, 1956 р.	АР 12133	214	7	
	Чернігівська обл.:				
1.	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, 1963 р.	АР 12674—12694	499	6	3 левки 2 флорини
2.	м. Козелець	АР 6442—6443, АЕ 5856—5875	531		1 флорин
	Черкаська обл.:				
1.	с. Пекарі, Канівський р-н, 1963 р.	АР 12628, АР 18488	443 [redacted] 371 [redacted]	63	15 левків 30 єфимків 6 флоринів

Отже, на 15 скарбів маємо 110 талярів, 31 єфимок, 30 флоринів.

Короткий опис скарбів за областями:

I. Київська область:

1) с. Красне, Білоцерківський район:

Таблиця 2

Назва країни	Назва монети	Кількість		
1	2	3		
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Гріш коронний, 1623(3), 1624(18), 1627(1), 16...(1),	23	58	757
	литовське карбування, 1625(7), 1628(8), 1627(5)	20		
	ґданський 1624(1), 1625(2), 1626(8), 1627(4)	15		
	2. Півторак, 1615(1), 1616(1), 1619(5), 1620(19), 1621(56), 1622(121), 1623(149), 1624(111), 1625(88), 1626(21), 1627(19), 162...(14)	605		
	3. Трояк, 1621(11), 1622(15), 1623(9), 1624(7)	42		
	4. Шостак, 1623(6), 1624(5), 1625(15), 1626(14)	40		
	5. Орт коронний, 1623(4), 1624(1)	5	12	
	6. Орт ґданський, 1616(2), 1623(1) 1624(2), 1625(1), 1626(1)	7		
Авґуст II (1696—1733)	1. Шостак, 1706(1)	1		
II. Пруссія — лен Польщі, Йоганн Сиґізмунд (1618—1619)	1. Драйпелькер, 1619(1)	1		
Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1625(7), 1626(21), 1627(4), 16...(2)	34		

1	2	3	
III. Бранденбурґ в унії Пруссією, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1622(10), 1623(2), 1624(13), 1631(1)	26	
IV. Прибалтійські володіння Швеції, Ґустав II Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Риги, 1622(3), 1623(3), 1624(9)	15	
	2. Драйпелькер м. Ельбінґа 1630(7), 1631(1), 1632(15), 1633(44), 1635(1)	68	97
	3. Гріш (1629(1)	1	
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер, 1634(4), 1635(7), 1635(2)	13	
V. Св. Римська імперія			
1) Померанія, Богуслав XIV (1620—1637)	1. Драйпелькер, 1623(1)	1	
2) Олмютц (єпископство), Карл (1664—1695)	1. 3 крейцери, 1695(1)	1	
3) Оттінген, Альберт Ернст I (1659—1683)	1. 6 грошів, 1678(1)	1	5
4) Тіроль, 1. Леопольд (1619—1632)	1. Таляр, 1621(1)	1	
2. Карл Фердінанд (1632—1662)	2. Таляр, 1654(1)	1	
VI. Росія для Пруссії Єлисавета Петрівна (1741—1761)	1. Гріш, 1761(1)	1	

Найстарішою монетою скарбу є півторак 1615 р. Сиґізмунда III (1587—1632).

Наймолодша монета — гріш 1761 р. Росії для Пруссії Єлисавети Петрівни (1741—1761).

Отже, скарб датується початком 60-х років XVIII ст.

На 920 одиниць монет скарбу припадає 2 таляри австрійського графства Тіроль.

У 1411 р. володіння Габсбурґів, а їм у Німеччині належали Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна, Тіроль і частково Швабія, були поділені між принцами-спадкоємцями, які мали титул ерцгерцоґів. У 1665 р. Тіроль знову став безпосереднім володінням імператорів.

На лицевому боці таляра, датованого 1621 р., зображено погрудний портрет ерцгерцоґа Леопольда (1619—1632) праворуч; навколо нього круговий напис, що розкриває титул ерцгерцоґа Леопольда: LEOPOLDVS: D:G:ARCHID:DVX:AVSTRIÆ DVX BVRG:S:CÆ S: MTISET RELIQ (LEOPOLDYS DEI GRATIA ARCHIDVX AUSTRIAE DVX BURGUNDIE SACRAE CAESAREAE MAJESTATISET RELIGVORVM). Продовження на зворотному боці: ARCHDVC: GVBERNATOR PLENARIVS COMES TIROLIS (ARCHIDVCVM CVBERNATOR PLENARIVS COMES TYROLIS)

На зворотному боці зображено гербовий щит під короною ерцгерцоґа. Вага таляра — 27,3 г, проба срібла — 916. Другий таляр датується 1654 р. Він був карбований за часів правління ерцгерцоґа Карла Фердінанда (1632—1662).

На лицевому боці зображено погрудний портрет ерцгерцоґа праворуч в обрамленні кругової леґенди-титулу. На зворотному боці — гербовий щит в обрамленні ланцюга ордену Золотого руна.

Вага таляра — 28,6 г, проба срібла — 916.

Таляри карбовано на монетному дворі м. Галле зі срібла відомих Швацьких копалень.

2) с. Калита, Броварський район:

Таблиця 3

Назва країни	Назва монети	Кількість		
1	2	3		
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Солід, литовське карбування, 1616(1)	1		
	2. Гріш, 1623(1), 1624(4)	5		
	3. Півторак, 1620(1), 1621(4), 1622(3), 1623(3), 1624(4), 1625(5), 1626(1), 1627(2)	23	61	
	4. Трояк, 1621(2), 1622(1)	3		
	5. Шостак, 1624(3), 1625(13), 1626(10), 1627(3)	29		
II. Прибалтійські володіння Швеції, Ґустав II Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Ельбінґа, 1631(1), 1632(2)	3	4	5
	2. Драйпелькер, 1623(1)	1		
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер м. Риги, 1648(1)	1		
III. Швейцарія, м. Сен-Гален	1. Таляр, 1622(1)	1		

Найстарішою монетою скарбу є півторак 1620 р. Сиґізмунда III, Річ Посполита.

Наймолодша монета скарбу — драйпелькер 1648 р. м. Риги, Христина (1632—1654), прибалтійські володіння Швеції.

У цьому скарбі, що налічує 67 монет, маємо єдиний таляр, який датується 1622 р.

На лицевому боці таляра зображено герб м. Сен-Галена: ведмідь, що йде на двох задніх лапах ліворуч, а на зворотному боці — гербовий двоголовий орел в обрамленні кругової леґенди: SOLI DEO OPT MAX LAVS ET GLORIA.

Вага таляра — 28 г, проба срібла — 875.

3) ст. Березань, Баришівський район:

Таблиця 4

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Чехія, Вацлав II (1278—1305)	1. Гріш (1)	1
II. Польща, Володислав II (1386—1434)	1. Півгріш (1)	1
Казимир IV (1447—1492)	1. Півгріш (2)	2
Ян Ольбрахт (1492—1501)	1. Півгріш (3)	3
Олександр Яґеллончик (1501—1506)	1. Півгріш (4)	4
	2. Півгріш, литовське карбування (10)	10
Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Солід, 1539(1), 1546(1)	2
	2. Півгріш, 1507(1), 1509(3), 1510(1), 1511(1), 1512(2), 1513(4), 1520(1), 1521(1), 1524(1), 1525(1), 15...(2)	18
	3. Гріш, 1539(1), 1547(2)	3
	4. Гріш м. Ґданська, 1540(1)	1
	5. Гріш м. Ельбінґа, 1534(1), 1540(1)	2
Сиґізмунд Яґеллончик (1506—1545)	1. Гріш м. Глогова, 1506(2)	2
Сиґізмунд II (1545—1572)	1. Півгріш, литовське карбування, 1547(3), 1548(6), 1549(2), 1550(1), 1551(2), 1555, 1556, 1559(4), 1560(6), 1561(5), 1562(1), 1563(1), 1565(3)	36
	1. Гріш м. Ґданська, 1579(1)	1
Стефан Баторій (1576—1586)	1. Орт, 1621(1), 1624(3)	4
Сиґізмунд III (1587—1632)	2. 6 грошів, 1621(2), 1623(4), 1624(5), 1625(16), 1627(7), 16...(2)	36
	3. Круцеж, 1615(9), 1616(11), 1617(8), 1618(1)	29
	4. 3 гроші, 1598(1), 1600(1), 1621(15), 1622(16), 1623(15), 1624(19), 16...(6)	73
	5. 3 гроші, литовське карбування, 1589(1), 1593(2)	3
	6. 3 гроші м. Риги, 1592(1), 1597(1), 1619(2)	4
	7. 1,5 гроша 1614(19), 1615(23), 1616(17), 1617(5), 1618(6), 1619(5), 1620(22), 1621(95), 1622(180), 1623(225), 1624(190), 1625(120), 1626(42), 1627(16), 1628(1), 1629(1), 16...(12)	787
	8. 1,5 гроша м. Риги, 1617(1), 1620(3)	4
	9. Гріш, 1605(2), 1606(2), 1608(1), 1613(2), 1615(1), 1623(1), 1624(4), 1625(5), 16...(1)	19
	10. Гріш, литовське карбування, 1601(1), 1608(2), 1609(3), 1613(1), 1615(1), 1625(6), 1626(4), 1627(2), 16...(4)	24
	11. Тернарій, 1627(1)	1
	12. Солід, 1625(1), 16...(1)	2
	13. Солід м. Риги, 160...(2)	2

1	2	3
III. Прибалтійські володіння Швеції, Ґустав II Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Ельбінґа, 1621(1), 1623, 1630(10), 1632(13), 1633(33), 1634(3), 1635(3), 163...(15)	79
	2. Гріш м. Ельбінґа, 1624(1), 1629(1), 1630(1)	3
	3. Солід м. Ельбінґ, 1633(1)	1
	4. Драйпелькер м. Риги, 1622(8), 1623(9), 1624(9)	26
	5. Солід, 1627(1), 1628(1), 1633(3), 162...(3)	8
Християна (1632—1654)	1. Солід, 1636(1), 1640(4), 1642(1), 1643(2), 1649(1), 16...(2)	11
IV. Пруссія під владою Польщі, Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Гріш, 1530(1), 1531(1), 1534(1), 1540(1), 1543(1), 1546(1)	6
V. Пруссія — лен Польщі, Йоганн Сиґізмунд (1618—1619)	1. Драйпелькер, 1620(3)	3
Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1620(3), 1621(1), 1623(1), 1624(10), 1625(10), 1626(20), 1627(7), 1633(1)	53
	2. Солід, 1627(1)	1
VI. Бранденбурґ, Йоганн II (1535—1571)	1. Гріш, 1545(2), 1568(1)	3
Йоахім II (1535—1571)	1. 1/21 таляра, 1560(1)	1
Йоганн Георг (1571—1598)	1. 1/21 таляра, 1572(1)	1
Йоганн Сиґізмунд (1608—1619)	1. 3 крейцери, 1610(1), 1613(1), 1614(2), 1615(4), 1616(1)	9
	2. Драйпелькер, 1612(1), 1613(6), 1614(7), 1615(8)	16
Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Орт, 1622(18), 1623(16), 1624(1)	35
	2. 6 грошів, 1626(20)	20
	3. Драйпелькер, 1621(7), 1622(24), 1623(9), 1624(2)	42
VII. Св. Римська імперія 1) Аймбек	1. Драйпелькер, 1613(1), 1616(4), 1617(1)	6
2) Ангальт, Йоганн Георг (1603—1618), Авґуст (1603—1653), Людвиг (1603—1650), Християн (1603—1630), Рудольф III (1603—1621)	1. Драйпелькер, 1616(3), 1618(1)	4
3) Баварія, Альберт (1550—1579)	1. 2 крейцери, 1561(1)	1
4) Баден, Ернст Фрідріх (1595—1604)	1. 3 крейцери, 1596(1)	1
5) Барбі, Альбрехт Фрідріх (1609—1641)	1. Драйпелькер, 1612(3)	3
6) Батенбурґ	1. Гріш, XVI ст. (1)	1
7) Брауншвейґ для Гойї	1. Драйпелькер, 1618(1), 1619(1)	2
8) м. Брауншвейґ	1. Гріш, 1544(1), 1551(1)	2
	2. Драйпелькер, 1606(1)	1

1	2	3
9) м. Бремен	1. Гріш, 1546, 1547, 15...(2)	4
10) Бреслау, Ян V (1506—1520)	1. Гріш білий, 1508(5)	5
11) Бріксен, Карл (1613—1624)	1. 3 крейцери, 1614(2), 1615(6), 1616(2)	10
12) Вальдек, Айзенберґ Християн і Вольрат IV (1588—1638)	1. 3 крейцери, 1616(3)	3
13) м. Вормс	1. 3 крейцери, 1624(1)	1
14) Вюртемберґ, Людвиг (1568—1593)	1. 2 крейцери, 157...(1)	1
15) Гагенау	1. 3 крейцери, 1600(1)	1
16) Ґальберштадт, Генріх Карл (1613—1615), Християн (1615—1624)	1. Драйпелькер, 1614(1), 1615(1) 2. Драйпелькер, 1616(5), 1617(1), 1618(1), 16...(1)	2 8
17) Гамбурґ	1. Драйпелькер, 16...5(1)	1
18) Гамельн	1. Драйпелькер, 1608(1), 1612(1), 1613(1), 1616(1), 16...(1)	5
19) Ганау, Ліхтенберґ, Філіпп V (1590—1599) Йоганн Райнгард I (1599—1626)	1. 3 крейцери, 1599(1) 2. Драйпелькер, 1593(1) 1. 3 крейцери, 1604(1), 1612(1), 16...(8)	[illegible] 1 10
20) Ганау, Мюнценберґ, Людвиг (1580—1612) Філіпп Морітц (1612—1638)	1. 3 крейцери, 1611(1), 1612(1) 1. 3 крейцери, 1613(2), 1614(5), 1615(1), 16...(2)	2 10
21) м. Ганновер	1. Драйпелькер, 1617(2) 2. Гріш, 1515(1), 1549(1), 1552(1)	2 3
22) Гессен, Людовік (1458—1471)	1. Гріш (1)	1
23) Ґеттінґен	1. Гріш, 1554(2) 2. Драйпелькер, 1574(1), 1602(1), 1605(1), 1606(3), 1615(2), 1616(4)	2 12
24) Гільдесгайм, Ернст II (1573—1612) Фердінанд (1612—1652)	1. Драйпелькер, 1600(1), 1602(1), 1603(1), 1604(3), 1606(1), 1609(5), 160...(1) 1. Драйпелькер, 1613(5), 1614(6), 1615(3), 1616(1)	13 15
25) м. Гільдесгайм	1. Драйпелькер, 1573(1), 1574(1), 1593(1), 1601(1), 1603(1), 1614(1), 1615(2), 1616(3), 1617(1) 2. Гріш, 1545(1)	12 1
26) Гокстер	1. Гріш, 1552(2)	2
27) Шлезвіґ-Гольштейн, Готторп, Йоганн Адольф (1590—1616)	1. Драйпелькер, 1599(1), 1600(3), 1601(5), 1602(5)	14

1	2	3
28) Гослар	1. Драйпелькер, 1615(1), 1618(1) 2. Гріш, 1545(1)	2 1
29) м. Готта	1. Гріш, 1554(1)	1
30) Євер, Марія (1536—1575)	1. Гріш (1)	1
31) Кведлінбурґ, Доротея (1610—1617)	1. Драйпелькер, 1615(1), 1616(1), 1617(5), 16...(1)	8
32) м. Кольмар	1. Гріш (2)	2
33) Корвей, Теодор (1585—1616)	1. Драйпелькер, 1607, 1609, 1612(2), 1613(3), 1614(4), 1615(4), 16...(1)	16
34) м. Кронштадт	1. Гріш, 1613(1)	1
35) Ліпе, Симон VI (1563—1613)	1. Драйпелькер, 1608(1), 1609(3), 1610(4), 1612(2), 1613(7) 2. Гріш, 16...(1)	17 1
Симон VII (1613—1627)	1. Драйпелькер, 1614(2), 1615(1), 1616(4), 16...(3)	10
36) Лотарингія, Карл III (1545—1608)	1. 3 крейцери, 1604(1)	1
37) Ляйнінген-Вестербурґ, Людвиг (1597—1622)	1. 3 крейцери (1)	1
38) Магдебурґ, Йоахім I (1499—1535)	1. Гріш, 1517 (1)	1
Християн Вільгельм (1598—1631)	1. Драйпелькер, 1613(1), 1614(4), 1616(1)	6
39) м. Магдебурґ	1. Драйпелькер, 1573(3), 1574(3), 1575(1), 1586(1), 1616(2), 1617(4)	14
40) Мандершайд-Бланкенгайм, Йоганн (єпископ Страсбурґа) (1569—1592)	1. 3 крейцери, 1581(2) 2. 2 крейцери, 1591(1)	2 1
41. Мансфельд, Гюнтер IV (1484—1526), Гойєр III (1484—1540), Ернст II (1484—1531), Бруно (1546—1615), Гуго (1546—1558), Вільгельм (1601—1615), Вольрат (1585—1626)	1. Гріш, 1515(1) 1. 1/21 талляра, 1611(2), 1612(3), 1613(2)	1 7
Фрідріх Крістоф (1579—1631)	1. Драйпелькер, 1610(1), 1612(1)	2
42) Марсберґ	1. Драйпелькер, 1601(1), 1606(1), 1609(4), 1610(1), 1611(1), 1616(3), 1617, 16...(1)	13
43) Мінден, Антон (1587—1599)	1. Драйпелькер, 1590(2), 1597(1)	3
Герман (1566—1582)	1. Драйпелькер, 1580(3)	3
44) Мюнстерберґ-Ельс, Карл II (1587—1617)	1. 3 крейцери,1612 (2), 1613(3), 1614(7), 1615(11), 1616(2)	25
Генріх Венцель (1617—1639)	1. 3 крейцери, 1619(1)	1

1	2	3
45) Насау-Вайльбурґ, Альбрехт (1559—1593)	1. 2 крейцери, 1591(1)	1
46) Нордгайм	1. Гріш, 1551(1), 1553(1)	2
	2. Драйпелькер, 1615(1), 1616(8), 1617(1)	10
47) м. Овернгайм	1. Гріш, 1548(1)	1
48) Ольденбурґ, Антон Гюнтер (1603—1667)	1. Флорин (1)	1
49) Падерборн, Теодор (1585—1618)	1. Драйпелькер, 1596(1), 1611(2), 1612(8), 1614(3), 1615(2)	16
50) Померанія, Франциск I (1618—1620)	1. Драйпелькер, 1615(2), 1616(1), 1617(2), 1618(7), 1619(1)	13
Філіпп III Юлій (1592—1625)	1. Драйпелькер, 1609(6), 1610(6), 16...(16)	28
Ульріх (1618—1622)	1. Драйпелькер, 1618, 1621(5)	6
Філіпп II (1606—1618)	1. Драйпелькер, 1612(1), 1613(1), 1614(1), 1615(5), 1616(5), 1617(3), 1618(1)	17
51) Пфальц-Вельденц, Георг Ґустав (1592—1634)	1. 3 крейцери, 1596(1), 16...(1)	2
52) Пфальц-Зіммерн, Ріхард (1569—1598)	1. [illegible] крейцери, 1570(1)	1
53) Пфальц-Цвайбрюккен, Йоганн I (1569—1604)	1. 3 крейцери, 159...(1)	1
54) Пфальц-Нойбург-Цвайбрюккен, Йоганн I (1569—1604)	1. 2 крейцери, 159...(1)	1
	2. 3 крейцери, 1601(1), 1602(1), 1603(1), 1604(1), 160...(4)	8
Йоганн II (1604—1631)	1. 3 крейцери, 1607(1), 16...(1)	2
55) Райнштайн, Мартін (1581—1597)	1. Драйпелькер, 1597(1), 159...(1)	2
56) Ріттберґ, Йоганн III (1601—1625)	1. Драйпелькер, 1616(3), 1617(2), 16...(1)	6
57) Саксонія, Християн I (1586—1591)	1. Гріш, 1590(1)	1
58) м. Майсен	1. Гріш, XV ст. (3)	3
59) Сальм	1. 3 крейцери, 16...(1)	1
60) Сальм-Грумбах, Йоганн та Адольф (1585—1630)	1. 3 крейцери, 1605(1)	1
61) Сальм, Райнграфи	1. [illegible] крейцери, 1607(1)	1
62) Сальм-Даун, Райнграфи	1. 3 крейцери, 16...(2)	2
63) Сілезія, Лігніц і Бріг, Фрідріх II (1488—1547)	1. Гріш, 1543(1), 1544(1)	2
Фрідріх IV (1570—1596)	1. Гріш, 15...(4)	4
Йоганн Християн (1602—1639), Георг Рудольф (1602—1653)	1. 3 крейцери, 1613(3), 1614(1), 1616(1), 1617(2)	7
	2. Драйпелькер, 1606(1), 1610(3), 1611(2), 1612(1)	7

1	2	3
64) м. Свидниця, Людовік II Ягеллончик (1506—1526)	1. 1/2 гроша, 1526(1)	1
65) Тешен, Адам Венцель (1594—1617)	1. 3 крейцери, 1606(1), 1609(1), 1612(2)	4
66) Сольмс-Гогенсольм, Герман Адольф (1562—1601)	1. 3 крейцери, 16...(1)	1
Філіпп II (1590—1631)	1. 3 крейцери, 1614(1), 1618(1)	2
Філіпп Райнгард (1613—1636)	1. 3 крейцери, 1615(2), 1617(1), 16...(3)	6
67) Сольмс-Ліх, Райнгард II (1590—1596)	1. [illegible] крейцери, 1592(1), 1596(1), 15...(1)	3
Ернст II (1602—1619)	1. 3 крейцери, 1613(1), 1614(1), 1615(1), 1616(4)	7
	2. 3 крейцери часів Рудольфа II (1596—1612) (1)	1
	3. 3 крейцери часів Матіяша (1612—1619) (1)	1
68) Текленбурґ, Адольф (1606—1625)	1. Драйпелькер, 1618(1)	1
69) Фульда, Бальтазар (1602—1606)	1. 3 крейцери (1)	1
70) Шаумбурґ, Адольф (1576—1601)	1. Драйпелькер, 1590(2), 1593(1), 1594(2), 1596(1), 1599(1), 1600(3)	10
Ернст (1601—1622)	1. Драйпелькер, 1601(6), 1602(1), 1603(1), 1604(4), 1614(7), 1615(2), 1616(2), 1619(1)	24
71. Штольберг, Йоганн і Генріх (1606—1612)	1. 1/28 таляра, 1612(1)	1
Людвиг Георг (1572—1618)	1. 3 крейцери, 1614(1), 16...(1)	2
Генріх і Вольфганґ Георг (1612—1631)	1. Драйпелькер, 1613(2), 1614(2)	4
72) Ембден, Фердінанд (1619—1637)	1. Флорин (1)	1
73) Юліх, Клеве і Берґ, Йоганн Вільгельм (1592—1609)	1. Драйпелькер, 1597(1), 15...(3), 1600(3), 1604(1), 1605(2), 1606(13), 1609(1), 16...(1)	25
	2. Гріш, 160...(1)	1
	3. Гріш, 16...(1)	1
74) Ліхтенштейн, Карл (1585—1627)	1. 3 крейцери, 1615(1), 1618(1)	2
VIII. Голландська республіка		
1) Утрехт	1. Левендальдер, 1644(1)	1
2) м. Кампен	1. Левендальдер, 1648(1)	1
3) м. Зволле	1. Левендальдер, 1648(1)	1
	2. 1/2 левендальдера, 1649(1)	1
4) Зеландія	1. Флорин, 1618(1)	1
IX. Швейцарія		
1) Берн	1. Гріш, 1551(1)	1
2) Цуг	1. 3 крейцери, 1604(1), 1606(4)	5
3) Шафгаузен	1. 3 крейцери, 1597(2)	2
X. Московське царство, Михайло Федорович (1613—1645)	1. Копійка (2)	2

Найстаріші монети скарбу — празький гріш Вацлава II (1278—1305) та польський півгріш Володислава II (1386—1434).

Наймолодші монети скарбу — 1/2 левендальдера 1649 р., м. Зволле Голландської республіки та солід 1649 р. м. Ельбінґа шведської королеви Христини (1632—1654), прибалтійські володіння Швеції. Отже, скарб датується кінцем 40-х рр. XVII ст.

У цьому великому (2210 одиниць), надзвичайно строкатому і розмаїтому скарбі маємо 3 талярі і 1 флорин. Талярі представляють провінції Голландської республіки: Утрехт, вільні імперські міста Кампен та Зволле. Усі вони є левковими талярами і датуються 1644, 1648(2) рр.

На лицевому боці левендальдерів зображено лицаря з гербом в обрамленні кругової леґенди, що вказує на місце карбування.

На зворотному боці зображено лева, який іде на двох задніх лапах ліворуч. Усі 3 левки мають пробу срібла 800, вагу — 26,7 г, а кампенський — 26,9 г.

4) с. Бортники, Фастівський район:

Таблиця 5

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. 3 гроші, 1620, 1621(2)	3
	2. 1,5 гроша, 1620(2), 1621(2), 1622(4), 1623(8), 1624(7), 1625(2), 1626(2), 1627(1), 162...(2)	30
II. Прибалтійські володіння Швеції, Ґустав II Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Ельбінґа, 1630(1), 1635(1)	2
	2. Драйпелькер м. Риги, 1622(1)	1
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер лівонський, 1648(1)	1
III. Бранденбурґ, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1622(1), 1623(1)	2
IV. Пруссія — лен Польщі, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1626(1), 1627(1)	2
V. Голландська республіка		
1. Зволле	1. Ріксдальдер, 1655(1)	1
2. Утрехт	1. Левендальдер, 1660(1)	1
VI. Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665)		
1. Бурґундія	1. Таляр (патаґон), 1623(1)	1
VII. Московське царство Михайло Федорович (1613—1645)	1. Копійка (10)	10
Олексій Михайлович (1648—1676)	1. Копійка (2)	2

Найстаріші монети скарбу — півторак та трояк 1620 р. Сиґізмунда III (1587—1632), Річ Посполита.

Наймолодша монета скарбу — левендальдер 1660 р., провінція Утрехт Голландської республіки.

У цьому порівняно невеликому скарбі (56 одиниць) 3 таляри:

1. Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Бурґундія, таляр (патаґон), 1623 р.

2. Голландська республіка, м. Зволле, ріксдальдер, 1655 р.

3. Голландська республіка, Утрехт, левендальдер, 1660 р.

Патаґон, або альбертусталяр, в Україні називали хрестовиками, крижаками. Ці монети відігравали важливу роль у торгівлі з країнами Східної Європи, зокрема Україною, де вони були важливою торговельною одиницею, про що свідчить скарбовий матеріал.

На ріксдальдерах зображувано лицаря на лицевому боці, а на зворотному — гербовий щит.

Кругова леґенда лицевого боку вказувала на місце карбування. Кругова леґенда зворотного боку: CONCORDIA RES PARVÆ CRESCVNT.

Патаґон нашого скарбу має пробу 900, вагу 27,7 г; ріксдальдер — 875, 28,6 г, левковий таляр — 875, 27,1 г.

5) с. Великі Єрчики, Сквирський район:

Таблиця 6

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Чехія, Вацлав II (1275—1305)	1. Гріш празький (1)	1
II. Велике князівство Литовське Сиґізмунд II Авґуст (1545—1572)	1. Півгріш, 1561(1)	1
III. Польща, Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Півгріш, 1510, б. д. (2)	3
Стефан Баторій (1576—1586)	1. Солід, 1586	1
Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт, 1621	1
	2. Орт м. Ґданська, 1615(4), 1617(2), 1618(2)	8
	3. 3 крейцери, 1615(3), 1616(3), 1617(4), 1618(1)	11
	4. 3 гроші, 1592(2)	2
	5. 1,5 гроша, 1614(22), 1615(30), 1616(50), 1617(26), 1618(7), 1619(12), 1620(11), 1621(11), 16...(14)	183
	6. 1,5 гроша м. Риги, 1616(1), 1617(1), 1620(3)	5
	7. Гріш, 1604(10), 1605(8), 1606(24), 1607(27), 1608(28), 1609(34), 1610(42), 1611(39), 1612(61), 1613(32), 1614(21), 1615(4), 16...(5)	335
	8. Гріш литовського карбування, 1600(1), 1607(7), 1608(6), 1609(11), 1610(6), 1611(6), 1612(3), 1613(3), 1614(6), 1615(8)	56

1	2	3
	9. Солід, 1589(1), 1594(1), 1599(1), 1613(1), 1616(1)	5
	10. Солід литовського карбування, 1614(3), 1615(6), 1616(11), 1617(14), 1618(19), 1619(6), б. д.(1)	60
	11. Солід м. Риги, 1589(1), 1592(1), 1597(2), 1598(2), 1599, 1600(5), 1601(3), 1602(1), 1606, 1607, 1609, 1610(4), 1611(6), 1612(2), 1613(2), 1614, 1615(9), 1616(7), 1617(10), 1618(10), 1619(4), 1620(1), б. д.(45)	120
IV. Пруссія під владою Польщі, Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Гріш, 1529(1)	1
V. Пруссія — лен Польщі, Йоганн Сиґізмунд (1608—1619)	1. Драйпелькер, 1612(3), 1613(5), 1614(3), 1615(2)	13
VI. Пруссія—Бранденбурґ	1. Драйпелькер, 1614(1)	1
VII. Бранденбурґ, Йоганн Георг (1606—1624)	1. 3 крейцери, 1612, 1615	2
Фрідріх IV (1495—1515)	1. Гріш, 1512(1)	1
Альберт (1525—1569)	1. Гріш, 1545(1)	1
Йоганн Георг (1571—1598)	1. Гріш, 1577(1)	1
Георг Фрідріх (1543—1603)	1. Гріш, 1596(1)	1
VIII. Св. Римська імперія		
1. Австрія, Максиміліан II (1527—1576)	1. 2 крейцери, 1566(1)	1
2. Вальдек, Айзенберґ, Християн (1588—1638)	1. 3 крейцери, 1615(1)	1
3. Айнбек, Матіяш (1612—1619)	1. Драйпелькер, 1615(1)	1
4. Ангальт, Бернбурґ, Християн (1603—1630)	1. Драйпелькер, 1615(4)	4
5. Барбі, Вольфґанг (1565—1615)	1. Драйпелькер, 1612(2), 1617(1)	3
6. Вроцлав, Ян V (1506—1520)	1. Гріш "білий" (1)	6
м. Бреслау	1. Гріш, 1613(1)	1
Карл (1608—1624)	1. 3 крейцери, 1615(1)	1
7. Гальберштадт, Християн (1616-1624)	1. Драйпелькер, 1616(2)	2
8. м. Гамельн	1. Драйпелькер, 1608(1)	1
9. Ганау, Ліхтенберґ, Філіпп IV (1538—1590)	1. 2 крейцери, 1587	1
Йоганн Рейнгард (1599—1626)	1. 3 крейцери, 1604, б. д.(1)	2
10. Ганау, Мюнценберґ, Філіпп Людвиг (1561—1580)	1. 3 крейцери, б. д.	1
Філіпп Морітц під реґентством матері Катерини Бельгійської (1612—1626)	1. 3 крейцери, 1613(1), 1614(2)	3

1	2	3
11. м. Ґеттінґен	1. Драйпелькер, 1606(1), 1616(2)	3
12. м. Гільдесгайм	1. Драйпелькер, 1601(1), 1616(1)	2
13. Гільдесгайм (єпископство), Ернст (1573—1612)	1. Драйпелькер, 1606(1)	1
Фердінанд I (1612—1650)	1. Драйпелькер, 1613(1), 1616(2), 1614(3)	6
14. Магдебурґ	1. Драйпелькер, 1616(1), 1617(1)	2
15. Магдебурґ (єпископство), Християн Вільгельм (1608—1631)	1. Драйпелькер, 1614(1)	1
16. Мансфельд, Йодокус II (1579—1619)	1. Драйпелькер, 1611(1), 1613(1)	2
	2. Гріш, 1616(1)	1
17. Майсен, Вільгельм III (1428—1482)	1. Гріш, XV ст. (4)	4
18. Марсбурґ, Теодор (1585—1618)	1. Драйпелькер, 1601(1), 1606(2), 1617(1)	4
19. Мінден (єпископство), Герман Шаумбурзький (1566—1582)	1. Драйпелькер, 1579(1)	1
20. Мюнстерберг, Ельс, Карл II (1587—1617)	1. 3 крейцери, 1610(1), 1612(2), 1613(5), 1614(4), 1615(4), 1616(3)	19
Генріх Венцель (1617—1639), Карл Фрідріх (1617—1647)	1. 3 крейцери, 1620(2)	2
21. Нассау, Вісбаден, Йоганн Людвиг (1568—1596)	1. 2 крейцери, 1595(1)	1
22. Новий Ландау (Вальдек), Франц III (1567—1597)	1. 2 крейцери, 1589(1), 1591(1)	2
23. Нордгайм, Максиміліан (1564—1576)	1. Драйпелькер, (1)	1
24. Ольденбурґ, Антон Гюнтер (1587—1599)	1. Драйпелькер, 1596(1), 1598(1)	2
25. Померанія (герцоґство), Франциск I (1618—1620)	1. Драйпелькер, 1617(2), 1618(3), 1619(1)	6
а) Вольгаст, Філіпп Юлій (1611—1625)	1. Драйпелькер, 1610(1), 1613(1), б. д.(6)	8
б) Каммін (єпископство) Богуслав VI (1618—1622)	1. Драйпелькер, 1618(3), 1619(2)	5
в) Штеттін, Філіпп II (1611—1625)	1. Драйпелькер, 1612(1), 1614(2), 1615(2), 1616(3)	8
Франц (1600—1620)	1. Драйпелькер, 1615(1), 1616(2)	3
26. Падерборн, Теодор (1585—1618)	1. Драйпелькер, 1611(1)	1
27. Пфальц		
а) Вельденс, Георг Йоганн (1544—1592)	1. 2 крейцери, 1589(1)	1
б) Зіммерн, Ріхард (1569—1598)	1. 2 крейцери, 1581(1)	1
в) Цвайбрюккен, Георг Йоганн I (1544—1592)	1. 2 крейцери, 1579(1)	1

1	2	3
Йоганн I Старший (1569—1604)	1. 2 крейцери, 1587(1), 1588(1), 1589(1), 1591(1)	4
Йоганн II (1604—1631)	1. 3 крейцери, 1605(1), б. д.(3)	4
28. Корвей, Теодор (1585—1616)	1. Драйпелькер, 1614(3)	3
Лігніц-Бриг, Фрідріх II (1488—1547)	1. Гріш (2)	2
Йоганн Християн (1602—1639)	1. 3 крейцери, 1613(1), 1615(2), 1616(1)	4
Георг Рудольф (1602—1653)		
29. Ліпе, Симон VI (1563—1613)	1. Драйпелькер, 1607(1), 1608(1), 1609(1), 1610(2), 1612(3), 1613(3)	11
Симон VII (1613—1627)	1. Драйпелькер, 1614(1), 1615(1)	2
30. Ліхтенштейн, Карл (1585—1627)	1. 3 крейцери, 1615(1), 1618(1)	2
31. м. Люнебурґ	1. Драйпелькер, 1572(1)	1
32. Ратцебурґ (єпископство), Максиміліан (1527—1576)	1. Гріш, 1573	1
33. Рітберґ, Йоганн III (1601—1625)	1. Драйпелькер, 1616(2)	2
34. Саксонія (електорат), Йоганн Георг (1611—1656)	1. Гріш, 1612(1)	1
35. Сальм, Райнграфи, Рудольф II (1576—1612)	1. 3 крейцери, (2)	2
36. Сольмс Верхній, Філіпп Рейнгард (1613—1636)	1. 3 крейцери, 1612(1)	1
37. Сольмс, Ліхт (графство), Ернст I (1562—1590),	1. 3 крейцери, 1595(1), 1615(1), 1616(1), б. д.(1)	4
Ернст II (1590—1619)	2. 2 крейцери, 1599(1)	1
Герман Адольф	1. 3 крейцери, 1612(2)	2
38. Страсбурґ, Йоганн IV (1569—1592)	1. 2 крейцери, 1588(1), 1591(1)	2
39. Сілезія, Тещен, Адам Вацлав (1579—1617)	1. 3 крейцери, 1605(1), 1608(1), 1611(1), 1612(1), 160...(1)	5
40. Шаумбурґ, Адольф (1576—1601)	1. Драйпелькер, 1596(1), 1599(2)	3
Ернст (1601—1622)	1. Драйпелькер, 1601(2), 1602(2), 1603(1), 1606(1), 1613(3), 1614(1), 1616(1)	11
41. Шлезвіґ, Гольштейн-Готторп, Йоганн Адольф (1590—1616)	1. Драйпелькер, 1605(1)	1
42. Штольберг, Людвиг (1538—1574)	1. 2 крейцери, 1566(1)	1

1	2	3
Людвиг Георг (1572—1618)	1. 3 крейцери, 1613(1), б. д.(2)	3
Генріх XXII і Вольфґанг Георг (1612—1615)	1. Драйпелькер, 1614(1)	1
43. Юліх, Клеве і Берг, Йоганн Вільгельм (1592—1609)	1. Драйпелькер, 1597(1), 1603(1), 1606(3), 1609(3)	8
44. Угорщина, Людвіґ II (1516—1526)	1. Грошен, 15...(1)	1
45. Ганзейська ліґа		
а) Аймбек	1. Гріш, 1551(1)	1
б) Брауншвейґ	1. Гріш, 1554(1)	1
в) Бремен	1. Гріш, 1547(1)	1
г) Бреслау	1. Гріш, 1613(1)	1
д) Ганновер	1. Гріш, 1552(1)	1
е) Гасфервір	1. Гріш, (2)	2
є) Герфорд	1. Гріш, (1)	1
ж) Гокстер	1. Гріш, 1550(2)	2
з) Гільдесгайм	1. Гріш, 1548(1)	1
і) Ґеттінґен	1. Гріш, 1545(2), 1549(1), 1554(1)	4
и) Гослар	1. Гріш, 1545(2), 1547(1), 1555(1)	4
к) Нордгайм	1. Гріш, 1550(2)	2
л) Овернгайм	1. Гріш, 1548(3)	3
IX. Трансільванія, Габор Баторій (1608—1613)	1. Гріш, 1610(2), 1611(1), 1612(1), 1613(6)	10
X. Швейцарія		
1. Люцерн	1. 3 крейцери, 1601(1)	1
2. Тігурін	1. 3 крейцери, 1604(2)	2
3. Шафгаузен	1. 3 крейцери, 1597(2)	2
XI. Голландська республіка		
1. Західна Фризія	1. Таляр, 1620(1)	1
XII. Етрурія-Тоскана, Піза, Фернандо (1587—1609)	1. Таляр, 1601(1)	1
XIII. Велике князівство Московське, Іоан Васильович (1534—1547)	1. Денга, (9) 2. Копійка, (2)	9 2
XIV. Московське царство,		
Іоан IV (1547—1584)	1. Копійка (7)	7
Федір Іоанович (1584—1598)	1. Копійка (4)	4
Борис Годунов (1598—1605)	1. Копійка (16)	16
Лжедмитрій I (1605—1606)	1. Копійка (1)	1
Василь Іоанович (Шуйський) (1606—1610)	1. Копійка (4)	4
Володислав Сиґізмундович (1610—1612)	1. Копійка (3)	3
	1. Копійка (67)	67
Михайло Федорович (1613—1645)	1. Значно стерті (12)	12

Найстарішою монетою цього скарбу є празький гріш Вацлава II (1275—1305) карбування 1300—1305 рр. та майсенський гріш Вільгельма III (1428—1482).

Наймолодша монета — півтораки та орт 1621 р. Сиґізмунда III (1587—1632), Річ Посполита.

Отже, скарб датується початком 20-х років XVII ст.

У цьому великому скарбі є два таляри: 1) герцоґство Тоскана, Фернандо (1587—1609), таляр 1601 р.; 2) Голландська республіка, Західна Фризія, ріксдальдер, 1620 р.

На лицевому боці тосканського таляра зображено поясний портрет правителя — герцоґа Фернандо праворуч зі скіпетром у правій руці. Під портретом — дата 1601 з перевернутою шісткою. Кругова леґенда лицевого та зворотного боків розкриває титул герцоґа Фернандо. На зворотному боці, в обрамленні кругової леґенди — герб Тосканського герцоґства. Вага цього талера — 27,4 г, проба срібла — 500.

Другий таляр Єрчицького скарбу — традиційний для наших скарбів ріксдальдер провінції Західна Фризія Голландської республіки. На лицевому боці — поясний портрет лицаря з мечем та гербовим щитом в обрамленні кругової леґенди, що вказує на місце карбування. На зворотному боці — зображення гербового щита, на якому геральдичний лев з мечем та жмутом стріл йде на задніх лапах ліворуч. Кругова леґенда: CONCORDIA RES PARVÆ CRESCVNT. Вага таляра — 28,6 г, проба срібла — 900.

6) с. Пологи, Васильківський район:

Таблиця 7

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт коронний, 1621(1), 1622(4), 1623(2), 1624(3)	10
	2. Орт м. Ґданська, 1618(2), 1623(1)	3
	3. 6 грошів, 1623(4), 1624(15), 1625(19), 1626(16), 1627(5), 16...(3)	62
	4. 3 гроші, 1619(1), 1620(1), 1621(10), 1622(22), 1624(18), 1632(8)	60
	5. 1,5 гроша, 1615(4), 1617(1), 1618(1), 1619(2), 1620(26), 1621(64), 1622(138), 1623(280), 1624(1), 1626(34), 1627(2), 16...(186)	739
	6. 1,5 гроша м. Риги, 1620(3)	3
	7. Гріш, 1624(1)	1
	8. Гріш литовського карбування, 1626(2)	2
	9. Гріш м. Ґданська, 1623(1), 1626(1), 1627(1)	3
Володислав IV (1632—1648)	1. Таляр, 1641(1)	1
Ян II Казимир (1649—1668)	1. Орт, 1651(2)	2
	2. Орт м. Ґданська, 1657(1), 1659(3), 1662(2)	6
	3. Орт м. Торуня, 1655(1), 1662(1)	2
	4. 6 грошів, 1660(1), 1661(3), 1662(8), 1663(2), 1664(1)	15

1	2	3
II. Пруссія — лен Польщі, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1621(3), 1623(16), 1624(22), 1625(14), 1626(23), 1627(3), 1628, 1629, 1633(2), 16...(1)	86
Фрідріх Вільгельм (1640—1688)	1. Орт, 1660(1)	1
III. Бранденбург, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Орт, 1623(1)	1
	2. Драйпелькер, 1622(6)	6
IV. Прибалтійські володіння Швеції, Ґустав Адольф (1621—1632)	1. Трояк м. Ельбінґа, 1631(1), 1632(1), 1633(1)	3
	2. Драйпелькер м. Ельбінґа, 1628(1), 1629(1), 1630(10), 1631(1), 1632(20), 1633(41), 1635(1), 163...(5)	80
	3. Гріш м. Ельбінґа, 1629(1)	1
	4. Драйпелькер м. Риги, 1622(3), 1623(7), 1624(5)	15
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер м. Риги, 1644(2), 1648(1), 1649(1)	4
	2. Драйпелькер лівонський, 1647(1), 1648(6)	7
	3. Драйпелькер м. Ельбінґа, 1634(3), 1635(7)	10
V. Іспанські Нідерланди, Альберт і Ізабелла (1598—1621)	1. Таляр (патаґон) (1)	1
Філіпп IV (1621—1665)	1. 1/4 таляра (1)	1
VI. Голландська республіка		
1) Гельдерн	1. Левендальдер, 1651(1)	1
2) м. Кампен	1. Левендальдер, 1664(1)	1
	2. Флорин, 1618(1)	1
VII. Св. Римська імперія		
1) Брауншвейґ, Авґуст (1598—1666)	1. Таляр, 1638(1)	1
2) Падерборн, Теодор фон Фюнстерберґ (1585—1618)	1. Драйпелькер, 1615(1)	1
VIII. Данія, Християн IV (1588—1648)	1. 1 марка, 1615(1), 1619(1)	2
IX. Московське царство, Олексій Михайлович (1645—1676)	1. Єфимок на талярі м. Ерфурта, 1617(1)	1
	2. Копійка (1)	1

Найстарішими монетами Пологівського скарбу є півторак 1615 р.(4) Сиґізмунда III (1587—1632), Річ Посполита; Драйпелькер, 1615 р. Теодора (1585—1618), Падерборн; 1 марка, 1615 р. Християна IV (1588—1648), Данія.

Наймолодші монети — шостак, 1664 р., Яна II Казимира (1649—1668), Річ Посполита; левендальдер, 1664 р., м. Кампена, Голландська республіка.

Скарб налічує 5 талярів, 1 флорин та 1 єфимок.

Пологівський скарб — єдиний з-поміж тих, що ми розглядаємо, має польський таляр.

У Речі Посполитій виробництво великої талярної монети не досягло значних масштабів. Це добре ілюструє наш скарбовий матеріал.

Відомо, що за Володислава IV (1632—1648) обсяг монетного виробництва в Речі Посполитій значно зменшився. Випускали лише золоті дукати і таляри та їх частини. Проте і ці монети дуже рідко трапляються у скарбах.

На лицевому боці таляра Володислава IV зображено погрудний портрет короля праворуч в обрамленні кругового напису: VLAD:IIII:D:G REX POL:DEI GRATIA REX POLONIAE. Під портретом — знак великого підскарбія коронного Яна Даниловича (1632—1650).

На зворотному боці зображено великий герб Речі Посполитої в обрамленні ланцюга ордену Золотого Руна та кругової леґенди, що є продовженням леґенди лицевого боку й розкриває титул короля.

Вага таляра — 28,7 г, проба срібла — 875.

Священну Римську імперію у Пологівському скарбі представляє таляр 1638 р. герцоґства Брауншвейґ-Люнебурґ періоду правління Авґуста (1598—1666).

Як і на більшості талярів Брауншвейґу, на нашому бачимо зображення Вільдемана (дикуна) у вигляді бородатого чоловіка з пов'язкою на стегнах, який тримає у руці вирвану з корінням ялину. Вільдеман вважався позитивним леґендарним героєм. Він шукав у горах Гарца родовища срібла і сповіщав про них людей.

На другому боці таляра зображено герб Брауншвейґу в обрамленні кругової леґенди: AVGVST: HERTZOG ZU BRAUND:LU.

Вага таляра — 28,9 г, проба срібла — 875.

У шести скарбах Київської области налічується 17 талярів. З них найстарішим є тосканський таляр 1601 р. зі скарбу с. Великі Єрчики, наймолодшим — левендальдер 1664 р. м. Кампена Голландської республіки.

За кількістю на першому місці стоять таляри Голландської республіки — 8 одиниць. З них левкових талярів — 6, ріксдальдерів — 2 одиниці.

На другому місці — таляри Священної Римської імперії — 3 одиниці. З них 2 тірольські таляри і таляр Брауншвейґу.

На третьому місці — патаґони Іспанських Нідерландів — 2 одиниці.

По одному таляру Речі Посполитої, швейцарського м. Сен-Гален, Тоскани та єфимок Московського царства.

II. Житомирська область

1) с. Красилівка, Овруцький район[2]:

Таблиця 8

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Ян II Казимир (1649—1668)	1. 30 грошів (тимф.), 1663(1)	1
Ян III Собеський (1674—1696)	1. 6 грошів, 1681(1)	1
II. Бранденбурґ, Йоганн Фрідріх (1667—1686)	1. 1/6 таляра, 1678(1)	1
III. Голландська республіка		
1. Вестфрісландія	1. Таляр, 1672(1)	1

[2] У книзі М. Котляра "Znaleziska monet z XIV—XVII w. na obszarze Ukraińskiej SRR" (Wrocław etc., 1975) зазначено два красилівські скарби, знайдені 1888 р. і, за рішенням Археологічної комісії, переплавлені. У нашому музеї зберігається 4 монети, можливо, з одного з цих скарбів.

У цьому скарбі маємо єдиний таляр — ріксдальдер Західної Фризії, провінції Голландської республіки. Його вага — 27,8 г, проба срібла — 875.

2) м. Радомишль, Радомишльський район

Таблиця 9

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Велике князівство Литовське, Сиґізмунд II (1545—1572)	1. Гріш, 1546(4)	4
II. Польща, Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Гріш м. Ельбінґа, 1545(1)	1
III. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт, 1621(1), 1623(1)	2
	2. 3 гроші, 1621(1)	1
	3. 1,5 гроша, 1622(2), 1623(2)	4
	4. Гріш, 1612(1)	1
	5. Гріш литовського карбування, 1627(1)	1
	6. Гріш м. Ґданська, 1624(1), 1626(2)	3
Ян II Казимир (1649—1668)	1. Орт, 1658(3), 1663(1), 1667(2), 1668(6), 16...(2)	14
	2. Орт м. Торуня, 1655, 1664	2
	3. Тимф, 1663(12), 1664(9), 1665(10), 1666(8), 1668(3), 16...(7)	49
	4. [redacted] грошів, 1660(1), 1661(4), 1662(2), 1663(4), 1664(2), 1665, 1666(4), 1667(4), 166...(1)	23
Ян III Собеський (1676—1696)	1. Орт, 1677(3)	3
	2. 6 грошів, 1677(1), 1678(1), 1679(1), 1680(2), 1681(2), 1682(6), 1683(11)	24
IV. Прибалтійські володіння Швеції, Ґустав II Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Риги, 1623(1)	1
V. Пруссія (герцоґство), Фрідріх Вільгельм I (1657—1688)	1. Орт, 1679(1), 1681(2), 1684(3), 1685(5)	11
Фрідріх III (1688—1701)	1. Орт, 1698(3), 1699(10)	13
VI. Пруссія (королівство), Фрідріх I (1701—1713)	1. 6 грошів, 17...(1)	1
VII. Угорщина (королівство), Леопольд I (1658—1705)	1. 15 крейцерів, 1678(2)	2
VIII. Св. Римська імперія 1) Сілезія, Глогівське герцоґство, Сиґізмунд (1501—1506)	1. Гріш (1)	1
IX. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621) 1) Брабант	1. 1/4 таляра (4)	4
2) Турне	1. 1/4 таляра (1)	1

1	2	3
Філіпп IV (1621—1665)		
1) Брабант	1. 1/2 таляра, 1631(1)	1
	2. 1/4 таляра, 1631(1), 1632(1), 1656(1)	3
2) Фландрія	1. Таляр (патаґон), 1658(1)	1
	2. 1/2 таляра, 1662(1)	1
3) Турне	1. 1/2 таляра, 1654(1)	1
X. Голландська республіка		
1) Утрехт	Ріксдальдер, 1692(1)	1

Найстаріші монети скарбу: гріш, Сиґізмунд (1501—1506), Глогівське герцоґство, Сілезія, Священна Римська імперія.

Наймолодші монети скарбу: 6 грошів, 17... р., Фрідріх I (1701—1713), Прусське королівство.

У Радомиському скарбі 2 таляри:

1. Патаґон Фландрії 1658 р. Філіппа IV (1621—1665), Іспанські Нідерланди;

2. Ріксдальдер 1692 р. провінції Утрехт, Голландська республіка.

Вага патаґона — 27,6 г, проба срібла — 900.

Вага ріксдальдера — 27,6 г, проба срібла — 900.

3) м. Коростишів, Коростишівський район

Таблиця 10

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт, 1621(14), 1622(18), 1623(20), 1624(3)	55
	2. Орт м. Ґданська, 1624(1), 1625(5)	6
	3. 6 грошів, 1623(5), 1624(11), 1625(26), 1626(30), 1627(12), 162...(1)	85
	4. 3 гроші, 1620(3), 1621(12), 1622(25), 1624(14)	54
	5. 1,5 гроша, 1615(2), 1616(1), 1618(1), 1619(1), 1620(21), 1621(58), 1622(113), 1623(129), 1624(104), 1625(75), 1626(20), 1627(11), 162...(26), 16...(2)	564
	6. Гріш, 1624(1)	1
	7. Гріш м. Ґданська, 1626(1)	1
II. Пруссія — лен Речі Посполитої, Йоганн Сиґізмунд (1618—1619)	1. Драйпелькер, 1620(2)	2
Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1624(3), 1625(10), 1626(20), 1627(6), 162...(2)	41
III. Бранденбурґ, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Орт, 1621(1), 1622(5), 1623(1), 1624(5)	12
	2. Драйпелькер, 1622(8), 1623(7), 1624(13), 162...(2)	30
IV. Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Ельбінґа, 1629, 1630(3), 1631(3), 1632(20), 1633(35)	62
	2. Драйпелькер м. Риги, 1622(4), 1623(6), 1624(8), 1630(44)	62

1	2	3
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер, 1634(7), 1635(11)	18
	2. Драйпелькер лівонський, 1648(1)	1
V. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621)	1. 1/4 патаґона (2)	2
1) Брабант	1. Патаґон (1)	1
Філіпп IV (1621—1665)		
1) Брабант	1. Патаґон, 1622(2)	2
	2. 1/2 патаґона, 1634(1)	1
VI. Голландська республіка		
1) Гельдерн	1. Левендальдер, 1648(4)	4
	2. 1/2 левендальдера, 1646(2)	2
2) м. Давентер	1. Флорин, 1621 — часу правління Фердінанда II (1619—1637) та Матвія (1612—1619)	2
3) м. Зволле	1. Флорин, 1621(1)	1
	2. Левендальдер, 1646(1)	1
4) Зеландія	1. Левендальдер, 1649(1)	1
5) м. Кампен	1. Флорин, 1618(1)	1
	2. Левендальдер, 1648(4), 1649(1)	5
6) Утрехт	1. Левендальдер, 1647(1), 1649(1), 1650(1)	3
	2. 1/4 левендальдера, 1647(1)	1
VII. Св. Римська імперія		
1) Ольденбурґ, Антон Гюнтер (1603—1667)	1. Флорин, б. д.(4)	4
2) Померанія, Франциск I (1618—1620), Богіслав XIV (1620—1637)	1. Драйпелькер, 1620(1)	1
3) Саксонія, Йоганн Фрідріх I (1532—1547)	1. Орт, 1545(1)	1
4) м. Ембден	1. Флорин часу Фердінанда III (1637—1657(11)	11

Найстаріша монета скарбу — орт 1545 р., Йоганн Фрідріх I (1532—1547), Саксонія.

Наймолодша монета — левендальдер 1650 р., Утрехт, Голландська республіка.

У скарбі 17 одиниць талярів та 19 одиниць флоринів.

Таляри:

1. Гельдерн, левендальдер, 1648(4), вага — 27,3 г, проба — 800.
2. м. Зволле, левендальдер, 1646(1), вага — 26,0 г, проба — 800.
3. Зеландія, левендальдер, 1649(1), вага — 26,1 г, проба — 800.
4. м. Кампен, левендальдер, 1648(4), 1649(1), вага — 27,6 г, 26,4; проба — 875.
5. Утрехт, левендальдер, 1647(1), 1649(1), 1650(1), вага — 27,1; 26,4 г, проба — 875.
6. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621), Брабант, патаґон(1), вага — 27,7 г, проба — 916.
7. Філіпп IV (1621—1665), патаґон, 1622(2), вага — 27,9, проба — 916.

Флорини:

1. Голландська республіка, м. Давентер, флорин, 1621(1), вага — 19,6 г, проба — 650.

2. м. Давентер часів Матвія (1612—1619), флорин (1), вага — 20,0 г, проба — 650.

3. м. Зволле, флорин, 1621(1), вага — 20,0 г, проба — 650.

4. м. Кампен, флорин, 1618(1), вага — 19,9 г, проба — 700.

5. Священна Римська імперія, Ольденбурґ, Антон Гюнтер (1603—1667), флорин (4), вага 19,7 г, проба — 700.

6. м. Ембден, флорин часів Фердінанда III (1637—1657) (11).

III. Хмельницька область

1) с. Меджибіж, Летичівський район:

Таблиця 11

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт, 1622(4), 1623(3)	7
	2. Орт м. Ґданська, 1616(1), 1617(1), 1623(3), 1624(1)	6
	3. 6 грошів, 1625(1)	1
II. Бранденбурґ, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Орт, 1623(1)	1
III. Голландська республіка		
1) Гельдерн	1. Левендальдер, 1648(1), 1651(1), 1666(1)	3
2) Голландія	1. Левендальдер, 1645(1)	1
3) Фризія	1. Левендальдер, 1617(1)	1
4) Зах. Фризія	1. Левендальдер, 1637(1), 1640(1), 1651(1)	3
5) Зеландія	1. Левендальдер, 1609(1)	1
6) м. Кампен	1. Левендальдер, 1647(1)	1
7) Оверіссель	1. Левендальдер, 1617(1)	1
8) Утрехт	1. 1/2 левендальдера, 1617(1)	1

Найстаріша монета скарбу: левендальдер 1609 р. провінція Зеландія, Голландська республіка.

Наймолодша монета — левендальдер 1666 р., провінція Гельдерн, Голландська республіка. На 27 монет скарбу припадає 11 левендальдерів; один з них є датуючою монетою.

Усі левендальдери 800 проби срібла, вага від 13,4 до 27,2 г.

2) с. Човгузів, Теофіпольський район:

Таблиця 12

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Ян II Казимир (1649—1668)	1. Орт, 1658(1), 1663(1), 1665(1), 1667(3), 1668(5), 16...(1)	12
	2. Тимф, 1663(6), 1664(4), 1665(7), 1666(2), 16...(2)	21
	3. 6 грошів, 1660(13), 1661(12), 1662(10), 1663(17), 1664(10), 1665(11), 1666(18), 1667(26), 1668(2), 16...(9)	115

1	2	3
Ян Собеський (1674—1696)	1. 6 грошів, 1678(3), 1679(6), 1680, 1681(9), 1682, 1683(12), 1684(4), 1685, 16...(4)	41
II. Пруссія (герцоґство), Фрідріх Вільгельм I (1657—1688)	1. Орт, 1683(2), 1684(3), 1685(2)	7
	2. 6 грошів, 1679(1), 1680(1), 1681(6), 1682(9), 1683(8), 1684(1), 1685(1) 1686(4), 16...(3)	34
Фрідріх III (1688—1701)	1. Орт, 1698, 1699(5)	6
	2. 6 грошів, 1699(1)	1
Пруссія (королівство), Фрідріх I (1701—1713)	1. 6 грошів, 1704(1), 1709(1)	2
Фрідріх Вільгельм I (1713—1740)	1. 6 грошів, 1715(2), 1716(1), 1719(1)	4
III. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621)		
1) Брабант	1. Таляр (3)	3
	2. 1/4 таляра (1)	1
2) Дорник	1. 1/4 таляра (2)	2
3) Фландрія	1. 1/4 таляра (1)	1
Філіпп IV (1621—1665)		
1. Артуа	1. 1/2 таляра, 1635(1)	1
	2. 1/2 таляра, 1631(1), 1634(1), 1636(1), 1645(1), 1650(1), 162...	7
	3. 1/4 таляра, 1645(1)	1
2) Брабант	1. Таляр, 1622(1), 1623(1), 1655(1)	3
3) Фландрія	1. Таляр, 1663(1), 1665(1)	2
	2. 1/2 таляра, 1646(1)	1
4) Дорник	1. 1/2 таляра, 1661(1)	1
	2. 1/4 таляра, 1634(1)	1
5) Бурґундія	1. Таляр, 1626(1)	1
IV. Голландська республіка		
1) Гельдерн	1. Ріксдальдер, 1693(1)	1
2) Голландія	1. Ріксдальдер, 1664(2), 1672(1), 1674(1), 1694(1)	5
3) м. Зволле	1. Ріксдальдер, 1659(1)	1
4) м. Кампен	1. Ріксдальдер, 1677(1)	1
5) Зах. Фризія	1. Ріксдальдер, 1695(1)	1
6) Оверіссель	1. Ріксдальдер, 1660(1), 1699(1)	2
7) Утрехт	1. Ріксдальдер, 1676(1)	1
V. Св. Римська імперія, Леопольд I (1658—1705)	1. Таляр, 1693(1)	1
	2. 3 крейцери, 1697(1), 1698(1), 1701(1), 1705(1)	4
1) Брауншвейґ, Ернст Авґуст (1692—1698)	1. 2/3 таляра (ґульден), 1696(2), 1697(10)	12
VI. Трансільванія, Михайло Апафі (1661—1690)	1. 6 грошів, 1673(1)	1
VII. Франція, Людовік XIV (1642—1715)	1. Екю, 1665(1)	1

Найстарішими монетами скарбу є патаґони Альберта та Ізабелли (1599—1621), Іспанські Нідерланди.

Наймолодша монета скарбу — 6 ґрошів 1719 р., Фрідріх Вільгельм I (1713—1740), королівство Пруссія.

У цьому скарбі 23 таляри — такі ж, як і в попередніх скарбах: патаґони Іспанських Нідерландів та ріксдальдери Голландської республіки. Винятком є імператорський таляр 1693 р. Леопольда I (1658—1705) та французьке екю 1665 р. Людовіка XIV (1642—1715).

Імператорські таляри карбувалися від імени імператора Священної Римської імперії. Вони являють собою прекрасну портретну галерею імператорів германо-австрійської династії Габсбурґів.

На лицевому боці таляра Леопольда I зображено його погрудний портрет праворуч в обрамленні кругової леґенди — титул імператора.

На зворотному боці зображено гербового двоголового орла під короною, з мечем та скіпетром у лапах; над ним дата.

Вага таляра — 28,6 г, проба срібла — 860.

Слід зазначити, що Човгузівський скарб — єдиний у нашій колекції скарбів, який має французьку монету, до того ж срібне екю. Срібне екю почали карбувати у Франції в 1641 р., щоб здобути додаткові кошти для чисельних війн, які вела Франція в епоху абсолютизму.

На лицевому боці екю зображено погрудний портрет короля праворуч. Кругова леґенда розкриває титул Людовіка XIV.

На зворотному боці — гербовий щит з трьома ліліями під короною. Кругова леґенда: SIT NOMEN DOMINI BENEDICTVM.

Вага екю — 26,6 г, проба срібла — 875.

IV. Вінницька область

1) с. Уладівка, Хмільницький район:

Таблиця 13

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Чехія, Вацлав II (1278—1305)	1. Гріш (2)	2
II. Польща, Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Гріш, 1527(1), 1528(3), 1529(1), 1547(1), 1548(1)	7
III. Велике князівство Литовське, Сиґізмунд I (1506—1545)	1. Гріш, 1526(4), 1535(4), 1536, 1545, 15...(1)	11
	2. Гріш м. Ґданська, 1532(1), 1533(1)	2
	3. Гріш м. Ельблонґа, 1534(1)	1
	4. Півгріш, 1516(2)	2
Сиґізмунд II (1545—1572)	1. 4 гроші, 1566(1), 1566(3), 1568(6)	10
	2. 3 гроші, 1562(3), 1563(8), 1564(2), 1565(1)	14
	3. Гріш, 1546(3)	3
	4. Півгріш, 1561(1), 1562(1)	2
IV. Річ Посполита, Стефан Баторій (1576—1586)	1. 6 грошів, 1585(2)	2
	2. 3 гроші, 1580(1), 1584(2), 1585(1)	4
	3. 3 гроші, литовське карбування, 1585(1)	1
	4. 3 гроші м. Риги, 1583, 1585(2)	3
	5. Гріш м. Риги, 1581(1)	1

1	2	3
Сиґізмунд III (1587—1632)	1. 6 грошів, 1619(1)	1
	2. 3 гроші, 1588(1), 1589(3), 1590(1), 1591(4), 1593(11), 1594(1), 1595(9), 1596(1), 1597(8), 1598(8), 1599(2), 15...(2)	50
	3. 3 гроші, литовське карбування, 1588(1), 1590(1), 1596(1)	3
	4. 3 гроші м. Риги, 1586(6), 1592(1), 1597(2), 1599(1)	10
	5. 1,5 гроша, 1622(7), 1624(16), 1625(9), 1627(1)	33
	6. Гріш, 1623(1)	1
	7. Гріш, литовське карбування, 1626	12
V. Пруссія під владою Польщі, Сиґізмунд I (1506—1548)	1. Гріш, 1531(3)	3
VI. Пруссія — лен Польщі, Альберт II (1525—1568)	1. Гріш, 1534(1), 1542(1), 1547(1)	3
Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1624(2)	2
VII. Іспанські Нідерланди, Філіпп II (1556—1598)		
1) Гельдерн	1. Таляр, 1567(1)	1
VIII. Св. Римська імперія		
1) Богемія, Фердінанд (1526—1564)	1. Гріш (1)	1
2) Брауншвейг, Вольфґанг (1551—1595), Філіпп II (1551—1596)	1. Таляр, 1573(1)	1
	2. Таляр, 1578(1)	1
	3. Марієнгріш, 1550(1)	1
3) Євер, Вангерланд, Марія (1536—1575)	1. Марієнгріш (1)	1
4) м. Магдебурґ	1. Драйпелькер, 1574(1)	1
5) Майсен	1. Гріш, XV ст. (1)	1
6) Мансфельд, Петер Ернст (1532—1609), Йоганн Альбрехт (1531—1586), Йоганн Гойєр (1532—1585)	1. Рейхсталяр, 1582(1)	1
Гюнтер IV (1484—1526), Гойєр III (1484—1540), Ернст II (1484—1531)	1. Гріш, 1514(1), 1516(1), 15...(1)	3
7) Мінден, Герман (1566—1582)	1. Драйпелькер, 1578(1)	1
8) Нордгайм	1. Марієнгріш, 1550(1), 15...(1)	2
9) Овернгайм	1. Марієнгріш, 1543(1)	1
10) Сілезія, Лігніц і Бріг, Фрідріх II (1488—1547)	1. Гріш, 1542(1)	1
11) Тіроль, Фердінанд I (1522—1564)	1. Таляр, (1)	1
12) Ельзас, Фердінанд I (1522—1564)	1. Таляр, (1)	1

1	2	3
13) Карл V (1519—1555) (імперське карбування)	1. Орт, 1540 (1)	1
14) Штольберґ, Вольфґанг Георг (1612—1631)	1. 1,5 гроша, 1615(1)	1
15) не визначені	гроші, дуже стерті	2
IX. Трансільванія, Сиґізмунд Баторій (1585—1602)	1. Таляр, 1553 (1)	1

У складі Уладівського скарбу 7 одиниць талярів. П'ять з семи талярів походять з німецьких герцоґств: Брауншвейгу (2), Мансфельду, Тіролю, Ельзасу. Два інші — патаґон Іспанських Нідерландів та таляр Трансільванії — періоду правління Сиґізмунда Баторія (1585—1602).

Таляр 1573 р. карбували два співправителі Брауншвейгу-Грубенгагену — Вольфґанг (1551—1595) та Філіпп II (1551—1596). На лицевому боці зображено герб Брауншвейгу, а на зворотному — двоголового орла.

Інший таляр Брауншвейгу датується 1578 р. Карбований за часів правління Юліуса (1568—1589). Це так званий ліхтталяр. На ньому зображено Вільдемана (персоніфікував Гарц, срібні копалини якого прославились на всю Німеччину), який тримає у лівій руці стовбур дерева, а у правій — запалену свічку. Кругова леґенда сповіщає: "ALIIS INSERVIENDO CONSUMOR". На зворотному боці зображено імперського орла.

Цей таляр є також рейхсталяром, або імперським таляром, тобто карбованим у відповідності з імперською стопою Священної Римської імперії. Такі таляри карбували з 1566 р. князі та володарі монетної реґалії Брауншвейгу, Саксонії, Мансфельду та інших земель, які володіли багатими срібними копалинами.

Вага таляра — 29 г, проба срібла — 925.

Рейхсталяром є і мансфельдський таляр 1582 р. На його лицевому боці зображено гербовий щит, на зворотному — Юрія Змієборця. Таляри з зображенням Юрія Змієборця дістали назву георгталярів.

Вага тірольського таляра — 28,5 г, ельзаського — 28,3 г, проба срібла обох талярів — 916.

В Уладівському скарбі є також таляр 1593 р. гірського карпатського князівства Трансільванії періоду правління Сиґізмунда Баторія (1585—1602). На лицевому боці — поясний портрет правителя праворуч, на зворотному — герб.

Вага таляра — 28,6 г, проба срібла — 900. Це єдиний трансільванський таляр на п'ятнадцять скарбів, що тут розглядаються.

У цьому скарбі є й патаґон 1567 р. Іспанських Нідерландів періоду правління Філіппа II (1556—1598) провінції Гельдерн. Його вага — 29,3 г, проба срібла — 916.

V. Чернігівська область

1) с. Стара Басань, Бобровицький район:

Таблиця 14

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Чехія, Карл I (1346—1378)	1. Гріш (3)	3
II. Кримське ханство	1. Аспр, XV ст. (1)	1
III. Велике князівство Литовське, Олександр Яґеллончик (1492—1506)	1. Півгріш (8)	8
IV. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт м. Ґданська, 1617(1), 1623(1)	2
	2. 6 грошів, 1624(1), 1625(3)	4
	3. 3 гроші, 1601(1), 1622(7), 1625(1)	9
	4. 3 гроші м. Риги, 1597(1)	1
	5. 1,5 гроша, 1616(1), 1620(2), 1621(12), 1622(87), 1623(83), 1624(68), 1625(41), 1626(18), 1627(5), 16...(26)	343
	6. 1,5 гроша м. Риги (1)	1
	7. Гріш м. Ґданська, 1615(1)	1
Ян II Казимир (1649—1668)	1. Тимф, 1663(1), 1665(2)	3
	2. 6 грошів, 1662(2), 1663(1), 1664(2), 1667(1), 16...(1)	7
	3. 1,5 гроша, 1662(3)	3
V. Пруссія — лен Речі Посполитої, Йоганн Сиґізмунд (1618—1619)	1. Драйпелькер, 1620(1)	1
Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1621, 1622(7) 1623(5), 1624(2)	15
VI. Бранденбурґ, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1621(1), 1622(7), 1623(5), 1624(2)	15
VII. Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Ельбінга, 1623(2), 1625(4), 1629(1), 1630(3), 1632(16), 1633(20), 16...(5)	51
	2. Драйпелькер м. Риги, 1622(4), 1623(1), 1624(1)	6
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер м. Ельбінга, 1634(1), 1635(5)	6
	2. Драйпелькер м. Риги, 1648(2)	2
	3. Драйпелькери лівонські, 1648(2)	2
Карл XI (1660—1697)	1. Драйпелькер м. Риги, 1669(1)	1
VIII. Св. Римська імперія, Померанія, Франциск I (1618—1620), Богіслав XIV (1620—1637)	1. Драйпелькер, 1620(1)	1
Франциск I (1618—1620)	1. Драйпелькер, 1621(1)	1
Ульріх (1618—1620)	1. Драйпелькер, 1621(1)	1
IX. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621) 1) Брабант	1. 1/4 таляра, 1616(1)	1
Філіпп IV (1621—1665), Турне	1. Патаґон, 1648(1)	1

1	2	3
X. Голландська республіка		
1) Гельдерн	1. Левендальдер, 1674(1)	1
2) Голландія	1. Ріксдальдер, 1660(1)	1
3) Зволле	1. Левендальдер, 1665(1)	1
4) Давентер	1. Флорин, 1618(1)	1
5) Оверіссель	1. Левендальдер, 1692(1)	1
6) Утрехт	1. Ріксдальдер, 1679(1)	1
7) Фризія	1. Флорин, 1617(1)	1

Найстаріша монета скарбу — празький гріш Карла I (1346—1378).

Наймолодша монета — левендальдер 1692 р. провінції Оверіссель, Голландська республіка.

У скарбі на 499 монет припадає 6 талярів, з них — 3 левки, 1 патаґон, 2 ріксдальдери.

2) м. Козелець, Козелецький район:

Таблиця 15

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Велике князівство Литовське, Сиґізмунд II (1545—1572)	1. 3 гроші, 1562(1)	1
II. Річ Посполита, Ян II Казимир (1649—1668)	1. Солід, 1659(1), 1660(13), 1661(14), 1663(35), 1664(72), 1665(31), 1668(6), 16...(48)	220
	2. Солід, литовське карбування, 1660(8), 1661(23), 1663(9), 1664(26), 1665(39), 1666(98), 166...(106)	309
III. Св. Римська імперія		
1) Ольденбурґ, Антон Гюнтер (1603—1667)	1. Флорин	1

Як бачимо, у цьому скарбі талярів немає, проте є талярна монета флорин — срібний ґульден, що становить 2/3 таляра.

Вага нашого флорина — 18,4 г, проба срібла — 750.

VI. Черкаська область

1) с. Пекарі, Канівський район:

Таблиця 16

Назва країни	Назва монети	Кількість
1	2	3
I. Річ Посполита, Сиґізмунд III (1587—1632)	1. Орт, 1623(2)	2
	2. 6 грошів, 1614(1)	1
	3. 1,5 гроша, 1620(8), 1621(12), 1622(34), 1623(57), 1624(53), 1625(22), 1626(15), 1627(6), 162...(15), 16..0(1), 16...2(1), 16...5(2), 16...(11)	237
II. Пруссія — лен Польщі, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1624(3), 1625(6), 1626(4), 1627(1), 1633(1), 162...(1)	16
	2. Солід, (1)	1

1

2

Таляри Західної Європи з монетних скарбів України:
1 — таляр, *1622 р., Швейцарія, Сен-Гален;*
2 — патагон, *1623 р., Нідерланди під владою Іспанії, Філіпп IV (1621—1665)*

3

4

Таляри Західної Європи з монетних скарбів України *(продовження)*:
3 — левендальдер, *1660 р., Голландська республіка, Утрехт;*
4 — таляр, *1638 р., Священна Римська імперія, Брауншвейг, Авґуст (1598—1666)*

5

6

Таляри Західної Європи з монетних скарбів України *(продовження)*:
5 — таляр, *1641 р., Річ Посполита, Володислав IV (1632—1648)*;
6 — таляр, *1693 р., Священна Римська імперія, Леопольд I (1658—1705)*

7

8

Таляри Західної Європи з монетних скарбів України *(закінчення)*:
7 — таляр, *1601 р., Етрурія-Тоскана, Піза, Фердінандо (1587—1609)*;
8 — ріксдальдер, *1620 р., Голландська республіка, Західна Фризія*

1	2	3
III. Бранденбург, Георг Вільгельм (1619—1640)	1. Драйпелькер, 1621(1), 1622(2), 1623(3), 162...(1), 16...4(1)	8
IV. Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1621—1632)	1. Драйпелькер м. Ельбінга, 1623(2), 1625(1), 162...(1), 1630(3), 1632(2), 1633(10), 163....(1)	20
	2. Драйпелькер м. Риги, 1622(1), 1624(3), 16...3(1), 16...(6)	11
Христина (1632—1654)	1. Драйпелькер м. Ельбінга, 1633(1), 1635(3), 16...5(2), 16...(1)	7
	2. Драйпелькер м. Риги, 1648(1)	1
V. Московське царство, Олексій Михайлович (1645—1676)	Єфимки на талярах:	
	1. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621), Фландрія (1)	1
	2. Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, 1636(1)	1
	3. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, 1637(1)	1
	4. Філіпп IV, Брабант (1)	1
	5. Голландська республіка, Гельдерн, 1644(1), 16...(1)	2
	6. Голландська республіка, м. Давентер (1)	1
	7. Голландська республіка, м. Кампен, 16...9(1)	1
	8. Голландська республіка, Західна Фризія, 1591(1), 1597(1), 16...4(1)	3
	9. Голландська республіка, Фризія, 1607(1), 1619(1)	2
	10. Голландська республіка, Утрехт, 16...(1)	1
	11. Св. Римська імперія, Рудольф II (1576—1612), 16...(1)	1
	12. Св. Римська імперія, Фердінанд II (1619—1637), 1624(1), 16...(1)	2
	13. Брауншвейг, Август II (1598—1666), 1636(1)	1
	14. Брауншвейг, Християн Людвиг (1641—1665), 1651(1)	1
	15. Брауншвейг, Фрідріх Ульріх (1613—1634), 1617(1), 1633(1)	2
	16. Саксонія, Маврикій (1547—1553), 1651(1)	1
	17. Ангальт, 1624(1)	1
	18. м. Аугсбург, 1626(1)	1
	19. Гамбург, (1)	1
	20. м. Нюрнберг, 1622(1), 1626(1)	2
	21. м. Штральзунд, 1640(1)	1
	22. Зальцбург, 1623(1)	1
	23. Річ Посполита, Сигізмунд III (1587—1632), 1631(1)	1
VI. Голландська республіка		
1) Гельдерн	1. Левендальдер, 1641(1), 1647(1), 16...(1)	3
2) Західна Фризія	1. Левендальдер, 1636(1), 1641(2), 1648(1)	4
	2. Ріксдальдер, 1621(1)	1

1	2	3
3) Зеландія	1. 1/2 ріксдальдера, 1651(1)	1
	2. Ріксдальдер, 1620(1), 1623(1)	2
4) м. Зволле	1. Левендальдер, 1644(1), 1646(1)	2
5) м. Кампен	1. Левендальдер, 1647(1), 1648(2), 1649(1)	4
	2. Флорин часу Матіяша (1612—1619)	1
6) Утрехт	1. Левендальдер, 1639(1), 1649(1)	2
	2. 1/2 ріксдальдера, 16...(1)	1
VII. Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621)		
1) Брабант	1. Таляр (патаґон) (2)	2
Філіпп IV (1621—1665)		
1) Брабант	1. Таляр (патаґон), 1632(1), 1637(1), 1638(1)	3
2) Фландрія	1. 1/2 таляра, 1645(1)	1
VIII. Св. Римська імперія, Фердінанд II (1619—1637)		
1) Богемія	1. Таляр, 1623(1)	1
2) Брауншвейґ, Авґуст II (1598—1666)	1. Таляр, 1648(1)	1
3) м. Ембден	1. Флорин часу Фердінанда II (1619—1637) (3)	3
	2. Флорин часу Фердінанда III (1637—1657) (1)	1
4) Ольденбурґ, Антон Гюнтер (1603—1667)	1. Флорин	1
IX. Іспанське королівство	1. Обрізаний таляр — 8 реалів, поч. XVII ст.	2

Пекарський скарб був знайдений 1963 р. Повністю до музею не надійшов. 359 монет потрапили до Київського університету, 12 — до Державного історичного музею. Лише у вересні 1989 р. університет передав музею 359 монет та речі, що були знайдені в цьому скарбі: козацькі поясні набори, ківш для пиття меду, ложку, ланцюжки та персні.

Наймолодщі монети скарбу — єфимки Олексія Михайловича (1645—1676) 1655 р. У скарбі 27 талярів, 6 флоринів та 30 єфимків.

Серед талярів найстарішими є патаґони Альберта та Ізабелли, наймолодшими — левендальдери 1649 р. м. Кампена Голландської республіки.

Серед єфимків найстаріший таляр — саксонський, Маврикія (1547—1553); наймолодший — таляр 1651 р. Християна Людвига (1641—1665), Брауншвейґ.

Монетний склад цього скарбу добре ілюструє грошовий обіг Лівобережної України другої половини XVII ст., надзвичайно складний, з великою кількістю найрізноманітніших номіналів мало не усіх країн Європи.

Нарівні з ріксдальдерами та левками Голландської республіки, патаґонами Іспанських Нідерландів, талярами Священної Римської імперії помітне місце у скарбі займають єфимки — західноєвропейські таляри з контрамаркою московського царя Олексія Михайловича.

У 1655 р. уряд Олексія Михайловича вдався до контрасигнування західноєвропейських талярів, щоб випустити їх на ринок Московського царства, у якому не було іноземних монет. Таляр з вибитими на ньому двома клеймами (лицевим круглим штемпелем звичайної копійки і прямокутним штампом з датою “1655”) дістав назву “єфимка с признаком”.

Таким чином намагалися створити монету, придатну для платні російським солдатам, що стояли в Україні.

Контрасигнування талярів було припинене того ж 1655 р., а у 1659 р., їх обіг заборонено.

Ці монети викупили в населення за мідні гроші.

Таблиця 17

Список скарбів за хронологією монетного складу

Місце знахідки скарбу	Дата наймолодшої монети	Кількість монет	Кількіст талярів	Дати талярів
1	2	3	4	5
1. с. Великі Єрчики, Сквирський р-н, Київська обл.	1621 р.	1177	2 (0,2 %)	1601, 1620
2. с. Уладівка, Хмільницький р-н, Вінницька обл.	1627 р.	214	7 (3 %)	1522—1564 (2) 1567; 1573; 1578; 1582, 1593
3. с. Калита, Броварський р-н, Київська обл.	1648 р.	67	1 (1,5 %)	1622
4. ст. Березань, Баришівський р-н, Київська обл.	1649 р.	2190	3 (0,1 %)	1644, 1648(2)
5. м. Коростишів, Коростишівський р-н, Житомирська обл.	1650 р.	995	17 (1,7 %)	1599—1621; 1622(2); 1646; 1647; 1648(8), 1649(3); 1650
6. с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655 р.	370	27(7,3 %) 30 єфимків (8,1 %)	(1599—1621)(2); початок XVII ст. (2); 1620, 1621; 1623(2); 1632; 1636; 1637; 1638; 1639; 1641(3); 1644; 1646, 1647(2), 1648(4); 1649(2); 16...
7. с. Бортники, Фастівський р-н, Київська обл.	1660 р.	56	3(5,4 %)	1623; 1655; 1660
8. с. Пологи, Васильківський р-н, Київська обл.	1664 р.	1134	1 єфимок (0,1 %)	1599—1621; 1638; 1641; 1651; 1664
9. с. Меджибіж, Летичівський р-н	1666 р.	27	11 (40,7)	1609; 1617(2); 1637; 1640; 1645; 1647; 1648; 1651(2); 1666

1	2	3	4	[illegible]
10. м. Козелець, Козелецький р-н, Чернігівська обл.	1668 р.	531	1 флорин (0,2 %)	1603—1667
11. с. Красилівка, Овруцький р-н, Житомирська обл.	1672 р.	4	1 (25 %)	1672
12. с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692 р.	499	6 (1,2 %)	1648; 1660; 1665; 1674; 1679; 1692
13. м. Радомишль, Радомишльський р-н, Житомирська обл.	1701—1713 рр.	174	2 (1,2 %)	1658; 1692
14. с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719 р.	312	23 (7,4 %)	(1599—1621) (3); 1622 1623; 1626; 1655; 1659; 1660; 1663; 1664(2); 1665(2); 1672; 1674; 1676; 1677; 1693(2); 1694; 1695; 1699
15. с. Красне, Білоцерківський р-н, Київська обл.	1761 р.	920	2 (0,2 %)	1621; 1654

Таблиця 18

Список талярів за хронологією

№	Назва країни	Дата таляра	Місце знахідки скарбу	Дата наймолодшої монети скарбу
1	2	3	4	5
1.	Св. Римська імперія, Австрія, Тіроль, Фердінанд I (1522—1564), таляр	1522—1564	с. Уладівка, Хмільницький р-н, Вінницька обл.	1627
2.	Св. Римська імперія, Австрія, Ельзас, Фердінанд I (1522—1564), таляр	1522—1564	-,,-	-,,-
3.	Іспанські Нідерланди, Філіпп II (1556—1598), Гельдерн, патаґон	1567	-,,-	-,,-
4.	Св. Римська імперія, Брауншвейг, Вольфґанґ (1551—1595), Філіпп II (1551—1596), таляр	1573	-,,-	-,,-
5.	Св. Римська імперія, Брауншвейг, Юлій (1568—1589), таляр	1578	-,,-	-,,-
6.	Св. Римська імперія, Мансфельд, Петер Ернст (1532—1609), Йоганн Альбрехт (1531—1586), Йоганн Гойєр (1532—1585), таляр	1582	-,,-	-,,-

1	2	3	4	5
7.	Трансільванія, Сиґізмунд Баторій (1585—1602), таляр	1593	-„-	-„-
8.	Тосканське герцоґство, Фернандо (1587—1609), таляр	1601	с. Великі Єрчики, Сквирський р-н, Київська обл.	1621
9.	Голландська республіка, Зеландія, левендальдер	1609	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
10.	Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621), патаґон	з 1612 по 1621	с. Пологи, Васильківський р-н, Київська обл.	1664
11.	Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621), патаґон	1612—1621	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
12—14.	Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла, (1599—1621), патаґон (3)	1612—1621	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
15—16.	Іспанські Нідерланди, Альберт та Ізабелла (1599—1621); патаґон (2)	1612—1621	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
17—18.	Іспанське королівство, 8 реалів (таляр) (2)	поч. XVIII ст.	-„-	-„-
19—20.	Голландська республіка, Оверіссель, левендальдер (2)	1617	Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
21.	Голландська республіка, Західна Фризія, ріксдальдер	1620	с. Великі Єрчики, Сквирський р-н, Київська обл.	1621
22.	Голландська республіка, Зеландія, ріксдальдер	1620	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
23.	Св. Римська імперія, Австрія, Тіроль, Леопольд (1619—1632), таляр	1621	с. Красне, Білоцерківський р-н, Київська обл.	1761
24.	Голландська республіка, Західна Фризія, ріксдальдер	1621	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
25—26.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон (2)	1622	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
27.	Швейцарія, м. Сен-Гален, таляр	1622	с. Калита, Броварський р-н, Київська обл.	1648

1	2	3	4	5
28.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1622	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
29.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Бурґундія, патаґон	1623	с. Бортники, Фастівський р-н, Київська обл.	1660
30.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1623	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
31.	Голландська республіка, Зеландія, ріксдальдер	1623	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
32.	Св. Римська імперія, Фердінанд II (1619—1637), Богемія, таляр	1623	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
33.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Бурґундія, патаґон	1626	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
34.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1632	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
35.	Голландська республіка, Західна Фризія, левендальдер	1636	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
36.	Голландська республіка, Західна Фризія, левендальдер	1637	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
37.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1637	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
38.	Св. Римська імперія, Брауншвейг, Авґуст (1598—1666), таляр	1638	с. Пологи, Васильківський р-н, Київська обл.	1664
39.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1638	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
40.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1639	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
41.	Голландська республіка, Західна Фризія, левендальдер	1640	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
42.	Річ Посполита, Владислав IV (1632—1648), таляр	1641	с. Пологи, Васильківський р-н, Київська обл.	1664
43.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1641	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
44—45.	Голландська республіка,			

1	2	3	4	5
	Західна Фризія, левендальдер (2 од.)	1641	-„-	-„-
46.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1644	ст. Березань, Баришівський р-н, Київська обл.	1649
47.	Голландська республіка, м. Зволле, левендальдер	1644	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
48.	Голландська республіка, Голландія, левендальдер	1645	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
49.	Голландська республіка, м. Зволле, левендальдер	1646	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
50.	Голландська республіка, м. Зволле, левендальдер	1646	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
51.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1647	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
52.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер	1647	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
53.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер	1647	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
54.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1647	-„-	-„-
55.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер	1648	ст. Березань, Баришівський р-н, Київська обл.	1649
56.	Голландська республіка, м. Зволле, левендальдер	1648	ст. Березань, Баришівський р-н, Київська обл.	1649
57—60.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер (4)	1648	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
61—64.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер (4)	1648	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
65.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1648	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
66.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Турне, патагон	1648	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692
67.	Голландська республіка, Західна Фризія, левендальдер	1648	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655

1	2	3	4	5
68—69.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер (2)	1648	-„-	-„-
70.	Св. Римська імперія, Брауншвейг, Авґуст II (1598—1666), таляр	1648	-„-	-„-
71.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер	1649	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
72.	Голландська республіка, Зеландія, левендальдер	1649	-„-	-„-
73.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1649	-„-	-„-
74.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1649	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655
75.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер	1649	-„-	-„-
76.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1650	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
77.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1651	с. Пологи, Васильківський р-н, Київська обл.	1664
78.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1651	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
79.	Голландська республіка, Західна Фризія, левендальдер	1651	-„-	-„-
80.	Св. Римська імперія, Австрія, Тіроль, Карл Фердінанд (1632—1662), таляр	1654	с. Красне, Білоцерківський р-н, Київська обл.	1761
81.	Голландська республіка, м. Зволле, ріксдальдер	1655	с. Бортники, Фастівський р-н, Київська обл.	1660
82.	Іспанські Нідерланди, Філіпп II (1621—1665), Брабант, патаґон	1655	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
83.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, патаґон	1658	м. Радомишль, Житомирська обл.	1701—1713
84.	Голландська республіка, м. Зволле, ріксдальдер	1659	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
85.	Голландська республіка, Утрехт, левендальдер	1660	с. Бортники, Фастівський р-н, Київська обл.	1660

1	2	3	4	5
86.	Голландська республіка, Оверіссель, ріксдальдер	1660	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
87.	Голландська республіка, Голландія, ріксдальдер	1660	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692
88.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, патаґон	1663	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
89—90.	Голландська республіка, Голландія, ріксдальдер (2)	1664	-„-	-„-
91.	Голландська республіка, м. Кампен, левендальдер	1664	с. Пологи, Васильківський р-н, Київська обл.	1664
92.	Іспанські Нідерланди, Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, патаґон	1665	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
93.	Франція, Людовік XIV (1643—1715), екю	1665	-„-	-„-
94.	Голландська республіка, м. Зволле, левендальдер	1665	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692
95.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1666	с. Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.	1666
96.	Голландська республіка, Західна Фризія, ріксдальдер	1672	с. Красилівка, Овруцький р-н, Житомирська обл.	1672
97.	Голландська республіка, Голландія, ріксдальдер	1672	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
98.	Голландська республіка, Голландія, ріксдальдер	1674	-„-	-„-
99.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	1674	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692
100.	Голландська республіка, Утрехт, ріксдальдер	1676	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
101.	Голландська республіка, м. Кампен, ріксдальдер	1677	-„-	-„-
102.	Голландська республіка, Утрехт, ріксдальдер	1679	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692
103.	Голландська республіка, Утрехт, ріксдальдер	1692	м. Радомишль, Житомирська обл.	1701—1713
104.	Голландська республіка, Оверіссель, левендальдер	1692	с. Стара Басань, Бобровицький р-н, Чернігівська обл.	1692

1	2	3	4	5
105.	Св. Римська імперія, Леопольд I (1658—1705), таляр	1693	с. Човгузів, Теофіпольський р-н, Хмельницька обл.	1719
106.	Голландська республіка, Гельдерн, ріксдальдер	1693	-,,-	-,,-
107.	Голландська республіка, Голландія, ріксдальдер	1694	-,,-	-,,-
108.	Голландська республіка, Західна Фризія, ріксдальдер	1695	-,,-	-,,-
109.	Голландська республіка, Оверіссель, ріксдальдер	1699	-,,-	-,,-
110.	Голландська республіка, Гельдерн, левендальдер	16...	с. Пекарі, Канівський р-н, Черкаська обл.	1655

Таблиця 19

Список талярів за географічно-хронологічною ознакою

Назва країни	Дата таляра	Місце знахідки скарбу	Дата наймолодшої монети скарбу
1	2	3	4
I. Голландська республіка Гельдерн			
1. Левендальдер	1641	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
2. Левендальдер	1647	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
3—6. Левендальдер (4)	1648	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
7. Левендальдер	1648	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
8. Левендальдер	1651	с. Пологи, Київська обл.	1664
9. Левендальдер	1651	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
10. Левендальдер	1666	-,,-	-,,-
11. Левендальдер	1674	с. Стара Басань, Чернігівська обл.	1692
12. Ріксдальдер	1693	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
13. Левендальдер м. Кампен	16...	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
14. Левендальдер	1647	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
15. Левендальдер	1647	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
16. Левендальдер	1648	ст. Березань, Київська обл.	1649
17—20. Левендальдер (4)	1648	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
21—22. Левендальдер (2)	1648	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
23. Левендальдер	1649	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
24. Левендальдер	1649	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
25. Левендальдер	1664	с. Пологи, Київська обл.	1664

1	2	3	4
26. Ріксдальдер, Західна Фризія	1677	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
27. Ріксдальдер	1620	с. В. Єрчики, Київська обл.	1621
28. Ріксдальдер	1621	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
29. Левендальдер	1636	-„-	-„-
30. Левендальдер	1637	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
31. Левендальдер	1640	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
32—33. Левендальдер (2)	1641	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
34. Левендальдер	1648	-„-	-„-
35. Левендальдер	1651	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
36. Ріксдальдер	1672	с. Красилівка, Житомирська обл.	1672
37. Ріксдальдер, Утрехт	1695	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
38. Левендальдер	1639	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
39. Левендальдер	1644	ст. Березань, Київська обл.	1649
40. Левендальдер	1647	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
41. Левендальдер	1649	-„-	-„-
42. Левендальдер	1649	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
43. Левендальдер	1650	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
44. Левендальдер	1660	с. Бортники, Київська обл.	1660
45. Ріксдальдер	1676	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
46. Ріксдальдер	1679	с. Стара Басань, Чернігівська обл.	1692
47. Ріксдальдер, Голландія	1692	м. Радомишль, Житомирська обл.	1701—1713
48. Левендальдер	1645	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
49. Ріксдальдер	1660	с. Стара Басань, Чернігівська обл.	1692
50—51. Ріксдальдер (2)	1664	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
52. Ріксдальдер	1672	-„-	-„-
53. Ріксдальдер	1674	-„-	-„-
54. Ріксдальдер, м. Зволле	1694	-„-	-„-
55. Левендальдер	1644	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
56. Левендальдер	1646	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
57. Левендальдер	1646	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
58. Левендальдер	1648	ст. Березань, Київська обл.	1649
59. Ріксдальдер	1655	с. Бортники, Київська обл.	1660
60. Ріксдальдер	1659	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
61. Левендальдер, Оверіссель	1665	с. Стара Басань, Чернігівська обл.	1692
62—63. Левендальдер (2)	1617	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
64. Ріксдальдер	1660	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
65. Левендальдер	1692	с. Стара Басань, Чернігівська обл.	1692
66. Ріксдальдер, Зеландія	1699	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719

1	2	3	4
67. Левендальдер	1609	с. Меджибіж, Хмельницька обл.	1666
68. Ріксдальдер	1620	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
69. Ріксдальдер	1623	-„-	-„-
70. Левендальдер	1649	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
II. Іспанські Нідерланди			
71. Філіпп II (1556—1598), Гельдерн, патаґон	1567	с. Уладівка, Вінницька обл.	1627
72. Альберт та Ізабелла (1599—1621), патаґон	1612—1621	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
73—75. Альберт та Ізабелла (1599—1621), патаґон (3)	1612—1621	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
76—77. Альберт та Ізабелла (1599—1621), патаґон (2)	1612—1621	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
78. Альберт та Ізабелла (1599—1621), патаґон	1612—1621	с. Пологи, Київська обл.	1664
79—80. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1622	м. Коростишів, Житомирська обл.	1650
81. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1622	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
82. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1623	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
83. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1632	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
84. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1637	-„-	-„-
85. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1638	-„-	-„-
86. Філіпп IV (1621—1665), Брабант, патаґон	1665	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
87. Філіпп IV (1621—1665), Бурґундія, патаґон	1623	с. Бортники, Київська обл.	1660
88. Філіпп IV (1621—1665), Бурґундія, патаґон	1626	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
89. Філіпп IV (1621—1665), Турне, патаґон	1648	с. Стара Басань, Чернігівська обл.	1692
90. Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, патаґон	1658	м. Радомишль, Житомирська обл.	1701—1713
91. Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, патаґон	1663	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
92. Філіпп IV (1621—1665), Фландрія, патаґон	1665	-„-	-„-
93—94. Іспанське королівство, 8 реалів (таляр) (2)	поч. XVII ст.	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
95. Св. Римська імперія, Австрія, Тіроль, Фердінанд I (1522—1564), таляр	1522—1564	с. Уладівка, Вінницька обл.	1627

1	2	3	4
96. Св. Римська імперія, Австрія, Леопольд (1619—1632), таляр	1621	с. Красне, Київська обл.	1761
97. Св. Римська імперія, Австрія, Тіроль, Карл Фердінанд (1632—1662), таляр	1654	с. Красне, Київська обл.	1761
98. Св. Римська імперія, Австрія, Ельзас, Фердінанд I (1522—1564), таляр	1522—1564	с. Уладівка, Вінницька обл.	1627
99. Св. Римська імперія, Фердінанд II (1619—1637), Богемія, таляр	1623	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
100. Св. Римська імперія, Брауншвейг, Вольфґанг (1551—1595), Філіпп II (1551—1596), таляр	1573	с. Уладівка, Вінницька обл.	1627
101. Св. Римська імперія, Брауншвейг, Юлій (1568—1589), таляр	1578	-„-	-„-
102. Св. Римська імперія, Брауншвейг, Авґуст II (1598—1666), таляр	1638	с. Пологи, Київська обл.	1664
103. Св. Римська імперія, Брауншвейг, Авґуст II (1598—1666), таляр	1648	с. Пекарі, Черкаська обл.	1655
104. Св. Римська імперія, Мансфельд, Петер Ернст (1532—1609), Йоганн Альбрехт (1531—1586), Йоганн Гойєр (1532—1585), таляр	1582	с. Уладівка, Вінницька обл.	1627
105. Св. Римська імперія, Леопольд I (1658—1705), таляр	1693	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719
106. Трансільванія, Сиґізмунд Баторій (1585—1602), таляр	1593	с. Уладівка, Вінницька обл.	1627
107. Тосканське герцоґство, Фернандо (1587—1609), таляр	1601	с. В. Єрчики, Київська обл.	1621
108. Швейцарія, м. Сен-Гален, таляр	1622	с. Калита, Київська обл.	1648
109. Річ Посполита, Володислав IV (1632—1648), таляр	1641	с. Пологи, Київська обл.	1664
110. Франція, Людовік XIV (1643—1715), екю	1665	с. Човгузів, Хмельницька обл.	1719

Таблиця 20

Кількісний розподіл талярів

Назва країни	Кількість талярів	Загальна кількість талярів
1	2	3
I. Голландська республіка		70:
1. Гельдерн	13	левендальдерів — 49
2. Кампен	13	ріксдальдерів — 21
3. Західна Фризія	11	
4. Утрехт	10	
5. Голландія	7	
6. Зволле	7	
7. Оверіссель	5	
8. Зеландія	4	
II. Іспанські Нідерланди		22
1. Філіпп II (1556—1598)	1	
2. Альберт та Ізабелла (1599—1621)	7	
3. Філіпп IV (1621—1665)	14	
III. Іспанське королівство	2	2
IV. Св. Римська імперія		11
1. Леопольд I (1658—1705) (імператорський таляр)	1	
2. Богемія	1	
3. Брауншвейґ	4	
4. Ельзас	1	
5. Мансфельд	1	
6. Тіроль	3	
V. Трансільванія	1	1
VI. Тоскана	1	1
VII. Швейцарія, м. Сен-Гален	1	1
VIII. Річ Посполита	1	1
IX. Франція	1	1

Отже, у п'ятнадцяти скарбах, які тут розглядаємо, найбільше талярів з провінцій Голландської республіки — 70 одиниць зі 110 одиниць загальної кількости. Причому 49 одиниць — левкові таляри, 21 — ріксдальдери.

Далі йдуть патаґони Іспанських Нідерландів — їх 22 одиниці, з них — 14 одиниць — патаґони Філіппа IV, 7 — Альберта та Ізабелли, та 1 — Філіппа II.

Ще менше талярів Священної Римської імперії — 11 одиниць. З них 4 таляри — князівства Брауншвейґ, 3 — Тіролю, по 1 імператорському, боґемському, ельзаському та мансфельдському талярові.

Виявлено всього по одному талярові Трансільванії, Тосканського герцоґства, швейцарського міста Сен-Гален, Речі Посполитої та Франції.

Якщо у скарбах, які датуються 20-ми — початком 40-х рр. XVII ст. переважають таляри Священної Римської імперії (в Уладівському скарбі всі таляри німецькі крім одного — Іспанських Нідерландів), то у скарбах

після 40-х рр. XVII ст. значну перевагу за кількістю мають таляри Голландської республіки та Іспанських Нідерландів.

Власне іспанські таляри бачимо лише в Пекарському скарбі: це 8 реалів — обрізані таляри (2 одиниці).

У 40-х рр. XVII ст. спостерігається помітний зріст надходжень патаґонів Іспанських Нідерландів, ріксдальдерів та левендальдерів Республіки Сполучених провінцій. На кінець 1640-х рр. ці таляри посіли провідне місце серед західноєвропейської монети.

Як видно з таблиці найбільший відсоток талярів спостерігається у скарбах, що датуються другою половиною XVII—XVIII ст.

М. Котляр називає цей період "золотим віком" талярної монети в Україні. Таляри правили за матеріал для нагромадження скарбів, фіґурували у трансакціях, а також використовувалися в повсякденних операціях купівлі-продажу[3].

Найдавніший скарб з талярами в нашій колекції — скарб зі с. Великі Єрчики, наймолодша монета якого датується 1621 р.

У дослідженні про знахідки монет з XIV—XVII ст. на території України М. Котляр налічує близько 200 скарбів, що мають у своєму складі таляри[4]. Найраніші з них (с. Скибинці Сквирського району Київської області та с. Сарата Саратського району Одеської області) датують другою половиною XVI ст.

Отже, за матеріалами монетних скарбів появу талярів у грошовому обігові України можна датувати останньою чвертю XVI ст. Однак письмові джерела вказують на більш ранню їх появу. Наприклад, у 1567 р. архимандрит Зиманського монастиря (під Володимиром-Волинським) Порфирій мав у скрині "сто талярей, пятдсят золотих чирвоних"[5].

Таляри збереглись в обігу України до кінця XVIII ст. Про це свідчать не лише монетні скарби, а й заходи російського уряду на вилучення талярної монети в населення. Так, у 1789 р. вийшов указ, за яким мита збирались у єфимках "щитая по 1 р. 25 коп. каждой, а за неимением оных в натуре, полагая по 1 р. 50 коп. за каждой российскою серебряною монетой"[6].

Матеріали нумізматичних знахідок засвідчують, що склад маси монет на українських землях у XVI—XVIII ст. був надзвичайно різноманітним. Нарівні з монетами Речі Посполитої в обігу були монети прибалтійських володінь Швеції, Бранденбурзько-Прусської держави, Нідерландів, Священної Римської імперії з її численними світськими та духовними володіннями, Франції, Трансільванії, Італії, Московського царства. Можна сказати, що в грошовому обігові України були монети мало не всіх європейських країн. Проте високий авторитет протягом усього свого існування мали саме таляри. Населення охоче приймало таляри завдяки високій пробі срібла та майже незмінній вазі (до 30 г), що вигідно вирізняло їх на тлі безперервного падіння якости і ваги середньої та дрібної монети, а навіть прямої фальсифікації, до якої вдавалися правителі майже всіх країн.

---

[3] Котляр М. Ф. Нариси...— С. 133.

[4] Див.: Kotlar M. Znaleziska...— 1975.

[5] Котляр М. Ф. Нариси...— С. 78.

[6] ЦДІА України, ф. 118, оп. 1, спр. 28, арк. 1 зв.

Natalia STRYZHAKOVA

THE WESTERN EUROPEAN THALERS IN THE UKRAINIAN TREASURES

The paper examines coin treasures containing thalers from the numismatic collection of the National Museum of Ukrainian History. The reasons why thalers emerged and became the international currency of the late Middle Ages and the New Period have been researched.
Based on a comprehensive analysis of the Ukrainian treasures with thalers (classification and full description of the treasure contents and the thalers by the geographical and chronological principles), the author concludes that thalers appeared in circulation in Ukraine by the last quarter of the 16th century, though the written sources indicate an earlier date. Thalers circulated in Ukraine until the end of the 18th century. The thalers from the provinces of Holland Republic, Spanish Netherlands and German (Holy Roman) Empire, Transylvania, Tuscany Dukedom, Switzerland and Poland have been the most widespread in Ukraine.
Judging from numismatic treasures the author argues that coins in the Ukrainian lands in the 16th—18th centuries were of great variety. Coins of almost all European countries participated in Ukrainian monetary circulation. However, thalers were the most prized.

Нестор КОЗІЙ

МЕДАЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ І ПРОМИСЛОВИХ ВИСТАВОК ГАЛИЧИНИ ТА БУКОВИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Українці, будучи позбавленими тривалий час національної державности, практично не мали можливости відзначати важливі події та явища історії власними державними медалями. Однак, розглядаючи мистецькі здобутки у фалеристиці, що стосуються наших земель, та вникаючи у зміст і хронологію появи цих здобутків, приходимо до висновку, що багато з них безпосередньо пов'язані з історією українського народу й України.

У той же час у монографіях, присвячених як українській історичній тематиці, так і суміжним історичним наукам майже немає досліджень про медальєрні пам'ятки XIX — початку XX ст., зокрема, про медалі, присвячені серії господарських та етнографічних виставок, що відбулися у Галичині й Буковині. На щастя, ці пам'ятки збереглись у натурі — в музейних і приватних збірках.

У другій половині XIX ст. підприємці та інтеліґенція висунули програму розвитку економіки Галичини. Під тиском зацікавлених сил, які протестували проти чужинецької експлуатації господарства Галичини, Крайовий сейм ухвалив заходи, спрямовані на підвищення загальної та фахової освіти населення, додаткове фінансування економіки, поліпшення стану ґрунтів і розширення мережі шляхів. Здійснення цих заходів привело до підвищення продуктивности сільського господарства, розвитку традиційних та нових видів промислів, зокрема нафтового й хімічного, підвищення культури населення. Отже, з'явилась потреба експонувати й рекламувати крайову продукцію, і не тільки в межах країв, а й у всій державі.

Найповніше задовольняли цю потребу в Галичині й Буковині крайові господарські виставки, у яких брали участь українці, часто як співзасновники та організатори. Українське населення не мало змоги здобувати господарські знання зі спеціальної літератури через брак коштів та низький рівень освіти. Тільки заможніші користали з такої господарської преси, як "Добрі ради", "Господарь и промышленникъ", а згодом — "Економіст" та "Господарська часопись". Тому для українців участь у крайових виставках була доброю нагодою набути передового досвіду господарювання на нових засадах, реально оцінити вартість своєї продукції, згуртувати продуктивні сили, а водночас виразити свою національну самобутність та культуру.

1/2 19 589-6

Влаштована з ініціативи Галицького господарського товариства Перша хліборобсько-промислова вистава 1877 р. у Львові була вельми скромна і мала характер суто польський. Та все ж її господарське значення для краю було помітне — вона дала поштовх до економічного та промислового розвитку Галичини.

Використавши допомогу Росії для ширення своєї популярности серед українців, москвофільське Товариство ім. Качковського влаштувало 1880 р. Господарсько-етнографічну виставку в Коломиї. Відтоді крайові виставки, присвячені здобуткам народного господарства й культури, стали традиційними. Від 1892 р. до першої світової війни в Галичині й Буковині відбулось десять таких виставок.

Щоб дати хоч приблизне уявлення про характер тих виставок та внесок у них українського населення, коротко перелічимо головні експонати виставок у Коломиї 1880 р. та у Львові 1894 р.

Виставка в Коломиї була розміщена в павільйоні на 253 кв. м та на майдані довкола павільйону. В 11 відділах павільйону експонувалось крайову продукцію: плоди городів та полів, продукти переробки плодів, корисні копалини, вироби ремісничих промислів, різьби, вишивки та оправи книг. На майдані були представлені сільськогосподарські машини й знаряддя, церковні дзвони, моделі вуликів та худоба.

Загальна крайова виставка 1894 р. у Львові була зорганізована на державному рівні. Її ґарантійний фонд становив 200 тисяч ґульденів. Займаючи 1300 арів, вона налічувала понад 130 павільйонів, в яких була зосереджена в широкому асортименті лісова, гірнича, хімічна, нафтова та будівельна продукція. Українці експонували свої вироби в павільйонах городництва-садівництва, харчових та дерев'яних виробів, декоративної кераміки і продукції ремісничих промислів. Надбання української культури було представлене в літературно-фотомистецькому та етнографічному павільйонах, а церковне мистецтво — в павільйоні у вигляді гуцульської церкви.

Більшість згаданих виставок мала загальнодержавне господарське та культурне значення. Тому на їх честь крайові ради Галичини й Буковини випустили пам'яткові й нагородні медалі.

На той час придворними медальєрами у Відні були К. Радницький, Й. Таутенгайн, А. Шарф, С. Шварц, Ф.-К. Павлик, П. Брейтгут, Р. Маршаль та Швердтнер. Серед їхніх праць варто відзначити найкращі медалі К. Радницького, присвячені А. Замойському на честь відкриття пароплавства на Віслі, Л. Сапезі — від галичан, С. Потоцькій — від краків'ян та В. Дідушицькому — від учасників Рільничо-промислової вистави 1877 р. у Львові. Авторами більшости медалей, присвячених виставкам у Галичині, були львівські медальєри А. Шиндлер, Н. Штернберг та Г. Шапіра.

При поділі медалей за призначенням було закладене твердження, що до пам'яткових належать медалі, на яких є всі ознаки, що характеризують виставку, але нема написів про зміст та ранґ нагороди. Однак, мабуть, не завжди цього розмежування додержували, бо окремі срібні пам'яткові медалі могли використовувати і як нагороди.

Першу рільничо-промислову виставу у Львові 1877 р. увічнив Н. Штернберг в цинковій медалі, Д.— 37,5 мм, яка в класичному стилі прославляє досягнення науки, впроваджені в господарство. Алегорична композиція зображає грецьку богиню Афіну — опікунку наук і мистецтв,

промислу та ремесел. У лівій руці вона тримає колосся — плоди землі, а правою спирається на вулик. Її оточують рільничі та промислові знаряддя праці й паротяг. Композиція навіює думку про перевагу розвитку промисловости над сільським господарством. Зворотний бік медалі прикрашено крайовим гербом Галичини та зображенням головного павільйону виставки. Написи на медалі подані тільки польською мовою.

Цій же виставі присвятив свою, теж виконану в класичному стилі бронзову медаль, Д.— 55,7 мм, Г. Радницький. Зміст її він розкрив надзвичайно просто, хоч і не створив за допомогою композиції повноцінного образу виставки. На аверсі автор вмістив у вінку з лаврової та дубової гілок повернену вліво заквітчану колоссям пшениці дівочу голову з кучерями та зірочкою над нею. На зворотному боці видно перев'язаний стрічками лавровий вінок з картушами, на яких зображено символи гірництва, транспорту, техніки та ремесла, і напис польською мовою.

Різновидом цієї медалі є нагорода для працівників виставки, яка відрізняється від попередньої медалі тим, що виконана з т. зв. "білого металу", а замість вінка має напис: "DLA WSPÓŁPRACOWNIKÓW".

У порівнянні з попередніми дуже скромний вигляд має медаль Д. 35 мм з цинку або бронзи Г. Шапіри, присвячена Господарсько-етнографічній виставці 1880 р. в Коломиї, хоча цю виставку відвідав монарх Франц Йосиф I, на що вказує напис. На аверсі у вінку з лаврової та дубової гілок зображений герб Коломиї на щиті французької форми, увінчаному короною,— половина двоголового орла поряд з половиною поля, густо заштрихованого вертикальними лініями. Написи про виставку подано лише польською мовою, хоч вона була зорганізована з ініціативи українського товариства.

Рільничо-промисловій виставі 1882 р. в Перемишлі присвятив срібну медаль, Д.— 41 мм, Ф. Лайсек. Додержуючи традицій класицизму, він в алегоричній композиції лаконічно висловив похвалу здобуткам плуга й молота: з піднятим вінком жінка в легкій сукні тримає молоток, опертий на ковадло, перед яким розміщено трикутник та колоски пшениці. Зворотний бік медалі оздоблено лавровим вінком, у якому вміщено напис: "MEDAL ZASŁUGI", котрий підтверджує, що медаль служила нагородою.

На ознаменування цієї ж виставки Й. Таутенгайн викарбував у класичному стилі бронзову медаль, Д.— 57 мм, на аверсі якої зображено голову Франца Йосифа I в лавровому вінку, голова повернена праворуч. На зворотнім боці алегорична сцена зображає ангела, який кладе вінок зі стрічками на голову дівчини у довгій сукні з короткими рукавами. Вона, сидячи на постаменті, спирається рукою на молоток, опертий на ковадло, за яким видно прядку. Праворуч лежить сувій та стоять оперті до постаменту книжка й механічне колесо. Автор, не відступаючи від традиції, зображає як головну постать жінку, видно, символічно підкреслюючи господарську важливість переважного розвитку промисловости. Напис німецькою мовою: "EHRENPREIS K. K. HANDELS — MINISTERIUM IN WIEN" — свідчить про те, що медаль була почесною нагородою міністерства торгівлі австрійського уряду. Про належність медалі до вже згаданої виставки дізнаємось з напису на гурті — "WYSTAWA W PRZEMYŚLU 1882".

Від медалі, випущеної до виставки 1880 р. в Коломиї, олов'яна медаль Г. Шапіри, яку він присвятив Виставі бджолярсько-городничій та домашнього промислу 1884 р. в Тернополі, відрізняється головно матеріалом, назвою виставки та гербом Тернополя — на щиті французької форми вміщено шестипроменеву зірку над місяцем-молодиком, який лежить.

Подібною за композицією до попередньої медальєр Швердтнер за сюжетом Ромштофера викарбував бронзову медаль, Д.— 50,4 мм — на честь Господарської вистави 1886 р. в Чернівцях. У центрі аверса вміщено герб Чернівців: на горностаєвій мантії під королівською короною — щит французької форми, на якому зображено голову корови та три шестипроменеві зірочки. Герб оточує вінок зі зв'язаних стрічкою стебел пшениці та букової гілки, що говорить про відмову автора від традиції на користь крайових символів добробуту й певности. Зворотний бік цікавий написами румунською, німецькою та українською мовами — "MERITU-LUI", "DEM VERDIENSTE", "ЗАСЛУЗѢ", розміщеними у стилізованому хресті, що утворився від з'єднання декоративних дужок. У кутах хреста подано символи рільництва, лісництва, техніки та гірництва. Композицію оточують написи "EXPOSITIUNE" (рум.), "AUSSTELLUNG" (нім.), "ВЫСТАВКА" "CZERNOWITZ 1886", а між ними розміщено орнаментальнii знаки. Ця медаль не тільки підтверджує участь українців у виставці, а й засвідчує повагу до їхньої національної гідности.

Виставу будівельного промислу 1892 р. у Львові увічнив у класичній медалі з бронзи (другий варіант — з "білого металу"), Д.— 50 мм, медальєр А. Шиндлер. Алегоричний образ переконливо символізує динамічний розвиток будівництва: жінка в легкій сукні, подібна до римської богині в хітоні, сміливо крокує вліво з вимірними приладами будівельників. Поруч неї дівчинка несе план будівлі, а хлопчик — капітель колони. На зворотному боці медалі розміщено в лавровому вінку стилізований герб Львова на щиті німецької форми з круговим написом польською мовою про виставку.

Загальній крайовій виставі 1894 р. у Львові присвячено велику серію пам'яткових та нагородних медалей.

Найцікавішою з них є бронзова медаль з вушком, Д.— 33,5 мм, яку невстановлений автор виконав у реалістичному стилі, на відміну від переважної більшости розглянутих зразків. На аверсі медалі зображено жінку в довгій сукні та плащі, яка сидить на постаменті, спершись правою рукою на голову лева, якою завершений щит, а ліву — подавши чоловікові, що стоїть, піднявши вгору палаючий смолоскип. Ліворуч від них видно ковадло з молотом, а нижче — сніп, праворуч — палітру з пензлями й дзбанок на розстеленій тканині. Композицію оточує напис: "ЗАГАЛЬНА ВИСТАВА КРАЄВА У ЛЬВОВІ 1894". Слово "краєва" замість "краєва" свідчить, що медаль виконав неукраїнець. У композиції вперше використано чоловічу постать, яка символізує освіту.

Середину реверса медалі займає зображення головного павільйону виставки, вище та нижче від якого розміщено частини півкруглого напису: "ПІД ПРОТЕКТОРАТОМ НАЙЯСНІЙШОГО ЦІСАРЯ І КОРОЛЯ ФРАНЦ ЙОСИФА І". Такі медалі були призначені для українців — учасників виставки, мабуть, як нагороди, і носили їх на стрічках. Оскільки в збірках колекціонерів вони трапляються найчастіше, можна припустити, що тираж їх випуску був досить значний. Відома також медаль,

аналогічна щойно описаній за композицією, формою та зображенням, тільки з написами польською мовою.

Аверс першої пам'ятковоїмедалі, Д.— 50 мм, яку присвятив львівській виставі 1894 р. А. Шиндлер, аналогічний аверсу медалі на честь виставки будівничого промислу 1892 р. В центрі зворотного боку медалі є напис польською мовою про виставку, оточений лавровим вінком, на якому зображені на овальних щитах символи столярства, різьбярства, музики, образотворчого мистецтва, механіки, золотарства, друку та ливарства. Композиція аверса медалі промовисто символізує розвиток будівництва, але характер загальної крайової виставки, на якій були показані експонати з багатьох ділянок народного господарства й культури, не віддзеркалила.

Друга медаль А. Шиндлера, виконана з бронзи, Д.— 63,5 мм, представляє на аверсі реалістичну композицію, яка алегорично виражає ідею об'єднання продуктивних сил Галичини. Дві жінки в легких сукнях, які, сидячи, подали собі руки, одна — з дзбанком, а друга — з палітрою, символізують творчу єдність, звільнення від важкої праці селян та митців. На задньому плані зображено косаря, що спирається на одну з двох корів. Ця частина сцени мала демонструвати здобутки у тваринництві. Внизу композиції розміщено картуш, обв'язаний в нижній частині стрічкою з помпонами. На картуші — овальний щит, на якому зображено сніп пшениці. Такою презентативною оздобою автор, мабуть, хотів підкреслити особливу цінність для Галичини хліборобства. Аверс медалі карбував А. Попель.

Зворотний бік медалі мало чим відрізняється від реверса попередньої медалі. Тут основний напис польською мовою про виставку облямовує орнаментована смуга, на якій у восьми овалах з оздобами розміщені символи головних галузей господарства та культури краю — рільництва, ремесла, письменства й музики, торгівлі, лісового господарства, будівництва, образотворчого мистецтва та промислів.

Серед медалей на честь львівської вистави 1894 р. винятковим образним багатством привертає увагу срібна медаль, Д.— 63 мм, яку виконали в класичному стилі К. Ґошен та Г. Нох. На аверсі зображено величаву й поетичну сцену. В променях світла напівоголена жінка з крилами на руках сидить на підвищенні та кладе вінки на голови двох так само оголених жінок, які сидять і повернені одна до одної: праворуч — та, що оперта ліктем на ковадло, з молотком у другій руці, ліворуч — друга з палітрою та пензликом. Довкола і нижче жінок розміщено знаряддя виробництва — прес, плуг, зубчаті колеса тощо. Ще нижче відтворено мініатюрну панораму виставки.

В алегоричній композиції цієї медалі втілено цілеспрямований образ: опікунка проґресу — австрійська монархія нагороджує промисловість та культуру Галичини за визначні досягнення, представлені в експозиції вистави.

Реверс медалі не складний — за зігненою пальмовою гілкою подано напис про виставу польською мовою. З огляду на цінність композиції та матеріалу медаль служила за почесну нагороду.

Й. Таутенгайн присвятив львівській виставці срібну медаль, Д.— 57 мм як почесну нагороду міністерства торгівлі австрійського уряду. За композицією та змістом вона аналогічна медалі на честь виставки 1886 р. в

Чернівцях, тільки має інший напис на реверсі й гурті. Друга срібна медаль Й. Таутенгайна на честь цієї вистави (Д.— 40 мм) вирішена в класичному стилі — традиційно та дуже просто. На аверсі зображено портрет Франца Йосифа I, голова повернута вправо та вміщено напис про його титули латиною, а на зворотному боці — герб Австро-Угорщини та напис польською мовою про виставку. Слова "NAGRODA PAŃSTWOWA" свідчать про те, що медаль була державною нагородою.

Ювілейній виставі 1902 р. Політехнічного товариства у Львові присвячено бронзову медаль, Д.— 50 (автор не встановлений). На аверсі — звернена вправо дівчина в легкій сукні, вишитій спереду квітами, з квіткою у волоссі прожектором освітлює промисловий краєвид міста, лівою рукою піднявши лаврову гілку. Ця алегорія реалістично відображає визначні здобутки та перспективу розвитку промисловости Львова завдяки поширенню політехнічної освіти. Довгий напис дещо знижує відчуття простору панорами. Як на аверсі, так і на реверсі написи — польською мовою.

На честь виставки крайового промислу 1904 р. в Самборі викарбував срібну медаль, Д.— 50,4 мм, син Г. Шапіри. На аверсі зображено алегоричну композицію, у якій повернена ліворуч дівчина в довгій сукні з короткими рукавами та накиненою на рамено хустиною підняла правою рукою вінок зі стрічкою, а лівою спирається на зубчате колесо. Ліворуч неї стоїть сніп пшениці та ковадло, на яке опертий молоток, а внизу — граблі, серп, ковальські кліщі. За дівчиною, яка сидить,— розгорнена фабрична панорама з димарями та електричним світильником.

Реверс медалі характерний обрамленням у стилі рококо. Тут послідовно, одна за одною розміщені рамки — дужкова, у вигляді дрібної пружини, лінійна та рамка у вигляді пластинчатої пружини, навитої на дріт. В цьому обрамленні подано напис польською мовою про виставку, а нижче — герб Самбора: олень на щиті німецької форми під короною, декорованому лавровим вінком зі стрічками. Медаль, з огляду на рівень її виконання, була, мабуть, нагородою за видатні заслуги.

1908 р. у Львові відбулася ювілейна міжнародна вистава кулінарії, на якій експонувались куховарські та споживчі вироби, напої, предмети гігієни та інше. Аверс випущеної на її честь бронзової медалі Д. 60 мм виразно й поетично відображає в алегорії світове значення досягнень кулінарного хисту та гігієни обслуговування споживачів. Сидячи на постаменті між глобусом та чашею зі змією, напівоголена жінка тримає вазу з голубом і споглядає на півня та лаврову гілку біля її ніг праворуч. З-за обрію сходить сонце та осяює голову жінки. Зворотний бік медалі має традиційний вигляд: у центрі на щиті німецької форми зображено герб Львова, над щитом подано рік виставки, а нижче — напис: "LWÓW". Герб та написи здоблено лавровим вінком, переплетеним навхрест стрічками, а за ними по колу розміщено напис польською мовою: "JUBILEUSZOWA MIĘDZYNARODOWA WYSTAWA KUCHARSKO-SPOŻYWCZA NAPOL. HYGIENY ETC".

Перша українська хліборобська вистава відбулася у Стрию у 1909 р. Їй присвячена медаль-нагорода, Д.— 55, виконана з "білого металу". На медалі зображено оригінальну реалістичну композицію: в смугастих променях сонця, яке сходить із-за гір, селянин у довгій сорочці та сердаку босоніж оре обліг. Цей переконливий ліричний образ з великою емоційні-

стю промовляє про тяжку працю та бідність галицького селянина, який у глибокій задумі про майбутнє врожаю здобуває мужньо хліб насущний для народу. Вище по колу вміщено напис: "ПЕРША УКРАЇНСЬКА ХЛІБОРОБСЬКА ВИСТАВА В СТРИЮ".

На реверсі розміщено напис: "В ПРИЗНАНЮ ТРУДІВ І ЗАСЛУГ", нижче на картуші — дата "1909", а по колу в круглій рамці — праворуч серед трав і моху стоять два солом'яні вулики, над якими літають бджоли, ліворуч росте дуб з розлогим гіллям як символи добробуту та громадянської мужности. Ця медаль водночас підтверджує поважні успіхи української інтеліґенції в справі організації виставок та зростання громадсько-політичної активности українців Галичини.

Відзначення Першої української хліборобської вистави [redacted] Стрию чудовою українською медаллю [redacted] стилі реалізму дає підставу вважати, що медальєр, її автор, досяг високого рівня майстерности, та не міг займатись рідною тематикою з огляду на політичні перешкоди та нестачу коштів.

У композиції аверса пам'яткової бронзової медалі, Д.— 48,4 мм, присвяченої Виставі праць учнів рукоділля у Львові (1911), зібрано символи міста, торгівлі та ремесла — герб Львова, увінчаний королівською короною, оточений лавровими гілками, на яких розміщено смолоскип з обвитими навколо нього зміями, молоток та зубчате колесо. Внизу є монограма медальєра — букви "E" та "U", а довкола напис польською мовою: "IZBA HANDLOWA PRZEMYSŁOWA WE LWOWIE". Традиційний вигляд має зворотний бік медалі, на якому у вінку з лаврової та дубової гілок розміщено впалий напис польською мовою про виставку та відзначено її організатора.

У Галичині другої половини XIX — початку XX ст. з ініціативи інтеліґенції та при сприянні австрійської адміністрації засновано низку господарських товариств. Досить згадати Об'єднане Галицьке товариство для городництва та бджільництва, Товариство професійних городників у Львові, а серед українських товариств — "Кредитовий союз", "Молочарський союз" та "Сільський господар". Вони взялися до активної праці, щоб допомогти сільському населенню вийти з лихварської заборгованости, фінансової скрути та оволодіти проґресивними методами ведення господарства. Згадані товариства також влаштовували оглядові вистави досягнень своїх членів у певній галузі сільського господарства та нагороджували учасників медалями.

На аверсі латунної медалі Об'єднаного Галицького товариства для городництва і бджільництва, Д.— 41,4 мм, реалістично зображено дівчину в довгій сукні з короткими рукавами, яка сидить і правою рукою спирається на книжку, поставлену на вулик, з якого вилітають бджоли; у лівій руці вона тримає яблуко з гілочкою над вазоном [redacted] рослиною. На тлі композиції видно яблуню з плодами. Такими символами автор лаконічно зобразив органічну єдність городництва та бджільництва краю, яка дала змогу досягти значних результатів у цій ділянці господарства. На зворотному боці подано лише написи польською мовою: по колу — назва товариства, а в середині — "W UZNANIU ZASŁUG NA POLIE OGRODNICTWA I PSZCZELNICTWA".

Товариству професійних городників у Львові присвятив свою майстерну за композицією бронзову медаль, Д.— 55 мм, Й. Хрістльбауер.

Аверс медалі вражає величністю та ліричністю алегоричної композиції. Біля груші, на якій рясніють плоди, праворуч, вклякнувши на ліве коліно, селянин у довгій сорочці, штанах та чоботах, в шапці-рогативці, лівою рукою спираючись на рискаль, дарує плід римській богині Церері, опікунці рослин. Ліворуч богиня легко дотикає гілку, а правою рукою вказує на промені сонця, яке сходить із-за Княжої гори у Львові. По обох боках пари осіб стоять вазони з рослинами, а під грушею лежать зірвані плоди. Тло композиції заповнює панорама Львова, яку видно з півдня.

У композиції низки медалей, присвячених господарській тематиці, як головні персонажі традиційно виступають богині античного світу. Зображення в одній сцені селянина початку XX ст. та античної богині дещо знижує достовірність композиції з огляду на історичну несинхронність. Проте автор чудово зумів прославити досягнення садівництва та підкреслити цінність цієї галузі для майбутнього міста Львова.

Реверс, виконаний впалим карбуванням,— простіший. Тут зображена мапа Галичини, яка символізує, мабуть, поширення досвіду городництва в межах краю. Крім того, подано написи польською мовою: вгорі — назву товариства, внизу — “ZA ZASŁUGI NA POLU OGRODNICTWA”.

Про карбування медалей для нагородження учасників садівничих виставок на Буковині можна припускати на підставі ухвали товариства садівників, у якій викладено клопотання перед крайовим виділом у справі розвитку садівництва[1].

Окрему групу медалей, пов’язаних з господарством Галичини й Буковини, становлять державні та крайові нагороди. Оскільки нагороджували цими медалями постійно, на них не вказано року випуску.

На аверсі виконаної з “білого металу” медалі “Знак похвали”, Д.— 31,5 мм, у традиційній композиції зображено портрет Франца Йосифа I, голова повернута вправо, та вміщено напис по колу про його титули, а на зворотному боці — у вінку з дубової та лаврової гілок напис: “SIGNVM LAVDIS”. У верхній частині медаль прикріплена до корони, завершеної хрестиком та кільцем. Довжина всієї нагороди — 51,5 мм. Медаль носили на стрічці.

Срібна медаль роботи Й. Таутенгайна “Державна нагорода за сільськогосподарські заслуги”, Д.— 40 мм, як і попередня, має традиційну композицію, за винятком напису про нагороду, який виготовлено готичним шрифтом.

Цікава, хоч і позбавлена будь-яких оздоб, бронзова медаль, Д.— 38,3 мм, аверс якої заповнений зображенням герба Австро-Угорщини у вигляді стилізованого двоголового орла під короною з атрибутами влади та гербами Австрії й Угорщини. На реверсі вміщено лише напис німецькою мовою: “GANZE TAGES ARBEIT”, вгорі — зірочка, внизу — роздвоєна посередині лінія. Ця нагорода була, мабуть, доступна звичайним робітникам — нею нагороджували за світловий день праці на важливих державних об’єктах, таких, як будівництво залізниці.

За старанну годівлю коней нагороджували селян бронзовою медаллю Д.— 34 мм. На її аверсі — погруддя молодого Франца Йосифа I в регаліях, повернене традиційно вліво, довкола — напис латиною про його титули, а на зворотному боці — напис польською мовою про вже згадану заслугу.

[1] Див.: Буковина.— 1900.— Ч. 1.

1

2

3

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини:
1 — пам'яткова медаль Першої крайової рільничо-промислової виставки у Львові. 1877 р.;
2 — нагородна медаль Крайової рільничо-промислової виставки 1877 р. у Львові;
3 — пам'яткова медаль Етнографічної виставки 1880 р. в Коломиї

1/2 20 589-6

4

5

6

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(продовження)*:
4 — нагородна медаль заслуги Рільничо-промислової виставки 1882 р. у Перемишлі;
5 — медаль — почесна нагорода Міністерства торгівлі австрійського уряду з Рільничо-промислової виставки 1882 р. у Перемишлі;
6 — пам'яткова медаль Виставки бджолярсько-городничої та домашнього промислу 1884 р. в Тернополі

7

8

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(продовження)*:
7 — нагородна медаль заслуги Господарської виставки 1886 р. в Чернівцях;
8 — нагородна медаль Загальної крайової виставки 1894 р. у Львові

9

10

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(продовження)*:
9 — пам'яткова медаль Загальної крайової виставки 1894 р. у Львові;
10 — медаль — почесна нагорода із Загальної крайової виставки 1894 р. у Львові

11

12

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(продовження)*:
11 — пам'яткова медаль про Ювілейну виставку 1902 р.
Політехнічного товариства у Львові;
12 — нагородна медаль Виставки крайового
промислу Галичини 1904 р. в Самборі

13

14

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(продовження)*:
13 — пам'яткова медаль Ювілейної міжнародної
виставки кулінарії 1908 р. у Львові;
14 — нагородна медаль Першої української
хліборобської виставки 1909 р. у Стрию

15

16

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(продовження)*:
15 — нагородна медаль Об'єднаного галицького товариства
для городництва і бджільництва;
16 — нагородна медаль Товариства професійних городників у Львові

17

18

Медалі господарських виставок Галичини та Буковини *(закінчення)*:
17 — нагородна медаль крайового уряду Буковини за годівлю худоби;
18 — нагородна медаль крайового уряду Галичини
за внесок освіти в розвиток промисловости

У 1901 р. сейм Буковини ухвалив крайовий фонд у розмірі 5 тисяч корон — для преміювання власників худоби за досягнення расовости та за високу якість годівлі[2]. Згодом для заохочення цієї важливої справи була викарбована медаль з "білого металу", Д.— 40 мм. На аверсі — традиційно вміщений на горностаєвій мантії під королівською короною герб Буковини на щиті французької форми — голова корови, а над нею та з боків — три шестипроменеві зірочки. По колу подані написи румунською, німецькою та українською мовами: "PREMIU ALTERII", "LANDESPREIS", "НАДГОРОДА КРАЄВА". Реверс у середині не заповнений, оздоблений лавровим вінком зі стрічкою, має написи вже згаданими мовами по колу — "ЗА ГОДІВЛЮ ХУДОБИ".

Бронзова медаль, Д.— 55, представляє на аверсі реалістичну композицію, за якою жінка в довгій сукні й свиті, освітлюючи смолоскипом шлях, веде за руку робітника з молотом на рамені праворуч у напрямку фабричних будівель з димарями. Ліворуч і праворуч цих постатей розміщено напис польською мовою: "RĘKA W RĘKĘ Z PRZEMYSŁEM OŚWIATA". Композиція лаконічно символізує конечність впровадження надбань освіти в промисловість.

На реверсі без декоративної рамки розміщено посередині герб Галичини під короною та написи польською й українською мовами: "NAGRODA WYDZIAŁU KRAJOWEGO" та "НАГОРОДА КРАЄВОГО ВИДІЛУ". Виконавець медалі допустив помилку — в слові "нагорода" замість "д" вжив латинську букву "g", що дає підставу вважати, що він був неукраїнець. Наявність напису українською мовою говорить про гідний внесок української інтеліґенції у розвиток промисловости Галичини.

Пам'яткові та нагородні медалі, присвячені темі господарства Галичини й Буковини за часів Австро-Угорщини, мають важливе пізнавальне значення у двох аспектах — господарському й культурному.

Їх влучні сюжети відобразили поступовий та неминучий розвиток під впливом освіти крайового господарства, передовсім промисловости, основні вироби якої — машини допоможуть піднести рівень продуктивности сільського господарства. У той же час деякі медалі свідчать про вагомий внесок українських трударів у справу економічного розвитку. Таким внеском була, зокрема, їх участь у крайових виставах, незважаючи на перепони чужинецької панівної верхівки.

У тодішніх умовах експонування українських виробів широкого вжитку та мистецтва спричинилася до піднесення національної свідомости українців та зміцнення віри у свої продуктивні сили.

Що ж до культурного погляду, то ці пам'яткові та нагородні медалі несуть відпечаток зміни мистецьких стилів від класичного до реалістичного з певним збереженням традиційної форми та переважно алегоричної композиції. Надзвичайно цікавим їх досягненням є розкриття в малій пластичній формі багатства господарських і культурних тем. Образи, відтворені на медалях, дають дещо прикрашену оцінку явищ реального життя на засадах гуманізму та демократизму.

Хоч авторами деяких з цих медалей могли бути українські митці, мабуть, засвідчити свої прізвища вони не мали змоги. Водночас факт

[2] Буковина.— 1901.— Ч. 76.

напису українською мовою на низці медалей говорить про певні успіхи українців у боротьбі за національне самовизначення та права.

Цінність більшости пам'яткових медалей про господарський розвиток Галичини й Буковини зберігається донині — як першоджерела не тільки для вивчення суспільних подій, а й для використання крайових традицій у медальєрному мистецтві України.

Nestor KOZIY

MEDALS OF THE ECONOMIC EXHIBITIONS IN HALYCHYNA AND BUKOVYNA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH — THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

One of the concluding events in the economic development of Halychyna and Bukovyna in the second half of the 19th — the beginning of the 20th century were regional economic exhibitions, organized in different cities of Western Ukraine. To mark these events special medals were made of which more than thirty are described in this article.

Special attention is given to the memorial medals of the First Regional Agriculture and Industry Exhibition in L'viv (1877), the Ethnography Exhibition in Kolomyia (1880), the Gardening, Housekeeping and Apiarian Industry Exhibition in Ternopil' (1884), etc.; to the award medals of the exhibitions held in Chernivtsi, Sambir, Stryi, Peremyshl', and other places.

The medals for all Western Ukrainian economic exhibitions of the time were manufactured, for the most part, by medallists of Vienna and L'viv.

ГЕНЕАЛОГІЯ

Лев ВОЙТОВИЧ

РОДИНА КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ

Князі Острозькі — одна з найвідоміших українських князівських родин, представники якої відіграли видатну роль в історії України, Литви і Польщі. Попри досить велику кількість праць, присвячених походженню цієї родини[1], проблема залишається дискусійною. Дискусійним залишається навіть питання про те, до якої династії належали князі Острозькі — Рюриковичів чи Ґедиміновичів. Неясні досі й інші питання з історії князів Острозьких.

Острозькі не склали свого родоводу, а їхній багатий архів почасти втрачено, а почасти розкидано по збірках Сангушків, Чарторийських та інших. Фамільна традиція родини, яку зафіксували сучасники — польський геральдист Б. Папроцький (1584), І. Потій (1598), а також близькі до Острозьких З. Копистенський та Г. Смотрицький, виводила князів Острозьких від галицько-волинського короля Данила Романовича. Цю традицію прийняли К. Стадницький, Д. Зубрицький, Г. Власьєв, М. Бауміартен та інші. Згідно з узвичаєною схемою, рід князів Острозьких походив від Романа Даниловича, сина Данила Романовича Галицького, який претендував на австрійську спадщину, а потім займав престол Но-

---

[1] Перлштейн А. Описание города Острога // ЧИОИДР.— 1847.— Кн. 4.— С. 137—142; его же. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник МОИДР.— 1852.— Кн. 14.— С. 33—48; Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego, zebrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K. J. Turowski.— Kraków, 1858.— S. 448; Максимович М. А. Письма о князях Острожских // Максимович М. Собрание сочинений.— К., 1866.— Т. 1.— С. 1—7; Genealogia domu Ostrogskich.— Wilno, 1871; Rulikowski E., Radzimiński Z. L. Kniaziowie na Ostrogu Ostrogscy.— Kraków, 1880; ejusd. Kniaziowie i szlachta.— Kraków, s. a.— T. 1.— S. 3—40; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku.— Warszawa, 1895.— S. 342; Власьев Г. Происхождение князей Острожских // Записки императорского генеалогического общества.— 1906.— Т. 2.— С. 349—350; Баумгартен Н. А. Вторая галицкая династия // Известие Русского генеалогического общества.— 1909.— Т. 9.— С. 1—53; ejusd. Halich et Ostrog // Orientalia Christiana Periodica.— Roma, 1937.— T. 3.— P. 164—167; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.— Warszawa; Kraków, 1913; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь.— М., 1915; Пг., 1917; Koneczny F. Jerzy Semenowicz Ostrogski w Nowogrodzie 1458—1459 // Ateneum.— Wilno, 1925.— T. 3; Puzyna J. Daniło, ks. turowski, ostrogski, chełmski i jego potomstwo // MH.— 1931.— R. 10.— S. 251—274; Lewicki K. Książeta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej.— Równe, 1938; Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів.— К., 1990.— С. 122—123; його ж. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів.— К., 1993.— С. 90—92; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 88—90.

вогрудського князівства. Роман Данилович помер близько 1260 р., ще за життя батька, і, за практикою успадкування, його нащадки втратили право на старший стіл Волинської землі. Тому син Романа Даниловича, Василько, у 1281—1282 рр. тримав Слонімське князівство, яке було уділом Новогрудського князівства, тобто володіння свого батька та діда по матері волковиського князя Гліба. На кінець XIII ст. і ці землі відійшли до Литви, отже родина практично втратила свої володіння, а князь Данило Василькович, перший відомий джерелам Острозький, не міг боротися за спадщину Романовичів з огляду на традицію успадкування і через брак ресурсів. Єдиним слабким місцем цієї схеми є те, що зафіксована традиція родини стосується кінця XVI ст., коли Острозькі посідали становище фактично некоронованих "королів Руси" і могли шукати генеалогічного підтвердження своїх претензій. А документального підтвердження того, що князь Данило був сином слонімського князя Василька, джерела не дають.

М. Максимович висунув версію походження Острозьких від туровської гілки Рюриковичів. Він спирався на Київський Печерський пом'яник, у якому предки Острозьких записані як: Георгій, Дмитро, Данило, Федір (в чернецтві Феодосій) і княгиня Варвара, черниця Єлисавета, Василиса, Агафія, черниця Агрипина і т. д. Ототожнивши Георгія з пінським князем Юрієм Володимировичем, який помер 1292 р., дослідник уважав його батьком князя Данила Острозького. Він звернув увагу також на пом'яник Дубенської церкви, у якому згадуються князі Гуровські. Для погодження зі своєю версією, він зробив з них Туровських.

Взагалі-то, пом'яники не досить певні джерела. Вони дійшли до нас переважно у списках XVII—XVIII ст. або їх копіях. У пом'яниках порушено хронологічний порядок князів, хрестильні імена не завжди можна ідентифікувати. Записували в них племінників, зятів, невісток, сватів і дітей від дочок, які могли бути видані за боярина, та інших родичів. Тому членів однієї родини записано серед іншої і т. д. У Дерманському пом'янику зі середини XVII ст. записано, наприклад, аж 131 князя Острозького, 169 князів Луцьких, 112 князів Слуцьких, 66 князів Соломирецьких і 246 імен князів Гольшанських (!). Тут теж за князем Костянтином і королевою Оленою записані князі Георгій та княгиня Варвара. Такий самий Дубенський пом'яник із князями Гуровськими.

Хоча Київський Печерський пом'яник зберігся в оригіналі, а не в пізніх копіях, як більшість інших, виокремити з його переліку імен безперечних князів Острозьких дуже важко*. А проте Ю. Вольф своїм авторитетом підтримав версію М. Максимовича.

Ю. Пузина прийняв цю версію, не вдаючись у її деталі. Не залишаючи [redacted] Туровській землі місця для Рюриковичів, він назвав Данила Острозького внуком Наримунта Ґедиміновича, який нібито завоював Туровську землю. На думку Ю. Пузини, князь Данило дістав між 1366—1376 рр. від короля Казимира III Холмське князівство і помер у 1376 р.[2], що не підтверджується ні одним джерелом.

---

* Після взаємної дискусії [redacted] IV конференції геральдистів України у Львові в 1994 р. І. Мицько та автор прийшли до висновку про необхідність публікації і додаткового вивчення Київського Печерського пом'яника із спробою ідентифікувати всі записані в ньому імена.

[2] Puzyna J. Daniło...— S. 251—254.

Його версію прийняла Н. Яковенко, вважаючи, що леґенда про походження Острозьких від короля Данила була складена наприкінці XVI ст., коли ця родина посідала чільне місце серед української еліти і потребувала підкріплення своїх претензій покликанням на походження від Володимира Святого[3].

З цими міркуваннями можна було б погодитися, якби версія Ю. Пузини була незаперечною. Але, не маючи документальних доказів, Й. Пузина заперечував традицію Острозьких загальними міркуваннями про втрату Ґедиміновичами відчуття родової спільноти, про намагання окремих з них пов'язати свій рід з Рюриковичами, в очах яких вони нібито були нащадками конюха й узурпатора влади. Спекуляції щодо некняжого походження Ґедиміна мали місце якраз у Польщі та Московській державі — політичних суперниках Великого князівства Литовського. В українських і білоруських землях Ґедиміновичі посідали елітарне становище і гордилися своїм походженням. Князі Вишневецькі, Санґушки, Корецькі та Збаразькі теж належали до української політичної еліти, але вони ніколи не пробували доводити своє походження від Рюриковичів. Наївними виглядають і розмірковування про те, що нібито через брак документів у княжих архівах у XVI ст. в Острозі вже не пам'ятали походження князів Острозьких. Кожна княжа родина добре знала свого родоначальника. Нікому з дослідників не вдалося документально довести помилковість родовідної традиції родини, князівське походження якої не викликає сумнівів. Тому ми віддаємо перевагу традиції князівської родини перед припущеннями дослідників, якщо ці припущення не спираються на документи.

Сам Ю. Пузина розумів слабкість арґументації й щодо релігійної належности князів. У XVI ст. православними залишалися і Рюриковичі, і Ґедиміновичі. Тому він звернувся до дослідження гербових елементів. Але це дослідження теж не дає підстав для зарахування Острозьких до Ґедиміновичів. Гербові знаки, які він досліджував, схожі на модифікації тризуба, і не відомо хто, коли і від кого їх запозичив. Лише Погоня може вказувати на безперечну належність до Ґедиміновичів, тоді як Колона могла бути різновидом Тризуба, запозиченням від руських князів. Ці проблеми теж потребують додаткового вивчення. На вразливі місця в арґументації Ю. Пузини вказували ще З. Радзімінський, А. Прохазка та В. Семкович.

З. Радзімінський, аналізуючи походження Острозьких, прийшов до висновку, що немає ніяких підстав залічувати їх до Ґедиміновичів. Правда, він не зараховував їх і до Рюриковичів, уважаючи цю князівську родину нащадками незнаних конунґів вікінґів, які прийшли на Волинь у часи Рюрика[4]. Фантастичність такої версії очевидна.

Острозький уділ належав до Волині. Турово-пінські князі ним володіти не могли. Лише після 1340 р., коли аґресія Польщі та Угорщини стала реальністю, Любарт Ґедимінович почав на васальному праві роздавати лени дрібним литовським князям, щоб залучити їхні дружини до боротьби з аґресорами. До того часу в цьому не було потреби. А князя Данила вже у 1340 р. згадано в писемних джерелах поряд з Дмитром Дедьком,

[3] Яковенко Н. Українська шляхта...— С. 88—90, 275—277.
[4] Rulikowski E., Radzimiński Z. L. Kniaziowie i szlachta.— S. 39—40.

який іменем Любарта управляв Галицькою землею. Острозький уділ міг отримати ще батько Данила від короля Юрія.

Відомо також, що кожна гілка княжих династій переважно давала своїм нащадкам імена дідів і прадідів. Для туровських князів імена — Данило, Василько, Федір і Роман зовсім не характерні. Вони характерні якраз для князів з династії волинських Мономаховичів.

І. Мицько люб'язно звернув нашу увагу на Холмський пом'яник. Сама пам'ятка втрачена. Близько 1720-х рр. греко-католицький митрополит Лев Кішка вніс виписку з пом'яника, яка стосувалася князівських і магнатських родин, до свого рукопису (с. 287), датуючи пам'ятку близько 1650 р. Рукопис Л. Кішки загубився між двома світовими війнами, але згаданий фрагмент наведено в А. Петрушевича: "De domo Ostrosiorum: Anna religiosa et filius ejus Patritius Olgimantorum Ozarius Skimnik Eufhemius Basilius"[5].

Ми пропонували своє прочитання оригіналу, виходячи з можливости помилки при кількаразових переписуваннях: "З дому Острозьких благочестива Анна і сини її отчичі Ольгімантовичі: Азарій Схимник, Євфимій, Василь".

На перший погляд, звідси могло випливати, що Острозькі були гілкою Ольгімантовичів-Гольшанських. Але тоді їх поява на Волині в першій половині XIV ст. була б загадковою. Окрім того, відома королівська грамота князю К. І. Острозькому від 18 червня 1511 р. на Степань з волостю (Литовська метрика, 194, с. 740), у якій сказано, що король має право відняти у спадкоємців князя Ю. І. Гольшанського-Дубровицького даровизну свого батька і передати її іншому державцю у вічне володіння. Якби Острозькі були відгалуженням Гольшанських, то текст грамоти не мав би сенсу, адже вони виступали б спадкоємцями останніх. Але Анна, згадана у пом'янику, могла бути дочкою князя Данила Острозького і сестрою Юрія Даниловича, які княжили у Холмі. Тоді цілком зрозумілим був її даток у родинному Холмі, де був похований і князь Роман Данилович, від якого, згідно з традицією, походили Острозькі. Зрозуміло було б також, чому Острозьких згадано у пом'янику перед іншими. Річ тут не тільки у хронології пожертвувань на монастир, а й у повазі до родини, представники якої були холмськими князями. Напевно і Азарій Схимник був причетний до цього монастиря. Цілком можливо, що всі четверо поховані в Холмі. Гольшанські могли заслужити на таку пошану в Холмі: запис в пом'янику попереду всіх інших родин — лише завдяки тому, що їхня мати була з родини Острозьких[6].

І. Мицько запропонував свою версію прочитання фрагмента, виходячи з того, що при переписуванні могло бути пропущене "de domo" перед "Olgimantorum": "De domo Ostrosiorum: Anna religiosa et filius ejus Patritius De domo Olgimantorum: Ozarius Skimnik, Eufhemius, Basilius" (З дому Острозьких: благочестива Анна і син її Патрикій, з дому Ольгімантовичів: Азарій Схимник, Євфимій, Василь).

Ця версія ближча до оригіналу, краще мотивована за нашу ("filius" — "син", легше при переписуванні пропустити фразу, ніж змінити слово)

[5] Петрушевич А. Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 г.— Львов, 1874.— С. 589.

[6] Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів і Ґедиміновичів.— С. 90.

і добре вписується в контекст всього переліку княжих родин. З неї випливає, що Анна з роду Острозьких була дружиною пінського князя Наримунта Ґедиміновича і матір'ю його наймолодшого сина хотимського і карачевського князя Патрикія, який у 1408 р. виїхав із Свидригайлом Ольґердовичем до Москви і від якого пішли князі Патрикєєви, Булгакови, Голицини, Куракіни, Щенятєви, Хованські та Корецькі. Ю. Пузина помилково вважав, що Патрикій Наримунтович помер у 1397 р., а у Москву виїхав його внук Патрикій Олександрович, нібито не відомий московським родоводам, але його версія не підкріплена ніякими документами[7].

Отже, таке прочитання фраґмента Холмського пом'яника практично виключає походження Острозьких від Наримунтовичів, тобто версію Ю. Пузини. Якщо Анна з Острозьких була дружиною Наримунта, то Острозькі не могли бути його нащадками. Можна, отже, не сумніватися, що вони були Рюриковичами.

Залишається відкритим питання про те, до якої гілки Рюриковичів належали Острозькі: до туровських Ізяславичів чи до волинських Мономаховичів. Тобто що є ближчим до істини: гіпотеза М. Максимовича чи родинна традиція Острозьких?

Через шлюб з Анною Наримунт міг отримати Пінське князівство (чи володів він Туровським князівством точно не відомо). Але якщо Анна походила з Острозьких, а вони були туровськими Ізяславичами, то при живих її братах чи племінниках Наримунт міг би успадкувати Пінське князівство тільки через порушення практики успадкування. Це могло б статися у тому разі, якби Анна першим шлюбом була одружена з останнім пінським князем з туровських Рюриковичів. Я. Вернер у "Генеалогії Яґеллонів" назвав дружину Наримунта дочкою володаря Тавриди. Не відомо, якими джерелами він користувався. Можливо, що йшлося про іншу дружину Наримунта. У 1345 р. він підтримав Євнута Ґедиміновича проти Ольґерда і Кейстута, через що був змушений якийсь час перебувати в Орді, можливо у Криму, де міг одружитися з дочкою одного з Чингізидів. Це могло б означати, що Анна померла або пішла в черниці до 1345 р.

Отже, цілком вірогідним є припущення про те, що Анна була дочкою князя Василька Романовича, першого князя Острозького, який після втрати Слонімського князівства дістав від короля Юрія на початку XIV ст. невеликий уділ з центром у Острозі. Десь у середині 1320-х рр. або на початку 1330-х рр. Анна Васильківна могла бути видана за останнього пінського князя з династії туровських Ізяславичів. Цей шлюб був бездітний. По смерті свого першого чоловіка наприкінці 1330-х рр. княгиня могла вийти вдруге за Наримунта-Гліба Ґедиміновича, який таким чином закріпив за собою і своїми нащадками пінський престол. Анна, напевно, не була першою дружиною Наримунта, бо у пом'янику названо лише одного наймолодшого сина Наримунта — Патрикія, який народився між 1340—1345 рр. До 1345 р. Анна Васильківна померла або прийняла чернецтво у Холмі. Це могло бути пов'язане з втечею самого Наримунта в Орду у 1345 р., під час боротьби за владу між синами Ґедиміна.

[7] Puzyna J. Narymunt Gedyminowicz // MH.— 1930.— N 3.— S. 35—36; ejusd. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Ibid.— 1931.— N 5.— S. 107—109.

Немає певних відомостей про те, як Наримунт Ґедимінович зайняв пінський престол. Це могло статися під натиском самого Ґедиміна. У такому разі шлюб з Анною лише закріпив угоду Литви з місцевою елітою, яка мусила поступитися Пінським князівством. Це могло б означати, що версія М. Максимовича правильна. Але ще треба пояснити, як князь Данило Острозький з'явився на Волині у 1340 р.

Анна, дружина Наримунта, напевно, була старшою сестрою князя Данила. Їхнім батьком міг бути пінський князь Юрій Володимирович або слонімський, а пізніше острозький князь Василько Романович, який народився близько 1256—1260 рр. і помер десь на початку XIV ст.

Як уже зазначалося, князя Данила вперше згадано в джерелах під 1340 р., коли він разом з Дмитром Дедьком привів ординську допомогу[8]. Польський хроніст М. Кромер називає його Daniele Ostrogio, однак Ян з Чарнкова, а за ним Я. Длугош та М. Бєльський — Данилом з Острова[9]. Це відразу поставило під сумнів тотожність Данила з Острова із князем Данилом Острозьким. Указувалось на Острів біля Перемишля, звідки міг походити боярин Данило. Але тут варто звернути увагу на те, що в 1340 р. владу Любарта визнали і Волинська, і Галицька землі, тому логічніше було бачити на чолі війська лідерів галицької та волинської еліт. Крім того, у привілеях на Острог синові князя Данила — Федору, наданих у 1386, 1390 та 1393 рр., визнано заслуги його предків і підтверджено дідичні права на Острог[10]. А в документі від 6 лютого 1393 р. стоїть підпис князя "Fedorio de Ostrow", що можна розцінювати як помилку, котрої припустився Ян з Чарнкова, бо вже в іншому документі від 19 червня 1403 р. стоїть: "Feodorio Danielis de Ostrog" разом з князівським титулом[11]. Це дає підстави твердити, що князь Данило, вірогідно, вже у 1340 р. володів Острозьким уділом. У такому разі, він мав дістати цей уділ у спадщину від батька.

Тому нам здається передчасним беззастережно відкидати традицію князів Острозьких, яка вважала їхнім родоначальником внука Данила Галицького — Василька Романовича. Можливо, дослідження Київського Печерського пом'яника дозволить з цього приводу сказати щось більше.

У 1366 р. князь Данило разом з Любартом Ґедиміновичем підписав угоду з польським королем[12]. Отже, немає сумніву в тому, що він залишився васалом Любарта і після того, як Юрій Наримунтович присягнув польському королю, а Корятовичі відійшли від боротьби. Відома грамота князя Юрія Холмського церкві Пресвятої Богоматері у Холмі, яку датують 1376 р.: "Се я, Юрій Холмський, син Данила Холмського..."[13] На

---

[8] Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси...— Львов, 1863.— С. 158—159.

[9] Kromeri M. De origine et rebus gestis Polonorum.— Basiliae, 1568.— Lib. 9.— P. 206; Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski.— Kraków, 1876.— T. 2.— S. 621; Dlugossi J. Historiae Poloniae.— Kraków, 1873.— T. 3—4, lib. 9.— P. 213.

[10] Rulikowski W., Radziminski Z. L. Kniaziowie i szlachta.— S. 23—30.

[11] Źródła do dziejów Polskich Mich. Grabowskiego i Alex. Przezdzeckiego.— Wilno, 1843—1844.— T. 1—2.— S. 150; Codex epistolaris saeculi decimi quinti Augusti Sokolowski et Josephi Szujski.— Cracoviae, 1876.— Ps. 1.— P. 23—24.

[12] Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski.— Kraków, 1878.— T. 3.— S. 665—680.

[13] Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества.— Львов, 1855.— Ч. 3.— С. 266; оригінал: Российская государственная библиотека, ф. 256 (Румянцев), Евангелие XIV в., № 106, л. 4—11.

підставі цієї грамоти К. Стадницький та Ю. Вольф вважали Юрія і Данила холмськими князями, васалами Любарта. Сумніви щодо автентичности грамоти не підкріплено поважними арґументами. Холмське князівство Данилові Васильковичу міг надати його сюзерен Любарт Ґедимінович десь між 1352 і 1366 рр., ближче до першої дати. За миром 1366 р., князь Данило, який залишився васалом Любарта, міг його втратити на користь белзького князя Юрія Наримунтовича, який на той час став польським васалом, про що згадували М. Грушевський та інші. І вже після 1370 р. це князівство той же Любарт Ґедимінович міг повернути його сину Юрієві. А отже, князь Данило Василькович помер між 1366—1370 рр.

Другий син Данила, Михайло, згадується вперше під 1386 р. Разом з братом Дмитром він загинув у 1399 р. [redacted] битві на Ворсклі[14]. Ці князі мали якісь уділи на Волині, локалізувати які навряд чи можливо.

Наймолодший син Федір успадкував Острог. У момент смерти батька був ще дитиною, і опіка над ним була доручена сюзеренові Волині — Любарту Ґедиміновичу, а по смерті останнього перейшла до його сина Федора Любартовича. Близько 1385—1386 рр. була видана грамота про закінчення цієї опіки: "Сє азъ кн/ѧ/зь вєликий Фєдот, з братом своим Лазаром і Сємєном і зъ маткою своєю Ѡльгою, дали єсмо грамоту на том кн/ѧ/зю ФєдорѴ Даньлєєвичу, штож нам нє Ѵступатисѧ Ѵ єго ѡтчизну и Ѵ єго служєбныє, и по єго животє што дасть церквам и кому нѣщто дасть, нам в то нє вступатисѧ, а кто на тоє поступить, тот Ѵвѣдаєтсѧ с нами пєрєд Богомъ и зъ єго дѴшею"[15]. Свого часу, виходячи з того, що Сємєн та Лазар Любартовичі джерелам незнані, а із синів Любарта Ґедиміновича впевнено можна говорити лише про існування лише Федора, Дмитра, а можливо, ще й Івана Любартовича, згаданого у Любецькому пом'янику, ми ототожнювали князя Федора з Федором Корятовичем. На той час він був уже сюзереном Поділля, тож міг мати такий титул. У нього був брат Семен, який загинув у 1399 р. на р. Ворсклі. Другого брата, Гліба, названо [redacted] Супральському літопису Левом. Можливо, Лазар — хрестильне ім'я Лева, а Гліба Корятовича просто не було. Корятовичі допомагали Любартові у війні проти Польщі й мали володіння у Східній Волині. Потім вони відокремились від нього і розширили своє князівство за рахунок східної частини Галицької землі та Поділля. Острозьке князівство могло таким чином потрапити під їхній вплив[16]. Але тепер ми схиляємося до загальноприйнятої версії, за якою грамоту Федорові Даниловичу надав тодішній сюзерен Волині князь Федір Любартович, причому не без тиску Яґайла Ольґердовича, який провадив політику ліквідації Волинського князівства. Не випадково, що Федір Любартович незабаром був змушений еміґрувати з Волині, а острозький князь присягнув королю Владиславові Яґайлу й дістав намісництво [redacted] Луцьку, а потім підтвердження на свої володіння з центром в Острозі, причому князь зобов'язувався виконувати ту саму службу, яку ніс при "володимирському найяснішому князеві покійному Любартові", що свідчить про те, що князь Федір Острозький був васалом Любарта, а отже, і про те, що грамоту надав Федір Любартович.

---

[14] Wolff J. Kniaziowie...— S. 276.

[redacted] Archivum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakladem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1887.— T. 1.— S. 8.

[redacted] Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів і Ґедиміновичів.— С. 170—171.

У привілеї від 18 грудня 1390 р. Федір Данилович титулується князем Острога, Заславля і Бродова. За грамотою від 8 квітня 1385 р. село Бродово подарував князеві Федору Даниловичу Чюрило Бродовський як посаг за дочкою Агафією, яка вийшла за князя[17]. 4 грудня 1386 р. датований ще один привілей від імени Владислава Яґайла і Вітовта, у якому серед володінь Федора Даниловича згадуються і Корець, Крупа та інші місцевості[18]. В автентичності цієї грамоти справедливо сумнівався З. Радзімінський. Грамоту надано від імени Яґайла і Вітовта. У 1386 р. Вітовт не міг бути сюзереном Федора Острозького. Після того як Федір Любартович втратив Луцьке князівство, Ягайло призначив туди намісником сандомирського воєводу Креслава з Курозвонок. Того ж року луцьким воєводою і намісником князівства був призначений Федір Острозький. Лише у 1388 р. король, за словами Вітовта, передав йому Луцьке і Володимирське князівства, але так і не видав відповідної грамоти[19]. У 1389—1392 рр. до угоди в Острозі Вітовт Кейстутович очолював боротьбу тих князів, які противилися здійсненню умов Кревської унії. У той період Федір Острозький залишався намісником короля в Луцьку.

Федір Данилович брав участь у гуситських війнах у Чехії, виступаючи сподвижником Сиґізмунда Корибутовича. Пізніше князь Федір підтримав Свидригайла Ольґердовича і був одним з найближчих його однодумців. Така діяльність князя Федора Даниловича не задовольняла польських дослідників. Уже З. Радзімінський звертав увагу на лояльність Федора Даниловича до королівської влади в період витіснення Федора Любартовича з Волині. Тому було висловлено здогад, що Федір Данилович помер до 1410 р., а проти короля воював його син Федір. Цю версію, зрозуміло, обстоювали Ю. Пузина та інші. Син Федора Даниловича, Федір-Вацлав, який залишився у Чехії, був названий внуком Федора Даниловича. Цю версію прийнято без застереження в таблицях В. Дворжачека та Н. Яковенко. Тим часом, якщо взяти до уваги дату шлюбу Федора Даниловича і грамоту про звільнення від опіки, то можна стверджувати, що він народився не раніше як 1365 р., тобто у 1410 р. йому було лише 44 роки. На підставі Київського Печерського пом'яника М. Максимович твердив, що Федір Данилович прийняв чернецтво під іменем Феодосія. З цим погоджувався і Ю. Вольф. У 44 роки рицарі й політики не приймають чернецтва. Куди логічніше виглядає такий крок після 1437 р., тобто після 70 років і в час репресій проти прихильників Свидригайла.

Ю. Пузина до Острозьких залучив ще й князя Олександра Четвертню, який згадується в документі 1388 р. і який був першим, з відомих джерелам, князів Четвертинських[20]. Традиція князів Четвертинських і розміщення їхніх володінь говорять за те, що ця родина походить з династії туровських Ізяславичів,— це приймали і Ю. Вольф, і М. Баумґартен. Отже, тут польський дослідник суперечить сам собі, бо за його версією Острозькі — Ґедиміновичі. Що стосується можливих родинних зв'язків

[17] Archivum...— T. 1.— S. 2.
[18] Ibid.— S. 11.
[19] Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 99.
[20] Archivum...— T. 1.— S. 11, Puzyna J. Daniło...— S. 254.

Четвертинських з Острозькими, то ні перші, ні другі на такі не претендували, що мусило б мати місце, особливо після вигасання Острозьких та їхньої бічної гілки — Заславських. Найдавніший герб Четвертинських з печаток XV ст. теж нагадує стилізацію під новітні польські герби давніх князівських тамг, створених на базі Тризуба. Ці знаки далекі не лише від Погоні, а й навіть від Колони.

Судячи з віку, сестрою Юрія, Михайла, Дмитра і Федора Даниловичів була Анастасія Острозька, дружина князя Івана Глинського, який помер після 1399 р.

У наступному поколінні родини відомі лише потомки Юрія та Федора Даниловичів. За уже згадуваною грамотою, син Юрія, Семен, помер у 1376 р. Другий син, Іван, загинув у битві на Ворсклі 1399 р. Можна вважати, що старша гілка родини з його смертю обірвалася.

Дітьми Федора вважаються Дашко, Андрушко, Митько, Федір, Василь, Анастасія та Феодора-Анна.

Дашко Федорович, без сумніву, був старшим сином Федора Даниловича. У 1412—1415 рр. він перебував при королівському дворі, можливо, як почесний заложник. Уже в 1418 р. цей князь допоміг Свидригайлу Ольґердовичу звільнитися з ув'язнення у Кременецькому замку. Дашко Федорович помер, напевно, при житті батька — після 1420 р., не залишивши потомства.

Серед слуг Владислава Яґеллончика у 1435 р. згадується Андрушко Федорович, якого деякі дослідники зачисляють до Острозьких. Документи підстав для цього не дають. Острозькі не були такими вірними слугами королів, як їх представляли З. Радзімінський та Ю. Пузина. Батько та старший брат Андрушка Острозького були палкими прихильниками Свидригайла, тому малоймовірною була б поява його при польському королівському дворі. Це скоріше син Федора Любартовича, якому за лояльність повернули у 1434 р. Володимирське князівство.

Ю. Пузина висунув версію щодо належности до Острозьких Митька з Кураша, яка теж бездоказова[21]. Кураш лежав у землях Любартовичів, тому і здогадка З. Радзімінського, який вважав Митька нащадком Федора Любартовича, нам здається більш мотивованою[22].

Федором Федоровичем ми вважаємо Вацлава-Фредеріка, який народився у Чехії після 1422 р. і востаннє згаданий у 1459 р. як гетьман у війську Младванка з Рахманова[23].

Острозьке князівство успадкував середній син Василь. Напевно, що Василь був молодший за Дашка, але старший за Федора-Вацлава, який залишився у Чехії. Близько 1428 р. він одружився з Ганкою (Агафією), дочкою князя Івана (Яська) Ямонтовича-Подберезького[24]. Ямонтовичі походили з удільних литовських князів і доводились якоюсь родиною Ґедиміновичам, зокрема Вітовту. Василь Федорович помер між 1446—1450 рр.

---

[21] Puzyna J. Daniło...— S. 256—258.

[22] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgierdowicza ks. Ratnieńskiego.— Lwów, 1906.— T. 1.— S. 28—38.

[23] Polski słownik biograficzny.— Kraków, 1938.— T. 4.— S. 382.

[24] Archivum...— T. 1.— S. 29.

Анастасія Острозька, видана за князя Івана Семеновича Путятича-Друцького, судячи [illegible] віку, була дочкою Федора Даниловича. А от належність до Острозьких Феодори-Анни, яка нібито перейшла [illegible] католицизм, щоб вийти за Яська з Мельштина, сина відомого польського воєводи, якому Вітовт передав Подільське князівство, сумнівна. Спитко з Мельштина загинув у 1399 р. на Ворсклі. Він приєднався до литовського війська, можливо, навіть як васал великого князя литовського. В окремих джерелах він названий князем, оскільки Подільське князівство юридично було ліквідоване лише десь в середині 1430-х рр. і перетворене на воєводство. Тож, з огляду на претензії Острозьких на Поділля, зокрема князя Федора, чи потрібним був для них зв'язок з сином подільського намісника, що заступив місце прогнаних подільських князів? В. Дворжачек, який спеціально займався генеалогією Мельштинських, залишив це питання відкритим, уважаючи походження дружини Яна з Мельштина — Анни, яка померла після 1430 р., незнаним[25].

Князь Василь Федорович мав двох синів — Івана та Юрія і дочку Агрипину чи Катерину. Дочка тричі виходила заміж за нетитулованих вельмож Івана Кгойчевича, Михайла Нацовича та Войтеха Яновича. Старший син Іван успадкував Острозьке князівство (між 1446—1450 — після 1465). Молодшому Юрію було виділено Заславське князівство. Давній Заслав нині називається Новоградом-Волинським. Від Юрія Васильовича пішли князі Заславські.

Іван Васильович був одружений з дочкою князя Івана Бельського. Від цього шлюбу народились дочка Марія та сини Михайло і Костянтин. Марія згадується в документі 1506 р. як дружина князя Андрія Олександровича Санґушка. Михайло Іванович помер у 1501 р. Він дістав Острозьке князівство після 1465 р. і володів ним до самої смерти. У 1500—1501 рр. він був також старостою луцьким і маршалком Волинської землі, тобто фактично очолював конфедерацію волинських удільних князівств, залежних від великих князів литовських.

Піднесення роду, яке розпочав Михайло Іванович, продовжив його молодший брат Костянтин (близько 1460—1530), один з найвидатніших литовських полководців[26]. Цей князь був брацлавським і вінницьким намісником (1497—1500, 1507—1516, 1518—1530), луцьким старостою і маршалком Волинської землі (1507—1522), віленським каштеляном (1511—1522), троцьким воєводою (1522—1530) і великим гетьманом литовським (з 1497). Він зумів вирватись з московського полону і здобув кілька великих перемог, серед яких блискуча перемога під Оршею (1514). Завдяки наділенню з державної скарбниці, посагу обох дружин — княгині Тетяни Семенівни Гольшанської та княгині Олени Семенівни Слуцької, а також купівлі володіння Острозьких зросли більш ніж удвоє і значно перевершили родове Острозьке князівство. Тетяна Гольшанська померла у 1522 р. Від неї до Острозьких перейшли майже всі волинські володіння Гольшанських. Велику частину Степанського князівства К. І. Острозькому передав король. Таким чином Острозькі стали наймогутнішою князівською родиною на українських землях. За підрахунками Н. Яковенко,

---

25 Dworzaczek W. Genealogia.— Warszawa, 1959.— Tabl. 97.

26 Бібліографію про К. І. Острозького див.: Polski słownik biograficzny.— Wrocław etc., 1980.— T. 25.— S. 321.

вони мали не менше як 60 тисяч підданців і були зобов'язані виставляти 426 вершників до литовського війська[27].

У 1522 р. король підтвердив князю К. І. Острозькому статус удільного володаря, надавши привілей печатки на червоному воску "бачачи на його милості знаменитий і високий дім княжий".

Наступні покоління Острозьких досить добре вивчено, проте в їхній генеалогії є ще одна загадка. Це князь Роман, який загинув у 1516 р. Його згадує Острозький літописець, а також відомий польський письменник першої половини XVII ст. Ш. Старовольський у біографіях сарматських полководців[28]. Обидва джерела мали б бути добре інформованими. За ними, князь Роман був небожем Костянтина. Ш. Старовольський називає його батьком князя Федора, з інших джерел незнаного. Якщо Роман був небожем Костянтина Івановича, то це означало б, що він міг бути лише сином Михайла Івановича. Якщо ж Роман був небожем Костянтина Костянтиновича, то він був сином Іллі Костянтиновича. Останнє було б можливе тільки тоді, коли б Ілля народився близько 1480 р. і до Беати Костелецької мав незнану з імени дружину. Нам здавався можливим другий варіант[29], однак, ще раз проаналізувавши всі документи, пов'язані з життям князя Іллі Костянтиновича, ми прийшли до висновку, що така можливість практично виключена. Якщо існував князь Роман Острозький, то він був сином Михайла Івановича.

Від першої дружини князь Костянтин Іванович мав сина Іллю. Ілля Костянтинович (1510—1539) тримав Острозьке князівство та інші володіння родини з 1530 р. Він також був брацлавським і вінницьким намісником. Його загадкова смерть невдовзі після весілля з Беатою Костелецькою, яка, правдоподібно, була позашлюбною донькою короля Сиґізмунда Старого,— ще одна загадка родини Острозьких. Ця смерть поставила могутність роду на грань катастрофи. Перш за все, почалася боротьба за руку єдиної доньки Іллі та Беати — Гальшки, яка народилася вже після смерти батька. Загинули обидва мужі Гальшки — князі Дмитро Санґушко та Семен Слуцький, причому другого вбив у церкві у Львові ще один претендент на шлюб з Гальшкою — Лукаш Гурко. Мати Гальшки пропонувала Гурці величезний викуп, але за його спиною стояв уряд, який боявся об'єднання двох могутніх князівських родин, одна з яких мала права на Київ, а друга походила від Данила Галицького. Гальшку фактично ув'язнив Лукаш Гурко, який вважався її мужем. Лише у 1574 р. напівбожевільна княгиня була відправлена в Дубно до свого дядька Костянтина, де померла у 1582 р.[30] Сама Беата Костелецька-Острозька вдруге вийшла заміж за серадзького воєводу А. Ласького, і частина володінь князів Острозьких з Острогом перейшли на певний час до нього.

Від другої дружини Костянтин Іванович мав сина Василя (1526—1608) та дочку Софію, згадану у 1531 р., яка, напевно, померла дитиною. Спроба князя Василя Костянтиновича, який прийняв княже ім'я Костянтин, відродити Острозьке князівство в нових умовах і в кордонах батьківських

---

[27] Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 91.

[28] Див.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1970.— С. 125; Starowolskiego S. Wojownicy sarmaccy.— Warszawa, 1978.— S. 188—189.

[29] Войтович Л. В. Генеалогія династій Рюриковичів і Ґедиміновичів.— С. 92.

[30] Шараневич И. Гальшка Острожская // Исторические исследования.— Львов, 1880.

володінь не могла мати успіху. Князь Василь-Костянтин намагався провадити власну політику, тримав себе як ленний володар, зумів зібрати майже всі володіння родини і навіть збільшити їх, перш за все за рахунок галицьких і малопольських володінь магнатської родини Тарнавських, єдиною спадкоємницею яких була його дружина Софія Тарнавська. Уряд не пішов на відверту конфронтацію з некоронованим "королем" Руси, але зробив усе, щоб його спадкоємці відмовились від такої ідеї[31].

Василь-Костянтин та Софія з Тарнавських мали двох дочок Єлисавету та Катерину і трьох синів: Януша, Костянтина і Олександра. Єлисавета померла у 1599 р. Її першим мужем був відомий магнат Ян Кішка, по смерті якого вона вийшла за вдівця по молодшій сестрі Катерині — князя Криштофа Радзівіла. Катерина (+1579) була першою дружиною К. Радзівіла. Костянтин Олександрович Острозький (1588) займав уряди володимирського (з 1579) та переяславського (з 1585) старост. Він був одружений з Олександрою Тишкевич і нащадків не залишив. Величезні володіння Острозьких були розділені у 1603 р. між Янушем та Олександром[32]. Брати були у всьому різні. Януш був католиком і вважав себе одним з перших сановників Речі Посполитої; Олександр залишався православним і йому імпонувала програма батька. Брати ненавиділи один одного і готові були воювати за батьківський спадок.

Януш Васильович Острозький (1554—1620) займав високі уряди волинського воєводи (1585—1593) та краківського каштеляна (з 1593), а крім того, був старостою білоцерківським, богуславським, черкаським, канівським і переяславським. Щоб уникнути розпаду родинних володінь, а також щоб вони не перейшли до небожів, князь Януш Острозький заклав т. зв. Ординацію, яка пережила самих князів Острозьких.

Януш Острозький був одружений тричі: з 1582 р. із Сюзанною Середі (1566—1596), з 1597 р.— з Катериною Любомирською та з 1612 р.— з Теофілою Тарло (близько 1595—1635). Від першого шлюбу з нього були дві дочки. Старша Елеонора (1618) була одружена з Ієронімом Язловецьким, по смерті якого вийшла за князя Яна Радзівіла. Друга дочка Єфросинія (+ 1628) була одружена з князем Олександром Заславським. Від Теофіли Тарло народився хлопчик Ян Володимир, який помер близько 1617—1618 рр.

Ординація Острозьких (24 міста і близько 600 сіл) була затверджена сеймом у 1609 р. як неподільне майоратне володіння. З неї мало бути виставлено 300 піших воїнів. Крім того, на її землях перебувало близько шести тисяч шляхтичів-ленників, зобов'язаних служити ординату[33]. Згідно із заповітом Януша, ординація перейшла до дітей його зятя і дочки. По вигасненню родини Заславських, які отримали право використовувати герб і військові реґалії Острозьких, Ординація мала перейти до рицарів Мальтійського ордену. Із смертю Олександра-Януша Заславського у 1673 р. вигасла і ця князівська родина. Але Ординація так і не перейшла

[31] Бібліографію про В.-К. Острозького див.: Мицько І. З. Матеріали до історії Острозької академії.— К., 1990.

[32] Ковальский Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения.— Днепропетровск, 1975.— Вып. 2.— С. 116—128.

[33] Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 93—94.

до мальтійських рицарів. Її захопили родичі Заславських — князі Любомирські.

Олександр Васильович Острозький (1571—1603) помер незабаром по розподілі володінь. Він займав уряд волинського воєводи з 1593 р. Його раптова смерть у розквіті сил теж належить до загадок родини Острозьких. Історики підозрювали католицький табір, однак слід звернути увагу на те, що майже всі його діти стали католиками. Від шлюбу з Анною Костчанкою в Олександра було п'ять синів та три дочки. Найстарший із синів, Олександр, помер у 1607 р., Адам-Костянтин — у 1618 р., Януш — у 1619 р., Криштоф — у 1606 р., Василь — у 1605 р. Жоден з них не мав потомків. Раптові смерті Адама-Костянтина і Януша теж досить загадкові, хоча якихось свідчень про отруєння або щось подібне немає. Софія (+ 1622) була дружиною Станіслава Любомирського, Анна-Алоїза (+ 1654) — відомого полководця Яна-Кароля Ходкевича, Катерина (+ 1642) — Томаша Замойського. Жодна з них не мала дітей, і їхні володіння перейшли до родини з боку чоловіків. Остання з Острозьких, Анна-Алоїза, була фанатичною католичкою і зажила недоброї слави переслідуваннями православних і руйнацією установ, закладених дідом і батьком, в тому числі й славетної Острозької академії[34].

Lev VOITOVYCH

THE PRINCE OSTROZ'KYIS FAMILY

A few versions of the family descent of the princes of Ostroh, dating [redacted] far back as the 13th century, are presented. The author believes that the family was related to the Romanovych dynasty of Halychyna and Volyn' princes. It is suggested that the first ancestor of the Ostroz'kyis may have been Roman Danylovych, Prince of Novhorod. Yet the focus of the article is the genealogy of Kostiantyn Ostroz'kyi and his descendants in the 17th century.

---

[34] Левицкий О. Анна Алоиза Острожская // Киевская старина.— 1883.— Т. 7, ноябрь.— С. 329—373.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. КАРТОГРАФІЯ

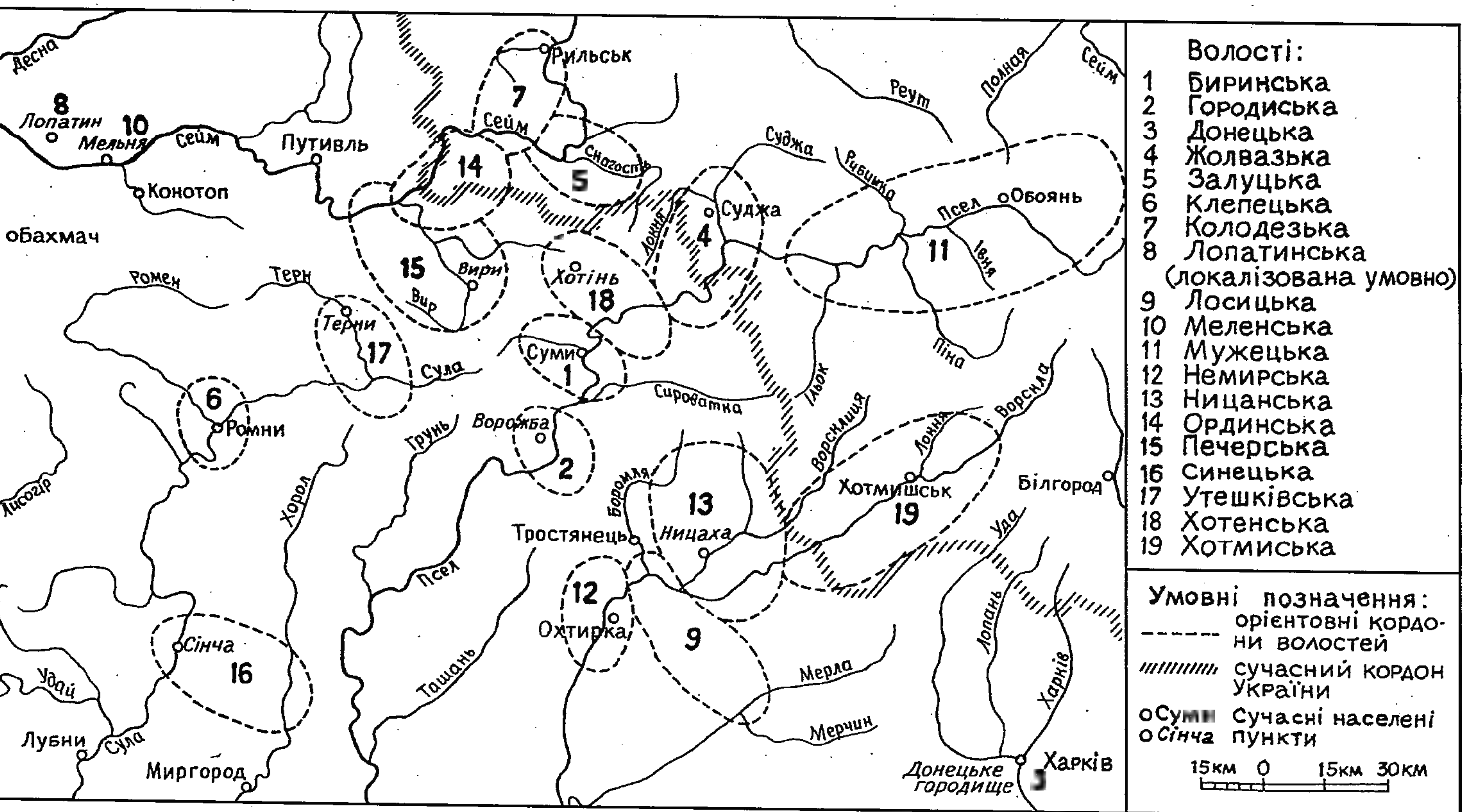
Олена РУСИНА

ПУТИВЛЬСЬКІ ВОЛОСТІ XV — ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ

Наприкінці 20-х років XVI ст. депутація киян, перебуваючи при дворі великого князя литовського і польського короля Сигізмунда I, подала йому декілька "виписів", в одному з яких ішлося про долю Путивля, що його внаслідок литовсько-московської війни 1500—1503 рр. було втрачено на користь Російської держави. Упродовж XIV—XV ст. Путивль підпорядковувався Києву — був його "пригородком", чи то, словами самого документа, "київським держанням". Ця адміністративна залежність, досить дивна з огляду на брак безпосереднього територіального зв'язку між Києвом і Путивльщиною, сформувалася, очевидно, десь на межі XIII—XIV ст., коли київський стіл опанували князі путивльської династії[1]. Втрата Путивля позбавила київський нобілітет надійного джерела стабільних прибутків, про що вони й сповістили свого володаря: "[...] К Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських; ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: князі, й пани, й зем'яни землі Київської,— по року тримали; і з тих волостей слуги вашої милості, предки та батьки наші, коней мали (jezdziwali) і шуби теплі кунячі одягали; і з року на рік тими всіма волостями вашої милості, господаря нашого, завжди вдягнені й взуті були ми самі й слуги наші";

---

[1] Докладніше див.: Русина О. В. До питання про київських князів татарської доби // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. 225.— С. 194—203. У публікації утвердження путивльців у Києві пов'язується, головно, з підтримкою їх тюркськими князьками, котрі резидували на південному сході Сіверщини. Втім, цілком можливо, що тут позначилися галицько-волинські впливи,— принаймні, досить привабливою видається можливість ототожнити путивльського за походженням князя Андрія Овруцького з Андрієм Путивличем (варіант: Путивльцем) з оточення Льва Даниловича (Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— М., 1962.— Т. 2.— Стб. 870). У зв'язку [illegible] цим варто нагадати, що М. Грушевський "в теорії" [illegible] відкидав імовірної залежности Києва від Галицько-Волинської держави [illegible] першій половині XIV ст., хоч і зазначав, що "(джерельних) підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, (на)-скільки можемо мати про неї поняття, звернена фронтом на Захід" (Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. 3: До року 1340.— С. 168). Пор.: Ставиский В. И. "Киевское княжение" в политике Золотой Орды (первая четверть XIV века) // Внешняя политика Древней Руси.— М., 1988.— С. 97—98 (дослідник твердить, що перші півтора десятиліття XIV ст. Київ перебував під контролем галицько-волинських князів, посилаючись на нібито зумовлені цим загальноруські амбіції Юрія I Львовича).

Путивльські волості XV — початку XVII ст.

Сторінка оброчної книги Путивльського повіту. *1628—1629 рр.*

крім того, на Путивльщині були “біскупські, й князівські, й панські волості”[2].

Реальність режиму порічного держання волостей в окресленому реґіоні засвідчують також документальні відомості, що збереглися у складі Литовської Метрики, у реєстрах “данин” батька Сиґізмунда, Казимира Ягеллончика: два поодинокі записи про надання путивльської волості Бирин Михайлові Лазаровичу (1486) й Андрієві Лихачевичу (1488)[3] та блок записів, у яких зафіксовано строк і черговість держання волостей на Путивльщині житомирськими боярами (1487)[4]. Така “адресність” Казимирового наділення стала підставою для гіпотези, за якою фондом путивльських волостей могли користуватися лише житомиряни, і ця їхня прерогатива була одним з елементів механізму тяжіння волостей Київської землі до трьох її центральних замків — Києва, Овруча та Житомира[5]. Втім, показово, що у “виписі” право держання путивльських волостей окреслено колом “князів, і панів, і зем’ян землі Київської”, тобто так же загально, як і [redacted] київському обласному привілеї: “[...] Городки и волости киевские кияном держати, а иному никому: будем их давати, кому ся будеть годити” (1529)[6]. Це наштовхує на припущення, що характер розподілу волостей у 1487 р. (надання їх боярам розглядалося як засіб “успоможення их, с чего бы они могли службу служити”) був продиктований кон’юнктурою або якимись суто місцевими обставинами, наприклад, занепадом Житомирщини після спустошливого Менґлі-Ґіреєвого походу 1482 р.[7]; принаймні симптоматично, що один із семи бояр, яких наділив Казимир, Сенько Жереб’ятич, отримав волость Лопатин “на окуп с татар”, тобто для викупу когось із родичів із кримської неволі.

Слід зауважити, що самий інститут почергового (“колейного”) держання волостей був досить поширений на “руських” землях Литовської

---

[2] Zrzódła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przezdzieckiego.— Wilno, 1844.— T. 2.— Oddz. 2: Akta.— N. 1.— S. 121. Передрук: Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 8. В обох виданнях документ датований однаково: “близько 1520 р.” На нашу думку, його слід віднести до 1528 р., оскільки тогорічне послання Сиґізмунда до панів-ради Великого князівства Литовського у своїй “київській” частині виразно перегукується з текстом “виписів” (див.: Документы Московского архива Министерства юстиции.— М., 1897.— Т. 1.— С. 526—527). До речі, цей текст при публікації транслітеровано латинським шрифтом і дещо полонізовано; через брак руськомовного оригіналу, вважаємо за доцільне подати його в перекладі на сучасну українську мову.

[redacted] Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским.— М., 1899.— Вып. 1: 1390—1529 г.— № 15.— С. 44, 48; РИБ.— СПб., 1910.— Т. 27.— Стб. 235, 246.

[4] АЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2, № 2.— С. 9; Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1896.— Т. 1, вып. 1: 1413—1498 гг.— № 24.— С. 16; Акты Литовско-Русского государства...— № 15.— С. 48; РИБ.— Стб. 246. Зауважимо, що, за спостереженнями М. Бережкова, метричні записи 1486, 1487 і 1488 рр. становили частини одного реєстру, розпочатого в грудні 1486 р. (Бережков Н. Г. Литовская Метрика как исторический источник.— М.; Л., 1946.— Ч. 1: О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год.— С. 80).

[5] Яковенко Н. М. Українська шляхта [redacted] кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 179—181.

[6] Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— М., 1910.— Приложения: Привилеи, выданные областям.— С. 354.

[7] Див. щодо цього: Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912.— Т. 1: Литовский период.— С. 240.

держави і як такий давно потрапив у поле зору дослідників[8]. Не були обійдені увагою й усі згадані документи: вказівка на кількість "господарських" (великокнязівських) волостей на Путивльщині та можливість реконструкції (навіть часткова) їх номенклатури відкривали шлях до відтворення територіальної структури Путивльського повіту. Щоправда, у реєстрах Казимирових "данин" названо тільки п'ять волостей, які належали до його складу: Бирин, Жолвяж, Хотень, Утешків і Лопатин[9]. Однак список їх можна збільшити: у потвердній грамоті Олександра Казимировича на куплі Сенька Жереб'ятича в Путивльському повіті згадуються Городиська та Жолвазька волості (1499)[10], а у відказному запису путивльського намісника князя Богдана Федоровича Глинського на с. Гатне — волості Хотенська, Меленська ("на реце Семи"), Биринська й Немирська, що їх сотники засвідчили цей документ (1500)[11].

Із цих восьми державних волостей ще на межі XIX—XX ст. з упевненістю локалізовано три: Бирин (як сучасне м. Буринь, райцентр Сумської обл.), Хотень (смт Хотінь Сумського р-ну Сумської обл.) і Мельня (с. Мельня Конотопського р-ну Сумської обл.)[12]. Що ж до Городиської, Жолвазької та Утешковської волостей, то вже М. Любавський звернув увагу на можливість уточнення їх місцеположення за так званим "списком Воскресенського літопису"[13] — джерела, відомого нині як "Список руських міст далеких та близьких", що являє собою літописний реєстр під заголовком "А се имена всем градом руским, далним и ближним".

Щоправда, ставлення до цієї історико-географічної пам'ятки тривалий час було досить скептичним. Зокрема, в літературі кінця XIX — початку XX ст. неодноразово наголошувалося на наявності в "Списку" нашарувань різного часу, відтак вважалося неприпустимим використання його даних у наукових дослідженнях[14].

У 50-х роках нашого століття цей погляд піддав критиці М. Тихомиров. Комплексно дослідивши вказану пам'ятку, він дійшов висновку, що "Список" є "твором кінця XIV чи початку XV ст., який має на меті дати короткий перелік [...] руських міст того часу"[15]. І хоч після цього до

---

[8] Див., наприклад: Владимирский-Буданов М. Ф. Поместное право в древнюю эпоху Литовско-Русского государства // ЧИОНЛ.— 1889.— Кн. 3.— С. 76—78; Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— М., 1892.— С. 703—704.

[9] Зауважимо, що в "Актах Литовской Метрики" фігурують помилкові назви — Золвяж та Отень, що пояснюється характером видання, здійсненого не за оригіналом Метрики, а за транслітерованими польськими копіями кінця XVIII ст., які при публікації передано кирилицею. Така подвійна транслітерація й призвела до численних текстуальних похибок, що, на жаль, потрапляють до праць науковців, котрі користуються цією документальною збіркою.

[10] Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1897.— Т. 1, вып. 2: 1499—1507 гг.— № 511.— С. 43.

[11] АЗР.— СПб., 1846.— Т. 1: 1340—1506.— № 178.— С. 202.

[12] Любавский М. К. Областное деление...— С. 246; Клепатский П. Г. Очерки...— С. 291.

[13] Любавский М. К. Областное деление...— С. 246.

[14] Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в. к. Ольгерда // Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России.— К., 1885.— Т. 1.— С. 55; Дашкевич Н. П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.— К., 1885.— С. 49; Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. 17, 51; Клепатский П. Г. Очерки...— С. 351—352, 401.

[15] Тихомиров М. Н. "Список русских городов дальних и ближних" // Исторические записки.— 1952.— Т. 40.— С. 214—259. Передрук: Тихомиров М. Н. Русское летописание.— М., 1979.— С. 83—137.

"Списку" ще неодноразово зверталися фахівці (Л. Черепнін, Б. Рибаков, І. Греков, Є. Наумов, О. Подосинов, В. Янін та ін.), висуваючи власні гіпотези щодо місця та часу його створення, ставлення до нього, як до безумовно вірогідного щодо історико-географічних реалій кінця XIV — початку XV ст. джерела, не зазнало змін.

Виняток у цьому сенсі становить, здається, тільки праця А. Поппе[16], у якій він, докладно проаналізувавши волинську частину "Списку", навів докази на користь різночасности використаних його автором (чи авторами) джерел. Показово, що "волыньскими" в пам'ятці названо як волинські, так і галицькі міста (Львів, Холм, Галич тощо) — абсолютно не зрозумілий з точки зору політичної географії кінця XIV ст. феномен, що його пояснення слід, напевно, шукати у джерелах часів існування Галицько-Волинської держави.

Репродукуванням анахронічних уявлень можна пояснити й об'єднання в рубриці "А се киевьскыи гроди" міст Київщини, Чернігівщини та Переяславщини[17], тобто реґіонів, що в літописах XII—XIII ст. об'єднувалися терміном "Русь" (у вузькому значенні слова), являючи собою територіально-політичне ядро давньоруської держави[18]. Не викликає сумніву й книжне походження частини згаданих у київському реєстрі топонімів — не випадково тут фіґурують, наприклад, "Ростовець, Унеятин", що їх появу, гадаємо, спричинило неправильне прочитання літописного фраґмента: "Воеваша половци у Ростовца и у Неятина"[19]. Отже, не є перебільшенням твердження О. Андріяшева про те, що "Список" (принаймні в його київській частині) "показує більш знання з стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних"[20].

Втім, у київському реєстрі містяться й позалітописні відомості, до яких, передусім, належать назви посульських та попсільських міст: "...А на Суле Снепород, Съкнятин, Грошин, Чемесов, Утешков, Синеч, Кляпечь, Ромен, Ковыла, Ворона, Сал, Песьи кости, Хотень. А на Пьсле Ничян, Городище, Лошици, Бирин, Жолважь. На Воръскле Хотмышль"[21].

Спираючись на цей фраґмент "Списку", М. Любавський розмістив Городиську та Жолвазьку волості на Пслі, а Утешків — на Сулі. Та не

[16] Р о р р е A. Gród Wołyn// Studia Wczesnośredniowieczne.— 1959.— T. 4.

[17] Це, до речі, стало підставою для тверджень Б. Рибакова про "практичне об'єднання" Київської, Чернігівської та Переяславської земель у межах "держави" Володимира Ольгердовича, які стали досить поширеними в сучасній історіографії. Див.: Р ы б а к о в Б. А. Просвещение // Очерки русской культуры XIII—XV веков.— М., 1970.— Ч. 2.— С. 203; е г о ж е. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 60; Б е л я е в а С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV в.: (По материалам археологических исследований).— К., 1982.— С. 19, 40; И в а к и н Г. Ю. Киев в XIII—XV веках.— К., 1982.— С. 37; Ш а б у л ь д о Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 83; Я к о в е н к о Н. М. Володимир Ольгердович // Історія України в особах. IX—XVIII ст.— К., 1993.— С. 145.

[18] Межі цього утворення реконструював А. Насонов: Н а с о н о в А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование.— М., 1951.

[19] Ипатьевская летопись.— Стб. 164.

[20] А н д р і я ш е в О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в.// Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 22.

[21] Цитуємо за найдавнішим списком пам'ятки: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.— С. 475—476.

може не виникнути питання: чи підпадає під рубрику "на Пьсле" Жолваж, якщо згаданий перед ним Бирин М. Любавський сам локалізував на притоці Сейму р. Чаші,— на що, до речі, вказав М. Тихомиров, аналізуючи дані київського реєстру; він же припустив, що Жолваж містився десь поряд із Городищем, яке, виходячи з карти Боплана, локалізував у верхній течії Псла, у районі сучасного Миропілля[22]. Водночас М. Тихомиров не звернув уваги на те, що його ототожнення, услід за М. Любавським, волости Хотень із с. Хотінь (яке лежить на притоці Псла — Олешні) суперечить даним "Списку", в якому Хотень згадується перед попсільськими містами.

З'ясувати питання про місцезнаходження цих волостей можна лише за умови розширення кола джерел — передусім, залучивши до наукового обігу документальні матеріали, які стосуються часів, коли Путивльщина перебувала в складі Московської держави (до речі, довше, ніж решта Сіверщини, котра за Деулінською угодою (1618), закріпленою Поляновським миром (1634), відійшла до Речі Посполитої). На перспективність такого підходу до розв'язання цієї проблеми вказав ще Ф. Петрунь, хоча сам використав матеріали московського походження у досить незначних масштабах, залучивши лише ті, які були надруковані в "Сборнике имп. Русского исторического общества", "Актах Московского государства" й "Актах, относящихся к Малороссии" В. Холмогорова[23].

Правда, й самі ці матеріали, особливо за XVI ст., дуже нечисленні. Не випадково той же М. Тихомиров, досліджуючи Сіверщину як складову частину Московської держави у своїй зведеній історично-географічній праці "Россия в XVI столетии", поскаржився на "бідність та маловиразність" відповідних джерельних відомостей і висловив надію, що їх кількість буде збільшена подальшими архівними розшуками[24]. Водночас він явно недостатньо використав інформаційний потенціал такого цікавого джерела, як "отдельная" книга 1594 р., котра містить опис земель, виділених у Путивльському повіті кінним самопальникам та іншим категоріям служилого населення; незабаром після виходу праці М. Тихомирова її повністю надрукував Г. Анпілогов, зосереджуючи увагу на соціально-економічних аспектах закладеної у цій пам'ятці інформації[25]. Він же опублікував "обидные списки", подані у 1592 р. Сиґізмунду III посольством Афанасія Рязанова[26]. На їх значення для історичної географії Сіверської землі кількома роками раніше звернула увагу учениця М. Тихомирова, Н. Шеламанова[27]. Крім того, дослідниця вказала на наявність у фондах Посольського приказу, серед матеріалів, що стосуються розмежування між Річчю Посполитою та Росією за умовами Поляновського миру, низки

22 Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 103 (карта), 106.

23 Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі: (До питання про татарську Україну) // Східний світ.— 1928.— № 2.— С. 178—179.

24 Тихомиров М. Н. Россия в XVI столетии.— М., 1962.— С. 12.

25 Анпилогов Г. Н. Новые документы о России конца XVI — начала XVII в.— М., 1967.— С. 110—124, 130—306.

26 Там же.— С. 77—109.

27 Шеламанова Н. Б. Состав документов Посольского приказа и их значение для исторической географии России XVI века: (По материалам фонда Сношений России с Польшей ЦГАДА) // Археографический ежегодник за 1964 г.— М., 1965.— С. 48—49.

унікальних документів щодо Сіверщини середини XVI — початку XVII ст.[28] Серед них слід особливо виділити найдавніший, 1638 р., список жалуваної грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551), яку О. Лазаревський вважав "однією з найважливіших пам'яток для історичної географії Сіверської землі"[29]. З усіх відомих на сьогодні копій ця найближча до оригіналу, зокрема, найточніша в передачі топонімії Новгород-Сіверщини та Путивльщини, де були монастирські володіння. Її дані доповнює грамота, яку монастиреві видав Борис Годунов у 1602 р., яку також скопійовано 1638 р. За формою це випис з писцевих книг Новгород-Сіверського 7093 (1584/1585) р. і Путивля 7099 (1590/1591) р., які не збереглися до нашого часу[30]. У формі випису дійшла до нас і грамота 1606 р. путивльському Молчинському монастирю, котрий на початок XVII ст., за спостереженнями І. Міклашевського, перетворився на найзначнішого землевласника в південній "україні" Московської держави[31]. Випис, зроблений з писцевих книг Путивля 7065 (1556/1557) р., був підставою для пожалування Василя Шуйського[32]. Оригінал випису ще в 1636 р. зберігався у Молчинському монастирі, що суперечить інформації місцевих ігуменів про втрату "жаловалные грамоты царя Василья", через яку цар Михайло Романов повторно обдарував цей монастир у 1615 і 1621 рр.[33]

Усі перелічені документи досить інформативні щодо топонімії регіону, однак не йдуть ні в яке порівняння з оброчною книгою Путивльського повіту 1628—1629 рр., що зберігається нині у фондах РДАДА[34]. Ця пам'ятка вже привертала увагу дослідників, але тільки як джерело для реконструкції номенклатури місцевих бортних "знамен" (знаків власності, вирізаних на бортних деревах)[35] та особливостей господарської діяль-

---

28 Шеламанова Н. Б. Документы государственных межеваний 30—40-х годов XVII в.// Археографический ежегодник за 1971 г.— М., 1972.— С. 170—171.

29 Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— К., 1889.— Т. 1: Полк Стародубский.— С. 214. Грамота була відома в копії другої половини XVIII ст. (опубл.: Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1873.— Кн. 3: Мужеские монастыри.— С. 111—120).

30 Грамоти опубл.: Русіна О. В. Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник.— К., 1993.— Вип. 2.— С. 142—151.

31 Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства.— М., 1894.— Ч. 1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века.— С. 132—133. Пор.: Багалей Д. И. Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства.— М., 1887.— С. 119—120.

32 РГАДА, ф. 79, оп. 1 (1636 г.), д. 6, л. 137—143. Документ підготовлений до публікації у 3-му випуску "Українського археографічного щорічника".

33 Жалувані грамоти опубл.: Актовые и летописные материалы о восстании И. И. Болотникова / Публикацию подготовил В. И. Корецкий // Советские архивы.— 1976.— № 5.— С. 57 (грамота 1615 р.); Труды Курского губернского статистического комитета.— Курск, 1863.— Вып. 1.— С. 562—569 (грамота 1621 р.).

34 РГАДА, ф. 1209, кн. 368.

35 Миклашевский И. Н. К истории...— С. 123; Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен — историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению.— М., 1963.— С. 120—133; Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Советская археология.— 1964.— № 4.— С. 151—169.

ности служилого і міського населення Сіверщини[36]. Нас, зрозуміло, вона цікавитиме як масив історико-географічної інформації — тобто можливістю досить точно визначити місцеположення згаданих раніше путивльських волостей.

В оброчній книзі (далі — "Книзі") Городиська (Городецька) волость локалізується на Пслі, Висторопі та Барожбі (Ворожбі)[37], Жолвазька — на Пслі, Удаві, Рибниці (Рибиці), Локні, Суджі, Івниці[38]. В обох випадках назви волостей не знаходять собі відповідників у географічній номенклатурі окреслених територій. У літературі зазначалося, що на місці Городецького городища в XVII ст. виникло с. Межиріч (нині Лебединського р-ну Сумської обл.)[39], однак документ, який при цьому цитується (опис кордону між Річчю Посполитою та Російською державою)[40], на нашу думку, не дає для цього достатніх підстав. У будь-якому разі зрозуміло, що центр Городецької (Городиської) волости не міг міститись у районі сучасного Миропілля; якщо ж шукати історичний "прообраз" останнього, то претендентом може бути тільки Жолваж, назву якого "забули" переселенці з волинського Миропілля, заснувавши тут слободу в середині XVII ст.

"Книга" підтверджує інформацію "Списку" про розташування Бирина на Пслі, додаючи до просторових орієнтирів даної волости ріки Суму (Сумку) та Олешню[41]. З огляду на це ономастичним відповідником Бирина в сучасній топонімії можна вважати с. Барилівку (Краснопільського р-ну Сумської обл.), знане раніш як Бирилівка*; ототожнення ж Бирина з с. Буринь слід визнати помилковим.

На відміну від цього, традиційна локалізація Хотенської волости не суперечить даним "Книги"[42],— хоч у той же час додає скептицизму дослідникам "Списку" як історико-географічного джерела. Втім, згадана в ньому Утешківська волость, згідно з матеріалами "Книги" (у ній вона фіґурує як Втешківська), справді була у Посуллі, охоплюючи течію р. Терн з її притоками Біж ("Бег") і Бобрик[43]. Нарешті, Немирську волость у "Книзі" локалізовано у поріччі Ворскли, Охтирки та Олешні[44].

---

[36] Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в.// Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV—XVIII веках.— М., 1989.— С. 125—144; его же. О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей в. Путивля в первой половине XVII в.// Город и горожане России в XVII — первой половине XIX в.— М., 1991.— С. 74—93.

[37] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 77, 80, 81, 88 об., 94, 95 об., 98 об., 104, 105, 109.

[38] Там же.— Л. 4 об., 6, 9 об., 11, 17 об.— 18, 19, 20, 23, 26, 40, 47 об., 59 об.

[39] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— М., 1857.— Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский.— Стб. 498.

[40] Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные 2-м отделением собственной е. и. в. канцелярии.— СПб., 1851.— Т. 2.— Стб. 907—908.

[41] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 184, 188 об.— 189, 192 об., 194, 206, 209 об., 211, 216 об.— 217, 227—227 об.

* Принаймні під такою назвою воно фіґурує на картах XIX ст.

[42] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 531 об.

[43] Там же.— Л. 295, 296—296 об., 298 об., 300, 302 об., 303 об.

[44] Там же.— Л. 418, 532. Саме вона, очевидно, згадується в "обидных списках" 1592 р. як "Немитцкая волость на Ворс(к)ле" (Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 83).

Цінність “Книги” полягає, однак, не лише у можливості уточнити місцеположення волостей, знаних за актами доби Казимира та Олександра, а й у тому, що вона значно розширює коло відомостей щодо їх номенклатури. При цьому слід зважити на той факт, що саме наявність волосної структури відрізняла Путивльщину від інших повітів південної “україни” Московської держави (Білгородського, Оскольського, Воронезького), які складалися зі станів[45],— ця структура (а в її межах — сотенна організація[46]) була успадкована від попередньої, литовської, доби.

Певна річ, це не означає, що вона залишалася незмінною упродовж XVI — першої чверті XVII ст.— не випадково ж у “Книзі” немає згадок про Меленську та Лопатинську волості (можливо, спустошені в Смутні часи або “в путивльское разоренье 120 (1611/1612) года”[47]. З другого боку, структура Путивльщини могла ускладнитися через появу нових волостей. Отже, щоб реконструювати її станом на кінець XV ст., треба корелювати відомості “Книги” з даними джерел литовської доби й, передусім, “Списку”, укладеного на межі XIV—XV ст.

Згадані у цій пам’ятці Синеч, Кляпеч, Ничан, Лошиці та Хотмишль фігурують у “Книзі” як Синецька, Клепецька, Ницанська, Лосицька й Хотмиська волості. Синецька була на Сулі та Хоролі[48], Клепецька — при впадінні Ромна в Сулу[49], Ницанська — у поріччі Ворскли, Ворсклиці, Дерновки (Дернової), Опожні (Пожні), Боровні (Боромлі)[50], Лосицька — уздовж Ворскли та Мерлі[51], Хотмиська — на Ворсклі та Ворсклиці[52]. Втім, локалізація останньої не викликає труднощів, оскільки на території волості у 1641 р. було побудовано місто Хотмишськ (нині — в Білгородській обл. Російської Федерації)[53]; Ницан же, гадаємо, слід ототожнити

---

[45] Микл ашевский И. Н. К истории...— С. 102. Щодо Білгородського повіту слід зауважити, що при його утворенні до нього відійшли дві путивльські волості — Донецька та Хотмишська, про які йтиметься нижче.

[46] Порівн. звістки про волосних сотників на Путивльщині в XV і середині XVI ст.: Акты Литовской Метрики.— Т. 1.— Вып. 2.— № 511.— С. 43; Акты, относящиеся к истории Западной России...— Т. 1.— № 178.— С. 202; РГАДА, ф. 79, оп. 1 (1636 р.), д. 6, л. 141, 142.

[47] З Лопатином можна було б ототожнити однойменне село, яке лежить нижче від Мельні по Сейму (нині — Бахмацького р-ну Чернігівської обл.). Однак, гадаємо, останнє слід, скоріш, ідентифікувати як порубіжне з Путивлем “село (Ло)патин черниговское городовое”, відоме за згадкою 1527 р. (див.: Русина О. В. Із спостережень над “Реєстром чернігівських границь” з 20-х років XVI століття // Записки НТШ.— 1993.— Т. 225.— С. 300). Нагадаємо також позицію П. Клепатського (Очерки...— С. 291), котрий вбачав Лопатин у Лопатинському хуторі Богодухівського повіту Харківської губернії (нині не простежується).

[48] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 532. Гадаємо, мав рацію М. Тихомиров, уважаючи, що “Синеч” “Списку” фігурує в “Книге Большому чертежу” як “город Синча”, розташований “выше Снятина 3 мили на Суле” (Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 106), якому відповідає сучасна Сінча Лохвицького р-ну Полтавської обл. Власне, так само локалізував літописний Синеч О. Андріяшев (Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в.// Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1931.— Кн. 26.— С. 22).

[49] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 531.

[50] Там же.— Л. 236—236 об., 239, 243, 244, 248, 250.

[51] Там же.— Л. 532.

[52] Там же.— Л. 258, 261 об., 271 об., 275, 284, 289, 291 зв.

[53] Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства.— М., 1887.— С. 53. Хотмишськ локалізував ще М. Любавський (Областное деление...— С. 247).

з с. Ницахою (Тростянецького р-ну Сумської обл.). У 1640 р. у Ницанській волості виникло м. Вольний (суч. с. Вільне Великописарівського р-ну Сумської обл.)[54]; опис Вольновського повіту 1646 р. указує на гирло Ворсклиці як на природний кордон, що розділяв у долині Ворскли Ницанську та Лосицьку волості: "...По реку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной город поставлен. А от реки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой волости Лосицкой острог поставлен, и тою волостью Лосицкою вольновцы не владеют"[55]. На значення даного документа для локалізації цих двох путивльських волостей вказав ще Ф. Петрунь; він же наголосив на помилковості інформації "Списку", в якому їх уміщено серед попсільських міст[56]. Тож навряд чи можна погодитися з М. Тихомировим, котрий наполягав на "доброякісності звісток "Списку руських міст" навіть для такого глухого закутка, яким [...] була окраїна Чернігівської землі"[57].

Втім, "Список" — не єдине джерело, що може стати в пригоді при реконструкції номенклатури путивльських волостей литовської доби. Цінні історико-географічні відомості містяться в ярликах кримських ханів великим литовським князям — пам'ятках, що походять від протографа кінця XIV ст.[58] Досліджуючи ці пам'ятки, Ф. Петрунь звернув увагу на докладність, з якою в них описано Путивльщину: "Її ярлики розглядають як великий комплекс, подаючи для неї більше даних, ніж для суто Київщини"[59]. Зокрема, тут фіґурують уже згадувані Жолваж, Бирин, Синеч, Хотень, Лосичі, Хотмишль, а також Милолюб, Мужеч, Донець, знані як волості у XVI — першій третині XVII ст.[60]. Ці три останні пункти, а

---

[54] Багалей Д. И. Очерки...— С. 53.

[55] Холмогоров В. И. Акты, относящиеся к Малороссии // ЧОИДР.— 1885.— Кн. 2.— С. 14. До речі, в опису названо і ницансько-хотмиський кордон — Ракові гори (с. 12); на жаль, нам не вдалося з'ясувати, як співвідноситься цей мікротопонім із сучасними географічними орієнтирами.

[56] Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 179.

[57] Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 106.

[58] Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 184—185. Зауважимо, що ці пам'ятки, названі колись "справжньою копальнею для дослідників історичної географії" (Koneczny F. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej // Ateneum Wileńskie.— Wilno, 1925/1926.— S. 203.— Przyp. 1), ще не дістали належної оцінки в сучасній історіографії. Зокрема, вони навіть не згадуються в монографії В. Єгорова "Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв." (М., 1985). Не менш симптоматичним є й репродукування у новітніх наукових працях застарілих уявлень про цю унікальну групу джерел (див.: Загоровский В. П. История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке.— Воронеж, 1991.— С. 49).

[59] Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 178.

[60] АЗР.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 6.— С. 4—5. В ярлику згадано також Немир, однак окремо від групи путивльських волостей, до якої, отже, він може бути віднесений тільки гіпотетично — як і наявний тут же Тушин, котрий в одній з редакцій фіґурує як "Тески" (Утешків — ?). Втім, така кон'єктура не заслуговує на абсолютну довіру через численні перекручення географічних назв у цій версії пам'ятки, яку Б. Барвінський опублікував за копією в так званих "тек Нарушевича" (Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Барвінський Б. Історичні причинки: Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси.— Львів, 1909.— Ч. 2.— С. 17). Перекручено назви й у короткому переліку міст, "что из старины в Перекопской Орде тянули", поданому Менґлі-Ґіреєвим послом Івану III у 1499 р.; крім Путивля та Бирина, тут, мабуть, названо також Жолваж ("Чялбаш") і Лопатин ("Липятин") (Сборник имп. Русского исторического общества.— СПб., 1892.— Т. 35.— С. 291).

також Хотмишль включено і до переліку підвладних Свидригайлові міст, укладеному, як вважається, між 1432—1435 рр.[61] Наприкінці XIV ст. Мужеч і Милолюб(ль), разом з Осколом[62], складали "тьму" татарського князя Яголдая Сарайовича, котра як "отчина" його нащадків проіснувала до кінця XV ст., коли її було поділено між кількома київськими боярами[63]. Отже, Мужеч і Милолюб(ль) належали до числа "князівських і панських волостей", про які ностальгічно згадували кияни у 1528 р. За даними "Книги" Мужецька волость була на Пслі, Псельці, Обояні, Солові (Солотинці), Івниці (Івні), Піні, Бобровиці (Боброві), Ворожбі, Білиці, Рибниці (Рибинці), Кам'янці[64], тобто охоплювала територію між сучасними Суджею та Обоянню (Курська обл. Російської Федерації); це виключає можливість локалізації Мужеча на притоці Сейму — р. Мужиці, яку обстоювали М. Любавський, П. Клепатський, Ф. Петрунь, О. Андріяшев[65]. Слід відкинути й пропоновану ними локалізацію Милолюб(ля) в районі Фатіжа (Курська обл.)[66] — за даними "Книги", ця волость була на Донці[67]. Що ж до місцеположення Донецької волости, то з її центром традиційно пов'язують однойменне городище поблизу Харкова[68].

Нарешті, перелічимо волості, що їх існування в литовські часи є суто гіпотетичним, оскільки згадки про них містяться тільки в джерелах XVI — першої третини XVII ст. Більшість з них зосереджена в Посейм'ї:

---

[61] Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatów.— Wilno, 1860.— T. 1.— № 746.— S. 331 (Chotmisl, Donyesk, Milolubl, Muszecz). Навряд чи можна погодитися з Ф. Петрунем, котрий пропонував ідентифікувати згадане в цій пам'ятці місто "Birlaa" (S. 330) як Бирин (Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 178); гадаємо, що це, скоріш, наявна в "Списку руських міст" як литовська за належністю "Белаа" (Новгородская первая летопись...— С. 476).

[62] Ототожнюється з Холкинським городищем при впадінні р. Холок в Оскол (Загоровский В. П. История вхождения...— С. 19).

[63] Акты Литовской Метрики.— Т. 1, вып. 1.— № 339.— С. 131—132 (назви Мужеча та Милолюб(ля) у публікації перекручено.— пор.: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 138 об.— 139). Див. також: РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 8, л. 150—150 об. (Скарга одного з наділених бояр, Михайла Гагина, на втрату своєї частки Яголдайовщини внаслідок захоплення Путивля великим князем московським). Докладніше про Яголдайову "тьму": Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С. 176—178; Kuczyński S. M. Jahołdaj i Jahołdajewicze siewierscy // MH.—1934.— R. 13.— № 3.— S. 33—35; ejusd. Ziemie czernihowsko-zsiewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 78—80, 184—185, 251, 376; Насонов А. Н. Монголы и Русь: (История татарской политики на Руси).— М., Л., 1940.— С. 28.— Примеч. 2; Spuler B. Die Goldene Horde.— Leipzig, 1943.— S. 160—161; Kuczyński S. M. Jahołdaj i Jahołdajewicze, lenni książęta tatarscy Litwy // Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w.— Warszawa, 1965.— S. 221—226.

[64] РГАДА в Москве, ф. 1209, кн. 368, л. 125, 127 об., 128 об., 130, 131—131 об., 139, 140 об., 142, 156 об.

[65] Любавский М. К. Областное деление...— С. 247; Клепатский П. Г. Очерки...— С. 293; Петрунь Ф. Ханські ярлики...— С 178; Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історично-філологічного відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 20.— С. 127.

[66] Там же (за винятком праці О. Андріяшева, котрий утримався від спроб точно локалізувати даний пункт).

[67] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 537 об.

[68] Клепатский П. Г. Очерки...— С. 292.

[69] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 439 об., 441, 441 об.—442, 443, 444, 450, 460; Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 83, 167, 197, 199, 202.

на Сеймі, Рилі, Обесті, Колодезі, Лопузі (Колодезька)[69], Сеймі, Снагості, Мужиці (Залуцька)[70], Сеймі та Вирі (Ординська)[71], Сеймі, Вирі, Павлівці, Куянівці, Локні (Печерська)[72]. У виданій 1551 р. грамоті новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю, якому належала Колодезька волость, окреслено її кордони з Ординською та Залуцькою волостями[73]. У Печерській волості зосереджувалися володіння Молчинського монастиря; в жалуваних грамотах останньому згадується також Лежецька волость, котра була десь на Вирі[74]. Крім того, збереглися поодинокі відомості про декілька путивльських волостей із загальними вказівками на їх місцеположення. Йдеться про волості Дороголівську (Дрогалівську) на Сеймі[75], Коренську на Сулі[76], Нижацьку на Ворсклі[77] та Бориську (Борисівську — ?) на Пслі[78]. Усього ж за актами XVI — першої третини XVII ст., які ми дослідили, простежується 25 путивльських волостей, принаймні 16 з яких існували за литовської доби.

Зрозуміло, що при з'ясуванні кількости цих волостей неможливо обминути питання про їх соціально-економічну та демографічну характеристику. Думки істориків з цього приводу різні. Так, М. Довнар-Запольський ототожнював втрачені киянами 1500 р. путивльські волості з "городовими селами", що фігурують у т. зв. "Реєстрі чернігівських границь" 1527 р.[79] О. Андріяшев називав їх то селами, то містами ("правдоподібно — невеличкими фортецями")[80]. М. Тихомиров безапеляційно трактував всі перелічені в "Списку руських міст" пункти як міста або містечки, виходячи з традиційного розуміння "города" як укріпленого поселення[81].

Втім, привертає увагу той факт, що лише чотири з відомих нам волостей занесено до переліку міст Свидригайла, або, точніше, підпорядкованих йому "замків і земель". Це змушує прислухатися до думки М. Любавського, котрий вважав, що згадані у "Списку" задніпрянські

---

[70] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 318, 322 об., 332, 353, 367 об., 372, 382.

[71] Там же.— Л. 403, 404 об., 405 об., 535; Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 130—131, 141, 142. У літературі було висловлене припущення про наявність генетичного зв'язку між Ординською волостю і слободами курського баскака Ахмата, відомими за літописними звістками 1283—1284 рр. (Загоровский В. П. История вхождения...— С. 16), що суперечить висновкам Ю. Александрова-Липкінга, котрий на підставі археологічних матеріалів локалізував їх безпосередньо під Курськом (Александров-Липкинг Ю. А. Далекое прошлое соловьиного края.— Воронеж, 1971.— С. 112—117).

[72] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 308, 312 об., 313 об., 402, 419 об., 420, 421—421 об.; Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 135, 136—137, 194.

[73] Русіна О. В. Грамоти...— С. 145.

[74] Актовые и летописные материалы...— С. 57; Труды Курского губернского статистического комитета.— С. 563.

[75] РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 401 об., 505.

[76] Там же.— Л. 531 об.

[77] Анпилогов Г. Н. Новые документы...— С. 83.

[78] Там же.

[79] Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в.// АЮЗР.— К., 1907.— Ч. 8, т. 5.— С. 10. Текст "Реєстру" див.: Русіна О. В. Із спостережень...— С. 300—302.

[80] Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі...— С. 127; його ж. Нарис історії колонізації Переяславської землі...— С. 22.

[81] Тихомиров М. Н. Русское летописание.— С. 105—106.

"міста" в переважній більшості були городищами, які з часом так і не постали з руїн[82]. Це, можливо, й пояснює те, що назви волостей XV — початку XVII ст., на відміну від синхронних гідронімів, практично не простежуються ■ пізнішій топонімії. Зрозуміло, цей висновок суто попередній, і відповідь на запитання щодо природи путивльських волостей можуть дати тільки репрезентативні діловодні матеріали XVI—XVII ст., що їх виявлення та публікація становлять нагальне наукове завдання.

Olena RUSSYNA

PUTYVL' DISTRICTS IN THE 15TH — EARLY 17TH CENTURIES

The study deals with the reconstruction of the territorial composition of the Putyvl' Districts in the 15th—17th centuries via the recreation of the district names in the region and their localization with the help of the historical and geographical memorials of the 14th—15th centuries ("The List of the Far and Close Rus' Cities and Towns", the list of the towns owned by the Lithuanian Prince Svydryhailo, messages of the Crimean Khans to the rulers of Lythuania) and descriptive and diplomatic materials of the 16th—17th centuries. The author has mapped 19 of 25 districts by the sources of the mentioned period, and proposed hypotheses concerning their social, economic, and demographic characteristics.

[82] Любавский М. К. Областное деление...— С. 247.

Володимир СОБЧУК

КРЕМ'ЯНЕЦЬКА ВОЛОСТЬ У XVI СТОЛІТТІ: ТЕРИТОРІЯ І ПОСЕЛЕННЯ

Територіальний аспект історії феодального землеволодіння в Україні ■ епоху переходу від середньовіччя до нової доби поки що більш-менш відомий лише ■ загальному, окремі ж маєтки знаті, іноді рівні за площею цілим державам, та їх частини залишаються невивченими.

Об'єктом нашого історико-географічного дослідження є Крем'янецька волость.

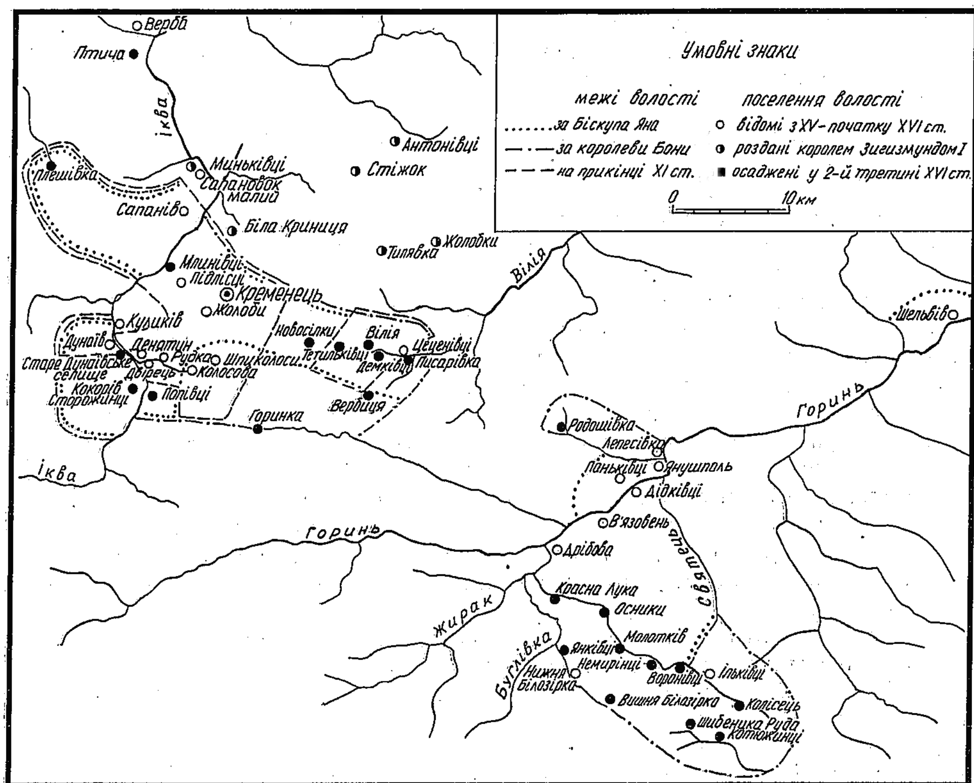
Волостю в актовій мові XVI ст. називалася сільська округа з кільканадцяти або й кількох десятків поселень, яка становила окрему частину феодального володіння, була підпорядкована певному замкові чи дворові власника як її адміністративному центрові й займала здебільшого суцільну територію.

До кінця 1529 р. волость Крем'янецького замку належала до великокняжих маєтків, потім шість років нею володів віленський біскуп Ян, від 1536 до 1556 р.— королева Бона, після якої замок із належними до нього селами повернувся до господаря, але останні три з половиною десятиліття XVI ст. був у заставі в князів Збаразьких, які тут старостували. Зміна власників зумовлювала повороти тенденцій розвитку маєтку: від зменшення до розширення і навпаки. Крім того, з кінця першої половини XVI ст. мали місце відчутні переміни, викликані колонізаційним рухом на півдні Волині.

У дослідженні простежуються зміни території волости протягом усього XVI ст., з'ясовуються час та обставини появи у її складі та виходу з неї окремих поселень, локалізуються на сучасній карті села, які змінили назву або зникли.

Джерелами послужили великокняжі привілеї на маєтки, продажні та дарчі листи, дозволи господаря на відповідні дії та підтвердження їх ним, різноманітні записи ■ крем'янецьких і луцьких актових книгах та книгах канцелярії королеви Бони (32-а і 33-я Книги записів Литовської метрики), переважну більшість яких поки що не опубліковано. Важливі відомості почерпнуто також із акту ревізії Крем'янецького замку й повіту 1545 р. та люстрацій староства 1552 і 1563 рр.

Переважна більшість доменіальних володінь великих литовських князів у Крем'янецькому повіті до початку XVI ст. внаслідок щедрих данин опинилася в руках приватних осіб. Сиґізмунд I довершив роздачу во-

Картосхема території, безпосередньо підпорядкованої Крем'янецькому замку в XIV—XVI ст.

лости. Василій Четвертинський вислужив у нього Стіжок, Антонівці й Тилявку, Боговітин Петрович Шумбарський — Жолобки, Богдан Білокриницький — Білу Криницю[1]. Село Птиче в 1509 р. випросив Костянтин Острозький[2]. Чотири пусті дворища в Сапанові у 1524 р. дісталися господарському дворянинові Василеві Семеновичу Нечаю, який тут, мабуть, не затримався, і Сапанів ще понад два десятиліття залишався пустим селищем[3]. Здається, за Сиґізмунда I отримав ще землю на р. Ікві нижче

[1] Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku.— Warszawa, 1877.— S. 104.— (Źródła dziejowe; T. 6).

У список сіл волости, які роздав Сиґізмунд I, в акті ревізії 1545 р. помилково включено й Дрібову, насправді ж ним лише підтверджено данину Олександра (див. посилання 15).

[2] Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie (далі — AS).— Lwów, 1890. —T. 3.— N XCVIII.

[3] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции.— М., 1915.— Кн. 21.— С. 282. В акті ревізії 1545 р. Сапанова нема ні серед належних до замку, ні серед розданих приватним особам поселень, зате зазначається, що Сапанів, Жолоби й Підлісці здавна наймали по дві сторожі до замку, але з приходом біскупа Яна їх було звільнено від цієї повинності через запустіння (Rewizja zamków...— S. 100).

Сапанова якийсь Минко і заснував на ній сільце Минківці[4]. Лишилися тільки села Жолоб і Підлісці[5], але 26 листопада 1529 р. вони разом із містом і замком Крем'янцем були надані на вічність віленському біскупові Яну[6].

Один із найбагатших наприкінці другого десятиліття XVI ст. у Великому князівстві Литовському магнатів[7], біскуп енерґійно взявся за новий маєток. Він зміцнив замок, упорядкував городову повинність шляхти, ужив заходів для швидкого залюднення спустошеного татарами міста й почав згромаджувати [redacted] своїх руках нову волость.

Місцеві пани й зем'яни залежали від нового господаря Крем'янця, оскільки разом із замком до нього перейшли повноваження великокняжого намісника в повіті, до того ж Ян, як позашлюбний син короля і член великокняжої ради, міг вплинути на вирішення справ, із якими крем'янецькі повітники їхали до столиці, тому шляхта шукала в нього допомоги, а розплачувалася за неї маєтками. Успіхи Яна в придбанні сіл зумовлювалися ще й тим, що володіння ними через татарські погроми не завжди давало належні доходи, але вимагало певних затрат, зокрема на військову службу, обтяжливих для розорених власників.

Оскільки і Литовський Статут дозволяв відчужувати лише третину маєтку[8], то нерідко угода про його відступ здійснювалася під виглядом подарунка або продажу однієї третини і застави в певній сумі решти двох третин.

Джерела дають можливість докладно простежити відновлення волости навколо Крем'янецького замку як центру.

7 березня 1531 р. великий князь підтвердив лист Михайла Дениско-вича, згідно з яким останній з вдячности біскупу Янові за ласку до нього подарував йому третину свого отчизного маєтку Вербое, а решту, дві третини, заставив у 550 копах грошів[9].

У Тихна й Олехна Козинських 8 квітня 1532 р. придбано за 60 коп грошів дворище Ісаєвське з полями й сіножатями під назвами Хотенове, Ловче і Грем'яче[10], ґрунт якого лежав під самим Крем'янцем, на що вказує топонім Хотенів Луг на околиці міста, зафіксований актом про

[redacted] Назва села утворена від імени Минко; на час життя носія останнього [redacted] перші десятиліття XVI ст. вказує те, що його сини Євмах, Левко, Санко і Дем'ян з патронімом Минковичі або топоантропонімом Минківські виступають у джерелах у 1528—1563 рр. Див.: Литовская Метрика. Отд. 1, ч. 3: Книги публичных дел: Переписи войска Литовского // РИБ.— Пг., 1915.— Т. 33.— Стб. 184; ЛНБ, від. рукописів, колекція Радзімінських (далі — Радз.), спр. 217/V—3, I, арк. 28—29; т а м с а м о.— Спр. 140/1—2, арк. 81.

[redacted] В акті ревізії 1545 р. обидва села значаться як "звичисті" Крем'янецькі, лише Підлісці помилково вказані як Підгайці (Rewizja zamków...— S. 102).

[redacted] K o ł a n k o w s k i L. Zygmunt August wielki książę Litwy do roku 1548.— Lwów, 1913.— S. 191, przyp. 6.— (Archiwum naukowe. Wydawnictwo Towarzystwa dla popierania nauki polskiej; Dział 1, t. 7, zesz. 1) з посиланням [redacted] оригінал привілею.

[7] У 1528 р. лише зі світських своїх маєтків Ян виставляв [redacted] земську службу 236 коней, поступаючись тільки Гаштовту (466 коней) та Костянтину Острозькому (426 коней). Див.: Литовская Метрика. Отд. 1, ч. 3.— Стб. 7—8.

[8] D ą b k o w s k i P. Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskiem od XIV do XVI wieku // Studia nad historyą prawa polskiego.— Lwów, 1916.— T. 6, zesz. 3.— S. 9.

[9] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 410/1—4, арк. 34. Сучасне с. Верба у Дубнівському районі Рівненської области.

[10] П т а ш и ц к и й С. А. Описание книг и актов Литовской Метрики.— СПб., 1887.— С. 239, № 213.

розмежування ґрунтів міста і належних до волости сіл у середині 40-х рр. XVI ст. У тому ж акті фіґурує ще одне урочище, куплене в панів Козинських,— поле Сватове між горою Куличівкою та р. Іквою[11]. Відомо також, що на купленому [redacted] Козинських ґрунті біскуп осадив одне з двох крем'янецьких передмість[12].

Івашко Денискович 20 березня 1533 р. продав Янові за 230 коп грошів свою вислугу — селище Демківці (Демковцы) та двір у верхів'ї р. Вілії (Вєля)[13].

Того ж року у волость увійшли чотири села на р. Горині: Панківці, Дрібова, Дідківці та В'язовець. Перше з них записав біскупу Михайло Денискович[14], друге було придбане в Івана Хребтовича[15], а два останні відступив Олехно Дідко з дітьми — одну третину їх продав, а решту заставив у 150 копах грошів[16].

20 березня наступного року в князя Андрія Михайловича Санґушковича-Коширського придбано за 830 коп грошів с. Цеценівці*. Оскільки маєток був спірним — зем'яни Цеценівські, від яких село перейшло до Санґушковичів, домагалися його повернення, то біскуп спочатку подбав про лист Михайла Мойсейовича і його сина Сопрона Цеценівських, і вони, "узнавши ласку и даток", ще 16 грудня 1533 р. відступили Янові свою близькість до маєтку, а 22 вересня 1534 р. його купівлю підтвердив король[17].

Олена Грицківна Промчейківна-Корницька з огляду на те, що опинилася на старість у великій скруті й не могла довести до ладу свій маєток, щоб мати з нього хоч якийсь пожиток, та з вдячности біскупу Янові, як відзначала в листі від 30 липня 1534 р., за ласку до неї, оборону від кривд і допомогу в нестатках подарувала йому третину своєї материзни, а решту заставила в 200 копах грошів[18]. Материзну Промчейків-Корницьких становили кілька сіл на р. Горині та її допливах на межі з володіннями князів Жеславських. Олені належала третя частина спадщини по матері, решта була в руках її брата Федора та братанича Кунаша, сина другого брата. 7 травня 1535 р. Федір із Кунашем видали Янові лист, у якому зазначали, що Олена відступила свою частину за їхньою згодою і що біскуп не чинить їм жодної перешкоди, а лише допомагає, та заставили Янові Шельвів і Хорошів і зобов'язалися у разі продажу Корниці, Юровець і Ганишівки відступити вказані села тільки йому[19].

---

[11] Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. 7, т. 1: Акты [redacted] заселении Юго-Западной России.— № XXXI, с. 245—246.

[12] Pociecha W. Królowa Bona (1494—1557): Czasy i ludzie Odrodzenia.— Poznań, 1958.— T. 3.— S. 137.

[13] Пташицкий С. А. Описание...— С. 239, № 214. Див. також посилання 17.

[14] AS.— Т. 3.— N CDLXXV.

[15] Сучасне с. Грибова у Лановецькому районі Тернопільської області. Дрібову отримав від великого князя Олександра Михайло Денискович, але подарував село дочці Іґната Дчуси Любці, яку взяв [redacted] свою, та її чоловікові Івану Хребтовичу, на чоломбиття якого господар дозволяє 9 вересня 1533 р. спустити маєток Янові (ibid.— N CDLVIII).

[16] Ibid.— N CDLXXIV.

* Сучасне с. Цеценівка у Шумському районі Тернопільської області.

[17] AS.— Т. 3.— N CDLXX, CDLXXX, CDXCCIV. В акті ревізії 1545 р. плутана звістка про купівлю сіл Цеценівці та Демківці [redacted] Борсука (Rewizja zamków...— S. 103), оскільки добре відомо, що села придбано [redacted] різних осіб.

[18] ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6346, арк. 6—6 зв.

[19] Там само.— Арк. 1.

Пізніше Промчейки-Корницькі викупили [redacted] Беати Костелецької, до якої перейшла після Яна погоринська частина волости, заставлені ними села, і тільки Шельвів утратили назавжди[20]. Очевидно, він і становив третину материзни, яку подарувала Олена Промчейківна.

10 листопада 1534 р. Сиґізмунд I підтвердив купівлю [redacted] Миколая і Яна Радивилів за 500 коп грошів сіл Дунаїв, Куликів і Рудка[21].

У Семена Мітковича Бабинського в 1534 р. придбано с. Денятин, а також поле Ониськівське під самим Крем'янцем, де раніше було с. Ониськівці, на місці якого біскуп осадив ще одне передмістя[22].

Грицько й Роман Сенютичі 30 січня 1535 р. відступили Янові за 150 коп грошів давнє городище з прилеглим до нього шматком землі [redacted] належному братам Тихомльському маєтку, на якому біскуп зобов'язувався спорудити замок для спільного захисту від татарів, оскільки, як зазначали Сенютичі в листі, поблизу їхніх володінь немає жодного замку, в якому могли б заховатися зі своїми людьми [redacted] разі нападу степовиків, а самим звести його не під силу[23]. 15 липня 1535 р. Ян додатково запевнив обох Сенютичів, що виконає обов'язки, які виникли внаслідок угоди про купівлю городища, і визначив межі вже осадженого ним міста Янушполя[24].

За свідченням ревізії Крем'янецького замку 1545 р. у Яцька Жабокрицького біскуп купив с. Двірець (Дворєц)[25].

Як бачимо, результатом шестирічного перебування Крем'янця в руках віленського біскупа Яна стала поява осаджених ним двох передмість, ще одного заново осадженого міста і замку та обширної волости, до якої крім двох давніх приміських сіл увійшли придбані різними способами в місцевої шляхти ще дванадцять сіл, одне селище і один двір.

Ґрунти волости не становили суцільної території, а розпадалися на п'ять окремих масивів різних розмірів, відділених один від одного маєтками князів і шляхти. Найближче до адміністративно-господарського центру, яким був Крем'янецький замок, лежали села Підлісці (Подлєсцы) та Жолоб, за якими на південний захід тягнулися розташовані на р. Ікві та на безіменній притоці села Куликів, Дунаїв, Денятин, Двірець і Рудка. З південного сходу до міських ґрунтів прилягали поселення на р. Вілії — двір у її верхів'ї, с. Цеценівці та селище Демківці. Третя група поселень, до якої входили місто і замок Янушполь та села Панківці, Дідківці, В'язовець і Дрібова, лежали на значній відстані від Крем'янця в південно-східному напрямку на берегах р. Горині. Нарешті, окремими селами сиділи обступлені чужими володіннями на північ від замку на р. Ікві с. Вербое та далеко на схід від Крем'янця на р. Горині с. Шельвів.

---

[20] У 1545 р. Шельвів належить вдові князя Іллі Острозького (Rewizja zamków...— S. 94).

[21] Пташицкий С. А. Описание...— С. 239—240, № 219.

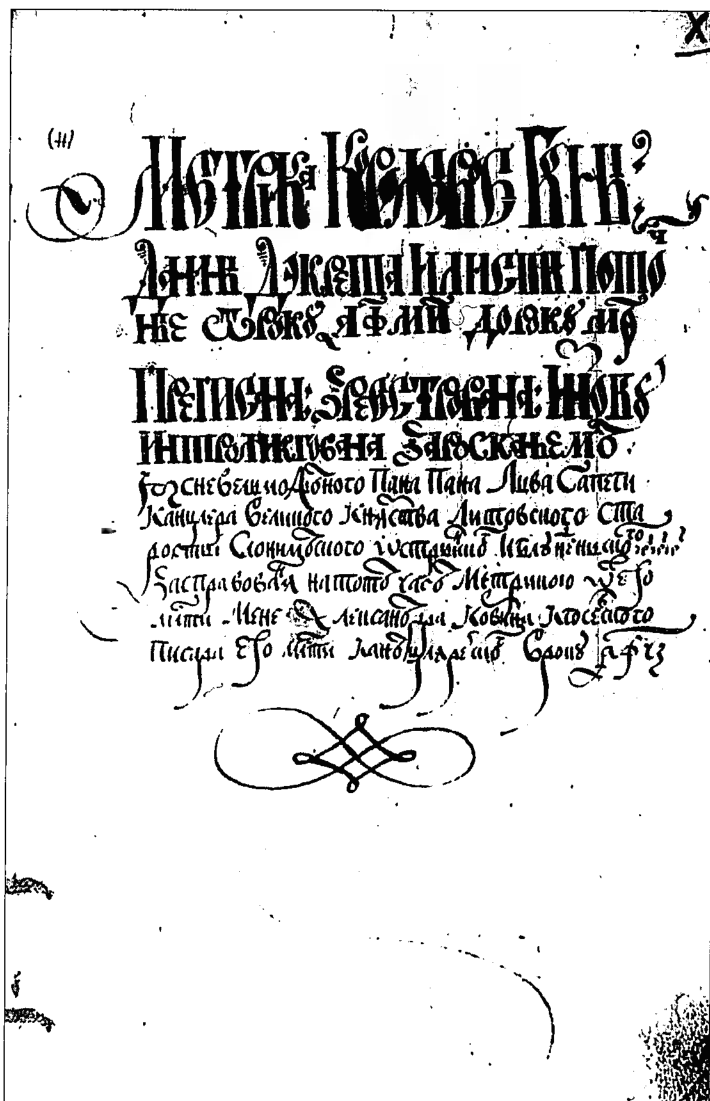
[22] Про придбання поля Ониськівського й осадження передмістя див.: Pociecha W. Królowa...— S. 137; про придбання Денятина див.: Boniecki A. Herbarz polski. Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne [redacted] rodach szlacheckich.— Warszawa.— 1899.— T. 1.— S. 61. Про локалізацію Денятина див. посилання 32.

[23] ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6358, арк. 10—12.

[24] Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska.— Warszawa, 1844.— T. 2.— S. 932. Сучасне смт Ямпіль Білогірського району Хмельницької області.

[redacted] Rewizja zamków...— S. 102.

Запис привілею підданцеві Крем'янецького замку Сеникові Стародубцю на с. Молодків. *1548—1549 рр.*

Титульний аркуш Метрики королеви Бони
за 1548—1549 рр.

Біскуп Ян під час володіння Крем'янцем інколи навідувався до нього і на місці займався своїм маєтком та справами повітової шляхти[26]. У нього мали бути, звичайно, й намісники, але їхні імена нам не відомі. Знаємо лише, що в погоринських селах урядував Івашко Бережецький[27].

На початку 1536 р. внаслідок переходу з Віленського біскупства на Познанське Ян став мешканцем Польщі і як чужинець, згідно зі Статутом, не міг уже володіти землею у Великому князівстві Литовському. Крем'янець зі селами Підлісці та Жолоб повернуто великому князеві, а 4 квітня 1536 р. на сеймі у Вільні Сигізмунт I видав новий привілей, яким надав місту маґдебурзьке право та записав його разом із замком і вказаними селами королеві Боні[28]. Через два місяці, 3 червня, біскуп підписав на користь своєї наступниці два листи, підтверджені 30 червня королем, за першим із яких дарував їй обидва осаджені ним передмістя, а за другим продав за 1560 кіп грошів села Дунаїв, Куликів, Рудку і Цеценівці, селище Демківці та двір у верхів'ї р. Вілії[29].

Погоринські маєтки — м. Янушполь та села Дідківці, В'язовець, Панківці, Дрібова і Шельвів перейшли до сестри Яна Беати Костелецької[30], с. Вербое повернулося до родини Денисковичів[31], а с. Денятин опинилося в руках Боговітина Петровича Шумбарського, який за Яна займав уряд крем'янецького войського і городничого[32]. Село Двірець теж, імовірно, відійшло від замку, а пізніше повторно опинилося в складі волости вже як надбання Бони, оскільки не значиться серед поселень, які біскуп передав королеві.

Отже, на початку другої половини 30-х рр. XVI ст., відразу після переходу замкової волости до рук Бони, у складі волости залишилося шість сіл, одне селище й один двір.

На відміну від Яна, королева управляла замком і волостю тільки через призначуваних нею старост. Першим із них був Дахно Васильович (1536—1538), після нього урядували Станіслав Фальчевський (1539—1543),

---

[26] 13 травня 1533 р. Ян розглядає в Крем'янці спір Сенютичів та їхніх зятів за маєтки (ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6347, арк. 125—126).

[27] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 192/V—I, арк. 37 зв.

[28] AS.— Lwów, 1890.— T. 4.— N XXVI.

[29] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgierdowicza ks. Ratnieńskiego.— Lwów, 1906.— T. 1.— S. 256; Pociecha W. Królowa...— S. 137.

[30] Rewizja zamków...— S. 93 з помилковою вказівкою на придбання всіх сіл княгинею Ілліною в Денисковичів. Див. також: Собчук В. Д. Янушпольська волость у XVI — на початку XVII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали Міжнародної наукової краєзнавчої конференції.— Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994.— С. 111—114.

[31] Згодом половину Вербое Петро Денискович продав Іванові Хребтовичу (ЦДІА України в Києві, ф. 22, спр. 4, арк. 52—53), а другою половиною володіла Богдана Єловичева-Кунівська з чоловіком, яка теж походила з роду Денисковичів (ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 410/1—4, арк. 54—55). Див. також: Собчук В. Дениско Мукосійович і Денисковичі на півдні Волині в XV — другій третині XVI ст. // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10—12 листопада 1994 р.): Збірник тез доповідей та повідомлень.— Львів, 1994.— С. 71.

[32] 6 листопада 1538 р. Боговітин Петрович записує своєму зятеві на Денятині та сусідньому Кокореві придане за дочкою (Пташицкий С. А. Описание...— С. 238, № 211). Дальших згадок про Денятин не виявлено. Датована 1586 р. згадка про належні Дривінським Денятинський і Двірецький стави на р. Ікві вказує, що Денятин лежав недалеко від с. Двірець (фонди Кременецького краєзнавчого музею, спр. 615, с. 26). Можливо, Денятином було Старе Дунаївське селище, розташоване між Кокоревом, Двірцем і Дунаєвом, яке в 1562 р. дістало назву Богданівка (див. про нього далі).

Щасний Герцик (1544—1547), Іван Богушевич Боговітинович (1548), Себастян Дибовський (1549) та Петро Михайлович Семашко (1550—1560)[33].

Бона продовжила лінію свого попередника, спрямовану на розширення волости через приєднання нових шляхетських маєтків. Першим надбанням її стало розміщене на р. Горині в сусідстві з м. Янушполем с. Лепесівка (Лєпєсовка), яке повинне було компенсувати відхід Янушполя з кількома селами й зумовлену цим утрату бази для освоєння просторів за Горинню. Лепесівка відійшла до королеви за таких обставин. Спадкоємці покійного луцького війта Яна Сиґнатора продали їй у 1536 р. Луцьке війтівство, але належне до нього с. Ставрово ще за рік до того обміняли з маршалком Волинської землі князем Федором Санґушковичем на с. Окнини. Останній бив королеві чолом, щоб замість Ставрова, яке вона мала право викупити, згодилася взяти інший маєток. Зійшлися на Лепесівці. Дідичем її був боярин Санґушковича Федько Вориський. Князь виміняв у нього Лепесівку разом з присілком Радошівкою на своє с. Биличі у Володимирському повіті з додачею бояринові 300 коп грошів і віддав до Крем'янецького замку, а взамін отримав виданий 25 грудня 1536 р. на клопотання Бони лист Сиґізмунда I, яким Ставрово підтверджувалося йому на вічність[34].

За даними ревізії 1545 р. королева виміняла в Яцька Жабокрицького за свій маєток Городище села Колосову і Шпиколоси та купила двір Кокорів[35] (Кокорєво).

Село Двірець, як уже зазначалося, ймовірно, Бона теж придбала, і воно повторно опинилося в складі волости.

На цьому список поселень, які придбала королева, вичерпується. Містить він, разом з тими, які Боні продав попередній власник волости, вісім сіл, одне селище і два двори.

З початку 40-х рр. XVI ст. увага Бони та її адміністрації в Крем'янці з розширення волости за рахунок шляхетських маєтків переміщується на залюднення її, а також на заселення спустошених татарами просторів за Горинню. Стікаючись звідусіль на заклики замкового уряду, люди поповнювали вже заселені, відновлювали знищені й засновували нові

---

[33] На уряді крем'янецького старости Дахно Васильович уперше зафіксований відомими нам джерелами 16 серпня 1536 р. (ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 410/1—4, арк. 33), востаннє — 12 лютого 1538 р. (там само.— Ф. 103, оп. 1, спр. 6510, арк. 38); Станіслав Фальчевський уперше — 21 травня 1539 р. (там само.— Радз., 140/1—2, арк. 2—3), востаннє — 12 листопада 1543 р. (там само.— Спр. 215/V—3, арк. 3—4), 14 листопада 1544 р.— уже як колишній староста (ЦДІА України в Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 425 зв.), Щасний Герцик уперше — 15 травня 1544 р. (ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6503, арк. 1 — оригінал листа старости, датування індиктом 1 помилкове, оскільки в 1543 р., на який він припадає, старостував ще Фальчевський), востаннє — 29 жовтня 1547 р. (AS.— Т. 4.— N CDXXIII); Іван Боговітинович фіґурує як крем'янецький староста 8 грудня 1548 р. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 32, л. 34—34 об.); Себастян Дибовський — 17 січня 1549 р. (там же.— Л. 47 об.— 50); Петро Семашко вперше — 6 березня 1550 р. (ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6386, арк. 9), востаннє — 15 березня 1560 р. (там само.— Спр. 6504, арк. 7).

[34] AS.— Т. 4.— N VII, L, LV, LXI. Про спір за маєток див.: AS.— Lwów, 1887.— Т. 1.— N XCIX і LXVIII. В акті ревізії 1545 р. помилково зазначено, що Лепесівку Бона купила у Вориського (Rewizja zamków...— S. 103).

[35] Rewizja zamków...— S. 102—103. Разом із Кокоревом до волости повернулися, очевидно, і ґрунти Денятина, оскільки останній лежав між Кокоревом і сусідніми селами волости і в 1538 р. обидва поселення перебували в одних руках (див. посилання 32); Денятина немає у пізніших джерелах тому, що він знелюднів.

села. Протягом певного часу, який у наших джерелах окреслюється в діапазоні від двох до десяти років, осадники сиділи на волі. Обсяг подальших повинностей їх встановлювано за домовленістю зі старостою. Осідання людей на новому місті могло, звичайно, відбуватися і без традиційної волі, якщо воно було переміщенням підданих з іншого маєтку для раціональнішого їх розселення.

Крім урядників, які займалися організацією заселення волости, виконуючи свої службові обов'язки, села засновували також особи, які отримували шмат землі, частіше — пусте селище, в держання з правом осаджувати під собою людей. Данину староста надавав до волі й ласки королеви, а Бона згодом підтверджувала, але теж здебільшого на невизначений строк — до волі й ласки, рідше — на доживоття. Серед реципієнтів бачимо братів Сторожинських і Василевських, які належали до путних слуг, вибраних замковим урядом за повелінням Бони з-поміж тяглих мужиків "для доведаня вестей"[36], господарського підданого Яробилка, підданого Крем'янецького замку Сенька Стародубця, крем'янецького міщанина, згодом війта Михайла Скуйбіду, лепесівського, а пізніше білозорецького війта королеви Яна Котимовського — загалом вихідців із нижчих суспільних верств. Держання ними осаджених маєтків супроводжувалося обов'язком відбувати в разі потреби земську військову службу конем нарівні з повітовою шляхтою.

Під час господарювання королеви Бони в межах Крем'янецької волости відродилися або заново були осаджені такі села:

Сапанів — уперше зафіксовано в складі волости як залюднене поселення люстрацією 1552 р.[37];

Сапанівка Мала — осідає під час люстрації 1552 р. зі строком волі 10 років[38];

Плешівка — появу села можна датувати осінню 1551 — весною 1552 р., оскільки люстрація 1552 р., яка містить найдавнішу згадку про нього, зазначає, що мешканці Плешівки мають волю строком на два роки, із яких залишилося ще півтора року; "выседівши, мають ся еще зъ старостою умавъляти" про свої повинності[39];

Млинівці — ревізія 1545 р. фіксує невелике поселення Підлісецький Млин, мешканці якого належать до Підлісець[40], а люстрація 1552 р.— окреме село Млинівці[41];

Старе дунаївське Селище — отримав від Бони боярин господарський Григорій Єскович, який осадив тут село, котре продав 1562 р. крем'янецькому городничому Богданові Лосятинському; відтоді воно відоме під назвою Богданівка[42];

---

[36] Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7, т. 2.— С. 29, 31.

[37] Там само.— С. 33. Див. також посилання 3.

[38] Там само.— С. 33. В інших актах село виступає під назвою Сапановок Малий. Сучасна назва села — Сапанівчик.

[39] Там само.— С. 34. Сучасне село Пляшева Радивилівського району Рівненської області.

[40] Rewizja zamków...— S. 102.

[41] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 34.

[42] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 43—44. Про іменування села Богданівкою див.: Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 121.

Кокорів — ревізія 1545 р. застає лише двір Кокорево[43], а під час люстрації 1552 р. маємо вже Кокорів двір та село біля нього[44];

Сторожинці — осаджені путними слугами Гнівошем, Федором і Павлом Левковичами Сторожинськими за даниною старости Щасного Герцика на р. Ікві [illegible] урочищі Сторожинець, яке належало до ґрунтів Кокорева[45];

Поповичі — найдавніша згадка про поселення [illegible] замковій книзі 1550 р., яка називає його королівським селом[46];

Горинка — виникла в 1550 або 1551 р., оскільки люстрація 1552 р., яка містить найдавнішу згадку про село, зазначає, що від часу осадження його на волі йде вже другий рік; осадчим Горинки був крем'янецький війт Михайло Скуйбіда[47], який разом зі своєю дружиною держав село за листом Бони в доживотті й відбував за це "земстку" службу[48];

Вербиця — гадаємо, що її осадив Скуйбіда або його зять Юрій Черленковський на ґрунті, який надала Бона[49];

Вілія-Двір — село виникло на ґрунті двору у верхів'ї р. Вілії, яке придбав ще біскуп в Івашка Денисковича і яке вперше згадано під указаною назвою як окреме село [illegible] акті ревізії 1545 р.[50]; під час люстрації 1552 р. зафіксовано окремо двірець Веля та с. Тетильківці[51], у люстрації 1563 р.— с. Вілія, у якому [illegible] також господарський двір із невільною челяддю[52], в реєстрі збору людей із королівщин на військову службу (1579 р.) — с. Тетильківці[53], нарешті, люстрація староства 1629 р. вказує на подвійну назву: Верхня Вілія або Тетильківці[54];

---

43 Rewizja zamków...— S. 104.

44 Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 32. Сучасне с. Старий Кокорів.

45 ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 13. Люстрація 1552 р. фіксує в Кокорівському дворі путних слуг Гнівоша, Федора і Павла (Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 31), імена яких збігаються із іменами Сторожинських. Село Сторожинці зникло, але на розташування його вказує однойменне урочище на лівому березі р. Ікви дещо вище від с. Старий Кокорів.

4[illegible] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 35—35 зв. Дещо пізніше село фіґурує під назвою Попівці, [illegible] дійшла до нашого часу.

47 Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 34.

[illegible] Характер та умови данини Бони відомі з продажного листа Катерини Скуйбідиної князеві Костянтину Вишневецькому від 22 квітня 1562 р. (ЦДІА України [illegible] Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 13—14).

[illegible] Сучасний хутір Вербиця, розташований [illegible] км на пн. сх. від с. Катеринівки (Тернопольская область: Топографическая карта.— 1:200000.— Б.м., 1992). Війтова Катерина Скуйбідина скаржилася перед замковим урядом у Крем'янці, що 27 лютого 1562 р. зять Юрій силою захопив Горинку. Браний нею віж оповів, що в його присутності Катерина давала зятеві 1000 коп грошів, щоб залишив маєток, але він вигнав її, називаючи при цьому село своєю "отчизною" (ЦДІА України [illegible] Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 10—10 зв.). 7 березня Скуйбідина, [illegible] довідуємося вже зі скарги Черленковського, без відома свого чоловіка, який був при смерті, з допомогою служебників князя Костянтина Вишневецького захопила в Юрія Горинку і віддалася з нею в опіку князю Костянтинові; під час наїзду в Юрія пропали листи й привілеї на Черленков, Вербицю і Горинку (*т а м с а м о*, арк. 32). Відступаючи в 1574 р. Вербицю Головінським, Черленковський відмовився віддати їм привілей [illegible] село, мотивуючи це тим, що він виданий на Горинку і Вербицю разом (*т а м с а м о*, спр. 17, арк. 72—72 зв.). Звідси випливає, що Горинка і Вербиця становили єдиний маєток, на який Черленковський перед смертю тестя, мабуть, виклопотав господарський лист [illegible] своє ім'я, але при вступі в нього зіткнувся з опором войтової.

50 Rewizja zamków...— S. 102.

51 Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 1.— С. 32—33.

52 *Т а м с а м о*.— С. 81.

[illegible] Архив ЮЗР.— К., 1905.— Ч. 7, т. 3.— С. 24.

54 Lustracje królewszczyzn ziem ruskich Wołunia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku.— Warszawa, 1877.— S. 175.— (Źródła dziejowe; T. 5). Сучасна назва Тетильківці.

Вілія — також осіла на ґрунті двору на р. Вілії і як окреме село вперше згадана під час ревізії 1545 р.[55], в люстрації 1552 р. її немає, у люстрації 1563 р. зафіксовано під назвою Нижча Вілія[56], у 1579 р.— Вілія[57], [redacted] 1629 р.— знову Нижча Вілія[58];

Радошівка — вперше з'являється [redacted] 1536 р. разом із Лепесівкою в листі князя Федора Санґушковича про обмін селами з Федором Вориським як маєток останнього[59] та була, очевидно, пустим селищем, оскільки не згадується в інших актах, пов'язаних із переходом Лепесівки до Бони, до того ж в акті ревізії 1545 р. прямо сказано, що йде третій рік, як село Радошівка осіло на лепесівській землі[60],— отже, дату його повторної появи слід віднести до 1543 р.; 1552 р. не згадується.

Заселення і приєднання до Крем'янецької волости малолюдних просторів за Горинню, відомих у XVI ст. під назвою Болохово, займався урядник Ян Котимовський. Спочатку центром війтівства, яке він очолював, була Лепесівка, а з рубежа 1540—1550-х рр. стала Білозірка[61], оскільки перше село лежало на деякій відстані від освоюваної території. Крім того, Лепесівка прилягала до належного вдові Іллі Острозького, Беаті, замку і міста Янушполя, затиснутого ґрунтами села, і між мешканцями обох поселень бувало "много заистья и трудности ся на обе стороне", тому королева у відповідь на неодноразові звернення княгині Ілліної згодилася відступити їй Лепесівку на вічність за 1000 коп грошів, і до книг канцелярії Бони вже було вписано відповідні листи під 29 грудня 1548 р.— Беаті на село та крем'янецькому старості з повелінням передати Лепесівку дворянинові королеви Петрові Фальчевському, якому доручалося ув'язати [redacted] неї нову власницю[62]. До передачі з невідомих нам причин не дійшло, Лепесівка залишилася в складі волости, але питання про неї залишилося відкритим, і це теж, мабуть, вплинуло на переміщення центру війтівства.

Петро Семашко через деякий час після приходу на староство змістив Котимовського з війтівства і призначив на його місце якогось Семена, свого служебника. Конфлікт між війтом і старостою міг бути наслідком того, що перший із них, чужак на Волині, напористий і до того ж, як можна судити з прізвиська "Злий", незгідливий, у своїй діяльності зіткнувся з місцевими землевласниками князями Збаразькими, княгинею Ілліною, крем'янецьким суддею Гнівошем Яловицьким та Юхном Тороканівським, які теж претендували на територію, котру осаджував Ян, і заявляли про свої права на неї, про що докладніше буде сказано далі, а другий не бажав псувати своїх стосунків із ними. Королева Бона стала на захист Котимовського і [redacted] листі від 11 травня 1553 р. звеліла Семашкові

---

55 Rewizja zamków...— S. 102.

[redacted] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 78.

57 Там само.— Т. 3.— С. 24.

58 Lustracje królewszczyzn...— S. 175. Сучасна назва Вілія.

59 AS.— Т. 4.— N LV.

60 Rewizja zamków...— S. 104.

61 Спочатку Ян Котимовський іменується лепесівським війтом або урядником (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 32, л. 29 об.— 1548 р.; ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 14 зв.— 1550 р.), пізніше — білозорецьким (там само.— Арк. 23 зв.— 1550 р.; Дашкевич Н. Еще разыскания о Болохове [redacted] болоховцах.— К., 1899.— С. 11.— 1557 р.).

62 РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 32, л. 43—45 об.

повернути йому уряд війта і не забирати з-під його влади сіл, які він поосаджував[63].

Для надійнішого закріплення на Болоховім, населенню якого найбільше загрожували напади степовиків, наприкінці 1540-х рр., за старостування Івана Боговітиновича, був намір спорудити замок. Ініціативу виявив 1548 р. староста, Бона підтримала його і звеліла заготовляти дерево та все інше, потрібне для будівництва, але до справи не дійшло[64].

Під час господарювання Бони на Болоховім з'явилися такі села:

Красна Лука, інші назви: Яробелька, Головинці[65] — староста Петро Семашко в 1550 р. надав господарському підданому Яробилку шмат землі на р. Жерді під лановецькою границею, на якому осадив його раніше "на служобе конной" білозорецький війт Ян Котимовський[66]; Яробилко, мабуть, ідентичний із господарським зем'янином Яцьком Краснолуцьким, і тому данину Краснолуцькому пустого селища Красна Лука до волі й ласки королеви з умовою відбувати земську службу[67] можна розглядати як підтвердження вчинку старости і війта;

Осники — ревізією 1545 р. та люстрацією 1552 р. зафіксовано як новосіле село, мешканці якого сидять на волі[68];

Молодків — староста Станіслав Фальчевський надав селище "подданому замку Крем'янецкого" Сеньку Стародубцю на військовій служжбі до волі й ласки королеви, а Бона 1548 р. підтвердила своїм листом[69]; люстрація 1552 р. застає в Молодкові слугу путного Сенька Мельника, ймовірно, ідентичного зі Сеньком Стародубцем, та путних бояр Грогорія і Превора Василевських, біля яких осідають на волі їхні піддані[70]; згодом Василевські держали Молодків за листом Бони до волі й ласки її на умовах земської служби[71];

Воронівці — під час ревізії 1545 р. відзначено новосіле с. Воронівці, у 1552 р.— с. Вороновицьке; обидва рази мешканці сидять поки що на волі[72], попередні згадки про поселення датуються часами Вітовта і Казимира IV[73];

Білозірка — найдавнішу згадку про Нижню і Вижню Білозірки вміщено в записах данин Казимира IV[74], та згодом обидва поселення опустіли; ревізія 1545 р. та люстрація 1552 р. застають новосіле с. Білозірку, мешканці якого поки що сидять на волі[75];

---

[63] РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 33, л. 134 об.— 135.

[64] Там же.— Д. 32, л. 26 об.

[65] Потрійна назва села зафіксована в списку маєтків, які дісталися в 1611 р. Криштофу Єловицькому під час поділу з братами спадщини батька (ЛНБ, від. рукописів, архів Єловицьких, спр. 1164). Пізніше поселення зникло, але на його розташування вказує урочище Головеньки на лівому березі р. Жердь проти сучасного с. Гриньки.

[66] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 23 зв.

[67] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 144/1—2, арк. 45—46.

[68] Rewizja zamków...— S. 104; АЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 54.

[69] РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 32, л. 4—4 об. Сучасна назва с.— Молотьків.

[70] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 31.

[71] Про характер данини Бони Василевським довідуємося з підтвердження Сиґізмундом Авґустом продажного листа (ЦДІА України в Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 23, арк. 1—3).

[72] Rewizja zamków...— S. 104; Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 54.

[73] AS.— Т. 1.— N XXVI; Литовская Метрика. Отд. 1, ч. 1: Книги записей. Т. 1 // РИБ.— СПб., 1910.— Т. 27.— Стб. 107.

[74] Там же.

[75] Rewizja zamków...— S. 104; АЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 34.

Ільківці — під час люстрації 1552 р. новосіле село, мешканці якого сидять на волі[76];

Колісець — королева Бона дала білозорецькому війтові Яну Котимовському на умовах земської військової служби пусте селище Колісці [redacted] правом селити людей, і він осадив тут для себе село під назвою Колісець[77];

Янківці — разом із Колісцями Ян Котимовський дістав від Бони ще одне селище — під лановецькою границею, з обох боків р. Білозірки[78], а [redacted] акті розмежування ґрунтів Крем'янецького замку й князя Стефана Збаразького, датованому 1560 р., згадано тут с. Янківці, про яке зазначено, що його Ян осадив для себе[79].

Крім перерахованих сіл, про які з певністю можна говорити, що вони відродилися або були засновані, коли волость належала королеві, зі згаданого акта 1560 р. довідуємося ще про три села, які осадив Ян Котимовський: Нижню Білозірку, Шибенну Руду і село, яке лежало вище Шибенної Руди, дане якомусь Котюжинському[80].

Села залюднювали неоднаковими темпами, деякі з них навіть зменшувалися або й зовсім пустіли. Ревізія 1545 р. застає в с. Млинівці вісім господарств, а в 1552 р. тут лише два дими, решта шість "розышлися прочь" за два останні роки[81]. Села Радошівка і Демківці, зафіксовані 1545 р., [redacted] акті 1552 р. навіть не згадано; пояснити це можна зникненням населення. Загалом же колонізаційний процес у волості від 40-х рр. XVI ст. наростав.

Загальні підсумки розглядуваної діяльности Бони та її адміністрації за 20 років у Крем'янецькій волості зведено в поданій далі таблиці.

	Села	Селища	Двори
Перебували [redacted] складі волості [redacted] різний час протягом 1536—1556 рр.	35 (100 %)	1	2
А. набуті [redacted] королівським привілеєм та через купівлю й обмін	[redacted] (25,71 %)	1	2
а) отримані від короля	2 (5,71 %)	—	—
б) придбані [redacted] біскупа Яна	4 (11,43 %)	1	1
в) придбані в інших осіб	3 (8,57 %)	—	1
Б. Осаджені	26 (74,28 %)	—	—
а) в межах волості	15 (42,86 %)	—	—
у т. ч. [redacted] кінній службі	4 (11,43 %)	—	—
б) на Болоховім	11 (31,43 %)	—	—
у т. ч. на кінній службі	5 (14,28 %)	—	—
Опустіли	[redacted] (5,71 %)	1	—
Залишились заселеними	33 (94,28 %)	—	2
А. У безпосередньому віданні замку	24 (68,57 %)	—	2
Б. У держанні на кінній службі	[redacted] (25,71 %)	—	—

[76] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 34.

[77] Дашкевич Н. Еще разыскания...— С. 11.

[78] Там же.— С. 12.

[79] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 192/V—I, арк. 39 зв. Сучасна [redacted] Іванківці.

[80] Там само. Щодо останнього з указаних сіл, безіменного, то [redacted] 1602 р. у переліку поселень Ожоговецької волості князів Збаразьких поряд із с. Шибенною знаходимо с. Котюжинці. Названі три села могли виникнути вже після того, як волость Крем'янецького замку в 1556 р. перейшла від Бони до Сиґізмунда Авґуста, оскільки Ян залишався ще деякий час війтом, зокрема, [redacted] 1557 р. отримує господарське підтвердження на Колісець і Янківці (Дашкевич Н. Еще разыскания...— С. 11—12). Селу Нижня Білозірка [redacted] відповідати сучасне с. Шушківці, сучасна [redacted] Шибенної Руди — Шибенна, с. Котюжинці зникло.

[81] Rewizja zamków...— S. 102; Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 34.

Після переходу в 1556 р. замку і міста Крем'янця та волости в руки Сиґізмунда Авґуста Петро Семашко залишився старостою. По його смерті в 1560 р. деякий час справцею староства був Іван Волович[82], а 28 листопада 1560 р. господар номінував на уряд князя Миколая Збаразького. Оскільки в 1565 р. через фінансову скруту великий князь заставив Крем'янецьке староство князеві Миколаю, то після смерти останнього у 1574 р. воно дісталося в спадщину його синові Янушу, який урядував аж до 1608 р.[83]

На початку 1560-х рр. на ґрунтах волости осіли ще три села:

Немиринці — 16 березня 1561 р. староста дав господарському бояринові Василію Григоровичу Немирі на його чоломбиття пусте селище Макарівці між селами Воронівці й Молодків на Болоховім з правом заселяти людьми й обов'язком військової служби до волі й ласки господаря[84]; дещо пізніше бачимо тут с. Немиринці;

Новоселки — найдавніша згадка про селище Новоселки в акті розмежування ґрунтів міста й волости в середині 40-х рр. XVI ст.[85]; Петро Семашко згодом давав його Сторожинським, та вони зреклися, не найшовши вигоди для себе; 4 вересня 1561 р. Миколай Збаразький за багатолітню службу в Крем'янецькому замку надав селище Федору Григоровичу Средича з правом селити людей та обов'язком відбувати господарську службу конем до волі й ласки господаря[86];

Писарівка — під час люстрації 1563 р. зафіксовано селище біля Цеценівець (10 волок і дев'ять моргів доброго ґрунту), яке Миколай Збаразький дав своєму служебникові Матею Лонцькому на кінній службі до волі й ласки господаря[87]; згодом Матей багато літ був крем'янецьким гродським писарем[88]; люстрація 1629 р. застає тут Писарівку[89].

В умовах інтенсивного колонізаційного руху, який спостерігався на півдні Волині з кінця першої половини XVI ст., резерви землі, що були в маєтках князів і шляхти через нестачу людських ресурсів, швидко вичерпуються, і феодали, ґрунти яких межували з волостю Крем'янецького замку, звертають свої погляди на належні до неї маєтки.

У 1553 р. княгиня Ілліна поскаржилася Боні на те, що старости королеви безправно забрали від Янушполя до Крем'янецького замку чимало землі. Луцький і острозький владика Феодосій та староста Петро Семашко, за дорученням королеви, виїхали після Великодня на місце для вивчення претензій і, опитавши шляхту й селян, з'ясували, що ґрунти належного княгині с. Дрібова тягнуться уздовж правого берега Жерді вгору по течії аж до с. Воронівці, осадженого з другого боку річки, та приблизно половину їх приєднано до замку. Власники Новоставець і Ка-

---

82 ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 227/V—3, № 27.

83 W o l f f J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku.— Warszawa, 1895.— S. 616—617.

84 ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. I, спр. 8, арк. 25 зв. і 27.

85 Архів ЮЗР.— Ч. 7, т. 1.— С. 245.

86 ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 144/1—2, арк. 56 зв.

87 Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 78.

88 ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6321, арк. 25 зв.— 1580 р.; спр. 6314, арк. 28.— 1590 р.

89 Lustracje królewszczyzn ziem ruskich...— S. 175. Тепер колишнє с. Писарівка об'єднано зі с. Цеценівка.

меня Ярмолинські та Юхно Торокановський заявили посланцям Бони, посилаючись на свої привілеї, що за дрібовськими далі лежать їхні ґрунти. Звідси випливало, що с. Ільківці, зафіксоване ревізією 1552 р., осаджено на землі, у якої є господарі. У Воронівцях посланців королеви чекав князь Юрій Андрійович Збаразький, який сповістив їм, що всі землі до р. Жерді належать до його родинного Ожоговецького замку, але їх силою забрав колись староста Станіслав Фальчевський[90]. Гнівош Яловицький у свою чергу доводив, що до його Лановець належать усі ґрунти вздовж лівого берега Жерді від її впадіння в р. Жирак аж до с. Воронівці включно[91]. Згідно з доступними нам джерелами, спірні землі на Болоховім дійсно належали предкам родин, які виступили з претензіями на них, за винятком князів Збаразьких. Яловицький мав привілей Казимира IV його предкові на с. Ланівці та дворище Воронівці[92], у Торокановського і Єрмолинських був привілей Вітовта та лист їхнього предка Якима Яловицького[93], у яких окреслено належні їм території. Збаразькі ж набули Ожогівці від Семена Цати[94], якому вони дісталися від Денисковичів[95]. У привілеї Казимира IV Денискові Мукосійовичу на Збараж у доживоття та кільканадцять сіл на вічність, який був вихідним документом на право володіння маєтком, Ожогівці лише названо в переліку сіл, які надаються, без уточнення меж належних до них земель[96], а надалі розмежування просторів маєтку зі сусідами, мабуть, не було через слабку заселеність краю, тому-то князь Юрій нічим не зміг підтвердити претензії й лише послався на те, що він є молодою людиною[97], а тому не все знає.

Королева Бона мало зважала на претензії та, ймовірно, задовольнила лише прохання княгині Іллінoї, решту ж ґрунтів міцно тримала у своїх руках. Сиґізмундові Авґусту, як виявилося, захистити волость від розтягування було значно важче, ніж його матері.

У 1560 р. Стефан Збаразький звернувся до короля з проханням повернути йому до Ожоговецького замку, який дістався князеві унаслідок поділу з братами, усі ґрунти до р. Жерді з осадженими на них селами, мотивуючи своє клопотання тим, що Ян Злий незаконно осадив їх на землі Збаразьких. Сиґізмунд Авґуст виявив ласку до прохача і за Стефанові заслуги віддав йому половину ґрунту, на який той претендував, разом зі селами Вижня і Нижня Білозірки, Шибенна Руда, Колісець, Янківці та селище Котюжинського, а другу половину, на якій сиділи Головинці,— Осники, Молодків і Воронівці,— залишив при Крем'янецькому замкові. За дорученням господаря, дворянин Базиліус Дривінський увів воєводу в нові маєтки, а брацлавський і вінницький староста Богуш Корецький та крем'янецький староста Петро Семашко 13 березня 1560 р.

---

90 ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 192/V—I, арк. 37—38.

91 Виклад листа старости війтові Яну Котимовському з претензіями Гнівоша Яловицького див.: ЛНБ, від. рукописів, архів Єловицьких, спр. 1157.

92 Там само.

93 AS.— Т. 1.— N XXVI; ЛНБ, від. рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6321, арк. 2.

94 Rewizja zamków...— S. 93.

95 Собчук В. Дениско Мукосійович...— С. 70.

96 Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений (от 1387 до 1710 года).— Вильно, 1858.— Ч. 1.— № XIX.

97 ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 192/V—I, арк. 38.

закінчили їх обмежування[98]. Село Колісець ще 10 років перебувало в руках удови Яна Котимовського Софії Колісецької, яка мала на нього доживоття, але 29 жовтня 1569 р. відступила його князю Стефанові за 140 коп грошів[99]..

Село Ільківці, згідно з люстрацією 1563 р., не чекаючи королівського рішення, захопив Юхно Тороканівський, і воно так і залишилося в складі належного йому Новоставецького і Камінського маєтку[100], а Яловицькі вдалися до безконечних наїздів на Головінських, які сиділи на кінній службі в Красній Луці, поки не витіснили їх звідси і не приєднали ґрунти до своїх володінь.

У першій половині 60-х рр. XVI ст. у волості Крем'янецького замку з'явилися кілька вихідців із Московської держави, які під час війни перейшли на литовський бік.

До першої хвилі приїжджих москвитинів, яка докотилася до півдня Волині не пізніше весни 1562 р., належали "боярські діти" Омелян Офрасимович Ушак, Лев Тимофійович Звєров, Захаріяш П'ятий і Володимир Семенович Заболотський. Ушаку і Звєрову дісталося, згідно з господарським листом, по три з половиною служби людей і по 60 бочок землі під дворові поля в Куликові, а П'ятий отримав господарський двір Малий Сапановець, який виник на місці сільця, закладеного в 1552 р., але на початку 1563 р. Лев Звєров помер, і на частину Куликова, яка після нього лишилася, за листом короля, переведено Захаріяша П'ятого[101]. Заболотському дісталося с. Лепесівка[102].

Друга хвиля осідання у волості перебіжчиків датується осінню 1564 — весною 1565 р. Троє з прибулих у той час — князь Григорій Подгорський, Петро Васильович Остаф'єв та Степан Шарапович — дістали відповідно 15, 10 і 3 підданих у Воронівцях на Болоховім[103]. Мабуть, тоді ж у сусідніх Немиринцях, які з невідомих нам причин залишив осадчий села Василій Григорович Немира, з'явився москвитин Мокій Безщастний, хоч в актах його вперше згадано дещо пізніше — 1569 р.[104]

Таким чином, у руках приїжджих москвитинів опинилися три села волості: Куликів, Воронівці та Немиринці.

У Великому князівстві Литовському побутували малі форми господарських данин на маєтки: 1) у тимчасове користування "до воли й ласки господарьской", 2) в пожиттєве користування "до живота" без права передачі у спадок, 3) у власність із правом успадкування лише по чоловічій лінії, що іменувалося "ленним правом", 4) у власність із правом успадкування як по чоловічій, так і по жіночій лініях. Кожна з форм передбачала свій ступінь свободи в розпорядженні одержаним маєтком, але всі вони накладали на рецепієнта певну земську господарську службу,

---

[98] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 192/V—I, арк. 39—41 зв.

[99] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 14, арк. 110 зв.— 111 зв.

[100] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 119.

[101] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 140/1—2, арк. 91 зв.— 92 зв., 94—95.

[102] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 9, арк. 13.

[103] РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 20—21 (лист князеві Г. Подгорському), л. 121—122 об. (лист П. Остаф'єву), 122 об.— 123 об. (лист С. Шараповичу).

[104] ЦДІА України в Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 2, арк. 27—27 зв.

головною складовою якої була військова служба конем, що неодмінно зазначалося [redacted] листах.

Москвитини отримали первісно свої маєтки "на поживене", "на хлебокормлене", "в моц и в держане" і без вказівки про обов'язкову службу конем. Очевидно, це були данини в тимчасове користування для матеріального забезпечення їх перебування у Великому князівстві Литовському до вирішення долі. Чинне на початку 1560-х рр. литовське законодавство забороняло набування іноземцями маєтків шляхом господарських данин. Великий князь нераз порушував заборону, чим викликав невдоволення шляхти, і лише другий Литовський Статут (1566) дозволив йому дарувати іноземцям маєтки за заслуги перед державою, [redacted] Берестейський сейм 1566 р. уточнив, що це повинно робитися на вальних сеймах[105].

Ушак отримав підтвердження на половину Куликова на вічність ще [redacted] 1563 р. Захаріяш П'ятий другу половину села в 1569 р. відступив крем'янецькому підстарості Юзефові Грончевському. Ушак оскаржив сусіда, і король наступного року відібрав маєток, мотивуючи це тим, що давав на хлібокормління, та передав його Ушакові "до воли и ласки господарьской", а в 1577 р. підтвердив усе село Куликів "на вічність"[106].

Володимир Заболотський, який прославився на Волині такими розбоями, що представники місцевої шляхти шукали на нього управи у великого князя на Віленському сеймі 1565—1566 рр.[107], з невідомих нам причин утратив Лепесівку, і в 1568 р. привілей на неї отримав і приєднав до своїх маєтків серадзький воєвода Ольбрихт Ласький, який на той час володів Янушпольською волостю; селище Радошівка з рук воєводи дісталося його служебникові Станіславу Крушинському[108]. Лише [redacted] 1576 р. Заболотський зумів відібрати свій маєток[109], але наступного року продав Лепесівку за 800 коп грошів Язловецьким, а Радошівку подарував дружині Крушинського Ганні[110].

Подгорський і Остаф'єв на вальному сеймі у Варшаві 1572 р. отримали підтвердження на свої частини Вороновець на вічність, але з правом передачі спадкоємцям лише "мужского стану"[111]. Степан Шарапович десь на початку 70-х рр. XVI ст. відступив свою частину у Воронівцях Петрові Остаф'єву разом із королівським листом[112]. У 1573 р. Остаф'єв-Вороновецький продав свою половину Вороновець за 700 коп грошів князю Миколаю Збаразькому, державцеві староства[113], а князь Подгорський близько 1590 р. свою частину села продав Єроніму Жерославському[114].

---

[105] Dąbkowski P. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskiem w drugiej połowie XV i w XVI wieku (1447—1588) // Studia nad historją prawa polskiego.— Lwów, 1912.— T. 5, zesz. 2.— S. 51—61.

[106] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 140/1—2, арк. 91—96.

[107] Любавский М. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем [redacted] внешней жизнью государства.— М., 1900.— С. 703—704.

[redacted] ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 13, арк. 1—1 зв.; спр. 14, арк. 74 зв.

[redacted] Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и [redacted] Волыни.— К., 1849.— Т. 2.— С. 255—257, 259—262; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 194, л. 88—92.

[110] Жизнь князя...— Т. 2.— С. 262—267; ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 5, арк. 35.

[111] РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 120—122 об.

[112] Там же.— Л. 120—122 об.

[113] ЛНБ, від. рукописів, архів Єловицьких, тека VIII, серія II, спр. 574.

[114] ЦДІА України в Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 451—452.

Привілей Безщастного-Немиринського на с. Немиринці в 1582 р. виявляється в паперах, які залишилися після Остаф'єва-Вороновецького[115]. Очевидно, маєток був відступлений останньому і разом із його половиною Вороновець ще в 1573 р. опинився в руках старости.

Крім москвитинів, ще кілька осіб отримали у волості маєтки з волі Сиґізмунда Авґуста. Зокрема, в 1560 р. Іван Волович, справуючи староство, ув'язав крем'янецького бурґграбія Станіслава Каменецького в "три дворища оселые на острове Поповецком"[116]. 30 травня 1563 р. підтверджено Федорові Григоровичу Средича на вічність маєток Новоселки, який він осадив на пустому селищі за даниною старости 1561 р.[117] 15 вересня 1564 р. господарському дворянинові Гнівошу Лідиховському дано лист на покинуте москвитином Захаріяшем П'ятим та опустіле с. Сапановець Малий[118]. Село Молодків Григорій і Перфур Івановичі Василевські в 1564 р. продали за 135 коп грошів крем'янецькому підстарості Олехіошому Белецькому. Король відзначив у листі, що маєток належало забрати до столу господарського, оскільки продавці тримали його лише до волі й ласки господарської та не могли відступити в інші руки, але на прохання старости підтвердив підстарості село на вічність з правом успадкування по чоловічій лінії[119]. Мартину Хармезькому дано на ленному праві Осники[120]. Господарському секретареві Базиліусу Дривінському дісталося с. Кокорів[121]. Сільце, яке осадив на ґрунті волости Матей Лонцький,— відоме в наступні роки під назвою Писарівка,— перебувало в руках свого засновника та його спадкоємців.

Королева Бона роздавала у волості лише пусті селища й переважно до волі й ласки своєї. За Сиґізмунда Авґуста від замку відходять здебільшого залюднені поселення, до того ж на вічність, яка інколи обумовлюється правом успадкування лише по чоловічій лінії. Підтверджуються на вічність і давніші данини Бони.

Більшість реципієнтів з часом відступили надані маєтки іншим особам. Дрібній шляхті, яка нерідко походила з нижчих верств і в першому поколінні сходила на привілейовані щаблі суспільної драбини, важко було боронитися від кривд сусідів, відбувати військову службу, осаджувати на своїх ґрунтах людей, а потім утримувати їх від переходу до заможних феодалів, тому вона вимушено розставалася зі своїми маєтками.

Станіслав Каменецький у 1568 р. з дозволу короля продав надане йому село за 380 коп грошів князеві Андрію Вишневецькому[122], а 7 червня 1569 р. той же князь Андрій оповідає в земському суді, що під час пожежі згоріла скринька з листом на куплений ним у Сторожинських

[115] Жизнь князя...— Т. 2.— С. 128—130.

[116] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 18, арк. 59—59 зв.

[117] ЛНБ, від. рукописів, Радз., спр. 144/1—2, арк. 56—56 зв.

[118] Там само.— Арк. 60—60 зв. Сапановець Малий ув'язано в маєток аж через два роки — [illegible] серпня 1566 р. (там само.— Спр. 191/IV—4, арк. 36).

[119] ЦДІА України в Києві, ф. 256, оп. 1, спр. 23, арк. 1—3.

[120] Село перебуває в його руках уже в 1570 р. Див.: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.— Warszawa, 1889.— T. 8; Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole.— S. 29.— (Źródła dziejowe; T. 19). Характер данини вказано в листі Хармезького (див. посилання 137).

[121] У поборовому реєстрі 1570 р. за Базиліусом Дривінським значаться Кокорів, Шпиколоси і Волиця, але лишився за [illegible] лише Кокорів (Polska XVI wieku...— S. 13, 139).

[122] Дозвіл короля датовано 18 вересня 1567 р. (ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 18, арк. 59—59 зв.), продажний лист заноситься до земських книг 6 жовтня 1568 р. (там само.— Ф. 22, оп. 1, спр. 1, арк. 26—26 зв.; запис дефектний — немає кінця листа).

маєток Сторожинці[123]. Григорій Єськович ще 1 квітня 1562 р. продав маєток Старе Дунаївське селище за 200 коп грошів Богданові Лосятинському[124]. Вдова Михайла Скуйбіди Катерина 12 квітня 1562 р. відступила князеві Костянтину Вишневецькому за 300 коп грошів своє доживоття на Горинку[125], а він у свою чергу вислужив село ■ господаря на вічність[126]. Настася Скуйбідянка з чоловіком Юрієм Черленковським у 1574 р. продають за 550 коп грошів свою Вербицю Іванові й Гаврилові Головінським[127].

Роздача волости припинилася лише після застави староства у 1565 р. Миколі Збаразькому.

В останній третині XVI ст. у безпосередньому віданні старости в околицях Крем'янця залишалися 12 сіл: Сапанів, Пляшівка, Підлісці, Жолоби, Дунаїв, Двірець, Рудка, Колосова, Шпиколоси, Тетильківці, Вілія і Цеценівці.

Село Млинівці на якийсь час зникло внаслідок переміщення і злиття з ним під час волочної поміри на початку 60-х рр. XVI ст. с. Підлісці[128], Писарівка становила лен Матея Лонцького, а решта шість поселень, які лишилися після Бони або заново осіли навколо замку, назавжди перейшли в руки приватних власників.

Зі сіл на Болоховім Молодків залишився на ленному праві ■ родині Олекшого Белецького. Немиринці, як уже зазначалося, після Мокія Безщастного опинилися в Петра Остаф'єва-Вороновецького, від якого разом з половиною Вороновець потрапили до старости[129] і вже при посередництві котрогось із Збаразьких, Миколая чи Януша, дісталися, за королівським привілеєм, Олекшому Белецькому, який належав до найближчого оточення батька і сина Збаразьких. 1 березня 1583 р. Олекший дарує село, яке називає своїм власним маєтком, за королівським поданням та упривілеюванням, синам Томашу, Войтехові та Яну[130].

Якась частина Вороновець і присілок Волиця уже в 1583 р. належала крем'янецькому земському підсудку Савину Яловицькому, який того ж року заставляє їх як свої дідичні швагрові Яну Шашевському, але права Савина не були ще належним чином оформлені, оскільки 26 лютого 1583 р. в ту саму частину вводиться королівський дворянин Криштоф Вітвінський[131].

Головинці (Красна Лука) теж мали дістатися Криштофу Вітвінському, але під час введення у володіння селом 27 лютого 1583 р. з'ясувалося, що вже 10—12 літ воно перебуває в руках Савина Яловицького, який вважає маєток своїм дідичним, і Криштоф не наважився вступати в спір із впливовим земським підсудком[132].

---

[123] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 14, арк. 16—16 зв.
[124] Там само.— Спр. 9, арк. 43—44.
[125] Там само.— Арк. 14 зв.— 15.
[126] Там само.— Ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 60 зв.— 62.
[127] Там само.— Ф. 21, оп. 1, спр. 17, арк. 74—74 зв.
[128] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 103.
[129] Див. посилання 113 і 115.
[130] ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 72 зв.— 73.
[131] Там само.— Арк. 18 зв., 124—124 зв.
[132] Там само.— Арк. 23—23 зв.

Яловицький домагався визнання його права на всі ґрунти зліва від Жерді від с. Воронівці аж до гирла річки. Під час одного з його наїздів у 1594 р. вбито Єроніма Жерославського[133]. Нарешті 28 лютого 1597 р. сеймовим декретом претензії на Воронівці, Волицю і Головинці (Красну Луку) визнано законними і присуджено ці поселення Савину Яловицькому як дідичні[134]. Красна Лука, Волиця і частина Вороновець уже перебували [illegible] руках підсудка, а 2 серпня 1597 р. він забрав і решту Вороновець, якою володів Станіслав Бернк (мабуть, після загибелі Жерославського)[135].

Оскільки Яловицький претендував і на решту сіл, зокрема на Осники, королівським декретом від 17 липня 1591 р. звелено леннику Мартинові Хармезькому подати докази належности села до королівщини[136]. 16 лютого 1594 р. Хармезький з дружиною, [illegible] дозволу короля, відступають своє ленне право на Осники Броніславу Орховському[137]. Останній 31 січня 1596 р. зрікається свого права на користь Миколая Ярмолинського і віддає йому село, в якому на той час було [illegible] дворищних і 5 піддворищних підданих, 12 підсусідків, 11 городників, 5 пусток та панський двір[138]. Справа за Осники затягнулася, [illegible] чи 19 серпня 1605 р., через "нестання" Ярмолинського перед судом, село присуджено Яловицькому[139].

Наслідки руху поселень волості [illegible] часу переходу її після Бони [illegible] руки Сиґізмунда Авґуста до кінця XVI ст. зведено [illegible] таблиці*.

	Осн. терит. волості	Болохово	Разом
Перебували в складі волості в різний час протягом 1557—1600 рр.	24	12	36 (100 %)
а) спадщина після Бони	22	11	33 (91,66 %)
б) осаджені	2	1	3 (8,33 %)
Вибули з волості	12	12	24 (66,67 %)
а) перейшли [illegible] приватні руки	10	10	20 (55,55 %)
б) надані [illegible]	1	2	3 (8,33 %)
в) опустіли	1	—	1 (2,78 %)
Залишилися [illegible] складі волості	12	—	12 (33,33 %)

Підсумуємо наше дослідження.

Переважна більшість поселень господарського домену на півдні Волині з центром у Крем'янецькому замку після великокняжих данин протягом XV і перших десятиліть XVI ст. перейшла [illegible] приватні руки, [illegible] замок, місто біля його підніжжя й два приміські села, що залишилися від обширної колись волості, 1529 р. стали власністю віленського біскупа Яна.

133 ЦДІА України в Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 211—211 зв.

134 ЛНБ, від. рукописів, архів Єловицьких, тека XXI, серія III, спр. 1159.

[illegible] ЦДІА України в Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 10, арк. 64 зв.— 65 зв.

136 ЛНБ, від. рукописів, архів Єловицьких, тека XXI, серія III, спр. 1157.

137 ЦДІА України в Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 27 зв.— 29.

[illegible] Там само.— Арк. 600 зв.— 601 зв.

[illegible] ЛНБ, від. рукописів, архів Єловицьких, тека XXI, серія III, спр. 1157.

[illegible] За рамками таблиці залишилися дві Волиці, про які згадувалося раніше, оскільки вони з'являються після відходу відповідних територій від волості.

З іменем останнього пов'язаний початок нового збирання Крем'янецької волости. За шість років (1529—1535) біскупу вдалося придбати різними способами 12 сіл, 1 селище й 1 двір, заселити 2 передмістя, заснувати місто Янушполь і збудувати в ньому замок, який повинен був із часом стати центром окремої адміністративно-територіальної округи на р. Горині та її допливах.

Переїзд Яна в Польщу призвів до чергового розпорошення маєткового комплексу, із якого наступниці біскупа королеві Боні дісталися, крім Крем'янця, 2 передмістя, 6 сіл, 1 селище й 1 двір. Нова власниця додатково придбала в шляхти 4 села й 1 двір, а від початку 1540-х рр. увага її перемістилася на залюднення належних їй ґрунтів та спустошених татарами просторів за р. Горинню, відомих під назвою Болохово. Під час господарювання Бони в межах волости і на Болоховім з'явилися 26 нових сіл, що становило 74,28 відсотка сіл, зафіксованих у її складі у 1536—1556 рр. Організаторами третини — 9 із 26 — нових поселень виступають особи, які дістали їх у доживоття або до волі й ласки королеви на умовах відбування військової служби.

Формування мережі поселень завершилося на початку 1560-х рр. появою ще трьох сіл. Нові села часто виникали на старих селищах.

Після Бони волость увійшла в доменіальні володіння і стала предметом нових данин та судових суперечок, унаслідок яких із 36 сіл, зафіксованих у її складі від початку другої половини 50-х рр. до кінця XVI ст. залишилося лише 12, розташованих довкола Крем'янця.

Volodymyr SOBCHUK

KREMIANETS' DISTRICT IN THE 16th CENTURY. TERRITORY AND SETTLERS

The paper examines the changes in landownership on the territory of Kremianets' District in the 16th century when it was under Vilnus Bishop Yan (1530—1536) and the Queen Bona (1536—1556), and after its return to the Princes' and Kings' property. The author traces the emergence and the break-down (because of the Tatar invasion) of the District's villages, and based on the previously unused archival data shows the intensification of colonization process in the last third of the 16th century, and in particular the settlements on the territory of Zahorynnia (former Bolokhiv Land) which began in the middle of the 16th century.

Василь ПІРКО

КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVII СТОЛІТТЯ

Подальше більш глибоке дослідження історії України, яке стало можливим в умовах незалежности, вимагає уважного, всебічного вивчення не лише відомих, традиційних джерел, [redacted] й маловживаних. До них належать, зокрема, матеріали картографії — мапи, плани та інші графічні документи як прикладного, так і наукового призначення. На важливість картографічних матеріалів звертав увагу ще Д. Яворницький[1], використовуючи їх у своїх працях, публікуючи з них копії, і все ж таки дослідники зверталися до цього виду джерел порівняно мало[2]. До певної міри, на нашу думку, це зумовлювалося станом зберігання згаданих документів* та обмеженістю доступу до них**. Тому не дивно, що лише в дослідженнях В. Кабузана[3], В. Тимофієнко[4] використовуються вони як один [redacted] видів джерел, а не як епізодичний ілюстративний матеріал.

Протягом XVIII ст. створено велику кількість різноманітних картографічних матеріалів, які нині розкидані по різних колекціях, тому в статті зроблено спробу охарактеризувати лише найцікавіші в інформативному плані мапи, плани, що зберігаються у двох найбагатших архівних сховищах — Російському державному військово-історичному архіві та Російському державному архіві давніх актів.

Створенню різноманітних картографічних матеріалів,— рукописних і друкованих, що можуть нині бути використані для вивчення історії Півдня України, сприяли робота [redacted] галузі картографії, що велася [redacted] Петербурзькій Академії наук, у Сенаті й завершилася створенням "Атласа

---

[1] Эварницкий Д. И. Карты Украины [redacted] Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. 1905.— М., 1908.— С. 51—60.

[redacted] Заслуговує [redacted] увагу дослідження В. Кордта "Матеріали до історії картографії України (К., 1931.— 32 с. + 41 к.).

* До недавнього часу через неупорядкованість картографічних колекцій їх використання було утруднене.

** У деяких архівах до середини 1980-х рр. матеріали картографії зберігалися у спецфондах.

[redacted] Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX в.— М., 1976.— С. 26—29.

[4] Тимофеенко В. И. Города Причерноморья во второй половине XVIII в.— К., 1984.— 218 с.

Всероссийской империи"[5], а також потреби, пов'язані з воєнними діями Росії в Північному Причорномор'ї, будівництво оборонних споруд у цьому реґіоні, зміни в адміністративно-територіальному поділі, передусім у другій половині XVIII ст.

Наш аналіз розпочнемо з короткої характеристики "Карты западной и южной России" Ю. фон Менґдена і Я. Брюса (1699), оскільки багато з нанесених на ній поселень, оборонних споруд згадуються тут уперше, а в подальшому наявні на мапах не тільки російського, а й іноземного походження. Вона була спеціально підготовлена для Петра I, про що свідчить напис на віньєтці з правого боку мапи. Видрукував її Я. Тісінґ, якому Петро I під час свого перебування в Голландії надав право друку російських мап і вільного продажу їх у Росії. Розміри карти — 55,5×48,5 см, масштаб — 1:3100000[6]. На ній досить добре відтворено басейн межиріччя Дніпра й Дону (правда, доплив р. Вовчої зображено притокою Кальміусу), реально відтворено шляхи сполучення, що пролягали через окреслену територію, пов'язуючи Лівобережну й Слобідську Україну з Кримом та Північним Приазов'ям. Окрім відомих і позначених на більш ранніх мапах оборонних споруд і поселень, на згаданій карті нанесено на правобережжі Сіверського Дінця фортецю Тор, містечка Солене, Маяки, що з'явилися тут у 60—70-х рр. XVII ст. Правда, фортеця Тор і містечко Солене показані як два окремі пункти, хоча вони становили одне поселення. На лівому березі Дінця, при р. Жеребець, нанесено поселення Нова Сіль, де виварювали з 1681 р. сіль мешканці Соленого та приїжджі промисловці[7]. Немає на карті Бахмутської фортеці, документально зафіксованої 1703 р.[8]. На лівому боці Дінця нанесено, зокрема, Краснянськ, Айдар, вказані також в інших джерелах. На правому березі, при гирлі Самари, нанесено Новобогородицьк і Сергіївськ, при Чортомлику — Січ.

Наступним за хронологією варто назвати "Чертеж Слободским полкам, лежащим между Доном, Осколом, Донцом и Ворсклою, также и Бахмутской провинции и тем местам, где в 1729 г. стояли драгунские ландмилицкие полки"[9], який склали землеміри Орешкін і Григор'єв 1731 р. На ньому дуже докладно відтворено поселення слобідських полків, Ізюмська[10] й Торська укріплена лінії[11] — оборонні споруди, збудовані у 1670—1680-х рр. вздовж Сіверського Дінця.

На 30-ті рр. припадає велика кількість різноманітних картографічних джерел, що пов'язані з будівництвом Української лінії та розселенням на ній ландміліцьких полків, з російсько-турецькою війною 1735—1739 рр. і встановленням між Росією та Туреччиною, згідно з умовами Белградського договору, нових кордонів. Серед них на особливу увагу заслуговують "Разрезы трех крепостей: при Берестовеньке, Берестовой

[5] Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства.— М., 1977.— С. 19.

[6] Див.: Кордт В. Матеріали...— Мапа 41.

[7] Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI—XVIII вв.— К., 1988.— С. 49.

[8] Записки ООИД.— 1844.— Т. 1.— С. 351—354.

[9] РГАДА, ф. 192, оп. 1, д. 10.

[10] Див.: Загоровский В. П. Изюмская черта.— Воронеж, 1980.— 238 с.

[11] Див.: Пирко В. А. Торская укрепленная линия // Вопроссы истории.— 1986.— № 1.— С. 180—184.

и Тройчатых Буераках"[12] та "План крепости Украинской линии: типовой проект"[13]. Виконані вони фарбами і мають підписи: перші два — генерал-майора де Брень ї, під керівництвом якого будувалася лінія, третій — командувача російських військ під час війни 1735—1739 рр. фельдмаршала Мініха. Ці джерела дають уявлення про форму та оборонні можливості фортець Української лінії, що зводилася у 1731—1735 рр. між Дніпром і Сіверським Дінцем, на правому березі Орелі, Берестової та лівому березі Береки[14]. Сама лінія з її реданним валом, редутами та форпостами найдокладніше зображена на "Генеральной карте Украинской линии от Днепра до Северского Донца"[15], виготовленій у лютому 1736 р. (масштаб 1:86000), та мапі "Украинская линия, построенная с населением девяти полков"[16] — час її виготовлення, приблизно 1739 р., можна з'ясувати за текстом у правому верхньому кутку. Завдяки цим картографічним матеріалам маємо можливість встановити кількість фортець, збудованих на лінії, та їхні назви (подаються за їх розташуванням від Дніпра до Дінця: Борисоглібська, Лівенська, Василівська, Ряська, св. Федора, Козловська, Белівська, св. Йоана, Орловська, св. Парасковії, Єфремівська, Олексіївська, Михайлівська, Слобідська, Тамбовська, св. Петра; на правому крилі, при Орелі, було ретраншементоване містечко Цариченка, котре під час війни з Туреччиною стало головною базою для російської армії, штаб-квартирою фельдмаршала Мініха), число редутів (49, а не 149, як планувалося), форпостів (51, з яких 32 були прикриті редутами) та загальну протяжність валу — 268,5 версти[17]. На північ від лінії позначено землі, відведені для поселення ландміліцьких полків. Остання мапа чітко окреслює, що з 20 запланованих ландміліцьких полків на лінію переселили лише дев'ять, інші залишилися в тих округах, у яких були сформовані. Вони повинні були залишатися там доти, доки буде збудована лінія вздовж Сіверського Дінця, від Петрівської фортеці до р. Лугані[18]. На цих же мапах нанесено кордон між Росією та Туреччиною, установлений згідно з договорами 1711—1713 рр.

Текст на мапі, датованій приблизно 1739 р., засвідчує, що будівництво Української лінії не виправдало себе, бо її велика протяжність унеможливлювала забезпечення надійної оборони, — татари вривалися за лінію, спустошуючи села, забираючи в полон людей[19]; не змогла вона забезпечити і надійне прикриття військ під час війни з Кримом — через віддаленість від Перекопу не було змоги підтримувати постійного зв'язку з військами, які наступали; проведено лінію через землі слобідських полків, що обмежило в наділенні землею та сінокосами не лише їх, але й

---

12 РГАДА, ф. 248, оп. 160, д. 456, л. 148 ж, 148 з, 148 и.

13 Там же.— Д. 478, л. 299. Копія зберігається у РГВИА, ф. 424, оп. 1, д. 167, що датується 1735 р.

14 Див.: Пірко В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ.— 1986.— № 8.— С. 139—142.

15 РГВИА, ф. 424, оп. 1, д. 1.

16 Там же.— Ф. ВУА, д. 26043.

17 Див.: Галкович В. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ.— 1971.— № 9.— С. 138—145.

18 Див.: Пірко В. О. 250-річчя...— С. 141—142.

19 Мається на увазі те, що наприкінці 1735 та на початку 1737 р. татари вторгалися в межі Лівобережної й Слобідської України, але робили це в обхід Української лінії (там само).

ландміліцькі полки, [redacted] це викликало незадоволення і цих, і тих. У кінці напису говориться, що, врахувавши всі "удобства и неудобства", зваживши на затрати*, можна "труды считать потерянными".

На врізках цієї мапи наявні також кольорові зображення планів фортець, редутів. Доповненням до згаданих мап може служити "Прожект, каким образом начатие Украинской линии при Днепре укрепить надлежит"[20] (складено 29 жовтня 1735 р., масштаб 1 дюйм: 60 сажнів). Докладнішу картину укріплення правого флангу Української лінії подає "Ландкарта местности по Днепру, от Кременчуга до Усть-Самари", копію якої виготовлено у жовтні 1736 р.[21].

Крім картографічних матеріалів, що відтворюють стан оборонних споруд на південно-західних кордонах Російської імперії, тоді ж в Академії наук були створені мапи, що дають можливість відтворити перебіг російсько-турецької війни 1735—1739 рр. Серед них виділяється "Карта театра военных действий русско-турецкой войны 1736—1739 гг."[22] (масштаб 1:1365000). На ній нанесено маршрути російської армії до Криму, збудовані при цьому шляху укріплення, котрі повинні були забезпечувати її зв'язок з головною базою в Цариченці при Українській лінії, саму Українську лінію та інші укріплення, збудовані не тільки напередодні війни, але й ще наприкінці XVII ст., зокрема Торську лінію. Важливо також те, що на ній позначено дороги, які пролягали на той час через цей реґіон. Тож не дивно, що ця карта використовувалася як основа для складання інших мап, у тому числі й іноземного походження[23].

Велика група мап дає можливість простежити зміни в кордонах між Росією й Туреччиною після війни 1735—1739 рр. Найбільше їх збереглося в колекції "Землемірні мапи" Військово-історичного архіву [redacted] Москві. На особливу увагу заслуговують "Карта новоучиненной границы между Россией и Турцией"[24], яку склав інженер-капітан Ф. Молчанов у 1740 р. (масштаб 1:330000), "Карта русско-турецкой границы в районе нижнего течения Буга и его левых притоков с нанесением различных вариантов проведения границы"[25] (1740 р., масштаб 1:168000), "Карта новой границы между Россией и Турцией по проекту 1739 г."[26] (1742 р., масштаб 1:840000), "Карта русско-турецкой границы от реки Буга до реки Ингульца"[27] (1743 р., масштаб 1:168000), "Карта русско-турецкой границы"[28], яку склав І. Корчебников [redacted] карти, що зберігалася [redacted] Колеґії закордонних справ. Ці мапи до певної міри відтворюють і стан заселення та загосподарювання Півдня України на початок 1740-х рр. У перечислених мапах увагу зосереджено на території, обмеженій із заходу р. Синюхою, на

---

* У 1731—1735 рр. щороку на будівництво лінії направляли 30 тисяч українських козаків та селян з волами, підводами, зброєю.

[20] РГВИА, ф. 423, оп. 1, д. 167.

[21] РГАДА, ф. 248, оп. 160, д. 555, л. 65.

[22] РГВИА, ф. 460, оп. 1, д. 7. У зменшеному вигляді її опублікував К. Кудряшов у книзі "Половецкая степь" (М., 1948).

[23] Див.: Кордт В. Матеріали...— С. 16—17.

[24] РГВИА, ф. 423, оп. 1, д. 14.

[25] Там же.— Д. 17.

[redacted] Там же.— Д. 18.

[27] Там же.— Д. 19.

[28] РГАДА, ф. 248, оп. 160, д. 555, л. 67.

півночі — Віссю, Тясмином та Ореллю, Сіверським Дінцем — на північно-му сході, Доном — на сході, на півдні — Південним Бугом, Чорним і Азовським морями. На них видно, що кордон між Російською і Османською імперіями, згідно з Белградським договором та подальшими розмежуваннями, пролягав від місця впадіння до Південного Бугу Сухого Ташлика майже прямою лінією на р. Кам'янку, доплив Дніпра, від неї по Дніпру до її лівого доплиbу Кінські Води, по ній до її витоку, з неї на Берду, по Берді до доплиbу Караташ, від нього майже прямою лінією по берегу Азовського моря до Міуського лиману. Крім Нової Січі при р. Базавлуці, поряд з нею позначено Новосіченський ретраншемент, збудований під час війни для російського гарнізону. Нанесено і верф з укріпленнями на Хортиці, збудовану під час війни.

У 1745 р. за вказівкою київського генерал-губернатора підполковник Д. де Боксет склав "Карту Заднепровским местам, от устья Синюхи, где впала в Буг"[29] (масштаб 1:210000). На ній нанесено кордони Російської імперії, в тому числі й установлені ще 1714 р., землі Війська Запорізького по обидва береги Дніпра — від Синюхи на заході до Кальміусу та Торця на сході, поселення Миргородського й Полтавського полків, що з'явилися на правобережжі Дніпра в межах запорізьких володінь у 1730-х — на початку 1740-х рр., а також уже вказані на попередніх мапах та нові оборонні споруди, що зводилися після 1739 р. на кордоні з Туреччиною й Польщею під керівництвом миргородського полковника Кочубея та де Боксета.

Того ж року на замовлення Колеґії закордонних справ цю ж мапу де Боксет продублював під назвою "Карта Заднепровским местам, снятая и сочиненная вновь в 1745 году по силе высочайших ея императорского величества указов из государственной Коллегии иностранных дел от устья реки Тясьмины од устья реки Синюхи, где впала в Буг с показанием вновь поселения Мирогородского и Полтавского полков от 1740 къ 1745 год. Снял и сочинил подполковник Д. Дебоксет в 1745 г."[30]. На ній стоїть підпис де Боксета. Саме за мапою де Боксета І. Хорват наприкінці 1751 р. визначав місця розселення виведених ним з Австрійської імперії людей, що виявили бажання перейти на службу в російську армію й поселитися в Україні, тому дехто розглядає її як першу мапу Нової Сербії. Насправді такою є "Карта Заднепровским местам, с показанием Новой Сербии, польской и турецкой границ"[31] (масштаб 1:315000), яку за мапою де Боксета восени 1752 р. склав М. Рогозін і підписав генерал-майор І. Глібов, призначений першим комендантом фортеці св. Єлисавети та відповідальним за поселення Нової Сербії. Разом з рапортом Глібова 27 листопада того ж року вона була доставлена до Військової колеґії, котрій підпорядковувалася Нова Сербія. В інформативному плані ця карта повторює мапу де Боксета, визначаючи чітко кордони Нової Сербії, місце майбутньої Єлисаветинської фортеці.

Восени 1749 р., у зв'язку з намірами замість Української лінії, що залишилася позаду новостворених поселень на південь від Орелі, збудувати нову — вздовж р. Самари, була виготовлена "Достоверная ланд-

[29] РГВИА, ф. 423, оп. 1, д. 14.
[30] Там же.— Ф. 846, оп. 16, л. 26029.
[31] Там же.— Ф. 416, оп. 1, д. 238.

карта между рек Днепра и Донца, на расстояниях от усть Самары до Изюма и Луганской станицы"[32]. Хоч у назві мапи окреслено територію межиріччя Дніпра й Дінця, однак фактично вона виходить за ці межі. На мапі зображено Українську лінію з фортецями, збудовані наприкінці XVII ст. містечка на правому березі Орелі. Чітко показано, що до системи оборонних споруд входило й містечко Царичанка, хоча воно було заселене вихідцями з Поділля ще [redacted] 1674 р., а при містечку Маячка збудували Лівенську фортецю, при Нехворощі — Василівську. На цій мапі найбільш достовірно, відповідно до документів про розмежування 1714 р. нанесено кордон між Росією і Туреччиною. Від Дніпра, від впадіння в нього р. Соколівки, він ішов на витік р. Кільчені, перетинаючи р. Протолоч; з верхів'я Кільчені по вододілу Орелі й Самари — до початку Сухого Торця, звідки повертав на південний схід до витоків Грунської, Казенного Торця, перетинаючи Кривий Торець при Залізній Балці, виходив на вододіл р. Кринки та Лугані, по ньому пролягав до витоку р. Білої, перетинав її нижче Байраку та йшов на р. Нагільну, а з неї, залишаючи справа Азовську дорогу,— до Дону, де впадала [redacted] нього р. Кабанівка. Позначено на ній і кордон між Росією й Туреччиною, установлений за умовами Константинопільського договору 1700 р., межовою комісією [redacted] 1705 р., відновлений за умовами Белградського договору та розмежуванням 1742 р. Від Азова по березі Азовського моря він проходив до Міуського лиману, від нього майже прямою лінією — до місця впадіння в Берду її лівого допливу р. Каратиш, Бердою на Чорноморсько-Азовський вододіл, а з нього по Кінських Водах — до Дніпра.

На мапі нанесено запроектовані до будівництва три варіанти нової лінії. Жовтим олівцем позначено лінію, котру пропонувалося звести від Дніпра, де починався кордон Росії з Туреччиною 1714 р., до слободи Горбачове, [redacted] від неї майже прямою лінією — до м. Ізюма. Зеленим олівцем нанесено лінію від р. Ворони на Нижню Терсу, а з неї на верхів'я Вовчої, а відтак — на Савур-Могилу, з неї — до Дінця, до місця впадіння в нього Лугані. Між ними пролягає червона лінія, проведена від Дніпра, нижче від місця впадіння в нього Самари, до прийняття нею р. Татарки, далі вона проведена по лівому березі Самари до її витоку, до місця впадіння Водяної. При ній лінія розходилася двома вітками: одна йшла до Черкаського лісу й старої Торської лінії, друга — до витоків Казенного Торця, Кринки, Білої, вздовж неї — до Сіверського Дінця. На цій лінії були запроектовані такі фортеці: 1) при гирлі Самари, 2) на північний схід від першої по течії Самари, 3) при річці Татарці, 4) при північному виступі Самари, 5) при впадінні в Самару Вовчої, 6) Тернівки, 7) Чаплинки, 8) Бика, 9) Опалихи, 10) Водяної, 11) при витоку Казенного Торця, 12) при Кривому Торці, 13) при Кринці, 14) при витоку Білої, 15) у середній течії Білої, 16) при Ольховій. Темно-зеленим кольором від цієї лінії проведено відгалуження на річку Маячку, лівий доплив Казенного Торця, через Торець — на Біленьку й Бахмут, [redacted] нього — на верхів'я Білої.

На цій мапі позначено всі міські та основні сільські поселення, збудовані під час війни з Туреччиною 1735—1739 рр., укріплення від Орелі до Перекопу на лівому боці Дніпра. Разом з мапою де Боксета вона дає

[32] РГВИА, ф. 423, оп. 1, д. 20.

найповнішу картину стану стихійного заселення Степової України, що здійснювалося в процесі народної колонізації до середини XVIII ст.

Своєрідним узагальненням цих двох мап можна вважати "Генеральну карту от Киева по р. Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии, Слободским казачьим поселением и с Украинскою линиею, также Турецкой области и польского владения с Российской империей границ"[33] — картографічну пам'ятку, яка дає можливість зробити цілком певні висновки про стан залюднення й загосподарювання Півдня України на середину XVIII ст. На ній позначено такі нові утворення, як Нова Сербія та Новослобідський козацький полк на правобережжі Степової України, Слов'яносербія — на лівобережжі, що виникли у середині 1750-х рр., окреслено межі Війська Запорізького, кордони Російської імперії з її сусідами та нанесено прикордонні споруди.

Крім загальних мап, що відтворили всіляко заохочуваний царським урядом процес створення на противагу Війську Запорізькому військово-землеробських поселень на Півдні України, дійшли до нас і картографічні пам'ятки, котрі віддзеркалюють їх розвиток. Серед них "Карта Новой Сербии с показанием Гусарского конного и Пандурского пехотного полков"[34], складена в лютому 1756 р. (масштаб 1 дюйм: 10 верст) і "Генеральная карта Новой Сербии с ее разделением на разные поселения, полки, сочиненная в 1759 г."[35] Перша мапа відтворює стан нового поселення на початковому етапі, друга — на завершальному. На ній нанесено не лише поселення, що входили до Гусарського й Пандурського полків, які сформував І. Хорват, оборонні споруди, а й сусідні поселення Новослобідського козацького полку та запорожців. На мапі чітко вказано межі цих поселень. Північна межа Нової Сербії від Дніпра пролягала вздовж р. Тясмину до р. Ірклій, до Нерубайлівського лісу, від нього майже прямою лінією — на північний виступ Великої Віси, нею — до р. Синюхи, останньою — до її допливу Кагарлика, правою стороною Кагарлика, а з нього майже прямою лінією — на злиття річки Кам'янки з Інгулом, звідти — на правий доплив Дніпра р. Омельник, по ньому до Дніпра. На південь від Нової Сербії розташувався Новослободський козацький полк, який утворився з переселенців, що змушені були покинути насиджені місця, відведені царським урядом під Нову Сербію. Його південна межа від р. Синюхи проходила по р. Чорний Ташлик до місця впадіння в нього його допливу р. Мазниці, по ній — до Семи Байраків, а відтак — через степ майже прямою лінією на р. Самоткань, по ній — до Дніпра. На південь від Новослобідського полку лежали землі Війська Запорізького.

Обидві мапи кольорові. На першій по боках вміщено кольорові врізки з планами фортеці св. Єлисавети, Новомиргородського шанця, Новоцибульова, Петроострова, а внизу — "Экспликация Новой Сербии Гусарского конного и Пандурского пехотного полков" з відомостями про кількість землі, відведеної під кожне поселення. На першій мапі в межах Новослобідського козацького поселення нанесено 24 слободи, на другій — уже 32.

[33] РГВИА, ф. 416, оп. 1, д. 1.
[34] Там же.— Ф. ВУА, д. 26031.
[35] Там же.— Д. 26035.

Заселення Слов'яносербії в межах Бахмутського повіту, що зі середини 20-х рр. XVIII ст. опинився у складі Воронезької губернії, можна простежити за мапами 1754[36], 1755[37], 1756 рр.[38]. На першій з них стоїть підпис генерал-майора Бібикова, котрий від уряду відповідав за дотримання умов розселення людей Р. Прерадовича й І. Шевича. На терені, відведеному для поселення сербів і хорватів, позначено с. Серебрянку та слободи Шипилівку і Ковалівку, 92 хутори. 13 з них разом з названими слободами на правому боці Сіверського Дінця, 37 — на лівому березі Лугані та її допливів, 42 — на правому березі Бахмуту. Тут проживали переважно українці, що переселилися наприкінці XVII — на початку XVIII ст. зі Слобідської України, коли ця територія входила до складу Ізюмського полку[39]. Згідно з указами царського уряду, вони повинні були повернутися на місця виходу, продавши свої домівки новим поселенцям. На останній з мап позначено 16 рот (шанців), котрі військові поселенці організували на місцях попередніх поселень. Нанесено й укріплення, збудовані для охорони Слов'яносербії на її кордонах.

До згаданої мапи 1756 р. прилягає за територією "Карта Слободской Украины (района Воронеж — Глухов, Киев — Бахмут) с нанесением Украинской линии, составленная кригс-комиссаром Рычковым"[40] (масштаб 1:672 000). Слід зауважити, що вказану назву мапи зазначено в опису фонду, а на самій мапі вона складніша: "Географическое описание кригс-комиссара Рычкова в бытности его в должности инспектора чрез неоднократные проезды для смотру киевского, глуховского, и белгородского гарнизонов, тож одиннадцати в дистриктах полков с показанием расстояния, зображением дорог, рек, городов, сел и приличных деревень..., составленное в 1752—1755 гг.". Уже сама назва говорить про зміст поданої у цій мапі інформації. Що стосується відомостей про відстань між окремими населеними пунктами, то вони не завжди відповідають дійсності. Так, згідно з повідомленнями Ричкова, від Дніпра до Белівської фортеці 130 верст, а від Белівської фортеці до Сіверського Дінця — 116 верст, тобто протяжність усієї лінії лише 246 верст, тоді як за підрахунками В. Галковича вона становила 268,5 версти[41]. На цій мапі найцінніша інформація — про шляхи сполучення, що на середину XVIII ст. перетинали межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця.

Дуже близька до попередньої мапи не лише за інформацією, а й за окресленою територією "Карта Левобережной и части Правобережной Украины с населением слободских казачьих поселений, Новой Сербии, Украинской линии и границ с Польшей и Турцией", складена 1759 р. (масштаб 1:672 000). На ній стоїть підпис генерал-майора І. Хорвата. Близькість інформації у цих двох картографічних пам'ятках дає підстави твердити, що мапа 1759 р. була складена на основі попередніх карт, в тому числі й географічного опису Ричкова.

[36] РГВИА, ф. ВУА, д. 26032.
[37] Там же.— Д. 26033.
[38] Там же.— Д. 26034.
[39] Див.: Кабузан В. М. Заселение...— С. 93—95.
[40] РГВИА, ф. 416, оп. 1, д. 240.
[41] Галкович В. Г. Картографічні джерела...— С. 145.

Указом від 22 березня 1764 р. Нова Сербія та Новослобідський козацький полк були перетворені у Новоросійську губернію[42]. Кінний Гусарський полк переіменовано ■ Чорний гусарський полк, ■ піхотний Пандурський — у Жовтий гусарський, Новослобідський козацький — у Єлисаветградський пікінерний полки. Указом від 11 червня того ж року до складу новоствореної губернії ввели Українську лінію, Слов'яносербію та Бахмутський козацький полк[43]. При цьому полки Р. Прерадовича та І. Шевича були злиті в один Бахмутський полк, Бахмутський козацький полк став називатися Луганським пікінерним, створено ще два пікінерних полки — Дніпровський та Донецький, а переведений ■ Києва і поселений при р. Самарі Молдавський гусарський полк стали називати Самарським. Дещо пізніше Новоросійська губернія була розділена на Єлисаветградську та Катерининську провінції й Бахмутський повіт, переданий зі складу Воронезької губернії[44].

Наприкінці 1764 р. відбулося розмежування Новоросійської губернії, за матеріалами якого й була підготовлена "Карта Новороссийской, Малороссийской губерний и слободских полков со смежными им землями"[45] (масштаб 1 дюйм : 15 верст). Наявні в ній відомості в порівнянні з попередніми мапами Нової Сербії та Слов'яносербії мають здебільшого узагальнений характер. Крім кордонів новоствореної губернії, на ній позначено всі оборонні споруди та поселення у межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця, у тому числі й хутори, зокрема в межиріччі Орелі й Самари.

Докладніші відомості про стан заселення краю подають плани провінцій та повітів губернії. Привертають увагу, зокрема, плани Бахмутського повіту 1765 і 1767 рр.[46] Перший з них був виготовлений у зв'язку з передачею повіту зі складу Воронезької губернії до Новоросійської. На ньому стоїть підпис прім-майора П. Седякіна. Масштаб — 1 дюйм : 4 версти. Фактично він відтворює стан повіту на час його передачі до складу Новоросійської губернії. Другий план, підготовлений через два роки після першого, відбиває ті зміни, що відбулися за цей час. На ньому чітко позначено кордони повіту, укріплення, що планувалося звести на рубежах, перш за все південних, на межі з Військом Донським. Обидва плани кольорові, на них позначено не лише військово-землеробські поселення, а й усі інші, включаючи й хутори, із зазначенням, кому вони належать.

На заході повіт межував із землями запорожців по лінії, по якій проходив кордон між Росією та Туреччиною ■ 1714 р.: від витоку Бахмуту до злиття Казенного Торця з Кривим, відтак до с. Черкаського на Сухому Торці, від нього по старій Торській лінії, тобто по Голій Долині до с. Пришиб на Сіверському Дінці, Дінцем — до лівого його допливу Жеребця, по ньому до рівня верхів'я р. Борової, через неї до злиття Білої з Айдаром, а відтак — на р. Євсюг, по ній — до Дінця, Дінцем до місця впадіння в нього його правої притоки річки Лугначика, по ньому до вододілу Сіверського Дінця і Міуса, по ньому — до витоків Кривого Торця й Бахмуту. Крім містечок Бахмута, Тора, Маяків, Райгородка, на

[42] ПСЗ. Собрание I.— Т. 16.— № 12099.
[43] Там же.— № 12180.
[44] Кабузан В. М. Заселение...— С. 53—54.
[45] РГВИА, ф. ВУА, д. 16194.
[46] Там же.— Д. 26036, 26037.

плані позначено володіння Святогірського монастиря, місцевої служилої знаті, коменданта Бахмута підполковника І. Шабельського, офіцерів гусарських полків, причому не тільки села, слободи, а й хутори, котрі уже на початку 1770-х рр. виступають як слободи та села. Аналогічну інформацію про Катеринославську провінцію подано в "Плане Екатеринославской провинции от Днепра до Донца с позначением всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутр на 40 верст"[47], складеному 1765 р. (масштаб 1:168000). На ньому також стоїть підпис П. Седякіна. Крім території Української лінії, до плану включено землі, які безпосередньо прилягали до неї, тобто територію Війська Запорізького та Лівобережної України.

Єлисаветградської провінції стосуються дві складені одна за одною мапи. Перша — "Карта Новороссийской губернии Елизаветградской провинции с показанием в оной вновь поселенных запорожцами слобод и зимовников"[48], складена у листопаді 1773 р. (масштаб 1 дюйм : 10 верст), крім поселень Нової Сербії, показує населені пункти і на суміжних територіях. На ній із заходу на схід нанесено, зокрема, такі поселення запорожців: поблизу Катерининського шанця — слобода Запорізька, на річці Кам'янці, лівому допливі Інгулу,— слобода Кам'янка, на схід від неї — Верблюжка, на Інгульці — слобода Петрова, на р. Комісарівці — Комісарівка.

Друга — "Карта Новороссийской губернии Елизаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елизаветградском пикинерном полках то ж и в крепости и в государственных округах всех отводов в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по 26, а в Молдавском и в Елисаветградском и прочих округах по 30 десятин"[49], складена у грудні 1774 р., чітко окреслює межі всіх складових частин провінції, наявні в ній поселення, вказує розміри земельних дач і види землекористування у кожному поселенні, за винятком Староаджамської та Новоаджамської рот Єлисаветградського пікінерного полку — через пошкодження правого нижнього кутка мапи. Оскільки розміри земельних угідь під новосербськими поселеннями позначено на мапі Нової Сербії 1756 р., це дає можливість зіставити їх.

Для дослідження стану залюднення Півдня України певну вартість становить "Карта части Малой Татарии, очаковских ногайцев"[50], яку склав І. Ісланьєв навесні 1766 р. (масштаб 1:420000).

Відносини між поміщиками Слобідсько-Української губернії та запорожцями допомагає відтворити "Карта принадлежащих жителям г. Изюма поселений, присвоенных запорожцами"[51], складена 1773 р.

Велику групу становлять мапи, пов'язані з війною Росії та Туреччини, будівництвом оборонних споруд під час неї на південних кордонах Російської імперії. До них належать, зокрема, "Карта топографическая, или показание земель и областей, где были движения, компаненти, осады и баталии в 1769—1774 гг."[52], "Карта частей Малороссии, Польши, Молдавии и Крыма с показанием движений в минувшую войну 1769—1775 гг."[53],

[47] РГВИА, ф. 416, оп. 1, д. 243.
[48] Там же.— Ф. ВУА, д. 19147.
[49] Там же.— Д. 26038.
[50] Там же.— Ф. 416, оп. 1, д. 244.
[51] Там же.— Ф. ВУА, д. 25648.
[52] Там же.— Ф. 846, оп. 1, д. 592.
[53] Там же.— Ф. 416, оп. 1, д. 565.

“Генеральная карта театра войны между Россией и Турцией 1769—1775 гг.”[54], на котрих позначено дислокацію, пересування російських військ у межах Півдня України.

Нові оборонні споруди, що постали у зв'язку з заходами царського уряду та командування російською армією до зміцнення південних кордонів Російської імперії, докладно позначено на “Карте части последней границы Российской империи с Оттоманской Портою между Азовским морем и рекою Днепром с указанием расположения крепостей на реках Берде и Конские Воды”[55], складеній у лютому 1770 р. під керівництвом генерал-поручика М. Деденьова (масштаб 1:700000). На додатках до неї зображено плани окремих фортець. І хоча у заголовку зазначається, що мапа подає відомості про останній кордон між Російською імперією та Портою, на ній позначено й кордони 1714 та 1742 рр., усі оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця та найважливіші поселення. Новою є інформація про побудову Дніпровської лінії, що мала запобігти будь-якій можливості вторгнення кримської орди в межі Російської імперії, як це сталося наприкінці 1768 р. За цією мапою при Дніпрі, на березі річки Московки, та на побережжі Азовського моря, на лівому березі Берди, планувалося збудувати середньої величини фортеці, на правому березі Кінських Вод і лівому березі Берди — відповідно три і дві малі фортеці, між витоками Кінських Вод і Берди — суцільний земляний вал та три ротні фортеці, у котрих мали розмістити 1014 гармат і 306 мортир. Всі затрати на будівництво оцінювалися в 1 178 549 карбованців.

За інформаційними можливостями дуже близька до попередньої, але дещо менша за розміром і масштабом (1:711000) “Карта Украинской линии от Днепра до Донца, с проектом укрепления границы по рекам Конские Воды и Берде до Азовского моря”[56]. Її також складено під керівництвом М. Деденьова. Крім зазначених вище відомостей, на ній нанесені мечеті на лівій стороні р. Кінські Води. До неї додаються плани трьох фортець — середніх, малих і ротних, які передбачалося збудувати на Дніпровській лінії. Усі ці разом узяті картографічні матеріали дають досить повну характеристику початкових планів укріплення кордону на дільниці між Азовським морем і Дніпром. Уся система укріплень на південних кордонах повніше може бути вивчена при залученні ряду інших картографічних матеріалів, перш за все “Карты течения рек Миуса и Самбека, и побережья Азовского моря с планами и профилями крепостей Таганрогской, Павловской и Семеновской”[57] (масштаб 1:252000) и “Карты района городов Керчь, Еникале, Тамань с нанесением границ с Крымским ханством”[58] (масштаб 1:84000), а також “Карты района устья Днестра с нанесением южной границы России по трактату 1774 г.”[59] (масштаб 1:840000). До них можна ще додати узагальнюючу мапу південних кордонів Російської імперії (польською мовою)[60].

Найчисленніші та дуже різноманітні картографічні матеріали припадають на останню чверть XVIII ст. Поява їх здебільшого зумовлена адмі-

[54] РГВИА, ф. 416, оп. 1, д. 569.
[55] Там же.— Ф. 424, оп. 1, д. 29.
[56] Там же.— Д. 31.
[57] Там же.— Д. 43.
[58] Там же.— Ф. 423, оп. 1, д. 21.
[59] Там же.— Д. 22.
[60] Там же.— Ф. 416, оп. 1, д. 229.

ністративними реформами, котрі проводилися у цей час на Півдні України. Після російсько-турецької війни 1768—1774 рр. до складу Російської імперії увійшли землі між Дніпром і Бугом, що дало поштовх змінам в адміністративному поділі. Згідно з указом від 14 лютого 1775 р., на території Новоросійської губернії створюється ще Азовська губернія[61]. Території їх розширилися за рахунок земель ліквідованої Запорізької Січі. Крім запорізьких земель на схід від Дніпра, до Азовської губернії у 1777 р. була включена Катерининська провінція, котра до цього була у складі Новоросійської губернії[62]. Зі створенням цих губерній у них проведено переписи населених пунктів, на підставі котрих потім склали мапи. Однією з перших була "Генеральная карта Новороссийской и Азовской губерний"[63] 1778 р. (масштаб 1 дюйм : 10 верст). Вона охопила територію від Сіверського Дінця на сході до Південного Бугу й Синюхи на заході, від Великої Вісі й Тясмина на правобережжі Дніпра, Ворскли на лівобережжі, до Чорного й Азовського морів. Крім уже позначених на більш ранніх мапах оборонних споруд, на ній нанесено найвідоміші поселення.

Азовська губернія розміщалася у межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця. На півночі її межу становила Українська лінія, на заході — Дніпро, на півдні — Дніпровська лінія, Азовське море. До неї також входили міста Керч і Єнікале, Кінбурська фортеця та землі Війська Донського. Правда, донські козаки зберегли свою автономію у складі губернії. На початку 1777 р. Азовська губернія складалася з Катерининської, Натальїнської, Бахмутської та Павлівської провінцій. Центром губернії спочатку була Белівська фортеця на Українській лінії, а з 1778 р. — Катеринослав I (нині — Новомосковськ)[64]. Згідно з "Генеральной картой Азовской губернии с ее уездами, сочиненной И. Исланьевым 1782 г."[65] (масштаб 1 дюйм : 10 російських верст), вона складалася з Азовського, Бахмутського, Торського, Натальїнського, Цариченського, Катерининського, Марієнпольського, Олександрівського та Павлоградського повітів.

Новоросійська губернія займала територію на правобережжі Дніпра та межиріччя Орелі й Псла — на лівобережжі. Спочатку вона ділилася на Кременчуцький повіт, Полтавську, Єлисаветградську, Слов'янську та Херсонську провінції. Але вже 1779 р., як свідчить "Карта Новороссийской губернии с показанием 12 уездов"[66], вона ділилася на 12 повітів. На обох мапах позначено поселення, заводи, торги, ярмарки, дороги, переправи, що дає можливості для глибшого вивчення не лише адміністративного, а й господарського стану Півдня України.

Найбільшу групу картографічних матеріалів становлять атласи (1784[67], 1787[68], 1790[69], 1793[70], 1795[71]), окремі мапи та плани Катерино-

---

[61] ПСЗ.— Т. 20.— № 14252.

[62] Там же.— № 14658.

[63] РГВИА, ф. ВУА, д. 20126; РГАДА, ф. 192, оп. 1, д. 4.

[64] Див.: Кабузан В. М. Заселение...— С. 54—55.

[65] На 1779—1782 рр. припадає шість мап Азовської губернії (РГВИА, ф. ВУА, д. 25650, 25651, 25652, 25793, 25794, 25795).

[66] Там же.— Д. 26039.

[67] Там же.— Д. 18724.

[68] Там же.— Д. 18725.

[69] Там же.— Д. 20769.

[70] Там же.— Д. 20770.

[71] Там же.— Д. 18729.

славського[72], Вознесенського (1795[73]) намісництв і Новоросійської губернії (1799[74]). В атласах дібрано мапи повітів, плани міст, а також додатки до них, описи дач, що подають коротку характеристику кожного поселення на час їх створення. Історія виникнення цих пам'яток уже була предметом дослідження, тому лише зазначимо, що ці картографічні матеріали разом з описами дають досить повну інформацію про населені пункти й оборонні споруди на цій території.

Дуже цінне, з багатьох поглядів, джерело — підготовчі матеріали до складання атласів намісництв ("План части Екатеринославского наместничества Бахмутского уезда с показанием казенных и владельческих селений, позначенных на оном казенных лесов в разных местах состоящих 1784 г."[75], "Ведомости к атласу Вознесенского наместничества открытого по высочайшему его императорского величества повелению в 10 день мая 1795 г. составленого из трех округов, отошедших от Екатеринославского наместничества, приобретенной от Порты Оттаманской Очаковской области и части оставленной от Брацлавской губернии и разделенной на 12 уездов"[76]) та інші.

Навіть такий короткий огляд найважливіших картографічних матеріалів, які стосуються Півдня України XVIII ст., дає всі підстави твердити, що ця територія досить добре представлена згаданими матеріалами, котрі разом з іншими джерелами вможливлюють глибше вивчення недостатньо досліджених питань її тогочасного залюднення та загосподарювання, політику царського уряду стосовно згаданого реґіону, простежити зміни в його адміністративному поділі.

Vasyl' PIRKO

CARTOGRAPHY MATERIALS AS A SOURCE TO THE HISTORY OF THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 18TH CENTURY

Cartographic sources of the history of the South of Ukraine stating from the map of western and southern Russia by Yu. von Mangden and Ya. Bruce (1699) have been critically reviewed. The maps picture the construction of fortifications and gradual extension of colonization to the south, and displacement of the Osman Empire from the South-Ukrainian lands. The characteristics of a large set of maps (primarily those in hand-writing), which have been rarely used as a historical source, are introduced into scholarly application.

---

[72] РГВИА, ф. ВУА, д. 18726, 20145.
[73] Там же.— Д. 20152.
[74] Там же.— Д. 20159.
[75] Там же.— Ф. 423, оп. 1, д. 34.
[76] Там же.— Ф. ВУА, д. 18333.

ІНСТРУКЦІЯ СЕЙМИКУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1595 РОКУ

В історії українських земель XV—XVIII ст. сеймики відігравали значну роль. Як органи шляхетського самоврядування вони впливали на їх політичний розвиток, причому з бігом часу цей вплив зростав. В Україну сеймики були "занесені" з етнічно польських земель Польського королівства (Корони), де вони почали складатися в XII—XIII ст., а остаточно склалися під кінець XIV ст.[1] *Проникнення їх в Україну було наслідком поширення у ній коронної системи адміністративно-територіального і судового устрою*[2]. *Насамперед це сталося в Галицькій Русі та на Західному Поділлі — в середині 1430-х рр., коли з окраїнних провінцій Польського королівства їх було перетворено відповідно в Руське і Подільське воєводства, дещо пізніше — у Белзькій землі, котра отримала статус коронного воєводства у 1462 р. (до того належала Мазовецькому князівству), в 1565—1566 рр., згідно з постановою тогочасного віленського сейму Великого князівства Литовського,— у Волинській землі, тоді ж поділеній на Волинське і Брацлавське воєводства, і в Київському воєводстві, що існувало від 1471 р. (ці три воєводства за Люблінською унією 1569 р. відійшли до Корони), 1633 р.— в Сіверській землі ("Чернігівському князівстві"), проголошеній 1635 р. Чернігівським воєводством (у складі Корони)*[3].

До 1578 р. в українських воєводствах (як і в інших воєводствах Корони і Великого князівства Литовського) діяли тільки передсеймові та виборні (елекційні) сеймики. Перші обговорювали різноманітні питання, що стосувалися Корони (у 1566—1568 рр. — і Великого князівства Литовського), а також вибирали представників від воєводств (послів) на сейми. На виборних сеймиках визначали по чотири кандидати на вакантні земські посади (уряди) судді, підсудка і писаря, від 1588 р. — і підкоморія, яких воєводи відрекомендовували королю, котрий затверджував одну з кандидатур. Зі створенням 1578 р. трибуналу як вищої шляхетської судової

---

[1] Historia sejmu polskiego.— Warszawa, 1984.— T. 1: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej / Pod red. J. Michalskiego. Opracowali J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski, A. Sucheni-Grabowska, W. Uruszczak.— S. 28—29.

[2] Про це див.: Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства.— Львів, 1990.— Вип. 42.— С. 24—41.

[3] Volumina legum.— Petersburg, 1859.— T. 3.— S. 381—382, 410.

інстанції для Польського королівства стали скликати депутатські сеймики — на них обирали депутатів — членів трибуналу. З 1591 р. практикували звітні (реляційні) сеймики, де посли доповідали про роботу сейму, з якого вони повернулися, і про свою участь у ній (до 1589 р. посли звітували на зібраннях шляхти, що відбувалися під час сесій (років) земських судів, а відтоді — на депутатських сеймиках)[4].

Головним джерелом для вивчення сеймиків є матеріали, нагромаджені в результаті їх діяльности. Сеймики, що діяли до 1572 р., цих матеріалів залишили дуже мало, бо оригінали їх звичайно не зберігали, а копії з них знімали рідко. З 1572 р. у гродські книги стали заносити копії зі сеймикових документів, згодом ця практика набувала поширення. З XVII ст. сеймикова документація більш-менш систематично відображена в названих книгах[5]. *Завдяки цьому, до нас дійшла велика кількість сеймикових матеріалів щодо українських земель від 1572 р. Її становлять тільки ухвали — так звані лявди (laudum, lauda). Практично немає джерел, котрі б засвідчували, як саме діяв сеймик, як на ньому обговорювали питання та ухвалювали рішення.*

Дотепер опубліковано сеймикові постанови Руського воєводства (крім Холмської землі) за 1572—1772 рр.[6] *і Подільського, Волинського, Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств за 1574—1726 рр. (в останньому випадку, на жаль, далеко не всі постанови, що відклалися у гродських книгах)*[7].

Видана, як і невидана, документація українських сеймиків (майже вся вона зосереджена в гродських книгах) лише частково відображена в історичній літературі, до того ж ця література переважно присвячена Руському воєводству[8], *інші воєводства під цим оглядом досліджені набагато гірше*[9].

---

[4] Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 134, 138; Volumina legum.— T. 2.— S. 182, 283, 332.

[5] Prochaska A. Przedmowa // AGZ.— Lwów, 1909.— T. 20: Lauda sejmikowe. T. 1: Lauda wiszeńskie 1572—1648 r./ Oprac. A. Prochaska.— S. V; Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 145.

[6] AGZ.— 1909—1935.— T. 20—22 / Oprac. A. Prochaska; T. 23—24 / Wyd. A. Prochaska; T. 25 / Oprac. W. Hejnosz.

[7] Архив ЮЗР.— К., 1861—1910.— Ч. 2, т. 1—3. Див. також кілька сеймикових постанов: АЮЗР.— 1868.— 1876.— Ч. 3, т. 1—2.

[8] Prochaska A. Sejmiki wiszeńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich // Kwartalnik historyczny.— Lwów, 1903.— T. 17.— S. 363—404, 544—595; ejusd. Przedmowa // AGZ.— 1909—1928.— T. 20.— S. V—L; t. 21.— S. V—XXXIV; t. 22.— S. V—XXI; t. 23.— S. XV—XXI; Chodynicki H. Sejmiki ziem ruskich w wieku XV.— Lwów, 1906; Sochaniewicz S. Z dziejów sejmiku wiszeńskiego (1673—1732) // Kwartalnik historyczny.— 1915.— T. 29.— S. 17—54; Śreniowski S. Organizacja sejmiku halickiego.— Lwów, 1938; Hejnosz W. Udział ziemi przemyskiej w życiu parlamentarnym Polski przedrozbiorowej // Rocznik Przemyski.— Przemyśl, 1963.— T. 9, zesz. 2.— S. 179—186.

[9] Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // Архив ЮЗР.— 1861.— Ч. 2, т. 1.— С. XV—LXIV (це ж у: Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением университета св. Владимира / Под ред. А. В. Романовича-Славатинского и К. А. Царевского.— К., 1876.— С. 371—413); Стороженко Н. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // АЮЗР.— 1888.— Ч. 2, т. 2.— С. I—XLIX; В[ладимирский]-Б[уданов] М. Несколько слов о значении сеймиковых постановлений начала XVIII в.// Архив ЮЗР.— 1910.— Ч. 2, т. 3.— С. I—XII; Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-русский повет и его сеймик.— Юрьев, 1911.

Тим часом український сеймик потребує глибокого вивчення. У цій справі з методологічно-методичного погляду можуть бути корисними дослідження про сеймики на етнічно польських землях[10].

Неабиякий інтерес становлять, зокрема, джерела, котрі фіксують процес становлення та еволюції сеймиків Волинського, Брацлавського і Київського воєводств в останній третині XVI ст.: ці джерела трапляються дуже рідко, головно тому, що тоді вони далеко не завжди вносилися в гродські книги і чимало цих книг до нас не дійшло; останнє стосується насамперед Київського і Брацлавського воєводств: по першому з них наявні книги починаються з 1580-х рр., по другому їх немає зовсім. Дотепер не вдалося виявити жодних сеймикових постанов по цих двох воєводствах; що ж до Волинського воєводства, то в публікаціях вони відомі лише для 1574, 1577, 1589, 1593 і 1595 рр. Постанову 1574 р. видано на основі впису її в луцьку гродську книгу[11]*, 1577 р. — на основі впису в одну з книг Литовської метрики*[12]*, 1589 і 1593 рр. — на основі вписів у володимирські гродські книги*[13]*, 1595 р. — на основі знахідки в приватній колекції документів*[14].

---

[10] Подаємо тут назви головних праць з цього питання (усі вони належать польським авторам; список їх не претендує на повноту): Pawiński A. Rządy sejmikowe w Polsce 1572—1795: Na tle stosunków województw kujawskich / Opracował i wstępem poprzedził H. Olszewski.— Warszawa, 1978 (репринт видання 1888 р.); ejusd. Sejmiki ziemskie: Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego.— Warszawa, 1895; Piekosiński F. Wiece, sejmiki i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich.— Kraków, 1900; Olszewski H. Praktyka limitowania sejmików // Czasopismo prawno-historyczne.— Poznań, 1961.— T. 13, zesz. 1.— S. 35—56; Zielińska Z. Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów // Przegląd historyczny.— Warszawa, 1971.— T. 62, zesz. 3.— S. 397—419; Łysiak L. O społecznym składzie sejmików ziemskich // Księga pamiątkowa ku czci Konstantego Grzybowskiego.— Kraków, 1971.— S. 107—122; Borucki M. Sejmy i sejmiki szlacheckie.— Warszawa, 1972; Lityński A. Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej // Przegląd historyczny.— 1975.— T. 66, zesz. 2.— S. 295—304; ejusd. Sejmiki ziemskie Rzeczypospolitej w okresie oligarchii // Czasopismo prawno-historyczne.— 1983.— T. 35, zesz. 1.— S. 177—192; ejusd. Sejmiki ziemskie 1784—1793: Dzieje reformy.— Katowice, 1988; ejusd. O głosowaniu na sejmikach (1674—1793) // Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia.— Opole, 1988.— N 26.— S. 85—102; Włodarczyk J. Etapy rozwoju sejmików ziemskich: Próba periodyzacji // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki humanistyczno-społeczne.— Łódź, 1979.— N 57.— S. 117—140; Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 28—32, 128—149, 217—238, 308—311. Див. також регіональні праці польських дослідників: Siemieński S. Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej.— Kraków, 1906, Gierowski J. A. Sejmik generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza.— Wrocław, 1948; Urban W. Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572—1606 // Przegląd historyczny.— 1953.— T. 44, zesz. 3.— S. 309—333; Śladkowski W. Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572—1675 // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki filozoficzne i humanistyczne.— Lublin, 1960.— Vol. 12: 1957.— S. 129—156; Włodarczyk J. Sejmiki łęczyckie do początku XVI wieku // Czasopismo prawno-historyczne.— 1960.— T. 12, zesz. 2.— S. 9—46; ejusd. Sejmiki łęczyckie.— Łódź, 1973; Sobol B. Sejm i zjazdy ziemskie na Mazowszu książęcym.— Warszawa, 1968; Płaza S. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa poznańskiego i kaliskiego: Ustrój i funkcjonowanie (1572—1632).— Warszawa; Kraków, 1984; Trawicka Z. Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572—1696.— Kielce, 1985.

[11] Архив ЮЗР.— Ч. 2, т. 1.— С. 18—31.

[12] Лаппо И. И. Великое княжество Литовское...— Приложения.— С. 86—92.

[13] Архив ЮЗР.— Ч. 2, т. 1.— С. 31—34 (1589 р.); Селянський рух на Україні: 1569—1647.— К., 1993.— С. 97—98 (1593 р.).

[14] Źródła do dziejów polskich / Wydawane przez M. Malinowskiego i A. Przezdzieckiego.— Wilno, 1844.— T. 2.— S. 154—160.

мик 1574 р. був каптуровим, тобто скликаним під час “безкоролів’я” в Речі Посполитій, сеймики 1589 і 1593 рр. були депутатськими.) У Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах в 1566—1568 рр. їх скликали за великокнязівськими універсалами-“листами”[25], з 1569 р. (як і в Руському, Белзькому і Подільському воєводствах до (і після) 1569 р.) — за королівськими універсалами. І листи, і універсали складались відповідно у великокнязівській і королівській канцеляріях[26] і надсилалися останніми у гродські канцелярії (уряди), які текст їх вносили у ведені ними книги. У цих документах подавався час скликання сейму і сеймиків, його вписувалося у формуляри, котрі з часом стали друкованими. Листи й універсали на місцях (у воєводствах, повітах) розмножували і виголошували[27].

Згадані листи у 1566—1568 рр. великокнязівська канцелярія розсилала за два-три тижні до відкриття сеймиків[28]. За Литовським статутом 1566 р. сеймики у Великому князівстві Литовському мали відбуватися “не на близшей час [...] толко за чотыры недели перед соймом великим”[29]. Засновуючись на відомостях 1566 р.[30], можна думати, що протягом цих трьох років даної вимоги додержували. Отже, часова відстань від пересилання листів до відкриття сейму у Великому князівстві Литовському становила тоді шість-сім тижнів.

У перші роки панування короля Сигізмунда III (1587—1632) прагнули так відсилати універсали до гродських канцелярій, щоб сеймики могли відбуватися за два-три тижні перед початком роботи сейму[31]. Матеріали щодо хронології сеймів Польського королівства, а від 1569 р.— Речі Посполитої, які зібрав і опрацював В. Конопчинський, доводять, що цього в останніх десятиліттях XVI ст. звичайно не досягали. Так, з восьми скликаних 1587—1593 рр. сеймів один було відкрито через 2,5 тижня, три — через 4, один — через 5, один — через 6, один — через 8, один — через 10 тижнів після сеймиків. Натомість тоді ж, за тими ж матеріалами, час від видачі (розсилання) королівською канцелярією універсалів до відкриття сеймиків був такий: в одному випадку 2 тижні, в одному — 6, у двох — 7, в одному — 7—8, в одному — 9, в одному — 11, в одному — 12,5 тижня[32]. На жаль, ці дані в джерельному плані власне українських воєводств не стосуються, але їх без ризику суттєво помилитися можна на них поширити.

Порядок функціонування передсеймового сеймику на кінець XVI ст. загалом визначився. Його відкривав або місцевий католицький єпископ, або хтось із вищих земських посадових осіб (урядників) воєводства, звичайно воєвода або каштелян. На пропозицію того, хто відкривав сеймик, біль-

---

25 АЗР.— Т. 3.— С. 138; РИБ.— Т. 30.— Стб. 838; Статут...— С. 45; Любавский М. Литовско-русский сейм...— Приложения.— С. 168, 178, 180; Максимейко Н. А. Сеймы...— Приложение.— С. 153—154, 168—169.

26 Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 221.

27 Ibid.

28 РИБ.— Т. 30.— Стб. 838, 839, 848; Любавский М. Литовско-русский сейм...— Приложения.— С. 178; Максимейко Н. А. Сеймы...— Приложение.— С. 153—154, 168—169, 170—172. Наведені у цих публікаціях відповідні відомості стосуються, щоправда, лише 1566 р.

29 Статут...— С. 45.

30 РИБ.— Т. 30.— Стб. 838, 848; Любавский М. Литовско-русский сейм...— Приложения.— С. 178.

31 Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 222.

32 Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493—1793 // Archiwum Komisji Historycznej.— Kraków, 1948.— T. 4 (ogólnego zbioru XVI), N 3.— S. 142—144.

шістю голосів присутніх обирали голову сеймику (маршалка). Після того в коло зібраної шляхти вводили королівського посланця—леґата, котрий ознайомлював її зі змістом королівського послання до сеймиків — леґацією, виготовленою в королівській канцелярії. У леґації подавався перелік питань, що мали розглядатися на черговому сеймі. Згідно з нею, сеймикам слід було визначити позицію шляхти воєводств з цих питань і висловитись з інших питань, які воєводства турбують. Потім присутні сенатори (тобто члени вищої палати сейму, ними від кожного воєводства були католицький єпископ, воєвода і каштелян) виголошували промови (воти), а згодом маршалок надавав голос присутній шляхті для висловлювання мірковань з тих чи тих питань[33]*. Далі обирали послів на сейм — більшістю голосів присутніх, хоч тоді вже бажаною вважалася в цій справі одностайність*[34]*. За Литовським статутом 1566 р., від кожного судового повіту ("од кождого суду земского") мало бути обрано "по двѣ особы"*[35]*. Цю засаду реалізовано вже того ж року*[36]*. Пізніше, коли стали скликати загальноволинські сеймики, ця представницька норма була збережена, і, отже, Волинське воєводство відтоді висилало на сейм шістьох послів. З цього правила інколи робили виняток; так, з незрозумілих причин, волинський сеймик 1577 р. обрав лише двох послів*[37]*.*

Якоїсь вимоги щодо тривалости роботи сеймиків не було. Найчастіше вони працювали один день (це стосується не тільки передсеймових сеймиків), що переважно зумовлювалось труднощами у розквартируванні значної, якщо не більшої, частини прибулої шляхти там, де сеймик відбувався.

Місцем проведення сеймиків були звичайно церкви, костьоли (часто — кафедральні), що мало свої плюси, оскільки перебування у храмі позитивно впливало на поведінку присутніх, сприяло дотриманню спокою[38]*.*

---

33 Śreniowski S. Organizacja...— S. 365—366; Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 139—141, 225—228.

34 Śreniowski S. Organizacja...— S. 374—377.

35 Статут...— С. 45.

36 Любавский М. Литовско-русский сейм...— Приложения.— С. 168.

37 Лаппо И. И. Великое княжество Литовское...— Приложения.— С. 86—92. Слід вказати на те, що, згідно з волинським привілеєм, який видав на люблінському сеймі 1569 р. Сиґізмунд Авґуст, посли, обрані сеймиками трьох повітів Волинського воєводства, перш ніж виїхати на сейм, повинні були з'їжджатися до м. Володимира (Volumina legum.— T. 2.— S. 83), очевидно, для погодження одержаних інструкцій і вироблення спільної лінії своєї діяльности на сеймі. Про жоден з таких з'їздів ми документально засвідчених чи будь-яких інших відомостей не маємо. Якщо вони відбувалися, то, слід гадати, тільки до того часу, коли перестали скликати повітові сеймики, тобто до 1576 р.: відтоді потреба в них (з'їздах) відпала, оскільки посли стали обиратися одним сеймиком і діставати спільну для них інструкцію.

38 Historia sejmu polskiego.— T. 1.— S. 138, 222. Найбільш ранні відомі нам згадки про приміщення, що в ньому відбувалися загальноволинські сеймики (такі згадки щодо волинських повітових сеймиків (до 1576 р.) дотепер виявити не вдалося), стосуються 1632 р.: всі три тодішні сеймики відбулися в луцькому кафедральному костьолі (Архів ЮЗР.— Ч. 2, т. 1.— С. 173, 199, 207), причому в одній із цих згадок зазначено, що дане місце є "звичним" (zwykłym) (Там же.— С. 173). Це можна розглядати як одне із свідчень того, що на той час позиції католицизму серед волинської шляхти були досить міцні. Проте до кінця XVI ст., коли вони такими не були, напевно загальноволинські, як, до 1576 р., і повітові Волинського воєводства, сеймики діяли в православних храмах — у луцькому і володимирському кафедральному соборах та в одній з крем'янецьких парафіяльних церков. Поширення тут з 1596 р. уніатства призводило до послаблення позицій православ'я і сприяло "католизації" загальноволинського сеймику.

брацлавський підкоморій Лаврин Пісочинський був, як видно з інструкції, в числі обраних послів від Волинського воєводства на сейм, і чи то йому її було вручено на сеймику, аби вона була постійно при ньому на сеймі, чи то дісталася вона йому на сеймі. У всякому разі, завдяки насамперед Лавринові Пісочинському інструкція не загинула і дійшла до нас. Текст її не було внесено в котрусь із волинських гродських книг.

Обсяг документа — шість сторінок (три аркуші) і частково сьома сторінка. Розмір аркушів — 32,5×20 см. Документ добре зберігся, за винятком кількох незначних за обсягом фрагментів, які, на щастя, вдалося відновити за згаданою його публікацією.

Інструкцію скріплено восковими печатками учасників сеймику — 25 повними, тобто проштемпельованими, і 69 безштемпельними (серед останніх сліди двох печаток знищені). Біля 27 (з 94) печаток (в тому числі 25 штемпельних) поставлено власноручні підписи тих, хто їх відтиснув; розібрати з них вдалося 20, а частково — 4; решту підписів вичитати годі.

Серед характерних ознак, які зумовлюють важливість інструкції як джерела, є та, що писана вона українською (тодішньою канцелярсько-книжною) мовою (називали її офіційно "руською"). В Руському, Белзькому і Подільському воєводствах сеймикові постанови оформляли від самого початку латинською мовою, а згодом — лише польською. Такі ж постанови, що приймалися від 1566 р. у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах, тривалий час писалися мовою українською — щонайпізніше до 1607 р., коли з'являється тут перша з відомих нам польськомовна сеймикова інструкція (до речі, у Волинському воєводстві[48]); відтоді всі виявлені постанови сеймиків цих трьох воєводств (і Чернігівського воєводства від часу його створення) писалися польською мовою, щоправда, з українською преамбулою[49].

У привілеях Волинській і Київській землям, виданих на люблінському сеймі 1569 р., вказувалось, що на прохання всіх їхніх "станів" (головним чином тут ішлося про шляхту) документація у цих землях гродських і земських судів і королівських канцелярій, що їх стосується, "має писатися і видаватися (odprawowane) ніяким іншим, тільки руським письмом"[50]. Про мову сеймикових ухвал в даних привілеях не говориться, проте з того, що довший час після Люблінської унії цією мовою була українська, можна твердити, що щойно процитований "мовний" фрагмент привілеїв поширювався й на сеймикову документацію.

Порушення мовної частини обох привілеїв почалося мало не відразу після їх видачі. У чолобитній королю Стефанові Баторію, писаній у Брацлаві 7 липня 1576 р., його "найнизшые слуги и вѣрные подданые[...] вся шляхта рыцерство воєводства Браславского" скаржаться: "то ся нам дѣет над право и вольности наши, иж листы с канцлерыи вашой королевской милости до нас писмом польским выдавают". "За што,— мовиться далі в чолобитній,— и впрод вашой королевской милости [...] покорными нашими прозбами просимо, абы ваша королевская милость при привилею и свободах наших нас заховати и до нас листы с канцлереи

48 Архив ЮЗР.— Ч. 2, т. 1.— С. 18—39, 66—81.
49 Там же.— С. 66 і наст.
50 Volumina legum.— T. 2.— S. 83, 86.

вашой королевской милости руским писмом выдавати рачил"[51]*. До цієї позиції браилавської шляхти цілком могла приєднатися шляхта волинська. Остання свій голос спротиву мовній політиці королівської канцелярії подала* [redacted] *травні 1577 р.:* [redacted] *тодішній інструкції луцького сеймику послам на варшавський сейм висловлено здивування "иж посел к[о]р[оля] его милости (тобто леґат.—* **М. К.***) пан Базилиуш Древинский, писар его к[о]р[олевской] милости принесл на соймик нам инструкцыю (йшлося про леґацію.—* **М. К.***) с канцелеріи короля его милости над право, волности и привилей наш не нашим руским, але полским писмем, змешаным з лацинским языком, або мовою, с которое мы не умеем"; шляхта просила короля наказати своїм канцеляріям ("паном печатаром") надсилати на Волинь документацію тільки "руською" мовою, а леґатів ("послів") своїх зобов'язала "оповедати [...] королю его милости, же таких листов против праву и волностям нашим пріймовать не будем"; "панов старостов воеводства земли Волынское,— сказано далі в тому ж документі,— напомнелисмы, жебы таких листов на урядех не пріймовали"*[52]*. У своїй відповіді ("респонс") на цю інструкцію, оголошеній на сеймі 1577 р., Стефан Баторій вказав: "Стороны писма руского, иж просять, абы всякіи справы их воеводства Волынского руским писмом выдаваны и отправованы были, тыи се водлуг потребы каждое с канъцелеріи короля его м[и]л[ости] не инакшим, одно руским писмом выдають и отъправованы бывають"*[53]*.*

Тож завдяки опорові, який чинився на місцях, довший час у трьох воєводствах вдавалося стримувати наступ на офіційне вживання української мови. Опір цей, однак, слабшав — унаслідок культурної та мовної полонізації української шляхти (нерідко супроводжуваної її католизацією), котра набирала темпи. Якоюсь мірою наслідки полонізації видно з власноручних підписів учасників волинського передсеймового сеймику 1595 р., проставлених під інструкцією, що її ми публікуємо: [redacted] *27 підписів лише сім наведені слов'янським письмом, інші — польським.*

Публікована інструкція може бути поділена на сім частин, які ми виділили абзацами. Першу становить своєрідний заголовок, [redacted] *якого видно, кого було обрано послами від Волинського воєводства на сейм; другу — висловлені за посередництвом цих послів на адресу короля вітання з приводу його вдалого повернення до Польщі (з коронації у Швеції; див. приміт. 1 до публікації інструкції) і вдячність йому за піклування про добро і спокій Речі Посполитої; третю — думка шляхти з приводу тих питань, про які йшлося* [redacted] *королівській леґації; четверту — виклад не порушених в леґації волинських потреб, котрі послам було доручено ставити на розгляд сейму й короля; п'яту — адресовані сейму й королю прохання ("прозбы") воєводства з ряду питань; шосту — зазначення часу і місця написання інструкції; сьому — печатки й підписи учасників сеймику.*

Особливо цікаві для нас третя, четверта і п'ята частини, які, власне, й становлять зміст інструкції. Основною є четверта частина, що відображає порівняно широку гаму соціально-політичних питань, у розв'язанні котрих волинська шляхта була зацікавлена.

[51] АЗР.— Т. 3.— С. 187.

[52] Лаппо И. И. Великое княжество Литовское.— Приложения.— С. 91; див. також: там же.— С. 88—89.

[53] Там же.— С. 96.

Гадаємо, нема потреби спеціально спинятися на аналізі змісту інструкції, оскільки всі її тематичні складники ми прокоментували.

Хочеться вірити, що публікація інструкції допоможе у вивченні слабо досліджених питань історії Волинського воєводства кінця XVI ст.

І на закінчення кілька слів про той сейм, на який волинський сеймик 1595 р. відрядив своїх послів.

То був звичайний, тобто, за тривалістю його роботи, шеститижневий сейм (6 лютого — 21 березня 1595 р.[54]). Його постанови[55] аж ніяк не стосуються леґаційних та інших питань, порушених у нашій волинській інструкції. Все ж цілком можливо, що принаймні частина цих питань на сеймі обговорювалася. На жаль, ми не маємо в своєму розпорядженні протоколу (діарія) цього сейму. "Нелеґаційний" характер постанов даного сейму напевно був зумовлений внутрішньо- і зовнішньополітичною ситуацією в Речі Посполитій. На сеймі постановлено найближчим часом знову скликати у Варшаві сейм, щоб обговорити назрілі справи і, по змозі, ухвалити щодо них рішення (в тому числі, мабуть, малися на увазі й питання, винесені на розгляд лютнево-березневого сейму). До речі, щодо сеймиків, які мали передувати новоскликаному сейму, то в даній постанові зазначено: проміжок між видачею королівських універсалів про їх скликання і відкриттям повинен становити три тижні. Такий же інтервал вона передбачала для періоду між сеймиком і початком роботи сейму. А сам сейм мав працювати не більше двох тижнів, тобто бути надзвичайним[56] (див. приміт. 5 до публікації інструкції).

Ця постанова виконана не була. Наступний сейм, у Варшаві, відбувся 25 березня — 13 травня 1596 р.[57]

Микола КРИКУН

ДОДАТОК

1595 р., січня 11. Луцьк.— Інструкція сеймику Волинського воєводства, що відбувся в Луцьку 10 січня 1595 р., послам на краківський сейм, скликаний на 6 лютого того ж року

Инъстрꙋкцыꙗ ихъ млсти паном послом воєводства волынъского на сеимъ близко пришлыи, на дєнь шостыи мсца февралꙗ в рокꙋ тєпєрєшнєм дєвєтдєсꙗтъ пꙗтом в Краковє зложоныи, в сеимикꙋ, которыи за листы єго кролєвскоє млсти припадал ꙋ воєводствє волынском в Луцку на дєн дєсꙗтыи мсца гєнвара, дана их млст[и] панꙋ Юр[ю] кнжти Збаразскомꙋ, старостє пинскому, панꙋ Ꙗну Харлинскомꙋ, луцкомꙋ, α пану Лаврину Пєсочинскому, браславскому, подкоморим, панꙋ Ивану Хрєн-

54 Konopczyński W. Chronologia...— S. 144.
55 Volumina legum.— T. 2.— S. 354—363.
56 Ibid.— S. 355.
57 Ibid.— S. 363—366; Konopczyński W. Chronologia...— S. 144.

ницкому, подсудку луцкому, пану Алєксандру Загоровскому а панꙋ Андрєєви Гулєвичови.

Их млсть пнове послове, приєхавши на сеимъ, ꙋнижоныє службы и подданства нши его королєвское млсти залєцыт мають, тешечисє з доброго здоровꙗ и фортунного приєханꙗ его королєвское млсти до короны[1]. Мають тежъ панове послове ꙋчинити подꙗкованьє его королевское млсти, иж его королєвскаꙗ млсть пилноє а млстивоє стараньє ѡ добром и спокоиномъ рєчи нашоє посполитоє чинити рачить.

Што сє тежъ дотычет поданьꙗ его королєвскоє млсти на сеимикъ нинєшнии, ѡбмышлєваньꙗ ѡ цєлости всє рєчи нашоє посполитоє к забєганью нєбєзпєчности єє, котораꙗ сє с припадков иншихъ панствъ хрєстѧнских ѡт нєприꙗтєл басурманов заходит[2], тогды ѡ том даєм моц зуполную их млсти паном послом, жєбы з ынншими послы коронными ѡ том сполнє намавѧли и вшелѧким нєбєзпєчєнствам забєгали, што бы было ку доброму и пожиточному рєчы посполитоє з остроженьєм правъ и свобод нашихъ. А з стороны нєбєзпєченства ѡт своволєнства ꙋкраиного[3], то достаточнє прєложити и ѡному забєгати, карати и до ꙋспокоєнꙗ на потомныє часы приводити, такую жъ [м]оц зуполную их млсти паном послом даєм. Тꙋмултом кгданским, которым такъ ѡсоба его королєвскоє млсти, ко и всѧ рєчъ // посполитаꙗ єсть ѡбражона[4], даєм тежъ моц зуполную пном послом посполу з ыншими паны послы коронными ѡ том ѡбмышливати, жєбы сє то его королєвскоє млсти и рєчы посполитои ꙗко наиꙋчтивєи нагородит могло. Ѡ ꙋкроченьє сеимꙋ видєм на тот час, ꙗкиє нєбєзпєчности рєч посполитую заходꙗт, которы[є] и зволоки нє терпꙗт, на том поручили єсмо паном послом з ынншими послы коронными намавѧти и згожати[5].

А иж при ѡтправованью потрєбъ рєчи посполитоє и своє власныє право посполитоє позволило на сеимъ доносити, прєто злєцыли єсмо пном послом, жєбы тыє рєчы на сеимъ донєсли. Кгды ж за жєданьєм его королєвскоє млсти и тежъ с хути нашоє, бачєчы на тот час быти нєбєзпєчєнство рєчи посполитоє, рушилисѧ єсмо были в року тєпєрєшнєм* дєвєтдєсꙗт чєтвєртом на воину[6], мают того их млсть пнове послове наши на том тєпєрєшнєм сеимє постєрєчи, ꙗкобы то нам варовано было, жєбы то нам на потом ꙋ звычаи нє пошло, згожаючисє з другими послы. Мають теж пнвє послове наши ꙋ его королєвскоє млсти старати, ꙗкобы позвы задворныє знєсєны и листы, противко права с канцлєрєи выданыє, данины и права, зачатыє и скончоныє, абы касованы были порадком конституцыи корунацыи его кролєвскоє млсти, воєводству подлѧшскому ꙋчинєноє[7]. А што сє дотычет мыт старых волынских, ѡ то мают пнове послове старати, ꙗкобы ѡныє мыта водлугъ привилєю волынского знєсєны[8], а иж бы на ѡпатрєнє замковъ луцког(о), володимєрского и крємѧнєцкого ѡбєрнєны были до ѡсм[и] лѣт, то єсть на Луцко лѣт чотыри, на Володимєр лѣт двѣ, а на Крємѧнєц лѣт двѣ, а потом волност ѡт тых мыт навєки. // На што мают просити его королєвскоє млсти ѡ зложєньє зъєзду в Луцку зараз по сеимє, на которыи зъєхавши, на то ѡсобъ пєвных мєжи сєбє ѡбрати и то им в шафунокъ поручити мають[9]. А прикоморки з маєтностии шлѧхетских абы зараз знєсєны были[10]. Комисаровъ** в констытуцыи соиму близко прошлого на розъграничєнє

* Помилка укладачів інструкції; має бути "прошломъ" (або "прошлом").

** Має бути "комисаромъ".

межи воєводствы руским, волынским, белзским и подолским назначоным[11], абы час певныи, то есть по светом Мартине ■ першии понеделок ■ року теперешнем девꙗтдесꙗт пꙗтом[12] зложон был, на который абы под вєною двемасты гривен зъехали ■ тое розграниченье ■ кождом повѣте ꙋ границах, собе прилеглых, ꙋчинили, такъ згодных копцами и знаками ꙋтвердили[13], ꙗко и тых, где бы згоды не было, правне межи сторонами скончили, чому давность жаднаꙗ перескажати не мает[14], ѡднак (!) же з волною апелѧцыєю на трибунал[15]. А ижъ водле констытуцыи року ѡсмъдесꙗт девꙗтого хто бы се менил шлѧхтичом, не будучи им, ѡселыи половица* мастности до скарбу королѧ єго млсти, а половицу до делѧтора тратит. А неѡселыи ꙋ вежи полроку седѣты маєть[16]. А справа и звычаю посполитого тому довод сказыванъ бываєт, кому бы то задано, кгды ж затым констытуцыꙗ вышеи помененаꙗ до скутку своєго не приходит, прото мают их млсть пнве послове ѡ то се старати, ꙗкобы не толко ѡдному вывод шлѧхетства, але теж и противко нему довод делѧторови был наказыванъ, чого ꙋзнане на соиме быти маєт, кгды ж єго королевскаꙗ млсть сам есть судею ꙋчтивости, не ꙋближаючи ѡднакъ тым шлѧхтичом старожитным и теж водле тое констытуцыи тым, которые су[т] ѡт продков королѧ єго млсти перед тым и тепер креѡвани. Ѡ розбитье судов //, кгродских луцких, ■ року прошлом девꙗтдесꙗт четвертом мсца априлѧ четвертогонадцат днꙗ сужоных, через пна Андреꙗ Кгловацкого с помочниками товарышства своєго жолнеровъ, и ѡ ѡтповед, ꙋчиненую неправную пану подсудку луцкому, старатисе мают пнве послове, ꙗкобы на том сеиме справедливе з него ꙋчинена и таꙗ ѡтповед, через пна гетмана знесенаѧ, была апробована[17]. А ижъ рочки кгродские луцкие и володимерские[18] под часом ѡтеханꙗ противко того неприꙗтелѧ в року прошлом девꙗтдесꙗт четвертом мсца декабра двадцат второго днꙗ сужоны были, старатсе мают пнве послове, абы знесены были[19]. Кꙋ тому ижъ суд кгродскии луцкии справы судовые з рочков ѡдных до других, не судечи их, над право ѡбычаем новым лимитовати важилсе и за тою лимитацыєю судил и многих людеи поздавал и ѡтсудил, абы то было скасовано[20]. Также абы суд жаден ꙋписованьꙗ акцыи по трех днии до реєстру[21] ■ стрыженьꙗ возных[22] теж ѡбычаем новым над право не важилсе. Ѡт того часу абы мамрамы и листы ручные[23] на долги даваны не были, але записы врадовые тым способомъ, абы был лист тремꙗ свѣтками ѡселыми справлен и на ꙋрѧде земском або кгродском ѡчевисто сознан, а тые записы, которые хто мает ручные на долги, маєть надалеи до року ѡт даты констытуцыи до книгъ земских або кгродских дат сам записати. То теж пнве послове на сеиме варовати мают, абы по соиме в шесть недел на местцу певном ■ Луцку пнве послове братѧ дали справу поселства своєго[24], а сам посел жадныи абы поборцею[25] не был, але на том зъезде луцком поборца так на побор лановыи[26], ꙗко ■ чоповыи[27] ѡбран быти маєть.//

Прозбы

В потребах кнжат их млсти Вишневецких: зацные заслуги з стародавного веку их млсти кнжат Вишневецких в тои речи посполитои сут добре знаные, а звлаща свѣжо небожчика пна киевского[28] и сына его

* Повинно бути "половицꙋ".

кнзѧ Александра, старосты черкаского[29], мимо то же к[р]овъ свою розливали, маетность Ѹтрачали, але ещ[е ку] п[о]жит[ку речи по]сполитое а заслоне на Ѹкраине коштом [своим замки] побудовали, ѧко КорсѸнь, Чигирин ▪ Лоеву Г[о]ру[30], [а вси врады], знаки заслугъ дому их млсти скоро по смерти бр[ата их] млсти пна старосты черкаского ѡтобраны су[т ани] накладов не ѡтложоно водле ѡбетницы его королевское млсти, просити мают его королевское млсти и речи посполитое, жебы тот коштъ их млсти был ѡтложон а на зацные заслуги продковъ их млсти и их самых бачене было, кгды ж то вже и ѡни ▪ молодости своеи добре речи посполитои заслугуют. За паномъ подкоморим браславским мают причинитисе до его королевское млсти и речы посполитое, которыи, з молодых лѣт почавши, ѡт королѧ Августа по вси часы ажъ досел королем их млсти и речи посполитои служил в речах рыцерских и Ѹ двору его королевское млсти[31], а ѡпатренѧ жадного не маеть, абы ему добра за Киевом под (!) Остромъ Выползовъ[32], што тепер доживотемъ держит, вечностью были даны на знакъ заслугъ его, кгды ж и тепер на маетности своеи есть непомалу зубожонъ. В потребе его млсти пна старосты каменецкого[33] з стороны ѡпатреньѧ Каменца, также нагороды заслугъ коштовъ и накладов на забудованье замку летичовского[34], также и за братом его млсти паном Ѩкубом[35], которыи на маетности своеи ѡт татар есть знищоныи, мают их млсть пнве послове до // его королевское млсти и речи посполитое прозбу Ѹчинити. За пном Григорем Гулѧлницким з стороны нагороды за службы его, речи посполитои показованые, мают теж их млсть пнве послов[е] до его кор. мл. и речи посполитое прозбу донести[36]. [А]бы се [пот]ребам людским тым не ѡмешкивало, мают се их млсть пнве послове того домовити, абы леженье книгъ Ѹ поветех того воеводства, на часы роковъ[37] назначоные, хотѧ бы коли и роки не доходили, было тиидень цалыи, при чом судѧ або подсудокъ с писарем быти мают[38]. В справах поборовых, такъ ѡ чоповое, ко и ѡ лановыи побор, абы позвы роком слушным[39], то есть наближеи две недели перед роками, кладены были, такъже теж позвы вшелѧкие Ѹ дворех шлѧхетских, которые сут при замкахъ албо в местех его королевское млсти, абы кладены не были, але на маетностѧх земских инших, с которых се кривда деет, ѡ то се пнве послове старати мают. В потребе пна Томаша Жоравницкого ѡ привернене Ѹчтивости его мают пнве послове до его кор. мл. и речи посполитое причинити и просит, абы то знесено было[40].

Писан в Луцку року по нарожению Исус Христа, сна Божого, афче мсца генвара аі днѧ.

Bernard., eps luceorien.
Alexander X. Ostroski.
Zasławsky.
Alexander Siemaszko, kastelan brasla[wsky], starosta lucky.
Hreory Sanguszko.
Федор Чаплич.
Федор [...]*децкии.

* Текст, що його подано тут і далі в квадратних дужках, пошкоджений; відновлено його на основі публікації даної інструкції: Źródła...— Т. 2.— S. 154—160.

Исаи Жабокрицкии.
Jwan Ku[...].
Lawryn Drzewinski.
Wasyly Siemaszko.
Jery Owlocymsky.
Ѳєдор Загоровскии.
Waczław Wilhorsky.
Hawrilo Hosky.
Florian Oliesa.
Mikolay Jalowicky.
Anth. Ogrzalek Serethko.
Mak[...] Liedochowski, pisarz zie.
Григореи Мокосєєвич Баковєцкии.
Ждан Борович [...].//
Michał Kyczewski.
Stanisław Dąbrowski.
Ѩцко Бєлостоцкии[41].

ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 4048 II, арк. 77—80. Оригінал.

ПРИМІТКИ

1. Ідеться про повернення 20 серпня 1594 р. до Польщі (через Ґданськ) короля Сиґізмунда III зі Швеції, куди він наприкінці вересня 1593 р. від'їхав, щоб дістати шведську королівську корону (королем Швеції він став після смерти тамтешнього короля Яна III — згідно з польсько-шведською персональною унією, укладеною 1592 р.; Сиґізмунд III і Ян III походили зі шведської династії Вазів). Коронація відбулася 19 лютого 1594 р. (Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III.— Warszawa, 1819.— T. 1.— S. 282; Historia Gdańska.— Gdańsk, 1982.— T. 2: 1454—1655 / Pod. red. E. Cieślaka.— S. 590—591. До речі, [redacted] ухвалі депутатського сеймику Волинського воєводства, що відбувся у Володимирі 13 вересня 1593 р., сказано, що [redacted] зібралася на нього напередодні ("под часом") від'їзду короля "с Короны Полское" (Селянський рух...— С. 97). Тут, безперечно, мається на увазі від'їзд короля Сиґізмунда III на коронацію до Швеції.

2. Навесні і влітку 1594 р. кримський хан, вкотре підтримавши Туреччину в її боротьбі з австрійськими Габсбурґами, здійснив похід на ту частину Угорщини, котра останнім належала. Хан мав намір пройти через Молдавське князівство, але після того, як тутешній господар за значний відкуп вмовив його цього не робити, у липні попрямував через володіння Польського королівства — Руське воєводство, де його зовсім не чекали. Татари дійшли тут аж до Самбора; звідси під ударами, заподіяними їм польським військом, вони через гори відійшли в Угорщину. Це їхнє вторгнення викликало в Польщі великі нарікання на дії головних воєначальників — великого і польного гетьманів. "Дорікали за спустошення, дорікали за компромітацію: австрійське правительство заздалегідь просило не перепускати татар через свої землі й правительство польське рішучо обіцяло, що татар через Польщу не перепустить, тим часом позволили їм пройти в Угорщину тудою, де їх не сподівалися зовсім, і се сильно погіршило шанси "наших християн" (тобто населення Австрійської монархії, що протистояло безпосередньо туркам.— **М. К.**), як казали [redacted] Польщі" (Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1909.— Т. 7: Козацькі часи. До р. 1625.— С. 202, див. також с. 99—201). Слід зазначити, що в червні 1594 р. козаки, яких очолював С. Наливайко, зробили спробу (вона виявилася невдалою) в районі Молдавії зірвати даний татарський похід (там само.— С. 201).

3. Напевно, маються на увазі тогочасні виступи козаків під проводом С. Наливайка і Г. Лободи. Мабуть, [redacted] організацію походу проти них був спрямований "лист" гетьмана великого коронного Яна Замойського, виданий у м. Замості 20 вересня 1594 р. (його внесено [redacted] луцьку гродську книгу 10 жовтня того [redacted] року). "Лист" закликав старост і державців

Волинського, Руського і Белзького воєводств "виправити" до м. Щирця (нині це селище міського типу у Пустомитівському р-ні Львівської обл.) вибранців (жовнірів) з королівських маєтків, щоб [redacted] їх допомогою запобігти небезпеці, котра загрожує Речі Посполитій (ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 45, арк. 1275 зв.).

4. Перед своїм виїздом на коронацію Сиґізмунд III деякий час перебував у Ґданську, звідки й намірявся дістатися до Швеції. Під тиском католицького духовенства він у серпні 1593 р. висунув вимогу, щоб під час його перебування у цьому місті місцеві лютерани (а вони чисельно явно переважали серед ґданського населення, в їхніх руках повністю було зосереджене управління містом; то були головним чином німці) повернули католикам відібраний у них у першій половині XVI ст. храм Непорочної Діви Марії. Маґістрат Ґданська цю вимогу відкинув, [redacted] лютерани, невдоволені позицією короля у справі храму, вийшли на вулиці, щоб висловити своє обурення; дійшло до сутичок їх з поляками, в тому числі з тими, що короля супроводжували. Заворушення перенеслися й під будинок, у якому містилася резиденція короля,— у вікна цього будинку навіть стріляли. Міській владі спільно з королівською знаттю ціною великої напруги вдалося відновити спокій. [redacted] вересня 1593 р. король покинув Ґданськ, так і [redacted] дочекавшись виконання свого розпорядження, але й не вдавшись до рішучих дій. Зупинившись у цьому місті після повернення зі Швеції, він вирішив справу про храм передати на розгляд суду. 17 грудня 1594 р. асесорський (королівський) суд видав декрет, який зобов'язував маґістрат Ґданська віддати храм католикам під карою сплати 100 тисяч польських злотих. У відповідь на цей декрет тутешні лютерани апелювали до суду сейму, який розпочався 6 лютого 1595 р. Але даний сеймовий суд 18 березня 1595 р. асесорський декрет підтвердив. Ґданські лютерани, проте, все зробили для того, щоб декрет цей [redacted] був виконаний; храму [redacted] католикам так і не повернули (Historia Gdańska.— T. 2.— S. 590—591, 593—597).

5. Цим пунктом інструкції волинська шляхта, враховуючи висловлене в леґації прохання короля, доручила своїм послам домагатися скорочення строку роботи сейму, що [redacted] розпочатися [redacted] лютого 1595 р.,— зваживши на "небезпечності", що їх переживала Річ Посполита. Цей сейм, як сказано раніше, тривав 44 дні (включаючи й дні "неробочі" — неділі тощо), тобто загалом шість тижнів. Такі сейми в Речі Посполитій, як уже зазначалося, йменувалися звичайними. Вони були встановлені т. зв. Генриковими артикулами (щоправда, так їх тут не названо), складеними 1573 р. у зв'язку [redacted] обранням [redacted] польський престол французького принца Анрі Валуа (Генрика Валезія). Артикули, котрі повинні були стати першим в історії Речі Посполитої основним законом, були пред'явлені Генрикові на затвердження, проте він відмовився це зробити. Затвердив їх король Стефан Баторій на коронаційному сеймі 1576 р. (Volumina legum.— T. 2.— S. 151—152). В артикулах сказано, що сейм має тривати не більше шести тижнів (ibid.— S. 151). Варшавський сейм 1591 р. підтвердив цей пункт (ibid.— S. 331). Отже, як бачимо, "укрочення" роботи сейму, про який ідеться у волинській інструкції, не відбулося. У Речі Посполитій скликалися і надзвичайні сейми; тривалість роботи їх мала становити до двох тижнів (саме таким повинен був бути сейм, який вирішено скликати після лютнево-березневого сейму 1595 р.— невдовзі по ньому). З бігом часу, однак, поширилася практика пролонґації сеймів: зі згоди останніх (власне — посольської ізби) їх роботу продовжувано (Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B. Historia państwa i prawa Polski.— Wyd. 2-ie, poprawione i uzupełnione.— Warszawa, 1966.— T. 2: Od połowy XV wieku do r. 1795 / Pod. red. J. Bardacha.— S. 117, 123).

6. Можна лише здогадуватися, про що тут мовиться; напевно, про намагання і спроби Речі Посполитої помститися татарам за вторгнення [redacted] її володіння (кордони) [redacted] липні 1594 р. (Грушевський М. Історія...— Т. 7.— С. 202). Війни проти них (а цей термін ужито в інструкції) не розпочато. Залишається невідомим, якою була участь (якщо вона була) волинської шляхти в антитатарських акціях.

7. Згадана в даній інструкції конституція коронаційного сейму (він відбувся 1588 р.) заборонила королівській адміністрації під загрозою покарання її грошовими штрафами виступати [redacted] позовами щодо шляхти частини Підляського воєводства, мета яких зводилася до перевірки документів на шляхетське право володіння її власними ("дідичними") маєтностями (Volumina legum.— T. 2.— S. 264). Такі позови висувалися від імені королівського двору (звідси і їх назва — "задвірні"), зацікавленого в тому, щоб королівські (державні) маєтки не перебували в незаконному володінні шляхти на тих чи тих умовах. До цього слід додати, що варшавський сейм 1598 р. прийняв "генеральну" про задвірні позови конституцію, яка стисло "повторила" зміст щойно зазначеної "підляської" конституції. У ній водночас підкреслено, що заборона королівській адміністрації виступати із задвірними позовами [redacted] поширюється на ті маєтки, якими володіла шляхта і стосовно котрих на основі ревізій і люстрацій доведено, що вони королівські (ibid.— S. 367—368).

8. У привілеї Волинській землі, який видав Сигізмунд Август на люблінському сеймі 26 травня 1569 р. з нагоди прилучення її до Польського королівства, сказано, що ця земля звільняється від мит і різних видів цла (myt i ceł) (Volumina legum.— T. 2.— S. 82).

9. З'їзд, про який тут ідеться, це, з формального боку, не сеймик, проте фактично до останнього подібний. Такі з'їзди скликалися з дозволу сеймів, що доводиться змістом як даного пункту інструкції, так і постанови варшавського сейму 1591 р., яка зобов'язувала шляхту Корони через вісім тижнів після його закінчення зібратись на з'їзди "у звичних місцях" (тобто там, напевно, де відбувалися сеймики) (Volumina legum.— T. 2.— S. 332). Завданням з'їздів наприкінці XVI ст., як можна судити з постанови цього сейму, було розглядати податкові питання, обирати осіб, відповідальних за збір податків (поборців). Механізм функціонування з'їздів нам невідомий; мабуть, він особливо не відрізнявся від механізму функціонування сеймиків. Видається, що саме з цих з'їздів пізніше, в часи децентралізації фінансово-податкової системи в Речі Посполитій, виникли господарські сеймики, розквіт яких припадає на XVIII ст.

10. Прикоморки — невеличкі митниці. Вимога знести ті з них, які містилися в шляхетських маєтках, зумовлена, напевно, тим, що шляхта не бажала оплачувати у прикоморках мита.

11. "Близько прошлий" сейм, на якому розглядалося питання про розмежування названих в інструкції воєводств,— це варшавський сейм 1593 р. У прийнятій на ньому відповідній конституції зазначено, що й на сеймах, які відбулися до нього, приймалися з того ж питання постанови, котрі, однак, не виконувались (Volumina legum.— T. 2.— S. 347—348).

12. День св. Мартина за католицьким календарем (а саме ним керувалися в тогочасному діловодстві на українських землях, що належали Польській короні; від 1583 р. тут цей календар був григоріанським) припадає на 11 листопада. 1595 р. цей день був суботою (Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) и на семьсот сорок два года (1583—2324) по григорианскому счислению.— Вильна, 1869.— С. 21). Отже, перший понеділок по цьому дню — 13 листопада.

13. Про кіпці та інші межові знаки на українських землях пізнього середньовіччя див.: Грабина Д. 1) Техніка межування на Україні на початку XVI століття // Технічні вісти.— Львів, 1928.— Рік IV, ч. 3.— С. 65—68; 2) Штучні межові знаки на Україні в XVI-му і першій половині XVII століть // Там само.— 1929.— Рік V, ч. 1.— С. 1—6.

14. Передбачене цією інструкцією розмежування так і не відбулося. Даний її пункт ми використали в праці: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— 2-ге вид.— К., 1993.— С. 80. Про питання розмежування Волинського воєводства з сусідніми українськими воєводствами в середині і другій половині XVI ст. див.: Там само.— С. 16—17, 50—53. Не відбулося дане розмежування і після 1595 р., зокрема на 1608 р., коли про необхідність проведення його говорилося на варшавському сеймі (Volumina legum.— T. 3.— S. 95). Див. також інструкцію волинського сеймику від 27 березня 1607 р. (Архив ЮЗР.— Ч. 2, т. 1.— С. 71, 77).

15. Інструкція має на увазі коронний трибунал — вищу для шляхти Польського королівства судову інстанцію, куди вона зверталася з оскарженнями (апеляціями) на рішення (декрети) шляхетських судів нижчої інстанції — гродських, земських і підкоморських. Трибунал був створений 1578 р., згідно з відповідною конституцією тогорічного варшавського сейму (Volumina legum.— T. 2.— S. 182—185). Свої сесії (каденції) до 1764 р. він проводив по черзі в Любліні (центрі однойменного воєводства) і Пйотркуві, що в тодішньому Серадзькому воєводстві. Його люблінські засідання проходили весною і літом щороку, на них розглядалися апеляції з Малопольщі як коронної провінції (у неї входили власне Малопольща як польська історична область та українські землі). Члени трибуналу йменувалися депутатами, їх обирали депутатські сеймики. Декрети трибуналу були остаточними (Balzer O. Geneza Trybunału Koronnego: Studyum z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku.— Warszawa, 1886; Mayer Z. Wizerunek Trybunału Koronnego: Studium prawnoobyczajowe.— Lwów, 1929, Majsel W. Trybunał Koronny w świetle laudów sejmikowych i konstytucji sejmowych // Czasopismo prawno-historyczne.— 1982.— T. 34, zesz. 2.— S. 73—109). У 1578 р., з дозволу того ж сейму, був створений окремий трибунал у Луцьку для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств. Проте відбулася тільки одна його сесія (в листопаді 1578 р.). Після неї апеляційною інстанцією для шляхти цих воєводств був певний час королівський суд. З 1589 р. справи Волинського і Брацлавського воєводств, а з 1590 р. справи Київського воєводства розглядалися на люблінських сесіях коронного трибуналу (Volumina legum.— T. 2.— S. 282, 315; Ясинский М. Н. Луцкий трибунал как высшая

Перша сторінка інструкції сеймику Волинського воєводства. *1595 р.*

33. Староста кам'янецький — Ян Потоцький (бл. 1552—1611), з 1588 р.— писар польний коронний, з 1608 р.— воєвода брацлавський; старостою кам'янецьким став 1588 р., від 1592 р.— ще й староста летичівський (PSB.— Wrocław etc., 1984.— T. 28.— S. 24—28).

34. Летичівський замок був споруджений у зв'язку з рішенням варшавського сейму 1581 р. про створення у м. Летичеві Подільського воєводства гродського суду, резиденцією якого мав стати (і став) цей замок (Volumina legum.— T. 2.— S. 208). Про те, що Ян Потоцький збудував цей замок, згадує і постанова варшавського сейму 1598 р. (ibid.— S. 368). Нині Летичів — селище міського типу, районний центр Хмельницької обл.

35. Якуб Потоцький (бл. 1554—1613), з 1609 р.— каштелян брацлавський, з 1611 р.— воєвода брацлавський (PSB.— T. 28.— S. 18—21).

36. У чому полягали заслуги Г. Гулялницького, залишається невідомим.

37. Роки — сесії земських судів. Згідно з Литовським статутом 1566 р. (Статут...— С. 80), який у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах діяв і після Люблінської унії 1569 р., у них на рік відбувалося три судові земські сесії; вони відкривалися (за католицьким календарем): перша — наступного дня після свята Трьох Королів, яке припадає на 6 січня, друга — наступного дня (в понеділок) після св. Трійці (це свято, як відомо, рухливе), третя — наступного дня після св. Михайла (його відзначають 29 вересня), тобто 30 вересня. З бігом часу володимирські роки стали проводити через три, а крем'янецькі — через шість тижнів після луцьких, які за часом їх проведення були "статутовими" (Proces sądowny polski prawa Koronnego. Teraz nowowydany przez Grzegorza Czaradzkiego, cancell. Koronney pisarza.— Poznań, 1614.— S. M.). Загалом тривалість одних років у Волинському воєводстві становила два, а то й три тижні (ЦДІА України в Києві, ф. 26 (Луцький земський суд), оп. 1, спр. 7, 8, 9 та ін.).

38. Лежання книг означало роботу канцелярії земського суду після закінчення його сесії. За Литовським статутом 1566 р., воно тривало "по выволанью роков" не менше трьох днів, протягом яких канцелярія приймала заяви, зізнання, документи, щоб внести їх у земські поточні та записові книги, видавала з цих книг виписи (екстракти) (Статут...— С. 70; Лаппо И. Земский суд...— С 291). Як бачимо, інструкція ставить питання про те, щоб сейм дозволив термін лежання видовжити. Варшавський сейм 1601 р. постановив, що у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах, якщо роки не відбулися, "за прикладом коронним" лежання мало тривати до двох тижнів (Volumina legum.— T. 2.— S. 395), зрозуміло, тоді, коли ці роки повинні були проходити.

39. У цьому контексті "рок" — це взагалі строк, термін.

40. Не вдалося встановити, про що саме ідеться в цьому фрагменті інструкції.

41. Ще три підписи — нерозбірливі, латинкою.

З ДЖЕРЕЛ ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МОГИЛИ

У 1996 р. виповнюється чотириста років від дня народження Петра Могили (21 грудня 1596 — 1 січня 1647)[1]*. Внесок в історію української культури цього видатного церковного й освітнього діяча настільки значний, що період його активної діяльности, тобто першу половину XVII ст., навіть називають "могилянською добою". Йому присвячено немало досліджень, найвагомішими з яких дотепер залишаються праці С. Голубєва "Киевский метрополит Петро Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования" (К., 1883.— Т. 1; К., 1898.— Т. 2) та А. Жуковського. "Петро Могила і питання єдности церков" (Париж, 1969.— (Український Вільний Університет. Серія монографії; Ч. 17). Опубліковано також велику кількість документів, що стосуються життя і діяльности П. Могили. Найзначніші добірки вміщено у названій праці С. Голубєва, а також в "Архиве Юго-Западной России" (у числах 1—8 (К., 1859—1914). Ці документи сконцентровано у ч. 1, т. 6 (К., 1883) цього ж видання під окремим заголовком "Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322—1648 гг.)". Цінне джерело — тестамент київського митрополита — опубліковано ще в одному виданні — "Памятниках, изданных Временною комиссиею для разбора древних актов" (К., 1898.— Т. 1.— С. 429—439).*

Слід зазначити, що в даній публікації йдеться тільки про те коло джерел, що зберігається у відділі давніх ЦДІА України в Києві. Ці джерела досить повно і всебічно висвітлюють діяльність на Україні і в ім'я України Петра Могили, молдаванина з походження, сина Симеона, господаря Волощини (1601—1602) і Молдови (1606—1607),— діяльність, яку він розпочав 1627 р., коли його було обрано архимандритом Києво-Печерської лаври. Вони, зокрема, розкривають боротьбу за архимандритію П. Могили з Германом Тишкевичем та іншими претендентами. Відомі документи про взаємини П. Могили з родичами Захарії Копистенського, який був києво-печерським архимандритом у 1624—1627 рр. (більшість з них опубліковано). Досить повно відображено обставини обрання П. Могили на митрополита київського і галицького (1632 р., зі збереженням за ним лаврського

---

[1] Питання про дату і рік народження Петра Могили дискутується дотепер, див.: Семчинський С. Коли народився Петро Могила? // Київ.— 1996.— № 5—6.— С. 177—184.

архимандритства), а також діяльність його як митрополита. У 1632 р. П. Могила як представник від киян був у Варшаві під час обрання на польський королівський престол Володислава IV. Під час переговорів у Варшаві було досягнуте визнання леґального існування православної церкви в Україні нарівні з уніатською; однією з умов цієї угоди було усунення раніше обраних єпископів і обрання нових. Через те київського митрополита Ісаю Копинського (був з ним в 1631 р.) позбавили сану, а на його місце обрано П. Могилу. І. Копинський заперечував законність обрання П. Могили на зайняту митрополичну кафедру і не хотів поступатися своїми правами, обстоюючи їх аж до смерти (1640). Тривалу боротьбу між ними яскраво відображено в документах ЦДІА України в Києві.

П. Могила увійшов в історію як активний поборник православ'я, він очолював антиуніатський рух в Україні. Цей напрям його діяльности теж відображено в документах. Показові тут, зокрема, взаємини П. Могили з Мелетієм Смотрицьким (бл. 1578—1633). Митрополит П. Могила домігся того, що уніати передали православній церкві певну кількість монастирів і церков, зокрема Софійський собор у Києві та Києво-Видубицький монастир. У 1631 р. він відкрив у Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври школу, 1632 р. її об'єднано з Київською братською школою, а 1633 р.— названо Києво-Могилянською колеґією (згодом — Київська академія). У 1640 р. за його участю в Яссах відкрито першу румунську вищу школу — Слов'яно-греко-латинську академію. Заснував друкарню у Львові. Автор багатьох творів і проповідей.

Повторимося, названі теми досить повно висвітлено в добірках документів, опублікованих у вже названих виданнях. Але у фондах ЦДІА України в Києві зберігається ще одна, досить значна група джерел — стосовно господарської діяльности П. Могили. Це переважно судові документи у майнових справах — насамперед тих, у яких він, як архимандрит Києво-Печерської лаври, обстоює її маєтності. Ставши на чолі лаври, П. Могила одержав у спадок велику кількість судових справ, часто досить затяжних, що стосувалися лаврських маєтків. Багаті лаврські володіння не раз зазнавали нападів шляхти, пограбувань і навіть привласнень. Новий архимандрит енерґійно взявся за повернення цих володінь. По кожній судовій справі він відправляв до відповідних урядів довірених осіб від лаври. Водночас, не чекаючи судових рішень (бо їх звичайно доводилося довго чекати), почав застосовувати для повернення маєтностей такі самі способи, за допомогою яких вони були відняті в лаври. Він створював загони з озброєних монастирських слуг, а інколи й козаків, і силою забирав маєток, що раніше належав лаврі. Певна річ, такі його дії викликали численні протестації. Напади прирівнювали до розбійницьких, у уста архимандрита вкладали слова, які його аж ніяк не прикрашали. Тому до змісту таких документів треба ставитися критично, але сам факт збройних нападів П. Могили на недоброзичливців лаври не підлягає сумніву. Розглядати ці дії слід тільки в контексті епохи. Ревно оберігаючи монастирське добро, П. Могила не використовував його у власних інтересах, як це робили деякі його попередники. Доречно тут зазначити, що він застосовував і засоби суто морального характеру, впливаючи на релігійні почуття осіб, причетних до згаданих майнових справ.

Усі друковані далі документи публікуються вперше, вони не були в науковому обігу. У ЦДІА України в Києві зберігаються у фондах № 11

(Житомирський гродський суд), № 220 (Колекція документів Київської археографічної комісії), № 221 (Колекція документів "Нова серія"), № 222 (Колекція документів Київського історичного товариства Нестора-літописця).

Хронологічний порядок публікованих тут документів такий:

№ 1. 20 квітня 1629 р.
№ 2. 20 жовтня 1629 р.
№ 3. 30 січня 1630 р.
№ 4. 11 травня 1630 р.
№ 5. 28 травня 1630 р.
№ 6. 28 травня 1630 р.
№ 7. 1 червня 1630 р.
№ 8. 1 січня 1638 р.
№ 9. 14 березня 1640 р.
№ 10. 13 червня 1640 р.

Ці документи становлять частину з нововиявлених документів і актів ЦДІА України в Києві, що пов'язані із життям і творчістю П. Могили. Крім публікованих, подаємо до уваги дослідників реєстр ще 23 документів і актів.

1. 1 жовтня 1629 р.— Скарга архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могили на п. Павла Рушковського і його дружину про те, що він переловив і розігнав бобрів, належних Печерському монастиреві, на р. Тетереві та, крім того, перебив диких свиней на монастирському ґрунті. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 200 зв.— 201.
2. 4 жовтня 1629 р.— Заява від імени Києво-Печерського монастиря і Київського маґістрату, а також від усіх міщан про те, що вони, за згодою обох сторін, відкладають термін суду щодо монастирської садиби в Києві. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 205 зв.— 206.
3. 20 жовтня 1629 р.— Скарга дружини мозирського маршалка Гальшки Лозки на архимандрита Києво-печерського монастиря Петра Могилу про те, що на його розпорядження бояри і монастирські селяни викосили сіно на ґрунті скаржника поблизу с. Високого і побили при тому селян. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 224 і зв.
4. 4 березня 1630 р.— Скарга Олександра Красінського на архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могилу і братію монастиря за вилов риби в належному скаржникові озері Линово, чим завдали йому збитків на 500 польських золотих. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 124 зв.— 125.
5. 1 червня 1630 р.— Протест Криштофа Лишки проти обвинувачення, у якому архимандрит Петро Могила оскаржує його в наїздах на належні монастиреві слободи Бровари, Пухівка, Комарів, Спаське, села Вишеньки і Кмедин. Свою непричетність доводить тим, що був у цей час при коронному гетьманові у війську. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 498 зв.— 499.
6. 10 червня 1630 р.— Акт з приводу протесту архимандрита Петра Могили щодо розорення належних монастиреві маєтків по обидва боки Дніпра

під час бойових дій проти повстанців під проводом Т. Федоровича (Трясило). Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 599 і зв.

7. 5 вересня 1630 р.— Скарга митрополита Веляміна Рутського на архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могилу за наїзд на села митрополії. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 738—740.

8. 30 листопада 1630 р.— Запис про введення київського хорунжого Теодора Єльця у володіння підданим Іваном Прейме і його сином Мойсеєм зі всім їхнім майном, які надав йому архимандрит Петро Могила і братія Києво-Печерського монастиря. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 893—894.

9. 14 грудня 1630 р.— Купча, яку видав архимандрит Києво-Печерського монастиря (Петро Могила) і монастирська братія київському хорунжому Федорові Єльцю на монастирський маєток-ґрунт Зайковський. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 919 зв.— 921. Мова польська.

10. 13 лютого 1633 р.— Позов Люблінського трибунальського суду до митрополита Петра Могили за скаргою київської підкоморини Теофіли Горностаєвої та її дочок Анни й Гальшки щодо наїздів на їхні маєтності. Ф. 49, оп. 2, спр. 111, арк. 6, 7. Мова польська.

11. 14 лютого 1633 р.— Позов Люблінського трибунальського суду до митрополита Петра Могили за скаргою київської підкоморини Теофіли Горностаєвої та її дочок Анни та Гальшки у справі про спірні маєтки — Орани над р. Тетеревом і Вишеньки за Дніпром. Ф. 49, оп. 2, спр. 111, арк. 8. Мова польська.

12. 11 січня 1638 р. Радомишль.— Лист київського митрополита Петра Могили до Київського земського суду з проханням не вживати щодо нього санкцій через неявку в суд за скаргою київської підкоморини Теофіли Горностаєвої, оскільки в цей час він має важливішу справу з Яном Щовинським у Вінницькому гродському суді. Ф. 222, оп. 1, спр. 175 а, арк. 1. Печатка і власноручний підпис Петра Могили.

13. 7 травня 1640 р.— Реляція возного про покладення позовів різним особам за скаргою київського митрополита Петра Могили щодо захоплення ґрунтів, невиплачення боргів й інших кривд. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 261—264 зв.

14. 7 травня 1640 р.— Свідчення возного про покладення позовів Олізарові Волчковичу і Мацеєві Глуховському за скаргою митрополита Петра Могили щодо захоплення ґрунтів, несплати боргів та інші кривди. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 265 зв.— 266 зв.

15. 15 травня 1640 р.— Свідчення возного про вручення листів митрополитові Петру Могилі та Теодору Титу-Биковському про перенесення судової справи між ними. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 292 зв.— 294.

16. 28 травня 1640 р.— Два листи польського короля Володислава IV про скасування баніції Андрієві Дрогаєвському, накладену судом за пограбування з загоном солдатів сіл Грибова, Новосілки, Новоз, Сірокотиці, які належали митрополитові Петру Могилі. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 431—433 зв. Мова латинська.

17. 28 травня 1640 р.— Два листи польського короля Володислава IV про скасування баніції Янові Яницькому, накладену на нього судом за пограбування із загоном солдатів сіл Сарокошицька, Верхній і Нижній

Навоз, які належали митрополитові Петру Могилі. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 434—436 зв. Мова латинська.

18. 11 червня 1640 р.— Апробація (підтвердження) позову Яна Яницького до митрополита Петра Могили [redacted] справі пограбування сіл Навоз Верхній і Нижній, Сорокотиці, що належали Петрові Могилі. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 475—475 зв.

19. 11 червня 1640 р.— Апробація (підтвердження) позову Андрія Дрогаєвського до митрополита Петра Могили у справі пограбування сіл Грибова, Новосілки, що належали Петрові Могилі. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 475 зв.— 476.

20. 7 серпня 1640 р.— Скарга Теодора Тита-Биковського на київського митрополита Петра Могилу в справі наїзду на села Молоделове, Горбалеве і Осеча. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 734 зв.— 737 зв.

21. 20 серпня 1640 р.— Свідчення возного про вручення позову поручникові Олександру Величкові за скаргою митрополита Петра Могили (суть скарги не розкрито). Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 769 зв.— 770.

22. 20 серпня 1640 р.— Свідчення возного про вручення мит митрополитові Петру Могилі й Теодорові Титу-Биковському щодо перенесення строку судової справи між ними. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 771—772 зв.

23. 30 жовтня 1646 р.— Вручення трибунальських позовів ігуменові Київського Больничного Троїцького монастиря Іларіону Творовському і митрополиту Петрові Могилі за скаргою спадкоємців Флоріана Потоцького щодо грабунків, побоїв та інших кривд, яких селянам останнього завдали монастирські селяни. Ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 795 зв.— 797 зв.

Лідія СУХИХ, Дмитро ШОВКОВИЙ

ДОДАТОК

№ 1

1629 р., квітня 20. Київ.— Позов архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могили до Київського земського суду за скаргою київської підкоморини Теофіли Горностаєвої у справі щодо порушення меж її земельних володінь жителями слободи Хочів, яку заснував Петро Могила

Жикгимонт Третии, Божю мл корол полскии, великии княз Литовскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, ифлянськии, [redacted] шведскии, кгодскии, вандалскии дедичнии корол.

Велебному в бозе отцу Петрови Могиле, воеводичови молдалскому, архимандрытови монастира Печерского киевъского и капитуле его зо всих добръ вер вших лежачих и рухомих приказуемы, абы есте вер вша перед судом нашым земским киевским на роках земских киевских,

которие в року нинешнем тисеча шестсот двадцат девятомъ на завтрее по светои Троицы, святе римском прыпадут и на звиклом меистцу в ратушу киевским прыволане и сужоне будут, обличне и завите стали на жалобу и правное попарте урожонеи пни Теофили з Кгорая Горностая, подкоморыное киевское, и урожоного пна Михаила Горностая, потомка зошлого и урожоного пна Самуеля Горностая, подкоморого киевского, которы вер вшу а меновите пан Михал Горностаи с притомностю матки, яко опекунки своеи, позывают ω то, иж вер вша слободу новую, Хочова названую, в гкрунтах власних дедичних при границы прыборскеи по тамтеи стороне реки Тетереви од лет пяти посадилисте, за которим посаженем теи же слободы, нивы* при тои же границы прыборскои тиеж слобожане порозробляли и границе, которые были в кгрунтах старожитне вытратили и выгубили, през которые таковые вер вшых поступки сторона поводовая шацуе собе шкод на две тисечы копъ грошеи литовских. А пре то абысте вер вша на термине пришлом стали и с тых кгрунтов слободы* уступили, а наконец во всем се скутечне се усправедливили.

Писан в Киеве року тисеча шестсотъ двадцат девятого, мца апреля двадцатого дня.

[Місце печатки] *Позов Федор Сущанский Проскура, писар.*

ЦДІА України в Києві, ф. 221, оп. 1, спр. 133, арк. 1. Рукопис. Оригінал.

№ 2

1629 р., жовтня 20. Житомир.— Скарга київської підкоморини Теофіли Горностаєвої на архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могилу за утиски її селян і розорення її маєтностей

Року *ахкф*, мсца октобра *к* днѧ.

На врядє єго кр. *мл.* замку Житомирского передомною, Яном Витинским, подстаростим житомирским, становивши очевисто, урожоная єє *мл.* пни Тєωфиля з Кгорая Горностаєвая, подкомориная Киевская, такъ именем своим, яко и сына своєго, урожоного єго млсти пна Михаила Горностая, потомка зошлого некгды пна Самоєля Горностая, подкоморого киевского, з великим жалем своим светчила и протестоваласе противко велебному в бозє отцу Пєтрови Могилє, архимандритови манастыра Пєчєрского Києвъского, и капитулє єго, в тыє слова, иж ωн на право посполитоє, прецєсы правныє и листы короля єго *мл.* напоминалныє, ничого нє дбаючи, вже нє толко на маєтности и подданых кгвалтом наступуют, алє и на поцтивоє и спокоиноє житє самоє єє *мл.*, словы нєпристоиными помєненыи отец архимандрыт, и што раз чєрез маєтност єє пєрєєзджаючи, розмаитыє кривды, шкоды выражаєт, мосты роскидаєт, отповєдаєт и похваляєтся. А на прод в року тисєча шєст[с]от

* Слово вписано над рядком.

двадцат девятом, мца июля тридцатого дня слуга єго Станиславъ Трєтяк, будучи у Горностаиполю при нємалои громадє людєи, место учинєня справєдливости з урядника зори[нско]го Василя Янчинского и подданых тамошних подлуг зрєчєня през єго мл. пна подсудка Браславского клєкнув и присяг, жє мѣлъ в коротким часє наєхат, подданых навѣшати и настинати, а мѣсто спалити. Нєдолго потом тот жє урядникъ зоринскии, наславши в кгрунты рустицкиє, там же подданых єє мл, которыє жолуд збирали, заставши побили, поранили тыє насланцы и Пєтра Василєнка, збивши и зранивши, поимали и до вєзєня взяли. А потом сам отєц архимандрит того ж року помєнєного, мца сєнтєбра двадцат чєтвєртого дня в нємалои купє и кгромадє людєи розмаитого народу арматєю на холму, мост пєрєєхавши, казал роскидат тым слугам своим, которыє з росказаня єго в килку мєстцах мост попсовали, мосници въ воду повкидали, того ж дня в сєлє Глибовцє ночовал, гдє слуги єго подданых, у которих ночовали, нє вєдати для чого пытали, єсли єє мл. маєт який люд ■ Горностаиполю. А потом назавтрєє до Горностаиполя приєхавши, там знову похвалилсє и з места єдучи ку Шиховои, споткал двох члвковъ и спытал, чии бы были. Которыє кгды повєдили, жє сут поддаными єє мл пнєє подкомориноє, полаял их и посоромотил. Там жє чєрез Шихову єдучи, тиє то слуги гуси подданым побили и побрали. А кгды днѧ двадцат шостого сєнтєбра пан Якуб Вєрховский, слуга єє млсти, зъ шляхтою и з возным приєхал з листом до Зориня, просячи, абы того подданого з вєзєня выпусчоно, такъжє о справєдливост за поддаными єє мл которых побито и поранєно, тєды помєнєнии отєц архимандрит напєрєд в тыє слова повєдил на слугу єє мл: нєхаи вєдаєт тои здраица вєнкгєрскии и вы вси з ним, жє вас кажу по рынку у Горностаиполю повѣшат, тыє здраицы нє цнотливыє. А потом самую єє мл пнюю подкоморинуую словы нєпристоиными и гонорови єє мл дотклывыми, которая завшє в доброи [є]кзистимацыи своєи у людеи зоставала и зостаєт, лжил и соромотил, повєдаючи, жє сє с того тая пни твоя нє утѣшит и тот лист, которыи єс принюс, тєпєр мусит єго сама зъєсти. А при том слуги єго ѡколо помєнєного Вєрховского, шляхты и возного прискакуючи з обухами, ѡколо губ ширмовали оных, лжачи і соромотячи посполу из єє млстю пнєю подкоморинною. А помєнєныи Трєтяк повєдил пну Вєрховскому тымы словы: вєдаєш ты, жєм обєцал быти за три дни до вас ■ Горностаиполю. Нє билєм, алє дали Бог на вєжу вас за три нєдєли, там сє вашоє крви псы добрє наєдят. Потом того жъ днѧ выєхал зъ Зориня и, идучи чєрез сєло Дєтятковичи, тыє єго слуги в сєлє настинали, настрєляли гусєи и качок и ѡныє з собою побрали. А в том зараз по ѡтєздє єго помєнєныи Янчинскии, урядникъ зоринскии, с поддаными зоринскими и ѡранскими всѣ пчолы в бортях ѡколо рєки Тєтєрєви в оичизнє, названои Козаровєчизнє, на корєн повыдирал и вниєвч спустошил, тож и ■ ѡстровах рустицкихъ починил. Которую то протєстацыю свою вєрификуючи, ставила возного єнєрала до воєводства Києвъского шляхєтного Ивана Почотырка, которыи, очєвисто стоєчи, сознал ■ тыє слова, ижъ року нинєшнєго, тисєча шєстсот двадцат дєвятого, мца октобра трынадцатого дня єздил до маєтности Горностаиполскоє, там жє в Горностаиполю пытал, єсли отєц архимандрыт из слугами своими так, яко вышєи стоит, отповєдал, лаял, соромотил, подданыє вєзил, мордовал, бил и шкоды такиє слуги и подданыє єго чинили. На котороє єго

пытане людє, которыє на тот час в мѣстє были, повєдили, жє такъ было и такиє похвалки чинил, подданых везил и наконец грозитсє маєтности палити, подданых вѣшати и стинати. А потом, будучи в Дєтятковичахъ, Шиховои и Богдановцє, пытал, єсли в помєнєнои ωтчизнє Козаровскои борти подєрто. На котороє пытане тыє отчичовє повєдили, жє вси повыдирано, также и у Рустичах починєно, такжє подданых, помєнєного Пєтра Василєнка и челяд єго побито и поранєно, ω чом тот возныи таковоє сознанє своє учинил. И просила вышмєнованая єє мл пни подкоморина, абы тая протєстацыя, чєрез єє мл чинєная, также и рєляцыя возного до книг были и записаны. Што я, уряд принявши, до книг записати казал. И єст записано.

ЦДІА України в Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 224—225 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 3

1630 р., січня 30. Житомир.— Мирова угода між Києво-Печерським монастирем в особі архимандрита Петра Могили і магістратом Києва про відкладення суперечки за міську землю на один рік

Року $\tilde{а}$ $\tilde{х}$ $\tilde{л}$ мсца гєнвара тридцатого днѧ.

На врядє єго кр мл кгродском, в замку Житомирскомъ пєрєдо мною, Яномъ Витинскимъ, подстаростимъ житомирскимъ, постановившися очевисто от велєбного в бозє єго мл отца Пєтра Могилы, архимандрита, и от всєє капитулы и братии єго чєрнъцовъ манастыра Пєчєрского Києвъского посланєц их панъ Стєфанъ Сидаковичъ, з одноє, а от славєтных пановъ Ивана Євсєєвича, воита, Григория Лоиковича, бурмистра радєцъ и всєго маєстрату мѣста єго кр мл Києвъского посланєц их, панъ Фєдоръ Шєпєлянинъ, з другоє стороны, за моцами зуполными собѣ на то даными ку записаню до книгъ нинєшных кгродских замку Житомирского згоднє и доброволнє сознали и признали тыми словы. Иж што помєнєыє сторон мают з собою контровєрсыю правную о кгрунтъ и пляц манастирскии Пєчєрскии мєжи звонницою Свєтоє Прєчистоє а дворомъ єє мл панєє вилєнскоє в рынку мєста Києвского лєжачии в справє с поводства єго мл отца архимандрита о скъспулсию того кгрунту до суду кгродского Києвъского мєсту Києвовы яко позванымъ инътєнтованымъ. А чєрєзъ апєляцыю до суду Трыбуналского выточонои тєпєръ зас прєд судомъ Трыбуналскимъ на тєрминъ консєрватъ Києвъских, волынских і браславских дєкрєтомъ трыбуналскимъ заховалыи по вивєдєню инъквизиции припадаючая, а с поводства зас пановъ мєщанъ о привлащєнє собє юрєдиции над тыми добрами мѣсту подлєглими, побудованє на томъ пляцу издєбокъ якобы з нєωпатръными коминами, побудованя кратовъ в рынъку и о принятя улицы до того пляцу єго мл отцу архиманъдриту и капитулє яко позваным до суду єго кр мл манъдатомъ задворнымъ заданои и за манъдатомъ о одживєню тои справы ку прислуханъю єє дєкрєту, якии в тои справє за ωтворєнємъ инъквизыцыи одправлєнои фєрованъ будєт виданымъ пєрєд судъ єго кр мл припадаючии, ω чом тыє акцыє и вси поступки их правныє ширєи в собє мают тєды в тых

справах [redacted] акциях року теперъ близкопрошлого, тисеча шестсот двадцат девятого, мсца октебра четъвертого днѧ учинили были ѡбоя сторона роспис до дня двадцат ѡсмого мсца генвара в року нинешнымъ, тисеча шестсот трыдцатомъ приходячого ставене се в тых справах до суду его кр мл. Теды, не чекаючи того термину, ѡбоя сторона знову не хотечи до болшого кошту приходитъ, але рачеи хотечи можетъ ли то быти приятелскимъ способомъ померковати в тых акциях, на яких колвекъ терминахъ сут такъ собе постановили з обох сторонъ и постановлят и в тых справах межи собою росписъ чинятъ до цалого року то ест до днѧ двадцат осмого мсца генъвара [redacted] року приидучомъ тисеча шестсот трыдцат первомъ жадниых терминовъ правных такъ его мл отецъ архиманъдритъ с капитулою яко и панове мещане киевские перед судомъ его кр мл на трибунале интентовати, попирати не мают и не будутъ могли. А то под неважностю акции тоее якую бы сторона противъ стороны отрымати хотела, такъ, ижъ штобы колвекъ през тых помененых сторонъ [redacted] тых справах перед судомъ по дате теперешнего роспису их нам минет тот денъ двадцат осмыи мсца генъваря поступлено было ниякое ваги у жадного права мети не маетъ а по дню зас помененомъ цалое права собе яко тепер мают ѡбе стороне въ акциях своих заховуютъ и то варуютъ иж тот роспис им жадное перешкоди ани интеррумацыи акцыямъ и процесомъ их на ѡбедве стороне чинити не мает и мочи не будетъ ѡборонамъ однакъ правнымъ на ѡбедве стороне нивчомъ неуближаючи рокъ собе такии, якии тепер припадати мелъ на ѡн часъ складаютъ и назначают. Которыи роспис помененые посланцы обоих сторонъ с подписомъ власных рукъ их самых сторон на писме подавшы и признавшы просыли, аби то принято и до книгъ записано было. Я теды уряд у того роспису подпис рукъ сторонъ обудвух тыми ж словы видячи: Петр Могила, архимандритъ печерскии Киевъскии, рукою власнею, Иван Евсеевич, воитъ Киевъскии, рукою власною, Григореи Лоикович, бурмистръ, рукою, Михаило Балыка раица, рукою. И до книгъ принявши, записат казалъ. И естъ записано.

ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 41 зв.— 43 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 4

1630 р., травня 11. Житомир.— Свідчення возного про вручення позову архимандритові Києво-Печерського монастиря Петрові Могилі за скаргою панів Багриновських щодо кривд, яких їм завдали люди Петра Могили

Року ахл мсца мая одинадцатого днѧ

На вряде его кр мл замку Житомерского передо мною, Яном Витинским, подстаростим Житомерским ставши очевисто, возныи енерал воеводства Киевъского шляхетъныи Игнат Каленъскии ку записаню до книгъ сознал тыми словы: Я, Игънатъ Каленъскии, возныи енерал воеводства Киевъского, сознаваю и явне чиню тымъ моимъ квитом, ижъ року теперешнего тисеча шестсотъ тридцатого, мсца мая ѡсмого дня

*от*нес и положи*л* есми позовъ земски*и* Киевъски*и* до маетности велебъного его м*л* отца архиманъдрыта Печерского Киевъского до име*ня* и села названого Чапови*ч*. Которыи тотъ позовъ атаманови тамо*ш*нему на гу*м*не положи*л* и инъшимъ мужо*м*, на то*т* час будучи*м*, ѡказалъ и ѡповедалъ. Писаныи тот позовъ по велебного его м*л* ѡ*т*ца Пе*т*ра Могилу, воеводича зе*м*лъ мо*л*давских; архима*н*дрыта Печеръского Киевъского, такъже и всю капитулу в жалобе шляхе*т*ных Василя, Ѡмеляна, Семена, Ѡлекъсея, Федоры, Ярмолы ма*л*жонки его Багриновъских и Парфена Дѣдковъского, то ес*т* ѡ збите и зранене и*х*, особ вышъ речоны*х*, и други*и* позо*в* зе*м*ски*и* киевъски*и* в жалобе ты*х* же особъ и поводовъ, на позве менованы*х*, в давно*и* зачато*и* справе за нахожен*ъ*емъ через кгва*л*т в пусчу и*х* и через границу починенъе шко*д* тому *ж* атаманови чаповскому давъ и положилъ и челяди суседом его ѡповеда*л* и ѡказа*л*. За которыми тыми позвами зложилъ есми ро*к* имъ ѡбо*м* сторона*м* ку праву ставитисе на местцу звы*к*ло*м*, в ратушу его кр м*л* Киевъскомъ в року тепере*ш*немъ тисеча *ш*ес*т*со*т* тридцато*м*, то ес*т* на де*н* и рокъ певни*и* на завтрее Святое Троицы, свята ри*м*ского ку суженъю припадаючи*х* и ѡ*т*правова*т* зачатых рокъ зложи*л* и назначилъ. Которое *ж* то ѡчевистое возного созна*н*е до книг ес*т* приинято и записано.

ЦДІА України в Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 374—375. Рукопис. Оригінал.

№ 5

1630 р., травня 28. Житомир.— Свідчення возного про вручення восьми позовів за скаргою архимандрита Петра Могили; два позови митрополитові Веляміну Рутському за захоплення Совок; один позов спадкоємцям Анни Корецької за захоплення маєтків Русанів, Гоголів з присілками; три позови Анні Гулевичівні-Лозці та її дочці Олександрі Красинській у справі трьох озер та взяття мита з монастирських підданих; два позови Костянтинові Єльцю в с. Горбівку у справі стягнення ним мита з монастирських селян

Року тисеча *ш*ес*т*со*т* тридъцатого мца мая два*д*цать ѡсмого дня

На вряде его кр мл замъку Житомирского передо *м*ною, Яномъ Витинскимъ, по*д*старостимъ житомирскимъ ставши ѡчевисто, возны*и* енера*л* воево*д*ства Киевского, Волынского и Браславского шляхе*т*ны*и* Янъ Корбузъ ку записа*н*ю до книг кгро*д*ских житомирских сознал*ъ* тыми словы: ижъ року тепере*ш*него тисеча *ш*ес*т*со*т* тридцатого, мца мая второго дня позвовъ головны*х* трибуналски*х* на консерваты при*ш*лые по воево*д*стве Браславско*м* наипервеи припадаючие, належачи*х* два о*д*несши до двора метрополего на горѣ в Киеве при светои Зофи*и* будучого у ворота уво*т*кнулъ и челяди дворно*и* о положенъю их ѡповеда*л* и ѡбвола*л*. Писаные тые ѡбадва позвы по высоцевелебного в бозе его млсти о*т*ца Велиамина Иѡсифа Руцкого, архиепископа, ми*т*рополита Киевского и Гали*ц*кого и капитулы его софи*и*ское. А то ѡодинъ позовъ до ѡ*т*живълен*я* справы по смерти зошлыхъ велебны*х* в бозе о*т*цовъ Елисея Плетенецъкого и Захарии Копыстенского, архимандритовъ печерских до

прислуханя вскзаня вины, баницыи выволаня с панствъ коронныхъ и Великого Князтва Литовского взглядомъ неуступеня кгрунтовъ Совецкихъ декретом трибуналскимъ в року тисеча шестсот двадцат первомъ присужоных до готового зачатого и на рописе трибуналском позосталого поступъку правного. А другии позовъ по того вышъ реченого отца метрополита Києвского капитулы его также до прислуханя вскзаня вины, баницыеи ѡ незаплачене закладу ста копъ грошеи литовскихъ подлугъ интерцизы перепалого и декретомъ суду кгродского Києвского присужоною в отживеню справы по смерти зошлых велебных отцовъ Єлисея Плетенецъкого и Захарии Копистенского до готового процесу и на рописе ■ суде Головном Трибуналскомъ позосталого. Того жъ року и мца дн҃я четвертого позовъ албо ли припозов головнии трибуналскии, на консерваты вышеи менованые належачии, отнесши до места Расанова, у браму замку тамошнего увоткнул, сторожови тамошному ѡповедал и ѡбволал. Писаныи тот позовъ по велможных Миколая, кашталяна виленского, отца Яна, Петра, сынов Глебовичов, Марцибеллю с Коръца Миколаєвую Глебовичовую, каштеляновую виленскую, Кароля, каштеляна волынского и Самуеля, княжат Корецкихъ, Левонию с Корца Яновую Ѡлбрихтовую Радивиловую, Изабелли с Корца Миколаєвую Чарторыскую и ѡсвецоного княжати Миколая Чарторыского, княжну Галену с Корца Мартиновую Калиновскую и малжонка ее мл, княжну Серафиму с Корца панну законную и старшого ее того ей манастира, ■ котором ѡна мешкане свое мает, княжну Анъну Самоелевну Корецкую и ѡпекуновъ ее такъ и по иншихъ усих сукъцесоров добр и маетностеи по зошлои княжъне Анне Ходкевичовне Яхимовои Корецкои позосталых, а то ■ отъживеню справы зачатое и на декрету трибуналскомъ взглядом взятя на евикътора позосталое по смерти зошлыхъ велебных ■ бозе отцовъ Єлисея Плетенецкого и Захарии Копыстенского, архимандритовъ печерских, ѡ певъные добра место Русиновъ, Гоголевъ и приселки до них належачие. Того жъ року и мца дн҃я шостого позвовъ три головных трибуналских до села Витасева отнесши, у ворота двора тамошнего увоткнул и челяди дворнои оповедал и обволалъ. Писаные тые позви — одинъ по урожоную Анъну Гулевичовну Лавриновую Лозчиную, подчашиную києвскую, дедичу* добр Витасева и урожоного пана Алексаидра Красинского и малжонъку его панюю Барбару Лозчанку, а то в справе о три озера манастырови добр Печерскому належачих, през зошлых велебных архимандритов печерских з менованою панею подчашиною зачатых и на декрете позосталых, взглядом данъя стороне позванои на евикътора в отъживъленю справы по смерти реченыхъ архимандритовъ на декрете трибуналском завислые, а два позвы взглядомъ безправъного в зымяненя мыта презъ вышъреченую ее мл паную подчашиную у подданих манастыра Печерского. Того жъ року и мца дня десятого позвовъ головных трибуналских два отнесши до местечка Турбовъки, у браму замку тамошнего увоткнул и челяди замковои ѡповедалъ и ѡбволал. Писаные тые позвы по урожоного его мл пана Костанътина Єлца, подстолего Києвского, а то в отъживъленю справи по смерти зошлых велебных Єлисея Плетенецкого и Захарии Копистенъского, архимандритовъ печарских, на рописе трибуналскомъ, ѡ взяте мыта ѡт подданых ро-

* Так у тексті.

соских и забєлоцъких, позосталоє ѡ чомъ шыреи [redacted] достаточнеи жалоба поводовоє стороны и вся речъ на нихъ ѡписана и доложона єст. А писаныє тыє уси вышеи менованыє позвы в жалобеи [redacted] речи до готовыхъ зачатых поступъковъ вєлєбного в бозє єго мл отца Пєтра Могилы, воєводича земль молодавских, з млсти божеи архимандрита Пєчєрского, и капитулы єго. За которими то позви зложиломъ рокъ [redacted] томъ в вєрху менованым ку праву стати и росправу правъную на консєрватах наипєрвеи по досужєню власного воєводства Браславского ку сужєню припадаючихъ пєрєд судомъ Головнымъ Трибуналскимъ Любелскимъ мєти. Котороє то очевистоє возного сознанє до книгъ кгродских житомирскихъ єстъ такъ записано.

ЦДІА України в Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 462—464. Рукопис. Оригінал.

№ [redacted]

1630 р., травня 28. Житомир.— Скарга архимандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могили на панів Криштофа Лишку, Самуїла Велекловського та інших за наїзди на належні монастиреві села і слободи Пухівка, Коморів, Спаська, Вишеньки та Гнідин

Року тисєча шєстсот тридцатого м҃ца мая двадцатъ ѡсмого дн҃А

На врядє єго кр мл замъку Житомирского пєрєдомною, Яномъ Витинским, подстаростим Житомиръскимъ ставши ѡчєвисто, шляхєтныи панъ Григореи Дубина имєнємъ вєлєбного вбозє єго мл҃сти ѡтца Пєтра Могилы, воєводича земълъ молодєцких[1] архимандрита [redacted] капитулы братии чєрнъцовъ манастыра пєчєрского Києвского, ѡповєдал и солєнитєр протєстовалсє противко пану Крыштофови Лишъцє Самоєлю Вєлєкгловъскому, Івановы Огиєви нєякомус Мозолєвскому, инънымъ помочникомъ их зато, иж ѡни, нєдбаючи ничого на срокгост права посполитого и вины, внєм описаныє, под прєтєкстомъ воисковым нє будучи вслужбє Рєчи Посполитоє, зобравши до сєбє купу нємалую людеи своволных слугъ своих рукодаиных Воитєха Шварчєвского Зрємияна Снатицкого, Адама Копинского и инъшихъ розныхъ, которымъ имєна и назвиска ѡни сами лєпеи вєдают и их знаютъ року тєпєрєшнєго, тисєча шєстсот тридцатого, м҃ца мая дванадцатого дн҃А [redacted] иных розных днеи наєзджаючи моцно кгвалтомъ [redacted] оружємъ, до возны налєжачим, яко ѡдни знєприятєлеи коронных на маєтности и добра цер[ко]въниє манастира пєчєрского Києвского заднєпром будучих, то єст на слободу новоѡсєлую, мєсто Могилєвъ, на сєло Пуховъку, слободу Комаровъ и слободу Спаскую, на сєло Вышен[ка] и сєло Гнидин, подданых усих розогнали а иншыхъ имаючи[2] ѡкрутнє, тиранско били, мордовали [redacted] клєткахъ, коморах замъки, поотбивавши вси маєтности ихъ рухомыє, такъ тєжъ кони, быдло и гроши готовыє кгвалтовнє забрали и мєжи сєбє розделили. А у воита могилєвского Яна Єроцкого, комору ѡдбивши, фантъ розных музких и бєлоголовских натриста золотых готовых грошеи золотых сто двадцат пят ручниц три шабєл турских двє конеи гнєдых два взєли Фєдора

Башъполца збили змордовали, готовыхъ грошеи золотых сто сукон фалєндишовых блакитных, пару з него зняли, у Пилипа Случанина крамных речеи розных илє што было на тисечу золотыхъ полских, конец два з возами, з конми,— одного тисавого, а другого сивого взєли, у Грицка Волосача коня вороного з возом взєли, у Харитона Ивановича крамных рєчєѕ розных на полтрєтя ста золотыхъ полских взєли у Харка Чухарки, раицы могилєнского которыи в рынку, ѡтбивши розных крамных рєчеи на тисечу золотых полских взєли, у Грицка Волосича коня рыжого з возомъ взєли з стада конеи розноє шерсти и розных мешчан могилєвских тридцатєро и сємеро взєли и самоє место запалили в которомъ домовъ шєст згорєло ■ иншихъ домовъ по ѡтезде их люде зболот из лєсу збєгшисє ратовали и горєтъ нє допустили у сє[лє] Пуховои Слободє такъ жє клєти и коморы по ѡтбивавъши подданих ѡдных розогнали а кого поимати могълъ били мордовали и што ѡдно колвєкъ такъ рухомоє маєтности, яко и конеи, быдла наити могли, то всє кгвалтовнє забрали тамъ жє у Бориса Пуховича сал сєм, ковъбас лыкъ тридцатъ коня карого взєли Устымку вдову збили, замордовали, фанты музкиє и бєлоголовъскиє всє забрали и грошеи готовых копъ дванадцат на неи вытягнули Сєргия Пуховича били мордовали и всю маєтност рухомую так тєж быдла рогатого дванадцатєро забрали. Такъ тєжъ у слободє Коморовє и у слободцє Спаскои подданых розно розогнавши всє што ѡдно наити могли побрали а в слободцє Спаскои Макъсимови Вєнъдикови домъ зовсимъ на всє што сє в нимъ наидовати могло спалили ѡво згола всє тыє вышеи помєнєниыє сєла спустошили, вниве́ч обєрнули кони и быдло всю череду вышенскую и гниденскую забрали и межи сєбє розделивши, на розныє местца запровадили, ■ чомъ єго мл отєц архимандрит и капитула манастыра печєрского Києвс[ко]го вспустошенъє тоє маєтности своєє мєнит бити шкод поднятых на три тисєчи копъ грошеи литовъских власности побраня маєтности мешъчан тамошних, в то нєвкладаючи ѡ што всє ин форо фори помєнєных пановъ своихъ змєноваными ѡсобами правомъ чинитъ, мєнованыє слуга єго млсти ѡтца Архимандрита пєчєрского Києвского ѡферовал и просил абы тоє ѡповеданє єго до книгъ принято и записано было. Што вряд принявши, записати казал и єст записано.

ЦДІА України в Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 464—466. Рукопис. Оригінал.

№ 7

1630 р., червня 1. Житомир.— Скарга Кригитофа Лишки на архимандрита Петра Могилу за захоплення його худоби і слуг під час переправи через Дніпро

Року ахл мсца июня первого дня.

На врядє єго кр мл кгродским замку Житомєрскимъ пєрєдо мною, Яном Витинским, подстаростим житомерскимъ ставши очєвисто, урожоныи єго мл пнъ Крыштоп Лишка оповедался и солєнитєр жаловался на вєлєбного ■ бозє єго мл отца Пєтра Могилє, воєводича зємль молодав-

ских, архимандрыта и всею капитулою братею черцовъ манастыря Печерского Киевского о то, иж в року теперешнем ахли, под час єкъспидыцыи с козаками єго мл пнъ Лишка посполу з братєю своєю, нѣкоторыми ѡбывателями воєводства Киевского, ставячисє до ѡбозу, был ѡд початку аж мало нє до скончєня при єго мл пну гєтману коронным, в обозє, чинячи прислуги королєви єго мл, пну своєму, и Рєчи Посполитєи. Там жє, будучи в обози а мєнє ѡдступуючи ■ нє выєжджаючи на мнє ѡд єго мл пна гєтмана корунного, при пєршои потрєбє с коза[ка]ми под Пєрєясловлєм, кгды козаки под място утєкли, потрапивши двох збєгов здраицов, подданых своих, имєнєм Гарасима и Микиту, з маєтности Водотыина до Пєрєясловля збѣглых, их самых обудву побрал и при них быдла рогатого розноиі шєрсти волов сѣмъ а коров трынадцат и яловят шєстєро взав, до того быдла подданых своих прикупил собє и єщє болшєи быдла у чєляди воисковуи розных ѡсобъ и за длуги набрал, що му было винно ■ обози, быдла розныи шєрсти волов трынадцат а коров сємнадцат, всєго быдла у личбє было поголовя пятдєсят и шєстєро нє ■ лупєзсва набытого, алє власнє подданых своих, а другиє за пѣнєзи куплєныє и за долги побранє, згромадивши и зогнавши ■ одно мѣсцє, сам пнъ Лишъка из чєлядю своєю ѡдпровєдил под Києв до пєрєвозу, и зоставивши ■ окопє над пєрєвозом тоє быдло ис чєлядю, днѧ ѡдинадцатого мая росказавши им, абысє до Києва пєрєправлєных, сам пнъ Лишка ѡдєхал знову до ѡбозу, а чєляд пна Лишъкина с тым быдлом нє могучи сє дочєкат порому, мусили там змєшкати ■ окопи чєрєз два дни и ноч. Єдно тєды єго мл ѡтєц архимандрыт и всєю капитулою чєрнъцов манастыря Пєчєрского Києвского звирхностю єго кр мл право посполитоє и вины ■ нєм ѡ наєздъниках написаных лєгцє собє поважившu, ■ року тєпєрєшнєм ахл мсца мая днѧ дванадцатого на дєн тринадцатыи вночѣ, наславши слугу своєго Миколаєвского и при нєм слуг волохов рукодаиных, бояр и подданых свых манастырских, которых ѡтєц архимандрыт с капитулою своєю лєпєи знаємых имєна и назвиска их вѣдаєт, чоловѣка до килку дєсят, ■ оружємъ мо им налєжачим, ■ способъ нєприятєлскии на тот ѡкопь, чєляд и быдло жалуючого удырыть казали, котороє наслане, чинячи волю и росказанє єго мл ѡтца архимандрыта и всєєю капитулою, удыривши вночѣ на чєляд пна Лишчина, в окопу будучою, и єдных ѡкриком и стрєлбою своєю рострашили, ■ других якъ нѣяких збоицов, людєи нєвинных и шляхтичов поцтивых — пна Воитєха Крушижєвского, Ярємияна Снятыцкого и двох козачковъ при них домовых, имєнєм Грицка а Ивана, бєзвиннє и бєз причины жаднєи самых ис тым быдлом побрали, ■ тых хлопов-подданых жалуючого, Гарасима и Микиту, зраицов, одбили и що вѣдат гдє подзєли, а тых шляхтичов з козачками до єго мл ѡтца архимандрыта и всєєи капитулы привєдшы до манастыря Пєчєрского, слуг пна Лишчиных до вєзєня ѡсадили и трымавши дни килка в вєзєню, ѡных самых выпустили, ■ то быдло вшистко и кони власныє пна Лишинє домовых, которых было шєстєро розноиі шєрсти, на которых чєляд єхала, сєдєл чтыри, стрєлбы и штук чтыри, ладовниц три и шабєл чотыри, каптан, котєлєк кухєнныи, саквы,— то всє ѡд мала до вєля побравши и пограбивши, єго мл ѡтцу архимандрыту и всєи капитул[є] чєрнцов манастыря Пєчєрского ѡддали, а єго мл ѡтєц архимандрыт с капитулою своєю то всє быдло, кони, сѣдла, шабли, мушкєты, ладовницы и иншиє рєчи рухомыє ѡд насланцов

своих побравши, на пожиток свои ѡбернули, жалуючого до шкод приправили, которых собє шкод жалуючии за то всє быдло вєрху поменєнои, кони, сєдла, мушкєты, шабли и иншие речи менує быт сталых на тисечеи тридцет и три золотыє полских. И так єго мл пнъ Лишка, зоставивши собє поправу тоеи протєсцым ѡ челяд свою розогнаня, двох подданых ѡдбитых и ѡ речи иншои, при челяди погинєлои, ѡ то тылко, що єст [redacted] тои протєстации поменєно, хотечи правом чинит, просил, абы тая єго протєстацыя до книг урядовых житомирских была принята и записана. Що за принятем моим єст записано.

ЦДІА України [redacted] Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 499—500. Рукопис. Оригінал.

№ 8

1638 р., січня 1. Радомишль.— Лист київського митрополита Петра Могили до Київського земського суду з проханням не вживати щодо нього санкцій за неявку [redacted] суд за скаргою київської підкоморини Теофіли Горностаєвої, оскільки в цей час він мав важливішу справу з Яном Щовинським у Вінницькому гродському суді

Урожоным ихъ милости пану Стефану Аксаку судыи, Лукашу Витовскому подъсудку, и пану Федору Сущанскому, писару, у[ря]дником земскимъ Києвскимъ, [ѡ]знаѕмує вмстям, ижъ [по]званыѕ будучи ѡт урожоноє єє милости пни Теѡфили [redacted] Кгорая [Сам]оєлевоє Горностаєвоє подкоморинoє Києвскоє и цорєкъ єє мсти [н]а роки земские Києвские трєкролские в сємъ року тисеча [ш]єстъ сотъ тридъцать ѡсм[ом]ъ припадаючиє, на [кот]орыхъ для большоє справ[ы] моєє в кгроде Винъ[н]ицъкомъ припадаючоє ѡтъ ур[о]жоного єго милости [п]ана Яна Щавинъского ѡ суму пнзєѕ петнадъцать [т]исечеѕ гривєнъ польскихъ инъ[т]єнътованоє, на которое самъ тамъ ѡбличнє бы[т]ы мушу, за чимъ [п]рошу вм моихъ милостивыхъ пановъ, абыстє [в]м моє милостивыє панове взискахъ и прєзы[с]кахъ правнихъ вздавать [н]є допущали, ѡтда [...]* сє. За ты[мъ] [...]* [по]слугами мо[и]ми и молитвами Архиєреѕскими, до ласки [в]м моихъ милостывыхъ па[н]овъ, дата зъ Радомышля року тисєча шєст сот тридцат ѡсмого мца генвара первого дня.

Пєтръ Могила, Архієпископъ, Митрополит Кієвский Галицкій и всєя Россіи, архімандрит Пєчерскіи до болшеѕ справы рукою власною.

[Місце печатки]

ЦДІА України в Києві, ф. 222, оп. 1, спр. 175 а, арк. 1. Рукопис. Оригінал.

* Текст пошкоджено.

№ [redacted]

1640 р., березня 14. Луцьк.— Позов волинського чашника Лаврентія Древинського до Луцького гродського суду у справі необґрунтованого обвинувачення київського митрополита Петра Могили, луцького й острозького єпископа Афанасія Пузини, Олександра Мозелі та Яна, Володимира і Катерини Гулевичів у нападі на село Боголюбське

Владиславъ Домѣник, кснжє на Ѡстрогу и Заславю грабя на Таръновє, конюшыѕ коронъныѕ и староста Луцъкиѕ.

Урожоному єго [мл] пану Лаврєнтью Дрєвинскому, чашникови волынскому, покоєвому и сєкрєтарови єго кор. мл. зо всьхъ добръ (в. м.) л[єж]ачых и рухомых зверхностю єго кор. м. а моєю владзє старостинскою прыказую, абыс вм. пєрєд судом моим кгродским луцъким на рочъкахъ кгродских луцъких, которые вроку нинєшнєм, тисєча шєстсотъ чотирдесятом, мца юля пятого дня припасти и сужоны бити мают самъ ѡчєвисто и завитє стал ад инстанциом прєвєлєбного впану Бгу єго мл., отца Пєтра Могилы мєтрополиты Києвского вєлєбного Атаназиуша Пузини, луцкого и ѡстрозкого владики аръхимандрита на он час жыдичинского и урожоного єго мл. пана Алєксандра Мозєллѣ и Кузми Яшчкорского, фактора єго так урожоных их милостєѕ панов Яна и Володимєра Гулєвичов и панєє Катарыны Городиского Гулєвичовоє малжонки, потомков зошлого нєкгды урожоного пана Романа Гулєвича тєпєрышних акторов касандє, которыє вм, до прислуханя знєсєня и скасованя зыску в справє головноѕ прєз вм на поводах тєпєришнєх касандє а на ѡн час позваных ■ року прошлом ахлз на рочъках кгродских луцъких октєбровых вспрavє якобы прєз вм поводом тєпєришним касандє и зошлому мєнованому Романовѣ Гулєвичови на помєнєныє рочки сєнтєбровыє заданоѕ ѡто иж якобы акторовє тєпєрышниє поминувшы запис своѕ арєндовъныѕ Богол[ю]бъскиѕ назаклад внєм заложоныѕ ани тєж на лист єго кор. м. ничого нєрєспєктуючы на контємпт якобы смилѣ и важылѣ впомєнєном ахлз року дня ка июля зобъравшы громаду нємалую людєѕ слугъ бояръ и подданыхъ своихъ арматаману наслаты Кузму Ящоръского фактор[а] пана Мозєллѣ на сєло Боголюбоє моцъно и кгвалтом подъданых боголюбъских ѡтъ послушєнъства вм кгвалътомъ ѡдняты, подъ дворъ Боголюбъскиѕ замъкнєныѕ подъєхавъшы пєръвєѕ корумъповаты ѡт пана Мозєллѣ сина вм урожоного Анъдрєя Дрєвинского, абы, взявъшы тысєчу золотихъ, тѣхо здвору уступилъ чого кгды якобы учыниты нє хотєлъ дєсъпєкътамѣ наконєцъ и смєрътю грозити єму мєли ■ прєзъ нєго якобы вартовалѣ дня двацєтъ второго юля якобы самъ акторъ тєпєрышныѕ ѡтєцъ владика спаном Мозєлълєю и иншымѣ помочъникамѣ моцъно и кгвалтомъ зо въсєю кгвардиєю своєю на дворъ боголюбъскиѕ наєхати мєлѣ выламавшы врод ворота самъ якобы ѡтєцъ владика кгвалтомъ двєри до избы тоєє, вкотороѕ помєнєныѕ панъ Андърєѕ Дрєвинскиѕ сынъ вм сєдєлъ вибиты ѡного з дому и за ворота вывєсты и выгнаты, чєляд домовую фолварковую розогънаты и таковымъ способомъ здобр боголюбъских вм моцъно и кгвалтомъ выгнаты сєло и двор боголюбъскиѕ зо всими засивками ѡзимыми отъняты а єксъпулъсию якобы учыниты мєлѣ

за даноѕ неслушъне и неправъне вне ведомосты жадъного по них втоѕ справе позву невыдаючы тотъ зискъ ин кавза принципалѣ отрыматы смелебъ ѡ чомъ тотъ мниманыѕ зысъкъ шыреѕ всобе маетъ дознесеня и скасованя теды ѡного поводове вм теперышние касанъде на рокъ вышъ ѡзначоныѕ позываютъ на которомъ абыс вм сталъ скасованя того зыску и рациумъ презъ поводов касанъде на томъ термине инътерпонованомъ прыслухал и вовсемъ се скутечъне отповедаючы усправедливилъ.

Писан влуцъку мца маръца чотирнацетого дня року тысеча шестъсотъ чотиръдесятомъ.

[Місце печатки]

ЦДІА України в Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 128, арк. 1. Рукопис. Оригінал.

№ 10

1640 р., червня 13. Житомир.— Свідчення возного про покладення позову митрополитові Петру Могилі за скаргою спадкоємців Мартина Корсака в справі вибуття з володіння селами Бугаївкою-Малою і Росковичами

Року тисеча шестсот чотыридесятого, мца юня тринадцатого дня

На вряде кгродском в замку его кр. мл. жытомирском передо мною, Миколаем Вышполским, подстаростим жытомирскимъ, становши очевисто, возныи енерал воеводства Киевского шляхетныи Иван Кончаковскии ку записаню до книг нинешнихъ кгродских житомирских сознал тымы словы: Я, Иванъ Кончаковъскии, возныи енерал воеводства Киевского, Волынского, Браславского и Черниговъского, чиню явно и сознаваю тымъ моим доброволным ку записаню квитом, иж я року теперешънего тисеча шестъсотъ чотири десятого, мца мая пятого дня ѡд стороны поводовои урожонои еи мл. пани Алекъсандри Чарковъского малженьки позосталои с того свита зошлого Мартина Корсака, наместника Софииского метрополиты Киевъского и синове панов Станислава, Яроша, Яна и Гелиаша Корсаковъ, однесломъ позов автентычныи на мембране земскии рукою его мл пана Федора Сущанъского Проскуры, писара земского киевъского, подъписаныи и печатъю земскою запечатовиныи до манастыра Печорского Киевъского и оныи в ворота брамы тамошнои воткнувши, воротьному черцови там на тотъ час будучому ѡповедалом. Писаныи тотъ позовъ ѡд поводовъ по велебного въ бозе его мл. отца Петра Могилу, метрополити Киевского и капытулу его припозиваючи по року проползъълым, которы се стал ■ року недавъно прошълым тисеча шестсот тридцат ѡсмом межи справами консерватъными воеводства Браславского ато ѡ вибитье в добр·села Бугаевки Малои Рослович з двора фолварку и подданыхъ, до них належачихъ, а при тымъ ѡ шъкоды стулъпоходячые, яко ѡ тим тая апеляцыя и увесь процесъ, ■ тои справе учиненои ширеи и по достатъку въсобе ѡбъмовляет. Которы позов положивъши, публиковавши, ѡбволавши и до ведомости приведши, за тотъ же рок сторонам ѡбомъ поводом ку попартю а позваным ку росправе правнои ■ року

тєпєрєшним тисєча шєстсот чотыри дєсятого по отсужєню справ духовних воєводства Києвского межи справами духовными консєрватъными по тым воєводствє заразъ припадаючими, пєрєд судом Головъным Трыбуналъским Коронъным любєльским становитъсє зъложил и назначил и тымъ тєпєрєшнимъ листом моим складаю и назъначаю с того созънаня моєго квитъ с подписом руки моєє под мою пєчатъю для записаня до книг кгродских жытомирскихъ подаю. Котороє жъ то ѡчєвистоє сознанє возного до книг єстъ записано.

ЦДІА України в Києві, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 482зв.— 483. Рукопис. Оригінал.

ЛАТИНСЬКА ЕПІТАФІЯ XVII СТОЛІТТЯ

Епітафійні твори були дуже популярними в епоху пізнього середньовіччя і дійшли до нас як характерна ознака літератури того часу. Не є винятком тут і надгробне слово на могилі Богдана Хмельницького, збережене у кількох списках латинською мовою.

Цю епітафію готував до друку в 1920-х рр. в одному із випусків "Українського архіву" Всеукраїнської Академії наук Василь Гарасимчук як один із документів цілої серії джерел до історії України після смерти Богдана Хмельницького. Але колекція була втрачена 1931 р. Її невелика частина у машинописному вигляді зберігається в Інституті рукопису ЦНБ НАН України[1]*. Серед цих документів зберігається також епітафія, якою ми скористалися для перекладу на українську мову*[2]*.*

Під час підготовки публікації В. Гарасимчук користувався двома списками[3]*. Не володіючи досконало латинською мовою*[4]*, вчений давав текст на вичитку проф. Роздольському*[5] *і якомусь монахові Василіянського чину, "[...] котрий бездоганно і без великих трудностей зробив" коректу*[6]*. У такому відредагованому вигляді документ дійшов до нас.*

Ми нічого не знаємо про автора епітафії, крім того, що він був сучасником подій у Речі Посполитій у середині XVII ст. Про це свідчить згадка про битву під Охматовом у січні—лютому 1655 р.: козацький гетьман, "[...] переможений і з розпорошеним військом, спочатку вийшов сильнішим після поразки коло Берестечка, недавно — під Охматовом [...]". Отже, цей твір писався невдовзі після смерти Богдана Хмельницького у 1657 р.

Ставлення автора до козацької війни середини XVII ст. досить неординарне. К. Естрайхер, наприклад, коментуючи епітафію, наводить таку

---

[1] ЦНБ НАН України, Ін-т. рукопису, Ф. Х: АН УРСР, спр. 7362—7380, 7487—7555.

[2] Там само.— Спр. 7362—7380, арк. 3—12. Недавно вона була опублікована: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII в.— Львів, 1994.— Док. 3.— С. 14—21.— (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 1). Про неї див. також згадку у К. Естрайхера: Estreicher K. Bibliografia polska.— Kraków, 1895.— T. 14.— S. 171.

[3] Див. легенду до док.: Гарасимчук В. Матеріали...— С. 21. Ми виявили ще й третій список у Варшаві: Biblioteka Nacionalna, Biblioteka ordynacji Zamojskich, sygn. 934, s. 402—409.

[4] Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Гарасимчука до Михайла Грушевського // Гарасимчук В. Матеріали...— С. 90.

[5] Там само.— С. 86, 90.

[6] Там само.— С. 90.

паралель: Б. Хмельницький був посланий богами на покарання Польщі, як Ганнібал — Риму[7]*. Хоч у тексті дослівно про це так не говориться, але, виходячи із загального його спрямування, можна дійти такого висновку. Автор епітафії намагається об'єктивно оцінити гетьмана і козаків. Звичайно, це йому не завжди вдається, він дотримується загальної польської опінії того часу про Б. Хмельницького. В епітафії українського гетьмана високо підноситься як полководця і дипломата, котрий зумів організувати антипольську коаліцію із сусідніх держав. Але водночас підкреслено різко неґативне ставлення до його моральних якостей.*

Звертаючись до жанру грецького історика Плутарха, автор епітафії порівнює життєписи Богдана Хмельницького і Ганнібала, зіставляє подвиги, вчинки та долі обох. Анонім, подаючи факти з античної історії, користується переважно твором Тіта Лівія "Історія Риму від заснування міста". Він цитує цей твір (див. приміт. 21, 24) і відкрито про це говорить. Крім того, на полях варшавського списку позначено місця, запозичені з Лівія. У розповідь епітафії органічно вплітаються згадки про героїв грецької та римської міфології; автор також використовує біблійні образи і християнські перекази.

Мова епітафії надзвичайно багата — пересипана метафорами, антитезами, риторичними питаннями. Автор аж надто часто вдається до гри слів — демонструє всю свою красномовність і літературне мистецтво, немовби граючись фразами, щоб вразити читача. В українському перекладі не завжди вдалося зберегти цей мовний колорит[8]*.*

Для позначення Ганнібала і Хмельницького анонім дуже часто використовує займенники "is", "hic" та інші. Щоб систематизувати їх уживання, у перекладі Ганнібала означувано займенником "той", а Хмельницького — "він", "цей".

При нагоді висловлюємо щиру подяку Андрієві Содоморі за суттєві зауваження до перекладу.

Ірина ДУМАНСЬКА, Ярослав ФЕДОРУК

ДОДАТОК

Memnosynon epithaphiale Bohdano Chmielnicio, Annibali viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per peragonem utriusque collationis virtutum et vitiorum

Sta, viator quietus, si ad eius bustum illaesus a tristi tot scelerum afflatu sobriis naribus stare poteris, qui ut novus Phaeton[1] Sarmaticum combussit orbem, aut ad eius quietus consistere cyppum hospes, qui semper

[7] Estreicher K. Bibliografia...— S. 171.

[8] Пор.: "[...] eum aut cruendo prostituere ferro aut statuere hosti [...]" ("[...] його або кривавою зброєю зрадили, або видали ворогові [...]"); "...qua fudit, semper confudit Romanos". ("[...] куди її розсипав,— завжди розсіював римлян".) Або, наприклад, такий варіант перекладу: "[...]istud dextrae felicitatis et felicis dexteritatis velut perenne mausoleum" ("[...] а та [могила] — немов вічний мавзолей спритного щастя і щасливої спритности").

paci et quieti licet obviae protervus restitit hostis, et quoad vixit, nec ipse quievit, nec Sarmatiam Europamque, nec quemque probum quiescere passus fuit.

In bello tantum bellialis genii sui exprimens ingenium et vitae cruentae lucrum ex ipsa inquietudine quaerens. Allectus instar furiae Avernalis[2] ad furorem bellicum vicinos populos omnes alliciens et illaqueans, omnium nos hostilitate vicinorum circumvallavit.

Raro exemplo trium idolorum simul alumnus: Martis[3], Veneris[4], Bacchi[5], in quorum castris ita profecit, ut ad singula horum specialiter natus et naturaliter efformatus videretur.

Et ex Martis quidem officina, Annibal hic Polono nomini de super a fato, id est a effato Divino, in clades datus, et ab ultrice Nemesi[6] luxus gentis nostrae convertente in luctus (quid mirum) illo instrumento, qui et luxuriosissimus ipse et luctuosissimus pariter nostris et suis. Vespilo[7] suae et nostrae gentis: non minores enim nostris intulit quam rettulit suis clades a nostris. Flavae undae-Trebia[8] nobis fuere, plus quam Thrasimeni lacus-Corsunij clades[9]. Aequavit saeva fraude et fraudulenta saevitia! Varronianam ad Cannas[10] in Batoho[11] (quod russico idiomate flagellum) vere enim flagellata tunc Polona res, cum non tam pugna, quam caedes, non praelium sed strages, non conflictus sed interitus, et prope internecivus roboris florisque Poloni casus an occasus — ita, ut ipsa feritas Scythica execrata rabiem truculentiae, qua vi qua furtim eximeret neci multos, redimeret plurimos et tum quidem dolo Chmielnicii tantae lanienae administro, quippe qui pridie ducem nostrum precaverat, licere sibi indemni, suis et Scythicis copiis instructo nostrorum intacta praeterire castra[12] in Valachiam pergenti, ita tunc, quos propria sed inepta credulitas occupavit, hostilis crudelitas hausit, data enim, sed Punico more servata[13], fides. O lucem illam illucidam! o diem Polono nomini caliginosam an calamitosam magis? redimebantur vicissim captivi praecipui nostrorum a Scythis non ut servi (e nato hinc olim vocabulo) quod in acie a morte conservati servicio servarentur, sed ut ad cervices exquisitasque lanienas reservarentur. Quodque acerbitate acerbius ipsa ut quisque vel prosapia vel gestis clarissimus, ita caede atrociori dignissimus censebatur.

Demum Grodeccyanus ille velitaris an volatilis congressus[14] binis ad Herdoniam[15] respondit inflictis Romano populo cicatricibus magis quam vulneribus numero paucitati irruente non obruente tamen, sola et sterili victoria hoste contento terroris plusquam periculi infundente. Annibal quoque in hoc, quod ut ille victus toto orbi hostes Romano, ita hic Polono conquisivit nomini. Philippum Macedoniae[16], Antiochum Syriae, Prussiam[17] Bithiniae[18] reges ille excivit Romanis; hic Scytham primo, dehinc Valachum, Moldavum, Transylvanum exitio incitavit nostris[19]. Portham quoque Othomanam saepius sed frustra molitus bene et contra versuti levitatem Prothei[20] observatam.

Uterque vincere sciens, victoria uti nesciens. Ille si ad Macharbalis sensum ex victoriae arena aciem Romam recta direxisset, intra quinque dies in Capitolio[21] cenasset; hic si a Pilava trans Istulam arma promovisset, paulo maiore spatio actum et conclamatum de re Polonia fuisset[22]. Atqui ambobus frui quam uti victoria scire et posse desuper permissum; nimirum fato periodos regni assignante, ab dis arctari vel extendi, statui et destitui reges et regna.

Periuriis ex aequo eruditi, ut Punica fides a Ruthenica haud multum distare videretur essentque quasi germanae hoc magistro et administro sorores: at ille uni genti Romanae perfidus, hic in omnes quacunque vicinos. Nulla gens, cui cum iuraret non peieraret, quae cum ei fideret, perfidum non accusaret. Rakocio maxime patiente, Moldavo, Valacho, Sveco, idem asserente, cum quibus tam diu servata fides quam diu utilitas[23]. Quibus artibus suos ita suamque gentem imbuit, ut periurii quasi ex asse haeredes instituerit.

In hoc quoque Annibalem expressit, quod variantem fortunam modo alludentem modo illudentem sensit, nam ut ille in medio cursu victoriae suae funesto spectaculo praecisum caput fratris Azdrubalis castris suis obiectum vidit, doloreque attonitus exclamavit: agnosco fatum Carthaginis et meum[24], ita filio hic Tymoscio superstes, inferri hunc in feretro vidit, quem in principatum Valachiae efferi frustra contendit[25].

In hoc Annibalis fato praeferendus, quod ille exsul, inops, vagus et prope captivus, exosus omnibus et exosus omnes, solus veteris effataeque fortunae (eoque acerbiore memoria) miserias sustentans, peius namque est stantem ruisse, quam stetisse nunquam; hostibus et suis invisus Carthaginiensibus pariter, quos saepius victor vana spe vincendi lactaverat, semel victus[26] aeternum servitium et iugum conciliarat Romanis, quorum sanguinem plus omnibus omni ante et retro aevo ducibus effuderat, neci ut victima victae rei expiandae postulatus. Iam iamque a suis delendus in hospite ipso hostem inveniens Prusia rege Bithiniae vanissimo (cui se suaque crediderat) mortem quam a ferro armis exutus impetrare non potuit, a veneno ad praevisum ante casum praeparato invenit[27].

Caruitque decorum sepulcri, quae summa olim infelicitas cladiumque cumulus.

Atque hic liber, imo Dominus, in florae fortunae et medio cursu victoriae, prope in medio omnium quotquot sunt vicini principum adeoque imperatoris Romanis legatorum, gloriosus et quasi arbiter pacis et belli inter omnes principes Christianos vicinos, speciosus et insignis, extraneis amabilis ob vindictam de nobis vindicatamque libertatem suis vicinis honorandus et timendus, suis venerandus, aeternumque amandus in patria a se conservata; medio amicorum, aspectu filii[28], iam agendae gloriae opportuno totius Ukrainae confluxu moritur, parque tryumpho obtinet funus et eius modi iusta qualia iustissimo et maximo Principi sufficerent. Erexit ingenti congestum caespite culmen reducta in tumulum quasi suarum victoriarum cumulum aeternumque testem pari ad iactantiam post expilatum Laviniae Iunonis[29] fanum Annibalis exemplo, sed dispari eventu, illud enim sepulcrum fortunae Annibalianae fuit umbralite et in umbram evanuit, istud dextrae felicitatis et felicis dexteritatis velut perenne mausoleum.

In tractandis ingeniis militum ambo mirabiles et fere supra omnes retro et post imperatores praeferendi. Summa laudis Annibali per Livium cessit[30], quod ex tot gentium confluxu exercitum non modo in disciplina tenuit, sed nullius unquam seditionis notam etiam in defectu stipendiorum et annonae sensit. Hoc mirabilius in Chmielnicio eius gentis duce, quae rarissimo, imo primo exemplo fidem et constantiam suo servabit duci, cui ea olim solemnitas prima in tractandis ducibus, si quem fortuna destituit, eum aut cruento prostituere ferro aut statuere hosti.

Magis tamen arte et animo contra adversam hic ab illo comparatus fortunam: post tot victorias ille semel a Scipione fractus[31] ut serpens eliso capite, frustra postea per vicinos reges circumvolans, caput hostile erigebat. Uno damno instrumento maioris minae exsistente[32]. Hic primo ad Berestecum[33] insigniter victus et acie fusus evasit post cladem fortior; novissime ad Ochmatow virtute Potoccyi[34] (incliti ducis iam seniculi, sed in quo iuvenilis ardor, mira scientia, experientia et alacritatis bellicae vigor, plane ad illud Vergilii, iam senior, sed cruda viro viridisque senectus) — profligatus et in multam noctem caesus, rigente hieme sine foco, sine co[m]meatu obsessus, amissa iam parte castrorum orto quoque suorum et Moschorum tumultu de eo dedendo[35], ut capite ducis redimerentur, iam prope desertus ad omnibus resistendi aut subsistendi modis, non se ipsum deseruit, sed se ipso maior exiguo spatio temporis ad heroicum salvandi exercitus opus impetrato, fragminibus spe iam et viribus detruncati exercitus collectis, non modo erupit fortiter, sed perrupit obstantes feliciter, suaeque et corrigendae et errigendae fortunae mira industria faber fuit, nec evadenti sed invadenti similis, ex victo victor, obsessor ex obsesso apparuit, ut plane etiam victus invincibilem se praestaret, optimo exemplo ducibus declarans, a fortunae levissimi Numinis nutibus non debere virtutem pendere boni imperatoris, sed per fortem suique compotem animum, tamquam pervicacem equum freno constantis prudentiae et prudentis constantiae moderandam, ac vi supremae virtutis inflectendam pervicacem fortunam.

Strategemate bellico, quae summae laudis ducalis maior Annibal. Quid illa sarmenta boum capitibus accensa eludendi et illudendi insignis materia[36]? quid elusum imo elisum arte Marcellum[37]? quid industria ducis cladem minorem saepius effectam? ignes, proficisci cum vellet noctu in castris ad fallendum hostem dispositi[38]? insidiae arte compositae? quid plus genio quam marte vincebat. Atque his vel non velle, vel non valere datum Chmielnicio multitudine freto et virium fiducia omnia artis dolique misteria et ministeria despiciente.

Castra vere casta et prope castrata habuit in officio Annibal. Unico errore ad Capuam commisso, quem postea insigniter correxit, totoque post tempore belli mira disciplina exercitum imbuit[39]. Contra Chmielnicio et luxuriosus ipse et suis habenas luxuriae permisit[40], adeo ut filium quoque Timoscium non modo non coercuerit pater, sed ad ferociam et feritatem omnemque libidinem promoverit, plane ad illud: disce puer virtutem a me furendo verumque bibendo laborem. Popularis iterum nimium videri volens, quos bibendi aemulos sensit, eos et officiis bellandi praeponendos censuit, pares lucri et turpis quaestus libidine. Ille post clarissimum et rarissimum decus victoriarum suarum imo omnium, quot in Romanos pugnarunt, ducum primus ad Cannas praedae ex victis caesisque cadaveribus legendae quam vincendae et depredandae tum quidem ditissimae Romae intentus, totius victoriae laudem et fructum corrupit[41]; hunc Zamoscensis semel[42], bis Leopoliensis[43] litri an potius lucri turpius a summa victoris coronide studium revocavit, et sola avaritia non bellatoribus sed negotiatoribus congrua, in manu iam constitutam palmam infregit. Genio et ingenio ultrici ambo similes et bile sufflata turgidi ac timidi impotentesque sui. Ille Hannonem contraria votis suis suadentem manu sua vi ex suggesto senatorem in Senatu detraxit[44], hic Hladkium, Chmielecium aliosque insignes tribunos ob solam vocis libertatem suspectos sustulit[45], idem aliquoties Wychowio (cuius con-

silio stetit ipse, resque et felicitas Cosacorum constitit) saepius minatus aliosque libere loquentes truci semper aure et nare excepit.

In acie instruenda insignis sollertia utriusque: Annibali ipse Scipio (qua nulla quam hostis confessione maior laus) ultima adiumenti, ubi succubuit pugna, victor tribuit, ut nec prudentius nec sollertius instrui acies tunc ab ullo duce potuisset. Chmielnicium carraginibus ordinatis (vulgo tabor dictus) non evasisse sed summa arte evolasse ex angustiis plusquam Thermopylarum faucibus aut Caudinis furcis, Ochmatoviensi pugna instructa in testudinem acie constat spectante, nihil tamen attentante hostium circumfundentium nimbo. Ostenderuntque diversis vicibus hi duces suo aevo insignes, Annibal quidem stando et resistendo hic etiam eundo currendoque, sagacem imperatorem ad omnia centoculum Argum[46] exprimentem pericula, quasi in via obviam victoriam capere et rapere posse.

Annibal equestri qua parte virium (verbo utar Livii) invictus fuit: qua fudit, semper confudit Romanos. Hic, pedestri robore praecellens, ipsam Ottomanicam despicere potuit vim, quod in Valachia olim duce Sviecovio anno 1577[47] et nostro aevo 1621 ad Chotinum patuit[48]. Virtuti Kozacorum semper Ianczarorum (quod Turcicae pondus militiae) succubuisse potentiam arte, industria, promptitudine et, quod in milite maximum et primum, penuriae et coeli tolerantia iniuriae (quod Turcicae Asiaticis deliciis imbutae negavit fortuna naturae), ita ferrea prope et adamantina Kozakorum bellandi indole, ut si fides et disciplina militaris praebitaque non desit[49], orbi terrarum debellando suffectura videatur una gens Kozakorum.

Minor laudi Annibalianae, quod ille coelebs et continens, hic in coeno spurcae Veneris ita voluptatibus involutus, ut Czaplinscyi quasi in ultionem praedii per hunc sibi ablati auferret uxorem ratus, aeque pollere latecarnosae et vastae mulieris subtrahendae pro latifundio[50] ablato talionem, nactus egregium scabrei prurienti sculptorum archipraesulem quendam ex intimis Graeciae profugum[51], qui tantum meritis eius tribuerat (ex eo, quod Lechici idiomatis unaque dogmatis latini populo arma moverit), ut ob hoc solum heroicum pietatis facinus non modo a praeteritis, sed a praesentibus et futuris omnibus noxis peccatisque absolvendum non dubitaret rediculo largi dispensatoris indulgentiarum exemplo locumque et sedem post sera fata in coelo (quasi iam claviger coeli et dispensator esset) cum Phinea[52], Eleasaro[53], imo Elia[54] ipso zelatoribus domus Dei assignaret, palamque id in conviviis centurionibus et gregariis acclamantibus pronuntians definiret, decerneret, apotheosim declararet. Qui tamen egregius professor rebellionis. Invitator et incitator non ut confessor, sed ut improbi Martis martyr ad Beresteczko victima Orco[55] cadit. Sed Czaplinscia, seu fati necessitate seu filii Tymoscii in novercam improbitate surrepta, tum denique in supplementum luxuriae Philippi[56] cuiusdam ducit vel rapit uxorem Herodis Antipae qua in re crudelitatis imitator[57] tam in agnomine[58] abductae mulieris viro Philippo expressor ita secundi idoli deastrique[59]. Veneris vesanae honorator inclytus Chmielnicius.

Sed et tertii idoli cultor[60] et plane cultus latriae venerator, Ba[c]chi nimirum, quem ut in acie vincendo pugnator strenuus, ita in vino ciendo potator egregius sedulo imitari curavit. Et vino quidem illo, quod adustum dicitur vel quod adurat et exurat cerebrum cum eoque mentem exciat, vel quod stoliditatis sensiperdae notam iniurat, qua in orchestra ita profecit, ut nisi ter aut quater per diem sopitum non rediret ad eandem Bacchi

officinam, et quasi exsolvendum officium bibacitatis scrupulus et religio esset. Ita draco Hesperidum[61], ille philax, aurea fortunae suae poma non sibilando, sed calices exsiccando observabat, ibi seria et vana serendi laeta, modo et pacata pro nostris, modo lethalia in nos disserendi circus et arena noctes vertentes in dies, modo praeterita dolendo modo fremendo, frendendo, furendoque ad futura, nunc claustra et solitudines meditari, poenitentem induere hominem cupere[62] anachoretam, nunc tryumphos regna et non modo vincendum, sed aureis quoque catenis sibi vinciendum regem polliceri nostrum, denique phrenesi crematica et Ba[c]chi enthusiasmo absorptus, pacatis aspera, lenia et pacifica asperis miscere. Mimum aut Comedum ridiculum agere, ut probum et calumniam virtuti fortuna impegisse videretur, quae tale decus Monstrum bibacitatis ita promoverit faciendo fovendoque ut supra multo probiores etiam suae farinae homines extulerit; amphoram temulentiae utrem intemperantiae et saccum crematophosum credo cauponarias mulierculas imitans in sublimi parietis maximoque urceos ebrietatis appendentes, vasaque suae officinae, quo capaciora et latiora, eo in elatiore loco parietumque vertice collocantes. Devotus quoque et pius sed tunc cum maximae ebrius inter scyphos et calices, ubertatem lachrimarum suggerentes, fundator monasterii in Sobotow, quod opimis spoliis sed ab ecclesiis nostrorum direptis large ditari voluit in Graecam et Latinae ecclesiae iniuria liberalis.

Moritur tandem Phenix[63] ac magis fortuna caecutientis et delirantis pullus igneoque potu cremati vivens adhuc crematur novo regiminis anno, qui quidem fatalis omni aevo tyrannis fuit quod in Atilla Hunno plagello Divinitus Christianis dato Totiba Gotto (divo Benedicto id sibi in Cassini monte praecinente, quod non plus novennii tyranus futurus esset iuxta crisim ordinariam omnium tyrannorum ultra novennium non procedentium), Genserico Vandalo, Tamerlano Scytha totque aliis patuit nunquam ultra novennium tyrannidem extendentibus benigno Numine intensiva mala orbi extensiva fieri non permittente et propter electos abbreviante dies malorum tyrannorum videlicet et mundi praedonum.

At tu, hospes, tot idolorum cultoris tot calcatoris virtutum, tot malorum satoris qui calceas cyppum ne te innoxium triplicis sceleris Mephitis[64] aura habitusque corrumpat. Abi, evola, fuge, oculis, auribus et naribus a tot vitiorum nidoribus parce obturando, execrando, imo exercendo, aut si votis potes in rebellem coelo, fidei, naturae, ut olim in gigantas impellere Pellion Osse[65], tunc hoc sculpes epigraphe in capite montis ungue adamantino adumbrans parvo carmine multa crimina.

Epigraphe primum.

Sarmatidos fetus hac Phaeton male claudit urna.
Foetet abhinc Marius[66], Fimbra[67], Cinna, Cacus[68],
Helliades[69] lachrymis illum flevere sorores
Sanguine tot populi hunc flevere Myriades

Ferunt Phaetontis stulta ambitione et ambitiosa stultitia currum solarem arripientis, orbeque combusto et ipsius cadaver combusti Helliadum sororum lachrymis ablatum fuisse. Et Chmielnicius vivus adhuc non modo in lachrymis sed in sanguine tot Christianorum milium et miriadum fuso non immergi, sed submergi potuisset. Ad illud Themiridis, Scytharum reginae, praecisum summi, sed iniqui bellatoris Persarum, magni tamen et clarissimi

regis Cyri caput amputatum in utrem sangune humano impletum immittentis cum hoc epigraphe:

O Cyre, Cyre, satia te sanguine, quem sitivisti et cuius inexplebilis semper fuisti (Xenophon, Iustinus, Trogus, Pompeius, Plutarchus).

Epigraphe secundum.
Spectas Chmielnicii dolens viator
Cyppum? non obitum, ast modum doleto
Quod thoro aut humili perit gravato
Naturam lupuli et ducis gerenti
Altum semper amanti et appetenti
Sors alta in trabe fata cur negavit?

Modo illius Mazosz sive Maslai (a quo gens Mazurorum), qui Casimiro I[70] rebellis victus acie altissimae arbori appensus, in pectore suspensam tulit inscriptionem:

Altum appetisti, in alto habita (Cromerus).

Epigraphe tertium.
Ramnusis[71] lupulum ebriosa dixit
Prex Christi lacer heu lupum vocabit?
Aeternum hunc lupulum lupum dolebit
Quid enim lupulus nisi limphaticae herbae surculus?
Bacchi sementum,
ebrietatis fomentum,
capitis turbatio,
linguae titubatio,
rationis praecipitatio,
dolosi furoris magister,
rabiosi cruoris administer.

Hae in lupulo lupo Chmielniccyo denominationes, cum denominato satis aptae congruere.

ЦНБ НАН України, Ін-т рукопису, Ф. Х: АН УРСР, спр. 7362—7380, арк. 3—12 (у В. Гарасимчука покликання на два краківські списки з Бібліотеки Чарторийських і Бібліотеки Ягеллонського університету). Warszawa. Biblioteka Narodowa, Biblioteka ordynacji Zamojskich, sygn. 934, s. 402—409 (kopia).

Переклад

Епітафійна пам'ятка Богданові Хмельницькому, Ганнібалові, славним мужам, викладена у військовій справі життєписом Плутарха шляхом опису поєднання талантів і недоліків обидвох

Зупинись, заспокійся, подорожній, якщо ти, неушкоджений зловіщим поривом стількох злочинів, при здорових чуттях зможеш стати при могилі того, хто, ніби новий Фаетон[1], спалив сарматську землю; або якщо ти, ґостю, зможеш зупинитися спокійний при надгробку того, хто завжди, як ворог, зухвало протистояв мирові та спокоєві, хоч вони траплялись

йому на дорозі, і, поки жив, ні сам не спочивав, ні не давав спокою Сарматії з Європою, ні будь-кому чесному.

Виражаючи таку здібність свого військового хисту у війні і шукаючи зиску кривавого життя із самого неспокою, він, будучи полководцем, на зразок авернської фурії[2], зваблюючи і втягуючи до військового шалу сусідні народи, оточив нас ворожістю всіх сусідів.

На рідкість він є вихованцем трьох ідолів одночасно: Марса[3], Венери[4], Вакха[5], у таборі яких настільки пройшов вперед, що, здається, навмисне народжений і самою природою створений для кожного з них зокрема.

І саме з майстерні Марса він, Ганнібал, даний зверху долею, тобто рішенням божим в нещастя польському імені, а також месницею Немезідою[6], яка обертає розкіш нашого народу в злиденність (що ж тут дивного?) тим знаряддям, людиною, яка і сама жадібна до розкоші, і рівно ж дуже злощасна для наших і своїх. Веспіллон[7] роду свого і нашого: не менше нещасть приніс він нашим, ніж відніс своїм від наших. Більшим, ніж Жовті хвилі Требії[8], для нас були нещастя: Корсунь-Тразіменського озера[9]. Зрівняв жорстоким підступом і підступною жорстокістю! Тоді Річ Посполита справді була побатожена біля Батога[11] (що є відповідником руському слову "батіг"), немов варронська — біля Канн[10], бо була не так битва, як різня, не бій — а погромище, не сутичка,— ■ загибель. І мало чи не нищівний упадок або занепад могутности і цвіту Польщі так, як сама жахлива скитська дикість, буйність суворости. Якою силою, якою, [вона] таємно врятувала багатьох від смерти, а відкупила ще більше? І тоді ж [це сталося] за підступом, що прислужився до такого великого знищення, Хмельницького, адже він, котрий іде у Валахію і напередодні попередив нашого полководця, вишикувавши свої і скитські війська, міг безпечно перейти повз незаймані табори наших[12], які піддалися властивій їм, але недоречній довірливості, котрих охопила ворожа жорстокість, яким була дана вірність, але збережена пунічним звичаєм[13]. О, це світло без світла! О, дне, охоплений мороком польському імені, чи є щось чорніше? Наших достойних полонених викуповували від скитів по черзі не як рабів (із народженого колись звідси слова), що в битві збережені від смерти, щоб служити в рабстві, але щоб зберігати для останніх і витончених тортур. Жорстокішим від самої жорстокости було те, що хто вирізнявся своїм [шляхетним] виглядом і поведінкою, вважався найдостойнішим для жахливішого вбивства.

Врешті ця Городоцька велитська і легка битва[14] відповідає двом, заданим римському народові при Гердонії[15], радше подряпинам, аніж ранам, коли велика кількість [війська] вторглася у невелику, однак не переважила; єдина і при цьому безплідна перемога була досягнута, оскільки ворог був більше паралізований страхом, ніж сповнений небезпеки. Ганнібалом є навіть у тому, що, як той, переможений, зібрав ворогів для цілого римського світу, так він — для польського імени. Той скерував на римлян королів Филипа Македонського[16], Антіоха Сирійського[17], Прусію Вітинського[18], цей спонукав спочатку скитів, потім — валахів, молдаван, трансільванців до загибелі для наших[19]. Навіть Оттоманську Порту не раз, але даремно хотів розворушити, на яку він дивився доброзичливо і рівно ж — з хитрістю мінливого Протея[20].

Вміючи обидва перемагати, не знали, як користуватися перемогою. Якщо б той на пораду Махарбала направив військо з поля перемоги

прямо на Рим, то через п'ять днів справив би бенкет на Капітолії[21]. А цей, якби виступив [redacted] військом від Пилявець через Віслу, то не за менший час його б привели і привітали з перемогою над Польщею[22]. Але для обох дозволено від бога знати і могти втішатися перемогою, ніж користуватися нею. Безсумнівно, доля накреслює часи правління, богами скорочуються або розширюються, встановлюються і повалюються володарі та влада.

Однаково досвідчені у клятвопорушеннях; пунічна вірність від русинської не набагато відходить, і, здається, вони були б, ніби рідні сестри, виховані одним і тим же наставником та прислужником: той, одначе, віроломний лише одному римському народові, а цей — для всіх сусідів. Нема такого народу, якому, присягаючи, він не порушив би присяги, нема такого народу, який, повіривши йому, не звинуватив би його у підступності. Він найбільше потурав, а також захищав Ракоція, Молдавію, Валахію, Швецію, [redacted] якими так довго зберігалася присяга, як довго — користь[23]. Цими ремеслами так наповнив своїх і свій народ, що зробив їх клятвопорушниками, немовби повних спадкоємців.

І також у тому відтворив чимось Ганнібала, що пізнав мінливу фортуну, яка то усміхалася, то насміхалася. Дійсно, як той побачив на середині до свого переможного шляху криваве видовище — відрізану голову брата Газдрубала, кинуту до його табору, і, вражений болем, вигукнув: "Я пізнаю долю Карфагена і мою"[24], так і цей, переживши сина Тимофія, побачив, що того, кого він даремно мітив піднести на перше місце у Валахії, несуть на погребальних марах[25].

У цьому він мав перевагу над долею Ганнібала, що той, вигнанець, бідний, безпритульний і майже полонений, ненависний всім і ненавидячи всіх, єдиний, хто підтримує нещастя старої і освяченої долі (і тому жорстокішою пам'яттю), бо ж гіршим є падати, ніж ніколи не стояти. Ненависний для ворогів і рівно ж для своїх карфагенян, яких переможець не раз втішав марною надією перемоги, а один раз переможений[26], віддав їх римлянам, кров яких пролив більше за всіх полководців в усі часи, на вічне рабство і ярмо, бажаний для смерти, як жертва до спокутування програної справи. І ось-ось [redacted] бути знищений своїми, та, знайшовши ворога в самому господареві Прусії, найбрехливішому володареві Вітинії (якому довірив всього себе), роззброєний, не зміг досягти смерти від меча, а знайшов її від приготованої про всякий випадок трутизни[27]. Його могила була позбавлена прикрас, що колись вважалось найвищим нещастям і вершиною бід.

А цей вільний, навіть володар у цвіті долі й напівшляху до перемоги, майже посередині усіх кращих, скільки б не було сусідів, і навіть із послів римського імператора, славетний, і ніби суддя миру і війни між всіма знатними християнськими сусідами, видний і помітний, чужоземцям люб'язний завдяки врятованій від нас і знову встановленій свободі. Для своїх сусідів гідний почести і глибокої поваги, а для своїх [людей] — пошани і вічної любови у батьківщині, збереженій ним. Посеред друзів, [redacted] присутності сина[28], для звеличення і при сприятливому об'єднанні всієї України, має погребіння рівне тріумфові й отримує такі почесті, які були б достатніми найсправедливішому і найвеличнішому володареві. Осторонь на долині перетворив пагорб, нагромаджений величезною кількістю дерену, у гору, ніби вершина і вічний свідок його перемог, як рівний за

MNEMOSYNON

EPITAPHIALE

Bohdano Chmielnicio Annibali, Viris Illu:
stribus more Plutarchi insertum. In re
Bellica per Paragonem utriusq
Collationis Virtutum et Vitiorum.

Початок варшавського списку епітафії на могилі Богдана Хмельницького.
Після 1657 р.

прикладом до похваляння Ганнібала після пограбованого храму Юнони Лавінійської[29], але не рівний за наслідком: ця могила ганнібалової долі була затінена і звіялась тінню, а та — спритного щастя і щасливої спритності, немов вічний мавзолей.

Щодо оцінки здібностей воїнів, обидва гідні подиву і є такими, яких слід піднести майже над усіма минулими і майбутніми імператорами. Величина похвали Ганнібала прийшла через Лівія[30], тому що військо такого об'єднання народів утримав не тільки у строгому порядку, але не відчув навіть натяку на бунт при нестачі платні і харчів. Тим дивовижніше у Хмельницького, вождя того народу, який найрідкіснішим, навіть першим прикладом вірність і постійність зберігатиме своєму вождеві, якому ця урочистість колись була першою у стосунку до вождів. Якщо б якогось вождя покинула доля, то його б або кривавою зброєю зрадили, або видали ворогові.

Цей більше підготовлений духом проти супротивної долі від того. Після стількох перемог той одного разу був розбитий Сціпіоном[31]; як змія з розбитою головою, даремно пізніше кружляючи між сусідніми царями, підніс духом ворожу голову. Одна поразка стала причиною для більшої біди[32]. Цей значною мірою переможений і з розпорошеним військом спочатку вийшов сильнішим після поразки коло Берестечка[33], недавно — під Охматовом, мужністю Потоцького[34] (славного князя, вже похилого віку, але в якому молодечий запал, дивовижне знання, досвід і сила військового завзяття; до цього добре [підходить] Вергілія старість, вже похила, але ще не перезріла і міцна), знесилений і рубаний глибокої ночі під час зими без тепла, без постачання, обмежений, вже втративши частину своїх і московських таборів з виникненням замішання [вирішували] його видати[35], щоб викупитися головою вождя; вже майже покинутий всілякими можливостями протистояння або протидіяння, не покинув себе самого, але більший від самого себе, бо за короткий час спромігся на героїчне врятування війська. Зібравши його рештки, які були позбавлені і надії, і сил, не лише хоробро прорвав, але й щасливо розірвав тих, хто протистояв, і дивовижною майстерністю став ковалем своєї виправленої й розправленої долі. І не подібний до відступаючого, а до наступаючого, з переможеного — переможець, став тим, хто облягає з обложеного, щоб переможений відзначив себе як непереможеного, демонструючи князям найкращий приклад, що доблесть доброго володаря не повинна залежати від забаганок наймінливішого божества, але своїм міцним і владним духом та силою вищої мужности слід приборкувати і прихиляти вперту долю так, ніби вуздечкою стійкої розважливости й розважливої стійкости — впертого коня.

Від цієї найвищої хвали полководця Ганнібал був вищий військовою хитрістю. Чого вартий цей запалений хмиз між головами биків — ясна річ висміювання і обдурювання[36]? Для чого обманутий Марцелл, навіть розбитий мистецтвом[37]? А що вміння вождя, завдяки якому поразка не раз ставала меншою? А вогні, розкладені в таборі для обману ворога, коли хотів виступати вночі[38]? А з хитрістю розставлені засідки? Що ж говорити про те, що він більше хистом, ніж зброєю перемагав? А Хмельницькому, який мав велику кількість [війська], і який, покладаючись на сили, нехтував все мистецтво, і підступ, не було дано чи то хотіти, чи то могти це.

27 589-6

Ганнібал мав у підпорядкуванні справді бездоганний і мало не добірний військовий табір. При єдиній, допущеній при Капуї помилці, яку потім блискуче виправив, і після такої довгої битви дивовижною дисципліною перейняв військо[39]. А Хмельницький, сам більше схильний до розкоші[40], попустив віжки розкоші і своїм до тої міри, що навіть сина Тимофія він, батько, не тільки не стримав, але й спонукав до жорстокости, дикости та всякої пристрасти: вчися, хлопче, від мене мужньо шаліти і по-справжньому пити. Надмірно бажаючи здаватися знову популярним, відчув тих, що можуть змагатися [з ним] у питті, вирішив, що їм слід надати перевагу у військових урядах, однаковими щодо зиску і ганебної наживи. Той, після найславетнішого і найрідкіснішого цвіту своїх перемог перший серед усіх вождів, які виступали проти римлян, спрямований проти Канн, щоб збирати здобич з переможених і побитих мерців, ніж до найбагатшого на той час Риму для того, щоб його перемогти і взяти. Тим самим він зганьбив хвалу і плід всієї перемоги[41].

Ганебніше прагнення до викупу, або, краще б мовити, до наживи, відкликало цього від вищого вінця переможця один раз замостянського[42], двічі — львівського[43]. І сама жадоба, властива не воїнам, але торговцям, переламала пальмову гілку, що була вже в руці.

Обидва подібні месницькою вдачею та хистом і сповнені гніву в своїй обережності. З трибуни в Сенаті той повалив сенатора Ганнона, який дораджував протилежне всупереч його бажанням[44], цей усунув Гладкого, Хмелецького та інших видатних полководців, яких він запідозрив у вільнослів'ї[45]. Він же й Виговському (порадою якого сам стояв і утверджував справи та успіхи козаків) не раз погрожував, а інших, котрі відкрито говорили, завжди сприймав жорстоким слухом і чуттям.

У шикуванні бойових рядів видатна майстерність обох. Коли той програв битву, використавши резерви, сам Сціпіон, переможець (а немає вищої хвали, ніж та, яку визнав ворог), віддав належне Ганнібалові: ні розсудливіше, ні хитріше жоден полководець не зміг би вишикувати тоді військо.

Відомо, що Хмельницький, побудувавши укріплення (в народі називаються "табір"), не вийшов, але мало того — вирвався з вужчого, ніж Фермопільський, проходу, або Кавдианської ущелини в Охматівській битві. Він вишикував військо у вигляді черепахи, а вороги, які його оточували хмарою, дивилися на нього, але не наважувалися нападати. Ці видатні полководці на свій час показали кожен по-своєму кмітливого імператора, наслідуючи стоокого Арго[46] в усіх небезпеках, [кожен з яких], ніби на дорозі, міг схопити і вирвати зустрічну перемогу: Ганнібал, ось, твердість і протистоянням, цей же — походом і переходом.

Ганнібал був непереможний кінною частиною сил (я буду користуватися висловом Лівія): куди її розсипав — завжди її розсіював. Цей пішою силою славний, саму Оттоманську могутність міг зневажити, що виявилося у Валахії за покійного вождя Підкови 1577 року[47] і нашого віку — 1621-го, під Хотином[48]. Відомо, що могутність яничарів (що була ударною силою турецького війська) завжди падала перед мужністю козаків завдяки мистецтву, завзяттю, швидкості, спритності та, що на війні найбільше і першорядне, терпеливості до нестачі й несприятливої погоди (що заперечила доля, просоченої азіатською розкішшю турецької природи), як рівно ж і мало не залізною та крицевою властивістю козаків

воювати, так що, коли б не бракувало їм вірности й належної військової дисципліни[49], то здавалося б, що одного роду козаків буде достатньо для перемоги на всій землі.

[Хмельницький] менший для Ганнібалової похвали тим, що той неодружений і стриманий. Цей же на обіді настільки обплутаний пристрастями брудної Венери, що, впевнений, викрав жінку Чаплінського, ніби в помсту відібраного ним собі маєтку, як рівночасно, щоб мати силу широкотілої і грубої жінки, відібраної у відплату за пограбовану латифундію[50]. Прийнявши певного славного давнього володаря, вигнанця з глибин Греції[51], для [обробки] шерехатости, що чекає скульпторів, [вигнанець] настільки віддав належне його заслугам (з цього, що підняв зброю проти народу польської мови і водночас латинського обряду), що через цей єдиний героїчний вчинок благочестя, смішним прикладом щедрого роздавача милостей він не завагався звільнити не тільки від всіх минулих покарань і гріхів, але й від теперішніх і майбутніх, і після упокоєння визначив на небі місце та оселю (так, ніби був ключником і управителем неба) після запізнілих пророцтв з Фінеєм[52], Елеазором[53] і навіть самим Елієм[54], ревнителями Божого дому. Привселюдно оголошуючи це для козацької старшини і простої сіроми на званих бенкетах під схвальні оплески, апофеозно визначив, постановив, оголосив це. Однак, котрий був чудовим вчителем повстання. Той, котрий запрошує і збуджує до Берестечка не як сповідник, [redacted] як мученик негідного Марса, падає жертвою для Орка[55]. Але Чаплінська або неминучістю долі, або нечесністю була взята [redacted] мачухи сина Тимофія. Тоді, врешті, в додачу всієї розгнузданости забирає або викрадає жінку якогось Филипа[56], в чому він є наслідником жорстокости Ірода Антіппа[57]. Щодо прізвища[58] він [redacted] також таким виразником відведеної від мужа Филипа жінки, як другого божественного ідола[59]. Хмельницький — славний цінитель шаленого кохання.

Але й поклонник третього ідола[60] і, звичайно, прихильник культу шанування, без сумніву, Вакха, якого вважав за потрібне наслідувати міцний войовник, що перемагає як у військовому ряду, так і в тому, щоб збуджуватися вином.

І цим вином, яке, кажуть, палюче, чи тому, що обпалює і випалює мозок, [redacted] одночасно з тим — розум, чи тому, що випікає знак безрозсудної глупоти, домігся таких успіхів, що три або чотири рази протягом приглушеного дня повертався до тої самої корчми Вакха, неначе конечність задля виконання обов'язку пиття була неспокоєм та благочестям. Так дракон Гесперидів[61], цей охоронець стеріг золоті плоди своєї долі не сичанням, а висушуванням келихів, де цирк і арена змішались з серйозним, пустим і смішним, де обдумувались то мирні щодо нас, то згубні для нас [справи], перетворюючи ночі у дні, то сумуючи, то обурюючись, гніваючись, шаліючи з приводу майбутнього, думає про монастир і самотність, бажає прийняти вигляд того, хто розкаюється[62], людини-самітника, то обіцяє собі тріумфи владою, і не тільки повинен перемагати, але й обплутувати золотими ланцюгами нашого короля. Врешті, поглинутий потьмаренням розуму, горінням і вогненним шалом Вакха, змішує тернисте з миролюбним, а тендітне й миротворне — [redacted] жорстоким. Здається, що то з насмішки Міма або Комедіанта доля нав'язала мужності ганебне й підступне, вона просунула і ділом, і ласкою таке чудовисько, окрасу пиятики, що підняла його амфору сп'яніння, мішок нестриманости та

вогненний міх вище над чеснішими людьми свого типу, як я вважаю, наслідуючи жіночок з шинків, які підвішують на найвищій стіні глечики сп'яніння, себто посуд своєї корчми: чим місткіший і ширший, тим на вищій стіні його розміщують.

Також благочестивий і набожний, але тоді, коли найбільше п'яний поміж чашами та кубками, котрі приносять плодовитість сліз, засновник монастиря в Суботові, який він хотів сильно збагатити для грецької віри трофеями, зірваними з наших храмів, був свавільним до латинського костьолу.

Врешті, вмирає Фенікс[63], темніший долею за того, хто сліпне та шаліє, котрий живиться вогненним напоєм спаленого. І дотепер він спалюється новим роком правління, який був для всього віку смертельною тиранією, що була надана інтригою волі християнських богів. Це стало помітним в Аттіли гунського, Тотіли готського (той присягнув святим Бенедиктом на горі Кассіні, що буде тираном більше, ніж дев'ять років — [терміну], близького до звичайної кризи всіх тиранів, котрі не правлять більше дев'яти років), Генсеріка вандальського, Тамерлана скитського і для багатьох інших тиранія ніколи не була триваліпюю за дев'ять років, котрі протягувалися ласкою бога. Він не дозволяв, щоб великі злочини поширювалися на світ, а тому й скорочував встановлені дні злощасних тиранів і, звичайно, грабіжників світу.

І ти, перехожий, торкаєшся могили шанувальника стількох божеств і зневажника доблести, сіяча стількох нещасть. Хай тебе, невинного, не зіпсує привид і вигляд потрійного злочину Мефіти[64]. Іди, відлети, втікай, уникай чаду стількох пороків зором, слухом і нюхом, затикаючи, навіть проклинаючи. Або, якщо можеш насунути заклинання на бунтівника неба, віри, природи, як колись гіганти — Пелліон на Оссу[65], тоді ти будеш різьбити цей епіграф на вершині гори сталевим кігтем, розкриваючи малою піснею численні злочини.

Епіграф перший

Фаетон у цій урні погано закрив сарматські плоди. Він звідси є неприємним; Марій[66], Фімбра[67], Цінна, Как[68], сестри Геліади[69] оплакали його сльозами.

Кров'ю стількох народів оплакали його міріади. Кажуть, що Фаетон взяв у свої руки колісницю внаслідок нерозумного честолюбства та марнославного глупства, і труп його, обпаленого, був обмитий на обпаленій землі сльозами сестер Геліад. І Хмельницький, котрий живе дотепер не тільки у сльозах, але й у крові стількох тисяч та міріад християн, міг би не тільки бути зануреним у цю течію, але й втопленим. До цього [можна додати про] Тімеріда, котрий посилає в мішку, наповненому людською кров'ю, для цариці скитів відрізану, відрубану голову великого і найяснішого царя Кіра, видатного, але нефортунного войовника персів, з цим епіграфом:

О Кіре, Кіре, наситься досить своєю кров'ю, якої гаряче бажав, і ненаситний якою завжди був (Ксенофон, Юстин, Трог Помпей, Плутарх).

Епіграф другий

Ти немов дивишся на могилу Хмельницького з болем, подорожній?
Вболівай не за смерть, а за спосіб [смерти].

Чи то він помер на могилі, чи на убогому пагорбі,
Чому йому, завжди люблячому та сповненого прагнення до величного,
Доля відмовила на високому дереві у фортуні?

Колись на грудях якогось Мазоша чи Маслая (від якого пішов рід Мазурів), який непокірний, переможений військом Казимира I[70] був повішаний на найвищому дереві, доля вчепила підвішений надпис:

Прагнув висоти — залишайся на висоті (Кромер).

Епіграф третій

П'яна Рамнузія[71] назвала [його] вовчиком,
Молитва Христа буде кликати скаженим вовком.
Навіщо ж Хмель буде страждати від цього
вічного хмелю-вовка, якщо не скалка шаленого зілля?
Засіб сп'яніння у насіння Вакха —
Голови схиблення,
Мови коливання,
Розуму падіння;
Вчитель лукавої пристрасти,
Слуга нестямного кровопролиття.

Ці порівняння Хмельницького з Хмелем-вовком досить точно збіглися з назвою.

ПРИМІТКИ

1. Фаетон — у грецькій міфології син бога Сонця Геліоса на німфи Клімени. Щоб довести своє походження від Геліоса, Фаетон попросив у нього дозволу правити сонячною колісницею і загинув, спалений пекельним жаром, мало не знищивши полум'ям Землю.

2. Авернська фурія — у римській міфології богиня помсти та докорів совісти, карала людей за гріхи.

3. Марс — у римській міфології бог війни.

4. Венера — у римській міфології богиня кохання та краси.

5. Вакх — у римській міфології бог рослинности, родючости, вологи, а також виноградарства та виноробства, на честь якого влаштовувалися містичні свята вакханалії, що з часом перетворились в оргії.

6. Немезіда — у грецькій міфології богиня людської долі, уособлення кари богів. У переносному значенні — кара, відплата.

7. Веспіллон — робітник похоронної служби, котрий виносив і хоронив померлих бідняків після настання вечора.

8. Здобувши перемогу при р. Требії 218 р. до н. е., Ганнібал усе ж зазнав великих втрат. Через негоду вмирали люди, падали коні, загинули майже всі бойові слони. Тут натяк на поразку польських військ від Хмельницького на р. Жовті Води 6 червня 1648 р.

9. У цьому місці автор проводить аналогію між битвою Богдана Хмельницького з коронними військами під Корсунем 26 травня 1648 р. та Ганнібала з римлянами біля Тразіменського озера 21 червня 217 р. до н. е.

10. У битві при Каннах 216 р. до н. е. римського полководця Гая Теренція Варрона розбив Ганнібал.

11. Польська армія зазнала поразки біля Батога у бою з козацько-татарськими військами наприкінці травня — на початку червня 1652 р.

12. Перед початком походу Богдан Хмельницький повідомив польного коронного гетьмана Мартина Калиновського, котрий стояв табором під Батогом, що Тиміш іде в Молдавію (Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 659). Від польських військ сподівалися

наступу на Київщину (Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов.— К., 1846.— Ч. 3, отд. 3.— Док. 12).

13. Під поняттям "пунічний звичай" слід розуміти "пунічне віроломство" (Саллюстий Крисп Гай. Югуртинская война // Саллюстрий Крисп Гай. Сочинения.— М., 1981.— Гл. 108, разд. 3). Під час битви біля Тразіменського озера (див. приміт. 8) майже 6 тис. римлян, передбачаючи близький кінець, здались на чесне слово, щоб, віддавши зброю, бути відпущеними. Ганнібал дотримався умови з пунійською чесністю: всіх закував у кайдани (Ливий Тит. История Рима от основания города.— М., 1989.— Т. 2, кн. 22.— Разд. 6).

14. Битва під Городком між козацькими і польськими військами відбулася 19 вересня 1655 р. Польську армію очолював великий коронний гетьман Станіслав Потоцький.

15. Битва при м. Гердонії 210 р. до н. е. завершилася перемогою Ганнібала над римлянами.

16. Філіпп V, цар Македонії, після укладення угоди з Ганнібалом почав виступати як союзник карфагенян.

17. Антіох Сирійський, володар Селевкідського царства на Близькому Сході, союзник Ганнібала.

18. Прусія Вітинський, цар Вітинії. Воював з пергамським царем Евменом, союзником римлян.

19. Автор епітафії має на увазі заходи Б. Хмельницького для створення антипольської коаліції. Союз із татарами 1648 р., Молдавією — 1652 р., Трансільванією — 1656—1657 рр. були наслідками української дипломатичної діяльності.

20. Протей — у грецькій міфології морське божество. Мав здатність набувати вигляду різних тварин та речей.

21. Лівій передає, що пунійські старшини, привітавши Ганнібала з перемогою при Каннах, радили йому відпочити. Лише начальник кінноти Махарбал пропонував просуватися на Рим. "На п'ятий день,— розповідає Лівій,— ти будеш переможцем бенкетувати на Капітолії". Та Ганнібалові, за словами Лівія, це видалося надто грандіозним, тому він не відразу прийняв рішення. На це Махарбал відповів: "Ти вмієш перемагати, Ганнібале, користуватися перемогою ти не вмієш" (Ливий Тит. История...— Т. 2.— Кн. 22, гл. 51.— Разд. 1—4).

22. Після Пилявецької битви у вересні 1648 р. козацький гетьман здійснив свій перший похід у Галичину. Взявши в облогу Львів, пізніше — Замостя, українська армія не просунулася далі. Є відомості про наміри Хмельницького восени того ж року наступати на Краків (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 189 (II, арк. 184). Але погані погодні умови, морові хвороби, стратегічна і тактична безвиглядність походу змусили гетьмана відступити в Україну.

23. Окрім згаданих союзів (див. приміт. 19), договір зі Швецією офіційно був укладений у червні 1657 р.

24. Після поразки при р. Метавр, побачивши відрубану голову брата Газдрубала, Ганнібал, вражений нещастям, вигукнув: "Пізнаю злу долю Карфагена" (Ливий Тит. История...— Т. 2.— Кн. 27, гл. 51.— Разд. 12).

25. Тиміш Хмельниченко загинув у Сучаві під час облоги міста військами молдавського господаря Стефана Георгіци. Відступаючи в Україну, сучавський гарнізон козаків забрав тіло гетьманича з собою. Тиміш був похований у Суботові (Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— Док. 311).

26. Після падіння Капуї 211 р. до н. е. Ганнібал вже не міг похитнути могутности римської влади на Аппенінському півострові.

27. До віфінського царя Прусії, де перебував Ганнібал, прибув римський посол Тіт Квінкцій Фламінін, вимагаючи видати Ганнібала римлянам. Прусія вирішив догодити Римові. Ганнібал, помітивши, що його будинок оточений віфінськими вояками, прийняв отруту (Korneliusa Neposa żywoty znakomitych mężów.— Warszawa, 1883.— Ks. 12.— Dz. 3—5).

28. Юрія Хмельницького.

29. Влітку 205 р. до н. е. Ганнібал біля храму Юнони Лавінійської збудував жертовник з написом пунійською та грецькою мовами, де розповідав про свої діяння (Ливий Тит. История...— Т. 2, кн. 28, гл. 46.— Разд. 16).

30. Тіт Лівій (59 — 17 до н. е.) — римський історик. У книгах 20—40 "Історії Риму від заснування міста" розповідає про війни з Карфагеном та дає характеристику полководцю Ганнібалові.

31. Публій Корнелій Сціпіон — римський полководець часів II Пунічної війни. У кампанії 210 р. до н. е. завдав важкої поразки Ганнібалові (Ливий Тит. История...— Т. 2, кн. 27, гл. 5.— Разд. 11—13).

32. Після поразки від Сціпіона (див. приміт. 31) подальші битви карфагенян з римлянами призвели до загибелі всього Ганнібалового війська.

33. Автор епітафії, можливо, має на увазі те, що після Берестецької битви Богдан Хмельницький зумів швидко зорганізувати нове військо, щоб протиставити його кварцяному під Білою Церквою у вересні 1651 р.

34. Битва під Охматовом відбулася у січні 1655 р. Польське військо очолював великий коронний гетьман Станіслав Потоцький.

35. У документах відомостей про це не знайдено.

36. Ідеться про військову хитрість Ганнібала, коли він наказав прив'язати запалений хмиз поміж рогами биків і вночі погнав їх до місця постою римлян (Polybii Lycortae F. Megalopolitani historiarum.— S. 1., 1590.— Lib. 3, cap. 93.— Dis. 4).

37. Марк Клавдій Марцелл — римський полководець у II Пунічній війні. 208 р. до н. е. потрапив у засідку Ганнібала між містами Венусією та Бантією, у котрій загинув (Polybii Lycortae F. Megalopolitani historiarum.— Lib. 10, cap. 32.— Dis. 1—6).

38. Під час кампанії 216 р. до н. е. Ганнібал вивів уночі свої війська з табору, залишаючи там багато запалених вогнів, щоб замаскувати свій відступ (Ливий Тит. История...— Т. 2, кн. 22, гл. 41.— Разд. 6—9).

39. Після падіння Капуї (див. приміт. 26) у містах Італії, підпорядкованих Ганнібалові, почалися заворушення. Проте він зумів утримати від зради непевних і не розпорошити військо (Ливий Тит. История...— Т. 2, кн. 26, гл. 38).

40. Ці твердження автора епітафії, треба думати, великою мірою викликані його емоціями. Збереглися свідчення сучасників про скромний побут Богдана Хмельницького попри його заможність (див. опис А. Віміни: Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимины о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина.— 1900.— Кн. 1.— С. 62—75; також Павла Алепського: Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. 9, ч. 2.— С. 987).

41. Після Канн (див. приміт. 11) Ганнібал не зміг захопити стратегічну ініціативу в поході на Рим, що призвело до великих втрат.

42. Облога Замостя відбулася у листопаді 1648 р. Причини того, що козаки не взяли Замостя і Львова (див. приміт. 22), звичайно, вульгаризовано спрощені.

43. Військо Богдана Хмельницького облягало Львів у жовтні 1648 р. і у жовтні 1655 р.

44. Ганнон — карфагенський політичний діяч, підтримував вимоги римлян у карфагенському сенаті, проте його слова знехтувано (Ливий Тит. История...— Т. 2, кн. 21, гл. 12—13).

45. Миргородський полковник Матвій Гладкий, покозачений шляхтич Адам Хмелецький та інші репрезентанти козацької старшини були страчені за підтримку опозиції до Богдана Хмельницького (Грушевський М. Історія...— К., 1928.— Т. 9, ч. 1.— С. 410, 419, 420, 421 (про М. Гладкого), 393, 420, 490 (про А. Хмелецького).

46. Арго — у грецькій міфології велетень, син Геї-Землі. Його тіло було вкрите величезною кількістю очей.

47. У результаті козацького походу в Молдавію 1577 р. Іван Підкова був проголошений молдавським господарем, за що наступного року польський уряд засудив його на страту у Львові. Молдавія була васалом Оттоманської Порти (Дорошенко Д. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 161, 190).

48. Похід козаків під Хотин на допомогу польським військам, котрі стояли проти більшого турецького війська, відбувся у серпні 1621 р. (Грушевський М. Історія...— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 467—479).

49. Автор епітафії має на увазі часті випадки у козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст., коли повстанці у скрутний момент облоги видавали своїх гетьманів польським жовнірам.

50. Наїзд Данієля Чаплінського на маєтності Богдана Хмельницького у Суботові стався 1646 р. Чаплінський, крім усього, забрав із собою Мотрону (невідомо, чи вона була його законною дружиною). З вибухом повстання вона знову опинилася у Б. Хмельницького, котрий взяв шлюб з нею. Справа цього шлюбу дотепер залишається остаточно не з'ясованою (Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1992.— Вип. 2.— С. 82).

51. Тут автор має на увазі єрусалимського патріарха Паїсія, котрий проїжджав через Україну по дорозі до Москви.

52. Фіней — у грецькій міфології сліпий пророк.

53. Пророк в Ізраїльському царстві.

54. Елія (Ілля) — християнський святий, пророк, чудотворець.

55. Орк — у римській міфології божество смерти. Цим іменем також називали царство мертвих.

56. Третя дружина Б. Хмельницького з родини Золотаренків. Филип, її попередній чоловік, був полковником у козацькому війську. У джерелах про нього не віднайдено конкретніших згадок.

57. Ірод Антіппа — цар Галілеї, який відібрав у свого брата Філіппа дружину Іродіаду та одружився з нею (Євангеліє від Марка, 6, 17—29).

58. Прізвище "Хмель" у латинській мові є відповідником слів "вовчик" і "хміль". Автор використовує гру слів.

59. Див. приміт. 4.

60. Див. приміт. 5.

61. Дракон Гесперидів — у грецькій міфології сторож золотих яблук вічної молодости у саду німф Гесперидів.

62. Ймовірно, автор епітафії має на увазі заходи українського гетьмана для будівництва церкви св. Іллі в Суботові.

63. Фенікс — у грецькій міфології чарівний птах. Передбачаючи свій кінець, Фенікс спалював себе у гнізді й відразу воскресав з попелу, народжувався молодим.

64. Мефіта — італійська богиня, котра поширювала важкий запах сірки.

65. Пелліон, Осса — гори. У грецькій міфології гіганти погрожували богам насунути гору Осса на Олімп, а на Оссу — гору Пелліон і так досягти неба.

66. Марій — римський полководець, котрий загинув під Каннами 216 р. до н. е.

67. Фімбра — глава римської партії під час війни з Ганнібалом, вів воєнні дії проти карфагенян.

68. Как — у римській міфології син бога вогню Вулкана, потвора, що дихала вогнем, спустошуючи все навколо.

69. Сестри Геліади — у грецькій міфології німфи річки Ерізан, у яку впав Фаетон. Вони так гірко оплакували смерть їхнього брата, що боги обернули їх на тополі.

70. Ідеться про ватажка повстання проти польського короля Казимира І Відновителя на Мазовші Мойслава (Маслава). Ця опозиція була приборкана в 40-х рр. XI ст. з допомогою київського князя Ярослава Мудрого (Грушевський М. Історія...— К., 1992.— Т. 2.— С. 23—24).

71. Рамнузія — паралельне ім'я Немезіди (див. приміт. 6).

НІЖИНСЬКИЙ ЛІТОПИС XVIII СТОЛІТТЯ

Історія розвитку національного літописання налічує тисячу років, що дає право говорити про цей жанр документально-художньої белетристики як один з найдавніших у книжному письменстві України. Зародившись у київських великокняжих колах, він уже в XI—XIII ст. поширюється в тих адміністративних центрах (Чернігів, Новгород, Переяслав, Суздаль, Перемишль, Галич, Волинь), які конкурували зі столицею держави в політичній і культурній ділянках. Вироблена в княжу добу традиція, за якою українські літописи були виразниками державотворчої політики монарха, культурних прагнень еліти, продовжувалася й далі, в литовську та козацьку доби.

Із виходом козацтва на політичну арену України, Європи в першій половині XVI ст. жанр літописання набуває якісно нового, ренесансного розвитку, головними його героями стають козацько-старшинська та церковна еліти як творці й носії нової національної ідеології державобудування. Особливо плідними як за кількістю, так і за якістю літописних пам'яток були XVII і XVIII ст. Літописи, зокрема козацькі, різнобічно обґрунтовували національно-визвольну ідеологію підготовки Хмельниччини та її продовження наступниками гетьмана Богдана-Зіновія, розробляли героїко-патріотичну тематику козацько-лицарської та духовно-лицарської моралі, етики, засади протиставлення власної, національної, ідеології колоніальній польсько-шляхетській та московській монархічній ідеології в Україні (теорії сарматизму, хозаризму).

У літописах виразно розроблена тематика трагедії України, котра через природні багатства, вигідне географічне положення, працьовитість і господаровитість людей стала об'єктом зазіхань сусідніх держав і змушена була безперервно боронити власну свободу впродовж XIV—XVIII ст. У цих творах зафіксовано сотні імен національних героїв, тисячі подій з постійного протиборства з чужинцями, власними зрадниками й пристосуванцями, описані героїзм і висока свідома жертовність козаків в обороні волі. Завдяки тому, що авторами козацьких літописів, хронік, мемуарів, діаріушів були переважно військові канцеляристи — виразники ідеології та культури козацтва, вони створили за два сторіччя унікальний книжний героїчний епос, у якому показано досягнення і втрати військово-політичних сил України. Стара князівсько-боярська аристократія, не виконавши

свого обов'язку у відновленні суверенної української держави, змушена була ходом історичного розвитку не тільки зійти з активної політичної арени, але [illegible] багатьох випадках і добровільно зректися національної належности, розчистивши шлях для нової сили — козацтва. Воно [illegible] свою чергу спочатку не стало зводити рахунки з попередниками, а навпаки, постаралося максимально запозичити [illegible] них історичний досвід, ідеологію, культурні цінності та спадкоємні традиції воярсько-лицарських і релігійних чеснот, які вироблені були в Україні від Кия до Семена Олельковича та князя Костянтина Острозького і його сподвижників. Ця зміна політичних сил [illegible] Україні відбулася досить спокійно, що дало спроможність козацтву зосередити свої зусилля на розгортанні постійної боротьби із зовнішніми ворогами. Набуваючи в битвах потрібного досвіду, козацтво поступово переносить арену своєї звитяги на внутрішній фронт, одержавши від попередників-аристократів "в подарунок" Люблінську унію 1569 р. Шляхетська Річ Посполита змусила наше лицарство мобілізувати в собі весь потенціал нації, утвердитися в статусі єдиної оборонної, а незабаром і головної політичної сили, функції якої воно виконувало до сумнозвісного 1775 р. Літописи, як відомо, виконували важливу просвітницьку роль. Монахи, священики і світські літописці виразно усвідомлювали, що укладені ними твори покликані нести знання історії рідного народу, щоб наступні покоління використовували набутий досвід предків, уникали нових помилок.

Літописці, надаючи творам виразного національно-патріотичного забарвлення, сприяли формуванню в нашого народу свідомости повнокровної нації. Будити народ, освідомлювати його вбачають своїм завданням літописці з козацьких канцелярій та греко-католицьких монастирів і церков.

Не всі літописці відверто заявляють про суспільне просвітницько-виховне спрямування своїх творів. Багато з них, як, наприклад, Дмитро Туптало, Григорій Гаванський, Гнат Филипович, скромно зазначають, що пишуть "для себе", "для пам'яті", хоча зміст пам'яток відповідає загальним інтересам нації (це своєрідний стилістичний прийом топосу скромности, самоприниження, характерний для барокової прози).

Крайове монастирсько-церковне літописання [illegible] XVII—XVIII ст. тематично, проблематично й художньо перегукується з крайовим світським літописанням. Крайові пам'ятки конкретизують, доповнюють "великі" літописи. Узагальнені козацькі літописи не тільки вбирали [illegible] себе матеріал, ідеї, тематику, факти крайового літописання, а й через поширювані рукописні списки впливали на його прямування до загальнонаціональних проблем. Львівський, Чернігівський, Лизогубівський, Дворецький літописи мають виразні ознаки і загальнонаціональних, і крайових пам'яток. Тому до класифікації пам'яток літописання, яку запропонував Ю. Мицик, котрий поділяє їх на дві групи: узагальнюючі та місцеві літописи, треба додати третю — узагальнюючо-місцеві, корпус яких ще значно поповниться завдяки віднайденим творам, що лежать у рукописних колекціях багатьох бібліотек Польщі та Росії.

Як при гетьманській канцелярії були відомі нам літописці, що висвітлювали політику центрального уряду із загальнонаціональних потреб, так мали б бути поміж полковими канцеляристами літописці, котрі описували перш за все ті події, що відбувалися на території полку, з'ясовували їх зв'язок із подіями загальноукраїнськими, задокументовували участь полку

у внутрішніх і закордонних походах, зміни полковників, особливості їх адміністративно-господарської діяльности. Про це ми можемо судити з матеріалів Чернігівського, Лизогубівського, Дворецьких літописів, "Записок про Слобідські полки" Іллі Квітки, хронік і записок Михайла Мовчана, родин Сулимів, Стороженків, щоденників Павла Апостола, Якова Марковича, Миколи Ханенка. Літописець С. Величко вказує на існування Переяславського літопису з першої половини XVII ст. Окрім полкових літописців, були і сотенні, в яких описувано події у цих військово-адміністративних формуваннях. Такий висновок робимо на підставі матеріалів, що входять до узагальнюючих і полкових пам'яток, літописця хорунжого Василя Білозерського[1]*, "Годспорика" Івана Острозького-Лохвицького*[2]*, новгород-сіверських літописних записок*[3]*.*

У ЦНБ НАН України нам пощастило відшукати серед паперів Ореста Левицького зроблену ним копію Ніжинського літопису 1425—1754 рр., який уклав канцелярист місцевого полку[4]*. Як зазначає вчений, він скопіював твір з рукописного збірника, що зберігався [illegible] Ніжинському інституті князя Безбородька поряд із такими перекладними пам'ятками, як повісті "Александрія", "Сказання про Мамаєве побоїще" та "[І]сторія про єдиного кроля іменем Тарцис" (1423). Сусідство літопису [illegible] ними вказує на те, що його автор був людиною начитаною, любителем і знавцем давньої історії, національної та зарубіжної літератури.*

У викладі, особливо [illegible] хронології подій, автор допускається явних помилок — можливо, через використання джерел, у яких вони так хибно зафіксовані або ж відтворює їх за усними переказами, чи просто недбало ставиться до хронології, що часто трапляється з багатьма літописцями, які надавали перевагу описуваному змістові, а не хронологічній точності, тобто підходили до літопису з літературного, а не з історичного боку. Він помилково приписує гетьманство після усунення Я. Бородавки [illegible] 1621 р. Б. Хмельницькому, насправді гетьманом тоді був П. Конашевич-Сагайдачний; твердить, що Хмельницький командував військами у битві під Кумейками 1637 р., тим часом ними командував Павлюк-Бут; переносить смерть гетьмана з 1657-го на 1663 р., а заслання С. Палія до Сибіру — з 1705-го на 1687 р. Можливо, цей твір є підготовчим матеріалом перед його ґрунтовною редакцією. Про те, що ніжинський полковий літописець користувався давнішими письмовими джерелами, свідчить мова твору. В опису подій XV—XVII ст. бачимо поєднання книжної лексики з усно-розмовною, з ухилом до переважання книжної. Розповідаючи про події XVIII ст., він широко використовує місцеву говірку.

Автор літопису прагне відтворити дух козацької звитяги, тому спиняється на головних етапах Національно-визвольної війни, спільних козацько-московських походах проти Криму, Туреччини, Швеції. Щоб підкреслити негативний характер впливу зовнішньої політики Московії на політичний і економічний стан Гетьманщини, він висловлює незадоволення

---

[1] Киевская старина.— 1897.— Т. 59.— С. 65—66.

[2] Там же.— 1886.— Т. 14.— № 2—5, 10, 12.

[3] Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания города Новгород-Северска // Черниговские губернские ведомости.— 1853.— № 1.— С. 1—9.

[4] ЦНБ НАН України, Ін-т рукопису, ф. 1, № 11870.

з приводу масового грабунку метрополією худоби в селян для потреб чужих Україні протитурецьких воєн, які вела цариця Анна Іванівна в 1730-х рр. Автономістські симпатії літописця можна завважити в скупій розповіді про перемогу над шведами [redacted] Полтавській битві 1709 р., в спокійній, без вірнопідданських пасажів оцінці переходу гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII, в нагадуванні про Коломацьку раду 1687 р., на якій Мазепа був обраний державцем. Увага літописця до царських осіб зумовлена прагненням показати наслідки їх загарбницької політики на Україні, де, починаючи [redacted] Петра І, і особливо [redacted] добу Анни Іванівни, здійснювався спланований у кремлівських палатах наступ на права, вольності народу, козацтва, державну автономію, а втягуванням козацького війська в загарбницькі мілітарні походи, будівництво оборонних ліній, каналів Московія призвела до нечуваного економічного занепаду України, фізичного знищення великої частини її чоловічої людности.

Літописець скромно описує місцеві події, старається розповісти про них у контексті подій загальнолівобережних і міжнародних. Він — типовий представник козацької старшини, тому ревно стежить за дотриманням станових звичаїв і прав. Як і інші літописці, не байдужий до господарських, метеорологічних, церковних справ, що дає підстави вважати його канцеляристом, який активно займався і господарською, і громадською діяльністю. Він хоче відтворити цілісну картину сучасного йому життя [redacted] стислому викладі, розраховуючи на усне або письмове доповнення описаного матеріалу іншими оповідачами.

Ніжинський літопис укладався десь від 1736 р. Записи під цим роком і наступними ширші, [redacted] 1737 р. починаються записи на народження дітей автора літопису.

Літописець не позбавлений літературного хисту. Він прагне психологічно поглибити тексти замальовками всіляких лих, спричинених численними війнами, голодами, сараною. Байдужий до документальних джерел, свідчень, окремі статистичні дані наводить тільки для того, щоб переконати читача [redacted] успішності битв козацько-московських військ [redacted] турками. Здається, автор літопису не належав до тих канцеляристів, яким протеґували полковники, бо дуже скупо розповідає про них. Зате уважніший він до гетьманів. Його обізнаність із політичним життям на державному і міжнародному рівнях, прихильність до козацьких ідеології, звичаєвого права наштовхують на думку, що він був людиною високоосвіченою, не шукав ласки в своїх зверхників, бо не потребував її. Така незалежна постава, мабуть, і спонукала його висловити своє ставлення до суспільних подій. Автор, розуміючи силу й вагу жанру літопису [redacted] історії культури нації, за прикладом попередників та сучасників розповів і про свій край та його місце [redacted] історії України. Хоча літопис не відшліфований, у ньому наявні численні пропуски, доповнення, які зробив сам автор чи хтось інший пізніше, проте він являє собою цікаву і важливу пам'ятку крайового літописання.

Збірник, у якому підшитий твір, його зміст і спрямування підтверджують висновок О. Апанович про те, що "літописи й хроніки цього часу, які є першоджерелами й пам'ятками історії, одночасно були прекрасними пам'ятками літератури і мови [...] історичної думки [...] дорогоцінними

джерелами для відтворення інтелектуально-духовної атмосфери України минулих сторіч"[5].

У публікації використано принцип транслітерації. Збережено всі репліки, вставки, уточнення, які зробив О. Левицький при копіюванні. Подаємо їх, як і додані пропущені букви, титли тощо, у квадратних дужках. У прізвищах із суфіксом **-цьк-, -ськ-,** *вписуємо "ь", який у той час вимовлявся, але не писався.*

Микола КОРПАНЮК

ДОДАТОК

Літопис з Ніжина 1425—1757 [рр.]*

1425. По представленії в[еликого] кн[язя] Московського і всія Росії Феодора Івановича, сєде на престол син Дмитрієв, в[еликий] кн[язь] Васілій Дмитрієвич.
1510. Сєде на престол отческій Іоан Васілієвич.
1578 годі сєде на престол отен Феодор Іванович. При сім Феодору Івановичу в Москві преминись патріаршество, устроїсь метрополія [sic!]
1620. Сєде на престол Михайло Феодорович.
Сего ж года гетман Жолковський поднял руки на Москву воєват. Тогда ж того, гетмана Жолковського, козацьким порядком над Цецорою-рікою стято. А намість єго гетманом наставлено Бородавку. Того ж года Ніжину городу зачатіє било. В Ніжині первий полковник тогда бил Война Ляховченко. Надан бил сей Ляховченко от кроля Жиґмунта, то єст і сонди судить, своєю грамотою кролевскою утверди.
Да сего ж года землі трясеніє било.
1621 года против турка под Хотин ходили. Тогда ж гетмана Бородавку козацьким порядком поліннєм вбито, а гетманом наставлен Богдан Хмелніцький!
1623, августа 5, в середу, затмініє великоє слонцу било.
1637 под Кумейками з ляхами баталія била. Гетман Богдан все войско лядскоє разбил і всіх ляхов за Случ з Гетманщини вигнал і границу устроі[л] і укріпи[в] от Гетманщини із ляхом і написа[в] на граници на столпу: "Смотри, ляше, по Случь наше, назад не оглядайся, а вже жит[ь] тут не сподівайся".
1647, по преставленії Михайла Феодоровича, сєде на престол Алексій Михайлович.
1648 гетман Богдан Хмелницький разбил лядскоє войско в другой раз, великую силу їх на Жолтой Воді і множество войску своєму в добичі получил.
Да того ж году, с порядком всей старшини і козаков, Богдан гетман

[5] Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники.— К., 1983.— С. 6.

своєю волею его царскому пресвітлому величеству Алексію Михайловичу склонился. Тогда ж гетману і всім козакам грамота дана волностію совсім бит[ь] їм, кромі куда поход схотят і іміют собі защищеніє.

1658 город Ніжин збігав от великой тривоги. Князь Ромадановський доставал [в] замку ніяких Кошовцюв.

1660 под Чудновом татаре Шеремета в полон взяли і войсько московскоє розбили. 1661 нас [...]*

А гетман Богдан Хмелницький з своїми козаками татарского хана в полон взял і [*допис на зчищеному тексті:* ко цару Алексію Михайловичу с полону і Шереметова з ханом представил, а ханскую орду на главу стребил до конца, в добичь скота, бидла і всего доволно получи[л].

1663 гетман Богдан Хмелницький помер. Тогди ж порядком козацьким наставлен Іван Бруховецький гетманом. Того ж года Казимир, крол[ь] Полский [*додано згодом:* по согласію з гетманом Бруховецьким попусти єму Гетманщину воєват[ь], воєвал Задніпре аж до Глухова, а спод Глухова ледво з малости сам втек в Полщу, от тих же козаков Задніпранських [*додано згодом:* с под Глухова [шел?] в Полщу чрез Литву на Сорокошичі].

1668. А гетмана Бородавку** [за то] под Гадячим козаки поліннєм вбили. Козацьким порядком тогда ж наставлен гетманом Іван Самойлович і укріплен писмами старшинскими і всіми козацькими руками.

1670, мая, родись в Москві царевичь Петр Алексієвич.

1672 Каменец Подолский турки у ляхов взяли.

1677 сили турецкіє і хан з ордою по Чигирин ходили, да не взяли.

1678 сили турецкіє і хан з ордою Чигирин взяли.

1681, августа 9, пред світом, великоє трясеніє землі било.

1682 в Москві стрелці встали били на царство.

1684 поход бил под Крим.

1687 московскоє і козацкоє войско і гетман Самойлович под Перекоп ходили. Тогда ж взято гетмана Самойловича і Палія в Сибір. А вернувшись с-под Перекопа все войско московскоє і козацкоє на Коломак, і там наставили гетманом Івана Мазепу. А тот бил Мазепа полской породи [*додано згодом:* писарем єнералним при гетману Самуйловичу].

1690, августа 5, сарана ішла колодою.

Сего ж року, 1690, сєде на престолі російском Петр Алексієвич... [*додано:* єще младу сущу].

1695 цар Петр Алексієвич с козаками взяли город турецкий Кизикермен.

1698 цар Петр Алексієвич з козаками взяли город турецкий над рікою Доном Озов.

Сего ж года, 1698, по Задніпру к Московщині, в Гетманщині не било врожай на всяк хліб [*додано:* сиріч голодний год].

1699, за кроля Августа, турки с Камянця виступили [*додано:* Сего ж года, мая[...]*** взят на княжені[є] Александер Румянцов].

---

* Не дописано в тексті.

** Правильно: Брюховецького.

*** Далі слово закреслено.

1701 з російским царем под Череною Мизою з Шведом баталія била і порізи єго в конец. Тогда ж взято государем шведских 2 городи, Алістр і Солгошинбурх.
1703 взятіє государем 2 шведскіє города Ямбурх і Капорію. Да сего ж года зачатіє било Санк Пітербурха.
1706 в Ніжині городі зачатіє монастир Свято Благовіщенский місяця марта 25, на Світлой неділі Воскресенія Христова во понеділник.
1708 государ цар Петр Алексієвич розбил войско шведскоє, генерала Левенгоуста в полон взял.
1709, іюня 27, милостією Божією государ цар Петр Алексієвич в Гетманщині, под городом Полтавою, все войско шведскоє розбил до конца [*дописано:* старателством Паліевим, который бил ■ силки], а гетман Мазепа і крол[ь] шведский сами в Туретщину, ■ город Бендери, ушли. Тогда сам государ іс козаками волними голосами наставлен гетманом Іван Скоропатський.
Сего ж года, августа 5, велика сарана ішла.
1710 государ цар Петьрь Алексієвич взял Ригу.
1711 государ цар Петрь за Прутом з турками баталію міл. Того ж года зачалась моровая язва чрез три года.
1718, апріля 22, о полночі, великий Печерский монастир Киевский вигоріл.
Того ж года Київский Подол вигоріл о півдні, апріля 30.
Того ж года, мая 10, на Николая, вночі, всі пашні на нивах мороз поморозил на прах, что і голод бил, і велику овощь. [*Дописано:* Року 1718, в Фомину неділю, помер полковник Лук'ян Жураковський. Сего ж года настал полковником Петр Толстой].
1720 цар Петр Алексієвич, московскоє войско і козацкоє, ходили ■ Дербен, во Персію.
1721 гетман Іван Скоропатський помер, а намісто єго во Гетманщині, во Глухові, встроєна Колегія била [...]*
1721 все войско малоросійскоє, бунчуковиє, полковники і козаки, ходили на Коломак.
1722 всіх бунчукових вислано ■ Сулак.
1724, мая 7, цару Петру Алексієвичу коронація била і названо уже імператором. Того ж года Петру імператору крол[ь] шведский дал вічний пакт мира. Того ж года перестали називат[ь] четвеpопрестолних, да противку того святійший Синод, також і правительствующий Сингкліт.
1725 первий імператор Петр Алексієвич помер, а вмісто перваго імператора жена єго Єкатерина Алексієвна коронованна. [*Дописано:* Сего ж года пред світом з небес великая всіх звізда з небес прудко впала на землю].
1727 імператрица Єкатерина померла. Тогда ж імператором коронован Петр Алексієвич, внук Петра імператора Алексієвича, син Алексія Петровича. До того ж года, октября 1, наставлен гетманом Даниїл Апостол, полковник Миргородский.
[*На полі:* 1727 настал полковником в Ніжині Іван Хрущов].

* Далі рядки зачищено.

1729, февраля 17, на масляной неділі, на небі з вечера аж до світа барзо кривавая дорога стояла чрез всю ноць.

Того ж года фторий імператор з воспи помер Петр Алексієвич.

1730, генваря 19, зйшла на Російский престол Анна Івановна, дочер Івана Алексієвича, брата родного старшого первого імператора Петра Алексієвича, Курляндская кролевая, і царствовала.

1731, генваря архієрей греческий іменем Даміян положен в церкві свято Благовіщенія, по правом боку. Привезен з Борзни мертва.

1733, мая 27, російскоє і козацкоє войско в Полщу ходили наставлят[ь] кроля Августа Фідрика, а вийшло все войско с Полщі 1735.

1734 гетман Данило Апостол помер в Глухові от великой болізни.

1735 імператрица Анна Івановна приняла по прежнему до ласки Іванця, кошового, со всіми кошовими січовими козаками.

1736 російскоє і козацкоє і Запорожці взяли Перекоп і ввесь Крим. В тоє же врем'я російскоє і донскоє войско взяли город Озов над рікою Доном в турков. Да того ж года, октяря 1, Краснощок з войском своїм донским, да Дундук Калмицький з своїм войском калмицким всю землю Кубанскую взяли, совсім сплюндрували, много ясиру в полон взяли і множество скота і бидла себі в добич получили.

1737, апріля 1-х чисел аж до іюня, по всей Малой Росії воли брали под армію в поход до турка. [*На полі:* 1737 родись Марта януарія 28.] Того ж года, іюня 29 і 30, милостію Божією взяли город турецкий Очаков; тогда ж турецкого войска под Очаковим вбито на пляцу 14 000, а в полон взято 6000, а в тот час взято турецкого фелтмаршала сераскира бея Ага-баша і причних пашей і візирей 76, а арнаутов, шпигов, бошняков і яничар 3174, а служителей 200, женски полу і дітей 12 000, а по репорту генерала Бахметова, от неприятелской сторони воїнских людей погребено 17 000, кроми того, что в морі потонули і от порохового подорванія побитоє безчисленноє множество.

1738, апріля с первих чисел аж до іюня по всей Малой Росії воли брали под армію.

Того ж года, мая 31, в середу, о полдні, землі трясеніє било. Да сего ж года первая армія, фелтмаршал Мініх до ріки Дністра пришол, оттол[ь] назад во Малу Росію вступил со всею армією. Сего ж года фелтмаршал фон Лесій іюня 30 в другий раз Перекоп взял; тогда взято в полон турков болшей двох тисящ, а в погребах і в других містах многоє множества побито; артилерії, мортир, пушек, мідних осмидесят получили в добичі.

Да сего ж года явился самозванец Іван Міницький, назвал себе царевичем Алексієм Петровичем, в полку Переяславском, сотні Басанской, в селі Ярославцях, і за то єго сказнено, живого на кол желізний зсиділи і с ним же того ж села Ярославець попа і атомана і других смерті предано.

1739, апріля с первих чисел аж до іюня третичним [разом] по всей Малой Росії воли брали под армію в поход до турка.

Сего ж года, мая 18, звечора против неділі, половина неба барзо світило і звіздно на полноч, а половина неба на полудень барзо вел[ь]ми темноє до самого предсвіта. Знат[ь] то противко того: ко-

торие тамошние цариградские купці, на тот час будучие, приехалши во Малую Росію, повідали, что против такого числа в Цариграді било мало не трое суток по всей області Цариградской [...]*. Да сего ж года, іюля от 10-го до 20-го числа, Божією милостію взято войском государевим, там же козаки і донці, турецкий город Хотин і много собі всяческо получили.

1740 здалися ввесь турок до змирення его імператорского величеству Анні Івановні.

Тогда в поселство ішол турецкий посел к ея величеству Анні Івановні сераскер кел Ага-баша от трет[ь] бунчуков. Тако ж і до турка ходил от ея величества Ан[н]и Івановни князь Алексій Румянцов. Да сего ж года, декабрі, Анна Івановна преставилась, а вмісто еї коронован** на імперію племінник ея, принцеси Анни Меклебурської Антона Браушврина Мюнебурскаго принца Іоана Антоновича во царство м[ісяц]ця декабря, літа полтора ниму от рода било, [*додано:* а царствовал м[ісяц]цей п'ять і неділь три].

1741, м[ісяц]ця [...]*** ея імператорское величество первого імператора Петра Алексієвича з імператриці Екатерини, жени его, родная дочер Єлізавет Петровна на імперію Російскую, престол отца своего сийшла і коронованна. А сего, котрий бий сийшол на російский престол, в силку задасть Іоана Антоновича со отцем, матіриєю его, Антоні Браутшверині Мюнебурского, на вічное житіє, бо они хотіли то ж вчинить Єлисавет Петровні, на Бог не повели[л].

[*На полі:* 1741 родись Яков октября 9].

1743, іюня [...]**** обновился в Києві митрополит Рафаіл Заборовський. Сего ж года, апріля 18 і 19, против святого великомученика Георгія, великий сніг ішол, цілие сутки лежал.

1744, генваря 11, против середи, звечора явилась звізда великая і дивная, аки би мітла; от еї вгору пройсходили барзо великое промено, і так прудко заходила, токмо разві за два часи. І так била до февраля 11. В тому же февралі, 15 і 16 рано, за един час пред восходом сонця виходила такая ж подобієм, тако ж і вгору промені велиї. Сего ж года, августа, его величество наслідник его імператорского величества Єлисавет Петровни їхал Петр Феодорович, вослід же августа ж сего ея імператорское величество Єлисавет Петровна їхала в Київ. А с Києва їхал наслідник его височества 16 сентября, а ея імператорское величество Єлисавет Петровна сего же сентября 17 їхала чрез Ніжин.

1745 п. февраля... Ніжинского монастира свято благовіщенского архимандрит тоеї ж с[вя]той обителі іменем Модест Вилецький, забив Божий страх, остав[ил] с[вя]тую обитель і шол з монастира безвістно з мужною женою. [*На полі:* 1745 в Ніжині наста[л] пол[ковник] Семен Кочубей.]

1748, февраля 19, на с[вя]того апостола Архипа, пред восходом сонца, от полуденной сторони да на полноч грозная і болшая хмара з

* Тут у тексті пропуск.

** Це слово закреслено.

*** Пропуск у тексті.

**** Пропуск у тексті.

вітром студеним, молнія і гром страшен зіло на мног час.

Сего ж года, августа 5, в Малуросію сарана ішла і много хліба поїла, також аж до 1750 бил голод на хліб і на всяческо. Сего ж года всемилостивішая государиня Єлисавет Петровна указом повеліла всім концистентам виступить з Гетьманщини, фуражі і провіянта на них не собират[и] і не дават[и] на три годи.

1750, февраля, для публікації грамоти в Глухові всі малоросійские і бунчуковиє збирались презводить гетьманом Кирила Григорієвича Розумовського [*На полі:* 1750 родись Димитрій ноября 15].

1751, іюнія, тако ж всі полки малоросійские і бунчуковиє і низовиє козаки збирались в Глухові для встрічи гетмана Кирила Григорієвича Розумовського.

1754, сентября 14, город Ніжин зачался великим пожаром, в ден[ь] часа 5, в укончился нощі часа 4; святих обитилей с болшими колоколами погоріли Успеніє Богоматері, Козма-Дам'ян, Василія, Николая, Варвара, Тройца, греческиє: Михаіла і всіх святих, і по всему околичних, за Новом місту і поза городом, вездє аж до ноября м[ся]ця, тако скончася. [*На полях:* 1754 в Ніжині полковник Петр Іванович Розумовський; 1754 зачался Іоан Богослов муроватися. Зачатіє з прусом у їх землю.]

[1755. Б[о]жію милостію государиня Єлисавет Петровна пожалувала грамотою всю Малую Росію от всяких зборов, какіє билі, і всяким промислом хто похотя, кромі правіянта, і фуража не єдних концістентов шести тисящь, да гарнізон Глуховский. [Баталія в Прусії з нашим войском].

Сего ж года безмірная суша була: не токмо по ріках, але і по источниках не било води, тоєст во кладязях. [*На полі:* 1755 родись Агафія февраля 5.]

1757, сентября против 1 числа, вночі часа 3, велик пожар бил в Ніжині по болшом мосту Києвском.

[*додано:* Сего года марта 31, во оставку, принял апшит.]

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ В ОПОВІДЯХ КОЗАКІВ-СУЧАСНИКІВ

У 1883 р. автор перших унікальних за своїм значенням досліджень з історії Задунайської Січі, відомий український етнограф і антрополог Ф. Вовк писав: "Всі історичні свідчення про Задунайську Січ обмежуються, наскільки відомо, лише кількома вказівками на те, що вона постійно являла собою притулок втікачам від кріпацтва та рекрутчини і що російський уряд кілька разів звертався до задунайських запорожців з пропозиціями про повернення. Що ж стосується організації, внутрішнього побуту та історичного життя задунайського українського козацтва протягом останньої чверті минулого і першої чверті сучасного століття, то на все це ми не знаходимо будь-яких вказівок у всій відомій нам історичній літературі"[1].

На жаль, до цього не багато можна додати і в наш час. За більш ніж століття вчені істотно не просунулися у вивченні історії задунайського козацтва. Цілковиту рацію мав відомий історик українського козацтва В. Голобуцький, коли у 1949 р. зазначав: "Література про Задунайську Січ вкрай бідна. Наполегливі зусилля дослідників XIX століття й нашого часу віднайти джерела, що дали б можливість висвітлити цю маловідому сторінку історії запорозького козацтва, увінчалися незначними успіхами"[2].

Справді, брак джерел — головна перешкода для всебічного вивчення історії задунайського козацтва. Доля архіву Задунайської Січі після виходу в Росію в 1828 р. Й. Гладкого з козаками невідома. Він був або знищений, або вилучений турецькою адміністрацією. Принаймні ніяких відомостей про нього ми не маємо. Не виявлені й не вивчені турецькі джерела.

Архіви установ колишньої Російської імперії містять документи з історії Задунайської Січі переважно у зв'язку з їх зовнішньополітичною, військовою і прикордонною діяльністю. Це листування дипломатичних представників Росії в Туреччині, Молдавії, Волощині, донесення військових розвідників, що надсилалися до Бессарабії (до 1807 р.), на Нижній Дунай, в Добруджу, "конфідентів" з цих районів, повідомлення адміністрації при-

---

[1] Див.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь: По местным воспоминаниям и рассказам // Киевская старина.— 1883.— № 1.— С. 28.

[2] Голобуцкий В. А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки.— М., 1949.— Т. 30.— С. 211.

кордонних з Туреччиною губерній тощо. І хоча ці матеріали мають певне значення для вивчення історії задунайського козацтва, не можна не враховувати і їхніх джерелознавчих особливостей. Вони, зокрема, не висвітлюють повно, хронологічно послідовно подій за порівняно тривалий час. Інформація, що міститься в них, однорідна і вибіркова, оскільки відбивала необхідність розкрити чітко визначені завдання переважно тимчасового характеру. За своїм походженням ці документи відображають зовнішній бік подій. Висвітлення різноманітних і побічних деталей для них не показове. Вони не пов'язані з задунайським козацтвом безпосередньо і відображають лише інтереси Російської імперії.

Важливе значення, нарівні з цими матеріалами, мають так звані "біографічні" дані вихідців з Задунайської Січі, що містяться в їхніх оповіданнях, або зізнаннях.

Такого роду джерела неодноразово вже залучалися до вивчення історії задунайських запорожців. Одним з перших використав розповіді козаків Ф. Вовк. Власне всі його праці про Задунайську Січ і українське населення в пониззі Дунаю засновувалися не лише на особистих спостереженнях, а й на оповіданнях мешканців реґіону. Досить згадати яскраву фіґуру одного з головних інформаторів Ф. Вовка — Ананія Коломийця[3]*. Використовував у своїх працях з історії Задунайської Січі оповідання козаків-вихідців О. Рябінін-Скляревський*[4]*. Основними джерелами згаданого дослідження Ф. Голобуцького про соціальні відносини серед задунайського козацтва були саме розповіді запорожців. Важливу роль вони відігравали в його працях з історії Нової Січі та Чорноморського козацтва*[5]*. Втім, таких документів поки що не виявлено.*

Вивчення "біографічних" джерел дає підстави говорити, перш за все, про масовий характер таких документів, оскільки їх виникнення пов'язане з пересуванням сотень людей. За часом вони охоплюють увесь період існування Задунайської Січі, а навіть виходять за межі 1828 р. Адже повернення колишніх задунайських запорожців до Росії припадає й на 30—40-ві роки XIX ст.

Інформація, що зосереджена в оповіданнях козаків, різноманітна, нерідко деталізована, пов'язана з загальнополітичними подіями в реґіоні, з усім, що становить зміст людського життя. У них трапляються такі відомості про Задунайську Січ, яких у джерелах іншого походження майже немає.

Зрозуміло, що кожне, окремо взяте джерело біографічного характеру містить суто конкретні, приватні й суб'єктивні дані. Однак, об'єднані в своїй масі та зіставлені з іншими категоріями джерел, вони втрачають

---

[3] Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина.— 1883.— № 1, 2, 4; Лупулеску. Русские колонии в Добрудже // Там же.— 1889.— № 1, 2, 3; Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів, 1899.— Т. 1.

[4] Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Наукові записки УАН.— К., 1928.— Т. 27; його ж. З життя Задунайської Січі // Україна.— 1929.— № 5—6.

[5] Голобуцкий В. А. О социальных отношениях...; его же. Черноморское козачество.— К., 1956; його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775.— К., 1961.

властиву їм суб'єктивність і дають можливість відтворити [redacted] певній мірі життя [redacted] Задунайській Січі.

Розповіді задунайських запорожців містять такі відомості.

1. Прізвище, ім'я, час народження, сімейне становище, грамотність, віросповідання, місце народження, дані про батьків, нерідко — відомості про стан або соціальне становище, час виходу за кордон, іноді — місце переходу і причини, що до цього спонукали.

2. Місце перебування за кордоном в Задунайській Січі, господарські заняття, соціальні та економічні відносини, у які вступали, нерідко — політичне і правове становище.

3. Причини, час, обставини повернення до Росії.

Слід, однак, зауважити, що різні особи, яких опитували або допитували, з низки суб'єктивних причин (острах перед можливістю бути поверненим поміщикові, побоювання бути відданим під військовий суд тощо) давали різні за своєю правдивістю відомості. Нерідко приховувалося прізвище, місце народження, стан, причини виходу за кордон. Якщо виникали сумніви, відповідні органи перевіряли зголошені дані.

Втім, переважна більшість вихідців із Задунайської Січі в Росію не приховувала таких відомостей. Царська адміністрація, стимулюючи повернення задунайських запорожців, майже не звертала уваги на їхнє минуле. Юридично це закріплювалося [redacted] маніфестах про амністію, що їх періодично видавали. У них втікачам оголошувалося "прощение", вони діставали можливість обирати місця проживання і рід занять[6]*.*

Біографічні матеріали вимагають дещо іншої методики аналізу, ніж документи адміністративних, військових, зовнішньополітичних установ. Якщо останні містили сучасну від часу виникнення документа інформацію, то біографічні матеріали відбивають як сучасні події, так і події багатолітньої давности. Отже, вони вимагають вивчення наявної в них інформації і у зв'язку з сучасними подіями, і [redacted] ретроспекції.

Все зазначене дає підстави вважати, що оповідання задунайських запорожців — досить доброякісна основа для вивчення історії Задунайської Січі[7]*.*

Наведені документи подаємо мовою оригіналу із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Пунктуацію наближено до норм сучасного правопису.

Анатолій БАЧИНСЬКИЙ

[6] Дружинина Е. И. Северное Причерноморье. 1775—1800.— М., 1959.— С. 64—68.

[7] Бачинський А. Д. Біографічні матеріали — джерело для вивчення історії народної колонізації Придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст.// Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.

ДОДАТОК

№ 1

[1824 года мая 29] дня в присутствии одесской градской полиции прибывшие из-за Дуная на рыбальческих баркасах и лодке запорожец Гаврила Запорожан с женою Мариею и дочерью вдовою Прасковиею и прочие нижепоименованные, всего 10 человек, о роде жизни спрашиваемы и показали:*

1. Гаврила Запорожан. Отроду мне 65 лет, веры православной и оную исполняю. Родился я в бывшем Запорожье над Днепром в Таврической губернии от отца Григория, бывшего запорожца, а матери Евдокии, там умерших. Оставшись по смерти их в малолетстве и жил до совершенного возраста, по достижении коего женился на девице Марии, дочери одного запорожца, с коею имел пять детей. Но из них осталась одна только дочь Прасковья в живых, прочие померли. И когда черноморцы проходили через те места к Очакову[1], то я оставя жену с детьми в прописанном месте, пошел с ними и проходил все те места, которые покорены тогда под Российскую державу[2]. После чего при возвращении черноморцев на Кубань возвратился я к жене и, поживя там года два, взял ее с детьми и переселился в Тирасполь, где, четыре года поживши[3], ее оставил, а сам пошел за Днестр. И там проработавши на соляных озерах[4] с месяц, услышал, что за Дунаем хорошо жить, возвратился и забрав жену с детьми, отправился через Молдавию за Дунай, чему будет лет 10. И там занимался у старожилых хозяев хлебопашеством покойно до случившегося с турками возмущения[5], после каковового сделалось там весьма худо: на хлеб урожая нет, купить негде да и не за что. Сверх того турецкий паша прислал бумагу, чтобы все казаки приготовились к отправлению на Белое море против греков и когда все казаки пойдут, турки всех оставшихся вывешают и вырежут[6]. И та самая опасность заставила меня согласиться с товарищами моими и бежать на общем нашем баркасе в ночное время, ибо если бы кто днем сие сделал, то неминуемо был бы пойман и на другой день своими же христианами повешен. На таковой побег многие склонны, но опасаются вышеписанного, однако надеюсь, что много таким способом уйдут, как мы[7]. Когда бежали мы ночным временем в Дунай и вышедши из оного в открытое море, прибыли через двое суток к Одесскому порту по случаю попутного ветра. Где выдержали 16 дней карантинный термин и на 17-й присланы при отношении карантинной конторы в здешнюю градскую полицию для дальнейшего распоряжения, а баркас наш остался в карантине. Я желаю навсегда остаться в России и согласен присягнуть на верность подданства.

2. Жена Гаврилы Запорожана Марья. Показания мужа во всем утверждаю и на все согласна. Добавлю при том, что дочь наша имела

* У тексті залишилося місце для проставлення дати. Дату проставлено на підставі виданих запорожцям карантинних свідоцтв (ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 138 (1824 р.), арк. 13).

мужа, которого турки в прошедший великий пост[8], пошедшего на заработки, убили.

3. Данило Солтан. Отроду мне 27 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился турецкого владения в Старой Килие[9] от отца Филиппа, бывшего запорожца, а матери Ульяны, уже умерших три года назад. Когда мать моя умерла, пошел я в Дунавец[10] и, приставши к запорожцам, занимался с прочими рыбною ловлею. А когда объявлено нам, что мы должны поступить на службу и отправиться на Белое море сражаться с греками, что запрещает наша религия, согласился с Гаврилом Запорожаном бежать в Россию на общем баркасе. Теперь желаю остаться навсегда в России и присягнуть на верность подданства.

4. Андрей Шпак. Отроду мне 19 лет, холост, неграмотен, веры православной, но не исполнял тем, что никогда у исповеди и причастия святых тайн не бывал. Родился турецкого владения в селении Рая[11] от отца Ивана, бывшего запорожца, который от полученных ран с греками[12] помер, а матери Иванны, также давно умершей. Занимался я рыбною ловлею в Дунае, а когда объявлено нам, чтоб мы приготовлялись отправляться на Белое море против греков, то по совету некоторых людей и даже приглашению Гаврила Запорожана, коего показания во всем утверждаю, бежал на общем нашем баркасе и желаю остаться навсегда в России и присягнуть на верность подданства.

5. Александр Чакан. Отроду мне 28 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения Яссах[13] от отца Григория, бывшего запорожца, а матери Татьяны, уже умерших, которые назад тому более 15 лет перешли за Дунай. Занимались хлебопашеством, а я рыбною ловлею в Дунае спокойно до случившегося турецкого возмущения, после какового сделалось там весьма худо. Турки начали многих христиан по скрытым местам убивать, а при том паша прислал бумагу, чтобы собрать всех запорожцев и отправить на Белое море против греков, каковых уже собрано много. Мы, узнавши о сем, согласились и бежали на общей нашей лодке в открытое море и прибыли через пять суток к Одесскому порту. К каковому побегу многие склонны, даже сам, как слышно, кошевой, только опасаются быть пойманными и повешенными, как уже и до нашего побега повешено по общему приговору старых запорожцев восемь человек. А при том если кошевой бежит, то турки начнут истреблять всех запорожцев, какие только где есть. По прибытии нашем к Одесскому порту и по выдержании карантинного термина 15 дней выпущены при отношении карантинной конторы и представлены в сию полицию. Лодка же наша осталась в карантине. Я желаю навсегда отставаться в России и присягнуть на верность подданства.

6. Василий Чакай. Отроду мне 25 лет, холост, неграмотен, веры православной, однако оной не исполнял тем, что уже годов шесть не был у исповеди и причастия святых тайн. Родился я турецкого владения в Сечи Дунавцах от отца Григория, бывшего запорожца, уже умершего, а матери Ирины, еще живой. Занимался я там рыбною ловлею до воспоследовавшего между греками и турками возмущения, после какового сделалось нам все худо и я принужден, оставя там мать, бежать в Россию по изъясненным в показаях Александра Чакана причинам. Коего пока-

зания во всем утверждаю и желаю теперь навсегда остаться в России и присягнуть на верность подданства.

7. Филипп Кравченко. Отроду мне 22 года, холост, неграмотен, веры православной, однако оной не исполнял тем, что лет десять не был у исповеди и причастия святых тайн, по случаю нахождения моего в плавнях. Родился я турецкого владения в селении Рая от отца, бывшего запорожца, имени коего не знаю, а матери Марии. Занимался всегда рыбною ловлею до воспоследования с греками турецкого возмущения покойно, после какового турки начали делать нам притеснения, изъясненные в показаниях Александра Чакана, каковые во всем утверждаю. Я желаю теперь навсегда остаться в России и присягнуть на верность подданства.

8. Иосиф Волощук. Отроду мне 30 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в местечке Фальчи[14] от отца Ивана, а матери Евдокии, уже умерших. Родители мои в Фальче хлебопашествовали, по смерти коих я находился у разных людей в услужении. А в 1812 году погнал вместе с хозяином овцы за Дунай, по продаже коих хозяин мой возвратился на место жительства своего, а я остался с запорожцами и занимался там рыбными ловлями до воспоследовавшего турецкого возмущения. Наконец бежал по изъясненным в показании Александра Чакана причинам и желаю остаться навсегда в России и присягнуть на верность подданства.

9. Алексей Самар. Отроду мне 32 года, холост, неграмотен, веры православной и оную прежде исполнял, а года три у исповеди и причастия святых тайн не был по случаю нахождения моего в камышах. Родился я в Черномории от отца Григория, бывшего черноморца, а матери имени не знаю. Более 20 лет отец мой зашел со мной за Дунай, где помер. Я занимался рыбною ловлею до воспоследовавшего турецкого возмущения, после коего бежал на лодке и желаю остаться навсегда в России и присягнуть на верность подданства.

По сему показанию вместо вышеписанных запорожцев неграмотных по их рукоданной просьбе подписал канцелярист Григорий Гладун. При снятии показаний присутствовал пристав Неженец.

ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 138 (1824 р.), арк. 15—18. Оригінал.

№ 2

1824 года 29 мая в присутствии одесской градской полиции прибывшие к Одесскому порту семь человек некрасовцев[15] и девятнадцать человек запорожцев о роде жизни спрашиваемы и показали:

...Запорожцы

1. Никифор Помощенко. Отроду мне 32 года, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю, у исповеди и причастия святых таинств ежегодно бываю. Родился я не знаю где от отца Андрея Помощенко, а матери Ефросиньи, которых я вовсе не знаю, потому что отец мой в

сущем малолетстве завез меня в Турцию в монастырь Успенья Святой Богородицы между селением Сомовым[16] и городом Тульчею состоящем, где назад тому шесть лет и умер. По смерти коего запорожцы, живущие близь реки Дунавец, взяли меня к себе, и я с ними занимался до самого побега рыбною ловлею. В России остаться навсегда желаю и на верность подданства присягнуть.

2. Иван Головко. Отроду мне 25 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю, у исповеди и причастия святых тайн бывал иногда ежегодно, а иногда через год, когда бывал на рыбных ловлях. Родился я турецкого владения в селении Монастырище от отца Ивана Головка, молдаванина, зашедщего туда не знаю откудова, по причине моего тогда малолетства, а матери вовсе не знаю, как звали. По смерти коих, оставшись сиротою, выкормлен благодетельными людьми и с самых малых лет находился с запорожцами в плавнях на рыбной ловле. А ныне, избрав удобный случай, бежал оттуда в Россию с прочими, желая в оной навсегда остаться и прибегнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписуюсь.

3. Захар Диброва. Отроду мне 25 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю, у исповеди и причастия святых тайн лет пять уже не был. Родился в турецком владении в Запорожской Сечи Дунавцах от отца запорожца Василия Дибровы, а матери Василисы, уже умерших. По смерти коих всегда находился на рыбных ловлях в Дунае, а ныне по приглашению прочих бежал оттуда в Россию, желая навсегда в оной остаться и присягнуть на верность подданства. Что справедливо показал, в том и подписался.

4. Иван Кучеренко. Отроду мне 35 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю, у исповеди и причастия святых тайн ежегодно бываю, а сего года по случаю нахождения моего на Дунае у таковой не был. Родился турецкого владения в селении Катерлезе[17] от отца Афанасия Кучеренко, запорожца, а матери Екатерины, уже умерших. По смерти коих находился всегда на рыбных ловлях в Дунае. Ныне бежал оттуда в Россию, желая в оной навсегда остаться и присягнуть на верность подданства. Что справедливо показал, в том и подписываюсь.

5. Иван Данчук. Отроду мне 40 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в селении Туркой[18] от отца Петра Данчука, тамошнего запорожца, а матери Анны, по смерти коих занимался рыбною ловлею в Дунае. А ныне бежал оттуда в Россию, желая в оной навсегда остаться и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

6. Петр Савченко. Отроду мне 60 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в местечке Торговице[19] от отца Саввы Савченка, бывшего запорожца, а матери Матроны, по смерти коих находился в услужении у разных лиц, в потом занимался рыбною ловлею в Дунае. А ныне бежал оттуда в Россию, желая навсегда в оной остаться и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

7. Максим Морозов. Отроду мне 23 года, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился турецкого владения в местечке Фальчи от отца молдаванина Федора Морозова, а матери Елены. По смерти коих пристал к запорожцам и пошел с ними за Дунай, где за-

нимался рыбною ловлею. А ныне бежал оттуда в Россию с прочими, желая в оной навсегда остаться и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

8. Лаврентий Ковальчук. Отроду мне 30 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в местечке Каралашах[20] от отца Семена Ковальчука, бывшего запорожца, а матери Агафии, уже умерших. Занимался рыбною ловлею в Дунае с запорожцами, а ныне бежал с ними, желая навсегда остаться в России и присягнуть на подданство. Что справедливо показал, в том и подписываюсь.

9. Николай Вернигора. Отроду мне 24 года, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в городе Ядерне[21] от отца Алексея Вернигора, а матери Феодории, оставшихся в Ядерне живыми. Коих я оставил по преследовании турков за сокрытие пары пистолетов в противность повеления турецкого правительства[22] и прибыл к Дунаю, где занимался рыбною ловлею с запорожцами. С коими по приглашению оттуда бежал в Россию, желая оставаться в оной и присягнуть на подданство. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

10. Филипп Горбенко. Лет мне 30, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в местечке Баби[23] от отца Василия Горбенко, бывшего запорожца, а матери Марии, уже умерших. Занимался рыбною ловлею в Дунае с прочими запорожцами и совместно бежал оттуда в Россию, желая в оной навсегда остаться и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

11. Степан Чумак. Лет мне 35, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился турецкого владения в селении Катерлезе от отца Ивана Чумака, бывшего запорожца, а матери имени не знаю. Занимался рыбною ловлею в Дунае и бежал оттуда в Россию с прочими товарищами, желая навсегда остаться в России и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

12. Петр Чернега. Лет мне 30, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в селении Катерлезе от отца Федора, бывшего запорожца, а матери Анны. Занимался рыбною ловлею в Дунае и бежал оттуда с прочими товарищами, желая навсегда остаться в России и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

13. Иван Поличенко. Отроду мне 42 года, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я Турецкой империи в селении Рая от отца Моисея, бывшего запорожца, а матери Пелагеи. Занимался рыбною ловлею в Дунае и оттуда бежал с прочими товарищами, желая навсегда остаться в России и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

14. Григорий Кравченко. Отроду мне 23 года, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в городе Силистрии[24] от отца Василия Кравченко, бывшего запорожца, а матери Анны. Занимался рыбною ловлею в Дунае и бежал оттуда в Россию с прочими, желая в оной остаться навсегда и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписываюсь.

15. Игнат Литвин. Лет мне 40, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился турецкого владения [redacted] селении Бештеп[25] от отца Егора Литвина, бывшего запорожца, а матери Матрены. Занимался рыбною ловлею [redacted] Дунае и оттуда бежал с прочими товарищами [redacted] Россию, желая [redacted] оной навсегда остаться и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, [redacted] том и подписываюсь.

16. Григорий Токан. Отроду мне 35 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения [redacted] селении Сарнусах[26] от отца Василия Токана, оставшегося в Сечи, а матери Софии. Занимался рыбною ловлею [redacted] Дунае и оттуда бежал [redacted] Россию с прочими товарищами, желая навсегда остаться в оной и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, [redacted] том и подписался.

17. Алексей Глагольев. Отроду мне 28 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения [redacted] селении Дунавец от отца Николая, бывшего запорожца, а матери Анны, по смерти коих, оставшись в малолетстве, перекрещен в православную веру из часовенного исповедания[27]. И находился в Сечи при курене до совершенного возраста и, достигши такового, занимался рыбною ловлею в Дунае. И бежал оттуда в Россию с прочими товарищами, желая навсегда остаться в оной и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, [redacted] том и подписался.

18. Савва Кучеренко. Отроду мне 30 лет, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился я турецкого владения в местечке Баби от отца Григория Кучеренко, бывшего запорожца, а матери Веры. Занимался рыбною ловлею в Дунае и бежал оттуда в Россию с прочими товарищами, желая навсегда в оной остаться и присягнуть на верность подданства. Что правильно показал, [redacted] том и подписался.

19. Василий Чумак. Лет мне 35, холост, неграмотен, веры православной и оную исполняю. Родился турецкого владения [redacted] селении Катерлез от отца Анисима, бывшего запорожца, а матери Татьяны. Занимался рыбною ловлею в Дунае и бежал оттуда в Россию с прочими товарищами, желая в оной навсегда остаться и присягнуть на верность подданства. Что показал справедливо, в том и подписался.

Общее показание запорожцев девятнадцати человек вышепоименованных:

Что они все, как не имеющие жен и семейств и бездомовны, состоят причисленными к Сечи на Дунавце. Кошевой избирается непосредственно из самих запорожцев, и во время их побега находился кошевым Семен Мороз[28]. В мирное время турецкое правительство выдает жалование на курень по 200 левов и отпущает провианта 1200 ок[29], а когда бывают в походе, тогда на каждого человека выдается жалование по 6 левов на месяц и по три литры на день провианта с пропорциею говядины. Сечь и курени состоят [redacted] управлении кошевого и куренных отаманов и турецкое правительство не мешается не только к запорожцам, но и к принадлежащим селениям, в коих живут с семействами запорожцы. Но если случится кому отлучиться по городам и селениям турецким на заработки, то нередко подвергаются от турок притиснениям и бывают лишаемы жизни.

С прошлого года буджацкие казаки, [redacted] Бессарабии находящиеся[30], тайно посылают [redacted] курени запорожские письма, перезывая запорожцев

в Бессарабию и для таковых выходцев обещана земля и могут жить покойно[31]. По общей в том молве, тайно однако сохраняемой, многие из запорожцев склонны к переходу [redacted] Бессарабию, а потому и мы в числе 19 человек, находясь по рыбным промыслам на устье Дуная, согласились перейти в Россию. По сему на рыбной лодке вышедши в открытое море, по двенадцатисуточном плавании прибыли в Одесский порт и по выдержании 15 дней карантина выпущены [redacted] город. А лодка наша, обще принадлежащая, и два невода остались [redacted] карантине. Что все показали, по истине.

К сему показанию вместо неграмотных 19 человек запорожцев по их рукоданному прошению подписал полиции архивариус Батуринцев. При снятии показаний присутствовал пристав Неженец.

ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 138 (1824 р.), арк. 6—9. Оригінал.

ПРИМІТКИ

1. Чорноморське козацьке військо (Військо вірних козаків, назване так російським урядом [redacted] 1787—1788 рр. [redacted] противагу "невірним" задунайським запорожцям) почало формуватися, у зв'язку з наближенням війни з Туреччиною, з осені 1787 р. Офіційно затверджене указом Катерини II 22 січня 1788 р. Чорноморські козаки в складі російської армії брали участь [redacted] облозі Очакова з червня 1788 р.

2. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. Чорноморське козацьке військо в складі піших і кінних полків і веслової флотилії брало участь у військових діях в Очаківській області, Бессарабії, на Нижньому Дунаї, в Добруджі.

3. В 1782 році Чорноморське козацьке військо було переселене [redacted] Кубань. Від переходу [redacted] Чорноморію відмовилося до 10 відсотків козаків. У 1805 р. [redacted] Херсонській губернії перебувало до чотирьох тисяч чорноморців, що не пішли на Кубань (Голобуцкий В. А. Черноморское казачество.— С. 206; Рябінін-Скляревський О. З життя... Січі.— С. 12).

4. Бессарабські соляні промисли лежали вздовж чорноморських лиманів і озер від Шаболата до Сасика (Кундук). Видобуток солі починався в липні й тривав до жовтня. Звідси сіль вивозили в Південну і Правобережну Україну. Належали промисли турецьким власникам-заїмам (Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: В. 2 ч.— Одесса, 1836.— Ч. 1.— С. 248). На бессарабських соляних промислах, незважаючи на важку працю, збиралося багато втікачів [redacted] Росії. У вересні 1798 р. російський дипломатичний представник в Галаці П. Ренський повідомляв генерального консула в Яссах І. Северіна, що "біля солоних озер і на Суліні, і на Бугазі перебуває чимало російських підданих" (Архив внешней политики России, ф. 69, оп. 1, д. 264, л. 89).

5. Йдеться про піднесення національно-визвольного руху греків у 1821—1829 рр., що завершився здобуттям незалежности Греції. На початку 1821 р. загони грецьких патріотів на чолі з О. Іпсіланті зав'язали бої з турецькими військами [redacted] Нижньому Подунав'ї та Дунайських князівствах, зокрема [redacted] районах, де перебували задунайські запорожці та некрасівці. Незважаючи на поразку, цей виступ дав поштовх до повстання [redacted] самій Греції, що почалося [redacted] березні 1821 р.

6. Біле море — Середземне море. Турецький уряд у боротьбі проти повсталого грецького народу намагався використати задунайських запорожців і козаків-некрасівців. Проте переважна їх більшість відмовлялася воювати проти християн. У відповідь почалися покарання козаків. Намісник Бессарабії І. Інзов, повідомляючи про ці події новоросійського генерал-губернатора О. Ланжерона, 26 травня 1821 р. писав: "Турки примушують некрасівців і запорожців йти проти греків, але оскільки вони не згоджуються, то турки вбивають їх, від чого багато втікає з родинами своїми на наш бік; трупами їх встелені гирла". (Иовва И. Южные декабристы и греческое национально-освободительное движение.— Кишинев, 1963.— С. 34; Оганян Л. Н. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века.— Кишинев, 1974.— С. 52—53).

7. Спроби турецького уряду мобілізувати задунайських запорожців на боротьбу проти повсталих греків і репресії щодо християнського населення викликали, починаючи ■ 1821 р., масові втечі козаків до Росії. Того року, за даними Ф. Вовка, 800 задунайських запорожців на чолі з архимандритом Філаретом на 28 човнах вийшли з-за Дунаю до Одеси. У 1821 р. втік до Росії і герой нарисів Ф. Вовка А. Коломиєць (Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина.— 1883.— № 1.— С. 39; № 2.— С. 273). О. Рябінін-Скляревський, який також вказує цю кількість козаків, які вийшли 1821 р. в Росію, проте зауважує, що далеко не всі з них прибули до Одеси. Найбільше їх — коло 600 чоловік — вийшли до Ізмаїла, 150 — до Рені і 80 — до Одеси (Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ...— С. 118—119). За відомостями, що їх подає справа "Про некрасівців і запорожців, що перейшли з турецьких володінь", з якої вміщено зазначену публікацію, ■ травня 1824 по травень 1828 р. до Росії перейшов 161 запорожець. Вони бажали оселитися: у Бессарабії — 48 осіб, 30 відсотків; ■ Херсонській губернії — 50 осіб, 31 відсоток; у Таврії — 43 особи, 26,7 відсотка; ■ Катеринославській — 18 осіб; 11 відсотків; в інших губерніях України — 2 особи, 1,3 відсотка. Запорожці, зізнання яких публікуємо, вирішили мешкати: Д. Солтан, А. Шпак, О. Чакан, О. Глагольєв, С. Кравченко, В. Чумак — у Херсонській губернії; решта — в Бессарабії, переважно в с. Акмангіт Акерманського повіту (тепер с. Білолісся Татарбунарського р-ну Одеської обл.), де жили усть-дунайські козаки і задунайські запорожці (ДАОО, ф. 1, оп. 190, спр. 138 за 1824 р., арк. 3, 14).

8. У 1824 році великий піст припадав на лютий—березень.

9. Стара Кілія — Кілія-Веке лежить на правому боці Кілійського гирла Дунаю проти Кілії (Нової), районного центру Одеської області. Стара Кілія входить тепер до повіту Тулча в Румунії.

10. Селища Дунавець — Нижній і Верхній Дунавець — лежать на р. Дунавці з правого боку Георгіївського гирла Дунаю. Січ була в с. Верхній Дунавець. Вони входять в повіт Тулча в Румунії. Спроби визначити січові укріплення робили 1990 р. Перша українська задунайська етнографічна експедиція, що її організував Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця (Слободян В. Січ на Дунаї // Літопис "Червоної калини": історико-краєзнавчий часопис.— Львів, 1991.— № 1.— С. 64—68).

11. Селище Рая (Райя) лежало між Дунавцем і Бабадагом і перебувало під юрисдикцією Задунайської Січі. У ньому селилися одружені запорожці. Про поселення задунайських запорожців див.: А. Л. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина.— 1891.— № 11.— С. 298; Бачинський А. Народна колонізація пониззя Дунаю: остання чверть XVIII — початок XIX ст. //УІЖ.— 1964.— № 2; его же. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII — начала XIX ст. // Записки ОАО.— Одесса, 1967.— Т. 2; Кондратович Ф. Задунайская Сеч; Лупулеску. Русские колонии...

12. Османській імперії вдалося кинути частину задунайських запорожців проти повсталих греків. У 1821 р. проти них діяло дві тисячі козаків на чолі з кошовим Никифором Белугою, ■ 1824 р.— 700 козаків під керівництвом кошового Семена Мороза, на початку 1826 р.— понад 400 козаків, і від Січі вимагалося ще 500 чоловік. За деякими відомостями, запорожці брали участь у боях на півночі грецького архипелагу і під Миссолонгою (А. Л. Сведения...— С. 299).

13. Столиця Молдавського князівства.

14. Фальча — Фалчиу, місто на правому березі р. Пруту. Тепер у повіті Васлуй в Румунії.

15. Зізнання некрасівців не публікуються. Некрасівці — донські козаки-старообрядці, учасники повстання 1707—1709 рр. під проводом К. Булавіна. Після поразки повстання пішли із своїм отаманом Гнатом Некрасовим на Кубань. У 40-х і 70-х рр. XVIII ст. переселилися на Нижній Дунай. Між некрасівцями і задунайськими запорожцями за володіння рибними ловами виникали збройні сутички, чим користувалися і деякі турецькі урядовці. Некрасівські козаки служили в турецькій армії (Бачинський А. Некрасовские поселения на нижнем Дунае и в южной Бессарабии ■ XVIII — начале XIX ст. // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1971.— Вып. 7; Кондратович Ф. Задунайская Сечь; Тумилевич Ф. В. Сказки и предания казаков-некрасовцев.— Ростов-на-Дону, 1961).

16. Село Сомова лежить на правому березі Дунаю. Тепер у повіті Тулча ■ Румунії.

17. Катерлез — Эдерлес, одне [illegible] найбільших поселень задунайських запорожців. Із середини 80-х і до середини 90-х рр. XVIII ст. тут розміщувався Задунайський кіш. Лежить на протоці Эдерлес [illegible] лівого боку Георгіївського гирла Дунаю біля його виходу в Чорне море. Тепер у повіті Тулча [illegible] Румунії.

18. Туркой — Туркоае, селище на Старому Дунаї (Дунай-Веке) вище від Менчина. Тепер у повіті Тулча в Румунії.

19. Торговиця — Тирговіште, місто [illegible] р. Яломниці, лівому допливі Дунаю. Тепер повітовий центр Румунії.

20. Каралаш — Келераші, місто на р. Борчу, лівому допливі Дунаю. Тепер у повіті Слободзія [illegible] Румунії.

21. Ядерне — Эдерне, місто [illegible] заході Туреччини, у Східній Фракії [illegible] кордоні з Болгарією.

22. За законами Османської імперії представники всіх релігій, крім мусульман, не мали права носити зброю.

23. Баби — Бабадаг, місто [illegible] Добруджі. Тепер у повіті Тулча в Румунії.

24. Сілістрія — Сілістра, місто на Дунаї [illegible] північно-східній Болгарії.

25. Бештеп — Бештепе, селище на правому боці Георгіївського гирла Дунаю. Тепер у повіті Тулча в Румунії.

26. Сарануси — Саракасуф, селище на правому боці Георгіївського гирла Дунаю. Тепер у повіті Тулча [illegible] Румунії.

27. Часовенне сповідання — згода старообрядства, що визнавала необхідність духовенства і Святих Тайн. Опозиційно ставилася до офіційної православної церкви. Мала свою церковну організацію, центр якої [illegible] 40-х рр. XIX ст. був у Білій Криниці ("Білокриницька ієрархія") [illegible] Буковині, [illegible] околицях Чернівців.

28. Кошовим Семен Мороз був у 1817—1818 і 1824—1826 рр. Під його керівництвом 600 запорожців брали участь у будівництві шлюзів в Константинополі. У 1818—1819 рр. пішов на Святу Гору — [illegible] Афон і далі став архимандритом [illegible] одному з грецьких монастирів. Пізніше повернувся до Січі, брав участь в облозі Миссолонги. Під час повернення він і 600 запорожців загинули на турецькому судні від грецької міни (Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина.— 1883.— № 2.— С. 271—272, 275. А. Л. Сведения...— С. 298).

29. Лев (лей) — грошова одиниця в Дунайських князівствах, що мала поширення в Туреччині. Прирівнювалася до турецького піастра (40 парі, 120 аспр). Складалася з 120 баней. Ока — міра ваги. Дорівнювала 3,127 фунта або 1,291 кг (Мунтян Н. П., Драгнев Д. М. К вопросу о молдавской системе мер // Ученые записки Кишиневского университета.— Кишинев, 1958.— Т. 35: Серия историческая.— С. 127). Ф. Вовк наводить такі дані про ціни в Задунайській Січі на початку XIX ст.: пшеничне борошно 100 ок — 7 левів, кукурудзяне борошно 4 оки — 3 парі; двоє волів [illegible] возом — 70 левів, корова — 30—35 левів, сіряк — 25 левів (Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина.— 1883.— № 4.— С. 754).

30. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було утворене в пониззі Дунаю наприкінці 1806 р. До його складу ввійшло чимало задунайських запорожців. Влітку 1807 р. було розформоване в зв'язку з масовими втечами селян з Поділля і Південної України в "Дунайську Січ". Частина усть-дунайських буджацьких козаків була переселена до Чорноморії, частина осіла в Бессарабії. Царська адміністрація використовувала колишніх усть-дунайських козаків для розкладу Задунайської Січі та повернення задунайських запорожців у Росію. (Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ...— С. 115—119.)

31. Намагаючись заохотити задунайських запорожців переходити до Росії, царський уряд видав кілька маніфестів про їх амністію. Так, указом від 30 серпня 1814 року їм дозволялося обирати собі місце мешкання і занять, надавалася земля [illegible] Бессарабії та на Кубані. У 1817 р. задунайським запорожцям надавалися права і пільги іноземних поселенців (Бачинська О. Усть-дунайські козаки і задунайські запорожці [illegible] Бессарабії. 1812—1828 рр. // Феномен українського козацтва в контексті світової історії і культури.— Херсон, 1992.— С. 32—33).

РОСІЙСЬКІ АРХЕОГРАФІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ 1970-х РОКІВ В УКРАЇНУ І НАСЛІДКИ ЇХНЬОЇ ПРАЦІ

Російські польові археографічні експедиції, про які тут мова, в дечому нагадують археологічні експедиції. Вони займалися розшуками, збиранням, описом та збереженням для пізнішого наукового опрацювання та евентуального опублікування пам'яток письменства. Зібраний експедиціями матеріал — це важливе джерело для дослідів різних питань церковної, соціальної й політичної історії, як також історії мистецтва, літератури, мови, музики тощо. Нерідко цей матеріал вносить нові елементи або важливі корективи й доповнення до сучасного знання й уявлення про окремі культурні явища, історичні події, а навіть цілі історичні епохи.

У Радянському Союзі, починаючи від 1958 р., число установ, які регулярно висилають польові археографічні експедиції ■ різні республіки й краї, значно зросло. Якщо від 1948 до 1958 р. число таких установ збільшилося від 1 до 3, то від 1959 до 1976 р.— аж до 20[1]*. Пропорційно до зросту числа установ зросла також кількість експедицій. Наприклад, вчені тільки одного Московського державного університету від 1966 до 1978 р. зорганізували й вислали ■ терен 28 експедицій, які працювали ■ 19 околицях СРСР*[2]*. Провідне місце між цими науковими закладами займали такі установи: 1) Інститут російської літератури (Пушкинский Дом) Академії наук СРСР, 2) Археографічна комісія Академії наук СРСР, 3) Бібліотека Академії наук СРСР (БАН, Ленінград), 4) Московський державний університет, 5) Ленінградський державний університет, 6) Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (Москва), 7) Державна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград).*

З-поміж вичислених установ Бібліотека АН СРСР вислала в 1971—1975 та 1979 рр. ■ саму Вінницьку область шість експедицій. Починаючи в тому самому 1971 р., Московський університет, за винятком 1977—1979 та 1984 рр., висилав щорічно аж до 1988 р. свої експедиції ■ різні області України. Як виказує таблиця 2 ■ Додатку, загалом ленінградські та московські експедиції ■ 1971—1981 рр. провели розвідувальну та збирацьку роботу ■ тринадцятьох областях України.

---

[1] Див.: Курносов А. А., Черных В. А. Первая Всесоюзная конференция по полевой археографии // Вопросы истории.— 1977.— № 4.— С. [141].

[2] Славяно-русские рукописи XV—XVI веков Научной библиотеки Московского университета: (Поступления 1964—1978 годов).— М., 1981.— С. 4.

Крім поповнення архівних, музейних та бібліотечних фондів і колекцій польові археографічні експедиції виконують — коли мова про територію самої Росії — важливу функцію збереження пам'яток російської культурної спадщини[3]. Треба сказати, що їхня праця високо оцінюється не тільки в наукових колах та серед діячів культури, але — від середини 1950-х рр.— також партійними й урядовими чинниками, які вже перестали обмежувати археографічну діяльність до самого радянського періоду й радянської тематики. Ці державні й партійні чинники почали вбачати в праці археографічних експедицій засіб здійснення загальнодержавних завдань у ділянці збереження культурної спадщини[4]. Це ставлення влади найкраще відображене в прийнятому 29 жовтня 1976 р. Верховною Радою СРСР закону "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", який увійшов в силу 1 березня 1977 р.[5] Коли в Конституції СРСР (стаття 68) загально стверджено, що "турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей — обов'язок громадян СРСР", то новий закон докладно визначує й конкретизує широко закроєні сфери його діяння. Там не трудно знайти постанову для обґрунтування для реєстрації, а навіть реквізиції пам'яток історичної чи культурної вартости, незалежно від того, в чийому посіданні — особистому чи інституційному — вона перебуває[6]. У кожному разі, стаття 68 Конституції СРСР та згаданий закон творили формальну основу для діяльности польових археографічних експедицій БАН та Московського університету в Україні.

Хоч локальна ініціатива й висилання археографічних експедицій в терен науковими й культурними установами областей чи республік не була заборонена, як про це свідчать щорічні експедиції Львівської картинної ґалереї та Закарпатського краєзнавчого музею, про що ще буде мова пізніше, то це не міняє того факту, що широко закроєна, систематична й інтенсивна праця в ділянці археографії, зокрема ж польової археографії, провадилася з Ленінграда й Москви. Власне, характерним для діяльности археографічних експедицій в 1970-х рр. є те, що їхня підготовка, характер опрацювання та методологія, як також координація праці експедицій, сконцентровані були в Москві й Ленінграді.

На створену постановою Президії Академії наук СРСР від 13 квітня 1956 р. Археографічну комісію при відділенні історії АН СРСР, яку тоді очолив М. Тихомиров, покладено обов'язок укладання правил видання історичних документів, нормування транскрипції імен, складання каталогів і ведення евіденції окремих рукописних матеріалів і колекцій та — пізніше — планування й координування розшуків та збирання джерел[7]. Проте публікацією джерел більше займалися інститути історії, слов'янознавства, сходознавства та інші установи АН СРСР. Як відомо, Академія наук СРСР від 1963 р. стала центром не тільки координації, але й планування та

---

[3] В останніх десятиліттях основним джерелом рукописів і стародруків є археографічні експедиції. Див.: Амосов А. А., Бубнов Н. Ю. Новые поступления в Отдел рукописей Библиотеки АН СССР в 1955—1976 гг.// Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги.— Л., 1978.— С. 317.

[4] Предмет большого патриотического внимания // Коммунист.— 1978.— № 11.— С. [53]—66.

[5] Текст вперше опубліковано: Правда.— 1976.— № 305 (31 окт.).

[6] Див. хоч би статті 5, 12 і 27 названого закону.

[7] Бем Ю. О. Деятельность Археографической комиссии при Отделении исторических наук АН СССР // Археографический ежегодник за 1957 год.— С. 481—482.

унапрямлювання наукової роботи також академій наук всіх республік Радянського Союзу, перетворюючи останні фактично у філії Академії наук СРСР. Відповідно до цього, в 1968 р. на засіданні бюро Відділення історії АН СРСР межі повновластей і обов'язків Археографічної комісії ще більше поширено: "На Археографічну комісію як на наукову раду покладено обов'язки: аналізу сучасного стану робіт у ділянці допоміжних історичних дисциплін, координації перспективного планування досліджених робіт наукових установ і кафедр вузів у цій ділянці, здійснення науково-методичного керівництва їх діяльністю, а також діяльність археографічних експедицій, здійснення контролю за збереженістю пам'яток писемности (насамперед тих, які перебувають поза системою ГАУ та Архіву АН СРСР), організації їх наукового опису та інформації про писемні багатства країни; наукової публікації писемних джерел і вироблення правил публікації документів, укладення довідкових посібників (термінологічних, бібліографічних та ін.), потрібних для роботи археографів та джерелознавців. Археографічна комісія покликана координувати діяльність не тільки в ділянці вивчення джерел російською мовою, а й джерел мовами інших народів Радянського Союзу; завданням є і вивчення допоміжних історичних дисциплін у ділянці загальної історії. Успішна робота в цьому напрямі може провадитись тільки при погоджених діях ■ Інститутом історії СРСР, з інститутами сходознавства, загальної історії, слов'янознавства і балканістики АН СРСР"[8].

При такому визначенні повновластей і завдань Археографічної комісії АН СРСР не диво, що "Археографический ежегодник", що виходить від 1957 р., — це не просто видання Археографічної комісії, але "керівний орган у ділянці археографії та джерелознавства"[9].

Крім концентрації повновластей в руках установ Москви й Ленінграда, важливу роль у плануванні та виконанні завдань великої кількости польових експедицій мусіли відігравати потрібні для цього фонди. Але ані в друкованих звідомленнях про працю окремих експедицій, ані в чималій літературі, що виникла довкола питання польових археографічних експедицій, про фонди немає ніякої згадки. Натомість в "експедиційній" літературі надзвичайно часто підкреслено наголошується роль старообрядства для успішности праці експедицій. У численних звідомленнях Археографічної комісії АН СРСР знаходимо твердження про те, що, в порівнянні з рештою населення, ■ тих околицях, де жили чи куди переселилися були, втікаючи перед царським переслідуванням, старообрядці, тобто люди, які не прийняли акцію виправлення чи реформу богослужбових книг патріарха Російської православної церкви, Никона (1652—1667), там збереглося значно більше рукописних пам'яток та стародруків. Унаслідок їхнього традиціоналізму старообрядці зберегли, згідно з цим твердженням, так звану "древнюю культурно-психологическую среду", центром якої була книжна культура"[10].

[8] Археографический ежегодник за 1968 год.— С. 440—441.

[9] Археографический ежегодник за 1979 год.— С. 346.

[10] Поздеева И. В. Задачи и особенности работы экспедиций, собирающих памятники кириллической книжности // Археографический ежегодник за 1977 год.— С. 56. Див. також: Кукушкина Е. Д. и др. Археографические экспедиции Библиотеки АН СССР на Украину и юг России (1973—1975) // Материалы и сообщения по фондам...— 1978.— С. 300.

Отже, крім центрального планування діяльности російських археографічних експедицій і керування ними та крім законодавчого забезпечення широких рамок і догідних умов їхньої праці, старообрядство, оскільки воно корінно російське явище, стало ще одним фактором і приводом для висилання археографічних експедицій також в Україну, куди під кінець XVII та початком XVIII ст. переселилися старообрядці спочатку головно на територію Стародубського і Чернігівського полків, а пізніше — і на простори Південної України, а також Буковини й Поділля.

Треба тут згадати ще один, найбільш всеохопний фактор, а саме тезу про одність людської культури. І. Поздєєва з Московського університету так формулює цю тезу чи цей фактор: "Серед багатьох факторів, які визнають завдання, методику і структуру пошуків і збирання пам'яток кириличної книжности "в поле", особливо принципове значення має засада про нерозривну єдність культури людського суспільства в його синхронному й діахронному аспектах і уявлення, які випливають з неї, про наукове значення територіальних книжкових збірок. І якщо засада єдности культури давно є основою будь-яких культурологічних досліджень, то завдяки працям В. І. Малишева зібрання територіальних книжкових колекцій стало нині провідним принципом польової археографії"[11].

Про методи праці експедицій схематично можна сказати таке. Вибір терену експедиції встановлюється на основі прелімінарних досліджень літератури й джерел у БАН чи МДУ. Після того переводиться обстеження околиці на місці. В літературі для цього обстеження вживається окреслення "суцільна розвідка" ("сплошная разведка"). Для такої розвідки використовують місцеву пресу та інші джерела, а також мобілізують допомогу місцевої влади, архівів, музеїв та бібліотек. На основі зібраних даних виготовляють археографічну карту району чи области, виділяючи на ній, зокрема, надійні чи перспективні для розшуків місця й околиці. Це не означає, що в цій фазі роботи не збирають писемних пам'яток. Проте головним завданням "суцільної розвідки" є виготовлення карти та визначення класифікації досліджуваного реґіону. Якщо околиця, наприклад, дістане класифікацію 1-ї категорії, тобто в ній концентрація пам'яток велика, то в таку околицю висилають пізніше т. зв. комплексну експедицію, яку очолює археограф і до якої звичайно входять спеціалісти з таких ділянок, як історія, мова, література, образотворче мистецтво, музика й фольклор. З виготовленою картою в руках цей колектив відвідує всі важливіші місця в пошуках за пам'ятками, роблячи т. зв. "подвірний обхід" ("подворный обход"). Експедиція веде письмову документацію, робить магнітофонні записи та шукає, крім самих пам'яток, також за нитками до нових місць і, можливо, нових знахідок чи потенціально нових експедицій, описуючи при тому околицю, точніше, її "культурне середовище" й традиції. Обов'язковими стали для різних видів експедицій три типи документів — польовий щоденник колективу, зшиток знахідок та анкета знахідок. Польовий щоденник групи веде начальник групи, який із чернеткових записок, зроблених членами експедиції під час роботи, наприкінці дня зафіксовує всі здобуті протягом дня, оглянені в музеї чи бібліотеці

[11] Поздеева И. В. Задачи...— С. 56. Див. також: Кукушкина Е. Д. и др. Археографические экспедиции...— С. 56.

книги, подає їх характеристику, як також характеристику їхнього власника, описує цілість проведеної праці та формулює майбутні завдання. Зшиток знахідок є, властиво, інвентарною книгою експедиції, а анкети знахідок документують факт передачі експедиції рукописної чи друкованої книги. Звичайно кожна книга, винесена з хати, повинна мати анкету, підписану власником та начальником експедиції. Ці документи експедицій зберігаються разом з вивезеним матеріалом [redacted] колекціях БАН [redacted] Ленінграді та Бібліотеці Московського університету[12].

З вивезеного книжного майна [redacted] БАН створено т. зв. "Белокриницкое собрание", [redacted] основу якого покладено бібліотеку старообрядської митрополії, добуту експедиціями в с. Біла Криниця, що на Буковині, як також близько 20 рукописів [redacted] Вінницької області з 1971 р. Цю первісну колекцію доповнювали знахідки пізніших експедицій БАН у Чернівецькій, Вінницькій, Одеській областях та Молдавській РСР[13].

Археографи Московського університету від 1970 р. вели систематичну дослідну працю в старообрядських слободах Вєтки (Гомельська область Білорусі) та Стародубщини (Рязанська область Російської Федерації), в Чернігівській області. На основі зібраного там матеріалу [redacted] січні 1980 р. [redacted] Бібліотеці Московського університету створено "Ветковско-Стародубское территориальное книжное собрание", яке в той час складалося [redacted] 622 одиниць[14]. *Книги й рукописи, які археографи того ж Московського університету, зокрема [redacted] Одеській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій областях та в Молдавській ССР, стали основою "Молдавско-Украинской территориальной коллекции" у відділі рідкісної книги Бібліотеки Московського університету. Початком 1980-х рр. ця колекція налічувала 229 друкованих і рукописних книг*[15].

За чим шукали і що вивозили археографи Ленінграда й Москви з України? Збирали в "подвірних обходах" друковані та рукописні книги XV — початку XX ст., як також пісенний і нотний матеріал, речі історичної й культурної вартости. Велика частина вивезеного — це твори релігійно-церковного змісту, богослужбові книги, деяка частина яких є продуктом старообрядців. Чимало вивезених пам'яток постало далеко перед появою старообрядців. Між вивезеними є книги з таких ділянок, як історія, література, природознавчі науки, переклади. Щодо місця друку чи написання їх, то є там книги, друковані чи написані в Україні, Білорусі, Росії та сусідніх їм країнах. У наявній літературі ми не бачили згадок про вивезення пам'яток образотворчого мистецтва, крім екслібрисів. Згідно з до-

---

[12] Кобяк Н. А. и др. Задачи и результаты комплексных археографических экспедиций Московского университета 1966—1980 гг.// Русские письменные и устные традиции [redacted] духовная культура.— М., 1982.— С. 15—16; Поздеева И. В. Комплексные археографические экспедиции. Цели, методика, принцип организации // История СССР.— 1978.— № 2.— С. 103—115.

[13] Бубнов Н. Ю., Мартынов И. Ф. К истории Библиотеки Белокриницкой старообрядческой митрополии // Археографический ежегодник за год 1972.— С. 265—[274]; Амосов А. А., Бубнов Н. Ю. Новые поступления...— С. 319.

[14] Кобяк Н. А. и др. Задачи...— С. 11—[39].

[15] Круглова Т. А. Обзор кириллических рукописных книг Молдавско-Украинской коллекции Московского университета // Русские письменные и устные традиции...— С. 238—[243].

ступними нам даними, мистецтвознавці — члени експедицій — досліджували ікони та інші твори на місцях, в церквах, музеях та бібліотеках, тоді як дослідження ілюстрацій книг відбувалося в названих територіяльних бірках в Москві й Ленінграді[16].

У Додатку подано список вивезених пам'яток письменства XVI—XVIII ст. У реєстрі не подано все, що вивезено не тільки тому, що, з огляду на кількість, не включено туди творів XIX—XX ст., але передусім тому, що реєстр виготовлений на основі друкованих, загальнодоступних також на Заході звідомлень експедицій та каталогів кириличних друкованих та рукописних книг. Отже, те, що нам не було доступне в друку, не могло бути включене в цей реєстр. Крім того, в нього не включено речі вивезені з етнографічно українських або мішаних теренів поза кордонами УРСР, як, наприклад, Стародубщина, що сьогодні в Брянській області. Для точного обліку і повноти образу вивезеного потрібно було б використати всю документацію, зокрема зшитки знахідок експедицій, здепонованих разом з книгами в так зв. територіальних збірках бібліотек АН СРСР та Московського університету.

На маргінесі теми збирання й вивезення пам'яток письменства з України не можна не згадати ще таку деталь. У друкованих звітах експедицій за 1970-ті рр., як також в іншій літературі, що стосується діяльности російських експедицій в Україні в тому часі, немає жодної згадки чи натяку хоч би на один випадок, який вказував би на те, що, знайшовши більше ніж один примірник чи копію даної пам'ятки, експедиція запропонувала другий чи третій примірник обласній чи університетській бібліотеці або музеєві республіки. Так, з Чернігівської области вивезено 1973 р. один примірник друкованої 1581 р. Острозької Біблії, а з Одеської області в 1974 р. вивезено аж два примірники тієї ж Біблії без згадки про якунебудь спробу довідатися, чи обласна бібліотека або якийсь музей в області не потребували б один примірник для своєї колекції. Евангеліє, яке надрукував у Вільні Петро Мстиславець 1575 р., вивезено в 1973 р. з Вінницької области, а 1974 р. таке ж Евангеліє вивезено з Одеської области. Подібний випадок з книгою Мінея служебная (август), друкованою в Москві 1630 р. Цей список можна б продовжити. Годиться ще сказати, що хоч Острозька Біблія друкована в 1581 р., то вона не така рідкісна, як деякі інші друки того чи навіть пізнішого часу. А проте, мабуть, не всі університети України, а тим більше, не всі обласні бібліотеки та музеї мають в своїх колекціях цю важливу пам'ятку. Тим часом в закладах Москви в 1974 р. можна було нарахувати понад 40 примірників Острозької Біблії[17].

Встановити вартість вивезених експедиціями пам'яток важко, а то й неможливо доти, доки не встановимо хоч приблизно, скільки і що саме в обсязі культури і її здобутків втрачено внаслідок хоч би Другої світової війни. В кожному разі, ані хронологія їхнього постання, ані те, що ці пам'ятки є свідченням про події часу свого постання, або що вони вказу-

---

[16] Гусева Э. К. Старообрядческое искусство на Брянщине и Гомельщине // Из истории фондов Научной библиотеки Московского университета.— М., 1978.— С. 130—135; ее же. Памятники старообрядческой живописи конца XVIII—XIX в.// Русские письменные и устные традиции...— С. 151—[161].

[17] Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров.— М., 1974.— С. 137—138.

ють на обсяги і рівень культури доби, [redacted] якій постали, не визначує вповні їхньої важливости й вартости для української культури. Їхня важливість визначується у великій мірі тим, наскільки рідкіснішими вони стали на тлі, зглядно, внаслідок інших втрат. Історія України не була ласкава для збереження історичних і культурних джерел і пам'яток. От хоч би таке свідчення археографів: "Документальні матеріали світських і духовних установ Полтави XVII—XVIII ст. майже всі втрачено [redacted] роки Великої Вітчизняної війни"[18].

Крім того, як оцінити втрату тієї додаткової вартости, яку [redacted] часом набувають деякі пам'ятки письменства? В цьому сенсі цікавою є така згадка в книзі "Славяно-русские рукописи XV—XVI веков...": "Наприклад, запис на вєтковському Євангелії початку XVI ст. (№ 23) містить відомості, які підтверджують, що ще в 1635—1636 рр. нащадки князів Олельковичів зберігали за собою давні князівські привілеї" (с. 9). Ці "покрайні записи", як називав їх І. Панькевич (а за ним і В. Микитась), самі можуть бути документом і джерелом для історика чи мовознавця й часто самі стають предметом окремих досліджень[19].

Той факт, що російські експедиції створили в себе [redacted] привезених матеріалів "территориальные собрания" не є ніякою компенсацією за вивіз і зрив, часом безповоротний, зв'язку з історією і культурою безпосереднього оточення пам'яток та їх країною. По-друге, Україна [redacted] XX ст. пережила дві світові війни й революцію та такі випадки, як, наприклад, підпал і знищення за нашої пам'яті частини колекцій Бібліотеки Академії наук в Києві. Коли ж після такого "чистилища" московські й ленінградські експедиції проводять "сплошную разведку" й "подворный обход" численних областей України та вивозять все знайдене, включно з дублікатами та триплікатами, то в порівнянні з цим вивіз іншими великодержавами й колишніми колоніяльними потугами культурних здобутків з Індії, Єгипту, африканських країн виглядає хоч і на шкідливу, але все-таки аматорщину. Постанови Конституції СРСР та численні статті закону з 1976 р. не є леґітимацією для дій експедицій, бо на зміст і ухвалу тих документів населення України мало не більший вплив, ніж населення Індії на законодавство Англії до 1949 р.

З писань про польові археологічні експедиції відомо, що археографи Московського університету мали намір провести розвідувальну й збирацьку роботу також [redacted] областях Західної України[20]. Але дослідні й культурологічні установи й заклади Галичини і Закарпаття, керуючися, мабуть, засадою "якщо щось не заборонене, то воно дозволене", ініціювали власні експедиції, які виявилися дуже успішними. Закарпатський краєзнавчий музей, починаючи вже [redacted] 1954 р., вислав [redacted] 1954—1974 рр. десять польових експедицій [redacted] різні околиці Закарпаття, а Львівська картинна галерея [redacted] 1966—1974 рр. вислала вісім експедицій в Львівську та одну експедицію [redacted] Тернопільську області[21]. Тому, мабуть, хоч на Закарпатті в 1975 р. по-

[18] Кукушкина Е. Д. и др. Археографические экспедиции...— С. 302.

[19] Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах.— Прага, 1947.

[20] Тверская Д. И. О некоторых итогах развития полевой археографии на территории СССР [redacted] послевоенный период // История СССР.— 1976.— № 1.— С. 120.

[21] Там же.— С. 109—120.

бувала експедиція Московського університету[22], [illegible] [illegible] *Галичини окремі археографи вивезли деякі пам'ятки*[23], *то всупереч намірам західноукраїнські області оминули долю, зокрема, Одеської, Вінницької, Чернівецької, Київської та Чернігівської областей.*

Останнім часом, зокрема в останніх двох роках, у ділянці археографії рапідно зростає повновартісна публікаторська праця. Робиться чимало відкриттів, реставруються архітектурні та інші культурні й історичні пам'ятки. Допоміжним для обох ділянок і дослідної праці сусідніх дисциплін був би інвентар втраченого і вивезеного. Сусідні [illegible] *Україною поляки,* [illegible] *також ізраїльські установи й організації вклали багато роботи* [illegible] *документацію культурних, господарських та людських втрат. Наші втрати не менші й відбувалися протягом довшого часу. Тому для дослідів та для можливих леґальних заходів у напрямі реституції необхідним є виказ, чи інвентар, і найповніша документація втраченого і вивезеного.*

Осип ДАНКО

ДОДАТОК

I

Таблиця 1

Частинні числові дані про вивіз рукописів і книг

Століття	Рукописи	Книги	Разом
XV—XVII	27	66	93
XIX	49		49
Разом	76	66	142

Примітка до таблиці 1: Частинними названо ці дані тому, що вони представляють головно висліди праць експедицій МУ, [illegible] тим, що дані МУ [illegible] включають даних про XVII і XIX ст. Звідомлення БАН часом сумаричні, без вказівки на те, що саме з якої области чи республіки.

---

[22] Кобяк Н. А. и др. Задачи...— С. 38.

[23] Амосов А. А., Бубнов Н. Ю. Новые поступления [illegible] Отдел рукописей Библиотеки АН СССР в 1977—1985 год.// Материалы [illegible] сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги 1985.— Л., 1987.— С. 282.

*Таблиця 2**

Виказ експедицій Бібліотеки АН СРСР (БАН) і Московського університету (МУ) в областях України

	Вінницька обл.	Ворошиловградська обл.	Дніпропетровська обл.	Донецька обл.	Закарпатська обл.	Київська обл.	Кримська обл.	Одеська обл.	Полтавська обл.	Сумська обл.	Хмельницька обл.	Чернігівська обл.	Чернівецька обл.
1971	БАН											МУ	БАН
1972	БАН							БАН				МУ	БАН
1973	БАН					БАН МУ		МУ		БАН	МУ	БАН МУ	
1974	БАН МУ						БАН	МУ	БАН				
1975	БАН МУ	БАН	БАН	БАН	МУ	БАН		МУ				МУ	
1976								МУ					МУ
1977													
1978													
1979	БАН												
1980													МУ
1981								МУ				МУ	

II

Пам'ятки, вивезені польовими археографічними експедиціями Московського державного університету в 1971—1981 рр.

Рукописи:

1. Патерик скитский с добавлениями, середина XVI ст. 1973 р. з с. Нова Некрасівка, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 684).
2. Апостол (Деяния и послания), друга чверть XVI ст. 1975 р. з м. Балти, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 778).
3. Евангелие тетр, початок XVI ст. 1972 р. з с. Добрянка, Чернігівська обл. (Вєтк.-Стародуб. кол., ч. 355).
4. Евангелие тетр, 90-ті рр. XVI ст. 1975 р. з м. Балти, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 819).

---

* Таблиця виготовлена на основі даних, наведених вище працях таких авторів: Д. Тверская, Н. Кобяк, Є. Кукушкина, А. Амосов.

5. Евангелие тетр, XVI ст. 1973 р. з м. Приморського, Вилковицький р-н, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 659).

6. Евангелие тетр, кінець XVI ст. 1974 р. з м. Брацлава, Вінницька обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 723).

7. Минея служебная, сентябрь, третя чверть XVI ст. 1974 р. з м. Вілкова, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 721).

8. Минея служебная и пролог, ноябрь, кінець XVI ст. 1974 р. з м. Кілії, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 487).

9. Минея служебная, январь, кінець XV ст. 1975 р. з м. Вінниці. (Молд.-Укр. кол., ч. 799).

10. Минея служебная и пролог, февраль, 1553 р. 1974 р. з м. Кілії, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 495).

11. Минея служебная и пролог, июль, 1588 р. 1973 р. з м. Кілії, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 661).

12. Псалтирь постная, середина XVI ст. 1975 р. з м. Балти, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., 779).

13. Триодь постная, друга половина XVI ст. 1973 р. з м. Ізмаїла, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 662).

14. Триодь цветная, 90-ті рр. XVI ст. 1973 р. з с. Велике Плоске, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 664).

15. Устав Иерусалимский церковный и монастырский, кінець XVI — початок XVII ст. 1974 р. з м. Балти, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 722).

16. Святцы с уставом ("Святцы с указом"), 1632 р. 1979 р. з м. Бендерів, Одеська обл. (Молд.-Укр. кол., ч. 489).

17. Сборник повестей о явлении богородичных икон и канонов избранным свв., 20-30-ті рр. XVII ст. 1972 р. з с. Добрянка, Репкинский р-н, Чернігівська обл. (Вєтк.-Стародуб. кол., ч. 351).

18. Сборник служб избранным святым и праздникам (Трефологион, или Минея праздничная), кінець першої чверті XVII ст. 1981 р. з Одеси. (Молд.-Укр. кол., ч. 1560).

19. Триодный канон мытарю и фарисею (фрагмент), XVI ст. 1981 р. з Одеси. (Молд.-Укр. кол., ч. 1592).

Друковані книги:

1. Евангелие. [Москва, анонимная тип., ок. 1555]. Інвен. ч. 3033-1-75. З Одеської обл. 1974 р.

2. Евангелие. [Москва, анонимная тип., ок. 1564]. Інвен. ч. 3047-1-55. З Вінницької обл. 1974 р.

3. Евангелие. Вильно, печ. Петр Тимофеев Мстиславец, 30.III.1575. Інв. ч. 150-8-74. З Одеської області 1973 р.

4. Те саме. Інвен. ч. 3033-5-75. З Вінницької обл. 1974 р.

5. Библия. Острог, печ. Иван Федоров, 12.VIII.1581. Інвен. ч. 1068-1-73. З Чернігівської обл. 1973 р.

6. Те саме. Інвен. ч. 3033-2-75. З Одеської обл. 1974 р.

7. Те саме. Інвен. ч. 3047-2-75. З Одеської обл. 1974 р.

8. Триодь постная. Москва, печ. Андроник Тимофеев Невежа, 8.XI.1589. Інвен. ч. 3033-7-75. З Одеської обл. 1974 р.

9. Те саме. Інвен. ч. 3033-6-75. З Вінницької обл. 1974 р.

10. Апостол. [Изд. 2-е. Вильно, тип. Мамоничей, ок. 1592]. Інвен. ч. 150-1-74. [Без згадки експедиції. Вивезено з с. Велике Плоске, Велико-Михайлівський р-н, Одеська обл. 1973 р.]

11. Василий Великий. [Книга о постничестве]. Острог, 3.III.1594. Інвен. ч. 3033-31-75. З Одеської обл. 1973 р.

12. Евангелие учительное. Вильно, тип. Мамоничей, 1595. Інвен. ч. 3033-3-75. З Одеської обл. 1974 р.

13. Новый Завет с Псалтирью. [Вильно, 1596]. Інвен. ч. 3033-34-75. З Одеської обл. 1973 р.

14. Апостол. Москва, печ. Андроник Тимофеев Невежа, 4.VII.1597. Інвен. ч. 3033-32-75. З Одеської обл. 1973 р.

15. Минея общая. Москва, печ. Андроник Тимофеев Невежа 29.VI.1600. Інвен. ч. 3033-35-75. З Одеської обл. 1973 р.

16. Октоих. Дермань, 12.IX.1604. Інв. ч. 3033-36-75. З Одеської обл. 1973 р.

17. Апостол. Москва, печ. Иван Андроников Невежин, 18.III.[1606]. Інв. ч. 3033-9-75. З Одеської обл. 1974 р.

18. Евангелие. Москва, печ. Анисим Михайлов Радишевский, 29.VI.[1606]. Інвен. ч. 3033-8-75. З Одеської обл. 1974 р.

19. Триодь постная, тип. Леона Мамонича, [ок. 1609]. Інвен. ч. 80-75-72. З Чернігівської обл. 1972 р.

20. Требник. Москва. Печатный Двор, 25.XI.1623. Інвен. ч. 8075-18-72. З Чернігівської обл. 1972 р.

21. Минея служебная, апрель. Москва, Печатный Двор, 17.II.1625. Інвен. ч. 6335-16-76. З Чернігівської обл. 1975 р.

22. Минея служебная, июль. Москва, Печатный Двор, 18.II.1629 р. Інвен. ч. 3033-11-75. З Одеської обл. 1974 р.

23. Минея служебная, август. Москва, Печатный Двор, 8.VI.1630 р. Інвен. ч. 3033-4-75. З Одеської обл. 1974 р.

24. Те саме. Інвен. ч. 3033-12-75. З Одеської обл. 1974 р.

25. Служебник. Москва, Печатный Двор, 17.III.1633. Інвен. ч. 3033-42-75. З Одеської обл. 1973 р.

26. Требник. Москва, Печатный Двор, 29.VIII.1636. Інвен. ч. 3033-44-75. З Одеської обл. 1974 р.

27. Евангелие. Москва, Печатный Двор, 3.II.1637. Інвен. ч. 3092-10-73. З Чернігівської обл. 1972 р.

28. Трефологион, вторая четв. Москва, Печатный Двор, 7.I.1638. Інвен. ч. 3092-9-73. З Чернігівської обл. 1972 р.

29. Требник иноческий. Москва, Печатный Двор, 20.VII.1639. Інвен. ч. 3033-13-75. З Одеської обл. 1974 р.

30. Устав (Око церковное). Москва, Печатный Двор, 26.III.1641. Інвен. ч. 3033-45-75. З Одеської обл. 1973 р.

31. Те саме. Інвен. ч. 3033-46-75. З Одеської обл. 1973 р.

32. Псалтырь с восследованием. Москва, Печатный Двор, 12.V.1642. Інвен. ч. 6335-10-76. З Вінницької обл. 1975 р.

33. Пролог, вторая пол. Москва, Печатный Двор, 16.XII.1642. Інвен. ч. 6335-15-76. З Чернівецької обл. 1975 р.

34. Часослов. Львов, 1642. Інвен. ч. 6335-5-76. И 38. З Вінницької обл. 1975 р.

35. Минея служебная, январь. Москва, Печатный Двор, 20.VI.1644. Інвен. ч. 6335-6-76. Вінницька обл. 1975 р.

36. Минея служебная, сентябрь. Москва, Печатный Двор, 6.XII.1644. Інвен. ч. 6335-9-76. З Вінницької обл. 1976 р.

37. Минея служебная, март. Москва, Печатный Двор, 29.VI.1645. Інвен. ч. 8075-12-72. З Чернігівської обл. 1972 р.

38. Те саме. Інвен. ч. 3033-14-75. З Вінницької обл. 1974 р.

39. Минея служебная, октябрь. Москва, Печатный Двор, 25.VII.1645 р. Інв. ч. 6335-12-76. З Вінницької обл. 1975 р.

40. Минея служебная, ноябрь. Москва, Печатный Двор, 8.IX.1645. Інвен. ч. 3033-15-75. З Одеської обл. 1974 р.

41. Те саме. Інвен. ч. 3033-16-75. З Одеської обл. 1974 р.

42. Те саме. Інвен. ч. 6335-8-76. З Вінницької обл. 1975 р.

43. Минея служебная, апрель. Москва, Печатный Двор, 15.X.1645 р. Інвен. ч. 3093-18-75. З Одеської обл. 1974 р.

44. Те саме. Інвен. ч. 3033-17-75. З Вінницької обл. 1974 р.

45. Минея служебная, май. Москва, Печатный Двор, 20.IV.1646. Інвен. ч. 3092-21-73. З Чернігівської обл. 1972 р.

46. Те саме. Інвен. ч. 3033-20-75. З Одеської обл. 1974 р.

47. Служебник. Москва, Печатный Двор, 8.IX.1646. Інвен. ч. 3033-19-75. З Одеської обл. 1974 р.

48. Святцы. Москва, Печатный Двор, 6.XII.1646. Інвен. ч.2279-12-79. З Одеської обл. 1974 р.

49. Триодь цветная. Москва, Печатный Двор, 17.III.1648. Інвен. ч. 6338-6-76. З Вінницької обл. 1975 р.

50. Нафанаил. Книга о вере. Москва, Печатный Двор, 8.V.1648. Інвен. ч. 3033-21-75. З Вінницької обл. 1974 р.

51. Те саме. Інвен. ч. 6335-1-76. З Одеської обл. 1975 р.

52. Апостол. Москва, Печатный Двор, 8.X.1648. Інвен. ч. 3092-17-73. З Чернігівської обл. 1972 р.

53. Те саме. Інвен. ч. 3033-22-75. З Одеської обл. 1974 р.

54. Те саме. Інвен. ч. 6335-2-76. З Хмельницької обл. 1975 р.

55. Те саме. Інвен. ч. 6335-13-76. З Вінницької обл. 1975 р.

56. Триодь постная. Москва, Печатный Двор, 11.X.1650. Інвен. ч. 3033-23-75. З Одеської обл. 1974 р.

57. Те саме. Інвен. ч. 6335-7-76. З Вінницької обл. 1975 р.

58. Требник. Москва, Печатный Двор, 26.IX.1651. Інвен. ч. 3034-24-75. З Вінницької обл. 1974 р.

59. Псалтирь. Москва, Печатный Двор, 18.VII.1652. Інвен. ч. 8075-17-72. З Чернігівської обл. 1972 р.

60. Триодь цветная. Москва, Печатный Двор, 4.IV.1653. Інвен. ч. 3033-25-75. З Вінницької обл.

61. Кормчая (в переделанном виде). Москва, Печатный Двор, 15.VI.1653. Інвен. ч. 3033-50-75. З Одеської обл. 1973 р.

62. Те саме. Інвен. ч. 3033-26-75. З Вінницької обл. 1974 р.

63. Часослов. Москва, Печатный Двор, 22.VII.1653. Інвен. ч. 3033-27-75. З Одеської обл. 1974 р.

64. Патерик Печерский. Киев, тип. Печерской лавры. Інвен. ч. 3033-28-75. З Вінницької обл. 1974 р.

Примітка: При виготовленні цього списку не роблено спроби привернути рукописам і стародрукам їхню оригінальну церковнослов'янську чи староруську форму, а залишено її в російській транскрипції, поданій в книзі: Поздеева И. В., Кашкарова И. Д., Леренман М. М. Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв.— М., 1980. Список рукописів подано за книгами: Славяно-русские рукописи XV—XVI веков Научной библиотеки Московского университета.— М., 1981; Славяно-русские рукописи XIV—XVII веков Научной библиотеки МГУ.— М., 1986.

Присвячується 75-й річниці діяльности Українського Вільного Університету

ПОГЛЯД НА НАУКОВО-ВИДАВНИЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ЗМІСТ І ВИДОВИЙ СКЛАД ВИДАНЬ, ДИНАМІКА РОЗВИТКУ, АВТУРА (1921—1991)

В історії кожного народу відомі факти, які вирізняють його з-поміж інших. Вони можуть належати до найрізноманітніших сфер життєдіяльности народу. Поява на початку 1920-х років у центрі Європи Українського Вільного Університету з імпозантною програмою діяльности в навчальному, науковому та науково-видавничому планах — приклад цього. Це перший в історії європейської культури і науки вищий навчальний і науковий заклад великого народу, створений на еміграції після втрати державности цього народу,— заклад, що за свої понад 75 років праці залишив непроминальний слід у рідній і світовій науці.

Засновано УВУ в січні 1921 р. у Відні. Завдання щодо України університет [redacted] одному зі своїх перших документів того ж року декларував так: “УВУ постановив собі за провідну ідею і перший обов’язок служити потребам Рідного Краю і Рідного Народу [...] Він має приготовляти нашу молодь до діяльности серед Рідного Народу [redacted] своїх інституціях та майбутніх урядах. УВУ має організувати наукову працю [...] піддержати наукові сили”.

На прохання української молоді, вже восени 1921 р. університет перенесено до Праги. У листі Ради Академічної громади до Сенату університету від 11 лютого 1921 р. зазначалося, що українська навчальна і наукова інституція потрібна насамперед у Празі, щоб “заспокоїти духовний голод викладів з обсягу своєї мови, літератури, історії та взагалі рідної культури, а також викладів у рідній мові з інших галузей людського знання у поверх 1000 українських студентів, що під сю пору проживають в Чехо-Словацькій Республіці”[1]. Саме в чеській столиці на той час, як відомо, складалися досить сприятливі політичні й фінансово-економічні умови для української еміграції та її інституцій і розвитку в них навчального і наукового процесу. Отож у Празі [redacted] силу історичних обставин утворилось на той час чи не єдине українське середовище поважної наукової та навчальної праці за кордоном.

З наближенням до Праги східного фронту в 1944 р. професура університету та численне студентство переїздить до Німеччини. Німці, як і раніше чехи, не заперечують цьому. Восени 1945 р. УВУ знаходить притулок у Мюнхені. Тут університет працює донині. Це третій, після Відня і Праги, період у житті УВУ.

---

[1] Український В[ільний] Університет в Празі в роках 1921—1926.— Прага, 1927.— С. 68.

Як випливає із змісту першого Статуту УВУ, що, зрештою, засвідчує й аналіз тогочасної праці університету, новоствореному закладові на еміґрації йшлося насамперед про навчальний процес. “Метою інституції є улаштування систематичних курсів і поодиноких наукових викладів [...] по можливости з усіх відділів науки і мистецтва”[2]. У тому ж таки Статуті (§ 16) мовиться, що дана інституція дбає і про “університетські друки”, тобто готує і публікує свої видання. Керуючись європейською концепцією побудови вищої навчально-наукової інституції такого типу — до цього постійно змагав Сенат і ректорат УВУ (цьому сприяли чеська, а опісля німецька державна адміністрація), навчальний процес від самого початку планувався як невід’ємна частина науково-дослідної праці. Тут треба зазначити, що діяльності університету сприяло дуже прихильне ставлення до УВУ багатьох тодішніх урядових і академічних чинників Чехо-Словаччини. Особливу прихильність і допомогу УВУ мав від Карлового університету й від президента Т. Масарика, з яким, особливо в перших роках, ректори університету були у близьких взаєминах. Місце УВУ трактувалось на рівні інших світових університетів. Так, на конґресі професорів високих шкіл у Празі 1922 р. ректор УВУ, як і ректори інших університетів, входив до почесної президії конґресу, який відкривали в присутності президента, представників іноземних місій, послів, сенаторів і близько 500 професорів із різних країн[3].

Науково-дослідний процес в УВУ переважно ініціювала професура. Від самого початку (1921) справа підготовки навчальних посібників і наукових видань висувається на чільне місце. Міністерство шкільництва та просвіти Чехо-Словацької Республіки, знаючи наміри сенату УВУ (з цих питань була підготовлена відповідна документація), асиґнує спеціальною ухвалою 10 тис. чеських корон на друк підручників, а дещо пізніше — 10 тис. корон на “Науковий збірник УВУ”. І хоча фінансування української книжки урядовими чинниками не було ані певним, ані систематичним (особливо важкими були 1928 та 1934 рр.), маховик науково-видавничої діяльности УВУ вже не зупинявся. Сприяли цьому ініціативи державної друкарні у Празі, одноразові допомоги з боку міністерств, а головне велика приватна заповзятливість еміґрантських кіл. Немалу роль у розгортанні згаданої діяльности відіграло в 1930-х роках Товариство приятелів УВУ (управою товариства була чеська кураторія) та Допомоговий фонд української університетської науки, який очолював І. Горбачевський. Із переїздом централі УВУ до Мюнхен джерела фінансування університету і науково-видавничої справи у ньому досить тривалий час були незмінними. Український Вільний Університет до 1961 р. працює здебільшого завдяки ініціативі світських еміґраційних організацій і приватних осіб, а також українських церков. Лише 1950 р. університет — одна з трьох українських установ, поряд із НТШ і Українським технічно-господарським інститутом, об’єднаних “Товариством сприяння українській нації”,— здобуває офіційне визнання державних інстанцій Баварії, яке, безперечно, завдячує своїй інтенсивній науково-видавничій та педагогічній праці, і тільки через одинадцять років, з 1961 р., отримує певне фінансування від федерального уряду Німеччини та від уряду Баварії. Прикметною рисою тогочасної діяльности УВУ, зокрема видавничої, є її досить висока стабільність, що пов’язано з державним субсидуванням. Немало сприяли такій стабільній діяльності українські фундації та особисто патріарх Йосип Сліпий. Усе це дало змогу Сенатові університету значно розширити науково-видавничу діяльність, урізноманітнюючи зміст, форму і видово-жанрову типологію видань.

---

[2] Український В[ільний] Університет...— С. 70.

[3] Наріжний С. Українська еміґрація.— Прага, 1942.— С. 121.

Метою нашої статті-огляду є подати до відома українському читачеві загальну інформацію про один із важливих напрямів діяльности УВУ — науково-видавничий. Досягнення університету в цій ділянці — цінний внесок у наукове українознавство. Проте досі нема узагальнюючих праць з цього питання, не створено також повної монографічної бібліографії видань. Отож нам йдеться про те, щоб з'ясувати, наскільки це можливо в публікації такого характеру, що зроблено в науковому та науково-видавничому плані в УВУ, хто працював і готував навчальні та наукові публікації, яка основна тематика видань, динаміка її розвитку і видавничого репертуару взагалі[4]. Через дуже великий обсяг матеріалу (охоплено діяльність УВУ за сімдесят років, тобто у 1921—1991 рр.) ми спинимося лише на виданнях, які належать до гуманітарних і суспільних наук, хоча намагаємося згадати всі. Особливу увагу зосередимо на книжкових і серійних виданнях, таких, як "Наукові збірники", "Наукові записки УВУ", "Щорічник української науки" ("Jahrbuch der Ukrainekunde"), дослідження у серії "Монографії", навчальні посібники і т. д. Відомості про перелічені видання доповнюємо в ряді випадків елементами бібліографічного опису. Про ті видання, які фіксують бібліографії чи описи видань УВУ, подаємо короткі відомості, відсилаючи до відповідних публікацій. Непослідовно враховано в огляді друки, які виходили поза УВУ (хоч університет міг брати у них участь або ж фігурує на титульній сторінці), зокрема ті, які з'явились в американських, німецьких, чеських, канадських та інших видавництвах, а також у пресі. Це тема окремого дослідження.

НАУКОВА І НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Напрями діяльности УВУ, а отже, тематика його праць залежали від багатьох чинників — загальнополітичних, внутрішніх, кадрових. Проте, на відміну від НТШ, ВУАН, частково й від закордонного УВАН, Український Вільний Університет від самого початку прагне тісно пов'язати навчальний процес з науково-дослідною працею. Але якщо у Празі та до середини 50-х років у Мюнхені виразно домінував в УВУ навчальний процес, то пізніше (60—70-ті рр.) він вирівнюється з науково-дослідним, який на певних етапах починає навіть переважати. Це випливало з об'єктивних обставин праці університету і було пов'язане, з одного боку, з щорічним зменшенням числа вступників на українські студії, з другого — з нагальними потребами української науки у зв'язку з відомим станом їх розвитку в Україні. Тоді ж наголос робили на гуманітарні та суспільствознавчі науки, завжди добре культивовані в УВУ. Щодо методології, то увага була звернута на достеменність і загальноєвропейський контекст українознавства (за приклад тут можуть правити праці Д. Чижевського, Л. Білецького, І. Мірчука, Л. Окіншевича та інших). Чимало питань історичного минулого України дістає концептуально нове трактування. Водночас університет відгукується на гостроактуальні проблеми, які повинна була розв'язувати українська наука, щоб стати врівень з науковими осягненнями інших слов'янських і неслов'янських народів.

[4] Зрозуміло, йдеться тільки про ті видання, які виходили з грифом УВУ. Не розглядаються праці професорів університету, які видавали свої дослідження в "Українському історико-філологічному товаристві" (1923—1945), Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1923—1933), Українському інституті громадознавства (1925—1941), Українській господарській академії (1922—1935), Українському громадському видавничому фонді (1923—1932), Українському книгознавстві та багатьох інших. Див.: Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918—1945.— Praha, 1996.—Díl I, svaz. 3.— S. 1177—1236, 1248—1272 та ін.

Видання УВУ віддзеркалюють не тільки наукові та методологічні засади його вчених. Вони побачили світ завдяки великому організаторському вмінню Сенату залучати до своїх видань автуру з усіх континентів. Наукові видання систематично заповнюють прогалини в українознавчій науці. Їм чужа, на відміну від видань в УРСР, будь-яка тенденційність у трактуванні питань історії, географії, культури українського народу.

Перегляд праць УВУ, а також курсів лекцій із гуманітарних наук за 50—60-ті рр. засвідчує велику різноманітність наукових зацікавлень його вчених. Увага зосереджувалася на таких ділянках і напрямах:

1. Природа України — рельєф, геологічна будова, корисні копалини, клімат, води, ґрунти, рослинний і тваринний світ, фізико-географічне районування (С. Рудницький, В. Кубійович, Ф. Швець).

2. Археологія — археологія України (В. Щербаківський, І. Борковський, Л. Чикаленко, П. Курінний).

3. Історія — історія України: первіснообщинний лад; формування і розвиток Київської держави; період роздроблености; Галицько-Волинське князівство; феодально-кріпосницькі відносини, посилення кріпаччини та національного гніту; селянсько-козацькі повстання, держава Богдана Хмельницького; Гетьманщина; Україна у складі Російської та Австрійської імперій; України у XX ст. і т. д. (Д. Дорошенко, А. Яковлів, О. Оглоблин, С. Наріжний, П. Феденко, П. Курінний, Т. Мацьків, Б. Крупницький, П. Ісаїв, М. Терлецький, Н. Полонська-Василенко та інші); всесвітня історія (О. Шульгин); антична історія (К. Лоський, Ф. Слюсаренко).

4. Філософія (Д. Чижевський, І. Мірчук, Л. Окіншевич, О. Кульчицький).

5. Етика і естетика (І. Мірчук).

6. Політологія (В. Яворський, С. Дністрянський).

7. Соціологія (В. Янів).

8. Законодавство — історія українського права (А. Яковлів, Р. Лащенко), римське право (К. Лоський, О. Баранів); церковне право (О. Гайманівський, О. Лотоцький); загальна наука права (С. Дністрянський, К. Лоський); цивільне право і цивільний процес (А. Андріївський, С. Дністрянський, А. Яковлів); карне право і карний процес (С. Шелухин); торговельне право (О. Одарченко, Я. Падох); політичне право (К. Лоський); адміністративне право (О. Ейхельман, Ю. Панейко); фінансове право (О. Одарченко); міжнародне право (О. Ейхельман, В. Орелецький, Я. Падох, М. Лозинський).

9. Релігія і церква (М. Андрусяк, М. Чубатий, В. Ленцик, А. Жуковський).

10. Економіка — промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок, торгівля і фінанси (В. Тимошенко, О. Бей, М. Василів); політична економія (В. Доманицький, Р. Димінський, О. Мицюк); кооперація (С. Бородавський, О. Моргун); статистика (Л. Шрамченко, Ю. Панейко).

11. Освіта та шкільництво (О. Кульчицький, Г. Васькович, Г. Ващенко, Б. Білаш).

12. Наука і наукові установи (І. Раковський, П. Ісаїв, Б. Крупницький, П. Курінний, О. Кульчицький, Л. Окіншевич).

13. Культурно-освітні організації та установи (Н. Полонська-Василенко, О. Моргун, І. Мірчук).

14. Преса (Є.-Ю. Пеленський, З. Кузеля).

15. Мова і мовознавство (К. Кисілевський, В. Державин, Я. Рудницький, Ю. Шерех (Шевельов), Р. Смаль-Стоцький, П. Ковалів, О. Горбач).

16. Літературознавство (О. Колесса, Л. Білецький, В. Міяковський, М. Глобенко, В. Лев, Є.-Ю. Пеленський).

17. Етнографія і фольклористика (О. Колесса, З. Кузеля, В. Петров).

18. Архітектура (В. Січинський).

19. Образотворче та ужиткове мистецтво (В. Січинський, С. Гординський, О. Повстенко).

20. Музика (Д. Антонович, А. Ольхівський, М. Гоцій, А. Вирста).

21. Театр і кіно (А. Вирста, С. Чорній, В. Янів).

Більшість праць являють собою оригінальні дослідження, хоч деякі з них залишалися власне лекційними курсами. Вони становлять дуже цінний внесок в історію української науки.

Щоб сконкретизувати поставлене питання, коротко спинимося також на тематиці лекційних курсів, читаних в УВУ на філософському факультеті та факультеті права і суспільно-економічних наук. Теми лекцій подано вибірково — за три навчальні роки, а саме: за 1948/1949 р. (ректор Юрій Панейко, проректор Іван Мірчук); 1969 р. (ректор Володимир Янів, проректор Василь Орелецький); 1991 р. (ректор Теодор-Богдан Цюцюра, проректор Петро Ґой). Зазначимо, що більшість тем лекцій згодом лягла [illegible] основу монографій та статей.

1948/1949 НАВЧАЛЬНИЙ РІК (літній і зимовий семестри)

І. Філософський факультет

а) Відділ (група) стислої філософії та педагогіки

Теми*: Вступ до соціології (М. Стахів), Логіка, Історія новітньої філософії до і після Канта, Історія української філософії, Метафізика (І. Мірчук); Математичні основи логіки (О. Андрушків); Педагогічна психологія, Загальна психологія (О. Кульчицький); Експериментальна психологія, Шкільна гігієна (М. Міщенко); Теорія педагогіки у зв'язку з основами національного виховання, Позашкільна освіта (Г. Ващенко).

б) Відділ (група) класичної філософії

Теми: Описова граматика грецької мови, Історія грецької культури (А. Коцевалів); Вступи до класичної філології, Римська література, Римська метрика, риторика і стилістика (В. Стецюк);

Порівняльна граматика індоєвропейських мов (В. Державин).

в) Відділ (група) української та слов'янської філології

Теми: Вступ до слов'янознавства, Староцерковнослов'янська мова, Порівняльна граматика слов'янських мов, Граматика польської мови з історично-порівняльним насвітленням (Я. Рудницький); Вступ до загального мовознавства (В. Державин); Історія української мови, Описова граматика української мови з діалектологією (П. Ковалів); Історія української мови: українська літературна мова перед Шевченком, Сучасна російська мова [illegible] історичним коментарем (Ю. Шерех); Описова граматика української мови з діалектологією, Методика української мови (К. Кисілевський); Теорія літератури, Методологія літератури, Історія української драми XVII—XVIII ст., Література бароко XVII—XVIII ст., Поетика (Л. Білецький); Передшевченківська література XIX ст. (1798—1840) (В. Міяковський); Історія української літератури XIX ст.— Шевченко і його доба, Український романтизм (М. Глобенко), Історія слов'янських літератур, Українська

* Подаємо переважно теми теоретичних курсів.

палеографія, Слов'янські інкунабули, Іван Франко (В. Лев); Історія поезії, Українська повість XIX ст. (Є.-Ю. Пеленський); Історія французької літератури (Б. Лончина).

г) Відділ (група) історії

Теми: Історіософічні проблеми історії України (Б. Крупницький); Історіографія України (О. Оглоблин); Історія України (Н. Полонська-Василенко); Старинна історія (М. Терлецький); Середньовічна історія (П. Ісаїв); Історія Давнього Сходу (В. Державин); "Хмельниччина" (П. Феденко); Нова історія (І. Витанович), Українське національне відродження від кінця XVIII століття, Церковні проблеми України (М. Андрусяк), Загальний курс історії української церкви (В. Ленцик); Нариси з історії релігії (В. Щербаківський); Допоміжні історичні науки (В. Сенютович-Бережний).

д) Відділ (група) географії

Теми: Загальна геологія (Г. Закревська); Загальна економічна географія, Економічна географія України, Етнічна географія (В. Кубійович); Природознавство України (І. Розгін); Загальна фізична географія — води, Фізична географія України (М. Дольницький); Математична географія (І. Тесля); Географічний просемінар (М. Кулицький).

е) Відділ (група) археології, етнології і мистецтвознавства

Теми: Загальна археологія (В. Щербаківський); Загальна археологія. Первісне мистецтво (Л. Чикаленко); Археологія України (Археологія історичного періоду) (П. Курінний); Основи антропології, Антропологічні прикмети українського народу (І. Раковський); Українська етнологія, Українська етнографія (В. Петров); Загальна історія мистецтва (В. Січинський); Історія українського мистецтва, Історія українського образотворчого мистецтва (О. Повстенко); Історія української та всесвітньої музики (А. Ольхівський).

Крім спеціальних, здебільшого обов'язкових курсів, працювали окремі лекторати: Латинська мова (М. Томашівська); Грецька мова (М. Соневицький); Англійська мова (М. Мірчук); Французька мова (Б. Лончина); Німецька мова (І. Манастирський); мали місце виклади поза відділами — із Загальної генетики та проблем еволюції (М. Вєтухів).

II. Факультет права і суспільно-економічних наук

а) Загальний (спільний) потік правничого і суспільно-економічного відділів (груп)

Теми: Соціологія (В. Доманицький); Політична економія (М. Васильїв); Загальна наука права (Ю. Старосольський); Історія українського публічного права (Л. Окіншевич); Історія українського приватного права (В. Гришко); Історія римського права (О. Баранів).

б) Правничий відділ (група)

Теми: Філософія права, Історія українського публічного права (Л. Окіншевич); Історія українського судового права, Торговельне право (Я. Падох); Державне право. Адміністративне право (М. Стахів); Система римського права (О. Баранів); Міжнародне публічне право, Міжнародне приватне право (В. Орелецький); Цивільне право (В. Гришко); Цивільний процес (А. Перегінець); Карне право, Карний процес, Семінар карного права і процесу (Ю. Старосольський); Церковне право та історія церков в Україні (Ю. Ґерич); Криміналістика (С. Гик); Чинне право в Україні (О. Юрченко); Основи американського судівництва (І. Юзич); Основи статистики (Л. Шрамченко); Історія економічних доктрин, Теорія і історія

кооперації; Історія господарства (Ю. Студинський); Фінансова наука (Т. Сосновий); Загальне рахівництво (Р. Гойдиш).

в) Суспільно-економічний відділ

Теми: Основи чистої економіки, Семінар політичної економії (М. Васильїв); Економіка і політика торгівлі і транспорту, Господарська кон'юнктура, Теорія і історія кооперації (Ю. Студинський); Міжнародне публічне право (С. Іваницький); Економіка і політика сільського господарства (В. Доманицький); Економіка і політика промисловости, Економіка і політика праці (В. Марченко); Основи економічної політики, Економіка і організація підприємництва, Гроші, кредит і банки (Р. Димінський); Загальна економічна географія, Економічна географія України (В. Кубійович); Фінансова наука, Організація місцевого господарства (Т. Сосновий); Основи калькуляції, Аналіз балансу (Р. Гойдиш).

У відділі слухались курси Правничого відділу, зокрема лекції Ю. Студинського, Л. Шрамченка, Л. Окіншевича, М. Стахіва, Р. Гойдиша, Я. Падоха, В. Гришка, В. Орелецького.

1969 НАВЧАЛЬНИЙ РІК (літній семестр)

I. Філософський факультет

а) Відділ (група) мови і літератури

Теми: Староцерковнослов'янська мова, її походження і розвиток, Українська література і мова, Рання творчість Івана Франка (В. Лев); Порівняльна синтакса слов'янських мов, Виникнення літературних мов у слов'ян XII ст. (О. Горбач); Соціологічні основи двомовности (семінар) (Я. Рудницький); Теорія літератури з увагою до української літературної специфіки (О. Сулима-Бойко); Поети-шістдесятники (Ю. Бойко); Вступ до кириличної палеографії (І. Ґерус-Тарнавська).

б) Відділ (група) історії і географії

Теми: Доісторична доба території України (Н. Полонська-Василенко); Вибрані питання з історії Козаччини (о. І. Назарко); Гетьман України І. Мазепа в сучасних англійських публікаціях (Т. Мацьків); Дипломатичні стосунки між Україною і Москвою в XVII ст. (О. Вінтоняк); Німецько-українські стосунки від другої половини XIX ст. до Першої світової війни (П. Горбань); Київська спадщина в Литовській державі, Чехи і панславізм в Росії в другій половині XIX ст. (І. Жеґуц); Петро Могила й проблема об'єднання Церков (А. Жуковський); Сучасне становище релігій й атеїзму в СССР (Н. Теодорович); З географії сільського господарства України (В. Кубійович).

в) Відділ (група) філософії і педагогіки

Теми: Введення у філософію, Нарис структурної психології (О. Кульчицький); Основні теми філософії Г. Сковороди, Джерела до вивчення філософії Г. Сковороди (К. Митрович); Історія української етнопсихології (В. Янів); Українські змагання за національну освіту й рідну мову в школах у 1905—1918 рр. (Г. Васькович).

г) Відділ (група) мистецтвознавства

Теми: Головні течії мистецтва у зв'язку із світовими феноменами від кам'яної доби до нових часів, Скитсько-сарматське й греко-римське мистецтво України — семінар (М. Гоцій).

II. Факультет права і суспільно-економічних наук

Теми: Політична економія (О.-Г. Ґорн); Основні проблеми економічної географії України (Б. Кордюк); Історія українського публічного права, Міжнародне становище Запорізької Січі (В. Орелецький); Загальний нарис історії судів і судочин-

ства в Україні, Загальний нарис історії українського карного права, Загальний нарис українського цивільного права (Я. Падох); Суверенітет у державному праві (С. Галамай); Церковне право Східної Церкви, Канонічно-правні основи автокефалії (М. Коржан); Організаційні питання радянської державної адміністрації (З. Соколюк); Радянський господарський механізм і господарське право (А. Білинський).

III. Високошкільний літній курс українознавства

а) Географія, демографія

Теми: Україна як географічна одиниця. Число українців в Україні й діяспорі (В. Кубійович); Промисловість України, Господарський потенціал України (Б. Кордюк); Аґрарна проблематика сучасної України (І. Майстренко).

Водночас читалися такі цикли лекцій: Україна в системі всеросійського, європейського й світового господарства перед 1917 р., Україна в системі всеросійського, европейського й світового господарства після 1917 р., До питання про економічний колоніалізм України (Р. Голубничий).

б) Мовознавство

Теми: Походження й історія української мови, Становище української мови серед слов'янських мов (Я. Рудницький); Проблема мовної русифікації України (М. Демкович-Добрянський).

в) Археологія, етнографія, антропологія

Теми: Проблема відрубности українців з антропологічного погляду в світлі найновішої фахової літератури (Р. Єндик); Основні світоглядні прояви трипільської культури як тривка компонента української духовности (М. Гоцій).

г) Історія

Теми: Українська історіографія на тлі двох концепцій історії України (Н. Полонська-Василенко); Українська боротьба за державність 1917—1920 рр. (П. Феденко); Періодизація історії України (І. Жеґуц); Стан українських церков (усіх віровизнань) в Україні (А. Жуковський); Атеїстична пропаґанда в Україні (М. Демкович-Добрянський); Нарис розвитку української національно-політичної думки в першій половині XX ст. (А. Бедрій); XIX ст. в історії України як підстава національного відродження й пізніших визвольних змагань (А. Ребет).

д) Українське право

Теми: Україна як федеративна частина СРСР, Міжнародно-правне становище України (А. Білинський); Проблема людських вартостей в старому українському праві (С. Галамай); Українська проблема на міжнародному форумі в час Визвольної боротьби 1917—1923 рр. (В. Орелецький); Радянський державний устрій і т. зв. громадські організації, Права й обов'язки молоді в СРСР (З. Соколюк).

е) Література

Теми: Довженко на тлі українського літературного ренесансу 1920-х років (І. Кошелівець): Українська радянська проза 1960-х років (А.-Г. Горбач).

є) Мистецтво, культура, наука

Теми: Українська Церква між Сходом і Заходом (І. Гриньох); Українська інструментальна музика (А. Вирста); Українська ікона як вияв світового мистецтва (М. Гоцій); Стан української науки в СРСР (Б. Левицький).

ж) Українська духовність

Теми: Психологічні аспекти марксистсько-ленінського перетворення та персоналістичного збереження української людини (О. Кульчицький); Психологічний профіль українця, Проблема станів та класів в Україні як вияв основної риси

української духовности (В. Янів); Шкільництво в українській національній державі [redacted] 1917—1920 роках (Г. Васькович); Актуальність філософічних ідей Сковороди й проблема "сковородянської людини" в Україні (К. Митрович).

з) До питань сучасности

Теми: Організованість українців у вільному світі, Українські організації за кордоном і питання асиміляції (А. Фіґоль); Аналіз останніх матеріалів з України як джерело оцінки актуальної свідомости та інформації про національні рухи в Україні (О. Штуль-Жданович).

1991 НАВЧАЛЬНИЙ РІК (літній семестр)

I. Філософський факультет

а) Відділ (група) мови і літератури

Теми: Історія української мови (Ю. Муличак); Сучасна українська літературна мова (М. Антохій); Вступ до слов'янознавства, Історія української літератури. Стара доба XI—XV ст. (П. Цимбалістий); Староцерковнослов'янська мова (І. Лоб'юк); Порівняльна граматика слов'янських мов (Й. Сірка); Інтерпретація східнослов'янських текстів XI—XVIII ст. (Я. Гурський); Семантика державно-політичної термінології (Л. Рудницький); Історія української літератури XVIII ст., Українська літературна критика (Ю. Бача); Українська література XIX ст.— від класицизму до романтизму (Л. Рудницький); Історія української літератури після 1917 р., Вибране з української поезії, Поетика і стилістика. Основи аналізу мовних форм (І. Качуровський); Українська драматургія і театр першої половини XX ст., Література Галичини між двома війнами (В. Жила); Українська проза 70—80-х років (О. Кисілевська-Ткач); Творчість Пантелеймона Куліша (Ю. Бойко-Блохин); Проблеми духовности [redacted] літературі XIX—XX ст. (Є. Сверстюк).

б) Відділ (група) історії і географії

Теми: Праісторія України (Я. Йосипишин); Київ у добу татарського лихоліття (І. Жеґуц), Розвиток церкви в Україні та Росії, Історія України (В. Косик); Історія України. Гетьманщина (О. Вінтоняк); Соціальне, культурне й політичне відродження України у XIX ст., Історія України у 1923—1939 рр. (Д. Злепко); Історія України у 1900—1920 роки, Джерелознавство та історіографія України, Географія України (А. Жуковський).

в) Відділ (група) філософії, психології та педагогіки

Теми: Загальна філософія, Вибрані питання з історії української філософії (К. Мирович); Життя і творчість Григорія Сковороди (Р. Піч); Ідеї естетичного виховання (О. Сидоренко-Квірмбах); Порівняльні досліди поведінки (Й. Кратохвіль); Основи державно-громадського виховання й освіти (Г. Васькович); Українське двомовне шкільництво в Канаді (Н. Білаш); Шкільна та соціальна політика у райхскомісаріаті "Україна" та Генеральному губернаторстві (1941—1945 рр.) (Б. Єржабкова); Педагогічна творчість Бориса Грінченка (А. Животенко-Піанов); В. О. Сухомлинський та його педагогічна спадщина (Т. Беднаржова).

г) Соціологія і культура

Теми: Історія української етнопсихології (В. Янів); "Книга буття українського народу" в контексті українського романтизму (С. Козак); Вступ до богословської мислі українських ікон (П. Біланюк); Слов'янська культура і цивілізація (П. Ґой); Українське мистецтво рисунку — гравюри і ікони XVI—XVII ст. (Д. Степовик);

Вибрані питання з історії мистецтва (І. Шумська-Мороз); Пісні щорічного календарного циклу (А. Вирста); Історія української етнографії (М. Мушинка).

II. Факультет права і суспільно-економічних наук

Теми: Екологія, політика і право, Природа і функції основних політичних установ України від Київської держави до Української Народної Республіки і УРСР (Т.-Б. Цюцюра); Методологія порівняльної політики (П. Потічний); Міжнародне правне становище України у XX ст. (В. Шандор); Рецепція німецького права у східноєвропейських державах (Г. Маєр-Ляврін); Проблематика права видачі, Загальне народне господарство і політика народного господарства (Ґ. Ґорн); Міжнародне право (Б. Вітошинський); Національні меншини у Східній Європі (М. Трухан); Становище одиниці в адміністративному праві, Адміністративне право (З. Соколюк); Цивільне право, Карне право ■ особливим узглядненням різниці між соціалістичними і капіталістичними законами (Б. Фабіян); Вступ до науки про міжнародні відносини (А. Камінський); Зміни в радянській політичній системі за часів Ґорбачова (В. Маркусь); Пенітенціарне право ■ Українській РСР і система примусової праці. 1917—1990 роки (Н. Фельдман); Питання стабільности політичних систем, "Самостійна Україна" Миколи Міхновського (М. Шафовал); Генетика, еволюція і досліди поведінки, Поведінка деяких т. зв. "примітивних" народів у питаннях права й економіки (на основі власних досліджень у Лапляндії серед бедуїнів-номадів) (Й. Кратохвіль); Мікро- і макроекономічні принципи та їх застосування, Народне господарство України ■ XX ст. (М. Богатюк); Питання сучасної перебудови народного господарства СРСР (Т. Макаревич); Важливі соціально-медичні проблеми сучасности (О. Жупник); Перебудова, банківництво та грошова система СРСР і ■ Україні (О. Кушпета); Фінанси і організація підприємств. Наука і технологія, Стратегічне плянування ринкової економіки (Б. Крамарчук); Перегляд функцій публічної фінансової політики та господарки (І. Полулях); Економічна географія України (А. Жуковський); Впровадження ■ географію міст (Р. Дражньовський); Економічна географія придунайських держав, Принципи визначування місця осередку підприємств (Л. Нодь).

Крім поданих тем, до лекційних програм факультетських занять окремо входили програми Педагогічного інституту, Високошкільних курсів українознавства та мовних курсів[5], які діяли при УВУ під час літнього семестру 1991 р. Через брак місця їх тут не розглядаємо[6].

Професори УВУ читали також лекції для широкого кола слухачів, брали активну участь у діяльності товариств, наприклад, Історично-філологічного товариства (засноване 30 травня 1923)* та Правничого товариства у Празі (17 березня 1923)**, а також в Українській науковій асоціації та інших. Чимало професорів УВУ були заанґажовані у чеських та інших іноземних товариствах,

[5] Для орієнтації пор. вище програму Високошкільного літнього курсу з українознавства за 1969 р.: Index lectionum semestre aestivum 1969.— München, 1969.— S. 40—44.

[6] Див.: Index lectionum semestre aestivum 1991.— München, 1991.— S. 43—47.

* Історично-філологічне товариство у Празі видало п'ять томів "Праць" (перший том вийшов у Празі 1926 р., другий (на пошану Д. Антоновича) — теж у Празі 1939 р.; третій—п'ятий — у 1941—1945 рр.) та обмеженим тиражем 47 розвідок і брошур.

** Видало у 1928 р. "Справоздане" на п'ять років, працю Р. Лащенка (голови Товариства) "Лекції по історії українського права. Литовсько-польська доба. Пам'ятники права" і текст Короткої редакції "Руської Правди" ■ бібліографічним покажчиком.

наприклад, у Празькому лінґвістичному гуртку, реферували свої наукові здобутки на різних міжнародних та українських наукових конференціях і з'їздах. Можна згадати тут Другий український науковий з'їзд 1932 р., на якому члени УВУ виголосили 45 доповідей, [redacted] на Правничому з'їзді у Празі 1933 р.— 25 доповідей.

Простежується активна участь українських учених, зокрема у складі чеських делеґацій у багатьох міжнародних конґресах. Лише у 1924—1931 рр. УВУ бачимо на 28 наукових форумах, таких, як: Міжнародний з'їзд слов'янських етнографів та географів у Чехо-Словаччині (1924), Польщі (1927), Югославії та Болгарії; Міжнародний з'їзд антропологів (1924), З'їзд етнографів у Берні (1925), З'їзд чеських правників; Міжнародний бібліографічний з'їзд у Празі (1926); Шостий Міжнародний конґрес педагогіки мистецтва (1928); Перший Міжнародний конґрес народного мистецтва у Празі (1929) та аналогічний — [redacted] Антверпені (1930). УВУ бере участь у всіх славістичних з'їздах: Міжнародному конґресі істориків релігії [redacted] Люнді, Сьомому Міжнародному конґресі філософів в Оксфорді (1930), того ж року у Міжнародному конґресі криміналістів у Празі та з'їзді правників у Братиславі; Міжнародній фонологічній конференції у Празі; Другому з'їзді класичних слов'янських філологів у Празі; Другому Міжнародному конґресі лінґвістів у Женеві, Геологічному конґресі у Празі, XII з'їзді антропологів і археологів у Парижі, Міжнародному конґресі вивчення проблем населення, що відбувався в Римі, Сьомому Міжнародному з'їзді істориків у Варшаві (1933). Цей список можна було б продовжити.

УВУ — учасник різних ювілейних урочистостей, наприклад, 100-ліття Археологічного Інституту в Берліні. Професори УВУ активно працювали [redacted] багатьох інших українських установах. І. Горбачевський, С. Дністрянський, С. Смаль-Стоцький — у Всеукраїнській Академії наук; Д. Дорошенко був першим директором Українського наукового інституту в Берліні, який сам зорганізував (у 1931 р. його на цьому посту змінив професор УВУ І. Мірчук), О. Лотоцький до 1939 р.— незмінний директор зорганізованого ним же Українського наукового інституту у Варшаві (заступив його на посаді знову ж таки професор УВУ А. Яковлів). Секретарем Українського наукового інституту у Варшаві був Р. Смаль-Стоцький*. Професори УВУ середини 1920-х рр. С. Рудницький і М. Лозинський керували кафедрами у Харкові — перший, крім того, очолював Український науково-дослідний інститут географії та картографії (УНДІГК) у Харкові. Багато професорів УВУ стали дійсними членами Наукового товариства імени Шевченка у Львові (вони активно друкували свої дослідження у виданнях НТШ), членами Слов'янського інституту у Празі (О. Колесса, С. Смаль-Стоцький, Л. Білецький, О. Мицюк, В. Тимошенко та інші).

Вчені Українського Вільного Університету були бажаними авторами чужомовних наукових часописів. Це підтверджує бібліографія праць багатьох професорів УВУ, котрі мали публікації у таких загальновідомих журналах, як "Slavia", "Časopis Narodniho Musea", "Slavische Rundschau", "Zeitschrift für osteuropeische Geschichte", "The Slavonic", "Review", "Zeitschrift fur Slavische Philologie", "Germanoslavica", "Historisk Tidskrift", "La Monde Slave", "Orient und Oxident" та інші. Професор УВУ О. Шульгин від 1938 р. редаґував у Парижі двомісячник

---

* З 1928 (уконституйований 1930 р.) до 1939 р. інститут видав понад 70 томів наукових досліджень, художніх творів і перекладів. Серед них варто згадати насамперед 54 томи "Праць Українського наукового інституту" у 12-ти серіях.

"La Revue de Prométhée". Імена університетської професури фіґурують у багатьох україномовних та іншомовних збірниках на пошану видатних учених.

У післявоєнний час, зокрема після 1950-х рр., список наукових журналів, у яких беруть участь українські вчені, значно розширюється, охоплюючи і часописи Канади та США.

Узагальнюючи, можна сказати, що навчальна і науково-видавнича програми УВУ нічим не поступалися і не поступаються інститутським і університетським програмам гуманітарних факультетів найбільших університетів світу.

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Діяльність УВУ становить частину загальної стратегії української навчальної та науково-дослідної політики на еміґрації. У 1920—1930-х рр. УВУ досягає значних успіхів (у другий празький період). У 1923 р. була створена університетська видавнича комісія. Сенат УВУ, очолюваний на той час такими визначними особистостями, як О. Колесса, С. Дністрянський, І. Горбачевський, усвідомлювали, що для плекання інтеліґенції потрібні поважні наукові видання. І видавнича діяльність УВУ стає одним із провідних засобів його утвердження перед українською еміґрацією і чужинцями, [redacted] його публікації — обличчям університету.

З переміщенням УВУ до Німеччини наукова робота посідає у ньому протягом десятиліть провідні позиції. Місце УВУ як центру української наукової думки за кордоном і масштаби його діяльности диктувалися відомими історичними умовами, у яких перебували українська наукова і політична еміґрація та наука в Україні. Увага професорського складу зосереджується (на відміну від його празького періоду) на тих проблемах ґуманітарних і суспільних наук, які [redacted] Україні не досліджувалися або досліджувалися недостатньо, вибірково, тенденційно. На порядок денний висувається, з одного боку, опрацювання конкретних проблем і тем з історії України та інших наук, вивчається життя і творчість визначних діячів історії та культури України різних епох, з другого — ведеться дослідження ряду загальних теоретичних проблем (серед них часто і таких, на які було накладене табу [redacted] підрадянській дійсності, наприклад, у ділянках етнопсихології, антропології, немарксистської філософії). Крім розкриття реального змісту, як основний постулат УВУ висувалася вимога об'єктивної подачі фактів та її документальної арґументації. У з'ясуванні численних питань української тематики домінантою служить європейський і світовий контекст. Сенат УВУ завжди приділяв велику увагу зв'язкам з іноземними науковими і навчальними закладами. До пріоритетних наук віднесено історію і правознавство, релігію і філософію, економіку, статистику, філологію, культуру та освіту.

У перші післявоєнні десятиліття УВУ взяв на себе відповідальну місію репрезентації української науки перед світом, виступає як пропаґатор українського імени за кордоном. Маючи за методологічну основу "ідеалістично-християнські засади і державницькі традиції", УВУ ставив перед собою завдання підготовки наукових кадрів і видання високоякісних, опертих на джерела праць, [redacted] водночас формування загальних засад української науково-видавничої політики в Європі. Сприяв цьому унікальний збіг обставин. До Праги, а пізніше у Мюнхен з'їхалось виняткового багато визначних учених, діячів культури. І не лише українського походження. В УВУ зібрались вчені, які спочатку (1920—1930) переїхали із Східної України і Галичини у Чехо-Словаччину, а пізніше (під час війни) — з України, Чехо-Словаччини, Польщі та інших країн у Німеччину. Розмах наукової та викладацької праці УВУ на той час можна проілюструвати багатьма прикла-

дами. Досить згадати працю ■ ділянці історії українського права. Тоді в УВУ об'єднались найкращі сили давньої УАН, НТШ та Українського наукового інституту у Варшаві, працюють Лев Окіншевич, Василь Грищко, Олександр Юрченко, Микола Чубатий, Андрій Яковлів, Ярослав Падох. Створена ■ УВУ кафедра історії українського права була "найповнішою за всю її історію"[7]. На основі власних лекційних курсів Л. Окіншевич видає "Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства" (1947, 1954), О. Юрченко — "Чинне право в Україні" (у двох частинах, 1948, 1953), Я. Падох — "Міські суди на Україні" (1948), "Давнє українське судове право. Конспект викладів" (1949) та "Нарис історії українського карного права" (1951), М. Чубатий — "Огляд історії українського права" (перевидання з 1921—1922 рр., двічі перевиданий ■ УВУ в Мюнхені), побачило світ багато інших праць*. Ряд опрацювань А. Яковліва, О. Юрченка та інших пізніше вийшли статтями. Подібне можна спостерігати і щодо інших дисциплін.

Аналіз змісту і видового складу видань УВУ дає підстави поділити науково-видавничу продукцію університету від 1921 до 1992 р. на чотири основні категорії:

а) науково-дослідна література. Серії "Науковий збірник", "Наукові записки УВУ", "Повідомлення Товариства сприяння українській науці" ("Mitteilungen der Arbeits — Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften"), "Щорічник української науки" ("Jahrbuch der Ukrainekunde"), "Монографії", перевидання наукових статей і розвідок із раніших видань; "Матеріали до української діалектології", "Ethologie" (народознавчий збірник) та інші;

б) навчально-дидактична література: Серія лекційних курсів "Скрипти", підручники і навчальні посібники;

в) альбоми (праці мистецько-художнього спрямування);

г) довідково-інформаційна література: нариси про УВУ, буклети, програми викладів.

Загальна динаміка науково-видавничого процесу

У віденський період діяльности УВУ (від 17 січня до жовтня 1921 р.) готувались видання, але друком з'явилась, здається, лише одна книжка. З переїздом централі університету до Праги (осінь 1921 р., святкова інавґурація відбулася 23 жовтня) з'являються друком перші навчальні програми, зокрема на 1921/1922 академічний рік (задумані й частково опрацьовані ще у Відні), перші лекційні посібники-скрипти (М. Лозинський. Міжнароднє право. Част. I. Суть і творення міжнародного права.— Прага, 1922; І. Мірчук. Лекції по історії етики. Етика старинного світу.— Прага, 1922). З'являється перший том "Наукового збірника УВУ" (Прага, 1923), у який увійшло 10 статей, а також ряд перевидань, зокрема: 1923 р.— О. Колесса. Південно-волинське. Городище й городиські рукописні пам'ятки XII—XVI віку; 1924 р.— його ж. Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX віку.

Згодом видавничий процес у Празі розширюється. Стала більш представницькою автура, урізноманітнилася тематика. Наочний приклад цього — "Наукові ювілейні збірники УВУ", присвячені Т. Масарикові (Т. 1—2, 1925, 1930). У групі

---

[7] Падох Я. Суди і судочинство старої України. Нарис історії.— Нью-Йорк etc., 1990.— С. 8.

* Про ці видання див. далі.

щойно започаткованих видань з'явилися "Varia", що містять короткі нариси про УВУ у Празі (1927, 1931) і праця І. Канта, яка в українському перекладі І. Мірчука (і його учнів) називалася "Пролеґомена до кожної майбутньої метафізики, яка могтиме виступати як наука" (правда, книжку друковано у Львові 1930 р.). У празький період УВУ з'явилось понад 70 назв різних видань. Цей загалом невеликий доробок української еміґраційної науки УВУ [redacted] галузі гуманітарних і суспільних дисциплін за 1922—1945 рр. був, проте, важливим початком, а [redacted] ряді випадків стартовим порогом для ряду університетських серійних видань, таких, наприклад, як "Наукові записки УВУ", серії "Varia", програм викладів (у 1922—1945 рр. вийшло понад 41 програма) і т. д.

Починаючи від 1946 р., крива динаміки видань за кількісними показниками різко піднімається. Істотно розширюється тематика видань (на окрему увагу під цим кутом зору заслуговує серія "Монографії" з найрізноманітніших проблем історії України, духовного і матеріального життя українського народу, його світогляду, історії культури та освіти. Збільшилася кількість серійних видань. Якщо у празький період УВУ фіксується шість видавничих серій, то в мюнхенський їх уже 17 (з празького періоду переходить 3 назви серій). Протягом 1946—1992 рр. виходили такі видавничі серії:

1. "Науковий збірник УВУ" (започаткований у Празі);
2. "Наукові записки УВУ";
3. "Mitteilungen der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften..." ("Повідомлення Товариства сприяння українській науці"). 1965—1981. Т.— 1—18;
4. "Jahrbuch der Ukrainekunde" ("Щорічник української науки"). 1982—1992.— Т. 19—28;
5. "Ethologie"; "Народознавчі збірники";
6. "Матеріали до української діалектології";
7. "Ucrainica diasporiana" (Збірник осередку студій українських поселень у вільному світі);
8. Різнотематичні видання;
9. Монографії;
10. Видання Інституту дослідів національних проблем;
11. Перевидання раніше друкованих українознавчих праць (започатковано у Празі);
12. Підручники;
13. Лекційні курси. Скрипти (започатковано у Празі);
14. Видання Інституту заочного навчання;
15. Навчальні програми університетських викладів (започатковано у Празі);
16. Альбоми творів мистецтва;
17. Спільні видання [redacted] іншими навчальними і науковими інституціями.

Подані серії, однак, не були стабільними. Змінювалась динаміка їх появи, назви, зокрема, якщо порівнювати довоєнний (празький) період з післявоєнним (мюнхенським).

У Мюнхені з'являються серії: 1952 р.— "Монографії", 1965 р.— "Mitteilungen der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften...". З 1982 замість цієї серії з'являється щорічник "Jahrbuch der Ukrainekunde", 1973 р.— "Альбом творів мистецтва", того ж року — "Матеріали до української діалектології", у 1974 р. з'являється народознавча серія "Ethologie" тощо. Паралельно видають свої праці Інститут дослідів національних проблем, що був створений при УВУ, Інститут заочного навчання при УВУ, заслуговує окремої уваги серія "Ucrainica diasporiana". І хоча, зауважимо, випуск деяких серій з різних

причин довелося припинити, їх місце [illegible] українознавстві того часу помітне. Серії також об'єднувалися, міняли назви, спрямування, яке краще відповідало новим потребам часу і науки. Часто на перешкоді видавничому процесу ставало фінансове становище УВУ. Через скруту цей процес дещо сповільнився в останнє десятиліття. Ряд видань названих серій нині не виходить, окремі поповнюються лише з надходженням матеріалу.

Статистика видань

Видання у Празі (1921—1945)

1. Науковий збірник УВУ. 5 томів (том 4 — у двох частинах).
2. Лекційні курси, т. зв. скрипти. 13 випусків.
3. Переклади з іноземної наукової літератури. 1 том.
4. Перевидання раніше друкованих українознавчих праць. 10 випусків.
5. Науково-довідкові видання. 2 томи.
6. Навчальні програми університетських викладів 1921/1922—1944/1945 рр. 41 випуск.

Разом 72 одиниці.

Видання у Мюнхені (1946—1992)*

1. Наукові записки УВУ. 13 частин (частини 4/5, 9/10, 11/12 — спарені). Усього 10 томів.
2. Наукові збірники УВУ (продовження порядкової нумерації серії, яка почала виходити у Празі). 12 томів.
3. Mitteilungen der Arbeits — und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften...— München, 1965—1981.— T. 1—18. 18 книжок.
4. Jahrbuch der Ukrainekunde.— München, 1982—1991 (продовження порядкової нумерації серії "Mitteilungen").— T. 19—28. 10 книжок.
5. Підручники. 13 томів.
6. Монографії. 53 томи.
7. Альбоми творів мистецтва. 5 томів.
8. Матеріали з української діалектології. 3 томи.
9. Лекційні курси, т. зв. скрипти. 48 томів у 53 частинах.
10. Видання Інституту заочного навчання. 13 томів.
11. Народознавчий збірник, присвячений етнології (етології) українського народу. 81 зошит.
12. Ucrainica diasporiana (Збірник осередку студій українських поселень у вільному світі). 4 томи.
13. Перевидання раніше друкованих українознавчих праць. 20 випусків.
14. Різнотематичні видання. Varia. 38 випусків.
15. Навчальні програми університетських викладів 1947/1991 рр. (1995). 38 випусків.
16. Studien zu Nationalitätenfragen. Видання Інституту дослідів національних проблем. 9 томів.

Разом 375 одиниць[8].

Загальна кількість видань УВУ за 1921—1991 (1995) рр. становить понад 450 одиниць.

---

* Для окремих наукових видань цифрові дані подаються з врахуванням 1993—1995 рр.

[8] Пор. звіти УВУ за 1921—1926 та 1926—1933 рр., Прага. Див. також: Наріжний С. Українська еміграція.— С. 128—129.

УКРАЇНСЬКІ ТА НЕУКРАЇНСЬКІ АВТОРИ Й ГОСТІ ВИДАНЬ УВУ

Не можна вести мову про науково-видавничу діяльність УВУ, не згадавши осіб, які творили основний склад університету і були активними учасниками та організаторами наукового і науково-педагогічного процесу в його стінах. Більшість із них — це визначні діячі української культури і науки. Зауважимо, що вже в перші роки діяльности, а головно після війни УВУ об'єднує різні покоління гуманітаріїв, суспільствознавців, репрезентантів інших наук — науковців, які від початку були при УВУ і згодом становили його кістяк. Вони переїхали до Праги, пізніше — у Мюнхен з України, а також в Польщі вже зрілими вченими. До них долучилася студентська молодь, що прагнула здобути освіту. Ця молодь згодом безпосередньо включалась до праці в УВУ, інші — через об'єктивні обставини — роз'їхалися по світу, але постійно контактували і досі контактують з alma mater, читаючи лекції студентам, керуючи докторантами і подаючи до друку свої наукові праці. З УВУ безпосередньо пов'язана діяльність таких відомих учених, як Дмитро Антонович, Леонід Білецький, Іван Борковський, Station Дністрянський, Василь Біднов, Іван Зілинський, Олександр Колесса, Дмитро Дорошенко, Іван Мірчук, Володимир Кубійович, Зенон Кузеля, Ростислав Лащенко, Олександр Лотоцький, Лев Окіншевич, Степан Рудницький, Володимир Янів, Кость Кисілевський, Олекса Горбач, Олександр Шульгин, Сергій Шелухин, Дмитро Чижевський та багато інших. Більшість з них здобула своїми працями міжнародне визнання.

Велика заслуга у розвитку української науки належить Сенату Українського Вільного Університету — ректорам, проректорам, деканам, продеканам, керівникам дослідних і навчальних інститутів, які зуміли організувати педагогічну і науково-дослідну працю, залучити до неї широкі кола українських і зарубіжних учених. Ректорами УВУ за досліджуваний час були Олександр Колесса, Станіслав Дністрянський, Іван Горбачевський, Теодор Щербина, Дмитро Антонович, Андрій Яковлів, Сергій Шелухін, Олександр Мицюк, Іван Борковський, о. Авґустин Волошин, Вадим Щербаківський, Іван Мірчук, Юрій Панейко, Микола Василів, Олександр Кульчицький, Василь Орелецький, Юрій Бойко, Володимир Янів, Теодор-Богдан Цюцюра. Останніми роками продовжували і продовжують цю роботу Петро Ґой, Роман Дражньовський, Мирослав Лабунька.

У науковому, як також у навчально-викладацькому житті УВУ у різний час брало і в багатьох випадках беруть участь досі Опанас Андрієвський, Петро Андрієвський, Микола Андрусяк, Осип Андрушків, Дмитро Антонович, Марко Антонович, Мирослав Антонович, Мирослав Антохій, Аґенор Артимович, Володимир Бандера, Микола Бараболяк, Олександр Баранів, Юрій Бача, Тетяна Беднаржова, Володимир Безушко, Омелян Бей, Василь Біднов, Петро Б. Т. Біланюк, Борислав Н. Білаш, Леонід Білецький, Андрій Білинський, Роман А. Богатюк, Микола Богатюк, Юрій Бойко (Бойко-Блохин), Анна М. Бойцун, Володимир Болюбаш, Іван Борковський, Михайло Боровик, Сергій Бородаєвський, Оксана Борушенко, Богдан Р. Боцюрків, Михайло Брайчевський, Освальд Бурґард (Юрій Клен), Сергій Буткевич, Дмитро Бучинський, о. М. Ваврик, Михайло Василик, Микола Василів (Васильїв), Григорій Васькович, Григорій Ващенко, о. Атанас Великий, Євген Вертипорох, Михайло Вєтухів, Любомир Винар, Аристид Вирста, Ілля Витанович, Олекса Вінтоняк, Ольга Вітошинська, Борис Вітошинський, Анна Власенко-Бойцун, Авґустин Волошин, Михайло Г. Воскобійник, Петро Воробин, Олекса Воропай, Богдан Гаврилишин, Валентин Гаєвський, Олександр Гайманівський, Теодор Галіп, Іван Ганицький, Іван Гвозда, Степан Гик, Микола Гло-

бенко, Роман Гойдиш, Іван Головинський, Петро Горбань, Анна Галя Горбач, Олекса Горбач, Іван Горбачевський, Святослав Гординський, Ґергард Горн, Михайло Гоцій, о. Іван Гриньох, Василь Гришко, Яків Гурський, Юрій Ґерич, Іраїда Ґерус-Тарнавецька, Петро Ґой, Михайло Демкович-Добрянський, Володимир Державин, Роман Демінський, Станіслав Дністрянський, Мирон Дольницький, Віктор Доманицький, Олександр Домбровський, Іван Дорожинський, Дмитро Дорошенко, Роман Дражньовський, Іван Жеґуц, Адвентина Животенко-Піанков, Володимир Жила, Люба Жук, Аркадій Жуковський, Олександр Жупник, Ганна Закревська, Володимир Залозецький, Дмитро Злепко, Сократ Іваницький, Олександр Іванов, Петро Ісаїв, Ярослава Йосипишин, Іван Кабачкін, Богдан Казимира, Ігор Каменецький, Анатоль Камінський, Ігор Качуровський, Олександра Кисілевська-Трач, Кость Кисілевський, Михайло І. Кіндрачук, Альберт А. Кіпа, Пантелеймон Ковалів, Степан Козак, Олександр Колесса, Богдан Кордюк, Михайло Коржан, Володимир Косик, Андрій Коцевалов, Іван Кошелівець, Богдан Крамарчук, Йосип Кратохвіль, Сергій Кращенніков, Григорій Крук, Борис Крупницький, Володимир Кубійович, Олег Кудрик, Зенон Кузеля, Микола Кулицький, Олександр Кульчицький, Юрій Кульчицький, Петро Курінний, Омелян Кушпета, Мирослав Лабунька, Ростислав Лащенко, Євген Лащик, Василь Лев, Василь Ленцик, Іван Лескович, Іван Лоб'юк, Михайло Лозинський, Богдан Лончина, Кость Лоський, Олександр Лотоцький, Степан Луцик, Василь Луців, Юрій Луців, Василь Лучків, Галина Мазепа, Тадей Макаревич, Іван Манастирський, Василь Маркусь, Осип Мартинюк, Володимир Маруняк, Василь Марченко, Теодор Мацьків, Антін Мельник, Зиновій Лев Мельник, Кирило Митрович, Олександр Мицюк, Михайло Міллер, Іван Мірчук, Марія Мірчук (Мірчукова), Михайло Міщенко, Володимир Міяковський, Олександр Моргун, Юрій Мулича, Микола Мушинка, о. Ісидор Нагаєвський, о. Іриней Назарко, Симон Наріжний, Мирон Новосад, Іван Овечко, Олександр Оглоблин, Олексій Одарченко, Лев Окіншевич, Вадим Онишкевич, Домет Олянчин, Андрій Ольхівський, Василь Орелецький, Петро Оришкевич, Богдан Осадчук-Кораб, Кость Осауленко, Володимир Островський, Ярослав Падох, Юрій Панейко, Іван Панькевич, Ярослав Пастернак, Євген Юлій Пеленський, Антін Перегінець, Віктор Петров, Олекса Повстенко, Наталія Полонська-Василенко, Юрій Полянський, Петро Потічний, Михайло Прийма, Омелян Пріцак, Мирослав Прокоп, Іван Раковський, Лев Ребет, Іван Розгін, Василь Рудко, Леонід Рудницький, Степан Рудницький, Ярослав Рудницький, Євген Сверстюк, Галина Семенюк; В'ячеслав Сенютович-Бережний, Олена Сидоренко-Квірмбах, Іван Сидорук, Франк Сисин, Йосип Сірка, Володимир Січинський, Федір Слюсаренко, Роман Смаль-Стоцький, Степан Смаль-Стоцький, Зиновій Соколюк, о. Мелетій Соловій, Михайло Соневицький, Тимофій Сосновий, Іван Станкевич, Володимир Старосольський, Юрій Старосольський, Матвій Стахів, Ігор Стебельський, Микола Степаненко, Дмитро Степовик, Василь Стецюк, Федір Стешко, Володимир Стойко, Юрій Студинський, Олександр Сулима-Блохин, Надія Теодорович, Іван Тесля, Маріян Терлецький, Володимир Тимошенко, Євген Тисовський, Марія Томашівська, Степан Томашівський, Мирослав Трухан, Осип Турянський, Григорій Удод, Панас Феденко, Юрій Фединський, Євген В. Федоренко, Василь Федончук, о. Петро Хомин, Євген Храпливий, Петро Цимбалістий, Теодор-Богдан Цюцюра, Василь Чапля, Олександра Черненко-Рудницька, Костянтин Чехович, Дмитро Чижевський, Левко Чикаленко, Богдан Чопик, Степан Чорній, Микола Чубатий, Вікентій Шандор, Микола Шафовал, Володимир Шелест, Сергій Шелухін, Юрій Шерех (Шевельов), Роман Шпорлюк, Левко Шрамченко, Дмитро Штогрин, Лев Шрамченко, Олександр Шульгин, О. Шумило-Кульчицький, Ірена Шумська-

Мороз, Вадим Щербаківський, Іван Юзич, Олександр Юрченко, Василь Яворський, Андрій Яковлів, Володимир Янів.

У виданнях УВУ публікували свої праці також іноземні вчені. На сторінках лекційних програм, наукових звітах та збірниках праць університету знаходимо імена: Дж.-Е. Аллена, А. Безансона (Besanson), Х. Е. Бідвеля, А. Вайана (Vaillant), Й. Вальфільда (Wallfield), В. Вайнтрада (Weintraub), Я. Вейренца (Veyrenc), П. Векслера, Р. Вірера, Ґ.-Г. Ворт, Вільяма Е. Гаркінса (Harkins), Андора Генке, Г. Глясля (Glassl), Г. Ґекенян (H. Göckenjan), Альберта Ґрайнера, Ф. Ґреґуара, М. Дангеля (Danhel), Е. Деко (Decaux), Л. Дупр'е (Duprier), Ганса Дітера, Карла Зіца, Блянки Ержбакової, М. Кадо (Cadot), П.-М. Карреза (Carrez), В. Кіпарського (Kiparsky), Ґ. Когена, Ервіна Кошмідера, Рудольфа Кремпля, Е.-М. Левіна, Ж. Леклерка (J. Leklerc), Р.-Л. Ленцека, Я. Лепіз'єра (Lépissier), Ж.-Л. Лістона, М. Лобковича, Т.-Ф. Маґнера, А. Мілена (Millin), Р. Матісена (Mathiesen), Л. де Наґі, Вільямса Е. Наркінса (Narkins), Ласло Нодя, Яна Понґовського, Й.-П. Паульса, Роланда Піча, Поля Пупарда (Poupard), Ганса Райнфельдера (Rheinfelder), Гойка Ружича (Ружичић), Жана Руппа (Rupp), М. Санілова, Л. Р. Сімарда, Р. Г. Стейсі (Stacy), Яна Станкевича, Николая Толстого, Мечислава Убиша, Б.-О. Унбеґауна, Белі Фабіяна, Макса Фасмера, Еккегарда Фелькля, Я. Ферреля (Ferrell), П. де Фішера, Валеріяна Чарнецького, Казимира Шафранського, В. Р. Шмальстіґа (Schmalstieg), Георга Штатміллера (Staatmiller) та інші.

* * *

Досягнення УВУ у науковій і науково-педагогічній ділянках, а також у науково-видавничій сфері тривкі й багатогранні. УВУ належить чимало вперше введених у науковий обіг узагальнень і висновків з питань українознавства. Тут досліджено й використано чимало донедавна невідомих, передусім закордонних, джерел. Нині уявити українознавство без праць УВУ неможливо. Велика патріотично настроєна когорта українських учених і викладачів, вихованців УВУ, працює і викладає у різних закордонних університетах та інших наукових інституціях[9].

Безперечно, аналізуючи з сьогоднішньої перспективи окремі наукові збірники УВУ чи монографічні праці, статті або й дрібні розвідки, можна шукати і знайти у них неточності, помилки тощо. Втім, на них звертала увагу критика ще в часи виходу цих видань у світ. Але відомо: критикувати значно легше, як досліджувати і писати, видавати і розповсюджувати книжку, тим більше, в чужому середовищі. Наукова продукція університету, особливо за 1930—1970-ті рр., зберігала незмінно високий академічний рівень, дотримувала кроку, як мало видань інших українських наукових інституцій того часу, європейському науковому поступу. Треба зважити, повторюємо, і на те, що дослідження проводились без доступу до джерельної бази, зокрема архівів і бібліотек України та інших країн радянської імперії, часто й без стабільного та задовільного фінансового забезпечення. У цьому контексті вже тільки загальний перегляд видань УВУ викликає визнання і подив. Тому, чого досягла українська наука у 1920—1930-х, далі, у 1950-х — на початку 1980-х рр. на еміґрації, зокрема, у правознавстві, літературознавстві, філософії, етнопсихології, ми в Україні, з відомих причин, не мо-

[9] Див.: Штогрин Д. М. Світла і тіні українських студій у Гарварді.— Чикаго; Милвоки, 1973.— С. 58.

жемо дорівняти — навіть у постановочному плані — досі. Наукові осягнення УВУ базовано на послідовній, основаній на наукових засадах організації досліджень, інспірованих не політичною кон'юнктурою, [redacted] насущними потребами українознавства. Організатори наукового і навчального процесів [redacted] УВУ були свідомі ролі й завдань університету за тих історичних обставин, у яких опинився український народ і його наука. Велика шана за це належить ректорам, проректорам, деканам, продеканам факультетів, усім професорам і викладачам університету.

Зовсім не об'єктивними вважаємо твердження про те, що "УВУ собою нічого не являє як українська висока школа", що це установа, яка "себе зжила і яка не має жодної наукової перспективи" та й, взагалі, було б краще, щоб "УВУ самоліквідувалося"[10]. Такі закиди висувають УВУ і нині. І не лише за кордоном, [redacted] й в Україні. Але так думають далеко не всі. Що більше, критичні висловлювання належать тільки окремим "академікам" та клеркам від науки, які не змогли самореалізуватися. Чи ж вони не бачать за своїми словами чужих національній справі цілей? Подібна фразеологія сьогодні, як відомо, адресується НТШ, ВУАН та іншим українським інституціям, які підтримували реноме української науки. Уважний розгляд наукового доробку УВУ показує, що можливості цієї установи і потреба [redacted] її діяльності ще далеко не вичерпали себе. Якщо нині і простежуються певні "недотягнення" у розвитку університету, то це, на наш погляд, не що інше, як об'єктивна закономірність, характерна для циклічного розвитку кожної установи, коли спад змінюється зростом, а зріст — спадом. Здається, на даному етапі питання полягає у правильному виборі Сенатом університету стратегії розвитку педагогічної, наукової та науково-видавничої політики, чого УВУ останнім часом домагається. З підготовкою якісно нової конкретної програми діяльности УВУ, яка б враховувала нові історичні умови, з появою глибоких наукових праць зміниться ситуація, і це буде найкращою арґументацією проти спекуляцій критиканів. Завдання, певна річ, важке, але в науці, як відомо, немає коротких і простих шляхів.

Ставлячи собі за мету показати внесок УВУ в науку, ми свідомі того, що в одному огляді неможливо висвітлити всі аспекти його такої багатогранної діяльности. Щоб задовольнити потреби дослідників, усіх тих, хто цікавиться досягненнями УВУ як наукової та педагогічної інституції, треба найближчим часом підготувати і видати окремою книжкою повну наукову бібліографію видань УВУ (з попереднім переглядом кожної книжки de visu, в супроводі ґрунтовної історіографічно-бібліографічної статті). Усі досі укладені бібліографічні покажчики чи "бібліографії" — фраґментарні, рідко відповідають стандартам наукової бібліографії і, що найгірше, розкидані по різних виданнях. Крім того, вони не охоплюють останніх років.

Наукове товариство імені Шевченка у Львові цим нарисом щиро вітає Український Вільний Університет з 75-літнім ювілеєм, [redacted] водночас усіх його працівників та незмінних фундаторів і спонсорів.

Олег КУПЧИНСЬКИЙ

---

[10] Такі голоси лунали ще на початку 1970-х років. Про це див.: Штогрин Д. М. Світла і тіні...— С. 57.

ДОДАТОК

Найбільш вагомі для дослідження українознавчої тематики серійні видання УВУ "Науковий збірник УВУ" та щорічник "Jahrbuch der Ukrainekunde" досі не мають окремо виданої бібліографії. Вони також [redacted] завжди входять до бібліографічних оглядів УВУ типу "Index Lectionum". Опис змісту томів тих серій уміщувано в додатках до пізніших томів того ж видання або (якщо йдеться про перші томи) у нині вже рідкісних виданнях 1930-х рр. За приклад може правити зміст першого і наступних томів наукового збірника УВУ, поданий у бібліографічному покажчику, що його підготував 1931 р. П. Зленко до Другого українського наукового з'їзду у Празі (Бібліографічний покажчик наукових праць української еміґрації. 1920—1931 / Склав П. Зленко.— Прага, 1932.— С. 18—22). Що ж до серійного видання "Jahrbuch der Ukrainekunde", то ця назва серед видань УВУ з'явилася лише 1982 р. як продовження (з № 19) серії "Mitteilungen der Arbeits — und Förderungs — gemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften..." (виходила в Мюнхені протягом 1965—1981 рр., № 1—18). До перших 18 номерів видання "Mitteilungen..." надруковано бібліографію (пор. Inhaltsverzeichnis der Mitteilungen, N 1/1965—18/1981 der Arbeits und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaft // Jahrbuch der Ukrainekunde. 1992.— München, 1992.— S. 264—279), тим часом окремого і повного бібліографічного опрацювання видання, починаючи від № 19 під назвою "Jarhbuch", немає. Отже, подаємо до відома українського читача зміст двох згаданих серійних видань УВУ.

Науковий збірник Українського Вільного Університету.— Прага, 1923—1942.— Т. 1—3, [4], [4, 2]; Мюнхен, 1948—1989.— Т. 5—11, [12], [13].

Т. 1*. Науковий збірник Українського університету [redacted] Празі.— Прага, 1923.— 242 с.— Іл.

Зміст: *С. Дністрянський.* Провідні думки в історії і теорії міжнародного приватного права (3—22); *О. Колесса.* Південно-волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в. (23—65); *Р. Лащенко.* Литовський статут, яко пам'ятник українського права (66—95); *М. Лозинський.* Боротьба за національний характер території в версальськім договорі (96—104); *І. Мірчук.* Основи грецької етики (105—133); *В. Старосольський.* Партія [redacted] конституції Чехо-Словацької Республіки (134—147); *Л. Чикаленко.* Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби (148—200); *Ф. Швець.* Відкриття нового виду пальми на Україні. Flabellaria Nova Sp. (201—209); *В. Щербаківський.* Мальована неолітична кераміка

---

* Запропонований опис змісту не є вичерпним з погляду сучасних вимог до бібліографічного опису книжок. Головна увага у ньому звертається на назву, рубрикацію і кількість сторінок праці. Мали місце й певні труднощі під час укладання бібліографії. Ряд наукових збірників не має номерів томів (збірники, присвячені Т.-Г. Масарикові). У зв'язку з цим одні бібліографи присвоюють їм номер у квадратних дужках з відповідними буквами — а, б, в, і т. д. і уміщують у загальний список Збірників (Index Lectionum, 19), інші — цього не роблять, виділяючи [redacted] окрему рубрику [redacted] окремим підзаголовком: "Наукові збірники, присвячені Т. Ґ. Масарикові" або "Збірник [redacted] честь..." (Пор.: там само, С. Дністрянський. 1898—1923); з видань УВУ. Наукові записки, 1965—1966.— Ч. 8.— Мюнхен, 1966.— С. 229—230).

Очевидно, треба було б виділити всі ненумеровані (не оформлені у контексті серії) наукові збірники в одну групу — для зручності користувача (за характером структури вони між собою майже не різняться) і для того, щоб не згубити видання (так сталося із збірником на честь С. Дністрянського, див. Index Lectionum). Правдоподібно, принаймні усі довоєнні збірники треба скласти за хронологією [redacted] один ряд (нумеровані і ненумеровані під буквами) у рубриці "Наукові збірники УВУ". Власне цього при подачі ненумерованих збірників [redacted] й дотримуємося.

на Полтавщині з додатком щоденника розкопів (210—233); *Ф. Щербина.* Значіння статистики, як наукової експертизи (234—242).

[Т. 1а]. Ювілейний збірник в честь професора доктора Станислава Дністрянського, піднесений ювілярові з приводу його 25-літнього ювілею наукової діяльности професорами факультета прав і суспільних наук Українського Вільного Університету в Празі. Almanach jubilaire pour honorer... Stanislaw Dnistriansky.— Прага, 1923.— 318 с.

Зміст: *М. Мельник.* Новими шляхами. З приводу 25-літнього ювілею наукової діяльности професора д-ра Станислава Дністрянського (1—17); *Ф. Щербина.* Сім'я слов'янських народів (19—50); *Р. Лащенко.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем Московським (51—76); *К. Лоський.* Mandata римських імператорів (77—88); *М. Лозинський.* Охорона національних меншостей в міжнародному праві (89—103); *О. Мицюк.* П'єр Прудон (104—126); *І. Мірчук.* Етика і політика (127—158); *О. Ейхельман.* Реформа місцевого самоурядування. На підставі демократично-республіканської державности (159—237); *В. Тимошенко.* Проблема і розуміння конкуренції (238—264); *В. Старосольський.* Методольогічна проблема в науці про державу (265—298); Redaction: Abrégé des articles formant le texte de l'Almanach, publié á l'occasion de 25 ans d'activite scientifigue du professeur dr. Stanislav Dnistriansky (299—318).

[Т. 1б]. Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чехо-Словацької Республіки проф. д-р Т. Ґ. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його нагородження.

Частина 1. Vědecky Jubilejni Sbornik Ukrajinské Universitety v Praze věnovaný panu Presidentu Československé republiky prof. dr. T. G. Masarykovi k oslavě 75-tych jeho narozenin. Dil I.— Прага, 1925.— 432 с.

Зміст: *Т. Тимошенко.* Передмова. *М. І. Туган-Барановський* і західно-європейська економічна думка (3—15); *І. Мірчук.* Метагеометрія та її значення для теорії простору у Канта (16—78); *О. Мицюк.* До дефініції вміняємости (79—117); *О. Лотоцький.* "Свиток Ярославль" (118—138); *A. Artymovič.* Symbolica critica ad Olbiopolitanorum decretum, quo honoratur Niceratus (139—141); *Д. Дорошенко.* Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 рр. (142—238); *О. Одарченко.* Виникання мінової цінности номінальної валюти (239—267); *Ф. Слюсаренко.* Грецько-скитські взаємовідносини II ст. перед Христом. З історії грецької колонізації на Україні за античної доби. [Частина] І. (268—290); *В. Біднов.* Аполон Скальковський як історик Степової України (291—356); *А. М. Андрієвський.* Геттицький кодекс і українська правна культура (357—373); *Р. Лащенко.* Ідея права власности на землю на Україні (374—405); *О. Колесса.* Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI в. (406—432);

[Т. 1в]. Добірні думки проф. Т. Ґаррік-Масарика. З нагоди 75 літ життя 1850—1925. Під ред. *М. Галагана, Н. Григоріїва, М. Шаповала* й проф. *Я. Яреми,* з художніми роботами... І. Мозалевського, вступними статтями та фотографіями*.— Прага, 1925.— 470 с., портр.

Зміст: І. Передмова / Управа Українського громадського комітету в Чехо-Словацькій республіці: *М. Шаповал, Н. Григоріїв, М. Галаган. О. Олесь.* Т. Масарикові (7) [І] Вступні статті: *І. Григоріїв-Наш.* Життя і діяльність Т. Ґаррік-Масарика (11—96); *Я. Ярема.* Нарис Масарикової філософії (97—105);

---

* У титрі Збірника подано тільки: "Український громадський комітет в Ч. С. Р.".

М. Шаповал. Масарик як соціолог і політик (106—133); [II] Добірні думки: 1. Розрахунок імовірности та Юмів скептицизм (137—184); 2. Ідеали гуманности (185—200); 3. Мораль, віра, революція та соціялізм (201—210); 4. Релігія та суспільство (211—225); 5. Перегляд найновішої філософії віри (225—232); 6. За волю віри (233—237); 7. Вільномишлення та соціялізм (238—275); 8. Чеське питання (276—289); 9. Наше відродження і наша реформація (290—304); 10. Тільки внутрішньою силою і освітою (304—312); 11. Завдання студентства (313—320); 12. Про державу (321—335); 13. Політика, як наука і хист (335—354); 14. Демократизм в політиці (354—373); 15. Національне питання (374—407); 16. Проблема малих народів і війна (407—412). III. Послання і промови — а) Перше послання до Народного Зібрання 22 грудня 1918 р.; б) Друге послання до Народного Зібрання 2 жовтня 1919 р.; в) Промова на підстаршинських курсах 28 березня 1919 р.; г) Промова на старшинських курсах 10 травня 1919 р. (413—455). IV. Бібліографія [творів Т. Г. Масарика] (459—468).

Т. 2. Науковий збірник Українського університету в Празі.— Прага, 1930.— 104 с.

Зміст: *О. Федорів.* Староруське віче (5—35); *К. Чехович.* Філософія мови у Олександра Потебні (37—56); *Н. Нововірсъкий.* Божа мати в українській народній уяві (57—86); *О. Баранів.* Привілей жінки на підставі Велеянового сенатус-консульта (87—104).

[Т. 2а]. Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чехо-Словацької республіки проф. д-р Т. Ґ. Масарикові для вшанування 80-х роковин його народження.

Частина II. Vědecký Jubilejní Sborník Ukrajinské University v Praze věnovaný panu presidentu Československé republiky prof. dr. T. G. Masarykovi k oslave 80-tych jeho narozenin. Dil II.— Прага, 1930.— 265 с.

Зміст: *І. Мірчук.* Філософічні основи світогляду Масарика (1—11); *С. Смаль-Стоцький.* Причинки до зрозуміння Шевченкових поем (12—57); *С. Шелухин.* До вивчення "Руської правди" (58—104); *Ф. Слюсаренко.* Польський письменник XVII ст. Симон Старовольський про Запорізьке військо (105—123); *С. Наріжний.* Гадяцька умова в світлі української історіографії (124—139); *В. Щербаківський.* Матеріали з екскурсії 1919 року на Полтавщині (140—149); *А. Яковлів.* Про копні суди на Україні (150—173); *О. Гайманівський.* Замітки до бібліографії проф. О. Ф. Кістяковського (174—192); *К. Лоський.* Первісний плебейський едилітет в Римі (193—208); *О. Шульгин.* Секрет впливу Жана Жака Руссо (209—219); *А. Андрієвський.* Право, як соціяльне явище (220—229); *Б. Матюшенко.* Антропологічні ознаки українського народу (230—256); *Ф. Швець.* До питання про спосіб повстання нафти в Кубанській області та Керченсько-Таманському районі (257—265).

Т. 3. Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі.— Прага, 1942.— 440 с.— 4 фотограф. і 2 іл.

Зміст: Передмова (5—6); З діяльности Українського Вільного Університету в Празі за друге десятиліття існування. [1931—1941]. (7—76); *Л. Білецький.* "Книга битія українського народу" як пам'ятка декларації прав україн[ського] народу (77—94); *І. Борковський.* Новітні способи консервувати дерев'яні предмети, знайдені в часі археологічних дослідів (95—99); *А. Волошин.* Про шкільне право будучої української держави (100—113); *О. Гайманівський.* До студії побратимства, як народнього звичаю та церковного чину (114—137); *В. Доманицький.* Напрямні упромисловлення українського села (138—160); *Д. Дорошенко.* Польсь-

ко-українська війна 1671 року. До історії гетьманування Петра Дорошенка (161—202); *О. Іванов.* Психологічна аналіза служби громадської безпеки (203—210); *Б. Крупницький.* Біографія гетьмана Данила Апостола ■ німецькому журналі з 1728 р. (211—224); *І. Мірчук.* Світогляд українського народу. Спроба характеристики (225—243); *О. Мицюк.* Вплив української суспільно-господарської думки на московську (244—259); *С. Наріжний.* Маршрути московських посланців ■ Україну в другій половині XVII віку (260—275); *В. Орелецький.* Дипломатичний церемоніял (276—292); *І. Панькевич.* Уваги до вияснення процесу ікання ■ українських південнокарпатських говорах (293—308); *П. Пархоменко.* Нові високоеменуючі радіоактивні сполуки та їхнє практичне вжиття (309—315); *Я. Рудницький.* Український наголос як функціональна проблема (316—330); *Ф. Слюсаренко.* Академік В. П. Бузескул як історик. 1858—1931 (331—356); *Ф. Стешко.* Березовський і Моцарт. З історії української музики XVIII ст. (357—374); *П. Феденко.* Вплив історії на український народний фактор (375—385); *В. Чапля.* Джерела торговельного права протекторату Чехія і Моравія (386—392); *В. Щербаківський.* До питання про т. зв. точки трипільської культури (393—403); *А. Яковлів.* Німецьке право ■ працях українських правників XVIII ст. (404—433).

Т. 5. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання.

Collected Scientific Papers published by the Ukrainian Free University in Munich. Jubilee edition; Wissenschaftliches Sammelwerk der Ukrainischen Freien Universität in München Jubiläumsausgabe.— Мюнхен, 1948.— XXVIII + 256 с. 2 портр.

Зміст: *І. Мірчук.* Вступ (III—IV); *І. Мірчук.* Український Вільний Університет (VII—XXVIII); *М. Андрусяк.* Останні Романовичі (Нащадки Мстислава й Романа Даниловичів) (1—12); *М. Васильїв.* Розрив і поновлення світових господарських зв'язків (13—17); *Г. Ващенко.* Традиційний український ідеал людини (18—25); *В. Гришко.* До інституту виборних і підпомічних козаків (26—41); *П. Ковалів.* Dativus absolutus в українській мові (42—47); *Б. Крупницький.* Мемуарні Туре Ґабріель Бельке (48—50); *К. Кисілевський.* Ізоглоси південносхідного Наддністров'я (51—58); *З. Кузеля.* Організація науково-інформаційної праці за кордоном (59—65); *О. Кульчицький.* Казка в світовідчуванні дитини (66—70); *В. Лев.* Лексичні новотвори в "Крехівській Палеї" (71—76); *М. Міщенко.* Гіпноїдні стани мозку і психічні процеси (77—86); *О. Оглоблин.* "Annales de la Petite-Russie" Шерера й "Исторія Русов" (87—94); *Л. Окиншевич.* Український гетьманат XVII ст. як форма державного ладу (95—100); *А. Ольхівський.* До питань творчої проблематики української музики (101—106); *В. Орелецький.* Повоєнна проблематика міжнародного права (107—110); *Я. Падох.* Ідеї гуманности і демократизму ■ карному праві княжої України (111—128); *Ю. Панейко.* Етичні моменти в державному житті (129—137); *Я. Пастернак.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині (138—148); *В. Петров.* Обрядовий фольклор народно-календарного циклу як методологічна проблема (149—154); *І. Раковський.* Перемога української науки. Знадібок до історії антропологічних дослідів над українським народом (155—160); *Я. Рудницький.* Українська "ягілка" (161—167); *Р. Смаль-Стоцький.* Говір польських партизанів (168—173); *Ю. Старосольський.* До проблеми міжнародного карного права (174—184); *М. Стахів.* Зміна назви держави як вислід розвитку держави (185—189); *В. Стецюк.* Квалітативні відмінки в Тацита (190—201); *Е. Храпливий.* Сергій Бородаєвський і навчання кооперації в Українському Вільному Університеті (202—207); *Ю. Шерех.* Галицькі впливи на українську літературну мову ■ ділянці наголосу (208—212); *В. Щербаківський.*

Звичай звертати праворуч або ліворуч (213—218). *Резюме* англійською, німецькою мовами (219—255).

Т. 6. Те саме. Ювілейне видання.— Мюнхен, 1956.— XXVII + 360 с.

Зміст: Редакційна замітка (VII); *І. Мірчук.* Вступне слово (IX—XVII); *I. Mirčuk.* Die Ukrainische Freie Universität in München (XIX—XXVII); *О. Андрушків.* Імовірність дійсних і уявних коренів квадратного рівняння (1—13); *Ю. Бойко.* Франко — дослідник Шевченкової творчости (14—33); *М. Василів.* Методологія визначення оптимального розміру підприємства харчової промисловости в СССР (34—39); *Г. Ващенко.* Большевицькі перекручення педагогічних ідей Заходу в галузі дидактики (40—53); *Р. Вірер.* Криза довір'я до суспільних наук (54—59); *О. Горбач.* Павло Беринда як етимолог (60—78); *В. Гришко.* Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси (79—93); *В. Державин.* Вчення античної риторики про фігури сенсу (94—110); *П. Ковалів.* До історії дієприкметників активних теперішнього часу в слов'янських мовах (111—126); *А. Коцевалов.* Назва грецької колонії над Гіпанісом — Бористем, Ольбія (127—131); *О. Кульчицький.* Геопсихічний аспект в характерології української людини (132—146); *М. Міллер.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України — 1927—1932 (147—166); *О. Оглоблин.* Списки "Історії Русів" (167—180); *В. Орелецький.* До проблеми суверенітету і карної відповідальности у міжнародному публічному праві (181—186); *Я. Падох.* Охорона чести й свободи людини в карному праві княжої України (187—197); *Н. Полонська-Василенко.* До історії першої Новоросійської губернії — 1764—1774 рр. (198—218); *Л. Ребет.* Права та інтереси в німецькому й австрійському адміністративному праві (219—234); *Р. Смаль-Стоцький.* Софрон Васькевич-Витвицький (235—243); *З. Соколюк.* Приневолююча діяльність поліції (244—255); *В. Стецюк.* Поняття республіки і демократії в старовинному Римі (256—265); *Д. Чижевський.* Антична література в старій Україні (266—279); *О. Шульгин.* "Нація" і "національність" (280—295); *О. Юрченко.* Державно-політичний стан УССР у світлі сьогоднішніх совєтських концепцій (296—306); *В. Янів.* Соціопсихологічна аналіза "Москалевої криниці" (307—322); *Резюме* німецькою мовою (323—360).

Т. 7. Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова (Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov). Редакційна колегія: *Вільям Е. Гаркінз, Олекса Горбач, Яків Гурський.*— Мюнхен, 1971.— 504 с., 1 порт.

Зміст: *О. Горбач.* До 60-річчя проф., д-ра Юрія Шевельова (5—6); *Я. Гурський.* Бібліографія праць проф., д-ра Юрія Шевельова (1934—1968) (7—35); *J. E. Allen III.* Eluidity in the Russian Verb (37—44); *C. Bida.* A Quest for the Dramatic, Ukrainian Authors Turn to Shakespeare (45—53), *Ch. E. Bidwell.* A Classification of the Bulgarian Noun (54—62); *J. Bojko.* Zum Kern der Gogol'schen Problematik (63—90); *I. Burkin.* Metonymy in the Poetry of Pasternak (91—103); G. Cohen. Две возможные кальки в западнославянских языках (104—106); *E. Decaux.* L'essentiel de la transliteration (107—113); *J. Ferrell.* Morphological Interference in Russian Aspect Derivation (114—121); *J. Fizer.* Some Correlations in the Aesthetics of A. A. Potebnja and Benedetto Croce (122—128); *W. E. Harkins.* Jurij Olešas Drama *Zagovor čuvstv* (129—135); *О. Горбач.* Арґо слобожанських сліпців ("невлів"); (136—148); *A. Humesky,* Some Observations on the Neologisms of Igor' Severjanin and Majakovskij (149—158); *Я. Гурський.* До питання наголосу в українських патронімічних прізвищах (159—170); *Н. Іщук-Пазуняк.* З проблем вокатива в українській мові (171—183); *В. Янів.* Українська родина в творчості Василя Симоненка (184—213); *W. Jaszczun.* Vowel / Zero Alternations in the Nominal System of Contemporary Standard Ukrainian (214—223); *V. Kiparsky.* Zur

Betonung der russischen Verben auf *-it'* (224—230); *V. Kompaniec* Barsom. Vasyl Stefanyk: A Study ob His Artistic Method (231—237); *П. Ковалів.* Проблема слов'янського консонантизму (238—243); *R. L. Lencek.* Kopitar's Slavic Version of the Greek Dialects Theme (244—256); *J. Lépissier.* Slave *ǫbolŭ* "allée converte, galerie" et "puits, citerne" (257—260), *E. M. Levin.* Substantival Gender Variances in Serbocroatian and Russian (261—276); *J. L. Liston.* Onomatopoetic and "Verbal" Interjections in Russian (277—284); *G. S. Luckyj.* Gogol's Ukrainian Interests. A Reappraisal (285—296); *A. Mc Millin.* The Semantic Fields "Loving", "Liking", "Friendship" in Nineteenth Century Literary White Russian (297—308); *T. F. Magner.* Kajkavian Koine (309—316); *R. Mathiesen.* A. Note on *O pismenexъ črъnorizьca Xrabra* (317—320); *H. Nakonetschna.* Aus der Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache. Die Bezeichnungen für den "(Stiefen) Absatz" (321—328); *П. Одарченко.* Епістолярна спадщина Лесі Українки (329—342); *М. Овчаренко.* Символіка Осьмаччиного Старшого боярина (343—350); *О. Пріцак.* ЛЕNZEN-IN-Константина Порфірородного (351—359); *Я. Б. Рудницький.* До передісторії православ'янського розвитку; *ie. -os.→ слов. -о, *ie. *-us* → слов. *-ъ* (360—365); *Гојко Ружичић.* Датуми Немања боловња у његову. *Житију* од Св. Саве (366—369); *M. Sanilov.* Ḱ, ǵ in Old Serbian (370—374); *W. R. Schmalstieg.* The Slavic First Person Singular (375—376); *L. R. Simard.* Evgenij Švarc — Dramatist, Satirist, Wizard (377—382); *R. H. Stacy.* The Poetry of Vjačeslav Ivanov: Some Critikal Comments (383—390); *Ян Станкевіч.* Аканьне — балцкая рыса у мове вялікалітоўскай (391—421); *М. Степаненко.* "Витончений — і, звичайно, забутий — літературний критик" (До 140-річчя з дня народження Н. Н. Страхова) (422—430); В. Свобода. Дещо з особливостей білоруської дієслівної лексики та її зв'язків з українською (431—437); *І. Тарнавецька.* З історії східнослов'янського особового назовництва (438—444); *B. O. Unbegaun.* Ukrainian unad Russian Surnames in *-yšyn, -ixin* and *-išin* (445—447); *A. Vaillant.* Slave *užina* "déjeuner" (448—449); *J. Veyrenc.* Pour la reduction de la correlation de mouillure en russe (450—458); *J. Wallfield.* Vieux-slavon *rana* "plaie" et latin *rāna* "grenouille" (459—462); *W. Weintraub.* Kochanowski versus Desportes: A. Sixteenth Century French-Polish Poetic Duel (463—473); *P. Wexler.* Some Observations of Structure in Language Contact (474—482); *G. H. Worth.* The Neglected Lexicon of the Novgorod *Služebnye Minei* (483—491); *M. Zagórska Brooks.* Displacement and Location in Polish (492—495); *О. Зуєвський.* Елементи біографічної концепції у Франкових перекладах сонетів Шекспіра (496—504).

Т. 8. Збірник на пошану Івана Мірчука. 1891—1961. Symbolae in memoriam Joannis Mirtschuk. За ред. *Олександра Кульчицького.*— Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег.— 1974.— I—V + 311 с.— 1 портр., 16 фото.

Зміст: *О. Кульчицький.* Впровідне слово редактора (V—VII); *М. Андрусяк.* Терміни "руський", "роський", "російський" і "білоруський" в публікаціях XVI—XIX століть (1—13); *О. Горбач.* Правопорушницькі східньо-українські арґотизми в дотичних словниках і в літературі перед Першою світовою війною (14—28); *В. Жила.* Мова й стиль Панаса Мирного (На основі роману "Хіба ревуть воли, як ясла повні?") (29—44); *П. Ковалів.* Спірні питання слов'янського вокалізму (45—53); *О. Кульчицький.* Іван Мірчук — дослідник української духовности. "Suum qudquid" Івана Мірчука (54—66); *В. Лев.* Боротьба за українську літературну мову в Галичині та за характер її (67—86); *М. Міщенко.* Проблема інтелекту в пореволюційних природничих дослідженнях на Україні (87—102); о. І. Назарко. "Кобзар" з друкарні Куліша з 1860 р. (103—108); *Я. Падох.* Вибрані проблеми з історії судового процесу Гетьманщини. Проблема підсудности (109—120);

Н. Полонська-Василенко. До історії гетьманської України XVII—XX ст. (121—139); *М. Чубатий.* Як народжувалася наука історії українського права (140—148); *В. Янів.* До систематизації поглядів Івана Мірчука на українську людину (149—194); *J. W. Andrushkiw.* A Characterization of Rings orderable in a Non-Archimedean Way (195—198); *C. Bida.* I. Galatovskiyhis Work and Weltanschauung (199—215); *V. O. Buyniak.* Leo Tolstoy and Charles Dickens (216—242); *M. Miller.* Archäologische Denkmäler altgermanischen Stämme in Osteuropa (243—248). Матеріяли до життя й творчости Івана Мірчука: *Р. Голіят.* Проф. д-р Іван Мірчук (251—253); *Н. Полонська-Василенко.* Слово над могилою ректора Українського Вільного Університету професора д-ра Івана Мірчука (4 травня 1961 р.) (253—255); *В. Стецюк.* Проф. д-р Іван Мірчук (255—262); *G. Stadtmüller.* Johann Mirtschuk (262—264); *К. Кисілевський.* Мої зустрічі з Іваном Мірчуком (264—266); *H. L. Charak.* Professor Mirtschuk in Prag (Einige Erinnerungen) (266—275), *H. Rheinfelder.* Erinnerungen an Johann Mirtschuk und an die Geschichte der Ukrainischen Freien Universität in München (275—277).

Чужомовні резюме студій Збірника (279—303); *Список ілюстрацій* (304); *Зміст* українською, німецькою та англійською мовами (305—311).

Т. 9. Збірник на пошану Василя Орелецького. 1895—1976.— Sumbolae in memoriam Wasyl Oreleckyi. 1895—1976. Редакція: Зиновій Соколюк, Володимир Дідович.— Мюнхен, 1982.— 172 с.— 1 портр., 3 фото.

Зміст: *В. Дідович.* Вступне слово (9—10); *Р. С. Голіят.* 50-ліття наукової і громадсько-політичної праці проф. Василя Орелецького (11—14); *Th. B. Ciuciura, R. Nahrebecky.* The Diet of Bukovina, 1861—1914: an Arena of Rumanian-Ukrainian Conflicts and Co-operation (15—31); *В. Шандор.* Д-р В. Орелецький і Карпатська Україна (32—38); *В. Орелецький.* Дві міжнародні концепції в Газі (Із циклю викладів на УВУ про проблеми міжнародного судівництва) (39—47); *Р. Верес.* Справа польсько-української границі в дипломатичній переписці і англомовній пресі років 1939—1945 (48—73); *Б. Вітошинський.* Тероризм чи визвольна боротьба — проблема міжнародного права (74—110); *Юрій Ґерич.* Проблема целібату на Львівському провінційному Синоді (1891). В доповнені — два документи в оригіналі (111—127); *E. Bej.* EEC and the Neutrals. Economic Reasons for Austria's Inclusion into the Community (147—162); *М. Бойко.* Розвиток волинознавства за кордоном (163—171).

Т. 10. Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. Symbolae in honorem Volodymyri Janiw. Редактор: *Олекса Горбач.* Редакційна колегія: *Григорій Васькович, Ігор Качуровський, Кирило Митрович, Богдан Осадчук, Леонід Рудницький, Зиновій Соколюк.*— Мюнхен, 1983.— 1096 с.; 1 порт.

Зміст: *О. Горбач.* До 75-річчя проф. д-ра Володимира Янева (7—26); G. Stadtmüller. Wolodymyr Janiw zum 75. Geburtstag (27—32); *Г. Васькович.* Психологічні й соціологічні праці Володимира Янева (33—54); *А. Жуковський.* Володимир Янів як історик (55—70); *C. Mytrowytch.* Wolodymyr Janiw — esthéte et essayiste (71—73); *Д. Штогрин.* Володимир Янів — поет (рання творчість) (74—95); *І. Качуровський.* В'язнична лірика й баляди Володимира Янева (96—105); Бібліографія писань Володимира Янева (1929—1983) (106—131). I. *Гуманістичні науки: М. Антонович.* Національні мотиви в поезії В. Голобородька (135—146); *Мир. Антонович.* Дещо про українську церковну монодію та про назви знаменний і київський розспів (147—170); *P. B. T. Bilaniuk.* T'mutorokan' — The Forgotten Principality (171—181); *J. Bojko-Blochyn.* Die ideelle und ästhetisch — literarische Position der Zeitschrift Osnova (1861—1862) (182—188); *В. Болюбаш.* Переживання буття націй з погляду екзистенціяльної феноменології (189—203); *О. Вінтоняк.*

Церкви та монастирі в Україні в 18 ст. в описі акад. И. А. Ґюльденштедта (204—216); *О. Вітошинська.* Межова ситуація С. Васильченка (217—236); *А. М. Власенко-Бойцун.* Огляд назвознавчих праць І. Франка (237—249); *J. A. Wojciechowski.* "Solidarnosć" (250—258); G. *E. Hawryszkiewycz.* Ukraine and the Concepts of the Three Romes (259—271); *E. Hösch.* Karl Marx in Russland (272—282); *A.-H. Horbatsch.* Ukrainisches in zwei Romanen von R. Planner-Petelin (283—295); *О. Горбач.* Львівські проступницько-тюремницькі арґотизми (до 1930-их років) (296—326); *С. Гординський.* До проблем "Слова о полку Ігореві". Що значить "синее вино съ трудомъ смѣшено" в сні князя Святослава? (327—335); *Я. Гурський.* Швірні основи українських прізвищ середини XVII ст. (336—361); *І. Ґерус-Тарнавецька.* Пріорське Євангеліє — пам'ятка XVI-го в. (362—370); *H. Glassl.* Die Schiedsrichterrolle Kaisers Alexander I. auf dem Wiener Kongress (371—383); *M. Daňhel.* Zur Grundorientierung, Verwandtschaft und Verschiedenheit der Ideen im ukrainischen und tschechischen philosophischen Denken (384—391); *Б. Єржабкова.* До історії дошкільного виховання в Україні (392—408); *В. Т. Жила.* Київ у поезії Я. Славутича (409—417); *A. Joukovsky.* Simon Petlura et la France (418—429); *D. Zlepko.* Die ukrainische griechischkatholische Visitatur in Berlin (1940—1945) (430—441); *Ja. Josypyszyn.* Indo-europeens on Scythes? (442—451); *M. Cadot.* M. Bashkirtseff la cosmopolite (452—461); *P. M. Carrez.* L'aspect christologigue des reactions de l'apotre Paul en presence de l'eglise de Corinthe divisee (2 Corin., ch. 10—13) (462—467); *І. Качуровський.* Антиципація як архітектонічний засіб (468—478); *О. Кисілевська-Ткач.* Педагогічні студії в УВУ (479—488); *К. Кисілевський.* Мистецькі засоби слова Л. Коленської у збірці оповідань "Самотність" (489—495); *В. Косик.* До питання про еволюцію світогляду І. Франка (496—513); *J. Kratochvil.* Vzpominka na Huculy ze Zakarpatske Ukrajiny z let 1938/1939 (514—519); *Г. Крук.* Мій шлях до різьби (520—535); *E. Kruba.* La querelle des anciens et des modernes dans la litterature ukrainienne au debut du XX-e s. (536—542); *В. Кубійович.* Українці в Середньо-Азійському Степовому краю (543—555); *Б. В. Кузь.* І. Франко як дослідник і перекладач творчости античних авторів (556—577); *J. Kulchycky.* Metropolitan A. Sheptysky and the Bolsheviks 1939—1941 (578—596); *Р. Кухар.* Шляхами апостольської місії в Україну св. Андрія Первозванного в світлі джерельної літератури (597—608); *В. Лев.* "Сон української ночі" В. Пачовського (609—633); *В. О. Луців.* Українська справа в роках боротьби за державність (634—646); *N. Lobkowicz.* J. Zahradnicek: Sechs Gedichte. Eine deutsche Ubersetzung mit Einleitung (647—657); *В. Маруняк.* Видавнича діяльність української емі рації в ЧСР, протектораті в 1900—1945 рр. (658—675); *Y. Millet.* Rapports linguistiques ukraino-tcheques (676—683); *І. Музичка.* Миряни в пасторальній праці церкви (684—700); *М. Овчаренко.* Маріологічні мотиви в літературі "розстріляного відродження" (701—709); *П. Одарченко.* "Патетична соната" М. Куліша в німецькому перекладі (710—732); *N. Pavliuc.* Romanian Elements in the Works of O. Kobyl'ans'ka (733—755); *І. Патрило.* ЧСВВ. О. П. Демський, український місіонер для Сербії в XVII ст. (1648—1656) (756—771); *J. P. Pauls.* Ukrainian Musical Motives in Tchaikovsky's Opera Mazepa (772—778); *R. Pietsch.* Mystik und metaphysische Erkenntnis bei Jakob Bohme (779—783); *Б. Романенчук.* Л. Українка й французька література (784—799); *L. Rudnytzky.* Franko's Pans'ki zarty in Light of German Literary Theories (800—809); *Г. Семенюк.* Гумор у творчості С. Васильченка (810—818); *Ya. Slavutych.* Soviet Language Policy. The Case of Ukrainian (819—832); *Д. Струк-Гусар.* Невмирущі "Вальдшнепи", "Чухраїнці" і Цвіркуни (833—838); *Б. Струмінський.* Про походження лемків з мовознавчої точки бачення (839—848); *О. Тарнавський.* Людина в насвітленні філософії екзистенціялізму (849—863); *о. І. Хома.* Єп. Ю. Пелеш і його

"Історія унії Руської Церкви з Римом". 1878—1880 (864—873); *Б. Д. Чопик.* Епітет у поезії Славутича (874—884); *Ю. Шевельов.* Епізод в історії українського словництва (885—889); *W. Jaszczun.* English Loanwords in Modern Standard Ukrainian (890—907). II. Правничі й суспільствознавчо-економічні науки: *E. Bej.* The Year 2000: Planned Society — a Dilemma or a Solution (911—923); *М. Богатюк.* Кримська війна (1853—1856) та українська економіка (924—941); *Б. Вітошинський.* Самовизначення — потоптаний принцип міжнародного права (942—956); *B. Hawrylyshyn.* The Year 2000: The State of Nation (957—967); *Ю. Ґерич.* Меморандум О. Колесси про наші права на Львівський університет (968—980); *V. Markus.* Church and State in Kievan Rus-Ukraine (981—999); *Th. Maunz.* Die Entfaltung der Personlichkeit unter dem Schutz der Verfassung (1000—1008); *H. Meyer-Laurin.* Zum Fortbestand lokaler Rechte in Agypten nach der Unterwerfung durch die Romer (1009—1017). *B. Osadczuk.* Moskaus Hegemonie und Konflikte im Ostblock (1018—1028); *Я. Падох.* Предмет історії українського права в УВУ і його викладачі. 1924—1981 (1029—1049); *P. J. Poticznyj, H. Aster.* Modernization and Its Impact on Jewish-Ukrainian Relations (1050—1068); *З. Соколюк.* Закон і справедливість (1069—1079); *Ю. Старосольський.* Думки про Шевченкову вину й кару (1080—1091); Errata (1096).

Т. 11. Збірник на пошану Юрія Панейка.— Мюнхен, 1988.— 190 с.— 1 портр. + 21 фото.

Зміст: *З. Соколюк.* Юрій Панейко. 3. 4. 1886.— 18. 8. 1973 (5—22); Список наукових праць і статей проф. д-ра Ю. Панейка (23—26); *Ю. Бойко.* Есеї, що не старіються (27—30); *А. Г. Горбач.* Мої спогади про Марійку і Юрія Панейків (31—35); *М. Стахів.* Державно-правне значення проголошення американської незалежности 1776 р. і його відгомін у взаєминах України та Америки 1919 р. (36—51); *Th. B. Ciuciura.* Autonomy without Separation (52—64); *О. Бей.* Теоретичні підстави плянування при капіталізмі: до питань організації "пост-індустріяльного" суспільства (65—83); *G. O. Horn.* Die Problematik des Auslieferungsrechts und der Asylgewährung (84—105); *В. Янів.* Візія теократичного громадянства в "Книгах Битія" (У 140-ліття постання) (106—118); *О. Горбач.* Індонезійські алотопізми в "Майстрі корабля" Ю. Яновського (119—122); *Г. Васькович.* Змагання "громад" за освіту і різну мову в школах (123—132); *Р. С. Голіят.* Історія української преси в ЗСА (133—153); *W. T. Žyla.* Ethnic Saga in Ukrainian Prose and Poetry. Samchuk and Slavutych (154—162); *І. Популях.* Людина як фактор продукції. До питання співвирішування й самоуправління в приватно- та державнокапіталістичних системах (163—177); *J. Ł. Pagowski.* Collegium Leonardi da Vinci (178—1800); *W. Czarnecki.* Wydział prawny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w swietle anegdoty (181—183); *K. Szafrański.* Collegium Leonardi da Vinci Wigilja (184—186); *M. Ubysz.* Skarga prochu (187); *M. Ubysz.* Pewien mądry, dobry pan (188—189); *Z. Ostrowski.* Gdy cię po latach zobaczę (190).

[Т. 12]. Науковий Конґрес у Тисячоліття Хрещення Руси-України. Т. II. Хрестоматія української релігійної літератури. Кн. перша. Поезія. Упорядкування і вступний есей Ігоря Качуровського. Congressus scientiarum Millennio Christiano Ucrainorum dedicatus. Vol. II. Chrestomathy of Ukrainian Religious Poetry. Chrestomathie der ukrainischen religiösen Dichtung. Chrestomathie de la poésie ukrainienne religieuse. Editet with an Introduction by Igor Kaczurowskyj.— Мюнхен; Лондон, 1988.— 552 с. Ілюст.*

---

* Том не подає на титульній сторінці відомості про співучасть у виданні УВУ як установи. Пор. також: Index Lectionum... 1921—1991.— Monachii, 1991.— S. 65.

Зміст: *В. Янів.* Поезія Благодаті (Передмова) (5—8); *І. Качуровський.* Містична функція літератури та українська релігійна поезія (9—25); *Вступне слово* (26—27).

Частина І: *Анонімна і стара поезія:* Аноніми (31—41); *І. Максимович* (42); Г. Сковорода (45—49).

Частина друга: Нова поезія (XIX — початок XX ст.); *П. Гулак-Артемовський* (53—56); *Т. Шевченко* (57—78); *М. Шашкевич* (80); *П. Куліш* (81—97); В. *Александров* (98); *Я. Щоголів* (99); *О. Кониський* (101—102); *С. Руданський* (104); *М. Старицький* (105); *В. Мова (Лиманський)* (106); *І. Манжура* (108); *І. Франко* (109—140); *Уляна Кравченко* (141—143); *В. Маслов-Стокіз* (144); *К. Попович-Боярська* (145); *М. Чернявський* (146); *С. Бердяєв* (147); *Дніпрова Чайка* (148); *Леся Українка* (149—165); *В. Залізняк* (166—167); *В. Самійленко* (168); *М. Вороний* (169—170); *М. Філянський* (171); *Г. Чупринка* (172—176); *О. Олесь* (177—178); *С. Твердохліб* (179); *В. Щурат* (180—183); *Б. Лепкий* (184—192); *В. Пачовський* (193—194); *О. Маковей* (195); *П. Карманський* (196—199); *А. Кримський* (200—201).

Частина третя: Новітня поезія. *Двадцяті роки XX ст., Західна Україна між двома війнами та еміґрація: П. Тичина* (205—211); *К. Поліщук* (212); *М. Рильський* (213—216); *М. Зеров* (217—219); *М. Драй-Хмара* (220—221); *П. Филипович* (222—223); *В. Свідзінський* (224); *Я. Савченко* (225—226); *О. Слісаренко* (227); *Л. Миронюк* (228—229); *Ю. Клен* (230—242); *Ю. Драган* (243); *Митрополит Іларіон (Іван Огієнко)* (244); *О. Неприцький-Грановський* (245); *С. Калинець* (246—247); *М. Кічура* (248); *Марійка Підгірянка* (249); *П. Штокало* (250); *Василь Лімниченко* (251); *Левко Ромен* (252—253); *Е. Маланюк* (254—258); *Е. Плужник* (259); *Ю. Липа* (260—261); *Яким Вечер* (262—263); *Б. Лисянський* (264—265); *Р. Купчинський* (266); *Олексій Кобець* (267—268); *Р. Дурбак* (269); *Л. Мосендз* (270—272); *О. Бабій* (273); *М. Матіїв-Мельник* (274—276); *А. Карашевич* (277—278); *Л. Могилянська* (279—280); *Мар. Вороний* (281—285); *О. Стефанович* (286—296); *О. Лятуринська* (297—299); *Н. Лівицька-Холодна* (300—303); *М. Орест* (304—312); *О. Теліга* (313—315); *Б.-І. Антонич* (316—327); *Олег Ольжич* (328—330); *Г. Мазуренко* (331—333); *Р. Завадович* (334—336); *Вега (М. Підлужний)* (337—338); *Б. Ч-р.* (339); *Е. Крименко* (340); *І. Городенко* (341); *К. Вагилевич* (342—343); *М. Галичко* (344); *А. Галан* (345); *Г. Чорнобицька* (346); *С. Гординський* (347—350); *Б. Кравців* (351—357); *В. Янів* (358—378); *Святослав Ігоревич* (379); *Т. Курпіта* (380—381); *Б. Нижанківський* (382—383); *Зореслав (С. Сабол)* (384—389); *Р. Кедр* (390); *Василь Барка* (391—397); *О. Гай-Головко* (398); *А. Гарасевич* (399—401); *М. Качалуба* (402); *А. Легіт* (403); *М. Щербак* (404—405); *М.-Я. Тарнавська-Косович* (406); *І. Ірлявський* (407); *К. Дмитрик* (408); *М. Верес* (409); *М. Калитовська* (410—411); *П. Карпенко-Криниця* (412—413); *Г. Дядюренко* (414); *Гнат Діброва* (415—417); *П. Вакуленко* (418); *М. Ситник* (419—424); *Яр Славутич* (425—428); *І. Качуровський* (429—431); *Микола Скеля* (432); *О. Зуєвський* (433); *О. Тарнавський* (434—441); *М. Тарнавська* (442); *О. Веретенченко* (443—445); *Б. Олександрів* (446—447); *Ганна Черінь* (448—449); *Богдан Бора* (450—451); *Леонід Полтава* (452—455); *П. Сосенко* (456); *Л. Лиман* (457); *О. Черненко* (458—459); *В. Біляїв* (460); *Віра Вовк* (461—466); *З. Когут* (467); *Т. Матвієнко* (468—469); *Діма* (470—471); *Я. Харчун* (472); *Віра Ворскло* (473); *Е. Авдієвська* (474—475); *Я. Гудемчук* (476); *О. Лубська* (477).

Частина четверта. *Відродження християнських мотивів у творчості шестидесятників та дисидентів: М. Руденко* (481—492); *С. Караванський* (493—496); *І. Сеник* (497); *О. Бердник* (498—499); *Е. Сверстюк* (500—501); *З. Красів-*

ський (502); *Л. Костенко* (503—512); *Е. Крамар* (513); *В. Мороз* (514); *Г. Снєгірьов* (515); *В. Стус* (516—517); *І. Калинець* (518—519); *Я. Лесів* (520—521); *Й. Тереля* (522); *І. Римарук* (523); *Л. Кисельов* (524); *О. Пахльовська* (525); *М. Стріха* (526); *І. Муратов* (527); *В. Базилевський* (528); *Л. Чупіс* (529); *І. Стасів-Калинець* (530—531); Покажчик (535—536); Список ілюстрацій (537); Зміст (538—552).

[Т. 13]. Науковий конґрес у 1000-ліття Хрищення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом. Збірник праць Ювілейного Конґресу. Wissenschaftlicher Kongress zum Millennium des Christentums in der Ukraine in Zusammenarbeit mit der Ukrainischen Freien Universität. Jubilänmssammelwerk der Kongressbeiträge. Редактор Володимир Янів. Редакційна колегія: *Григорій Васькович, паст. Володимир Домашівець, Аркадій Жуковський, Лідія Качуровська-Крюкова, о. Олег Кравченко, Михайло Марунчак, о. Іван Музичка, Ярослав Пеленський, Леонід Рудницький, Зеновій Соколюк.*— Мюнхен, 1988/1989.— I—XV + 1002 с.— 40· фото та ілюстр.

Зміст: Редакційна колегія. Вступне слово; *о. І. Патрило, о. Б. І. Балик.* Християнські риси кн. Володимира Великого (1—37); *В. Косик.* Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. (38—60); *о. П. Б. Т. Біланюк.* Апостольське походження Української Церкви (61—73); *о. І. Хома.* Церковна організація на Русі княжих часів (74—107); *М. Богатюк.* Устав Володимира Великого і суспільно-економічні зносини з церквою (108—135); *О. Домбровський.* Дохристиянські вірування населення території України (136—153); *прот. О. Кравченко.* Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постаті (православна перспектива) (154—177); *В. Жила.* Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI — початку XVII сторіч (178—207); *А. Жуковський.* Спроба єдности церков у XVII ст. (православна перспектива) (208—235); *о. О. Баран.* Спроби єдности церков ■ католицькій перспективі (236—268); *о. С. Сеник.* Латинізація ■ Українській Католицькій Церкві (269—288); *паст. В. Домашовець.* Український Баптистський рух (301—333); *Я. Білінський.* Стан Української Православної Церкви ■ УРСР (334—348); *А. Сороковський.* Стан Української Католицької Церкви ■ Україні (349—363); *М. Марунчак.* Українські церкви в розвиткових фазах української діяспори (364—401); *о. І. Музичка.* Значення Літургії у благовістуванні в Київській Русі (418—457); *М. Антонович.* Питоменності українського церковного співу (458—474); *А. Горняткевич.* Християнські молитви ■ думах (475—490); *Я. Розумний.* Від символізму до екзистенціялізму: християнські елементи ■ українській поезії двадцятого століття (491—515); *О. Горбач.* Гіпотези про шляхи християнізації України в світлі мовознавчо-філологічної критики (516—546); *о. М. Войнар.* Право Київської церкви за св. Володимира. Джерела і збірники (547—576); *Я. Рудницький.* Семантика “хреста” й “хрищення” (577—587); *Д. Штогрин.* “Слово о законі і благодаті” в літературній критиці. Огляд головніших праць (588—605); *В. Янів.* Ідеал української людини на підставі першоджерел літератури (606—629); *Л. Р. Винар.* Християнізація України і розвиток писемної культури й освіти в Києві ■ X і XI століттях (Вибрані питання і гіпотези) (630—677); *С. Гординський.* Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю (з 39 кольор. репродукціями) (678—695); *Я. Пеленський.* Ідеологічна боротьба за київську спадщину: початки і ранні наслідки (696—705); *Я. Падох.* Церква і держава в добі Гетьманщини (706—731); *Р. Єринюк.* Підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії 1685—1686 (732—749); *паст. В. Кустодович.* Євангельсько-Реформований рух на західно-українських землях. Матеріали до інформації (750—762); *прот. Т. Міненко.* Змагання за унезалежнення Української Православної Церкви в XX ст. (763—

791); *З. Соколюк*. Церква і держава в СРСР, зокрема [redacted] УРСР (792—822); *Л. Рудницький*. Вияви релігійности в українській совєтській літературі. 1953—1988. Спроба аналізи (823—847); *Т. Б. Цюцюра*. Церква і держава в Київській Русі. Проблематика державности і статусу церкви (848—864). *Матеріяли Конґресу і міжнародньої зустрічі*: Акт заснування Комітету (факсиміле документу) (865—866); Правильник Комітету Наукового конґресу [redacted] тисячоліття Хрищення Руси-України (867—868); Комітет Наукового конґресу (868—869); Ділова Президія Комітету (870); Програмова Комісія Конґресу (871); Голови фахових комісій (871—872); Підготовчі організаційно-плянувальні конференції і наукові сесії (872—876); Виконана програма Конґресу (877—881); Інавґураційний соборний молебень (882); Привітання на соборному інавґураційному молебні владики-господаря апост. екзарха кир. Платона Корниляка (882—883); *В. Янів*. Слово на відкритті Конґресу (884—887). *Привіти на відкритті*: факсиміле привіту Й. бл. верх. архєп. *Мирослава I* кард. *Любачівського* (886—890); Привіт й. бл. митрополита *Василія Федака*, канцлера Колеґії св. Андрея у Вінніпезі (Канада) (891—892); Слово привіту на інавґураційній сесії владики-господаря, апост. екзарха кир. *Платона Корниляка* (892); Слово пастора *Володимира Домашовця* — від Всеукраїнського Євангельсько-Баптистського Братства (893—894); Привіт на відкритті Конґресу голови КОУҐЦУ ред. *Степана Мадрика* (894); Факсиміле запрошення (895—898); *В. Янів*. Наш Конгрес [redacted] нагоди Тисячоліття (Відкриття "Міжнародньої зустрічі" [redacted] Домі кардинала Венделя 29 квітня 1988 р.) (899—909); *N. Lobkowicz*. Die bedeutung der hll. Cyrill und Method für die Slawen. *Німецькомовні привіти на Міжнародній зустрічі*: Привіт куратора Товариства сприяння українській науці, керівного міністеріяльного радника [redacted] Болгарському міністерстві праці й соціяльного ладу Г. Зінгбарта (928—929); Привіт від Конґресу Вільної Польщі [redacted] Європі *Л. Френдль* (929—933); Привіт Балтійського Товариства у Німеччині (секції німецько-естонська, німецько-латвійська та німецько-литовська) (*О. Ауле*) (933—934); Привіт від Руху угорських католицьких інтелектуалістів (*Ш. Скультети*) (935—936); Привіт від Чехо-Словацької християнської демократії в Екзилі (*Б. Єжабкова*) (936—937); Привіт від Грузинського земляцтва в Німеччині (*Х. Кіркітадзе*) (937); Привіт голови Міжнародного дому зустрічей у Мюнхені (*Г. Глясссль*). *Літургічна частина Конґресу*: Введення (940); *о. П. Б. Т. Біланюк*. Духовне і богословське значення 1000-ліття удержавлення Христової віри [redacted] Русі-Україні (941—944); Привіт від папи *Івана-Павла II* (факсиміле телеграми) (945); Привіти від українських установ для Конґресу: Світовий Конґрес вільних українців (*П. Саварин*) (946); Привіт генерального секретаря Синоду УКПЦ для організації Ювілею Тисячоліття (*єп. Михаїл*) (947); Всеукраїнське Євангельсько-Баптистське Братство (*О. Гарбузюк*) (946); Уряд Української Народної Республіки. Ресорт культури й науки (*В. Жила*) (948); Світовий Конґрес вільних українців. Наукова Рада (*Л. Винар*) (949); Европейський Ювілейний Комітет 1000-річчя Хрищення Руси-України (*С. М. Фостун*) (950); Українське історичне товариство (*О. Домбровський*) (951); Український науковий центр [redacted] Аргентіні (*Л. Глинка*) (952); Українсько-американська асоціяція університетських професорів (*М. Пап*) (952).

Протокол засідання Президії Комітету Наукового Конґресу (факсиміле) (953—954); *В. Янів*. Підсумовуюче слово на закінчення Конґресу (955—959); Молитва митрополита *Василія Федака* на закінчення Наукового Конґресу (959); Учасники та гості (960—967). Підсумовуючі ствердження (967—968); Інформації про Конґрес у пресі (969—972); Відгуки преси (973—998); Кінцеві зауваги редакції (999—1000); Дотації і пожертви [redacted] Науковий Конґрес (1001—1002).

Т. 15. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ.— Мюнхен, 1992.— 376 с.

Зміст: Редакційна колегія. Вступ (9—10); *Історія: Г. Васькович.* Український Вільний університет. Передісторія створення УВУ, його осяги й нові завдання (11—24); *З. Соколюк.* Політичне значення Української повстанської армії (25—36); *А. Жуковський.* Митрополит Андрей Шептицький і православ'я (37—57); *І. Білас.* Голокост на Україні в 1946—1947 роках. Особливості діяльності карального апарату (58—77); *П. Берко.* Євреї у час будівництва української державності (1917—1921 рр.) (78—82). *Політика: В. Кампо.* Міністерство юстиції України: проблеми і перспективи (83—88); *П. Стецюк.* Державні символи суверенної України. Політико-правові аспекти (89—94); *М. Шафовал.* Політична культура України (95—106); *Ю. Вільчинський.* Пошуки істини Володимира Вернадського (107—118). *Література: Є. Сверстюк.* Українська література і християнська традиція (119—132); *В. Мельник.* Наша розстріляна пам'ять (133—146); *І. Качуровський.* Творчість Михайла Ореста (147—166); *Т. Салига.* В оркестрі кольорів і звуків. Літературна сильвета Святослава Гординського (167—182); *М. Осадчий.* В'язниця Володимира Янева та його постава як поета і громадянина (183—196); *Я. Погребенник.* Творчість Василя Стефаника в контексті українсько-німецьких літературних зв'язків (197—218). *Культура. А. Карась.* Начерк культурного відродження України. Від 1917 до 1933 років (219—246); *Ю. Бача.* Роздуми про народну культуру українського населення Чехо-Словаччини (247—281); *Д. Степовик.* Особливості українського барокко (282—297); *Б. Стебельський.* Українське авангардне мистецтво. Творчість Михайла Бойчука і школи "Бойчукістів" (298—311); *Я. Кравченко.* Аналіз бібліографічних джерел, присвячених дерев'яній церковній архітектурі Українських Карпат (312—328); *In memoriam. В. Олейко.* Олександр Оглоблин (329—331); *Огляди: М. Рудницький.* Цінна праця д-ра Петра Цимбалістого про кн.: [Ukrainian elements in the Russian Language. 1680—1760]. З передмовою проф. д-ра *Ч. Л. Дрейджа* (332—339); *М. Присяжний.* Наука і культура. України у дзеркалі одного року [про щорічник "Наука і культура. Україна", вип. 24] (340—344); *С. Андрусів.* Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Том CCXXI. Праці філологічної секції.— Львів, 1990.— 379 с. (345—348); *С. Злупко.* Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Том CCXXII. Праці історико-філософської секції.— Львів, 1991.— 470 с. (349—352); *М. Лозинський.* Українці в Румунії та їх преса (353—356); Kurze Zusammenfassung der ukrainischen Texte (357—376).

Т. 16. Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції "Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування". Львів, 13—14 лютого 1992 року.— Мюнхен—Львів, 1993.— 336 с.

Зміст: Український і німецькомовний зміст (5—8); *Редакційна колегія.* Вступне слово (9); *П. Ґой.* УВУ: Історія і перспективи (11—15); *М. Кугутяк.* Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848—1918) (16—20); *Б. Якимович.* Український таємний університет у Львові і Український вільний університет: до питання генези (21—26); *О. Рибак.* Етнопсихологічні дослідження вчених Українського вільного університету (27—35); *Ю. Вільчинський.* Дмитро Чижевський: історик філософії на слов'янському ґрунті (36—44); *В. Батюк.* Науковець вільного університету в Мюнхені про козацьку державу часів Богдана Хмельницького (45—56); *П. Берко.* Визвольні змагання українського народу (1917—1921 рр.) та їх висвітлення в працях вчених Українського Вільного університету (57—66); *М. Зубрицька.* Деякі аспекти літерату-

розвідчих досліджень І. Качуровського (67—71); *П. Стецюк.* Повернення Михайла Лозинського (До питання про місце і роль української правової думки на чужині в процесі побудови суверенної національної Української держави) (72—79); *Т. Салига.* Любов Листопаду (80—101); *П. Штойко.* Внесок академіка Степана Рудницького в українську географічну науку (102—114); *М. Осадчий.* Іван Багряний: країна крови і пісень — Україна (115—134); *Н. Лисенко.* Євген Маланюк. Шкіци до портрета (135—150); *М. Нечиталюк.* Забутий письменник з Бережан (151—165); *М. Гнатюк.* До проблеми модернізму в українській літературі початку XX століття (М. Євшан та "молодомузівці") (166—177); *Н. Колесніченко-Братунь.* До проблеми образу Батьківщини в українській зарубіжній літературі (178—184); *Т. Возняк.* "Небуття Хамелеон" в поезії Емми Андієвської (185—190); *І. Моторнюк.* Хто "ми" такі, або антирабська тема в українській літературі (191—200); *Ю. Бача.* Національні меншини — проблема сучасності і небезпека майбутнього часу (201—206); *О. Федик.* Українська мова: Дихотомія "лінгва-середовище" (207—213); *М. Яцимірська.* Еволюція суспільної думки та її мовне вираження в сучасній українській пресі (214—218); *Т. Процев'ят.* Про деякі завдання етнологічного дослідження етнічної самосвідомості українців (219—225); *О. Гринів.* Левко Лук'яненко про відродження Української Держави в контексті світового розвитку (226—235); *П. Якобчук.* Чинники формування читача української книги в Західній Україні міжвоєнного періоду (1920—1939 рр.) (236—243); *В. Здоровега.* Українська журналістика: входження в європейську культуру (244—251); *С. Вовканич.* Інформаційна мобільність як українська національна ідея державотворення (252—262); *Й. Лось.* Свідомість своєї місії. Деякі думки з приводу тенденцій розвитку преси у світі та в Україні (263—293); *А. Капелюшний.* Українська сатирична преса у період згортання українізації та початку масових сталінських репресій (294—300); *Любов Волошин, Ярослав Довгий, Любов Кость, Ярослава Павличко.* Заборонений художник (До 100-річчя українського художника — реаліста Юліана Крайківського) (301—309); *В. Маринюк, В. Доля.* Ментальне поле національної свідомості (310—315); *Н. Зелінська.* Гуманістичний характер українського наукового стилю як вияв національної ментальности (316—322); Звернення учасників Міжнародної науково-практичної конференції у Львові (323—325); Слово до українців, поза Україною сущих, до своїх людей, кому не байдужа доля Українського вільного університету в Мюнхені (326—327); *Д. Злепко.* Kurze Zusammenfassung der ukrainischen Texte (328—336).

*

* *

JAHRBUCH DER UKRAINEKUNDE.— München, 1982—1991.— N 19—28 [N 19]* Jahrbuch der Ukrainekunde. 1982.— München, 1982.— 335 s.

Inhalt: *A. Joukovsky.* 40-jähriges Jubiläum der Bischofsweihe des Metropoliten Mstyslav Skrypnyk (7—14). *Beiträge: N. Polons'ka-Vasylenko.* Abriss der historiographie der Ukraine (15—42); *H. Waskowycz.* Aufbau des Schulwesens im Ukrainischen Nationalstaat 1917—1920 (43—58); *K. Mytrowytch.* Skovoroda — figure typique du "Siécle des lumiéres" en Ukraine (59—87); *T. B. Ciuciura, R. Nehrebecky.* The Role of German Language and German Community in the Multi-Lingual Austrian Kronland of Bukovina. 1775—1918 (88—101); *P. J. Potichnyj, H. Aster.* Jewich-

* № 1—18 вийшли під назвою "Mitteilungen...". Див. вище, там же інформація про бібліографію видання.

Ukrainian Relations: Two Solitudes (102—139); *W. T. Zyla.* Franko und Goethe (140—159); *S. Hordynsky.* Frankos "Blumen des Bösen" (160—169); *Ya. Slavutych.* Die Poesie von Ivan Svitlyčnyj (170—185). *Kunstnotizen: S. Hordynsky.* Kurzbiographie Jurij Narbuts (186—187); *V. Karmazyn-Kakovs'kyj.* Die schöpferischen Interessen Narbuts (188—206); *V. Sičyns'kyj.* Narbuts nationale Bedeutung (203—206). *W. Janiw.* Antike Farbenharmonie in der modernen Malerei des ukrainischen Künstlers Vitalij Sazonov (207—212). *Ehrendoktorat: W. Janiw.* Festrede zur Verleihung der Ehrendoktorwürde an den kanadischen Senator Prof. Dr. Paul Yuzyk (213—216); Grußworte (*G. Fuchs; A. Melnyk*) (217—220); *P. Yuzyk.* Address Delivered by Senator Paul Yuzyk (221—229). *Berichte: H. Waškowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1981 (227—229); *W. Janiw.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1981 (230—248); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1981 (249); *J. Majstrenko.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1981 (250). *Kommunikationen: W. Janiw.* 20 Jahre im Dienste der ukrainischen Kultur in Zusammenwirken mit wissenschaftlichen Kreisen anderer Völker (251—263); Inhaltsverzeichnis der "Mittelungen..." N 1/1965—18/1981 der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften (264—279); *J. Majstrenko.* Zum 60-jahrigen Bestehen des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts (280—296); *B. Jeřábková.* Die Ukraine in Prag zwischen den beiden Weltkriegen (297—307); *J. Josypyszyn.* Ein Symposium an der Sorbonne (308—310). *In memoriam: Ja. Josypyszyn.* Antonin Snejdarek (311—313). *Buchbesprechungen: I. Kaczurowskyj. O. Berdnyk.* Prometej... (314—316); *J. Kaczurowskyj.* M. Laslo-Kucjuk. Šukannja formy... (317—323); *M. Antochy.* S. Jaryčevs'kyj. Tvory... (323—327); *W. Lew.* Je. Želechovskyj, S. Nedils'kyj. Malorusko-nimeckyj slovar. Ruthenisch-deutsches Wörterbuch... (327—330); *W. T. Zyla.* G. Kruk. Skulpturen und Zeichnungen... (330—333); *Ya. Slavutych.* M. Kotsiubynsky. Shadows of Forgotten Ancestors... (333—334); *B.-D. Fridrich.* Strauß W. Lieber stehend sterben als auf Knien leben. (334—335).

[N 20] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1983.— München, 1983.— 408 s.

Inhalt: *Beiträge: L. Wynar.* Die Autobiographie von Mychajlo Hruševs'kyj aus den Jahren 1906 und 1926 als Quelle zur Erforschung seines Lebens und Schaffens. Schriften über Mychajlo Hruševs'kyj: Ausgewählte Bibliographie (7—52); *A. Joukovsky.* Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften (53—67); *G. P. Kulchycky.* Die Bewaffneten Aufstände 1918—1921 in Dokumenten. Kurzbibliographie zur Aufständischenbewegung in der Ukraine von 1919 bis 1926 (68—88); *W. Kosyk.* Der Hunger-Genozid in der Ukraine 1932 bis 1933 (89—126); *T. Mackiw.* Ivan Mazepa — Hetman der Ukraine und Reichsfürst des Heiligen Römischen Reiches. 1639—1709. (127—151); *T. B. Ciuciura.* The Polish-Ukrainian Conflicts and Co-operation in the Galician Diet and Austrian Parliament. 1861—1914 (152—169); *G. Stadtmüller.* Ethnische Gruppen der Süd-Westukraine (170—177); *H. Waskowycz.* Das Bildungswesen in der Ukraine im ersten Jahrzehnt unter bolschewistischer Herrschaft (178—188); *I. Kaczurowskyj.* Die ukrainische Parnaß (189—206); *Ya. Slavutych.* Einheit der Seelen: Die Poesie von Vasyl' Stus (207—220). *Kunstnotizen: S. Hordynsky.* Vasyl' Masjutyn (221—228); *W. Janiw.* Die ukrainische Kunst vor dem kulturgeschichtlichen Hintergrund der Ukraine im Zusammenhang mit ihrer geopolitischen Lage (229—237). *Jubiläen: Erzbischof L. F. Capovilla.* Zwanzig Jahre nach der Ankunft des Metropoliten Josyf Slipyj in Rom (238—242); *G. Y. Shevelov.* Olexa Horbatsch zum 65. Geburtstag (243—253). *Ehrendoktorat: W. Janiw.* Festrede zur Verleihung

der Ehrendoktorwürde an den Rektor der Leopold-Franzens Universität Innsbruck, SM Prof. Dr. Clemens-August Andreae (254—259); *O. J. Trost.* Begrüßung im Namen der UFU-Ehrendoktoren zur Auszeichung (259—261); *G. Fuchs.* Grußadresse im Namen der Bundesregierung (262). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1982 (263—265); *W. Janiw.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1982 (266—289); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1982 (290); *I. Majstrenko.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1982 (291). *Kommunikationen: J. Patrylo.* Die Reform des Basilianerordens in Dobromyl (292—305); *O. Dombrovskyj.* Zum 20 jährigen Bestehen des "Ukrainischen Historikers" (306—313); *B. Jeřábková.* "Ukraine und Tschechoslowakei" als Thema einer wissenschaftlichen Konferenz in der UFU (314—319); *W. Janiw.* Wissenschaftliche Konferenz über die Autoren der "Zerschossehen Wiedergeburt" (320—326); *B. Kuz.* 20 jähriges Jubiläum der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften (327—330); Grußwort des Bayerischen Ministerpräsidenten Dr. h. c. Franc Josef Strauß (331); *W. J[aniw].* Ausstellung der Veröffentlichungen der ŠGW, der UFU und des UTWI in München (331—335); Grußwort des Bayerischen Staatsministers für Unterricht und Kultur Prof. Dr. Hans Maier (335); *F. G. Kaltwasser.* Begrüßungsansprache zur Eröffnung der "Ausstellung der ukrainischen Exilveröffentlichungen" (336—337). *In memoriam: W. Popowycz.* Robert Lisovs'kyj (338—341); *W. J[aniw].* Athanasius G. Welykyj (342—345). *Buchbesprechungen: G. P. Kulchycky.* Basarab John. Perejaslav 1654: A Historiographical Study (346—347); *V. Jaščun.* Zilynskyj Ivan: A Phonetic Description of the Ukrainian Language (347—351); *O. Kerč.* Petrarca Francesco. Poesie scelte... (351—353); *Ya. Slavutych.* Karavanskyj Svjatoslav. Sutyčka z tajfunom... (354—355); *Ya. Slavutych.* Dray-Khmara Asher O. Letters from the Gulag. The Life, Letters and Poetry of Michael Dray-Khmara (355—356); *A. Puluj.* Mazepa Halyna... (356—358); *L. K.* Amato Sergio. M. I. Tugan-Baranovskij: appunti per una ricerca (358—362); *I. Stebelsky.* Wädekin Karl-Eugen. Agrarian Policies in Communist Europe: A Critical Introduction... (362—365); *B. Osadczuk.* Bücherschau: Geschichte und Zeitgeschichte (365—367). *Anhang: Anton Palme.* M. Hruschewskyj als Persönlichkeit (369—375); *M. Hruševs'kyj.* Das übliche Schema der "russischen" Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums (376—383); *D. Doncov.* Der Feldzug Karls XII. in die Ukraine (384—408).

[N 21] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1984.— München, 1984.— 375 s.

Inhalt: *W. van Straaten.* Predigt beim Requiem für den Patriarchen Josyf Slipyj (7—12); Vermächtnis des Patriarchen Josyf (13—32). *Geschichte: A. Joukovsky.* Die Ukrainische Orthodoxe Kirche. Geschichtlicher Aspekt und gegenwärtige Lage (33—49); *I. Dacko.* Die Lage der Ukrainischen Katholischen Kirche in der Ukraine (50—63); *M. Prokop.* Die Ukraine und Moskaus Ukrainepolitik (64—115); *W. Kosyk.* Die Opfer der Ukraine während des Zweiten Weltkriegs (116—126); *V. Shandor.* Die Ukraine und ihre staatlichen Territorien (127—151); *T. B. Ciuciura.* Belorussian and Ukrainian Counter-Drafts for the First Constitution of the USSR (152—168); *W. Maruniak.* Die Verlagstätigkeit der ukrainischen Emigration in der Tschechoslowakei (Protektorat) in den Jahren 1900—1945 (169—200). *Literatur: H. Waskowycz.* Politisches Gedankengut in Taras Ševčenkos Dichtung (201—206); *A. H. Horbatsch.* Ol'ha Kobyljans'ka und Eugenie Marlitt (John) (207—215); *I. Kaczurowskyj.* Volodymyr Deržavyn (216—223); *Ya. Slavutych.* Mut und Zärtlichkeit: Die Lyrik von Oksana Ljaturyns'ka (224—235). *Wirtschaft: N. G. Bohatiuk.* Russification and

the Economy of Ukraine (236—261); *E. Bej.* Kosygin's Legacy: An Era of Detours in Industrial Planning. *Kunstausstellung: W. Janiw.* Einleitungswort zur Ikonenausstellung von Mychajlo Moroz (278—282). *Jubiläum:* Ein internationales Treffen in der UFU (283—287); *M. Antochy.* Jubiläumsausgabe für Wolodymyr Janiw (288—290). *Ehrendoktorat: W. Janiw.* Festrede zur Verleihung der Ehrendoktorwürde an Prof. Dr. Hubertus Prinz zu Löwenstein, Präsident des Freien Deutschen Autorenverbandes (291—294); *J. Kratochvil.* Prinz zu Löwenstein — Freiheitskämpfer und Demokrat (295—296); *H. Prinz zu Lowenstein.* Worte des Dankes. *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1983 (301—303); *W. Janiw.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1983 (304—323); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1983 (324); *J. Majstrenko.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1983. *Kommunikationen: W. J[aniw].* In Vorbereitung eines wissenschaftlichen Kongresses zum tausendjährigen Jubiläum der Taufe der Ukraine (326—329); *W. J[aniw].* Erster wissenschaftlicher Kongress der ukrainischen Arzte (330—334); *B. Kuz.* Wissenschaftliche Konferenz zu Ehren von Mychajlo Hruševs'kyj (335—337); *B. Nahaylo.* Verfolgung und Tod des ukrainischen Schriftstellers Borys Antonenko-Davydovyč (338—342); *A. Hajdamacha.* Zum Tode von Valerij Marčenko (343—347); *L. Kaczurowskyj.* Luba und Ireneus Zuk in München (348—352); *R. M. Kobyleckyj.* Erste ukrainische Bank in Chicago (353—354). *In memoriam: B. Osadczuk.* Borys Lewytzkyj (355—357); *A. H.* Iwan Majstrenko (358—359). *Buchbesprechungen: I. Kedryn.* Hnatjuk Volodymyr. Naukove Tovarystvo imeny Sevcenka u Lvovi. Istorycnyj narys persoho 50-riccja. 1873—1923 (360—361); *M. Demkowycz-Dobrjanskyj.* Wissenschaftlicher Sammelband zu Ehren von Bischof Platon Kornyliak (362—366); *W. Janiw.* Eine rare französische Veröffentlichung: Actes du Colloque Lessia Oukrainka (367—369); *W. O. Luciw.* Chirovsky Nicholas L. Fr. An Introduction to Ukrainian History (370—371); *W. Kosyk.* Fleischhauer Ingeborg. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion (372—375).

[N 22] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1985.— München, 1985.—336 s.

Inhalt: *A. Joukovsky.* Ivan Franko — eine biographische Silhouette (7—20). *Beiträge: M. Prokop.* Die Ukraine und Moskaus Ukrainepolitik (Zweiter Teil) (21—96); *H. Neubauer.* Mychajlo Hruševs'kyj im historiographischen Zeithorizont (97—108); *E. Lüdemann.* Hruševs'kyj in der Sowjetukrainischen Historiographie nach Stalin (109—122); *L. Wynar.* Das geschichtswissenschaftliche Werk von Olexander Petrovyč Ohloblyn (123—153); *Th. Mackiw.* Ukrainische Historiographie gestern und heute (154—176); *V. Revuckyj.* Die ukrainischen Theater im Zweiten Weltkrieg (177—186); *N. G. Bohatiuk.* The Quest for Freedom: The Ukrainian Emigration of World War II. 1941—1951 (187—204). *Kunstnotizen: J. Turczenko.* Taras Ševčenko als Graphiker (205—209); *S. Hordynsky.* Myron Levytsky (210—213); *W. Janiw.* Analytische Anmerkungen zur Ausstellung von O. Mazuryk in der UFU (214—217). *Ehrendoktorat: W. Janiw.* Festrede zur Verleihung der Ehrendoktorwürde an Seine Magnifizenz Prof. Dr. Nikolaus Lobkowicz, Präsident der Katholischen Universität Eichstätt (218—220); *H. Ottmann.* Laudatio auf Magnifizenz Professor Lobkowicz (221—224); *J. Kratochvil.* Aus den Grüßadressen der Landsleute (225—227); *J. Bojko-Blochyn.* Grußwort (227—228); *N. Lobkowicz.* Worte des Dankes (228—229). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1984 (230—232); *W. Janiw.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das

Jahr 1984 (233—251); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1984 (252); *H. Komarynskyj.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1984 (253). *Kommunikationen: H. Panczuk.* "Wie gut, daß ich den Tod nicht fürchte" (zum Tode von Vasyl Stus) (254—260); *A. Sorokovskyj.* Ökumenismus und Dienst an der Gemeinschaft als Ideale der "Chronik der Katholischen Kirche in der Ukraine" (261—267); *O. Horbatsch.* Polonisierende amtliche Unbenennungsversuche von ukrainischen Ortsnamen im Südosten der Volksrepublik Polen (268—272). *In memoriam: W. J[aniw].* Johannes Maurer (273—276); *B. Kuz.* Georg Stadtmüller (277—278); L. K. Wolodymyr Kubijowytsch (279—280). *Buchbesprechungen: Die Redaktion.* Das Ihorlied, Heldenepos der Kyjiver Literatur des 12. Jahrhunderts. Bearbeitet von Sviatoslav Hordynsky (281—282); *Ya. Slavutych.* Chub Dmytro. Shevchenko the Man: The Intimate Life of a Poet (282—283); *Ya. Slavutych.* Karavans'kyj Svjatoslav. Sutyčka z tajfunom (284—285); *D. Chub.* Kačurovskyj Ihor. Fonika (285—287); *B. T. Zyla.* Mackiw Theodore. English Reports on Mazepa. 1687—1709 (287—289); *Th. Mackiw.* Saunders David. The Ukrainian Impact on Russian Culture (290—294); *Th. Mackiw.* Suziedelis Simas. Der heilige Kasimir., 1458—1484 (294—296). *Anhang:* Papst Johannes Paul II. 1000 Jahre Christentum in der Ukraine (297—302); *Die Redaktion.* Ševčenkiana in der Bayerischen Staatsbibliothek (303—336).

[N 23] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1986.— München, 1986.— 334 s.

Inhalt: Čornobyl' (5—6). *Beiträge: W. Kosyk.* Die christliche Taufe der Ukraine (7—38); *W. Kosyk.* Kurzer Abriß der ukrainischen Geschichte (39—47); *Th. Mackiw.* Das Nationalitätenproblem in der UdSSR (48—63); *Th. B. Ciuciura.* Die ukrainische Exilgemeinschaft in Deutschland 1945—1952 (64—85); *A. Joukovsky.* Mychajlo Hruševs'kyj und die Zeitschrift "Ukrajina" (86—104); *I. Kaczurowskyj.* "Der Wahrheit und Schönheit ergeben". Lesja Ukrajinka und ihr Werk (105—144); *W. Zyla.* Frankos Beitrag zur Ovidforschung (145—155); *Ya. Slavutych.* Das Gewissen einer Epoche. Zum 65. Geburtstag von Svjatoslav Karavans'kyj (156—161); *L. Rudnytzky.* Vasyl' Stus und die deutsche Dichtung (162—176). *Kunst: W. Janiw.* Zwischen Verzweiflung und Hoffnung. Ukrainische und tschechische Künstler stellen aus (177—188); *B. Jeřábková.* "Künstler malen und zeichnen für Kinder". Ukrainische und tschechische Kinderbuchillustrationen (189—213). *Kommunikationen: Z. Sokoluk.* Die Ukraine — Vorposten Europas (214—220); *A. Karatnycky.* Die ukrainische Option (221—230); *Ya. Slavutych.* Marko Vovčok — eine ukrainische Geißel der russischen Leibeigenschaft (231—235); *J. J. Peters.* Metropolit Andreas: Mensch-Exarch-Patriarch (236—244); *W. Janiw.* Die Tätigkeit der Ukrainischen Freien Universität auf kulturell-künstlerischem Gebiet (245—257); *A. Drahan.* Die englischsprachige Enzyklopädie der Ukrainekunde (258—266); *Redaktion.* Eine neue Enzyklopädie der Ukrainekunde (267—268); *O. Wintoniak.* Im Gedenken an Borys Dmytrovyč Krupnyc'kyj zum 30. Todestag (269—273); *G. Luznycky.* Der Beitrag eines ukrainischen Wissenschaftlers zu einer Enzyklopädie der Literatur im 20. Jahrhundert (274—276). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1985 (277—279); *W. Janiw.* Bericht der Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1985 (280—296); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1985 (297); *G. Denbsky.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1985 (298—299). *Buchbesprechungen: R. Szuper.* Conquest Robert. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine (300—304); *O. Horbatsch.* Ostriz'ka Biblija. The Ostroh Bible 1581 (304—306); *V. Svaroh.* Kacurovs'kyj Ihor. Narys Komparatyvnoji metryky (306—308); *B. Stebelskyj.* Semčyšyn Myroslav. Tys-

jaca rokiw ukrajinskoji kultury. Istoryčnyj ohljad kul'turnoho procesu (308—311); *Th. Mackiw.* Pasika Volodymyr. Dunky i tilo; U kruteži šalu; Tijara prodana (311—314); *W. T. Zyla.* The Ukrainians in Canada. By O. W. Gerus and J. E. Rea (314—316); *V. O. Buyniak.* Slavutyč Jar. Žyvi smoloskypy (316—318); *O. Horbatsch.* Studies in Ukrainian Linguistics in Honor of G. Y. Shevelov, ed. by J. P. Hursky (318—321); *M. Z. Szafowal.* Kedryn Ivan. U mežach zacikavlennja (321—323). *Anhang: S. Lietzmann.* Die Ernte der Verzweiflung (325—327); *G. B.* Josef Stalins Hungerterror in der Ukraine (328—331); *J. E. Mace.* Genocide in Ukraine. Its Decret Belongs to Humanity (332—334).

[N 24] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1987.— München, 1987.— 384 s.

Inhalt: Tausendjähriges Christentum in der Ukraine (5—6); *Beiträge: N. Polons'ka-Vasylenko.* Die innere Ordnung der Ukraine-Rus' in der Fürstenzeit (7—77); *I. Gerus-Tarnawecky.* Natalija Polons'ka-Vasylenko — ein biographischer Abriss. Bibliographie der wissenschaftlichen und wissenschaftlich-populären Arbeiten von Natalija Polons'ka-Vasylenko (78—97); *L. Wynar.* Dmytro Dorošenko, ein bedeutender Erforscher der ukrainischen Historiographie und Bibliographie. Ausgewählte Bibliographie der Schriften über Dmytro Dorosenko (98—142); *M. Vasmer.* Dmytro Doroschenko zum Gedächtnis (143—147); *Th. B. Ciuciura.* Die staatlich-gesellschaftliche Ordnung der Sowjetunion und der Umweltschutz (148—171); *B. Romanenchuk.* Die ästhetischen Auffassungen von Lesja Ukrajinka (172—200); *K. A. Rudnytzky.* Die Taufe der Rus'-Ukraine in den Werken von Johannes Bobrowski (201—210); *O. Horbatsch.* Die neueren Entwicklungstendenzen in der ukrainischen Schriftsprache (211—224). *Jubiläum:* 25 Jahre Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften (AuFGUM) (225—226). *Kunst: W. Zyla.* Die Polychromie der Kathedrale "Maria Schutz und des hl. Apostels Andreas des Erstberufenen" in München (227—236); *W. Janiw.* Sonne, Licht, Lied und Liebe als Nährboden für einen ukrainischen Exilkünstler (237—243). *Kommunikationen: A. Hajdamacha.* Ein Neubeginn der Selbstdarstellung und Selbstbestimmung (244—255); *P. Skočok.* Lebewohl, Perestrojka? (256—268); *M. Horyn'.* Rückfälle in den Hetzjournalismus (269—284); *A. Joukovsky.* 115 Jahre Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (285—289). Veröffentlichungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (ŠGW) im Exil (290—309); *Th. B. Ciuciura.* Zum Gedenken an Tomas G. Masaryk (310—314); *V. Jevstachevyč.* Goethes Werke in der Ukraine (315—317); *M. Szafowal.* Die ukrainische Ansiedlung in Argentinien (318—321). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1986 (322—324); *W. Janiw.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität für das Jahr 1986 (325—350); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1986 (351); *G. Denbsky.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1986 (352—353). *In memoriam: W. T. Zyla.* Stephan M. Horak (354—356). *Buchbesprechungen: M. Szafowal.* Choma Ivan. Apostolskyj Prestil i Ukrajina 1919—1922 (357—360); *T. Mackiw.* Hunczak Taras. Symon Petliura and The Jews. A. Reappraisal (360—363); *W. T. Zyla.* Kosyk Wolodymyr. Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. Dokumente 1934—1944 (363—366); *W. T. Zyla.* Das Ihorlied. Heldenepos der Kyjiver Literatur des 12. Jahrhunderts (366—369); *Ch. Kul'čyc'ka.* Petro Andrusiv. Mystectvo — najmicniša zbroja (369—370); *R. Szuper.* Rullmann Hans Peter. Der Fall Demjanjuk. Unschuldiger oder Massenmörder? (371—374). *Anhang: N. Tolstoy.* J'Accuse (375—383).

[N 25] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1988.— München, 1988.— 285 s.

Inhalt: Das Millennium, 988—1988 (5—6); *W. Janiw.* Unser Kongress zum Millennium (7—16). *Beiträge: W. Kosyk.* Die internationalen Beziehungen der Ukraine-

Rus' vom 9. bis zum 14. Jahrhundert; *J. Pelenskyj.* Der ideologische Kampf um das Kyjiver Erbe (38—44); *W. Zyla.* Die national-religiösen Besonderheiten der katholischen polemischen Literatur in der Ukraine Ende des 16./Anfang des 17. Jahrhunderts (45—71); *A. Joukovsky.* Der Versuch einer Kirchenvereinigung im 17. Jahrhundert (72—96); *O. Baran.* Die Bemühungen um die kirchliche Einheit aus katholischer Sicht (97—127); *M. Antonovyč.* Die Ukrainische Orthodoxe Kirche im 18. und 19. Jahrhundert (128—139); *J. Bilinskyj.* Die Lage der Ukrainischen Orthodoxen Kirche in der Ukrainischen SSR (140—153); *A. Sorokovskyj.* Die Lage der Ukrainischen Katholischen Kirche in der Ukraine (154—166). *Kunst: S. Hordynsky.* Die ukrainische Ikone auf dem Hintergrund des Universalismus des byzantinischen Stils (167—180); *L. Kaczurowskyj-Kriukow.* Ukrainische Buchmalereien im Psalter Egberts von Trier (181—197); *J. Turčenko.* Die ukrainische Kunst im Lauf der Jahrhunderte (198—214). *Kommunikationen: J. Sverstjuk.* Unsere Mutter — Die Kirche Gottes (215—221); Ukrainische Helsinki-Union: Erklärung der Prinzipien (222—231); Wissenschaftlicher Kongress zum Millennium des Christentums in der Ukraine (232—236). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1987 (237—239); *T. B. Ciuciura.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1987 (240—249); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1987 (250); *G. Denbsky.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1987 (251—252). *Buchbesprechung: H. Waskowycz.* Polons'ka-Vasylenko Natalija. Geschichte der Ukraine (253—255); *I. Kaczurowskyj.* Mackiw Theodore. Het'man Ivan Mazepa v zachidn'oevropejs'kych dzerelach 1687—1709 (255—257); *W. Zyla.* Holubenko Petro. Ukrajina i Rosija u svitli kul'turnych vzajemyn (257—265); *Ja. Slavutych.* Chachulja Oleksander. B. Antonenko-Davydovyč in den Fängen der Tscheka (266—268). *Anhang*: Congress of the United States of America. Millennium Resolution (269—270); Johannes Paul II. Message Magnum Baptismi Donum of the Supreme Pontiff John Paul II to the Ukrainian Catholics on the Occasion of the Millennium of the Baptism of Kievan Rus' (271—278); Debates of the Canadian Senate. Ukraine-Millennium of Christianization (279—285).

[N 26] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1989.— München, 1989.— 340 s.

Inhalt: Der Osten im Wandel (5—6); Die Kommunistische Invasion und die Okkupation der Ukraine (7—64). *Beiträge aus der Ukraine: Vorwort der Redaktion.* Von Stalin zur Gegenwart (65—70); *A. Grodzins'kyj und D. Grodzins'kyj.* Die Lehren Čornobyl's (71—83); *L. Lukjanenko.* Und was weiter? (84—126); *J. Badzio.* Demokratie oder Einheit des Imperiums (127—146). *Millennium: V. Barladjanu.* Das Millennium am Vorabend des Millenniums (147—158); *I. Patrylo und B. J. Balyk.* Die christlichen Züge Volodymyrs des Grossen (159—180); *W. Kosyk.* Verschiedene Entwicklungswege der Kirche in der Ukraine und in Rußland (11.—16. Jahrhundert); *M. Labunka.* Rescued from Oblivion — Prince Michael of Chernihiv. A Review Article (211—228). *Ševčenko-Jubiläum:* J. Sverstjuk. Zum 175. Geburtstag des Dichters (229—241); *W. Lew.* Taras Ševčenko. A Life (242—248). *Kunstausstellungen: W. Janiw.* Ein Maler später Berufung (249—256); *B. Stebelsky.* Eine Ausstellung der ukrainischen bildenden Kunst in München (257—259); Grußwort des Bayerischen Staatsministers Dr. Gebhard Glück (259—262); *D. Zlepko.* Einführende Worte zur Ausstellung ukrainischer Künstlers (260—273). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1988 (272—274); *T. B. Ciuciura.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1988 (275—284); *H. Komarynskyj.* Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen In-

stituts für das Jahr 1988 (285—286); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1988 (287). *In memoriam: D. Rebet.* Bohdan Kordjuk (288—293); *B. Kuz.* Oleksa Woropay (294—295); *L. Kaczurowskyj.* Bohdan Fedenko (296—298); *W. Janiw.* Requiem für Gregor Kruk (299—306); *R. Szuper.* Mit der Heimaterde verein (Wassyl' Stus) (307—309). Buchbesprechungen: *W. T. Zyla.* Wynar Lubomyr R. Mychajlo Hrushevsky. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography (310—312); *L. Kaczyrowskyj.* Tausend Jahre Kirche in Russland. Katalog zur Ausstellung (312—315); *G. Zalitatsch.* Simon Gerhard. Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion (315—319). *Anhang: A. Besançon.* Die nationale Frage in der UdSSR (319—337); *H. Göckenjan.* Schließlich ein Dreifrontenkrieg. Die Geschichte der Ukraine (338—340).

[N 27] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1990.— München, 1990.— 269 s.

Inhalt: Auf dem Weg zum Selbstbestimmung (5—6); Erklärung über die staatliche Souveränität der Ukraine (7—11); *H. und M. Levyc'kyj.* Der zweite Schritt zur Unabhängigkeit (12—15); Programm und Statut der Ukrainischen Republikanischen Partei (16—28); Manifest der Demokratischen Partei der Ukraine (29—51); Erklärung der Grundprinzipien der Ukrainischen Demokratischen Bauerpartei (52—58). *Beiträge: T. B. Ciuciura.* Kirche und Staat in der Kyjiver Rus' (59—71); *F. Sysyn.* Die Wiederkehr von Velyčko und Hrab'janka in die ukrainische Kultur (72—80); *M. Kosiv.* Auge in Auge mit Ševčenko (81—104); *V. Ivanyšyn.* Die ukrainische Kirche und der Prozeß der nationalen Wiedergeburt (105—148); *L. Rudnyc'kyj.* Äußerungen der Religiosität in der ukrainischen sowjetischen Literatur 1953—1988 (149—174); *P. J. Potichnyj.* Die Pazifikation der Ukraine. Bekämpfung von Widerstandsbewegungen durch die Sowjets 1944—1956 (173—193). *Kunst: H. Skljarenko.* Der Weg zu sich selbst (194—207); *S. Hordynsky.* Die ukrainische Ikonenmalerei vor dem Hintergrund des byzantinischen Stils (208—210). *Kommunikationen: B. Futej.* Wahlen — der erste Versuch zur Schaffung einer Legislative im staatlichen Aufbau der gegenwärtigen Ukraine (211—215); *I. Hel'.* Die Ukraine und das gemeinsame europäische Haus (216—221); *P. J. Potichnyj.* Begegnung ukrainischer und polnischer Parlamentarier (222—224). *Berichte: H. Waskowycz.* Bericht des Vorsitzendeh der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1989 (225—228); *T. B. Ciuciura.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1989 (229—236); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1989 (237); *H. Komarynskyj.* Bericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1989 (238—239). *In memoriam: W. T. Zyla.* Präsident Mykola Livyc'kyj (240—243). *Buchbesprechungen: W. T. Zyla.* Honchar Oles'. The Cathedral, transl. by Yuri Tkach ans Leonid Rudnytzky (244—246); *W. T. Zyla.* Kostjuk Hryhorij. Zustriči i proščannja (247—255); *P. Prokop.* Bohachevsky-Chomiak Martha. Feminists Despite Themselves. Women in Ukrainian Community Life, 1884—1939 (256—264). *Anhang: B. Küppers.* Der süße Vorgeschmack des Sieges (Süddeutsche Zeitung. 30. Oktober 1990. N 250) (265—269).

[N 28] Jahrbuch der Ukrainekunde. 1991.— München, 1991.— 332 s.

Inhalt: Die Wiedergeburt des ukrainischen Staates (5—6); Unabhängigkeitserklärung der Ukraine (7); An die Parlamente und Völker der Welt (8—10); Mitteilung der Zentralen Wahlkommission (11—12). *Beiträge: Je. Šerehij.* Die Ukraine und die gegenwärtige technologische Revolution (13—22); *Ja. Daškevyč.* Die ukrainische Wiedergeburt und die nationalen Minderheiten (23—31); *Ju. Vilčyns'kyj.* Oleksandr Potebnja. Gedanken über Sprache und Nationalität (32—46); *L. Rudnytzkyj.* Ivan Franko und die deutschsprachige Welt — die Bedeutung des Umfelds für das Schaffen des Dichters (47—66); *Ja. Hrycak.* Zur Genese der Idee der politischen

Selbständigkeit der Ukraine (67—90); *O. Horbatsch.* Beerfurth: Reinhold Olesch und Vsevolod Hancov (91—101); *E. Ilina.* Wenn man Solschenizyn liest (102—115). *Jubiläum:* 70 Jahre Ukrainische Freie Universität (116); *Th. B. Ciuciura.* Eröffnung und Begrüssung (116—118); Grußadresse des Bundesministers des Innern Dr. Wolfgang Schäuble (119); Festansprache des Bayerischen Staatsministers Dr. Hans Zehetmair (120—124); *Z. Sokoluk.* Im Dienste der Freiheit und Gerechtigkeit (125—129); *N. Lobkowicz.* Die Abfallmasse des Kommunismus. Anmerkungen zu den kulturellen Schäden in Mittel- und Osteuropa (130—139). *Franz Josef Strauss Symposium: L. Tanjuk.* Die Ukraine — Bindeglied zwischen Ost und West (140—146); *K. Morozov.* Thesen des vorbereiteten Redebeitrags für das Symposium (147—150). *Dokumentation:* Das ukrainisch-russische Abkommen vom 19. November 1990 (151—157); *M. Streibl.* Tischrede des Bayerischen Ministerpräsidenten beim Besuch L. Krawtschuks in München (158—160); *L. M. Kravchuk.* Statement in the General Debate at the Forty-Sixth Session of the General Assembly of the UN (161—168); *H.-D. Genscher.* Deutsche Kulturwoche in der Ukraine. Grußwort des Bundesministers des Auswärtigen (169—170); Gesetz über die Streitkräfte der Ukraine (171—172). *Kommunikationen:* An Solschenizyn — von ukrainischen Gulag-Häftlingen (173—177); *L. Skoryk.* Gedanken anlässlich einer Präsidentenrede (178—181); *Je. Bonner.* Rußlad darf kein Völkergefängnis werden (182—183); *A.-H. Horbatsch.* Notizen zum 41. Kongress "Kirche in Not" (185—186); *A.-H. H[orbatsch].* Statement zum Arbeitskreis. Die Kirchen in der Ukraine (187—188); Appell an die Bürger der Ukraine aller Nationalitäten (189); Entschließung des Forums der ukrainischen Intellektuellen vom 15. September 1991 (190—191). *Kunstnotizen: D. Stepovyk.* Schätze der Ukraine. Die wundertätige Muttergottes von Luc'k (192—195); *W. T. Zyla.* Leonid Perfec'kyj (196—197). *Berichte: T. B. Ciuciura.* Bericht des Vorsitzenden der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. für das Jahr 1990 (198—203); *W. Janiw.* Bericht über die wissenschaftliche Tätigkeit der Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften e. V. (204—213); *T. B. Ciuciura.* Bericht des Rektors der Ukrainischen Freien Universität (UFU) für das Jahr 1990 (214—223); *A. Figol.* Tätigkeitsbericht der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften für das Jahr 1990 (224); *H. Komarynskyj.* Bericht des Ukrainischen Technisch-Wirtschaftlichen Instituts für das Jahr 1990 (225—226). *In Memoriam: H. Waskowycz.* Wolodymyr Janiw (227—229); *W. T. Zyla.* Wasyl Lev (230—231); *Z. Sokoluk.* Jurij Starosols'kyj (232—233); *B. T. C[iuciura].* Jurij Geryč (233); *Die Redaktion.* Clemens-August Andreal (234—235); *Je. Sverstjuk.* Oksana Meschko (236—239); *M. S. Roman Osinčuk* (240—241). *Buchbesprechungen: W. Žyla.* Demkovyč-Dobrjans'kyj Mychajlo. Ukrajina i Rosija. Istoryčni narysy (242—249); *R. S.* Die neuen Parteien in der Ukraine (250—254); *V. Jaščun.* W. T. Žyla. Johann Wolfgang von Goethe in der ukrainischen Literatur (254—256); Ubergabe der Veröffentlichungen zum Millennium an den Papst (257—258). *Anhang: K. von Dohnanyi.* Ja zur Nation (Die Zeit, 12. Juli 1991) (259—260); *O. Savchenko.* Summit — Ukraine's 6—7 Advise. Just Say No(The Wall Street Journal, Juli 17, 1991) (261—263); *Z. Brezinski.* Conflicted on Europe (New York Times. 11. Nov. 1991) (264—267); *U. Rieder.* Väterchen Frost dürfte der Bevölkerung eher zu schaffen machen als der Hunger (Handelsblatt, 11.11.1991) (268—270); Gute Ausgangsposition (271—272); *D. Doroschenko.* Die Ukraine im 1. Weltkrieg und die Nachkriegszeit (273—332).

Україністика в бібліотеках і архівах Німеччини

Програна війна, втрата територій на сході, переселення мільйонів німецького населення на захід, створення двох німецьких держав і почуття кривди, завданої народам Східної Європи, привели німців до усвідомлення важливости східних сусідів Німеччини для їх дальшого державного буття.

Внаслідок цього у 1950—1960-х рр. [redacted] німецьких університетах почали відкривати інститути і семінари історії, мови, літератури, економіки й суспільного розвитку народів Східної Європи. Ініціаторами були здебільшого професори, які пізнали особисто Східну Європу під час війни і для яких ці країни стали об'єктом наукового зацікавлення. Економічне піднесення Німеччини сприяло розвиткові цих інститутів, головно збільшенню річних бюджетів для устаткування бібліотек.

Точних статистичних даних про обсяг українознавчої літератури в згаданих інститутах неможливо встановити тому, що майже всі бібліотеки маґазинують книжки за нумерус куренс їх приходу. Лише через обсяг каталогових карточок під рубрикою "Україна" можна визначити приблизний процентаж україністики.

З другого боку, переважна частина східноєвропейських бібліотечних запасів стосується СРСР як цілости. З них неможливо виділити українознавчий зміст як окрему бібліографічну одиницю.

Треба усвідомити собі й те, що невисокий процентаж україніки по бібліотеках великою мірою зумовлювався донедавна фактом української бездержавности і надзвичайно малою кількістю продукції українознавчої літератури за минулі десятиліття. Цей брак не могла надолужити українознавча літературна продукція еміґрації.

Для кращого перегляду бібліотек і архівів з українознавчим інвентарем, спробуємо подати ці інституції групами.

Найповажніші збірки українознавчої літератури зберігаються [redacted] двох центральних державних бібліотеках, [redacted] саме в Державній національній бібліотеці в Берліні, з бюджетом закупу книжок [redacted] мільйонів марок і в Баварській державній бібліотеці в Мюнхені, [redacted] річним бюджетом закупу літератури 14 мільйонів марок.

Східноєвропейський відділ Державної національної бібліотеки в Берліні має приблизно чверть мільйона монографій і передплачує майже 100 українських журналів і газет. Приблизно 7 відсотків інвентарю монографій східноєвропейського відділу стосується України.

Значно більший склад східноєвропейської літератури — 600 тисяч монографій — має Баварська державна бібліотека, яка ще перед війною збирала видання

зі Східної й Південно-Східної Європи. Тут україніка численно більша, як у Берліні, але процентуально до загального запасу східноєвропейських видань нижча.

У Баварській бібліотеці можна, наприклад, знайти повний склад таких важливих серій: "Киевская старина" (ч. 1—94, 1882—1906); "Архив Юго-Западной России" (К., 1859—1914); "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (К., 1879—1914); "Основа", "Южно-руский літературно-учений вестник" (СПб., 1861—1862); "Записки НТШ" (ч. 1—207, 1892—1987); ряд журналів 1920-х і 1930-х рр.

Обидві державні бібліотеки спеціалізовано [redacted] їхніх східноєвропейських відділах на літературу з філологічних наук, країнознавства, історії, історії культури, культурного й духовного життя, народних звичаїв, народного мистецтва, освіти, [redacted] також з соціальних наук, суспільствознавства, внутрішнього політичного розвитку, міжнародних зв'язків, правознавства, економічного розвитку й економічної політики.

Окрім запасів літератури ще з-перед Другої світової війни, обидві бібліотеки купують поточну українознавчу літературу західних і східних видань, як також антикварні видання. Державна національна бібліотека [redacted] Берліні, наприклад, придбала останнім часом збірки, призначених для українських полонених у Німеччині під час Першої світової війни друків празьких і львівських видань 1920-х і 1930-х рр. та україніки Пряшева.

Окрім згаданих двох державних бібліотек, у яких переважає філологія, існує ще кілька інших, у котрих зібрано українознавчу літературу з суспільних наук. Це в першу чергу бібліотека Інституту світової економіки [redacted] Кілі, котра налічує майже 2 мільйони томів, пронумеровує 5800 журналів і має архів принаймні з 2 мільйонів газетних вирізок. Загальний річний бюджет на купівлю літератури становить 1,5 мільйона марок. Збірка охоплює всі галузі економіки, економічного, соціального і політичного розвитку поодиноких країн, економічної політики, торгівлі, індустрії, рільництва, ремесла, економічного права, соціальної політики, праці, освіти й суспільства назагал.

Східна Європа належить до найважливіших реґіонів, представлених у фондах цієї бібліотеки, тому можна впевнено говорити, що тут зберігаються принаймні 6 відсотків українознавчої літератури. Важливо, що ця бібліотека має в своєму складі унікальні повні річники українських журналів з України й з еміґрації 1920-х і 1930-х рр.

Такі ж галузі, лише спрямовані більше на торгівлю й економіку підприємництва, заступає й бібліотека Дослідного інституту світової економіки [redacted] Гамбурґу, в якому є й література щодо України, але значно менша кількісно.

Значний запас суспільнознавчої літератури про Україну має Федеральний інститут східноєвропейських і міжнародних студій [redacted] Кельні, заснований 1961 р. як дорадча наукова інстанція федерального уряду в справах країн Східної Європи і міжнародного комуністичного руху. Його бібліотека налічує сьогодні приблизно чверть мільйона томів, дістає на базі виміни й купівлі 1300 журналів та має річний бюджет 280 тисяч марок. Української періодики тут 42 назви.

Значним збагаченням бібліотеки федерального інституту було перебрання 80 тисяч томів бібліотеки розв'язаного 1972 р. американцями Інституту вивчення СРСР, який працював з 1951 р. Таким чином у Кельні існують і цінні збірки української літератури, головно деякі журнали з України 1920-х і 1930-х рр., які американці відкуповували в еміґрантів.

Приблизно 6 відсотків збірки федерального інституту — українознавчі. Це література, яка стосується історії, сучасної економіки, суспільства, політичного

становища України, національної й релігійної політики СРСР в Україні й щодо еміґрації. Само собою зрозуміло, що українознавчі дані треба шукати здебільшого в літературі про СРСР як про цілість.

Значні запаси українознавчої літератури має Східноєвропейський інститут Берлінського вільного університету. Її, правда, розсіяно по бібліотеках відділів літератури, історії, права, економіки, соціології, медицини й освіти. Разом бібліотечні фонди цього інституту налічують 340 тисяч томів. Пронумеровано 1200 журналів. На закуп літератури всі відділи мають у розпорядженні 380 тисяч марок.

Східноєвропейський інститут у Мюнхені володіє 136 тисячами томів, передплачує 650 газет і журналів та диспонує бюджетом 160 тисяч марок на закупівлю літератури. Інститут спеціалізувався на історії, соціології, суспільствознавстві й загальному краєзнавстві народів Східної Європи. В останніх двадцяти роках, завдяки субсидіям Федерального міністерства господарства, інститут переставив свої наукові інтереси на національну економіку й економіку підприємництва у країнах Східної Європи, головно у колишніх республіках СРСР і в Польщі.

Українознавча література в мюнхенськім Східноєвропейському інституті наявна насамперед у старих бібліотечних запасах. Економічна література стосується СРСР як цілости.

Загальноекономічний напрям зацікавлення заступає й семінар господарства та суспільства Східної Європи при Мюнхенському університеті.

Особливе зацікавлення у Німеччині викликала також аґрарна політика СРСР, в тім числі виробнича технологія, техніка управління, ґрунтознавство, городництво, тваринництво, ветеринарна медицина, харчування, лісництво й т. ін. Найпотужнішою інституцією цього напряму є Центр для континентального аґрарного й господарського дослідження при університеті Ґіссена. Бібліотека цього інституту налічує 130 тисяч томів, передплачує 650 журналів.

Інституціями такого ж профілю є Центральна бібліотека рільництва при університеті в Бонні й Федеральний інститут лісництва та використання деревини в Райнбеку коло Гамбурґа.

Країнознавчі студії в Німеччині завжди супроводжувано студіями правознавчими. Свого часу тут засновано ряд інститутів, які займалися правовою системою т. зв. соціалістичних країн, а саме: Інститут права, політики й суспільства соціалістичних країн у Кілі, Інститут східного права в Кельні, Інститут східного права в Мюнхені й Східноєвропейський відділ Інституту філософії права, державного й адміністративного права при університеті у Вірцбурґу. Тут українськими є хіба що збірки законів і розпоряджень, решта літератури стосується СРСР як цілости.

Перед тим як перейти до істориків і славістів, вважаємо за потрібне звернути увагу ще й на такі інститути:

Гердер-Інститут у Марбурґу. Цей інститут спеціалізовано на Польщу, Чехію та Словаччину й балтійські країни, з огляду на значне їх заселення німцями в минулому. Українознавчу літературу тут можна знайти лише в зв'язку з Буковиною, Волинню й Галичиною.

Східноєвропейський дослідний інститут при університеті Бремена. Заснований п'ятнадцять років тому для збирання й студіювання самвидавної літератури СРСР, сьогодні він розвинувся до загальних суспільнознавчих студій і національних проблем народів колишнього СРСР. В Інституті для зовнішніх культурних відносин у Штутґарті можна так само знайти нечисленну українознавчу культурно-політичну й мистецтвознавчу літературу.

Інститут народознавчих студій у Бремені збирає літературу Східної Європи з краєзнавства, етнографії, діалектографії, народні пісні та казки. Зібрано лише деяку літературу стосовно Галичини.

Теологією східних церков, їх обрядами, літургією й іконографією займаються: Семінар історії теології християнського сходу в Ерланґені, Візантійський інститут монастиря в Етталі, Східноцерковний інститут Мюнхенського університету, Інститут для історичної теології у Вірцбурґу, Східноцерковний інститут німецьких авґустинів у Вірцбурґу, Екуменічний інститут монастиря [redacted] Нідералтайху.

Всі головніші університети Західної Німеччини мають інститути або принаймні семінари історії східноєвропейських країн. Матеріали до історії України можна знайти [redacted] бібліотеках східноєвропейських інститутів або семінарів університетів Дюссельдорфа, Гайдельберґа, Франкфурта, Мюнстера, Бохума, Майнца, Бонна, Ерланґена, Тюбінґена, Гамбурґа, Кіля, Кельна.

Матеріали до історії мистецтва, археології, архітектури, іконографії, будови церков, малярства, скульптури, збірки каталогів мистецьких виставок можна знайти головно в бібліотеці Центрального інституту історії мистецтва в Мюнхені. Це дуже великий інститут з 280 тисячами томів і 450 тисячами марок для щорічного закупу мистецької літератури. У порівнянні із західною продукцією українська мистецтвознавча література в цій бібліотеці представлена досить скромно.

Матеріали до вивчення української мови й літератури містяться в краще чи гірше устаткованих бібліотеках славістичних інститутів. Там можна знайти збірки белетристики, фольклору, загального українознавства, української літератури, мистецтва й історії. Славістичні інститути або семінари [redacted] української літератури мають університети в Бохумі, Бонні, Гайдельберґу, Мюнхені, Вірцбурґу, Франкфурті, Ґеттінґені, Гамбурґу, Кілі, Кельні, Майнці та Марбурґу.

Особливої уваги заслуговують архіви і насамперед Федеральний архів у Кобленці, де зберігаються, зокрема, звіти, розпорядження, листування й інші документи німецьких установ, які діяли під час Другої світової війни [redacted] Україні.

Найважливіші архіви — архів райхскомісаріату для України Коха, архів Міністерства райху для окупованих східних територій Розенберґа й архів райхсканцелярії, у якому збережено всі звіти, які були подані Гітлерові. Окрім того, можна дещо знайти в архівах поліції й організації праці ТОД.

Архіви абверу (оборони) німецької армії, яка й організувала при вибуху німецько-совєтської війни похідні українські леґіони "Нахтіґал" й "Ролянд" під проводом Ярого й Шухевича, знищив адмірал Канаріс перед арештом. Залишилися лише копії поодиноких рапортів абверманів у архіві Міністерства закордонних справ.

В архівах Міністерства закордонних справ у Бонні зберігаються головно внутрішньоміністерські рапорти, звіти офіцерів — представників міністерства при штабах армії [redacted] східному фронті, [redacted] також і звіти СД (служби безпеки) і документи ґестапо. Ці архіви вже використовували й українські еміґраційні історики.

Важливий також військовий архів у Фрайбурґу, в якому українців особливо можуть цікавити звіти таємних летунських ескадриль, які перекидали через фронт і забирали назад українських революціонерів. Таким чином до архіву потрапив ряд звітів УПА.

Цікаві в цьому військовому архіві й протоколи допитів совєтських полонених, у тому числі [redacted] українських військовослужбовців.

До архівних матеріалів можна долучити й неопубліковані — здебільшого чернетки споминів і звітів військових та цивільних осіб, які перебували в Україні під час її окупації. Навести можна тут як приклад звіти генерал-квартирмайстра Ваґнера, який був відповідальний за військове достачання південного фронту, або звіти ад'ютанта Ріббентропа Гроскурта, якого Ріббентроп післав грабувати архіви Києва.

Можна згадати тут і архів персоналій у Берліні. Та його частина, яка стосувалася німецьких партійців, перебувала в Західному Берліні. Матеріали стосовно чужинців, [redacted] тому числі й українців, зберігалися у Потсдамі. Об'єднання Німеччини відкрило доступ і до цього архіву. Позаяк персональні архіви можна відкривати лише через 30 років після смерти особи, доступ не буде можливий до всіх зареєстрованих. Це стосується і персоналій у Міністерстві закордонних справ у Бонні, у якому можна виявити багато даних (і доносів) про поодиноких українських політиків.

При кінці варто згадати ще дві бібліотеки-архіви — збірки "Радіо Свобода" і бібліотеку й архів Українського Вільного Університету [redacted] Мюнхені.

Бібліотеку й архіви "Радіо Свобода" створювано для потреб авторів радіопередач. І все ж таки бібліотека налічує 52 тисячі томів, з яких 5000 — українською мовою й 500 томів україністики — іншими мовами, головно англійською [redacted] німецькою.

Окрім того, "Радіо Свобода" від 1952 р. зберігало вирізки із західномовної преси до питання політики, уряду, компартії, культури, економіки й політичного опору [redacted] СРСР і поодиноких республіках. Уже кілька років "Радіо Свобода" продає свої денні видання вирізок з преси і текстів радіопередач України у формі ксерокопій.

Нам сьогодні відомі ще далеко не всі українознавчі архівні матеріали. Так, знаємо, що [redacted] деяких локальних, церковних, комунальних і фірмових архівах містяться звіти про українських полонених у Німеччині.

Відомо, що німці забрали [redacted] Парижа бібліотеку імени Симона Петлюри, яка була перед війною і є сьогодні центральною національною бібліотекою української еміґраційної книгопродукції й преси. Довго ніхто не знав, куди німці відвезли цю бібліотеку. Аж десь у 1950-х рр. в російській газеті [redacted] Парижі якась бібліотекарка повідомила, що каталогізувала книжки бібліотеки ім. С. Петлюри під час війни у Бреслау (тепер — Вроцлав). Чи ці книжки згоріли під час боїв за Бреслау, чи поляки до сьогодні ще не впорядкували те, що успадкоємили, не відомо.

Відомо натомість, що ад'ютант Ріббентропа Ґроскурт привіз награбовані з київських архівів матеріали до Кракова. Там вони, правдоподібно, зберігаються донині.

Випадково натраплено у празьких архівах на архів УВО і архів Українського Вільного Університету, який ще під час війни діяв у Празі. Але [redacted] чеського боку ніхто цими архівами не був і не є зацікавлений.

Таких прикладів напевно знайдеться більше.

БІБЛІОТЕКИ І АРХІВИ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНІ, ЯКІ МАЮТЬ УКРАЇНОЗНАВЧІ ФОНДИ

Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin — Bibliothek — Garystraße 55, 1000 Berlin 33

Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz — Osteuropa-Abteilung — Reichpietschufer 72—76, Postfach 1407, 1000 Berlin 30

Seminar für Slavistik an der Ruhr-Universität Bochum — Bibliothek — Buscheystraße 132, 4630 Bochum-Querenburg

Seminar für Osteuropäische Geschichte der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, Am Hof 34, 5300 Bonn

Slavistisches Seminar der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Am Hof 34, 3500 Bonn

Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen, Universitätsallee GW 1, 2800 Bremen 33

Historisches Seminar der Universität Düsseldorf — Fachbibliothek 28 Universitätsstraße 1, 4000 Düsseldorf

Stiftung Wissenschaft und Politik. Forschungsinstitut für Internationale Politik und Sicherheit, Haus Eggenberg, 8026 Ebenhausen/Isar

Seminar für Geschichte und Theologie des christlichen Ostens der Theologischen Fakultät der Universität Erlangen, Kochstraße 6, 8520 Erlangen

Seminar für Osteuropäische [Geschichte] an der Universität Erlangen-Nürnberg — Bibliothek — Hindenburgstraße 14, 8520 Erlangen

Byzantinisches Institut Ettal, Bibliothek der Benediktiner Abtei Ettal, 8101 Ettal/Obb.

Fachgebiet Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt/M.

Slavisches Seminar der Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt Bibliothek, Gräfstraße 74, 6000 Frankfurt/Main

Abteilung Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg im Breisgau, Wethmannplatz, 7800 Freiburg i. Br.

Zentrum für Kontinentale Agrar- und Wirtschaftsforschung der Justus-Liebig-Universität Giessen — Bibliothek — Otto Behaghel-Str. 10 D, 6300 Giessen

Seminar für Slavische Philologie der Georg-August-Universität Göttingen — Bibliothek — Nikolausberger Weg 9c, 3400 Göttingen

Abteilung für Moderne Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars der Universität Hamburg — Bibliothek — Von-Melle-Park 6/XI, 2000 Hamburg 13

Abteilung für Ostrechtsforschung im Seminar für Deutsche und Nordische Rechtsgeschichte der Universität Hamburg, Moorweidenstraße 15/1, 2000 Hamburg 13

HWWA — Institut für Wirtschaftsforschung — Hauptabteilung Dokumentation und Bibliothek, Neuer Jungfernstieg 21, 2000 Hamburg 36

Slavisches Seminar. Universität Hamburg — Bibliothek — Von-Melle-Park 6, V, 2000 Hamburg 13

Abteilung für Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars der Ruprecht-Karl Universität Heidelberg, Seminarstraße 4, Postfach 1760, 6900 Heidelberg 1

Slawisches Institut der Universität Heidelberg — Bibliothek — Friedrich-Ebert-Platz 2, 6900 Heidelberg 1

Bibliothek des Instituts für Weltwirtschaft, Zentralbibliothek der Wirtschaftswissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland, Düsternbrooker Weg 120—122, Postfach 4309, 2300 Kiel

Institut für Recht, Politik und Gesellschaft der Sozialistischen Staaten, Olshausenstraβe 40/60, 2300 Kiel 1

Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Kiel, Olshausenstraße 40/60, Haus N 50c, 2300 Kiel 1

Slavisches Seminar der Universität Kiel, Olshausenstraße 40/60, Haus N 50d, 2300 Kiel 1

Bundesarchiv, Wöllershof 12, Postfach 300, 5400 Koblenz 1

Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien — Bibliothek und Dokumentation, Lindenbornstraße 22, 5000 Köln 30

Institut für Ostrecht der Universität zu Köln — Bibliothek — Ubierring 53, 5000 Köln 1

Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität zu Köln — Bibliothek — Kringsweg 6, 5000 Köln-Lindenthal 41

Slavisches Institut der Universität zu Köln — Bibliothek — Weyertal 137, 5000 Köln 41

Bibliothek für Osteuropakunde des Instituts für osteuropäische Geschichte und des Instituts für Slavistik der Johannes-Gutenberg-Universität in Mainz, Saarstraße 21, 6500 Mainz

Fachgebiet Osteuropäische Geschichte des Fachbereichs Geschichtswissenschaften der Philipps-Universität Marburg/Lahn, Krummbogen 28c, 3550 Marburg/Lahn

Forschungsstelle für vergleichende Erziehungswissenschaften im Fachbereich Erziehungswissenschaften der Philipps-Universität Marburg/Lahn — Länderreferat UdSSR, Aföller Straße 10, 3550 Marburg/Lahn

Johann Gottfried Herder-Institut — Bibliothek — Gisonweg 7, 3550 Marburg/Lahn

Slavisches Seminar Philipps-Universität Marburg. Fachbereich 10: Neuere Fremdsprachen und Literaturen — Slavistik — Bibliothek — Am Krummbogen 28D, 3550 Marburg/Lahn

Bayerische Staatsbibliothek, Osteuropasammlung, Ludwigstraße 16, 8000 München 22

Institut für Ostrecht München e. V. — Bibliothek — Schladmingerstraße 8, 8000 München 60

Osteurоpa-Institut München — Bibliothek — Scheinerstraβe 11, 8000 München 80

Radio Liberty Research Library, Central Research Service, Englischer Garten 1, 8000 München 22

Seminar für Wirtschaft und Gesellschaft, Südosteuropas an der Ludwig-Maximilians-Universität München — Bibliothek — Akademiestraße 1, 8000 München 40

Ukrainische Freie Universität (UFU) — Ukrainskyj Wilnyi Universytet (UWU) — Bibliothek, Pienzenauerstraße 15, 8000 München 80

Zentralinsitut für Kunstgeschichte in München — Bibliothek — Meiserstraße 10, 8000 München 2

Abteilung für Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Gomplatz 20—22, 4400 Münster

Institut für Genossenschaftswesen, Abteilung Ostwirtschaft, Westfälische Wilhelms-Universität, Weseler Straße 1, 4400 Münster

Ostkirchen-Institut der Universität Münster, Am Stadtgraben 13—15, 4400 Münster

Byzantinisches Institut der Abtei Scheyern/OBB, 9069 Scheyern

Institut für Auslandsbeziehungen — Bibliothek, Charlottenplatz 17, 7000 Stuttgart 1

Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde — Bibliothek — Wilhelmstraße 36, 7400 Tübingen

Slavisches Seminar der Julius-Maximilians-Universität Würzburg — Bibliothek — Residenzplatz 2, 8700 Würzburg

Всеволод-Степан МАРДАК

Документи української старшини кінця 50-х — середини 70-х років XVII століття у бібліотеках і архівах Польщі

Документація української козацької старшини — важлива частина у структурі джерельної бази для дослідження всього комплексу проблем, пов'язаних з історією козацтва та української козацької держави. У цьому сенсі не становить винятку й документація середини XVII ст.— доби визвольної боротьби українського народу й відновлення державности. Що більше, саме дипломатарій української козацької старшини XVII ст., з огляду на важливість цієї доби в історії України, має першорядне значення. Не випадково події середини XVII ст. постійно приковували увагу історіографів — українських, польських, російських. Однак, на сьогодні добре дослідженими виявились лише документи козацької старшини, датовані початковими етапами визвольних змагань, точніше документи періоду гетьманування Богдана Хмельницького. Уже введено до наукового вжитку досить репрезентативний корпус документів самого гетьмана. Виходом у світ збірника "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961) започатковано укладання персонологічних дипломатаріїв. Маємо також низку студій окремих джерел згаданого масиву[1]. У той же час документи старшини за 1657—1676 рр.— надзви-

[1] Див., зокрема: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1920.— Т. 129; 1920.— Т. 130; 1924.— Т. 134—135; 1925.— Т. 138—140; 1927.— Т. 147; 1931.— Т. 151; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984; Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1988.

Seminar für Wirtschaft und Gesellschaft, Südosteuropas an der Ludwig-Maximilians-Universität München — Bibliothek — Akademiestraße 1, 8000 München 40

Ukrainische Freie Universität (UFU) — Ukrainskyj Wilnyi Universytet (UWU) — Bibliothek, Pienzenauerstraße 15, 8000 München 80

Zentralinsitut für Kunstgeschichte in München — Bibliothek — Meiserstraße 10, 8000 München 2

Abteilung für Osteuropäische Geschichte des Historischen Seminars der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster, Gomplatz 20—22, 4400 Münster

Institut für Genossenschaftswesen, Abteilung Ostwirtschaft, Westfälische Wilhelms-Universität, Weseler Straße 1, 4400 Münster

Ostkirchen-Institut der Universität Münster, Am Stadtgraben 13—15, 4400 Münster

Byzantinisches Institut der Abtei Scheyern/OBB, 9069 Scheyern

Institut für Auslandsbeziehungen — Bibliothek, Charlottenplatz 17, 7000 Stuttgart 1

Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde — Bibliothek — Wilhelmstraße 36, 7400 Tübingen

Slavisches Seminar der Julius-Maximilians-Universität Würzburg — Bibliothek — Residenzplatz 2, 8700 Würzburg

Всеволод-Степан МАРДАК

Документи української старшини кінця 50-х — середини 70-х років XVII століття у бібліотеках і архівах Польщі

Документація української козацької старшини — важлива частина у структурі джерельної бази для дослідження всього комплексу проблем, пов'язаних з історією козацтва та української козацької держави. У цьому сенсі не становить винятку й документація середини XVII ст.— доби визвольної боротьби українського народу й відновлення державности. Що більше, саме дипломатарій української козацької старшини XVII ст., ■ огляду на важливість цієї доби в історії України, має першорядне значення. Не випадково події середини XVII ст. постійно приковували увагу істоpioграфів — українських, польських, російських. Однак, на сьогодні добре дослідженими виявились лише документи козацької старшини, датовані початковими етапами визвольних змагань, точніше документи періоду гетьманування Богдана Хмельницького. Уже введено до наукового вжитку досить репрезентативний корпус документів самого гетьмана. Виходом у світ збірника "Документи Богдана Хмельницького" (К., 1961) започатковано укладання персонологічних дипломатаріїв. Маємо також низку студій окремих джерел згаданого масиву[1]. У той же час документи старшини за 1657—1676 рр.— надзви-

[1] Див., зокрема: Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ.— Львів, 1920.— Т. 129; 1920.— Т. 130; 1924.— Т. 134—135; 1925.— Т. 138—140; 1927.— Т. 147; 1931.— Т. 151; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984; Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— Днепропетровск, 1988.

чайно складного і суперечливого періоду, котрий позначився на подальшій, на жаль, трагічній долі української козацької державности,— оприлюднено в далеко не відповідній наявній джерельній базі кількості: вони не стали також об'єктом ані цілісного дослідження, ані студій персонологічного чи тематичного характеру. Тож розв'язання цих проблем — нагальна історіографічна потреба.

Наявність розвинутої мережі інститутів державної влади в Україні, висока інтенсивність відносин гетьманської адміністрації, а також полкової, запорізької старшин, представників різних козацьких військових угруповань з порубіжними державами зумовили формування й відкладення широкого масиву означених документів. Проте цей масив не зберігся в цілості через втрату джерельних збірок, у котрих потенційно чи таки напевно могла бути документація козацької старшини. Зокрема, не дійшли до наших днів гетьманські, полкові, сотенні архіви, Архів Старої Січі, Архів Кримського ханату. З різних причин така доля спіткала й окремі польські архівні збірки. Практично неушкодженими залишились лише джерела, що зберігаються у фондах російських приказів.

З-поміж наявних на сьогодні джерельних збірок, враховуючи тісну заанґажованість Польщі в українські справи, значна частина документів козацької старшини — головно ділове листування її з королями, гетьманами, канцлерами, воєводами та іншими посадовими особами — мала б потрапити до польських збірок. З другого боку, особливість відкладення джерел у цих збірках, котра полягає в акумуляції переважної більшости документів у приватних колекціях, спричинила в кінцевому підсумку розпорошення також документації української козацької старшини по різних архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек. Очевидно, цей факт опосередковано вплинув деякою мірою на ступінь введення до наукового вжитку означених джерел.

Загалом, за нашими підрахунками, оприлюднено (археографічні видання, публікації в додатках до монографій та статей, цитування, анонсування) лише близько 45 відсотків наявних джерел. Найбільшою цінністю відзначаються публікації, які здійснили А. Грабовський, Я. Волінський, Ф. Ключицький, Ф. Равіта-Гавронський[2]. Останнім часом досить велику кількість джерел анонсував Ю. Мицик[3]. Йому ж належить змістовний огляд окремих фондів польських архівосховищ та відділів рукописів бібліотек[4]. Принагідно зауважимо, що залишились без ґрунтовного обстеження фонди російських архівів. Їх вміст явно не вичерпується наявними археографічними виданнями й архівними матеріалами, які дослідники використали безпосередньо. Про це свідчить навіть побіжний огляд описів. Отже, оприлюднення якнайширшого кола документів української козацької старшини — безперечно, разом з іншими дотичними до історії України джерелами з польських збірок — істотно розширило б джерельну базу дослідження, а отже, є доконечною умовою для подальших конкретно-історичних студій.

Як показала поактова евристика в перспективних фондах архівів та відділах рукописів наукових бібліотек Варшави, Кракова, Познані, Курніка*, документи

---

[2] Grabowski D. Ojczyste spominki.— Kraków, 1845.— T. 2; Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiey 1672—1676 // Studia i materiały do historii wojskowości.— Warszawa, 1864.— T. 8, cz. 1—2; Kluczycki F. Pisma do wieku i spraw Jana III Sobieskiego.— Kraków, 1880.— T. 1—2; Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielnyczenko.— Kraków, 1913.

[3] Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст.// Український археографічний щорічник.— К., 1992.— Вип. 1, т. 4.— С. 72—93.

[4] Там само.

* Автор висловлює подяку співпрацівникам фонду Петра Яцика (Канада) за створення матеріальних передумов для архівних пошуків у Польщі.

старшини відклались у таких сховищах: Головний архів давніх актів (Архіви Замойських (далі — AZ), Радзивіллів (AR), Браницьких зі Сухої (Sucha), Публіше Потоцьких (APP), Збірка паперових документів (ZDP), Метрика Коронна (посольські книги Libri legationum (LL)), воєводський архів у Кракові (збірки Піноцці (Pin.), та Русецьких (Rus.)), Оссолінеум (Oss.) у Вроцлаві, Бібліотека Чарторийських (Czart.) у Кракові, Бібліотека Рачинських (Racz.) у Познані, збірки з відділів рукописів Народової бібліотеки (Варшава), бібліотек Польської академії наук у Кракові (Bibl. PAN) та Курніку (Corn.), наукових бібліотек Варшавського (BUW) та Яґеллонського університетів. Велику цінність має відділ Народової бібліотеки, у котрому зберігаються мікрофільми, зокрема, з частини названих колекцій. Цілком можливо, що якась кількість джерел зберігається в окремих воєводських архівах, які не вдалось, однак, обстежити.

Загалом виявлено 112 не введених до наукового обігу джерел. Разом з 52-ма вже відомими маємо комплекс зі 164-х позицій — джерел, які відклались у польських джерелосховищах. З великою вірогідністю можна твердити, що він охоплює переважну більшість наявних у згаданих джерелосховищах документів. Підставою для такого твердження є те, що поактовій евристиці підлягала основна маса фондів, у яких, згідно з описами, потенційно могли відкластись джерела, що нас цікавлять.

Оскільки згаданий комплекс — невід'ємна складова всього дипломатарію української козацької старшини досліджуваної доби, окремий джерелознавчий аналіз цього комплексу, нехай і природнім чином сформованого, не видається доцільним. Лише ретельні, всебічні студії всього дипломатарію можуть дати вагомий результат. Мета нашої статті полягає передусім в упорядкуванні — хронологічному, видовому, персонологічному — джерел як вже оприлюднених, так і тих, що нам вдалося віднайти, з урахуванням усіх відомих на сьогодні їх списків.

За походженням джерела з польського комплексу можна поділити на чотири групи: 1) документи українських гетьманів; 2) документи полковників, сотників, писарів, суддів; 3) документи Запорізької Січі; 4) документи козацьких рад. Найбільша перша група — 134 позиції. До інших належать відповідно 24, 6, 2 позиції. За видовою ознакою переважають листи. Лише в незначній кількості представлені універсали, інструкції, присяги.

У хронологічному плані документи розподіляються нерівномірно: 1657 р.— 10 позицій, 1658 р. — 5, 1659 р.— 4, 1660 р.— 3, 1661 р.— 13, 1662 р.— 3, 1664 р.— 2, 1665 р.— 8, 1667 р.— 6, 1668 р.— 14, 1669 р.— 7, 1670 р.— 19, 1671 р.— 39, 1672 р.— 21, 1673 р.— 5, 1674 р.— 8, 1675 р.— 5, 1676 р.— 4.

Характерною обставиною є наявність як оригіналів документів, так і копій. Останні переважають. Причому нерідко джерела відкладались у двох—трьох списках. У багатьох випадках оригінали копій віднайти не вдалось. Натомість виявлено чимало копій джерел, уже введених до наукового вжитку.

Абсолютну більшість джерел написано польською мовою. Староукраїнською виконано тільки універсали І. Виговського, П. Тетері (1664, 7 липня), І. Брюховецького (1665, 2 лютого) (обидва AZ, 3036, s. 195, 204).

Спектр адресатів документів старшини досить широкий: коронні гетьмани, королі, канцлери, підканцлери, воєводи, старости, архибіскупи, литовські гетьмани та воєводи, кримські хани, калги, ноґайські беї, молдавський та волоський господарі, представники різних прошарків українського козацтва. З відомих причин серед адресатів переважають польські та литовські посадові особи. Наявність, хоч і незначної частини, внутрішньокозацької документації та листування з

кримськими татарами до деякої міри компенсує природні втрати, про які ішлося раніше. Цілком закономірно, такі документи здебільшого дійшли в копіях.

Перейдемо до розгляду складових комплексу.

Документи І. Виговського представлені 28-ма позиціями й охоплюють у рамках означеної доби 1657—1661 рр., тобто період гетьманування та наступні роки. Крім того, пощастило виявити листи І. Виговського за 1656 р. (від 7 жовтня до віленського воєводи (Racz., 88, s. 28) та від 1 лютого до Гродзицького (Czart., 394, s. 20).

Документи відкладались у Метриці Коронній, козацькому відділі АК, Архіві Радзивіллів, Бібліотеці Рачинських, фонді "Збірка паперових документів".

Попри значну увагу в історіографії до діяльности І. Виговського, основна маса наявних у польських збірках документів гетьмана не була введена до наукового обігу, хоча вони зберігаються у добре відомих дослідникам фондах. Оприлюднено тільки листи І. Виговського до короля (1658, [redacted] липня), кримського хана (1657, 10 вересня), С. Беньовського (1658, 15, 20 червня), присяга, юрамент, декларація гетьмана щодо Гадяцького трактату[5].

Переважна більшість документів І. Виговського стосується підготовки й укладення Гадяцької угоди. Це листи гетьмана до короля від 1 січня 1658 (LL, 33, s. 7), волинського каштеляна С. Беньовського від 17 січня 1657 та 24 квітня 1657 р. (обидва Racz. 88, s. 24, 78), від 19 вересня та 19 грудня 1657 р. (обидва AKW, Dz. koz., k. 42, N 3), 1 січня 1658 р. (LL, 33, s. 77v—78), до Богуслава Радзивілла від 3 січня та 4 лютого 1658 р., 26 жовтня 1659 р. (всі AR, V, t. 459, s. 14, 20), обозного коронного від 1 липня 1659 р. (AR,V,t. 459, s. 28—29), коменданта слуцького від [redacted] березня та 9 жовтня 1658 р. (обидва AR, V, t. 459, s. 1—2, 22), архибіскупа гнізнинського від 1 січня 1658 р. (LL, 33, s. 76—77), воєводи віленського від 17 січня та 24 квітня 1657 р. (обидва AR, V, t. 459, s. 26).

Окрім джерел, внесених до Libri legationum, та листа до хана всі листи — оригінали. Тільки лист до С. Беньовського від 19 вересня 1657 р. представлений і оригіналом, і копією, занесеною якраз до Libri legationum.

Тісно пов'язана [redacted] наведеними джерелами велика адресована гетьману та Ю. Немиричу кореспонденція польських і литовських урядовців. Сукупність згаданих джерел дає змогу ґрунтовніше простежити ґенезу Гадяцького пакту, реакцію деяких прошарків українського козацтва на польсько-український союз, уточнити перебіг подій [redacted] Україні та в українсько-московських відносинах.

Листи І. Виговського до Б. Радзивілла від 17 червня 1660 р., 18 лютого та 10 червня 1661 р. (всі AR, V, t. 459, s. 31, 34, 35) стосуються останнього періоду життєдіяльности гетьмана.

На жаль, окрім універсалу І. Виговського до писаря польного Г. Полубинського від 26 липня 1658 р. (ZDP, N 1040, s. 1), не вдалося виявити інших документів, які б мали стосунок до соціально-економічної політики гетьмана.

Значно менше у польських джерелосховищах документів Юрія Хмельницького. Ми виявили лише 11 позицій, десять з котрих уже введено до наукового обігу. Ф. Равіта-Гавронський оприлюднив 7 джерел, які віднайшов у фондах Бібліотеки Чарторийських[6]. Ю. Мицик анонсував наявність листів Ю. Хмельницького до короля від 5 червня 1676 р. та до польського дипломата Я. Свідерського від 13 грудня 1662 р. Виявлено їх [redacted] архіві Радзивіллів (Czart., 2818, s. 89)

---

[5] Мицик Ю. А. Джерела...— С. 85; Tomkiewicz J. Unia Gadiacka.— Warszawa, 1937.— S. 14, 21—22.

[6] Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmelnyczenko.— S. 130.

та у відділі рукописів Народової бібліотеки (BN, N 6643, s. V)[7]. Останній документ, а також лист Ю. Хмельницького до С. Беньовського від 7 січня 1660 р., що його видрукував Д. Равіта-Гавронський,— копії. Решта, що дуже важливо,— оригінали.

Вдалось віднайти і копію листа Ю. Хмельницького до короля від 1669 р. (Czart., 2818, s. 89—90), [redacted] також низку невідомих копій вже публікованих листів до короля від 4 вересня 1656 р. (Czart., 491, s. 24) та від 17 січня 1663 р. (Czart., 491, s. 112—113) до Коша Запорізького від 1670 р. (Czart., 590, s. 213). Тексти копій, за винятком підписів, яких у них немає, а [redacted] листі від 17 січня 1663 р. й точної дати, ідентичні з оригіналами. Саме брак повної дати в останньому протоколі листа за 1669 р. не дає можливости точно ідентифікувати джерела в часі, оскільки оригінал не відомий.

У хронологічному плані документи Ю. Хмельницького охоплюють 1659—1670 рр. Крім листів, дуже цінні за інформативністю інструкція Ю. Хмельницького козацьким послам Григорію Гуляницькому, Іванові Креховецькому, Василеві Глосінському на переговори з польською стороною від 13 березня 1662 р. (BN, N 6640, 402, s. 413), універсал старостам, підстаростам, намісникам у "добрах королівських" від 4 квітня 1662 р. (Czart., 402, s. 421).

Дуже мало документів лівобережних гетьманів Івана Брюховецького та Івана Самойловича. Не виявлено жодного джерела, яке стосувалося б Д. Многогрішного. Маємо лише кілька документів, адресованих йому (лист єпископа Мефодія від 11 квітня 1668 р. (Czart., 1376, s. 88—89), та інструкція П. Дорошенка від 1671 р. (Czart., 168, s. 148—149).

Перу І. Брюховецького належить лист до білоцерківського полковника від 15 квітня 1664 р. (AKW., Dz. koz., k. 42, N 100) та універсал про призначення старшим у Борисполі Данила Одаревича (AZ, 3036, s. 204).

Дещо більше позицій — шість — мають авторство І. Самойловича: листи до воєводи віленського від 1664 р. (Czart., 158, s. 24), кошового отамана І. Сірка від 7 лютого 1672 р. (Czart., 167, s. 112) та від 6 лютого 1675 р. (Czart., 173, s. 92), гетьмана коронного від 30 березня 1673 р. (AZ, 3036, s. 229—231), литовського канцлера від липня 1675 р. (Czart., 416, s. 280), воєводи руського від 9 жовтня 1676 р. (Czart., 1376, s. 182).

За винятком універсалу І. Брюховецького, всі інші джерела представлені копіями, причому перший за хронологією лист І. Самойловича до І. Сірка та лист до віленського воєводи налічують дві копії, ідентичні за текстом.

Аж до останнього часу жодне із зазначених джерел не було введене до наукового вжитку. Ю. Мицик започаткував їх оприлюднення, анонсувавши наявність у польських архівосховищах обох документів І. Брюховецького та листа І. Самойловича до коронного гетьмана[8].

Подібна ситуація з документами Павла Тетері за 1657—1670 рр. З 17 позицій лише п'ять відомі дослідникам. Листи до короля від 26 червня 1663 р. (Czart., 2484, s. 192) та від 16 липня 1664 р. (Kórn., 316, s. 18) використовував Ф. Равіта-Гавронський[9]. Три джерела [redacted] Архіву Замойських та козацького відділу AK опублікував Ю. Мицик[10] (лист до кримського хана від 13 лютого 1665 р., універсал від 7 червня 1665 р. (обидва AZ, 3036, s. 192, 193), лист до єпископів

---

[7] Мицик Ю. А. Джерела...— С. 75, 77.
[8] Там само.— С. 73, 76.
[9] Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmelnyczenko.— S. 87.
[10] Мицик Ю. А. Джерела...— С. 74, 76.

луцького, перемиського, львівського від 14 листопада 1663 р. (AKW., Dz. koz., k. 42, N 92).

У фондах Архіву Радзивіллів та Замойських, а також Бібліотеки Баворовських вдалось віднайти ще 14 листів П. Тетері: до Богуслава Радзивілла від 20 лютого та 28 червня 1663 р. (AR, V, 16241, s. 1—3), Михайла Радзивілла від 18 лютого, 18 травня, липня, 24 серпня 1668 р., 18 лютого 1669 р., лютого 1670 р. (всі AR, V, 16241, s. 4—15), підстолого смоленського від 8 березня 1668 р., старости житомирського Томкевича від 30 березня 1665 р. (AR, V, 16241, s. 198, 200), короля від 13 квітня та 22 червня 1664 р., 2, 15 січня 1665 р. (всі Baw., 255, s. 259—267). Останні чотири листи — копії, решта — оригінали. До них належать також джерела, які анонсував Ю. Мицик.

Оприлюднення листів та універсала П. Тетері дасть змогу глибше простежити розстановку політичних сил на Правобережжі під час його гетьманування та особливо післягетьманський період, значно повніше розглянути діяльність гетьмана. Інформація, яку можна почерпнути зі згаданих джерел, дає підстави відійти від панівної в українській історіографії однобічно негативної оцінки ролі П. Тетері.

Документи Михайла Ханенка представлено в масиві досить широко — 32-ма позиціями. З них вже введено до наукового вжитку 7 джерел, хоча в значно більшій кількості оприлюднено джерела, адресовані самому М. Ханенкові (близько 25 позицій). Отже, А. Грабовський[11] видрукував 2 листи до гетьмана коронного Я. Собеського від 1 та 2 серпня 1671 р., Ю. Мицик[12] виявив листи до молдавського господаря від 21 грудня 1660 р. (AKW, Dz. koz, k. 42, N 77), короля від 24 серпня 1672 р. (AR, II, ks. 12, s. 15, 59), канцлера коронного від 8 травня 1672 р. та інструкцію Степанові Білому і Петру Сененкові — послам до обивателів воєводств поморських від 23 листопада 1672 р. (AR, II, ks. 24, s. 615). Оригінали чи копії опублікованих листів віднайти нам не вдалось.

У процесі евристики виявлено ще 26 джерел, що зберігаються в таких фондах і Libri legationum, Архів Радзивіллів, відділ рукописів бібліотеки Варшавського університету та бібліотек Академії наук у Кракові та Курніку, Бібліотека Чарторийських, Бібліотека Баворовських, Оссолінеум, Збірки Браницьких зі Сухої та Піноцці. Віднайдені джерела представлено листами, універсалами, кількома інструкціями козацьким послам на переговори з польськими комісарами, інструкцією королівському послові. Оригіналами є тільки листи до королеви від 24 січня 1671 р. (BUW, N 1957, s. 22), гетьмана коронного від 20 серпня 1671 р. (BUW, N 1957, s. 31), підканцлера коронного від 8 лютого 1672 р., короля від 6 та 7 березня 1672 р. (всі BUW, N 1957), також ще два листи до гетьмана коронного від 25 квітня 1670 р. (ВГА, Rus., 251, s. 41) та від 16 червня 1673 р. (ВГА, Pin., 48, s. 21). Виявлено низку копій одних і тих же джерел: листи до гетьмана коронного від 18 жовтня 1670 р. (Czart., 404, s. 81; 167, s. 112), від 21 листопада 1670 р. (Bibl. PAN, N 2481, s. 22; N 48, s. 15), інструкція до королівського посла Максиміліана Булиги від 3 березня 1672 р. (Sucha, 155/181, s. 105; Oss., 22, s. 5), лист до короля від 24 серпня 1672 р. (AR, II, 1595; Czart., 404, s. 16). Всі копії — ідентичні за змістом. За винятком згаданого листа до молдавського господаря, всі джерела стосуються надзвичайно насичених подіями 1670—1672 рр. і, завдяки своїй високій інформативності, уможливлюють ґрунтовніше дослідження історичних процесів в Україні, зокрема колізій навколо Острозької

11 Grabowski A. Ojczyste spominki.— T. 2.— S. 162.
12 Мицик Ю. А. Джерела...— С. 73, 75.

угоди, взаємин з Петром Дорошенком, Польщею. Відомості, які містяться у цих джерелах, вимагають уточнити оцінку діяльности М. Ханенка, його бачення майбутнього української державности та козаччини.

Крім названих джерел, ми виявили листи М. Ханенка до гетьмана коронного від 13 серпня 1670 р. (Czart., 404, s. 194), 4 квітня 1671 р. (Oss., 2287/II, s. 192), 20 серпня 1671 р. (BUW, N 1957, s. 42), 14 вересня 1672 р. (Oss., 2287/II, s. 203); до короля від 16 червня 1672 р. (Sucha, 155/181, s. 92), 25 серпня та 4 вересня 1671 р. (обидва LL, 25, s. 306—307), королеви за 1672 р. (дві позиції) (BUW, N 1957, s. 51—52), канцлера коронного від 5 травня 1672 р. (BUW, s. 64—65), підканцлера від 2 липня 1671 р. (LL, 25, s. 220v — 221), 8 лютого 1672 р. (BUW, N 1957, s. 71—72), універсал про виконання Острозької угоди від 1671 р. (LL, 25, s. 300), інструкцію козацьким послам від 4 вересня 1671 р. (LL, 25, s. 307v—309v).

Найбільшою кількістю в означеному комплексі представлено документи Петра Дорошенка — 69 позицій. Їх значно повніше, ніж інші, введено до наукового обігу (31 позиція) — завдяки публікаціям Ф. Ключицького, А. Грабовського, Я. Волінського[13]. Певну кількість джерел використав безпосередньо в дослідженнях та анонсував Ю. Мицик[14].

Документи — листи, інструкції, універсали — датуються 1666—1676 рр. Коло адресатів досить широке: польські, литовські та кримські правителі, посадові особи, представники українського козацтва, комісари на переговорах з Польщею, московські посли.

Отже, маємо: листи до короля від 29 жовтня 1669 р. (Czart., 165, s. 102; BUW, N 1957), 7 жовтня 1670 р. (AR, ks. 22, s. 564), 16 січня 1670 р. (BUW, N 1957, s. 43), 27 травня 1671 р., 24 червня, 24 серпня 1671 р. (A. Grabowski, II, s. 81, 85, 90), 12 грудня 1674 р. (Sucha, 155/181, s. 81), 25 березня 1675 р. (AZ, 3036, s. 227), 12 жовтня 1675 р., 22 лютого 1676 р. (обидва Czart., 173, s. 112, 162), 27 травня, 27 липня 1671 р. (обидва A. Grabowski, II, s. 98); до гетьмана коронного від 20 березня та 1 жовтня 1666 р. (обидва Czart., 155, s. 21, 42), 28 квітня та 20 червня 1668 р. (обидва Czart., 157, s. 14, 16), 19 лютого 1670 р. (Baw., 255, s. 71), 29 листопада 1670 р. (Czart., 404, s. 28), 27 лютого, 17 травня, 27 липня, 24 вересня 1671 р. (всі A. Grabowski, II, s. 71, 74, 84, 101), 18 січня, 22 лютого, 28 лютого, 13 вересня 1671 р. (всі Czart., 173, s. 28—30, 71), 17 червня 1671 р. (обидва BAW, 255, s. 72, 81), 6 вересня 1671 р. (BUW, N 1957, s. 86), 21 лютого 1672 р. (Sucha, 155/181, s. 14), 4 березня 1672 р. (BUW, N 1957, s. 40), до кримського хана від 14 грудня 1667 р. (Czart., 162, s. 158), 14 лютого 1668 р. (Czart., 163, s. 29), перекопського бея від 14 травня 1668 р. (Czart., 163, s. 67—68), турецького султана від 14 травня 1672 р. (Pin., 372, s. 225), волоського господаря від 8—12 червня 1668 р. (Czart., 163, s. 80—81), курфюрста прусського від 28 березня 1671 р. (AR, II, 1582; Czart., 168, s. 18), Богуслава Радзивілла від 23 листопада 1667 р. (AR, V, 3222, s. 109—110) та 19 липня 1675 р. (Czart., 173, s. 81), коменданта меджибізького від 16 квітня 1667 р. (Czart., 162, s. 90), коменданта білоцерківського від 11 серпня та 31 січня 1668 р. (обидва Czart., 163, s.

---

[13] Woliński J. Materiały...— T. 8, cz. 1.— S. 224, 230; Kluczycki F. Pisma...— T. 1.— S. 132—140; T. 2.— S. 602—682; Grabowski A. Ojczyste spominki.— T. 2.— S. 158—170.

[14] Див. також: Мицик Ю. А. Джерела...— С. 75, 86; Целевич О. Причинки до історії зносин Петра Дорошенка з Польщею в рр. 1670—1672 // Записки НТШ.— Львів, 1898.— Т. 25.— С. 124, 126; Кревецький І. “Під протекцією курфюрста”. До історії політики П. Дорошенка // Там само.— 1914.— Т. 117—118.— С. 78; Wójciek Z. Jan III Sobieski.— Warszawa, 1986.— S. 102, 154, 156.

20—21), 20 лютого 1672 р. (Sucha, 155/181, s. 28; Oss., 2287), 4 березня 1672 р. (BUW, N 1957, s. 102), підканцлера коронного від 15 березня 1670 р. (Sucha, 155/181, s. 30), 21 травня 1670 р. (Czart., 165, s. 129), 16 червня 1672 р. (Czart., 166, s. 130), 5 липня 1672 р. (Czart., 166, s. 130), біскупа холмського від 11 квітня 1671 р. (BAW, 255, s. 548), старости грабовецького від 12 грудня 1674 р. (Czazt., 430, s. 81; Czart., 172, s. 16), єпископа львівського від 25 березня 1675 р. (Czart., 173, s. 89—90), до польських комісарів [redacted] Україну вд 11 грудня 1669 р. (Sucha, 33/46, s. 28), 20 квітня 1670 р. (BAW, 255, s. 28), Війська Запорізького від 2 липня 1670 р. (AR, II, ks. 22, s. 468), городових козаків від 18 травня 1671 р. (Kórn., 371, s. 55v — 60), Д. Многогрішного від 1672 р. (Czart., 168, s. 142), універсали до городових козаків від 18 травня 1671 р. (Kórn., 371, s. 61), до Овруча від 27 лютого 1671 р. (BAW, 255, s. 88), паволоцького полковника від 13 грудня 1671 р. (Pin., 372, s. 92), Паволоцького та Білоцерківського полків від 13 грудня 1674 р. (Czart., 172, s. 124), інструкції козацьким послам на сейм від 3 жовтня 1669 р. (Sucha, 33/46, s. 18), Д. Многогрішному від 1671 р. (Czart., s. 24).

Документів полковників, сотників, писарів, суддів, а також тих, які виробили окремі представники старшини, налічується 29 позицій. П'ятнадцять з них вже ввели до наукового вжитку А. Грабовський, Ф. Ключицький, Ю. Мицик[15]. Це листи переяславського полковника наказного гетьмана Я. Семка до Ю. Хмельницького від 28 жовтня та 27 листопада 1661 р. (AKW, Dz. koz. k. 42, N 81, 82), сотника Ілляша до сотника Романа Романовського від 25 грудня 1661 р. (AKW, N 96), старшини Корсунського полку до П. Тетері від 30 березня 1665 р. (AZ, 3036, s. 181), городових козаків до низових від червня 1670 р. (BAW, 255, s. 92), генеральних суддів Війська Запорізького до Я. Собеського від 22 лютого 1671 р. (Czart, 173, s. 98—100), прилуцького полковника Л. Горденка до генерального писаря В. Головацького від 27 січня 1661 р. (AKW, Dz. koz., k. 42, N 78), Юрія Хмельницького від 27 грудня 1661 р. (AKW, Dz. koz., k. 42, N 89—90), писаря С. Голухівського до ніжинського полковника В. Золотаренка від 1661 р. (AKW, Dz. koz., k. 42, N 85), батуринського полковника П. Уманця до В. Золотаренка від 1661 р. (AKW, Dz. koz., k. 42, N 86), ічнянського сотника М. Романенка до В. Золотаренка від 1661 р. (AKW, Dz. koz., k. 42, N 91), універсал Я. Сомка від 2 березня 1672 р. (AKW, Dz. koz., k. 42, N 98), "Освідчення підданства з боку козаків королю" від 19 жовтня 1667 р. (Czart., 161, s. 192).

Окрім згаданих документів, у польських джерелосховищах ми виявили: лист київського полковника А. Ждановича до воєводи віленського від 28 листопада та 5 грудня 1657 р. (Racz., 88, s. 98), лист В. Золотаренка до воєводи земель руських від 17 січня 1661 р. (AR, II, 1431, s. 1—2), лист чернігівського полковника О. Силича до воєводи земель руських від 18 січня 1661 р. (AR, II, 1431, s. 3), лист Дмитра Мурашки, полковника козацького до невідомої особи від 20 листопада 1659 р. (Racz., 88, s. 98), рішення козацької Ради [redacted] Паволочі від 3 травня 1670 р. (Czart., s. 89—90).

Копіями представлені два останні джерела, решта — оригінали.

Документи Запорізької Січі обмежуються двома листами кошового отамана Івана Сірка до короля від 24 січня 1675 р. (AZ, 3036, s. 285) та 8 березня 1675 р. (Czart., 173, s. 98), листом запорожців до короля від 30 квітня 1672 р. (LL, 25, s. 312), "Інформацією козаків низових королю" від червня 1670 р. (BAW, 255, s. 98). Всі джерела представлено копіями. У науковому обігу був лише лист

[15] Grabowski A. Ojczyste spominki.— T. 2.— S. 88, 93; Kluczycki F. Pisma...— T. 2.— S. 409, 430; Мицик Ю. А. Джерела...— С. 73—74.

І. Сірка від 24 січня 1675 р.[16] Вдалось виявити ще два листи І. Сірка, написані наприкінці 1670-х рр.,— до гетьмана литовського від 5 грудня 1678 р. (Czart., 411, s. 155) та коменданта білоцерківського від 20 вересня 1679 р. (Czart., 1376, s. 129).

Отже, комплекс документів української козацької старшини кінця 1650-х — середини 1670-х рр., що зберігаються у польських джерелосховищах, великий кількісно та досить багатий за видовим і персонологічним складом. Що ж до інших характерних ознак цього комплексу, то в ньому, по-перше, нерівномірно представлено документи різних гетьманів, а також джерела різних видів, по-друге, обмежена, спорадична в часі, а також персональна і територіальна наявність документації полковників, сотників, іншої городової та запорізької старшини.

Інформаційний потенціал комплексу дає можливість ґрунтовніше розв'язувати широкі кола проблем, пов'язаних з історією українського козацтва та державности означеної доби, в тому числі може прислужитися написанню на сучасному рівні та розширеній джерельній базі цілісних наукових біографій гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, М. Ханенка, П. Дорошенка. З другого боку, наявність такого комплексу створює наріжну, джерельну, передумову для дослідження особливостей розвитку діловодства в українській козацькій державі, діяльности канцелярій, історії української дипломатики в цілому. У той же час тільки невелика кількість джерел стосується соціально-економічної політики інститутів державної влади в Україні, досить рідко трапляється внутрішньокозацька документація.

Віктор БРЕХУНЕНКО

Видання Археографічної комісії та Інституту археографії НАН України за 1987—1993 роки

Сучасна Археографічна комісія була створена 5 жовтня 1987 р. постановою Президії АН України. На початку грудня 1988 р. відбулася республіканська нарада, яка розробила основні напрями праці. 1989 р. затверджено Перспективний план підготовки до друку і видання джерел з історії України, створені Дніпропетровське та Львівське відділення Археографічної комісії. Налагоджувалися також зв'язки з іншими науковими установами. 1990 р. започатковано ряд видавничих проектів, у тому числі і з закордонними установами.

3 жовтня 1990 р. постановою Президії АН України створено Інститут української археографії. 25 квітня 1991 р. це рішення затверджено урядом. Структура і штати новоствореного інституту формувалися протягом 1991—1992 рр. Започатковано діяльність відділень та груп фахівців інституту в Дніпропетровську, Львові, Чернігові та Харкові. Намічено відкриття філій інституту на Одещині, Вінниччині, у Криму й Закарпатті.

На кінець 1993 — початок 1994 р. в інституті працює близько ста наукових співробітників. Функціонують 10 відділів з секторами: 1) відділ історії і теорії

[16] Див.: Woliński J. Materiały...— T. 8, cz. 2.— S. 211—212.

І. Сірка від 24 січня 1675 р.[16] Вдалось виявити ще два листи І. Сірка, написані наприкінці 1670-х рр.,— до гетьмана литовського від 5 грудня 1678 р. (Czart., 411, s. 155) та коменданта білоцерківського від 20 вересня 1679 р. (Czart., 1376, s. 129).

Отже, комплекс документів української козацької старшини кінця 1650-х — середини 1670-х рр., що зберігаються у польських джерелосховищах, великий кількісно та досить багатий за видовим і персонологічним складом. Що ж до інших характерних ознак цього комплексу, то в ньому, по-перше, нерівномірно представлено документи різних гетьманів, а також джерела різних видів, по-друге, обмежена, спорадична в часі, а також персональна і територіальна наявність документації полковників, сотників, іншої городової та запорізької старшини.

Інформаційний потенціал комплексу дає можливість ґрунтовніше розв'язувати широкі кола проблем, пов'язаних з історією українського козацтва та державности означеної доби, в тому числі може прислужитися написанню на сучасному рівні та розширеній джерельній базі цілісних наукових біографій гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, М. Ханенка, П. Дорошенка. З другого боку, наявність такого комплексу створює наріжну, джерельну, передумову для дослідження особливостей розвитку діловодства в українській козацькій державі, діяльности канцелярій, історії української дипломатики в цілому. У той же час тільки невелика кількість джерел стосується соціально-економічної політики інститутів державної влади в Україні, досить рідко трапляється внутрішньокозацька документація.

Віктор БРЕХУНЕНКО

Видання Археографічної комісії та Інституту археографії НАН України за 1987—1993 роки

Сучасна Археографічна комісія була створена 5 жовтня 1987 р. постановою Президії АН України. На початку грудня 1988 р. відбулася республіканська нарада, яка розробила основні напрями праці. 1989 р. затверджено Перспективний план підготовки до друку і видання джерел з історії України, створені Дніпропетровське та Львівське відділення Археографічної комісії. Налагоджувалися також зв'язки з іншими науковими установами. 1990 р. започатковано ряд видавничих проектів, у тому числі і з закордонними установами.

3 жовтня 1990 р. постановою Президії АН України створено Інститут української археографії. 25 квітня 1991 р. це рішення затверджено урядом. Структура і штати новоствореного інституту формувалися протягом 1991—1992 рр. Започатковано діяльність відділень та груп фахівців інституту в Дніпропетровську, Львові, Чернігові та Харкові. Намічено відкриття філій інституту на Одещині, Вінничині, у Криму й Закарпатті.

На кінець 1993 — початок 1994 р. в інституті працює близько ста наукових співробітників. Функціонують 10 відділів з секторами: 1) відділ історії і теорії

---

[16] Див.: Woliński J. Materiały...— T. 8, cz. 2.— S. 211—212.

археографії та споріднених джерелознавчих наук; 2) відділ пам'яток княжої та козацької доби, у складі якого сектори: дослідження та підготовки до друку Архіву Коша Війська Запорізького, актових та діловодних джерел, наративних пам'яток; 3) відділ джерел [redacted] історії України XIX — початку XX ст.; 4) відділ джерел новітньої історії; 5) відділ пам'яток української історіографії; 6) відділ пам'яток духовної культури, у складі якого сектори: джерел [redacted] історії церкви, пам'яток освіти та книгодрукування, етнографічно-фольклорної спадщини; 7) відділ джерел з історії науки та освіти; 8) відділ вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України, який має в своєму складі сектори: слов'янських джерел, сходознавства; 9) науково-інформаційний відділ; 10) центр рукописних фондів зі сектором польової археографії.

Серед видань, у підготовці яких брав участь інститут, одне з чільних місць посідає "Історія України-Руси" М. Грушевського. Заплановано 11 книг. Публікація здійснюється спільно з Інститутом історії України, Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Центром досліджень історії України Альбертського університету. Ця публікація [redacted] репринтним відтворенням праці М. Грушевського, як і видання його ж "Ілюстрованої історії України". Таке рішення зумовило і сильні, і слабкі сторони видання. Позитивною є, безперечно, оперативність у донесенні твору до науковців та широкої громадськости, збереження стилю та мовних особливостей автора, його наукового апарату, а також відтворення особливостей формування тексту та історії його видання на початку століття. Видання відкривається кількома передмовами у першому томі. У передмові від редколеґії подано загальні відомості про видання. Біографії та науковим поглядам М. Грушевського присвячена передмова В. Смолія і П. Соханя. Цікава за змістом й ориґінальна за формою вступна стаття О. Пріцака "Історіософія Михайла Грушевського" (1991 р. вона була видана окремою брошурою). Про історію та стан дослідження спадщини великого історика на Заході коротко розповідається у статті Ф. Сисина.

На жаль, "Історія України-Руси" друкується на низькосортному папері.

Одним з перших у серії репринтних видань Археографічної комісії була тритомна "Історія запорозьких козаків" Д. Яворницького. Видання, отже, зберігає [redacted] недоторканості текст ориґіналу і передає всі його мовні та стилістичні особливості. Цим воно відрізняється від львівського україномовного видання (переклад І. Сварника). Обидві публікації здійснені майже одночасно, тому їх цікаво порівняти. Київському виданню притаманні майже всі вади репринтних видань (поганий папір і брак або невелика кількість карт та ілюстрацій). Проте науковий апарат більший за обсягом і розміщений зручніше, ніж у львівському виданні. Зокрема, це стосується покажчиків власних назв. У львівському виданні географічний та іменний покажчики до всіх томів подано [redacted] кінці третього тому, а в київському покажчик власних назв є в кожному томі. У кожному томі київського видання є і покажчики архівних джерел. Перший том містить передмову від редколеґії, у якій мовиться про історію видання та особливості даної публікації. За нею вміщено статтю В. Смолія. Особливу увагу [redacted] ній приділено висвітленню соціально-економічних питань життя козацтва. Як на 1990-ті рр., дещо дивною виглядає солідаризація автора передмови з відверто неґативною оцінкою гетьмана І. Мазепи та з загальним проімперським духом твору Д. Яворницького.

1991 р. Інститут української археографії перевидав невелику за обсягом, але дуже цікаву пам'ятку української історіографії — працю В. Антоновича "Про козацькі часи на Україні". Вона фіксує певний етап розвитку поглядів видатного українського історика. Крім того, це чи не єдина праця вченого, яку він виголосив

українською мовою. Текст подано за виданням 1912 р. зі збереженням авторського стилю та мови, за сучасним правописом. З цього видання збережено вступ, що приписується В. Сімовичу, [redacted] якому йдеться про життя В. Антоновича. Особливо цікава передмова Д. Антоновича про історію появи твору. Тут ясно й чітко викладено концепцію історії козацтва В. Антоновича. Післямову написав М. Слабошпицький, який яскраво й емоційно змалював процес становлення автора книги як історика та лідера "хлопоманського" руху. У кінці видання вміщено невеликі за обсягом, але влучні і науково виважені коментарі О. Василюк та І. Гирича. Додано також список гетьманів (за М. Грушевським), їх портрети і зображення гербів (за Г. Нарбутом). Наведено й підписи гетьманів. Таким чином, це видання не тільки історіографічна пам'ятка, [redacted] й своєрідний підручник з історії козацтва, у якому широко використовуються досягнення геральдики та палеографії.

1991 р. [redacted] США, за участи Інституту української археографії, вийшла друком праця визначного історика державницької школи В. Липинського "Україна на переломі, 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті". Саме ім'я автора викликає неабияке зацікавлення. Адже лише останнім часом з'явилися окремі його статті та публікації про нього. Досягнення історичної школи, яку він створив, досі маловідомі в Україні. Тому-то появу найважливішого історичного твору В. Липинського важко переоцінити. Книга присвячена проблемі розбудови української держави у XVII ст. Процес цей відбувався, як і тепер, у складних, суперечливих внутрішніх і зовнішніх умовах. Це визначає не лише велику наукову, [redacted] й суспільну вагу згаданої праці.

Видання, про яке йдеться, являє собою третій том зібрання праць В. Липинського, здійснюваного Східноєвропейським дослідним інститутом В. Липинського. Ця обставина зумовила дуже високий поліграфічний рівень книги і велику кількість гарних ілюстрацій. Серед них портрет автора, портрети гетьмана Богдана Хмельницького, титульна сторінка видання 1920 р. Авторському текстові передують передмова від редколегії, археографічний вступ та велика стаття про В. Липинського.

У передмові голови редколегії Я. Пеленського стисло розповідається про життя та діяльність В. Липинського, причому особливу увагу приділено його історичній концепції, що була тісно пов'язана з політичними поглядами вченого. Археографічний вступ інформує про спосіб передачі авторського тексту та внесені зміни. Авторський текст і його стиль загалом збережені. Тільки упорядковано вживання різних граматичних форм та виправлено явні помилки. У статті Л. Біласа докладно проаналізовано філософські й теоретичні підстави праці В. Липинського. Розкрито еволюцію поглядів автора у процесі роботи над дослідженням. Великий інтерес становить спроба психологічного обґрунтування впливу середовища, в якому виріс В. Липинський, на його політичні та наукові погляди.

У виданні збережено авторські примітки, додатки та список скорочень цитованих джерел і літератури. Сучасний апарат становлять словник застарілих та маловживаних слів, покажчик імен. Перший — досить великий за обсягом; у ньому пояснюються архаїчні українські та польські історичні терміни, розшифровано полонізми автора. Тут подано також різні варіанти вживання архаїзмів і застарілі інтерпретації сучасних термінів (наприклад, "інструкція", "дворянин"). Позиції покажчика власних імен супроводжуються короткими поясненнями, які полегшують роботу з книгою.

Це видання — наочний приклад вдалої та продуктивної співпраці вчених та наукових установ України і діаспори.

У серії "Пам'ятки історичної думки України" вийшла російською мовою книжка "Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина". У підготовці цього видання брала участь Археографічна комісія НАН України. "Автобиография" М. Костомарова вже видавалась у 1990 р. (Н. И. Костомаров. "Исторические произведения"). До публікації 1992 р. ввійшла раритетна монографія цього історика про козацько-селянське повстання під проводом Степана Разіна. За оцінкою автора вступної статті Ю. Пінчука, цей твір є найзмістовнішим дослідженням у XIX ст. згаданого повстання. Вступна стаття ознайомлює читача з біографією, науковою діяльністю та історичними поглядами М. Костомарова, зокрема, з його археографічною працею. Текст вступної статті супроводжується численними ілюстраціями: фотографіями вчених і діячів української культури — сучасників М. Костомарова, титульних сторінок видань тих часів, фрагментів текстів, написаних рукою видатного історика.

До наукового апарату книги входять коментарі, покажчик імен та покажчик географічних назв. Коментуються відомі особи та деякі географічні назви, історичні терміни та архаїзми, іншомовні слова і речення.

Покажчики власних імен та географічних назв мають тільки поодинокі пояснення.

У цій же серії, роком раніше, вийшла "Історія міста Києва" М. Берлинського, дуже цінне джерело з історії Києва та України. Її автор — історик і археолог, міський урядовець М. Берлинський — був патріот свого міста і на всі події в історії України дивився крізь призму інтересів київських міщан та міського самоврядування. Твір складається з двох частин. У першій змальовується історія Києва на тлі подій в Україні, у другій міститься топографічний опис міста. "Історія міста Києва" М. Берлинського чи не перша спроба дати систематичний виклад української історії. Видання збагачує передмова М. Брайчевського, в якій знаходимо цікаву розповідь про життя М. Берлинського, його політичну і наукову діяльність, концепцію історії Києва та України. До авторських приміток додано науковий коментар від упорядника та докладні особовий і топографічний покажчики. До останнього входять також і етноніми. Це робить видання цікавим, доступним і водночас вартісним з наукового погляду.

1993 р., за участи Інституту української археографії, побачила світ книжка В. Горленка "Південноруські образи та портрети". Це репринтне відтворення видання 1898 р.— збірки нарисів з історії української культури, зокрема, про М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Макаровського, Г. Квітку. До збірки ввійшли етнографічні есе, опис Києва 1799 р., епізод з діяльности Південноросійського наукового товариства на початку XIX ст. та історіографічний огляд "Украина въ изображеніяхъ французовъ". Майже водночас есе "Двѣ поѣздки съ Н. И. Костомаровымъ" з'явилося в культурологічному альманасі "Хроніка-2000" (ч. 1—2 за 1993) у перекладі українською мовою. У підготовці обох публікацій взяв участь І. Забіяка. Його передмова до "Південноруських образів та портретів" переповідає історію видання 1898 р., наводить цікаві фрагменти з листування В. Горленка. У другій частині передмови міститься короткий біографічний нарис українського культуролога. Особливо наголошується на впливі, який мав на формування кола його наукових зацікавлень, М. Костомаров. Цікаву добірку листів В. Горленка до Г. Барвінок із вступною статтею І. Забіяки вміщено у "Хроніці-2000", ч. 1—2 за 1993 рік.

1992 р., за участи Археографічної комісії, побачила світ монографія історика С. Юшкова "Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі", вперше видана 1939 р. українською і російською мовами. Ви-

дання здійснене без змін авторського тексту, за сучасним українським правописом. У відповідність з вимогами часу приведено також бібліографічні описи джерел.

Про життєвий шлях та еволюцію наукових поглядів історика С. Юшкова розповідається у нарисі В. Рички. У невеликому передньому слові від упорядників подана характеристика "Нарисів..." як історіографічної пам'ятки та відомості про додатковий науковий апарат, який складається з коментарів, бібліографії найважливіших праць С. Юшкова та розвідок, присвячених його особі, а також покажчика власних імен. У додатку вміщено цікаві спогади дочки історика Є. Юшкової про нелегку наукову кар'єру вченого.

Того ж року вийшла монографія О. Толочка "Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология". Тематично ця праця близька до згаданих "Нарисів..." С. Юшкова. Порівняно невелика за обсягом розвідка відзначається оригінальною внутрішньою структурою та переносить центр ваги у дослідженні раннього феодалізму з соціально-економічних на політико-юридичні та, певною мірою, психологічні аспекти.

Також 1992 р. невеликим накладом побачив світ препринт, який вирізняється серед інших видань такого типу,— праця "У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст." У невеликій за обсягом брошурі В. Смолій та В. Степанков, на основі аналізу праць М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Липинського, Д. Дорошенка, С. Томашівського, Л. Окіншевича та інших істориків, роблять спробу переосмислити традиційну концепцію Визвольної війни у другій половині XVII ст. У першій частині праці вони критично оглядають науковий доробок з цього питання від кінця XIX до 80-х рр. XX ст. Наводять й історію становлення та основні положення офіційної концепції, що панувала в Україні донедавна. Далі розгортають картину подій 1648—1676 рр., зосереджуючи увагу на проблемах державного будівництва, становленні армії, апарату управління, дипломатичної служби Гетьманщини. Наводять нові оцінки угод, що укладали гетьманські уряди з Польщею, Росією, Туреччиною, Швецією та іншими країнами. Багато місця присвячено особистій ролі українських гетьманів у боротьбі українського народу за територіальну цілісність і незалежність. Цей процес і покладено в основу пропонованої концепції. Хронологічно вона має такий вигляд. Перший період — січень 1648—липень 1657 рр. У цей період почалася і розгорталася Визвольна війна, були створені перші загальноукраїнські державні форми. Другий період (липень 1657—січень 1667) характеризувався загостренням внутрішніх суперечностей, що призвели до поділу на Правобережне та Лівобережне гетьманства. Третій період (січень 1667—вересень 1676) позначений спробами уряду гетьмана Петра Дорошенка відновити українську державу на обох берегах Дніпра і зміцнити її міжнародне становище. Закінчилися ці спроби невдачею.

У 1993 р. вийшла ще одна праця В. Смолія та В. Степанкова — "Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст. Проблема державотворення".

Серед перших публікацій документів, здійснених за участи Археографічної комісії, були описи намісництв — Київського та Харківського. Описи видано на якісному папері, в гарних суперобкладинках, вони містять велику кількість ілюстрацій — титульні сторінки оригінальних документів і карти, виконані в чорно-білому та кольоровому варіантах. Карти та статистичні таблиці супроводжуються кольоровими зображеннями гербів українських міст. Спосіб передачі текстів, з одного боку, зберігає стиль, мовні особливості оригіналу, з другого — не утруднює

роботи дослідника з документами. Так, зокрема, зроблено поділ на абзаци та введено сучасну пунктуацію.

Науковий апарат складається [redacted] підрядкових приміток, приміток до всього видання, словників застарілих та рідковживаних слів, списків слів під титлами і скорочень у тексті, умовних скорочень, переліків використаних допоміжних та архівних і бібліотечних матеріалів, покажчиків іменного та географічного, схеми полково-сотенного та повітового устрою (в “Опису Київського намісництва”).

1990 р., за участи Археографічної комісії, побачила світ книга “Торгівля [redacted] Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина” (упорядники В. Кравченко і Н. Яковенко). Видання являє собою збірник актових джерел, які висвітлюють торгівельну діяльність даних реґіонів, дають уявлення про обсяг та номенклатуру товарів, грошовий обіг, торгівельні відносини [redacted] іншими землями України та іноземними державами, дають матеріал для вивчення питання не лише політичної, а й економічної історії нашої держави. Треба відзначити, що досі з'явилось не так багато видань, присвячених саме економічно-господарській та фінансовій царині життя [redacted] Україні. Документи публікації дуже цікаві й для етнографів, оскільки в цих документах відтворено багато нюансів матеріальної культури українців пізнього середньовіччя.

До основного тексту, крім передмови, коментарів, покажчиків і словників, додано підрядкові примітки, список скорочень назв воєводств, покажчик мов документів, перелік слів під титлами, списки скорочень, хронологічний перелік документів, перелік використаних архівних фондів та документальних видань, карта-схема шляхів і митниць Володимирського повіту Волинського воєводства XVI — середини XVII ст., на якій позначено населені пункти, шляхи, порти, митниці, [redacted] також ярмарки. У кінці книги вміщено резюме англійською та французькою мовами. Серед ілюстрацій ориґінальні сторінки документів, малюнки гербів, численні карти і схеми.

Тематично до актових джерел належить також “Книга Київського підкоморського суду”, видана 1991 р. в серії “Пам'ятки української мови”. Вона висвітлює правові відносини і побут українського народу наприкінці XVI — у середині XVII ст. (ширше див. рецензію М. Крикуна [redacted] “Записках НТШ”, т. 225, с. 452—458).

1993 р. вперше опубліковано “Собрание малороссийских прав 1807 г.” — видатну пам'ятку правової свідомости українського народу. Видання охоплює норми майнового, сімейного та спадкового права, які складалися протягом XVI—XX ст. У нотатці від редколеґії зазначається, що дане видання започатковує серію “Пам'яток політично-правової культури України”. Тут же стисло розповідається про історію досліджень і видання документів з історії української юриспруденції. У передмові висвітлено історію кодифікації українських юридичних норм наприкінці XVIII — [redacted] початку XIX ст., подано характеристику пам'ятки, її складу і зовнішньої форми, пояснюються принципи передачі тексту та складання наукового апарату. До останнього входять текстуальні примітки, словник юридичних термінів і слів, що вийшли з ужитку, покажчик статей юридичних джерел, список використаних додаткових архівних матеріалів. Особливий інтерес становить покажчик статей юридичних джерел, котрий з'ясовує, [redacted] яких саме джерел і в якому обсязі були залучені правові норми при складанні “Собрания”. Серед них маґдебурзьке право, хельминське право, саксонське право, Литовський статут, “Порядок” Б. Гроїцького.

Видання ілюстроване знімками титульних сторінок і фраґментів ориґінальних документів, зображеннями печаток та філіґраней.

Вагомим внеском у справу видання літописів стала публікація у 1992 р. "Хроніки з літописців стародавніх" Ф. Сафоновича, здійснена [redacted] участю Інституту української археографії. "Хроніка..." описує події [redacted] території України, Литви, Польщі та Білорусі й охоплює період з найдавніших часів до 1673 р. Текст передано зі збереженням мовної специфіки автора, на відміну від видання "Літопису Руського" та "Літопису Самійла Величка", перекладених сучасною українською мовою.

Крім історичної передмови (Ю. Мицик) та археографічної ("Від упорядників" В. Кравченко), до основного тексту літопису додано коротку редакцію "Хроніки о земли Полской", "Повесть о преславных чюдах святой великомученицы Варвары" та репродукцію видання 1670 р. "Викладу о церкві святой" Ф. Сафоновича.

Науковий апарат становлять списки великих київських князів та польських королів, коментарі, перелік слів під титлами та скорочень, іменний і географічний покажчики. У списку правителів перераховано осіб, імена яких згадуються на сторінках "Хроніки...", наведено дати їх перебування на престолі. Позиції іменного та географічного покажчиків супроводжуються поясненнями щодо статусу або родинних зв'язків тієї чи іншої особи, статусу того чи того населеного пункту чи території. Наводяться всі варіанти власних імен [redacted] виділеним курсивом сучасним варіантом. Видання ілюстроване оригінальними портретами, планами міст, зображеннями гербів і печаток.

Ще 1990 р., за участи Археографічної комісії, побачило світ видання "Опису України" Боплана. Публікація складається з двох частин. Перша — факсимільне відтворення руанського видання 1660 р. з картою. Друга частина містить повний український переклад з доданими до нього передмовою (Я. Ісаєвич і В. Смолій) та науковий апарат, який включає коментарі, перелік українських і татарських слів, які транслітерував Боплан, список скорочень, таблицю розбіжностей між першим і другим виданням "Опису...", географічний та іменний покажчики. Великий інтерес для прискіпливого дослідника становить таблиця розбіжностей між виданнями 1651 та 1660 рр., яку склала З. Борисюк. Таблиці передує нота від автора, в якій пояснюється методика її складання та звернуто увагу на специфіку обох видань. Таблиця містить французькі фрагменти та їх український переклад. У додатках міститься нарис історії наукового обігу праць Боплана [redacted] Україні, що його написав Я. Дашкевич. Серед іншого тут подано відомості про те, як використовували "Опис..." Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський, М. Маркевич, В. Антонович, Д. Яворницький, М. Максимович, М. Грушевський, І. Крип'якевич та інші українські історики. Також розглянуто ті зміни, що відбувались у ставленні до цього цінного джерела в залежності від зовнішніх обставин. Покажчики складено окремо до українського перекладу і до факсимільного видання. Причому посилання подаються на оригінальну нумерацію пам'ятки, що дає можливість легко зіставити французькі та українські імена і назви. Традиційно подано різні варіанти назв та імен. У кінці книги вміщено резюме французькою й англійською мовами. Видання ілюстроване. Причому в авторському тексті наводяться тільки оригінальні малюнки. Текст передмови ілюстрований копіями титульних сторінок різних видань "Опису України", [redacted] коментарі містять портрети, карти, схеми, а також малюнки міст, зображення гербів та інші ілюстрації.

Серед публікацій документів, здійснених за участи Інституту української археографії,— "Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.", що побачила світ 1992 р. Вона містить документи, які стосуються найрізноманітніших сторін життя Гетьманщини (господарської, фінансової, військової, соціальної, релігійної, правової, побутової) і засвідчує високий рівень організації діловодства [redacted] Україні. Це

спроба стисло представити картину діловодства Гетьманщини XVIII ст., визначити місце окремих державних установ у системі управління, розкрити особливості канцелярського мовного стилю та дослідити акти українського діловодства з погляду дипломатики.

Масив документів розбито на три великі розділи за тематичною ознакою: урядово-адміністративні, процесуально-юридичні та канцелярські, які в свою чергу поділено на підрозділи. У книзі вміщено також схему класифікації українських актів XVIII ст., якій загалом відповідає розміщення документів. Це полегшує орієнтацію у великій кількості різноманітних документів. Кожному розділові передує вступ, у якому розглядається та чи та група актів з погляду їхньої зовнішньої форми та функцій.

Відкриває публікацію нарис з історії державних установ України (В. Панашенко) та передмова від упорядників (В. Горобець).

До наукового апарату збірника входять коментарі, іменний і топонімічний покажчики, списки слів під титлами та умовних скорочень. Перед покажчиками подано пояснення засад, на яких вони побудовані. Позиції іменного покажчика роз'яснюються даними документів. Покажчик топонімів містить назви (за винятком традиційних) центральних та місцевих адміністрацій, монастирів, урочищ, річок, боліт тощо. Видання проілюстроване зразками оригінальних текстів.

1990 р. у серії "Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX — початку XX ст." вийшов тритомний збірник документів "Кирило-Мефодіївське товариство", у виданні якого брала участь Археографічна комісія (Аналіз цього видання див. у рецензії Ірини Баланчук у "Записках НТШ", т. 225, с. 458—465).

Дослідників новітньої історії нашої держави зацікавить збірник документів і матеріалів "Колективізація і голод на Україні. 1929—1933", створений за участи Археографічної комісії до 60-річчя голодомору. Вийшов він у серії джерел новітньої історії України. Книга — вражаюче свідчення страшних подій, що відбувалися в Україні у роки посилення сталінського режиму. Голодом він розв'язував одразу дві свої проблеми: по-перше, ліквідовувалась остання економічно самостійна група населення; по-друге, підривався ґрунт національного опору українського народу комуністичній владі.

Ідеологічні засади та конкретні важелі штучного голоду розглянуто у передмові С. Кульчицького і Є. Шаталіної. Документи розміщено за хронологією. До збірки додано примітки, іменний та географічний покажчики і хронологічний перелік документів. У примітках коментуються реалії кінця 20-х — початку 30-х рр., наводяться додаткові відомості про документи і події та пояснення до схем і таблиць. Іменний покажчик — глухий. Посилання даються на номери документів. Позиції географічного покажчика мають вказівки на адміністративну належність того чи того населеного пункту. У примітці до цього покажчика наведено довідку про зміни в адміністративно-територіальному поділі УРСР 1929—1933 рр. Видання ілюстроване зразками документів.

70-річчю ще однієї трагічної події з історії України присвячена книга "Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді", що являє собою збірник документів, які упорядкував і зредаґував Роман Сербин. Видання надруковане за участи Інституту української археографії. Вийшло воно 1992 р. в серії джерел з новітньої історії України. Документи розміщено за хронологією.

Документам передує вступ від упорядника і стаття "Голод 1921—1923 рр. та його зображення в українській пресі Канади". У вступі пояснюється структура

видання, засади добору матеріалів та подано огляд використаної преси. Докладно розглянуто причини виникнення голоду, його поширення, західну допомогу, заходи української діаспори (вступні статті наведено також англійською і французькою мовами). Збірка ілюстрована фотографіями, поштовими марками, випущеними на допомогу голодуючим, картами засухи, голоду, епідемій і допомоги АРА, наведено список скорочень і маловідомих термінів, подано вибрану бібліографію. Фотознімки і карти супроводжуються довідкою про джерела цих матеріалів та їх особливості. Невеликий список скорочень і термінів містить специфічні радянські терміни того часу та англійські слова, вживані замість українських (здебільшого — економічні поняття). Список літератури включає розвідки українською, російською, англійською та французькою мовами.

У 1993 році Інститут української археографії видав репринтне відтворення праці Н. Полонської-Василенко "Українська Академія Наук. Нарис історії". Вперше ця праця побачила світ у Німеччині [redacted] 1955—1956 рр. у двох частинах. У даному виданні обидві частини подані разом. Вони охоплюють період з 1918 по 1941 р. Книга містить виклад історії Академії наук України та її окремих відділів, дані про діяльність визначних учених. До основного тексту долучено велику кількість матеріалів про персональний склад, статут, звіти установи за різні роки. Подано список літератури на цю тему.

Авторському текстові передують невелика замітка О. Пріцака про його зустрічі з Н. Полонською-Василенко та історико-біографічний нарис, який написали І. Верба, П. Овчаренко та О. Рубльов. В останньому, крім біографічних відомостей, викладено історію публікації праці, вказано на неповноту та неточності в тексті. У примітках коментуються окремі місця [redacted] авторського викладу, які стосуються певних осіб, подій та установ. Причому наводиться номер сторінки та уривок тексту, що коментується.

Однією з останніх, за часом, праць, підготовлених і виданих Інститутом української археографії є дослідження О. Журби "Київська археографічна комісія. 1843—1921. Нарис історії і діяльності". Видання присвячене 150-річчю Київської археографічної комісії, яка зробила неоціненний внесок [redacted] організацію пошуку та видання документів [redacted] Україні.

У передмові автор стисло змальовує основні моменти з історії установи, розкриває історичні та політичні передумови її виникнення. Відзначено, що доробок комісії залишається актуальним і досі недостатньо вивченим. Розглядові основних етапів її діяльности передує огляд джерел та історіографії. Завершується праця висновками, у яких дано оцінку наукового змісту, форм діяльности та ролі Київської археографічної комісії в українській науці.

Науковий апарат книги становлять примітки, додатки, списки персонального складу та видань комісії, іменний покажчик. Ця частина праці має допоміжне і своє самостійне значення. Додатки складаються з 34-х цікавих документів про заснування та діяльність київської археографічної комісії, у тому числі журналів засідань, звітів та планів роботи тощо. Названі документи ознайомлюють не тільки з офіційною стороною діяльности комісії, а й з її внутрішньою "кухнею". Списки персонального складу містять дані про голів, віце-голів, головних редакторів, діловодів та дійсних членів комісії за різні роки. У списку головних редакторів комісії автор чомусь без будь-яких пояснень зазначає, що В. Антонович працював головним редактором Археографічної комісії до 1882 р., хоча відомо, що цю посаду він залишив 1880 р., коли на тривалий час виїхав у закордонне відрядження. Це, до речі, підтверджують і наведені у додатку документи. Зовсім

інша річ, що тільки 1882 р. було призначено нового головного редактора комісії. Ним став історик права М. Владимирський-Буданов.

Побачило світ оригінальне дослідження Н. Яковенко "Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)", яке заслуговує на спеціальний розгляд.

1992 р. Інститут української археографії публікацією першого випуску "Українського археографічного щорічника" розпочав нове видання, за формою — збірник статей різноманітної тематики: від досліджень теоретичних проблем і перспектив розвитку археографії до розвідок, присвячених окремим особам, документам та епізодам з української історії.

У вступній статті П. Соханя наголошується, що щорічник є водночас продовженням "Українського археографічного збірника", три томи якого вийшли у 1926—1930 рр. Таким чином зроблено спробу відновити втрачений зв'язок із призабутими досягненнями української історичної науки тих часів. П. Соханеві належить і стаття "Стан і перспективи розвитку української археографії", в якій поряд з оглядом зробленого викладаються конкретні завдання і напрями сучасних досліджень у цій галузі історичної науки. Цій проблемі також присвячені матеріали міжвідомчої та двох всеукраїнських нарад, що вийшли окремими випусками.

Тут же вміщено статтю М. Грушевського "Перспективи і вимоги української науки", що висвітлює проблеми боротьби за збереження досягнень і подальший розвиток української науки напередодні ліквідації її незалежного статусу у 30-х роках нинішнього століття (підготував до друку І. Гирич).

Інші матеріали систематизовані у чотирьох розділах: "Археографія", "Джерелознавство. Суміжні науки", "Публікації", "Бібліографія. Критика. Інформація". Стаття О. Журби та С. Абросимова присвячена діяльності Катеринославської вченої комісії, а також містить бібліографію її публікацій. Нарис Л. Лаптєва розповідає про працю М. Іванишева у Київській археографічній комісії. У статті Л. Дубровіної йдеться про проблеми камеральної археографії та кодикології рукописних книг. Дві праці згаданої авторки вийшли окремими випусками в серії видань Інституту української археографії. Це — "Кодикологія та кодикографія української рукописної книги" та "Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису" (у співавторстві з О. Гальченко).

Другий розділ відкривається оглядом Ю. Мицика "Джерела з польських архівосховищ другої половини XVII ст." Автор зосереджує увагу на українських матеріалах, які зберігаються в архівах Варшави, Вроцлава, Кракова та в бібліотеці Яґеллонського університету. Проблемам і перспективам української османістики та її джерельній базі присвячені статті В. Остапчука та Д. Колодзейчика. Доля архіву українського історика В. Липинського висвітлюється у матеріалах Є. Заблікевича та І. Коровицького. Гербові міста Черкас присвячено гарно ілюстровану статтю Ю. Мариновського.

Роблячи невеликий відступ, зазначимо що в Україні діє геральдичне товариство. Але, на жаль, діяльність ця малопомітна. Так, серед видань Інституту української археографії вийшли два збірники матеріалів геральдичних конференцій. "Клейноди", які поряд із важкодоступним виданням Українського геральдичного товариства "Знак" залишається поки що єдиним періодичним виданням з цієї проблематики. У той же час аналогічне товариство Російської Федерації, що користується державною підтримкою, залучає найкращі наукові сили, випус-

кає два бюлетені та щомісячний часопис. Залишається сподіватися на поліпшення ситуації й в українській геральдиці.

Цікаві відомості про чисельність населення Києва на початку XVIII ст. наведено у статті А. Перковського. Автор розглядає також основні джерела з історичної демографії України. Про джерельну базу історичної географії йдеться у праці М. Крикуна. Тут також наведено дані про повітовий поділ Подільського воєводства XV—XVI ст. У праці подано оригінальні схеми, таблиці та карта. Ця стаття є продовженням авторського дослідження про кордони воєводств, здійсненого у розвідці "Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV—XVIII вв.", що вийшла окремою книгою 1992 р. Серед видань інституту з історичної географії слід згадати і виданий 1990 р. каталог населених пунктів під назвою "Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст." Джерелам [illegible] історії німецьких колоній на півдні України присвячена стаття Н. Підгорної та С. Плохія. Особисті архіви мистецтвознавця В. Модзалевського та маляра Симона Богушевського розглянуто у статтях С. Білоконя і В. Александровича. Вельми цікавий епізод [illegible] історії боротьби за незалежність України висвітлено в розвідці Я. Дашкевича про місію В. Капніста в Берліні. Ряд статей збірника присвячений проблемам джерелознавства історії України, зокрема, Миколи Ковальського — про джерела XV—XVII ст., Ганни Швидько — "Джерела з історії Гетьманщини", Марка Антоновича — "Спогади Яна Мйодушевського про Володимира Антоновича і Тадея Рильського". Джерелознавству з історії релігії присвячена стаття Б. Боцюрківа, про долі українських стародруків в Угорщині мовиться у матеріалі Е. Ойтозі.

У третьому розділі представлено публікації: поземельних документів Києво-Печерської лаври (О. Русина), договори гетьмана Пилипа Орлика з Портою (О. Пріцак), листування Я. Новицького з Д. Яворницьким (С. Абросимова та В. Ульяновський). У 3—4 числі "Хроніки-2000" за 1993 р. опубліковано добірку листів Д. Яворницького, яку підготувала С. Абросимова. До третього розділу щорічника також увійшли уривки з щоденника В. Вернадського (С. Кіржаєв) та "Осібної гадки" М. Грушевського (І. Гирич, С. Кіржаєв). Останні допомагають пролити світло на взаємовідносини членів ВУАН та конфлікт між її структурами. Завершуються розділ листуванням голови Галревкому В. Затонського (підготувала М. Мухіна) та звітами про вибори до Українського народного зібрання [illegible] 1939 р.

Четвертий розділ щорічника — інформаційно-бібліографічний. У ньому містяться "Покажчик змісту архівознавчих та археографічних видань", який підготували Р. Майборода та В. Шандра, повідомлення О. Несіної про Український дослідний центр у Нью-Йорку, огляд публікацій пам'яток історії України в 1985—1990 рр. (І. Гирич, М. Стеценко, В. Шандра). У цьому ж розділі наведено перелік видань, здійснених за участи Археографічної комісії [illegible] 1989—1990 рр. Закінчується розділ хронікою діяльности комісії та Інституту української археографії у 1987—1990 рр. (Г. Боряк, О. Тодійчук). У кінці книги надруковано резюме англійською мовою до кожної статті.

1993 р. у видавництві "Либідь" з'явилась дуже цікава і цінна книга "Українська культура" — визначна пам'ятка української історіографії та археографії. Публікація являє собою збірку статей видатних українських вчених першої половини XX ст. з різних галузей українознавства. Вперше книга побачила світ у 30-х роках у Чехо-Словаччині.

До видання долучено велику кількість цікавих відомостей, які опрацювали співробітники Інституту української археографії В. Ульяновський та С. Улья-

новська. Ці матеріали включають нарис про діяльність українських наукових установ на еміграції в Чехо-Словаччині, історію створення книги у 1930—1940-х роках, біографічні нариси про авторів курсів лекцій, що складають збірку. Перша частина написана на основі великої унікальної праці С. Наріжного "Українська еміграція. Культурна праця між двома війнами", виданої у Празі 1942 р. Нарис містить інформацію про структуру, особистий склад та діяльність Українського Вільного Університету, Української господарської академії, Українського високого педінституту та інших установ, а також, товариств. Історія публікації [illegible] базована на архівних матеріалах і підсумовує процес створення праці — від задуму до видання. Дуже цікаві подані відомості про авторів збірки: Д. Антоновича (редактор), Д. Дорошенка, В. Біднова, С. Сірополка, С. Наріжного, Д. Чижевського, А. Яковліва, В. Січинського. Ця інформація ознайомлює читача з науковою та політичною діяльністю вчених, важливими фактами з їхнього життя. До кожного нарису додано довідку про архіви того чи іншого вченого та бібліографію. Усі згадані матеріали досі маловідомі для широкого загалу і становлять безперечний інтерес для фахівців. Додатки опрацьовані на високому професійному рівні, дають можливість створити синтетичну картину наукового і культурного життя [illegible] незалежній Україні та на еміграції.

1992 р. виданням "Mediaevalia Ucrainia. Ментальність та історія ідей" Інститут української археографії започаткував серію досліджень середньовічної свідомости. Ця маловивчена тема вельми важлива для правильного розуміння тих процесів, які відбувалися в історії України.

Відкриває книгу праця болгарського вченого Г. Казакова про ідейні засади імператорської влади у Візантії (надрукована мовою оригіналу). У статті О. Толочка "Образ "чужинця" [illegible] картині світу домонгольської Русі" розглядаються особливості мислення і світосприйняття наших пращурів. Зокрема, автор висвітлює проблему розуміння давніми слов'янами категорій "територія", "кордон", "чужинець". Періодові XVI—XVII ст. присвячено розвідку Н. Яковенко, в якій на прикладі понять "чоловік добрий" і "чоловік злий" авторка змальовує еволюцію ментальних установок у морально-етичних поглядах українців пізнього середньовіччя. У дослідженні італійського вченого Д. Джираудо, написаного російською мовою, розглядається світ ідей Інокентія Ґізеля. Зокрема, йдеться про терміни "Русь", "Русская земля", "царь", "государство" тощо. Теоретична етика бароко вивчається у праці Л. Довгої "До питання про барокову ментальність українців". У збірнику надруковано першу частину цього дослідження, у якому робиться спроба по-філософському осмислити категорії Бога і людини, добра і зла, волі і розуму. Завершує видання невелика, але цікава стаття канадського дослідника С. Величенка, [illegible] якій розглянуто проблему історичної леґітимности в українських літописах XVII—XVIII ст. Автор демонструє складний і суперечливий процес пошуку козацькою елітою Гетьманщини свого історичного коріння, фактів, які підтверджували б її претензії на владу та тяглість державотворчого процесу на українських землях.

Розглянуте видання вийшло невеликим накладом, із гарною палітуркою, що відтворює рамку видання 1624 р. "Бесѣды [illegible] дѣяния апостолов" Іоана Золотоуста.

Крім згаданих видань, Археографічна комісія та Інститут української археографії протягом 1987—1993 рр. видали чимало невеликих за обсягом публікацій — методичних посібників, бібліографічних довідників, збірників статей та матеріалів конференцій.

Проблему вироблення єдиних правил передачі текстів, дуже важливу з огляду на кардинальні зміни в едиційній теорії та практиці, порушено в розробках В. Страшка "Правила передачі тексту кириличних документів XVI—XVIII ст....", Л. Гісцової "Методичні рекомендації по підготовці до видання "Архіву Коша Нової Запорозької Січі" та в матеріалах науково-методичної наради, що відбулася у квітні 1990 р. Тісно пов'язаний з проблемами прикладної археографії гарно виданий альбом О. Мацюка "Філіграні архівних документів України XVIII—XX ст." (1992).

Велику серію становлять науково-довідкові видання. Серед них бібліографічні довідники, які за тематикою можна умовно поділити на кілька груп. До першої належать видання, присвячені певним діячам історичної науки: "Федір Павлович Шевченко", "Документальні матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ...", "Ярослав Романович Дашкевич", "Академік Станіслав Дністрянський" та "Бібліографія праць вчених Дніпропетровського університету". До другої — видання, які висвітлюють діяльність наукових товариств: "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца", "Видання НТШ" та "Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии". Сюди ж можна віднести і бібліографію праць наукових установ: "Архівні матеріали з історії України в Канаді", "Гарвардські українознавчі студії", "Архівна Україніка у Великобританії". Третю групу становлять матеріали стосовно окремих історичних осіб та їхніх архівів: "Мнишки", "Лжедмитрий I и Украина", "Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова", "Митрополит Василь Липківський". Останню групу становлять видання, присвячені окремим історичним джерелам: "Джерела українознавства. 1574—1924", "Грецькі актові документи і листи", "Науковий часопис українознавства "Україна" (1907—1932). Окремим темам присвячені видання: "Матеріали до історії Острозької академії (1576—1636), "Галицьке намісництво", "Переяславська земля. X — перша половина XIII століття".

Бібліографія допоміжних історичних наук розглядається у брошурах: "Исторические дисциплины", "Генеалогія династії Рюриковичів", "Українська сфрагістика". Проблемам бібліографії української книги 1798—1914 рр. присвячено матеріали наради з цього питання, що відбулася у грудні 1945 р. у Бібліотеці АН УРСР,— протоколи її видано окремою брошурою. Згадані публікації звичайно мають відповідний науковий апарат, зокрема різні покажчики.

Археографічна комісія та Інститут української археографії за той же період видали чимало збірників статей різноманітної тематики. Це теоретичні та методичні видання: "Історія України. Нові підходи в історіографії та археографії", "Проблеми української історичної медієвістики". Іншу групу становлять видання, присвячені певним історичним постаттям: "Іван Мазепа. Листи та вірші. Мазепа-будівничий", "Шевченко-пророк" О. Пріцака та "Синові України", фототипне відтворення видання статей 1906 р. на пошану В. Антоновича. До третьої групи входять матеріали до середньовічної історії України: "Чернігівська старовина", "Україна в минулому" (1992), "Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст." Актуальним проблемам сучасности присвячено збірник програм нових політичних партій "Україна багатопартійна" та збірку статей "Фольклор українців поза межами України". Останню велику групу становлять тези і матеріали наукових зібрань: тези "круглих столів" "Історія релігій в Україні", до яких тематично допасовує збірник статей "Релігія в Україні"; матеріали міжнародної наукової конференції "Від товариства імені Шевченка до Українського Вільного Університету"; тези конференції "Роль бібліотек мо-

настирів, соборів та інших установ у розвитку культури України" та матеріали XI Міжнародного з'їзду славістів "Історія і культура слов'ян".

1993 р. побачив світ другий випуск "Українського археографічного щорічника", що включає огляд видань римських джерел з історії української церкви (С. Плохій), статті С. Кіржаєва, присвячені проблемі видання стародруків та праці щодо створення правил видання документів у Археографічній комісії ВУАН, джерелознавчі праці Я. Дашкевича про ясир з України у XV—XVII ст., М. Шамрай "Провіненції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень", публікації документів, які підготували О. Русина, М. Крикун, Н. Яковенко, О. Пріцак, а також недрукованих праць М. С. Грушевського "Роспись имущества Н. И. Романова и представляемые ею бытовые данные" та І. Крип'якевича "Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького".

Актуальне питання вивезених під час Другої світової війни з України культурних цінностей розглянуто у статті Г. Боряка, Н. Яковенко та Патриції Кеннеді-Грімстед "Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині", ілюстрована фотознімками будівель, у яких містилися згадані цінності.

У порівнянні з першим випуском "Щорічник" має значно більший, багатший розділ бібліографії.

Того ж року було продовжене видання збірника "Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей". Хотілося б відзначити дослідження польського вченого В. Делуги "Kijowski druki emblematyczne 17 i 18-wiecznych wydań polsko- i łacińskojęzycznych", О. Трофимука "Літературний текст бароко як відображення світогляду доби", написаний на матеріалі латинського тексту Конституції гетьмана Орлика, та М. Скрипника "Міфосимволічні витоки української ідеї у світлі феномена Григорія Сковороди".

Завдяки спільним зусиллям Інституту української археографії та Інституту рукопису до 75-річчя української Академії наук побачив світ перший том збірки "Історія Академії наук України. Документи і матеріали", яким до наукового вжитку вводиться велика кількість документів за 1918—1923 рр., котрі раніше не друкувалися.

До основного тексту документів додано великий і ретельно опрацьований науковий апарат: примітки, реґести протоколів Спільного зібрання Академії і примітки до них, списки членів і співробітників УАН, список видань УАН та список скорочень, перелік доповідей співробітників УАН за 1918—1923 рр., перелік документів тому. Видання ілюстроване зображенням печатки УАН 1918 р.

За участи Інституту української археографії 1993 р. вперше опубліковано в перекладі українською мовою класичний твір "батька історичної науки" Геродота "Історії". Науковий апарат книги становлять передмова, примітки, покажчики власних імен, історичних і міфічних осіб та географічних назв, етнонімів, імен богів, назв свят і святилищ та покажчик різних реалій.

У 1994 р. Інститутові української археографії та джерелознавства надано ім'я видатного українського історика М. Грушевського. У зв'язку з цим слід згадати, що у 1993 р. побачили світ дві книги, які безпосередньо пов'язані зі згаданою подією. Йдеться про колективну працю П. Соханя, В. Ульяновського та С. Кіржаєва "М. С. Грушевський і Academia" і монографію Р. Пирога "Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934)".

У колективній праці вперше в історіографії на підставі нових і маловідомих архівних джерел комплексно досліджено проблему розвитку та втілення ідеї академії як інтеґраційної інституції української науки — ідеї, яка пронизувала всю діяльність М. Грушевського: від його праці в НТШ у Львові до участи в

житті ВУАН. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського була продовженням академічних традицій [redacted] Україні в умовах розбудови державности. У першому розділі зроблено спробу історіографічного та джерелознавчого аналізу проблеми й висвітлено основні етапи виникнення згаданої ідеї у М. Грушевського та його діяльности щодо її втілення у життя.

У другому розділі розглянуто концепцію та основні напрями діяльности наукових історичних установ, у створенні яких безпосередню участь брав М. Грушевський. Зокрема, висвітлено питання координації роботи істориків, підготовки молодих кадрів, зв'язків із зарубіжними науковими осередками, системи видавничої діяльности. Окремо мовиться про методологію та основні напрями історичних досліджень у ті часи.

У додатку наведено тексти чотирьох наукових праць М. Грушевського, що раніше не публікувалися, і 21 документ, зміст яких допомагає краще зрозуміти суть досліджуваної проблеми та тогочасні обставини праці вчених.

У книзі подано унікальні фотографії М. Грушевського у колі рідних та співробітників, зовнішнього вигляду та інтер'єру будинку в Києві, у якому академік мешкав у 1924—1931 рр.

У книжці, присвяченій останнім рокам життя М. Грушевського, висвітлюється його праця після повернення в Україну. Особливість цього періоду полягала [redacted] тому, що вчений вимушений був поєднувати наукову роботу [redacted] політичною боротьбою, нав'язаною йому сталінською владою.

Монографія має іменний покажчик і список публікацій про М. Грушевського за 1988—1992 рр.

У 1993—1995 рр. інститутові спільно з іншими установами вдалося видати наступні три томи (5-й, 6-й та 7-й) "Історії України-Руси" М. Грушевського. Наприкінці 5-го і 6-го томів вміщено списки осіб та організацій, що надали фінансову підтримку виданню.

Серед невеликих за обсягом публікацій інституту варто назвати працю В. Даниленка "Україна у міжнародних зв'язках" (1993), покажчик змісту часопису "Український історик" за 1962—1992 рр. (1993), вже згадувані збірники матеріалів геральдичних конференцій. За сприяння Інституту української археографії побачили світ три зведені номери журналу "Архіви України" (№ 1—3, 4—6 за 1993 та 1—6 [redacted] 1994 рр.).

1994 р. спільними зусиллями інституту й ЦДІА України в Києві було здійснене друге, доповнене і виправлене видання опису справ Архіву Коша Нової Запорізької Січі, комплексна публікація яких передбачена у планах інституту. У передмові висвітлено історію фонду і проаналізовано як сильні сторони, так і вади видання "Опису..." 1931 р. Уточнено хронологічні межі та кількість аркушів у справах, наведено виявлені діловодні заголовки, внесено зміни й доповнення до анотацій справ та окремих документів, розшифровано скорочення, зазначено наявність іншомовних текстів. Науковий апарат перевиданого опису включає перелік документів Архіву Коша, що зберігаються в архівах Росії, предметно-тематичний покажчик, словник застарілих та рідковживаних термінів, іменний і географічний покажчики.

Того ж 1994 р. побачила світ праця О. Мацюка "Історія українського паперу", в якій у доступній формі висвітлено проблеми філіґранології як науки. Предметом розгляду автора [redacted] історіографія, історія папірень та водяних знаків, розвитку торгівлі папером та поширення паперу в Україні.

У додатку подано хронологічний покажчик українських папірень. Закінчується книжка списком праць О. Мацюка з філіґранології, що містить 67 позицій. Обкладинку видання прикрашають малюнки українських філіґраней.

Другим дослідженням джерелознавчого характеру є монографія М. Пещак "Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту", написана на підставі вивчення структури текстів рукописних пам'яток XI—XVII ст. (Збірник Святослава, літопис Величка, Радзивіллівський літопис). У передмові зазначено, що метою дослідження було виявлення в історичних текстах такого типу текстотворчих ознак, які б легко піддавалися комп'ютерній обробці й водночас відбивали суттєві характеристики динаміки текстів, що дало б змогу на сучасному рівні дослідити процес формування змісту давніх історичних творів та їх суспільно-практичне значення. До наукового апарату входять список основних понять та список літератури. Видання гарно ілюстроване титульними аркушами і мініатюрами з літопису Величка та Збірника Святослава.

У 1994—1995 рр. за участи Інституту української археографії та джерелознавства імени М. Грушевського здійснено перевидання загальної частини "Енциклопедії українознавства" (1—3 томи). Це репринтне відтворення видання 1949 р.

Перший том "Енциклопедії..." супроводжується передмовою П. Соханя, вступним словом А. Жуковського, який розповів про структуру "Енциклопедії..." та історію її створення, статтею Є. Бориса про редактора видання 1949 р. В. Кубійовича, біографічною довідкою про головного спонсора публікації Є. Бориса та його родину. Воно є складовою частиною здійснюваного зусиллями НТШ у Львові перевидання словникової частини "Енциклопедії українознавства". Нині вживаються заходи щодо підготовки і видання додаткового, четвертого тому текстової частини "Енциклопедії", в якому буде віддзеркалено всі зміни, що сталися за останні роки.

Завдяки фінансовій підтримці Української правничої фундації інститутові вдалося випустити у двох томах "Щоденник О. Ф. Кістяківського", видатного українського вченого, криміналіста, історика права, археографа і громадського діяча.

Щоденник, що охоплює 1874—1885 рр., містить багато відомостей про суспільно-політичне і громадське життя в Україні та в Києві зокрема, а також, про організацію навчальної і наукової роботи.

Науковий апарат видання складається з передмови, приміток, словника рідковживаних слів та списку авторських скорочень, покажчиків імен і географічних назв.

За сприяння Української правничої фундації та спільно з Східноєвропейським дослідним інститутом імени В. Липинського й Інститутом східноєвропейських досліджень видано книгу "В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна" (1994). До неї ввійшли матеріали однойменної міжнародної наукової конференції, що відбулася 2—6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку і Кременці на честь 110-х роковин від дня народження В. Липинського. До цих матеріалів додано спогади про вченого та першопублікації "Матеріалів до програми [Української хліборобської партії"] і статті "Універсалізм у хліборобській ідеології", що, безперечно, належать до золотого фонду української політології. Видання ілюстроване фотопортретом ученого 1926 р. та зображенням родового герба Липинських.

Політична діяльність В. Липинського тісно пов'язана з іменем голови Української Держави 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського. У 1993 р. виповнилося

120 років від дня його народження та 75 років проголошення Української Держави. Цим двом подіям присвячена книга "Останній гетьман", що побачила світ уже в 1994 р. Основу її також становлять матеріали міжнародної конференції (13—15 травня 1993 р. Київ, Чернігів, Тростянець).

Великий науковий інтерес становлять розвідки О. Пріцака про рід Скоропадських з доданими генеалогічними таблицями, Г. Папакіна про документи з особистого архіву гетьмана, дослідження В. Ульяновського та Б. Андрусишина, присвячені місцю і ролі церкви у гетьманській державі, а також велика добірка унікальних документів з архіву Міністерства сповідань 1918 р., яку вони підготували.

Осмисленню Павла Скоропадського, чоловіка і батька, друга сприятимуть публікація листів П. Скоропадського до свого тестя (підготувала І. Писько) і спогади М. Королишина та Єлисавети Кужім-Скоропадської. Видання щедро ілюстроване офіційними і сімейними фотографіями гетьмана різних часів, будинків, з якими пов'язані його життя і смерть. Титульну сторінку прикрашає особистий герб П. Скоропадського.

1995 р. теж за участю Інституту оприлюднено, на відміну від скороченого їх варіанту, що вийшов 1992 р. у видавництві "Україна", "Спогади" гетьмана Павла Скоропадського повністю. Передмова Я. Пеленського, коментарі К. Гломозди, Р. Пирога, О. Рубльова (за участи К. Бондаренка, Ф. Проданюка та Г. Сварник), а також додані спогади рідних П. Скоропадського дають можливість всебічно оцінити цю суперечливу та неординарну постать. Покажчик імен і географічних назв полегшує орієнтацію в тексті. Публікація містить багато цікавих ілюстрацій, серед яких фотографії автора "Спогадів" під час офіційних подій та в сімейному колі, зображення герба Української Держави 1918 р.

Того ж року з участю співробітників інституту опубліковано двотомне видання спадщини видатного українського політолога І. Лисяка-Рудницького, яке вперше знайомить з науковим доробком нашого сучасника, вдумливого дослідника історії України та блискучого аналітика політичної ситуації.

Уже цей побіжний огляд видань Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського дає уявлення про коло зацікавлень і масштаби праці об'єднаних у ньому українських учених.

Владислав СТАФІЙЧУК

Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії / Ред. колегія: К. І. Кукоба (голова), В. Є. Лобурець, М. І. Назаренко, Т. П. Пустовіт (відповід. секретар), П. П. Ротач, О. Б. Супруненко, В. М. Ханко, З. П. Яценко. Державний архів Полтавської області.— Полтава: Полтава, 1993.— 254 с. Іл.

Вихід у світ "Архівного збірника" справляє приємне враження: і тому, що він присвячений 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії (1903—1919), і своїм змістом та високою поліграфічною культурою. Вдало дібраний матеріал, до того ж багатий на історичні факти, ретельність авторів у намаганні якнайповніше і

120 років від дня його народження та 75 років проголошення Української Держави. Цим двом подіям присвячена книга "Останній гетьман", що побачила світ уже в 1994 р. Основу її також становлять матеріали міжнародної конференції (13—15 травня 1993 р. Київ, Чернігів, Тростянець).

Великий науковий інтерес становлять розвідки О. Пріцака про рід Скоропадських з доданими генеалогічними таблицями, Г. Папакіна про документи з особистого архіву гетьмана, дослідження В. Ульяновського та Б. Андрусишина, присвячені місцю і ролі церкви у гетьманській державі, а також велика добірка унікальних документів з архіву Міністерства сповідань 1918 р., яку вони підготували.

Осмисленню Павла Скоропадського, чоловіка і батька, друга сприятимуть публікація листів П. Скоропадського до свого тестя (підготувала І. Письо) і спогади М. Королишина та Єлисавети Кужім-Скоропадської. Видання щедро ілюстроване офіційними і сімейними фотографіями гетьмана різних часів, будинків, з якими пов'язані його життя і смерть. Титульну сторінку прикрашає особистий герб П. Скоропадського.

1995 р. теж за участю Інституту оприлюднено, на відміну від скороченого їх варіанту, що вийшов 1992 р. у видавництві "Україна", "Спогади" гетьмана Павла Скоропадського повністю. Передмова Я. Пеленського, коментарі К. Гломозди, Р. Пирога, О. Рубльова (за участи К. Бондаренка, Ф. Проданюка та Г. Сварник), а також додані спогади рідних П. Скоропадського дають можливість всебічно оцінити цю суперечливу та неординарну постать. Покажчик імен і географічних назв полегшує орієнтацію в тексті. Публікація містить багато цікавих ілюстрацій, серед яких фотографії автора "Спогадів" під час офіційних подій та в сімейному колі, зображення герба Української Держави 1918 р.

Того ж року з участю співробітників інституту опубліковано двотомне видання спадщини видатного українського політолога І. Лисяка-Рудницького, яке вперше знайомить з науковим доробком нашого сучасника, вдумливого дослідника історії України та блискучого аналітика політичної ситуації.

Уже цей побіжний огляд видань Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського дає уявлення про коло зацікавлень і масштаби праці об'єднаних у ньому українських учених.

Владислав СТАФІЙЧУК

Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії / Ред. колегія: К. І. Кукоба (голова), В. Є. Лобурець, М. І. Назаренко, Т. П. Пустовіт (відповід. секретар), П. П. Ротач, О. Б. Супруненко, В. М. Ханко, З. П. Яценко. Державний архів Полтавської області.— Полтава: Полтава, 1993.— 254 с. Іл.

Вихід у світ "Архівного збірника" справляє приємне враження: і тому, що він присвячений 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії (1903—1919), і своїм змістом та високою поліграфічною культурою. Вдало дібраний матеріал, до того ж багатий на історичні факти, ретельність авторів у намаганні якнайповніше і

якнайцікавіше розповісти про свою Полтавщину підводить до думки, що плідна свого часу діяльність Полтавської вченої архівної комісії має гідних продовжувачів.

Відкривають "Архівний збірник" лаконічна і змістовна передмова директора Державного архіву Полтавської области К. Кукоби та ретельна розвідка В. Лобурця "Вивчення історії Полтавщини: традиції і сучасність".

У книзі вміщено дві статті про окремі напрями діяльности комісії: про археографічну — І. Бутича та археологічну — І. Кулатова і О. Супруненка. Кілька розвідок присвячено активним членам комісії та помітним культурним діячам Полтавщини, зокрема, О. Левицькому, В. Щепотьєву, В. Василенкові, В. Щербаківському, М. Астрябу, І. Павловському, І. Різенкові, М. Бужинському, М. Лятошинському, чиє життя припало на кінець XIX та трагічний початок XX ст. Повідомлення мистецтвознавця В. Ханка "Наукова спадщина Віктора Василенка" супроводжується бібліографічним покажчиком праць цього вченого-народознавця і статистика, які були видрукувані протягом 1881—1910 рр. У покажчику 136 позицій.

У другій частині "Архівного збірника" подаються статті і повідомлення до історії краю, серед яких на особливу увагу заслуговують архівознавчі розвідки О. Єрмак та Л. Кислицинової.

У третій частині вміщено публікації, які підготували місцеві архівісти З. Яненко і Т. Пустовіт. Це уривки неопублікованого дослідження М. Лятошинського "Династи та адміністратори Полтавщини XI—XX ст." і витяги [illegible] щоденника члена Полтавської вченої архівної комісії, лікаря О. Несвицького "Город Полтава в дни революции и смутное время 1917—1922", оригінали яких зберігаються у Державному архіві Полтавської области. Справжньою окрасою "Архівного збірника" є вміщені у ньому фотографії О. Левицького, В. Щербаківського, В. Щепотьєва, В. Василенка, І. Різенка, М. Лятошинського, І. Павловського, більша частина з яких публікується вперше. Не забуто у збірнику про список скорочень та інформацію про авторів статей. Можна лише пошкодувати, що [illegible] сторінках "Архівного збірника" немає узагальнюючої, цілісної статті про всі напрями діяльности комісії та її місце серед інших подібних інституцій. Сподіваємося, що така прогалина незабаром буде заповнена, запорукою чого є не тільки вдалий "Архівний збірник" полтавців, [illegible] й черговий, другий випуск збірки "Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: плани, проекти, програми видань", який готує Інститут української археографії НАН України і який спеціально буде присвячений діяльності українських вчених архівних комісій.

Валентина ШАНДРА

Jarosław Stolicki. Egzulanci podolscy (1672—1699): znaczenie uchodźców [illegible] Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej.— Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994.— 157 s.

Так сталося, що 1994 р. вийшли в світ відразу дві монографії молодих польських істориків, змістом своїм пов'язані з перебуванням території Подільського воєводства у складі Османської імперії [illegible] 1672—1699 рр. і політично-демографіч-

якнайцікавіше розповісти про свою Полтавщину підводить до думки, що плідна свого часу діяльність Полтавської вченої архівної комісії має гідних продовжувачів.

Відкривають "Архівний збірник" лаконічна і змістовна передмова директора Державного архіву Полтавської области К. Кукоби та ретельна розвідка В. Лобурця "Вивчення історії Полтавщини: традиції і сучасність".

У книзі вміщено дві статті про окремі напрями діяльности комісії: про археографічну — І. Бутича та археологічну — І. Кулатова і О. Супруненка. Кілька розвідок присвячено активним членам комісії та помітним культурним діячам Полтавщини, зокрема, О. Левицькому, В. Щепотьєву, В. Василенкові, В. Щербаківському, М. Астрябу, І. Павловському, І. Різенкові, М. Бужинському, М. Лятошинському, чиє життя припало на кінець XIX та трагічний початок XX ст. Повідомлення мистецтвознавця В. Ханка "Наукова спадщина Віктора Василенка" супроводжується бібліографічним покажчиком праць цього вченого-народознавця і статистика, які були видрукувані протягом 1881—1910 рр. У покажчику 136 позицій.

У другій частині "Архівного збірника" подаються статті і повідомлення до історії краю, серед яких на особливу увагу заслуговують архівознавчі розвідки О. Єрмак та Л. Кислицинової.

У третій частині вміщено публікації, які підготували місцеві архівісти З. Яненко і Т. Пустовіт. Це уривки неопублікованого дослідження М. Лятошинського "Династи та адміністратори Полтавщини XI—XX ст." і витяги з щоденника члена Полтавської вченої архівної комісії, лікаря О. Несвицького "Город Полтава в дни революции и смутное время 1917—1922", оригінали яких зберігаються у Державному архіві Полтавської области. Справжньою окрасою "Архівного збірника" є вміщені у ньому фотографії О. Левицького, В. Щербаківського, В. Щепотьєва, В. Василенка, І. Різенка, М. Лятошинського, І. Павловського, більша частина з яких публікується вперше. Не забуто у збірнику про список скорочень та інформацію про авторів статей. Можна лише пошкодувати, що на сторінках "Архівного збірника" немає узагальнюючої, цілісної статті про всі напрями діяльности комісії та її місце серед інших подібних інституцій. Сподіваємося, що така прогалина незабаром буде заповнена, запорукою чого є не тільки вдалий "Архівний збірник" полтавців, а й черговий, другий випуск збірки "Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: плани, проекти, програми видань", який готує Інститут української археографії НАН України і який спеціально буде присвячений діяльності українських вчених архівних комісій.

Валентина ШАНДРА

Jarosław Stolicki. Egzulanci podolscy (1672—1699): znaczenie uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej.— Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994.— 157 s.

Так сталося, що 1994 р. вийшли в світ відразу дві монографії молодих польських істориків, змістом своїм пов'язані з перебуванням території Подільського воєводства у складі Османської імперії в 1672—1699 рр. і політично-демографіч-

ними та економічними наслідками цієї обставини. В одній із них, науковця Варшавського університету Даріуша Колодзейчика, йдеться про власне турецьке панування в цьому краї[1]. Друга, Ярослава Столицького з Яґеллонського університету, розповідає про долю шляхти Подільського воєводства, яка після укладення 1672 р. Бучацького миру змушена була еміґрувати в неокуповані турками землі Речі Посполитої, головним чином — в Руське воєводство[2].

Тема дослідження Я. Столицького в історіографії не нова. Її порушували Антоній-Юзеф Ролле, котрий звичайно видавався під псевдонімом Dr Antoni J.[3], Казимир Пуласький[4] і Антоній Прохаска[5]. Але до того, як цю тему опрацював Я. Столицький, вона спеціально не вивчалась.

Автор виявив ґрунтовну обізнаність із джерельними виданнями, що так чи так стосуються теми, і ввів у науковий обіг великий масив матеріалів, які зберігаються в архівах і рукописних відділах бібліотек Варшави, Кракова, Курніка, Вроцлава, Ґданська. Проте він зовсім оминув документи центральних державних історичних архівів України у Львові та Києві. Маємо на увазі джерела 1672—1699 рр., що відклалися в книгах гродських і земських судів та урядів Руського воєводства, в першу чергу судів та урядів Галицької й Львівської земель. До цих джерел належать, зокрема, й постанови (лявди) сеймиків подільської шляхти, котрі скликалися у 1673—1676 рр. в Галичі, а в 1677—1698 рр.— у Львові; дані постанови Я. Столицький використовує лише з названих тут праць К. Пуласького й А. Прохаски. У тих же книгах можна було віднайти й відомості про те, де і як в Руському воєводстві подільські вигнанці влаштовувались, з якими житейськими проблемами стикались. Документи київського архіву дуже важливі для з'ясування порушеного питання про грошову компенсацію шляхті за втрачені нею подільські маєтки; ці документи (їх чотири), досить великі за обсягом, становлять фонд 36, що має назву "Комісарський суд Подільського воєводства".

Я. Столицький добре зорієнтований в польській літературі, що стосується теми, однак йому невідомі статті Д. Колодзейчика[6]. Він повністю проіґнорував українську історіографію. Знехтував і статтю американського дослідника А. Фішера[7].

Автор розглядає масову еміґрацію подільської шляхти як частину біженства населення, насамперед польського, у другій половині XVII ст. (починаючи від вибуху національно-визвольного повстання українського народу під проводом

---

[1] Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki. 1672—1699.— Warszawa, 1994.

[2] Лише побіжно й надто до того [illegible] загально Я. Столицький згадує про втечі з окупованої Портою подільської території населення інших соціальних шарів. Про втечі їх див.: Крикун М. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР.— К., 1964.— № 6.— С. 63—68.

[3] Dr Antoni J. Pod półksiężyciem // Dr Antoni J. Opowiadania historyczne.— Lwów, 1878.— Ser. 1.— S. 1—70; ejusd. Zameczki podolskie na kresach multańskich.— Wyd. drugie, przerobione i powiększone przez autora.— Warszawa, 1880.— T. 1—3.

[4] Pułaski K. Szlachta podolska w czasie zaboru tureckiego (1672—1699) // Pułaski K. Szkice i poszukiwania historyczne.— Petersburg, 1898.— Ser. 2.— S. 201—279.

[5] Prochaska A. Sejmik podolski in hostico // Przewodnik naukowy i literacki.— Lwów, 1920.— R. 47: 1920.— S. 804—822.

[6] Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: Турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 років // Український археологічний щорічник.— К., 1993.— Вип. 1.— С. 113—118; Kołodziejczyk D. Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam'janec' 1672—1699 // Harvard Ukrainian Studies.— 1992.— T. 1/2.— P. 87—101.

[7] Fisher A. Ottoman Kamenets-Podolsk // Journal of Turkish Studies.— 1984.— N 8.— P. 55—83.

Богдана Хмельницького), коли це населення пересувалося зі східних володінь Речі Посполитої у західні, переважно на українських теренах (с. 5)[8]. Він визначає три хвилі еміґрації цієї шляхти; перша розпочалась 30 серпня 1672 р., коли із зайнятого турками [illegible] три дні до того Кам'янця рушила колона його мешканців у напрямку Руського воєводства; початок другої припадає на 26 жовтня того [illegible] року, і пов'язаний він теж з Кам'янцем — звідси, через вісім днів після укладення Бучацького мирного договору, в тому ж напрямку виїхало чимало шляхтичів; третя хвиля прокотилася восени 1680 р.— під час [illegible] після проведеного польськими і турецькими комісарами розмежування території Подільського воєводства з Руським і Волинським воєводствами Речі Посполитої (с. 15—16, 107—108). Кожна з цих хвиль [illegible] розкрита як процес, у динаміці: у праці йдеться, власне, тільки про початки перших двох хвиль, а третя хвиля лише декларується.

Головну увагу [illegible] книзі звернено на висвітлення політичних аспектів існування подільської шляхти у вигнанні: її діяльности, спрямованої на повернення Річчю Посполитою території Подільського воєводства, про залагодження справ, пов'язаних [illegible] грошовим забезпеченням через втрату подільських маєтків. Я. Столицький спирається [illegible] матеріали сеймів і сеймиків Речі Посполитої 1670-х — 1690-х рр.— докладно спиняється на тому, як розглядались на цих форумах, під тиском подільських вигнанців, потреби останніх і як вирішувались. У дослідженні скрупульозно простежено й проаналізовано "подільськошляхетські" сюжети у виданих [illegible] рукописних постановах сеймиків багатьох воєводств Польської корони, в тому числі українських — Руського і Белзького. Не обійдено увагою й деякі інші питання, що стосуються подільських вигнанців, зокрема, дуже актуальне протягом кількох років після ратифікації Портою й Річчю Посполитою Журавенського мирного договору [illegible] 1678 р. питання про розмежування у 1680 р. терену Подільського воєводства та Руського й Волинського воєводств (розділ третій)[9].

Я. Столицький помилково твердить, що площа Подільського воєводства становила 28 996 кв. [illegible] (с. 103), тоді як за вимірами, зробленими для Александра Яблоновського наприкінці XIX ст., вона становила 19 152 кв. км[10], [illegible] за нашими вимірами — 18 882 кв. км[11]. Неправомірно, на наш погляд, використовує автор кількість димів, що містяться [illegible] податковому реєстрі (тарифі) 1661 р., для визначення маєткової структури шляхти Подільського воєводства: ці показники [illegible] не відповідають реальній кількості житлових будівель у містах, містечках і селах[12]. Обійдено, загалом беручи, питання про економічне становище подільських біженців у тих місцях, де [illegible] опинились.

---

[8] Про долю шляхти, котра від 1648 р. еміґрувала на захід [illegible] Чернігівського та лівобережної частини Київського воєводств йдеться в дисертації наукового співробітника Головного архіву давніх актів у Варшаві М. Кулецького, яку він захистив 1992 р. в Інституті історії Польської Академії наук (Kulecki M. Problem egzulantów w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i [illegible] panowania Michała Korybuta Wiśnowieckiego (1667—1673): Geneza, aspekty polityczne, społeczne i gospodarcze). Монографія Я. Столицького в проблемному плані дуже подібна до цього дослідження. Про нього Я. Столицький, однак, теж навіть не згадує.

[9] Про це розмежування див. також: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— С. 22—28, 40—43; Kołodziejczyk D. Podole...— S. 97—102; ejusd. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca: 1681): Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe. Harvard University Press (в друці).

[10] Jabłonowski A. Przedmowa // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— T. 19.— S. 12.

[11] Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій...— С. 35, 36, 178.

[12] Див.: Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя Республіканська наукова конференція [illegible] архівознавства [illegible] інших історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.— К., 1968.— С. 69—98.

Стосовно грошового відшкодування емігрантам, то вважаємо за потрібне долучити відомості, почерпнуті [redacted] матеріалів так званого Комісарського суду Подільського воєводства 1678—1679 рр. Виникнення суду пов'язане з постановою січневого 1677 р. варшавського сейму про збирання протягом трьох найближчих років у воєводствах Корони грошових сум (по 100 злотих з кожного вибранецького (солтиського) лану) для сплати їх подільським вигнанцям (у Я. Столицького розгляд цього питання на даному сеймі подано на с. 52, 119). Для розподілу зібраних сум той же сейм призначив комісарів: руського та подільського воєвод, волинського та белзького каштелянів, львівського та володимирського підкоморіїв (всі вони перелічені без імен і прізвищ), а також городлівського старосту Анджея Прусіновського, сяноцького хорунжого Александра Поляновського, подільського підстолія Гієроніма Куропатницького. Розподіл комісари повинні були здійснювати у Львові спільно з депутатами, обраними в червні того ж року на реляційному сеймику подільської шляхти [redacted] її середовища (депутати мали також звезти до Львова зібрані суми). За критерій узято величину втрачених маєтків (ad proportionem dóbr). Сейм указав також, що участь у розподільчій акції всіх призначених комісарів і депутатів не [redacted] обов'язковою (unius plurium absentia non obstante)[13].

Зазначений реляційний сеймик обрав понад 20 депутатів і доручив їм роз'їхатись по воєводствах та доставити одержані [redacted] них суми до Львова до першого понеділка після свята Трьох Королів у 1678 р.[14], тобто до 10 січня[15]. На жаль, тільки це й відомо [redacted] зі згаданої сеймикової постанови: її було внесено у вписову львівську гродську книгу 1677 р., проте дійшла до нас лише згадка про це (в тій же книзі)[16], [redacted] текст самої постанови, цілком можливо, вилучив К. Пуласький, який її використав; вона, напевно, відклалась у його архіві.

10 січня 1678 р. у Львові зустрілись комісари й депутати. До перших належали руський воєвода і коронний польний гетьман Станіслав Ян Яблоновський, львівський підкоморій Кшиштоф Ходоровський, городлівський староста Анджей Прусіновський, подільський підстолій Гієронім Куропатницький, до других — кам'янецький каштелян Габрієль Сільницький, генерал коронної артилерії Марцін Контський, жидачівський староста Францішек Дзедушицький, львівський земський суддя Шимон Олевінський, новгородський ловчий Шимон Кавецький, подільський земський суддя Станіслав Ян Грушецький, галицький підчаший Пйотр Телефус, новгородський підстолій Марцін Богуш, галицький чашник Валентин Калиновський, подільський підкоморій Гієронім Лянцкоронський. І комісари, і депутати присягнули гідно виконувати доручену їм справу, після чого [redacted] присутності й зі згоди генерального коронного возного Мацея Шидловського проголосили свою розподільчу юрисдикцію, [redacted] себе як сукупність — комісарським судом (iudicium commissoriale palatinatus Podoliae). У відповідності зі "своєю" юрисдикцією вони розпорядилися про те, що суми розподілятимуться за подимними реєстрами (тарифами), складеними до 1648 р. (ante hostilitatem rebellium Kosakorum). Кам'янецький гродський уряд (officium castrense camenecense; малось на увазі власне Кам'янецьку гродську канцелярію, котра, очевидно, [redacted] емі-

---

[13] Volumina legum.— Petersburg, 1860.— T. 5.— S. 230.

[14] Pułaski K. Szlachta podolska...— S. 274.

[redacted] Див.: Горбачевский Н. Археографический календарь на две тысячи лет...— Вильна, 1869.— С. 51.

[redacted] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 434, с. 910: Oblata laudi conventus polatinatus Podoliae tenoris sequentis.

ґрації змогла відновити свою діяльність) зобов'язано подати комісарському суду засновані на цих даних зведені реєстри (напевно, із зазначенням поселень і димів у них), причому компенсація мала видаватись тільки за втрачені приватношляхетські маєтки (iuxta fortunas incolarum bonorum terrestrium)[17].

Перша власне розподільча сесія комісарського суду розпочалась у Львові 16 березня 1678 р. Нічого не згадується про персональний склад суду. Згідно з його тодішнім рішенням[18], компенсація здійснювалась за відомостями про кількість житлових будинків, зафіксованих подимним реєстром Подільського воєводства 1629 р.[19] Цей реєстр обрано недаремно: він найповніший (до речі, і хронологічно перший) серед подільських подимних реєстрів перед 1648 р.[20], хоч і враховує тільки приватні шляхетські маєтки, та й то, через різні причини, не всі. Комісарський суд керувався і складеним для нього (очевидно, Кам'янецьким гродським урядом) реєстром, у якому подано імена подільських шляхтичів і поряд назви поселень, що ними вигнанці володіли до відходу території Подільського воєводства до Османської імперії[21].

Друга й остання з відомих нам сесія того ж суду розпочалась першої п'ятниці після свята П'ятдесятниці (feria sexta post festum Solemnis Sacri Pentecoste proxima) 1679 р.[22], тобто 26 травня[23]. У якому персонально складі суд зібрався, також невідомо.

У матеріалах першої сесії відклалися й відомості про розміри сум, зібраних у різних воєводствах Корони для розподілу їх між подільською шляхтою[24].

Микола КРИКУН

Aurelia Dziedziuk. Akta notariuszy w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu.— Przemyśl, 1994.— 255 s.

Здається, немає року, щоб у державних архівах Польщі не з'явилася книжка — своєрідний путівник по їх документальних фондах. Саме такі монографії з пофондовим опрацюванням документів, [illegible] не загальні інформатори, останній з котрих побачив світ у 1980-х рр., нині характеризують науково-видавничу практику воєводського архіву у Перемишлі. Видання цього типу максимально набли-

[17] ЦДІА України [illegible] Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 88—89.

[18] Там само.— Арк. 1.

[19] Там само.— Арк. 1—53 зв. Згадане рішення комісарського суду від 16 березня 1678 р. назване "Declaratio dividendae summae in domos fumalium extraditarum contributionum in anno 1629" (там само.— Арк. 1).

[20] На підставі поданих комісарському суду відомостей з цього подимного реєстру (сам подільський подимний реєстр 1629 р., як і такі [illegible] реєстри за наступні роки (до 1648 р.), не зберігся) ми спробували визначити із залученням різних інших джерел кількість населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. (Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 115—135).

[21] ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 4, арк. 1—86 зв.

[22] Там само.— Спр. 2, арк. 54—73.

[23] Див.: Горбачевский Н. Археографический календарь...— С. 35.

[24] ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 75—77.

ґрації змогла відновити свою діяльність) зобов'язано подати комісарському суду засновані на цих даних зведені реєстри (напевно, із зазначенням поселень і димів у них), причому компенсація мала видаватись тільки за втрачені приватношляхетські маєтки (iuxta fortunas incolarum bonorum terrestrium)[17].

Перша власне розподільча сесія комісарського суду розпочалась у Львові 16 березня 1678 р. Нічого не згадується про персональний склад суду. Згідно з його тодішнім рішенням[18], компенсація здійснювалась за відомостями про кількість житлових будинків, зафіксованих подимним реєстром Подільського воєводства 1629 р.[19] Цей реєстр обрано недаремно: він найповніший (до речі, і хронологічно перший) серед подільських подимних реєстрів перед 1648 р.[20], хоч і враховує тільки приватні шляхетські маєтки, та й то, через різні причини, не всі. Комісарський суд керувався і складеним для нього (очевидно, Кам'янецьким гродським урядом) реєстром, у якому подано імена подільських шляхтичів і поряд назви поселень, що ними вигнанці володіли до відходу території Подільського воєводства до Османської імперії[21].

Друга й остання з відомих нам сесія того ж суду розпочалась першої п'ятниці після свята П'ятдесятниці (feria sexta post festum Solemnis Sacri Pentecoste proxima) 1679 р.[22], тобто 26 травня[23]. У якому персонально складі суд зібрався, також невідомо.

У матеріалах першої сесії відклалися й відомості про розміри сум, зібраних у різних воєводствах Корони для розподілу їх між подільською шляхтою[24].

Микола КРИКУН

Aurelia Dziedziuk. Akta notariuszy w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu.— Przemyśl, 1994.— 255 s.

Здається, немає року, щоб у державних архівах Польщі не з'явилася книжка — своєрідний путівник по їх документальних фондах. Саме такі монографії з пофондовим опрацюванням документів, а не загальні інформатори, останній з котрих побачив світ у 1980-х рр., нині характеризують науково-видавничу практику воєводського архіву у Перемишлі. Видання цього типу максимально набли-

[17] ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 88—89.

[18] Там само.— Арк. 1.

[19] Там само.— Арк. 1—53 зв. Згадане рішення комісарського суду від 16 березня 1678 р. назване "Declaratio dividendae summae in domos fumalium extraditarum contributionum in anno 1629" (там само.— Арк. 1).

[20] На підставі поданих комісарському суду відомостей з цього подимного реєстру (сам подільський подимний реєстр 1629 р., як і такі ж реєстри за наступні роки (до 1648 р.), не зберігся) ми спробували визначити із залученням різних інших джерел кількість населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. (Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 115—135).

[21] ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 4, арк. 1—86 зв.

[22] Там само.— Спр. 2, арк. 54—73.

[23] Див.: Горбачевский Н. Археографический календарь...— С. 35.

[24] ЦДІА України в Києві, ф. 36, оп. 1, спр. 2, арк. 75—77.

жають читача до документальної спадщини, а отже, до всього того, що називають історичним минулим. Про це говорить у передмові до рецензованої книжки й укладач А. Дзедзюк: "...Мета путівника — звернути увагу на обсяг і різноманітність інформації, яку вони [документи] містять [...] Ця інформація може бути використана для демографічних, соціологічних, генеалогічних досліджень, а також при опрацюванні історії галицьких міст і сіл, професійної та національної структур, рільничої структури, розвитку нафтового промислу, дрібного промислу, заробітчанської еміґрації даного реґіону" (с. 7).

Книжка коротко розкриває зміст документальних матеріалів 267 нотаріальних урядів 48 міст і містечок Галичини, головно Перемищини, другої половини XIX — першої половини XX ст.: крайні дати фондів — 1860—1951 рр. Складається вона з короткого вступу та опису в окремих статтях документальної спадщини урядів (розділ "Нотаріальні акти"). У вступі традиційно викладаються завдання і мета появи книжки, обґрунтовується її актуальність, з'ясовується історія комплектування фондів. Окремо подано довідку з історії формування фондоутворювача в контексті різних історичних подій, адміністративних постанов та статутів. Головна увага, однак, зосереджена на історії розвитку нотаріальних урядів у XIX ст.

Дуже важливим моментом передмови є те, що А. Дзедзюк висвітлює історію нотаріальних урядів не лише на основі документальних матеріалів. Укладач спирається також на літературу (праці С. Микуцького, Ю. Шиманського, Ю. Бордана), зіставляючи історіографічні дослідження із власними спостереженнями.

Документи міст (нотаріальні акти міст) подано в алфавітному порядку. Перш ніж перейти до характеристики документального складу кожного нотаріального уряду (їх протягом другої половини XIX — першої половини XX ст. у містах і містечках могло бути навіть більше десяти) автор подає крайні дати діяльности фондоутворювача, кількість справ, яка належить до того чи того нотаріального уряду-фондоутворювача (за прізвищами нотаріусів), і коротко спиняється на формуванні справ і фонду в цілому. В загальному викладі змісту документів за критерій взято не нотаріальний уряд, а місто, тобто зміст документів і актів нотаріальних урядів викладається за назвами міст: Б'єч, Бірча, Бібрка, Березів (Бжозів), Буковсько, Чесанів, Дембіца, Добромиль, Дубецько, Дукля, Динів, Фриштак, Ґлогів, Ґорлиці, Ярослав, Яворів, Кольбушова, Комарно, Краковець, Коросно, Лежайськ, Любачів, Лютовиська, Ланцут (Ланьцут), Мелец, Мостиська, Ніско, Нижанковичі, Пільзно, Прухнік, Перемишль, Переворськ (Пшеворськ), Радомишль, Радимно, Ропчиці, Розвадів, Риманів, Ряшів (Жешів), Сянок, Судова Вишня, Сенява, Соколів, Стрижків, Тарноберег (Тарнобржек), Тичин, Улянів, Устрики-Долішні, Зассів.

Ряд нотаріальних урядів, про які йдеться в путівнику, діяли в містах і містечках, які лежать на території сучасної України (Добромиль, Яворів, Комарно, Краковець, Мостиська, Нижанковичі, Судова Вишня), на що не може не звернути уваги український дослідник. Нотаріусами в цих містах у різний час були: Добромиль — М. Вислоцький (акти за 1870—1877 рр.), А. Шнайдер (1884—1889), Й. Микуловський (1889—1896), Л. Жевуський (1896—1904), А. Павлиш (1905—1909), Ф. Ґіжейовський (1910—1913), Т. Ґлікселлі (1919—1922), В. Костуркевич (1923—1927), Т. Будзиновський (1929—1933), В. Винницький (1934—1939), А. Соболь (1934—1939), Комарно — К. Ваврауш (1870—1873), Яворів — М. Голуб (1861—1902), Г. Візенбер ȘŭгГ (1913—1915), Краковець — Л. Деллер (1885—1888, 1896—1898), П. Буґель (1917—1920), Б. Пайор (1919—1920), Мостиська — Г. Шейба (1916—1918), Нижанковичі — І. Крі ґзайзен (1892—1899), І. Ме-

кевич (1903—1906), Г. Фідлер (1906—1913), Ф. Радзишевський (1912—1914), Судова Вишня — В. Стрончак (1894), Ф. Дембицький (1897), Й. Чермак (1897—1898), Л. Деллер (1901—1910), В. Савицький (1934).

Документи й акти, що належать до цих фондів, стосуються не лише міст і містечок, у яких діяли уряди, а й довколишніх сіл, підпорядкованих їм адміністративно. Окремі документи, котрі входять до описуваних фондів, належать нотаріальному урядові Р. Адамського в Бібрці (акти за 1901 р.).

Основна група документів нотаріальних урядів представлена контрактами та угодами, зокрема, щодо купівлі-продажу й винайму земель, лісів, будівель, щодо різних послуг. Багато боргових угод і протоколів з приводу земельно-господарських трансакцій. Поряд виступають контракти даровизн — цінне джерело для вивчення тогочасних відносин усередині сім'ї. Це найчастіше акти, які підписували селяни та їхні діти, вступаючи у шлюб. Запис частини майна батька або матері — т. зв. "дідизни" і "материзни" — мали, з одного боку, допомогти молодому подружжю розпочати спільне господарювання, з другого — забезпечити батькам опіку на старість. Тут же вміщено різні майнові угоди, пов'язані з відходом на державну службу, рекрутуванням тощо.

Поширеним типом документів у згаданих фондах є акти про останню волю померлих. Вони переважно стосуються поділу майна між членами сім'ї. Трапляються записи грошей на громадські цілі, будову церков. Зі згаданих розпоряджень дослідники можуть почерпнути інформацію про заробітчанову еміґрацію кінця XIX — перших десятиліть XX ст. У цьому сенсі дуже цікаві різні індивідуальні уповноваження. Це здебільшого доповнення до контрактів купівлі землі, за якими ті, які їдуть до США, Канади, Франції, Англії та інших країн, передають землю тим, хто залишається.

На окрему увагу заслуговують контракти про купівлю-продаж земельних ділянок під засів, забудову в селах, а також у містах. Трансакції могли відбуватися як між чужими особами, так і між членами родини. Серед документів цієї групи подано акти про майнове забезпечення, наділення посагу, а також ті, які підтверджують його отримання. Тут же вміщено угоди про винайм земель, зречення прав на спадок. У багатьох нотаріальних актах — протоколах винайму, продажу, боргових записах, уповноваженнях, зізнаннях, протоколах леґалізації підписів заанґажованих осіб фіґурують великі землевласники. У документах віддзеркалено контакти з кредиторами, кредитними товариствами, банками, фірмами. Окрема група матеріалів засвідчує відносини поміщиків з підприємцями, найчастіше — з виробниками будівельних матеріалів і напоїв.

Ряд документів містить інформацію про щоденне життя населення, роди занять, побут, інтер'єри селянських хат, міщанських і поміщицьких будинків. Трапляються відомості про розвиток мережі зв'язку, транспорту. Із заповітів дізнаємося про різні етнографічні явища, одяг, меблі, мисливську зброю, про способи обробітку землі, будівлі, огорожу садиб, ціни на худобу тощо.

Окрему тематичну групу серед документів і актів, зокрема довготривалих контрактів про винайм ґрунтів, становлять ті, які пов'язані з пошуком нафти та інших корисних копалин на Прикарпатті (села Лещоване, Устрики-Долішні та інші).

Деяка частина документів засвідчує заанґажованість населення за професійною ознакою, вказує на національну і конфесійну належність. Крім українців, поляків, євреїв, зацікавленими особами, які фіґурують у документах, виступають чехи, німці, зокрема колоністи (у яворівських нотаріальних документах згадуються німецькі колонії: Hartfeld, Schumlan, Rehberg, Kuttenberg).

Документальні фонди нотаріальних урядів також відображають деякі аспекти діяльности різних товариств та організацій.

У кінці книжки подано алфавітний список прізвищ нотаріусів із зазначенням осідку нотаріального уряду, а також крайні дати документів кожного уряду та кількість справ, до яких він причетний.

Стан збережености документів і акти нотаріальних урядів різний. Документи для одних міст дійшли до наших днів у повному складі, для інших — або втрачені, або збереглося погано, хоч, як відомо, нотаріальні уряди діяли майже безперервно і тривалий час. Вони зберігаються оправлені у книги, а ті, що творили розсип чи дійшли до нас як поодинокі рукописи чи машинописи, часто об'єднані в конволюти (оправлені чи у спеціальних течках). До актів переважно додано технічну документацію. Беручи загалом, стан збережености тієї частини спадщини, яка дійшла до нас, задовільний.

Документи кожного нотаріального уряду, які творять у Державному архіві в Перемишлі окремий фонд, мають окремий опис.

Книжка, яку підготували А. Дзедзюк, отже, систематизує матеріали, важливі для з'ясування суспільно-історичних відносин другої половини XIX — першої половини XX ст., дослідження локальної історії міст і сіл, історії землеволодінь, національних і конфесійних відносин, торгівлі, промисловости. Дуже потрібним доповненням до неї були б путівники по аналогічних збережених фондах для колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств, а за 20—30-ті рр. XX ст.— також для Волині. Українські архіви мають потрібні для цього матеріали, до цих матеріалів, як і до фондів архіву в Перемишлі, зроблено описи та укладено бібліографію.

Олег АНТОНОВИЧ

Культурне життя в Україні. Західні землі / Упоряд.: Тамара Галайчак, Олександр Луцький, Богдан Микитів, Людмила Батрак-Плодиста, Юрій Сливка, Лев Федоришин. Відповід. ред. Юрій Сливка.— Т. 1: (1939—1953).— К.: Наукова думка, 1995.— 749 с.

Простір для наукової роботи і відносна свобода аналізу нині стали причиною появи різноманітних досліджень, особливо з історії нашого краю. Адже нарешті настав час написати історію так, як вона творилася,— з усіма і білими, і чорними, і червоними сторінками. Доступність джерел, у тому числі й різних спецфондів та закритих, таємних архівів, зняття заборон на публікацію імен і творів мислителів та діячів минулого, породили великий масив літератури, цінність якої ще належить встановити часові. Така література, як звичайно, неминуче відображає чиюсь позицію, особисту думку, тобто неодмінно несе печать суб'єктивізму. На жаль, абсолютна більшість дослідників історії йде таким шляхом.

У потоці історичних досліджень виділяється книга, що побачила світ у видавництві "Наукова думка". Йдеться про перший том видання "Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали (1939—1953 рр.)". Як бачимо,

Документальні фонди нотаріальних урядів також відображають деякі аспекти діяльности різних товариств та організацій.

У кінці книжки подано алфавітний список прізвищ нотаріусів із зазначенням осідку нотаріального уряду, а також крайні дати документів кожного уряду та кількість справ, до яких він причетний.

Стан збережености документів і акти нотаріальних урядів різний. Документи для одних міст дійшли до наших днів у повному складі, для інших — або втрачені, або збереглося погано, хоч, як відомо, нотаріальні уряди діяли майже безперервно і тривалий час. Вони зберігаються оправлені у книги, а ті, що творили розсип чи дійшли до нас як поодинокі рукописи чи машинописи, часто об'єднані в конволюти (оправлені чи у спеціальних течках). До актів переважно додано технічну документацію. Беручи загалом, стан збережености тієї частини спадщини, яка дійшла до нас, задовільний.

Документи кожного нотаріального уряду, які творять у Державному архіві в Перемишлі окремий фонд, мають окремий опис.

Книжка, яку підготували А. Дзедзюк, отже, систематизує матеріали, важливі для з'ясування суспільно-історичних відносин другої половини XIX — першої половини XX ст., дослідження локальної історії міст і сіл, історії землеволодінь, національних і конфесійних відносин, торгівлі, промисловости. Дуже потрібним доповненням до неї були б путівники по аналогічних збережених фондах для колишніх Львівського, Станіславівського і Тернопільського воєводств, а за 20—30-ті рр. XX ст.— також для Волині. Українські архіви мають потрібні для цього матеріали, до цих матеріалів, як і до фондів архіву в Перемишлі, зроблено описи та укладено бібліографію.

Олег АНТОНОВИЧ

Культурне життя в Україні. Західні землі / Упоряд.: Тамара Галайчак, Олександр Луцький, Богдан Микитів, Людмила Батрак-Плодиста, Юрій Сливка, Лев Федоришин. Відповід. ред. Юрій Сливка.— Т. 1: (1939—1953).— К.: Наукова думка, 1995.— 749 с.

Простір для наукової роботи і відносна свобода аналізу нині стали причиною появи різноманітних досліджень, особливо з історії нашого краю. Адже нарешті настав час написати історію так, як вона творилася,— з усіма і білими, і чорними, і червоними сторінками. Доступність джерел, у тому числі й різних спецфондів та закритих, таємних архівів, зняття заборон на публікацію імен і творів мислителів та діячів минулого, породили великий масив літератури, цінність якої ще належить встановити часові. Така література, як звичайно, неминуче відображає чиюсь позицію, особисту думку, тобто неодмінно несе печать суб'єктивізму. На жаль, абсолютна більшість дослідників історії йде таким шляхом.

У потоці історичних досліджень виділяється книга, що побачила світ у видавництві "Наукова думка". Йдеться про перший том видання "Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали (1939—1953 рр.)". Як бачимо,

том перший охоплює чи не найдраматичніший період у культурному житті західноукраїнських земель.

Перше позитивне враження від книги викликане подиву гідним старанням упорядників (а серед них і доктор наук, і лаборант, і молодші й старші наукові співробітники), які зуміли знайти в партійних архівах і спецфондах найцікавіші, дуже змістовні документи, дібрати з них ті, що безпосередньо стосуються культурного життя нашого краю. Більшість із цих документів мають гриф "цілком таємно" і публікуються вперше. Хронологічний порядок публікації документів і матеріалів, який обрали упорядники книги, видається найпростішим і найприйнятнішим. Пошук відповідного документа на ту чи ту тему полегшує його повне найменування у змісті книги. При такому порядку публікації перед читачем одразу розгортається повна картина партійного "керівництва" культурним життям новоприлучених до СРСР земель, постає в деталях грубе втручання заідеологізованих невігласів буквально в усі сфери культурного життя — літературу, образотворче мистецтво, музику, театр, кіно, радіомовлення, пресу, у навчання в школах, у викладання спеціальних, а не лише суспільних дисциплін у вузах, насамперед університеті, у музейну справу, у добір і розстановку кадрів тощо.

Уже з перших місяців після приєднання до СРСР західних земель України простежуємо пильну увагу "керівної й спрямовуючої сили" радянського суспільства до системи освіти, насамперед шкільної. Адже само собою зрозуміло, що виховувати відповідний дух треба змалку. Досвід старої місцевої школи начисто відкидається, насаджується повсюдно радянська система освіти, хоча не було відповідних кадрів, матеріальної бази, не вистачало підручників. Чистка від "ворожих" елементів позбавила місцеву школу висококваліфікованих спеціалістів, на їх місце часто ставали надіслані зі східних областей педагоги-комсомольці, здебільшого без досвіду, без знання специфіки реґіону, а деколи і без досконалого володіння мовою. Так само діяв і уряд Угорщини в Закарпатті.

Із документів постає благородна мета керівництва держави — ліквідувати неписьменність і малограмотність. Секретарі обкомів і керівники управлінь освіти просять вищі керівні органи виділити олівці, зошити, книжки для розгортання роботи на ліквідацію неписьменности населення західних земель. Здавалось би, що може бути важливішим, ніж дати грамоту рідною мовою народові, котрий століттями нидів у чужоземному ярмі й був караний за рідне слово. Благородну цю мету, однак, затьмарюють документи, які реґламентують і диктують кожен крок: що читати, які вистави дивитись, музику слухати, що і як малювати, писати, ліпити, будувати, вишивати тощо. Закономірно виникає питання: навіщо грамота, коли душать думку, коли немає простору для злету творчої фантазії, для самовияву? В численних доповідних записках, які висилали відповідним органам, повідомлялося про настрої місцевої інтеліґенції, про безконечні чистки від ворожих елементів, про покарання, судилища-слухання на численних зборах творчої інтеліґенції, а згодом і прямі репресії, заслання, розстріли тощо. Мимоволі подивляєш геній О. Довженка, який усе це бачив і передчував (№ 136).

У світлі думок цього мислителя напрошуються паралелі часів німецької окупації з періодом радянського "управління" культурою. Німецький окупант готував українському населенню долю землероба, дозволяючи місцевій молоді вступати лише до рільничих училищ (№ 62), залишивши інші заклади для арійців. Закрито усі українські музеї (№ 61), школи і вузи (№ 39), тільки для німців театр і кіно (№ 47, 48). Правда, в окремі дні, зокрема понеділок, давались вистави лише для українців. Хоч у "дистрикті Галичина" державною мовою була німецька, проте заяви до урядових установ дозволялось подавати у перекладах мовою місцевого

населення — українською чи польською. А відповідь на ці заяви установа була зобов'язана давати мовою звернення! (№ 44). Чи було так на практиці, знають очевидці, проте радянські часи з їх поголовною русифікацією не витримують тут порівняння. Факт вельми цікавий і повчальний.

Читаючи мовою документів історію культурного життя нашого краю в перші післявоєнні роки, бачимо, як тоталітаризм наступав на горло культурі. Секретні доповідні записки, які подавалися у вищі партійні та каральні інстанції, відображають поголовний суворий нагляд і контроль за кожним кроком інтеліґенції, за її настроями, думками, а не лише діями. Фіксувалося все, навіть випадкові вислови, і про все доповідалося для прийняття "оргвисновків". Кіно, театр, література, мистецтво, преса, навіть районна — все було під пильним наглядом. Заідеологізовані функціонери, часто озброєні не знаннями, а "відданістю справі", давали оцінку наукових праць, лекцій, книг, ганьбили генетику, кібернетику, прихильників вейсманізму-морґанізму тощо. Все діялось під гаслом: "Нам не потрібні спеціалісти, нам потрібні комуністи!" Зрозуміло, що під особливим наглядом перебували місцеві кадри, ті, хто залишився живим після розстрілів інтеліґенції, щоденно й щохвилинно перевірялись на лояльність до нової влади.

Добірка доповідних записок, протоколів зборів, різних характеристик учених і письменників чи митців застерігає від повторення такої ситуації: будь-яка цензура — чи політична, чи ідеологічна — згубна для культури. Вона може бути лише морально-етичною.

Особлива група документів стосується підготовки до ліквідації греко-католицької церкви. До неї радянська влада відразу поставилась як до ворожої організації, не вникаючи у суть самого явища. З документів бачимо, що це був заздалегідь розроблений репресивними органами план, і собор у Львові в березні 1946 р. відбувся аж ніяк не з волі віруючих чи кліру, а під тиском владних та каральних структур.

Вивчаючи матеріали та документи про культурне життя, усвідомлюємо, як під гнітом страху перед репресіями руйнувалась людська особистість, її духовність, як вона роздвоювалась і фактично зникала з культурного обрію. Процвітають лицемірство, окозамилювання, двояка мораль, а то й відверта брехня. Це особливо помітно із звітів про роботу культурних установ — клубів, різних творчих гуртків. Вони, власне, перебували в жалюгідному стані, у непристосованих приміщеннях, здебільшого просто не діяли, проте звіти про "роботу" функціонери від культури писали реґулярно (№ 164). Упорядники не замовчують і документів про погроми кінопересувних установок на селі, пограбування й побиття кіномеханіків тощо. Зрозуміло, що це були факти стихійного протесту проти нав'язування чужої народному духу ідеології та псевдокультури.

Всі ці роки, як бачимо, культура нашого краю існувала під політичними гаслами: навіть відділ рукописів, як видно з документа, має насамперед не наукове, а політичне значення (с. 363), а професори університету, як свідчить виступ секретаря обкому Грушецького, повинні боятися виклику в кабінет функціонера. Читаючи такі документи, мимоволі жахаєшся, як можна було в тих умовах працювати, писати, читати лекції студентам, вести уроки, дотримуючись наукової об'єктивности. Судили за недостатню відданість ідеї та націоналізм навіть учнів 6—10 класів (№ 172).

Щодо партійного керівництва "культурою" і "турботи партії про розквіт оновленого краю", про що ще донедавна видавали монографії, не залишається ніяких ілюзій, коли читаєш докумемнти № 199, 205, 215, 247, 254, 255, а № 281 просто волає про невігластво і обмеженість партійних функціонерів: навчаючи анг-

лійської мови, викладач, як вони це кваліфікували, проявила аполітизм і скоїла злочин, бо брала тексти для перекладу з англійських і американських журналів! Чи можна уявити більший абсурд? А в цих умовах жило і вчилося майже два покоління. Такі документи просто зобов'язують нас, вихованців і учнів тих переслідуваних на кожному кроці функціонерами від культури професорів наших вищих шкіл, насамперед Львівського університету, які свого часу закінчили Сорбонну, Віденський чи Краківський університет, які не зважали на "вказівки" і "напучування", а вчили нас наукової об'єктивности, сумлінности, справедливости й толерантности, низько їм вклонитися. Лише тепер можемо гідно оцінити їхній подвиг, оскільки вже з 1948 р. репресії буквально викошують ряди культурних діячів, організоване тотальне переслідування, "просіювання" набору студентів у вузи, документи рясніють наклепами, доносами, зникає українська мова. Мало місцевої молоді вступає до університету — це змушений був визнати навіть Я. Галан (№ 268, 271). Та й навіщо була місцева молодь, коли спеціалістів готували здебільшого не українських, як свідчить таблиця про кількість аспірантів у ЛДУ в 1949—1950 рр. (с. 611): "укр. літ.— 3, рос. літерат.— 8, укр. мова — 0, рос. мова — 4, історія України — 2". У той же час цілими списками звільняють з роботи в бібліотеці політично ненадійних, передусім місцевих, працівників (№ 275), проводять постійні перевірки на лояльність викладачів і студентів. Комсомольцям-студентам ставиться у провину, що вони не подають допомоги випускникам Сорбонни чи Віденського університету у вихованні молоді — підготовці ідейно озброєних спеціалістів (с. 456).

Такі документи засвідчують, що на західноукраїнських землях у післявоєнні роки повторилися всі ті події, які мали місце у 20—30-х рр. на підрадянській Україні, за тим же сценарієм — аж до гоніння на "буржуазних спеціалістів". А державний чиновник Д. Мануїльський договорився до того, що західноукраїнські вчені — це "старе барахло", яке за п'ять років радянської влади не може перебудуватися — читай: стати ідейним невігласом (с. 530).

Та інтеліґенція західних земель трималася засад наукової об'єктивности, сіяла зерна добра, людяности, толерантности, хоча перебувала в жалюгідному матеріальному становищі та була пригнічена духовно. Про це відверто сказав директор Національного музею проф. І. Свєнціцький: "Ми знаємо, що таке наукова праця, і хочемо мати за неї реальну компенсацію, яка дала б нам можливість провадити нашу працю далі. Ми не можемо працювати голі і голодні, і жити в тісних коробках [...]. Наукові працівники повинні мати умови для своєї праці, а не жебракувати" (с. 293). На жаль, ці слова професора актуальні ще донині.

Із низки документів перед нами постають живі люди, західноукраїнські інтеліґенти — благородні, мужні, талановиті, віддані обраній справі, а також портрети тих, хто не витримав, зламався, пішов на службу режимові. Це історія нашої культури без добору, без прикрас, і книга дає нам чудову нагоду оцінити не лише процеси, факти, події, а й самих людей — творців культури. Документи дають підставу кожному замислитись і оцінити, а вже потім виправдати чи осудити.

У такому контексті нам видається не зовсім доречною вступна стаття до тому, автор якої, О. Луцький, намагається охопити події всього XX ст. Вона, очевидно, є вступом до всіх наступних томів, ще не поданих до друку, бо розповідь доведено до 90-х рр. XX ст. Автор статті ніби вводить читача в ті процеси, які відбувалися в культурному житті краю за радянських часів, а це часом

виглядає як нав'язування своєї точки зору, до певної міри випереджає їх осмислення самим читачем.

Поза всяким сумнівом, упорядники книги зробили вдячну і добру справу — дали ґрунт для роздумів і осмислення подій нашої недавньої історії. Ця книга послужить добрим матеріалом для дослідників не лише нашого покоління. Такі книги не старіють, не втрачають актуальности й наукової ваги. Враховуючи це, можна було б подати дещо ширший коментар до документів, назвати хоча б дати життя чи посади діячів культури, вчених, викладачів, про яких ідеться в документах, взявши до уваги, що нинішнє покоління дослідників уже не знає, хто такий академік Парнас чи функціонер Стрієр тощо.

Книга багато виграє тим, що тут представлені різнопланові документи — особисті листи, спогади, протоколи зборів, доповідні записки, характеристики, постанова партійних органів і листівки-відозви УПА, документи про розправу над інтеліґенцією різних політичних сил тощо. Можна лише допустити, який інтерес для історії становлять доноси та вибиті "зізнання" на допитах, на основі яких фабрикувалися злочини невинних людей. Поки що ці документи недоступні дослідникам — вони й досі в закритих архівах. Дослідження їх — справа майбутнього. А нова книга, яку підготував колектив упорядників — працівників Інституту українознавства імени І. Крип'якевича НАН України, без сумніву, посяде своє місце серед об'єктивних історичних досліджень.

Якщо справедливо те, що історія повторюється, то ця книга застерігає: борони нас, Боже, від ідеологізації освіти й політизації культури!

Марія КАШУБА

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗР	— Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией.
Архив ЮЗР	— Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе.
Временник МОИДР	— Временник императорского Московского общества истории и древностей российских.
ДМАМЮ	— Документы Московского архива Министерства юстиции.
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения.
Записки НТШ	— Записки Наукового товариства імени Шевченка у Львові.
Записки ОАО	— Записки Одесского археологического общества.
Известия ОРЯС	— Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук.
ЛНБ АН України	— Львівська наукова бібліотека імени В. Стефаника Національної академії наук України.
НБ ЛДУ	— Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка.
НМІУ	— Національний музей історії України.
НТЕ	— Народна творчість і етнографія.
ПСЗ	— Полное собрание законов Российской империи.
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей.
РГАДА	— Российский государственный архив древних актов.
РГВИА	— Российский государственный военно-исторический архив.
РИБ	— Русская историческая библиотека, издаваемая императорской Археографической комиссией.
РПБ	— Российская публичная библиотека им. Н. Е. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге.
Сборник ОРЯС	— Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук.
СЭ	— Советская этнография.
ТОДРЛ	— Труды Отделения древнерусской литературы.
УІЖ	— Український історичний журнал.
ЦДІА України в Києві	— Центральний державний історичний архів України в Києві.
ЦДІА України у Львові	— Центральний державний історичний архів України у Львові.
ЦНБ НАН України	— Центральна наукова бібліотека імени В. І. Вернадського Національної академії наук України.
ЧИОИДР	— Чтения в Историческом обществе истории и древностей российских.
ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.
AGAD	— Archiwóm główny akt dawnych w Warszawie.
AGZ	— Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.
BO	— Biblioteka Instytutu narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
MH	— Miesięcznik heraldyczny.
MRPS	— Matricularum Regni Poloniae summaria.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Напис на клеймі з Десятинної церкви в Києві (реконструкція з розбивкою на лігатури).
2. Грецькі літери на фризі з Десятинної церкви в Києві (з листа Арсенія Могилянського).
3. Фрагменти плінф із Десятинної церкви в Києві (дослідження М. Каргера).
4. Фрагмент плінфи з Десятинної церкви в Києві (дослідження А. Міляєва).
5. Руїни Десятинної церкви в Києві. Малюнок початку XIX ст.
6. Фрагменти кам'яного фриза Десятинної церкви в Києві з вирізьбленими грецькими літерами:
   1 — блок з літерою "С"; 2 — блок з літерою "А"; 3 — блок з літерою (монограмою?) "⊛"; 4 — блок з літерами "ω' М Є"; 5 — блок з літерами "Ɔ' С О У".
7. Будівельні елементи Десятинної церкви в Києві з грецькими літерами:
   1 — блок з літерами "Т О"; 2 — блок з літерами "Н : О".
8. Мозаїчні написи в центральному вівтарі Софійського собору в Києві.
9. Напис 1212 р. з церкви св. Пантелеймона в Галичі:
   1 — фото; 2 — пропис.
10. Написи 1229 р. з церкви св. Пантелеймона в Галичі:
    1 — напис 1229 р. Фото; 2 — напис 1287 р. Пропис.
11. Напис XIII ст. в інтер'єрі на північній стіні нави церкви св. Пантелеймона в Галичі.
12. Рисунки хрестів на північному фасаді церкви св. Пантелеймона в Галичі.
13. Вірменські написи на західному фасаді церкви св. Пантелеймона в Галичі.
14. Напис 1610 р. на південному фасаді церкви св. Пантелеймона в Галичі.
15. Рисунок на південному фасаді церкви св. Пантелеймона в Галичі.
16. Рисунок на південному фасаді церкви св. Пантелеймона в Галичі.
17. Києворуські князівські печатки з Вишгорода:
    1 — печатка Володимира Мономаха; 2 — печатка Всеволода Ольговича; 3 — печатка Давида Ростиславича; 4 — печатка Михайла Всеволодовича.
18. Іконографічні схеми зображень на громадських емблемах вірменів України:
    1 — Київ, печатка, вживалася у Львові у 1660—1713 рр. (за Я. Дашкевичем); 2 — Кам'янець-Подільський, печатка, датована 1549—1550 рр. (за Я. Дашкевичем); 3 — Львів, печатка, вживалася 1583—1749 рр. (за Я. Дашкевичем); 4 — Львів, барельєф на вежі ратуші, XVI ст. (за В. Лозінським); 5 — Львів, суперекслібрис, 1717 р. ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. II 1720; 6 — Львів (?), рельєф на срібному ковші XVI ст. (за А. Каковкіним); 7 — Замостя, печатка, вживалася у 1654—1731 рр. (за Я. Дашкевичем); 8 — Станіславів, печатка, вживалася у 1686—1727 рр. (за Я. Дашкевичем); 9 — М. Торосович, львівський вірменський уніатський архиєпископ, печатка, датована 1665 р. (за Я. Дашкевичем); 10 — Х.-Й. Бернатович, секретар львівського вірменського архиєпископства, печатка, вживалася у 1730—1738 рр. (за Я. Дашкевичем); 11 — П. Якубович, фабрикант, фабричний знак на тканому поясі, Кобилка (село між Окуневом та Радзиміном), вживався між 1782—1794 рр. (за А. Ремером); 12 — монастир св. Хреста (Крим), барельєф у консі храму, кінець XIV ст. (за А. Якобсоном та О. Домбровським); 13 — Кафа, барельєф над написом, XIV ст. (?) (за В. Юргевичем); 14 — Кафа, барельєф над написом, 70—90-ті рр. XIV ст. (за Л. Меліксет-Беком); 15 — Скевра, мініатюра в Євангелії, 1193 р. (за С. Дер-Нерсесян); 16 — Кесарія, барельєф на срібній оправі Євангелія, 1660 р. (за Ф. Маклером); 17 — Околиці Ардвіна, рельєф на срібній чаші, XVIII ст. (за А. Каковкіним); 18 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на ризі, XVIII ст. (за альбомом Ejtiaспi ganjer, 1984); 19 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на покривалі для чаші, 1754 р. (за альбомом Ejtiaспi ganjer, 1984); 20 — збірка музею-скарбниці в Ечміадзіні, вишивка на покривалі для чаші, 1760 р. (за альбомом Ejtiaспi ganjer, 1984).
19. Емблеми і печатки товариства "Сокіл":
    1 — емблема товариства "Сокіл" у Львові. 1907 р.; 2 — емблема товариства "Сокіл" у Львові. 1935 р.; 3 — печатка гімнастичного товариства "Сокіл" у Львові. 1894 р.; 4 — печатка гімнастичного товариства "Сокіл" у Львові. 1899 р.; 5 — печатка товариства "Сокіл-Батько" у Львові. 1925 р.; 6 — печатка пожежно-руханкового товариства "Сокіл" в Підгайцях. 1929 р.; 7 — печатка руханкового товариства "Сокіл" в Підгайцях. 1930 р.; 8 — печатка українського руханкового товариства "Сокіл" в Буенос-Айресі. 1930 р.; 9 — печатка українського "Сокола" в Празі. 1932 р.; 10 — велика печатка

Українського сокільського союзу в Празі. 1932 р.; 11 — мала печатка Українського сокільського союзу в Празі. 1934 р.

20. *Печатки товариства "Січ":*
1 — печатка центрального відділу товариства "Народних Спілок" в Коломиї. 1910 р.; 2 — печатка "Головного Комітету Січового". 1910 р.; 3 — печатка "Повітової Січі" у Львові. 1910 р.; 4 — мала печатка "Українського Січового Союзу" у Львові. 1914 р.; 5 — велика печатка "Українського Січового Союзу" у Львові. 1914 р.; 6 — печатка товариства "Січ" у Львові. 1910 р.; 7 — печатка товариства "Січ" у Стриганцях. 1910 р.; 8 — печатка товариства "Січ" у Хотині. 1910 р.; 9 — печатка товариства "Січ" в Березові-Середньому. 1910 р.; 10 — печатка товариства "Січ" у Ганусівцях. 1910 р.; 11 — печатка товариства "Січ" у Чортківцях-Великих. 1910 р.; 12 — печатка товариства "Січ" у Корчині. 1910 р.

21. *Золотоординські монети з литовськими контрамарками:*
1 — монета, контрамаркована Колоною; 2 — надломлена монета.

22. *Золотоординська монета з литовською контрамаркою. Знахідка з Києва, 1976 р.*

23. *Топографія знахідок золотоординських монет з литовськими контрамарками в Україні та Молдові.*

24. *Таляри Західної Європи з монетних скарбів України:*
1 — таляр, 1622 р., Швейцарія, Сен-Голлен; 2 — патагон, 1623 р., Нідерланди під владою Іспанії, Філіпп IV (1621—1665); 3 — левендальдер, 1660 р., Голландська республіка, Утрехт; 4 — таляр, 1638 р., Священна Римська імперія, Брауншвейг, Август (1598—1666); 5 — таляр, 1641 р., Річ Посполита, Володислав IV (1632—1648); 6 — таляр, 1693 р., Священна Римська імперія, Леопольд I (1658—1705); 7 — таляр, 1601 р., Етрурія-Тоскана, Піза, Фернандо (1587—1609); 8 — ріксдальдер, 1620 р., Голландська республіка, Західна Фризія; 9 — екю, 1665 р., Франція, Людовік XIV (1642—1715).

25. *Медалі господарських виставок Галичини та Буковини:*
1 — пам'яткова медаль Першої крайової рільничо-промислової виставки у Львові. 1877 р.; 2 — нагородна медаль Крайової рільничо-промислової виставки 1877 р. у Львові; 3 — пам'яткова медаль Етнографічної виставки 1880 р. в Коломиї; 4 — нагородна медаль заслуги Рільничо-промислової виставки 1882 р. у Перемишлі; 5 — медаль — почесна нагорода Міністерства торгівлі австрійського уряду з Рільничо-промислової виставки 1882 р. у Перемишлі; 6 — пам'яткова медаль Виставки бджолярсько-городничої та домашнього промислу 1884 р. в Тернополі; 7 — нагородна медаль заслуги Господарської виставки 1886 р. в Чернівцях; 8 — нагородна медаль Загальної крайової виставки 1894 р. у Львові; 9 — пам'яткова медаль Загальної крайової виставки у 1894 р. у Львові; 10 — медаль — почесна нагорода із Загальної крайової виставки 1894 р. у Львові; 11 — пам'яткова медаль про Ювілейну виставку 1902 р. Політехнічного товариства у Львові; 12 — нагородна медаль Виставки крайового промислу Галичини 1904 р. в Самборі; 13 — пам'яткова медаль Ювілейної міжнародної виставки кулінарії 1908 р. у Львові; 14 — нагородна медаль Першої української хліборобної виставки 1909 р. у Стрию; 15 — нагородна медаль Об'єднаного галицького товариства для городництва і бджільництва; 16 — нагородна медаль Товариства професійних городників у Львові; 17 — нагородна медаль крайового уряду Буковини за годівлю худоби; 18 — нагородна медаль крайового уряду Галичини за внесок освіти в розвиток промисловості.

26. *Путивльські волості XV — початку XVII ст.*

27. *Оброчна книга Путивльського повіту 1628—1629 рр. (РГАДА, ф. 1209, кн. 368, л. 400 об.—401).*

28. *Запис привілею підданцеві Крем'янецького замку Сеникові Стародубцю на с. Молодків. 1548—1549 рр. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 32, л. 4).*

29. *Титульний аркуш Метрики королеви Бони за 1548—1549 рр. 1597 р. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 32, л. XI).*

30. *Картосхема території, безпосередньо підпорядкованої Крем'янецькому замку в XV—XVI ст.*

31. *Перша та передостання сторінки інструкції сеймику Волинського воєводства. 1595 р. (ЛНБ НАН України, ф. 5 (Оссолінські), спр. 4048 II, арк. 77, 79 зв.).*

32. *Початок варшавського списку епітафії на могилі Богдана Хмельницького. Після 1657 р. (Biblioteka Narodowa. Biblioteka ordynacji Zamojskich. Warszawa, sygn. 934, l. 402—409).*

CONTENTS

GENEALOGY

HISTORICAL GEOGRAPHY. CARTOGRAPHY

SOURCES

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY